

ATATÜRK KÜLTÜR, DİL VE TARİH YÜKSEK KURUMU
ATATÜRK SUPREME COUNCIL FOR CULTURE, LANGUAGE AND HISTORY
ВЫСШЕЕ ОБЩЕСТВО ПО ТУРЕЦКОЙ КУЛЬТУРЕ, ЯЗЫКУ И ИСТОРИИ имени АТАТЮРКА

38. ICANAS

(Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi)
(International Congress of Asian and North African Studies)
(Международный конгресс по изучению Азии и Северной Африки)

10-15.09.2007 ANKARA / TÜRKİYE

BİLDİRİLER/ PAPERS / СБОРНИК СТАТЕЙ

DİL BİLİMİ, DİL BİLGİSİ VE DİL EĞİTİMİ
LINGUISTICS, GRAMMAR AND LANGUAGE TEACHING
ЯЗЫКОЗНАНИЕ, ГРАММАТИКА И ОБУЧЕНИЕ ЯЗЫКУ

I. CİLT / VOLUME I / TOM I

ANKARA-2011

ATATÜRK KÜLTÜR, DİL VE TARİH YÜKSEK KURUMU YAYINLARI: 13/1

5846 Sayılı Kanuna göre bu eserin bütün yayım, tercüme ve iktibas hakları Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumuna aittir. Bildiri ve panel metinleri içinde geçen görüş, bilgi ve görsel malzemelerden bildiri sahipleri ve panel konuşmacıları sorumludur.

All Rights Reserved. No part of this publication may be reproduced, translated, stored in a retrieval system, or transmitted in any form, by any means, electronic, mechanical, photocopying, recording, or otherwise, without the prior permission of the Publisher, except in the case of brief quotations, in critical articles or reviews. Papers reflect the viewpoints of individual writers and panelists. They are legally responsible for their articles and photographs.

Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi (38: 2007: Ankara)

38. ICANAS (Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi) 10-15 Eylül 2007 – Ankara / Türkiye: Bildiriler: Dil Bilimi, Dil bilgisi ve Dil Eğitimi = 38th ICANAS (International Congress of Asian and North African Studies) 10-15 September 2007. – Ankara / Turkey: Papers: Linguistics, Grammar and Language Teaching / Yayına Hazırlayanlar / Editors; Zeki Dilek, Mustafa Akbulut, Zeynep Korkmaz, Zeynep Bağlan Özer, Reşide Gürses, Banu Karababa Taşkın. – Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Başkanlığı, 2011.

1. c.; 24 cm (Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Yayınları: 13/1)

ISBN 978-975-16-2451-2 (tk.)

ISBN 978-975-16-2452-9 (1.c)

1. Dil, Asya-Toplantılar. 2. Dil, Kuzey Afrika-Toplantılar. 3. Dil Bilimi, Dil bilgisi ve Dil Eğitimi-Toplantılar I. Dilek, Zeki (yay. haz.) II. Akbulut, Mustafa (yay. haz.) III. Korkmaz, Zeynep (yay. haz.) IV. Özer, Zeynep Bağlan (yay. haz.) V. Gürses, Reşide (yay. haz.) VI. Karababa Taşkın, Banu (yay. haz.)

301.2

Yayına Hazırlayanlar/Editors: Zeki Dilek, Mustafa Akbulut, Zeynep Korkmaz, Zeynep Bağlan Özer, Reşide Gürses, Banu Karababa Taşkın.

ISBN 978-975-16-2451-2 (tk.)

ISBN 978-975-16-2452-9 (1.c)

Hazırlık/Baskı/Print: Öncü Basımevi Basım Yayım Tanıtım Ltd. Şti.

Kazım Karabekir Cad. Ali Kabakçı İşhanı

No: 85/2 İskitler-Ankara/TÜRKİYE

Tel: (0312) 384 31 20 (pbx) **Fax:** (0312) 384 31 19

Web: www.uncubasimevi.com

Baskı Sayısı / Number of Copies Printed: 550

Ankara 2011

Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu

Adres/Address: Ziya Bey Caddesi Nu: 19, 06 520

Balgat-ANKARA/TÜRKİYE

Tel.: 90 (0312) 287 73 36

Belgegeçer/Fax: 90 (0312) 284 46 93

e-posta/e-mail: yuksekkurum@aturkyuksekkurum.gov.tr

**ULUSLARARASI DANIŞMA KURULU
INTERNATIONAL ADVISORY BOARD
МЕЖДУНАРОДНЫЙ ОРГКОМИТЕТ**

Abdildacan AKMATALIYEV	Kırgızistan//Kyrgyzstan/Кыргызстан
Muhammet Adnan el BAKHİT	Ürdün/Jordan/Иордания
Jugderyn BORR	Moğolistan/Mongolia/Монголия
Nizami CAFEROV	Azerbaycan/Azerbaijan/Азербайджан
Jean-Louis Bacque-GRAMMONT	Fransa/France/Франция
Halil GÜVEN Кипр	Kuzey Kıbrıs/North Cyprus/Северный Кипр
Mansura HAYDAR	Hindistan/India/Индия
György HAZAI	Macaristan/Hungary/Венгрия
Şakir İBRAYEV	Kazakistan/Kazakhstan/Казахстан
Mustafa İSEN	Türkiye/Турция
Abdallah J. JASSBİ	İran/Iran/Иран
Quacem Abdo KACEM	Mısır/Egypt/Египет
Barbara KELLNER – HEINKELE	Almanya/Germany/Германия
Kemal el KORSO	Cezayir/Algeria/Алжир
Mitsuki KUMEKAWA	Japonya/Japan/Япония
Charles LE BLANC	Kanada/Canada/Канада
Andrew MANGO	İngiltere/UK/Англия
Lesya V. MATVEEVA	Ukrayna/Ukraine/Украина
Justin A. McCARTHY	ABD/USA/США
Naeem QURESHI	Pakistan/Pakistan/Пакистан
Rostislav B. RYBAKOV	Rusya/Russia/Россия
Jikido TAKASAKI	Japonya/Japan/Япония
Abduljelil TEMİMİ	Tunus/Tunisia/Тунис
Sadık TURAL	Türkiye/Турция
Dmitri D. VASIYEV	Rusya/Russia/Россия
Hu ZHENHUA	Çin/China/ Китай

ULUSAL DÜZENLEME KURULU
NATIONAL ORGANIZATION COMMITTEE
НАЦИОНАЛЬНЫЙ ОРГКОМИТЕТ

Beşir ATALAY*

Sadık TURAL

Başkan / President

Şükrü Halûk AKALIN

Mustafa AKBULUT

Seçil Karal AKGÜN

Nusret ARAS

Zeki Cemil ARDA

Esat ARSLAN

Ayşe AYATA

Tuncer BAYKARA

Ahmet BURAN

Salim CÖHCE

Zeki DİLEK

Emel DOĞRAMACI

Nevzat GÖZAYDIN

Bozkurt GÜVENÇ

Yusuf HALAÇOĞLU

Osman HORATA

Mustafa İSEN

Esin KÂHYA

Tahsin KESİCİ

Suna KİLİ

Utkan KOCATÜRK

Zeynep KORKMAZ

Bülent OKAY

Hasan ONAT

İlber ORTAYLI

Zeynep Bağlan ÖZER

Osman Fikri SERTKAYA

Aslı Özlem TARAĞÇIOĞLU

Cemalettin TAŞKIRAN

Kâzım YETİŞ

Refet YİNANÇ

* Prof. Dr., Hükûmet adına eş güdümden sorumlu Bakan/The State Minister,
Prof. Dr. Beşir ATALAY is the coordinator.

ULUSAL DÜZENLEME KURULU
NATIONAL ORGANIZATION COMMITTEE
НАЦИОНАЛЬНЫЙ ОРГКОМИТЕТ

Sadık TURAL	Başkan/President
Zeki Cemil ARDA	Başkan Yrd./Vice President
Tuncer BAYKARA	Başkan Yrd./Vice President
Ahmet BURAN	Başkan Yrd./Vice President
Zeki DİLEK	Başkan Yrd./Vice President
Mustafa AKBULUT	Eş Genel Sekreter/Co Secretary General
Cemalettin TAŞKIRAN	Eş Genel Sekreter/Co Secretary General
Esat ARSLAN	Eş Genel Sekreter/Co Secretary General
Aslı Özlem TARAKÇIOĞLU	Eş Genel Sekreter/Co Secretary General
Reşide GÜRSES	Genel Sekreter Yrd./Asistant to Secretary General
Banu KARABABA TAŞKIN	Genel Sekreter Yrd./Asistant to Secretary General

ANA KONULAR VE SORUMLULARI
MAIN TOPICS/SECTIONS AND THE CHAIRS
ГЛАВНАЯ ТЕМАТИКА И ОТВЕТСТВЕННЫЕ ЛИЦА

1. Dil Bilimi, Dil Bilgisi ve Dil Eğitimi - Prof. Dr. Zeynep KORKMAZ
Linguistics, Grammar and Language Teaching
Языкознание, грамматика и обучение языку
2. Tarih ve Medeniyetler Tarihi - Prof. Dr. Salim CÖNCE
History and History of Civilizations
Общая история и история цивилизаций
3. Din - Prof. Dr. Hasan ONAT
Religion
Религия
4. Felsefe - Prof. Dr. Esin KÂHYA
Philosophy
Философия
5. Maddi Kültür - Prof. Dr. Mustafa ARLI
Material Culture
Материальная культура
6. Doğubilim Çalışmaları - Prof. Dr. Bülent OKAY
Oriental Studies
Исследования по востоковедению
7. Çevre, Kentleşme Sorunları ve Çözümleri - Prof. Dr. Ayşe AYATA
Problems and Solutions of Environment and Urbanization
Проблемы экологии и урбанизации и пути их решения
8. Kültürel Değişim, Gelişim ve Hareketlilik - Prof. Dr. Bozkurt GÜVENÇ
Cultural Change, Growth and Mobility
Культурный обмен, развитие и мобильность
9. Ekonomi - Prof. Dr. Ayhan TAN
Economics
Экономика
10. Uluslararası İlişkiler - Prof. Dr. Osman Metin ÖZTÜRK
International Relations
Международные отношения
11. Edebiyat Bilimi Sorunları ve Çözümleri - Prof. Dr. Kâzım YETİŞ
Problems and Solutions in the Science of Literature
Проблемы литературоведения
12. Müzeler, Arşivler, Kütüphaneler, Yayınevleri, Telif Hakları
Prof. Dr. Mustafa AKBULUT
Museums, Archives, Libraries, Publishers. Copyright Issues
Музеи, архивы, библиотеки, издательства, авторские права
13. Müzik Kültürü ve Eğitimi - Prof. Dr. Ali UÇAN
Music Culture and Music Education
Музыкальная культура и музыкальное образование

İÇİNDEKİLER/TABLE OF CONTENTS/СОДЕРЖАНИЕ

	Sayfa Numarası/Page Number/Стр.
SUNUŞ	XIII
PREFACE	XIV
YURTTA SULH, CİHANDA SULH KATILIMCILARA SAYGILARIMLA.....	XV
PEACE AT HOME PEACE IN THE WORLD A GREETING TO THE PARTICIPANTS.....	XVII
МИР В СТРАНЕ - МИР ВО ВСЁМ МИРЕ ОБРАЩЕНИЕ К УЧАСТНИКАМ КОНГРЕССА	XIX
38. ICANAS KAPANIŞ KONUŞMASI.....	XXI
CLOSING REMARKS ICANAS 38.....	XXIII

BİLDİRİLER/PAPERS/СТАТЬИ

СТАНОВЛЕНИЕ СИСТЕМЫ КЛАССИФИКАЦИИ ЗВУКОВ В АРАБСКОЙ КЛАССИЧЕСКОЙ НАУКЕ (ЯЗЫКОВЕДЕНИЕ И НАУКА О РЕЦИТАЦИИ <i>КОРАНА</i>). AGANINA, G. R./АГАНИНА, Г. Р.	1
ПРЕПОДАВАНИЕ ИНОСТРАННОГО ЯЗЫКА В УНИВЕРСИТЕТЕ В УСЛОВИЯХ ДВУЯЗЫЧИЯ АНМЕТКАРİMOVA, K. M./АХМЕТКАРИМОВА, К. М.	11
TÜRK DÜNYASINDA BİLGİSAYAR DESTEKLİ DİL BİLİMİ ÇALIŞMALARI VE TÜRK DİL KURUMU AKALIN, Şükrü Halûk.....	17
TÜRKİYE TÜRKÇESİ AĞIZLARINDA OĞUZCA DIŞI DİL UNSURLARI AKAR, ALİ	23
JAPAN'S NAMES IN THE PERSIAN SOURCES AKBARZADEH, Daryoosh	39
LOBNOR, LOBNOR AĞZI ARAŞTIRMALARINA GENEL BİR BAKIŞ ALİYEVA ESEN, Minara	53
BATI EDEBİYATINDA DİL VE DİLSEL DETERMİNİZM ALYAZ, Yunus-ALİYEVA ESEN, Minara	71
ŞAİR HÜSEYİN CAVİD, TURANCILIK VE ORTAK TÜRKÇE AMANOĞLU, Ebülfez	93

VIII

NOSTRATİK DİL TEORİSİ İÇERİSİNDE ALTAY DİLLERİ ARIKOĞLU, Ekrem	101
TÜRKİYE TÜRKÇESİ VE AZERBAYCAN TÜRKÇESİ'NİN MEYVE ADLARI YÖNÜNDE KARŞILAŞTIRILMASI ARSLAN, Meryem	107
DIRECTIONS OF DIACHRONIC DEVELOPMENTS OF THE KARTVELIAN LANGUAGES ASATIANI, Rusudan	127
DERS KİTAPLARINDAKİ DİL BİLGİSİ KONULARININ BİLGİ VE TANIM AÇISINDAN TUTARLILIĞI ATABEY, İbrahim	133
ОСОБЕННОСТИ ДЕЛОВОЙ КОММУНИКАЦИИ В КОНТЕКСТЕ РАЗНЫХ КУЛЬТУР AUBAKİROVA, A. K./АУБАКИРОВА, А. К.	155
ŞİNE USU YAZITI'NDAKİ BAZI YER ADLARI ÜZERİNE DÜŞÜNCELER AYDIN, Erhan	167
İLK OKUMA-YAZMA ÖĞRETİMİ ÜZERİNE BİR GÖZLEM AYDIN, İlker	183
ALTAYCADAKİ <i>-ATAV</i> EKİNİN ZAMANSAL, GÖRÜNÜŞSEL, KİPSEL VE EDİMBİLİMSEL İŞLEVLERİ BACANLI, Eyüp	227
ANA DİL EĞİTİMİNDE HAFIZA-KELİME İLİŞKİSİNİN ÖNEMİ VE HAFIZANIN GÜÇLENDİRİLMESİNDE EZGİLİ ÜRÜNLERLE ALTERNATİF YAKLAŞIMLARIN ROLÜ BATUR, Zekeriya	237
БУРЯТСКИЙ ЯЗЫК В УСЛОВИЯХ ГЛОБАЛИЗАЦИИ BAZAROVA, D. B./БАЗАРОВА, Д. Б.	249
О РИТУАЛЬНОМ ТЕРМИНЕ ДУГЪ/ДОГЪ В ПОГРЕБАЛЬНОЙ ОБРЯДНОСТИ ОСЕТИН BESOLOVA, E. B./БЕСОЛОВА, Е. Б.	255
OSMANLICA AÇISINDAN ARAP HARFLİ VE LATİN HARFLİ TÜRKÇE LÜGATLERDE VE SÖZLÜKLERDE KELİMELERİN KARŞILAŞTIRMALI ANALİZLERİ BIYIKLI, Mustafa	265
КОНЦЕПТУАЛИЗАЦИЯ ОБРАЗА ЧЕЛОВЕКА В ТУРЕЦКОЙ НАИВНОЙ КАРТИНЕ МИРА (НА МАТЕРИАЛЕ СОМАТИЧЕСКОЙ ФРАЗЕОЛОГИИ) BUKULOVA, Marina/БУКУЛОВА, Марина	291

ÇOCUK EDEBİYATI'NIN DİL EĞİTİMİ VE ÖĞRETİMİ AÇISINDAN ÖNEMİ CELKAN, Gül	303
OKUL ÖNCESİ ÖĞRETMENLİĞİ ÖĞRENCİLERİNİN ÇOCUĞA BAKIŞ AÇILARININ BAZI DEĞİŞKENLERE GÖRE İNCELENMESİ CEYLAN, Şehnaz-ULUTAŞ, İlkay-ÖMEROĞLU, Esra	321
LİSE BİRİNCİ SINIF ÖĞRENCİLERİNİN OKUMA İLGİ VE ALİŞKANLIKLARI ÜZERİNE COŞKUN, Eyyup-KARAKOÇ, Mehmet- ZORBAZ, Kemal Zeki	333
STANDART TÜRKÇEDE SES OLAYLARININ SEBEP-SONUÇ İLİŞKİSİ ÇERÇEVESİNDE YENİDEN SINIFLANDIRILMASI COŞKUN, Mustafa Volkan	347
TÜRK DİLLERİNİN YAPISAL VE SEMANTİK FARKLILIKLARININ ÖRNEĞİ OLARAK BİRLEŞİK FİLLER CUMAKUNOVA, Gulzura	369
TÜRK KÜLTÜRÜNDE <i>EĞRİ</i> VE <i>DOĞRU</i> KELİMELERİNİN KAYNAKLARI ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME ÇAPAN, Pervin	381
DİL BİLGİSİ ÖĞRETİMİNİN GELECEĞİ ÇİFCİ, Musa	397
<i>MU'İNÜ'L-MÜRİD</i> 'DE OĞUZ TÜRKÇESİ UNSURLARI ÇÜRÜK, M. Selcen	405
ÇATI EKLERİNİN BİLİNMEYEN BİR İŞLEVİ DELİCE, H. İbrahim	419
TÜRKİYE TÜRKÇESİ İSTEK KATEGORİSİNE SEMANTİK-PRAGMATİK BİR YAKLAŞIM DEMİR, Sema Aslan	435
“DİLBİLGİSELLEŞME” TERİMİ ÜZERİNE DEMİRCİ, Kerim	451
SOVIET AND POST-SOVIET LANGUAGE POLICIES IN THE CENTRAL ASIAN REPUBLICS AND THE STATUS OF RUSSIAN DIETRICH, Ayşe	465
БУРЯТСКО-РУССКИЙ БИЛИНГВИЗМ: НЕКОТОРЫЕ ОСОБЕННОСТИ ИЗМЕНЕНИЯ ЯЗЫКОВОГО СОЗНАНИЯ БУРЯТ DIRNEEVA, Galina/ ДЫРХЕЕВА, Галина	481
К ПРОБЛЕМЕ ИЗУЧЕНИЯ ТЮРКСКО-ИРАНО-АРАБСКИХ ЯЗЫКОВЫХ КОНТАКТОВ DJUBATOVA, B. N./ДЖУБАТОВА, Б. Н.	491

UKRAYNA'DAKİ KARAMANLICA YADİGÂRLARI: TÜRK DİLİ TARİHİNE VE ARAŞTIRMA PERSPEKTİFLERİNE DAİR DRYGA, Iryna	503
TÜRKİYE TÜRKÇESİ'NDEKİ ARAPÇA SÖZCÜKLER VE BU SÖZCÜKLERDEKİ SES OLAYLARI DURSUNOĞLU, Halit	517
20. YÜZYILIN BAŞLARINDA AZERBAJYAN YAZI DİLİ VE OSMANLI TÜRKÇESİ ELEKBEROVA, Kemale	529
DOĞU TÜRKİSTAN'DA ÇİFT DİLLİ EĞİTİM EMET, Erkin	537
TÜRK TOPLUMSAL YAŞANTISININ LADİNO ÜZERİNDEKİ ETKİLERİ ERİŞ, Mahir Ünsal	549
BİLDİRİLERDEKİ RENKLİ RESİMLER	561
THE COLOURED PICTURES OF THE PAPERS ЦВЕТНЫЕ ИЛЛЮСТРАЦИИ И ФОТОГРАФИИ	
II. CİLT	
KİTLE İLETİŞİM ARAÇLARINDA KULLANILAN TÜRKÇE VE YOZLAŞAN BİR DEĞER OLARAK DİL ÜZERİNE EROL, Gülbuğ	569
“DEVRE” KELİMESİ ÜZERİNE ERSOY, Asu	591
ARGOŞİLLO'DAN MOUSE'A ESERER, Özlem Çatal	599
DİL EĞİTİMİNDE BİR ARAÇ OLARAK ATASÖZÜ ESİN, Berna	605
О РОЛИ КАТЕГОРИИ ОПРЕДЕЛЕННОСТИ В ПРЕДИКАТНО-АРГУМЕНТНОЙ СТРУКТУРЕ ПРЕДЛОЖЕНИЯ (ПОСЛЕЛОГ-гә В НЕКОТОРЫХ ЗАПАДНОИРАНСКИХ ЯЗЫКАХ) GADİLİYA, Ketevan/ГАДИЛИЯ, Кетеван	629
ПОЛИФУНКЦИОНАЛЬНЫЕ СУФФИКСЫ В ТАТАРСКОМ ЯЗЫКЕ GANİYEYEV, F. A./ГАНИЕВ, Ф. А.	641
“SELÇUK” KİŞİ ADININ KÖKEN VE ANLAMI (ETİMOLOJİSİ) GEDİKLİ, Yusuf	649
ORHAN PAMUK'UN ROMANLARINDAKİ DOLAYLI VE DOLAYSIZ ANLATIM TÜRLERİ ÜZERİNE GÖTZ, Manfred	663

DOĞU TÜRKİSTAN ABİDELERİ: TÜRK DÜNYASININ MANEVÎ VE TARİHÎ SERVETİ GİBİ GULİYEVA, Gatibe Vagifkızı	667
РАЗВИВАЮЩИЙ ПОТЕНЦИАЛ СЛОВООБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ РАБОТЫ GUSEVA, O. N./ГУСЕВА, О. Н.	677
VILNIUS KÜTÜPHANELERİNDE BULUNAN LİTVANYA TATARLARINA AİT EL YAZMASI ESERLER GÜLLÜDAĞ, Nesrin.....	683
TATAR TÜRKÇESİ'NDEKİ BAZI BİRLEŞİK EYLEM YAPILARININ TÜRKİYE TÜRKÇESİ'NE TERCÜMESİ KONUSUNDA BAZI MESELELER GÜNEY, Fatma Şahan	691
YUNUS EMRE'NİN KULLANDIĞI TÜRKÇENİN ANADOLU AĞIZLARIYLA KIYASLANMASI GÜNGÖR, İ. Hulûsi	711
TÜRKÇEDE VE RUSÇADA 'EV' KAVRAMI VE BU KAVRAMIN DİLDEKİ YERİ HACIZADE, Naile	731
ВЛИЯНИЕ АНГЛИЙСКОГО НА УРДУ В СИСТЕМЕ ЯЗЫКОВОЙ ГЛОБАЛИЗАЦИИ HALMURZAYEV, Taşmirza/ХАЛМУРЗАЕВ, Ташмирза	741
TÜRKÇENİN ÖZGÜRLÜK SAVAŞI HENGİRMEN, Mehmet	749
ЭТНОЛИНГВИСТИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ В ТЮРКОЛОГИИ HİSAMİTDİNOVA, F. G./ХИСАМИТДИНОВА, Ф. Г.	759
XVI.-XVIII. YÜZYIL ESKİ TATAR EDEBÎ DİLİNİN KARMAŞIKLIK NEDENİNİN TARİHÎ-KÜLTÜREL DURUMU HİSAMOVA, F. M./ХИСАМОВА, Ф. М.	767
PROTO-KARTVELIAN PLANT NAMES AND PROBLEMS CONNECTED WITH SEMANTIC RECONSTRUCTIONS IVANISHVILI, Marine	773
НЕКОТОРЫЕ ТЕНДЕНЦИИ РАЗВИТИЯ СОВРЕМЕННОЙ ТЮРКОЛОГИИ İBRAYEV, Ş. İ./ИБРАЕВ, Ш. И.	779
TÜRKLERDE ALFABE DEĞİŞTİRME SORUNU VE TÜRK KÜLTÜRÜ AÇISINDAN SONUÇLARI İLHAN, Nadir	785
TÜRK ÖĞRENCİLERİN RUSÇA ÖĞRENİMİNDE KARŞILAŞTIKLARI ZORLUKLAR VE BU ZORLUKLARIN DEĞERLENDİRİLMESİ İSAYEV, Hürşit.....	795

KIBRIS RUMCASINDA “A” HARFLİ TÜRKÇE SÖZCÜKLERDEN BAZILARI İSLAMOĞLU, Mahmut-ÖZNUR, Şevket	807
SOME FEATURES FROM SYNTAX OF MEGRELIAN LANGUAGE JIKIA, Marika	819
ТҮРІКТІЛДІ АУДИТОРИЯДА ТІЛ ҮЙРЕТУДІҢ ЛИНГВОЕЛТАНЫМДЫҚ МАЗМҰНЫ KADAŞEVA, Karlıgaş/ҚАДАШЕВА, Қарлығаш	829
TÜRK KÜLTÜR COĞRAFYASINDA “SIR” İNANCI VEYA TÜRK KÜLTÜRLÜ HALKLARDA “SIR” İNANCI KALAFAT, Yaşar	839
KIBRIS AĞZININ ANADOLU AĞIZLARI İÇİNDEKİ YERİ KALSIN, Şirvan	851
СЛОВАРЬ АССОЦИАТИВНЫХ НОРМ ТУРЕЦКОГО ЯЗЫКА: НАЦИОНАЛЬНО-КУЛЬ- ТУРНЫЙ КОМПОНЕНТ KALYUTA, Aleksandr/КАЛЮТА, Александр	867
THE RELATIONSHIP AND SIMILARITIES BETWEEN TURKISH AND ENGLISH WITHIN THE FRAMEWORK OF LANGUAGE AND CULTURE CONNECTION KARABABA, Z. Canan	885
SIFAT-FİİLLİ NİTELEMELİ YAPILARIN TİPOLOJİSİ: TÜRK TİPOLOJİSİNİN JAPON, KORE VE MACAR TİPOLOJİLERİ İLE KARŞILAŞTIRILMASI KARABULUT, Ferhat-ULUTAŞ, İsmail	899
DEĞER AKTARIMI AÇISINDAN YERLİ VE YABANCI ÇOCUK EDEBİYATI ÜRÜNLERİ KARATAY, Halit	939
OSMANLI TÜRKÇESİ METİNLERİNDE HAREKE-HARF İLİŞKİSİ KARTALLIOĞLU, Yavuz	949
STYLISTIC DEVICES IN THE “ <i>KUTADGU BILIG</i> ” AND THE ADEQUACY OF THEIR TRANSLATION INTO ENGLISH (ON THE MATERIAL OF ENGLISH TRANSLATION MADE BY W. MAY) KASIEVA, Aida	957
YUNANİSTAN’DA BATI TRAKYA’DA TÜRK AZINLIĞIN ANADİLİ VE EĞİTİM DİLLERİNDEN BİRİ OLARAK TÜRKÇE KELAĞA AHMET, İbrahim	977
TEMEL DİL BECERİLERİNİN GELİŞTİRİLMESİNDE EĞİTİM TEKNOLOJİSİNİN KULLANIMI KIRKKILIÇ, Ahmet-ŞAHİN, Abdullah	993

ARAP DİLİNDE RETORİĞİN BİR BİLİM DALI OLARAK DOĞUŞU, GELİŞİMİ VE ÖNCÜLERİ KIZIKLI, Zafer	1007
SİBİRYA TÜRK HALKLARININ DİLLERİNİN HUKUKİ KONUMU VE DİL İLE İLGİLİ YASALAR KİLLİ YILMAZ, Gülüm	1027
TÜRKÇE EĞİTİMİNDE DİL ŞUURU İLE ZEVKİNİN ANLAM VE ÖNEMİ, BUNUN DERS KİTAPLARINDA METİNLERLE DESTEKLENMESİ KOCASAVAŞ, Yıldız	1049
БУДДИЙСКИЕ ТЕРМИНЫ В АВТОРСКИХ ДОКУМЕНТАХ XVIII ВЕКА НА ОЙРАТСКОЙ ПИСЬМЕННОСТИ КОКШАЕВА, N. O./КОКШАЕВА, Н. О.	1057
TÜRKÇE VE ARAPÇADA TELAFFUZLARI AYNI, ANLAMLARI FARKLIŞMIŞ BAZI SÖZLER ÜZERİNE BİR ARAŞTIRMA KORKMAZ, Seyfullah	1063
АРАБСКИЕ ЗАИМСТВОВАНИЯ В АМХАРСКОМ ЯЗЫКЕ KRAVÇENKO, S. L./КРАВЧЕНКО, С. Л.	1069
К ВОПРОСУ КОМПЛЕКСНОГО ЛИНГВИСТИЧЕСКОГО АНАЛИЗА ХУДОЖЕСТВЕННЫХ ПРОИЗВЕДЕНИЙ НА ТАТАРСКОМ ЯЗЫКЕ KUZMİNA, H. H./КУЗЬМИНА, Х. Х.	1083
TÜRK VE AZERİ DİLLERİNDE DEYİMLER MAHMUDOVA, Gatibe	1089
AN UIGUR DECREE OF TAX EXEMPTION IN THE NAME OF DUWA-KHAN MATSUI, Dai	1095
ТЕЗАУРУСНО-ЦЕЛЕВОЙ ПОДХОД В ОБУЧЕНИИ ТЕРМИНОЛОГИЧЕСКОЙ ЛЕКСИКЕ С ПОМОЩЬЮ КОМПЬЮТЕРНЫХ ТЕХНОЛОГИЙ MEYRAMOVA, S. A./МЕЙРАМОВА, С. А.	1105
THE ROLE OF PERSIAN AND TURKISH LANGUAGES IN THE NATIONAL IDENTITY OF THE MIDDLE ASIA MOGHADAM, Mehyar Alavi	1119
ИССЛЕДОВАНИЕ ПЕРЕДАЧИ РИТМА ПРИ ПЕРЕВОДЕ ЛИТЕРАТУРНЫХ ПРОИЗВЕДЕНИЙ НА НЕРОДНОЙ ЯЗЫК MURZİNA, L. A./МУРЗИНА, Л. А. KRAVÇUK, S. V./КРАВЧУК, С. В.	1129
ORTA ÇAĞ AZERBAJCAN TERCÜME SANATI NAĞISOYLU, MUHSİN	1143
BİLDİRİLERDEKİ RENKLİ RESİMLER	1157
THE COLOURED PICTURES OF THE PAPERS ЦВЕТНЫЕ ИЛЛЮСТРАЦИИ И ФОТОГРАФИИ	

III. CİLT

«СЕРДЦЕ» В РУССКОМ И ТУРЕЦКОМ ЯЗЫКАХ (ФРАГМЕНТЫ ЯЗЫКОВОЙ КАРТИНЫ МИРА) NAPOLNOVA, Elena/НАПОЛЬНОВА, Елена	1163
РОССИЙСКАЯ ТЮРКОЛОГИЯ НАШИХ ДНЕЙ: К СМЕНЕ НАУЧНЫХ ПАРАДИГМ NASİLOV, D. M./НАСИЛОВ, Д. М.	1173
ON THE RELATIONSHIP BETWEEN OLD TURKIC AND OTTOMAN TURKISH ODA, Juten	1185
ORHUN YAZITLARINDA HİTAP BİÇİMLERİNİN TOPLUMSAL DİL BİLİM AÇISINDAN BİR ANALİZİ OĞUZ, Betül Bülbül	1203
TÜRKÇE İÇİN BİR SIKLIK ANALİZİ PROGRAMI OKTAY, Melek-KURT, Atakan-KARA, Mehmet.....	1227
TÜRKÇEDE GEREKLİLİK KİPİ ORUÇ ASLAN, Birsal.....	1245
ESTONYA'DA, YABANCI DİL OLARAK TÜRKÇE ÖĞRETİM METOTLARININ ÖZELLİKLERİ OSSİPTŠUK, İna	1263
ÇAĞDAŞ DİL BİLİM KURAMLARI VE BİLGİSAYARLI ÇEVİRİ UYGULAMALARI ÖZMUT, Orhan-ALYAZ, Yunus	1271
KUTADGU BİLİĞ 'DE TOPLUMSAL KABUL VE GELENEKLERDEN YANSIMALAR ÖNLER, Zafer.....	1293
ORHUN YAZITLARINDAKİ SÖZ VARLIĞININ TÜRKİYE TÜRKÇESİ AĞIZLARINDAKİ İZLERİ ÖZEK, Fatih-AYTAÇ, Aslıhan	1307
KAZAKİSTAN'DA ALFABE DEĞİŞİMİNE YENİ BİR YAKLAŞIM ÖZER, Zeynep Bağlan.....	1319
TÜRKÇEDE <i>YALIN DURUM</i> ÜZERİNE DÜŞÜNCELER ÖZEZEN, Muna Yüceol	1333
TÜRKÇEDEKİ YABANCI UNSURLARI TASNİF DENEMESİ ÖZKAN, Nevzat	1343

CUMHURİYET'İN İLANINDAN GÜNÜMÜZE ORTA ÖĞRETİM DİL BİLGİSİ ÖĞRETİM PROGRAMLARININ TARİHSEL GELİŞİM SÜRECİ ÖZTOPRAK, Ferah Burgul	1361
1902 TARİHLİ ESKİ KİRİL HARFLİ BAŞKURTÇA BİR <i>İNCİL</i> TERCÜMESİ İŞİĞİNDE BAŞKURT EDEBİ DİLİ TARİHİNE YENİ BİR BAKIŞ ÖZTÜRK, Göksel	1387
KIBRIS'TAKİ GURBETLERİN GİZLİ DİLİ ÖZTÜRK, Rıdvan	1399
TARİHİ TÜRK DİLİ ALANINDA UZUNLUK/MESAFE ÖLÇÜMÜNDE KULLANILAN BİRİMLER ÖZYETKİN, A. Melek	1413
ENGLISH LANGUAGE LEARNING IN THE LIGHT OF THE INTERMENT AND GLOBALIZATION: READING AND WRITING PISHGHADAM, Reza-MODARRESI, Ghasem	1421
СРАВНИТЕЛЬНОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ СИСТЕМ ВОКАЛИЗМА КАЛЫМЫЦКОГО И ТУРЕЦКОГО (МЕСХЕТИНСКОГО) ЯЗЫКОВ RASSADİN, V. İ./РАССАДИН, В. И.	1431
KUZEY KIBRIS'TA BARIŞ SÖYLEMİNİN FENOMOLOJİSİ SADRAZAM, Ejdan	1447
KARŞITLIKLAR TEMELİNDE ATATÜRK SÖYLEMİ İNCELEMESİ SAĞLIK, G. Selcan	1457
TRANSPOSITIONAL INNOVATIONS IN MODERN PERSIAN MORPHOSYNTAX (PERSIAN HISTORICAL MORPHOSYNTAX DATA: THEORY AND PRACTICE) SAKHOKIA, Maia	1469
ЗЕМЛЯ В ЯЗЫКОВОЙ КАРТИНЕ МИРА МОНГОЛЯЗЫЧНЫХ НАРОДОВ SANJINA, Darima/САНЖИНА, Дарима	1487
ESKİ ANADOLU TÜRKÇESİ'NDEN OSMANLICAYA TÜRKÇEDE ART ZAMANLI DEĞİŞMELER SARI, Mustafa	1501
TÜRKÇE ADLANDIRMADA İNSAN VE HAYVAN SOYBİRLİĞİNİN BİR YANSIMASI OLARAK <i>KUR/KURU/KURO</i> ; <i>KIR/KIRI/KIRO</i> ; <i>KURD/KIRT/KÜRT</i> KELİMELERİNİN TÜRKÇE ' <i>UR</i> ' " <i>HABBE, TANE, TOHUM, DÖL</i> " / ' <i>QUR</i> ' " <i>HALKA, KEMER, KUŞAK</i> ; <i>NESİL</i> " KELİMELERİYLE İLGİSİ SARIKAYA, Mahmut	1511
CÜMLE BİLGİSİ/CÜMLE ÖĞELERİNİN MANTIKSAL AÇIDAN İNCENMESİ <i>NUTUK</i> 'TAKİ CÜMLELERDE ETKİN DÜŞÜNCE BAĞLAMI SARIYEV, Berdi	1523

BİLİNMEYEN BİR <i>SEĞİR-NÂME</i> YAZMASI SERTKAYA, Ayşe Gül.....	1533
A BRIEF INTRODUCTION TO THE PROJECT OF TRANSLATION AND ANNOTATION IN UIGHUR'S LANGUAGE FOR MATERIALS ABOUT CENTRAL ASIA (BROAD SENSE) SELECTED FROM THE HISTORY OF TWENTY-FOUR DYNASTY SHIMING, Chen.....	1561
ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКАЯ КАРТИНА МИРА РУССКОГО И КИТАЙСКОГО ЯЗЫКОВ, КОТОРЫЕ УПОМИНАЮТ РЕЛИГИЮ SHUÏN, Hay/ШУИИ, Хай.....	1565
YABANCI DİL ÖĞRETİMİNDE GÜDÜLEMENİN ÖNEMİ SOYUPEK, Hasan.....	1571
THE CLASSIFICATION OF THE QUALITATIVE WORDFORMS IN THE TAIWAN LANGUAGE SYURYUN, Arzhaana.....	1589
YABANCI DİLLE EĞİTİM YAPAN KOLEJLERDE OKUYAN ÖĞRENCİLERİN YABANCI DİLDEKİ TEMEL BECERİLERİ KAZANMA DÜZEYLERİ ŞAHENK, Senem Seda-GÖKALP, Murat.....	1595
YENİ TÜRKÇE DERSİ ÖĞRETİM PROGRAMI'NA GÖRE DİL BECERİLERİNİN GELİŞTİRİLMESİNE YÖNELİK UYGULAMALAR ŞAHİN, Esin.....	1619
МЕДИЦИНСКАЯ ТЕРМИНОЛОГИЯ ТАТАРСКОГО ЯЗЫКА ŞAMSUTDİNOVA, R. R./ШАМСУТДИНОВА Р. Р.....	1635
KES-KOPYALA-YAPIŞTIR; YENİ KELİME TÜRET ŞENEL, Mustafa.....	1643
まことの華見 : REAL SPLENDOUR OF 風雅“FÛGA” OF 芭蕉俳句 BASHÔ'S HAIKU TAKACHI, Jun'ichiro.....	1655
СЛОВСОЧЕТАНИЯ В СОВРЕМЕННОМ ПЕРСИДСКОМ ЯЗЫКЕ TALİBOVA, S. E./ТАЛЫБОВА, С. Э.....	1687
DİL EDİNİMİ SÜRECİNDE OKUMA ALIŞKANLIĞI VE İŞLEVSEL “OKURYAZARLIK” KAVRAMLARI TEMİZKAN, Mehmet-ERDEM, İlhan.....	1701
<i>DİVANÜ LUGATİ'T-TÛRK</i> VE BUDİST UYGUR METİNLERİNDE ORTAK BİRKAÇ SÖZCÜK ÜZERİNE TERES, Ersin.....	1713

FİL ÇEKİMİNDE GÖRÜLEN İSTİSNAÎ HÂLLER TOLKUN, SELAHATTİN.....	1725
BİLDİRİLERDEKİ RENKLİ RESİMLER	1737
THE COLOURED PICTURES OF THE PAPERS ЦВЕТНЫЕ ИЛЛЮСТРАЦИИ И ФОТОГРАФИИ	
IV. CİLT	
ANADOLU AĞIZLARINDA YAVRU ADLARI TOR, Gülseren	1749
ЯЗЫКОВЫЕ КОНТАКТЫ: СЕМИТСКИЙ МИР (ИУДЕЙСКИЙ АРАБСКИЙ) TSHVEDİANİ, Z. R./ЦХВЕДИАНИ, З. Р.	1831
ARAP DİLİNDE ANLAM BENZERLİĞİ OLAN SÖZCÜKLERİN YAPISI, KAYNAĞI, ÖNEMİ VE RETORİK AÇIDAN DEĞERLENDİRİLMESİ TUR, Salih	1847
KÜLTÜREL YÖNDEN KORECE İLE TÜRKÇENİN KARŞILAŞTIRILMASI TÜRKÖZÜ, S. Göksel	1863
LEHÇE İÇİ AKTARMADA “YALANCI EŞ DEĞERLİK” UĞURLU, Mustafa.....	1877
KÖKTÜRK VE ÖTÜKEN-UYGUR YAZITLARINDA “İMAR ETMEK”, “YAPI KURMAK”, “İNŞA ETMEK” KAVRAMLARI USER, Hatice Şirin	1891
ОБ УСТОЙЧИВОМ СЛОВСОЧЕТАНИИ БАШ НА БАШ В РУССКОМ ЯЗЫКЕ ÜNAL, Kerami/ЮНАЛ, Керами	1911
KARAHANLI ESERLERİNDEKİ SÖZ VARLIĞI HAKKINDA ÜŞENMEZ, Emek	1915
GARİB-NÂME’DE DEYİMLER YAKUT, Sevinç	1923
RUSYA’DA YAŞAYAN TÜRKLERİN KONUŞMA DİLLERİNİN YAZI DİLİNE DÖNÜŞTÜRÜLME SÜRECİ VE ÖTEKİLEŞTİRME EKSENİNDE İZLENEN DİL POLİTİKALARI YALÇIN, Süleyman Kaan	1937
TÜRK DİLİNDE KİŞİ EKLERİNİN TARİHSEL GELİŞİMİ VE DEĞİŞİMİ YAVUZARSLAN, Paşa	1953
ОБ АВТОНОМИИ СТУДЕНТА В УЧЕБНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ПО ОВЛАДЕНИЮ ИНОСТРАННЫМ ЯЗЫКОМ YESENGALİYEVA, A. M./ЕСЕНГАЛИЕВА, А. М.	1967

AVRUPA'DA İLK ÇEVİRİ HAREKETLERİ YILDIZ, Şevket	1973
İBERCE, BASKÇA, AFRİKA-ASYA DİLLERİ VE TÜRKÇE YURTAYDIN, Erkan	1979
CHECHEN-RUSSIAN BILINGUALISM: THE SOCIOLOGICAL ANALYSIS YUSUPOV, M. M.	1991
НЕКОТОРЫЕ ИТОГИ ИССЛЕДОВАНИЯ ТАТАРСКО-РУССКИХ И РУССКО-ТАТАРСКИХ СЛОВАРЕЙ XIX ВЕКА YUSUPOVA, A. Ş./ ЮСУПОВА А. Ш.	2003
<i>NEHCÛ'L-FERĀDĪS</i> 'TE <i>UZUN-KAPALI E (ē)</i> ÜNLÜSÜNÜN YAZIMI YÜCEL, Bilâl	2009
THE CASSIDY CODE ZAHMOUL, Noureddine.....	2019
GLOBALIZATION, THE AMERICAN EMPIRE AND THE CULTURAL POLITICS OF ENGLISH IN THE ARAB/MUSLIM WORLD ZUGHOUL, Muhammad Raji	2053
SÖZ VARLIĞINDAKİ DEĞİŞMELER ÜZERİNE BAZI TESPİTLER ZÜLFİKAR, Hamza	2105

PANEL/KRUGLYE STOLY

PANEL/KRUGLYĪ STOL

ESKİ ANADOLU TÜRKÇESİ	2111
TURKISH LANGUAGE OF ANCIENT ANATOLIA АНАТОЛИЙСКО-ТУРЕЦКИЙ ЯЗЫК	
Zeynep KORKMAZ	2113
György HAZAI.....	2113
ESKİ ANADOLU TÜRKÇESİ DÖNEMİNDE ORTAYA KONAN TERCÜMELERİN TÜRK DİLİNE ETKİSİ Mustafa ÖZKAN	2115
ESKİ ANADOLU TÜRKÇESİ'NDE 'AD+A DURUM BİÇİMBİRİMİ+ İLGEÇ' YAPISIYLA KURULAN İLGEÇ ÖBEKLERİNİN İŞLEVLERİ Erdoğan BOZ.....	2142
ESKİ ANADOLU TÜRKÇESİ METİNLERİNİ ÇÖZÜMLEMEDE TARİHİ SES BİLİMİNİN ÖNEMİ Paşa YAVUZASLAN	2150

PANEL/КРУГЛЫЙ СТОЛ

ANADOLU VE RUMELİ AĞIZLARI 2163

DIALECTS IN ANATOLIA AND RUMELIA**АНАТОЛИЙСКИЕ И РУМЕЛИЙСКИЕ ДИАЛЕКТЫ**

Zeynep KORKMAZ 2165

ANADOLU AĞIZLARINDA YAŞAYAN ESKİ TÜRKÇE SÖZLÜKLER
(ÖN SESLERİNE GÖRE BİR İNCELEME)

Tuncer GÜLENSOY 2165

ANADOLU VE RUMELİ AĞIZLARINDA: KONUŞMA DİLİ,
YAZI DİLİ İLİŞKİLERİ

Ahmet BURAN 2177

DOĞU TRAKYA AĞIZLARININ ŞEKİL BİLGİSİNİ BELİRLEYEN
TEMEL ÖZELLİKLER

Ahmet GÜNŞEN 2180

AĞIZ NERELEERDE KULLANILIR?

Nurettin DEMİR 2203

ANADOLU VE RUMELİ AĞIZLARININ DAYANDIĞI TEMELLER

Zeynep KORKMAZ 2211

PANEL/КРУГЛЫЙ СТОЛ**GÖKTÜRKLERİN (RUNİK) ANIT VE YAZITLARI**

(ENVANTER, ALFABE VE BİBLİYOGRAFYA PROBLEMLERİ) 2235

KOK-TURK MONUMENTS AND INSCRIPTIONS

**(THE PROBLEMS OF INVENTORY,
ALPABETH AND BIBLIOGRAPHY)**

ПИСЬМЕННЫЕ ПАМЯТНИКИ ГЕКТЮРКОВ

**(ПРОБЛЕМЫ ИНВЕНТАРИЗАЦИИ,
АЛФАВИТА И БИБЛИОГРАФИИ)**

Osman Fikri SERTKAYA 2237

Dmitri D. VASİLYEV 2237

Çetin CUMAGULOV 2237

Cengiz ALYILMAZ 2237

PANEL/КРУГЛЫЙ СТОЛ**TÜRKÇENİN EĞİTİMİ VE ÖĞRETİMİ (6-15 YAŞ ÖBEĞİ İÇİN) 2265****TEACHING OF TURKISH LANGUAGE (AGES BETWEEN 6-15)****МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ ТУРЕЦКОГО ЯЗЫКА (6-15 ЛЕТ)**

Hüseyin AĞCA 2267

İLK OKUMA YAZMA ÖĞRETİMİNDEKİ SORUNLAR

Mesiha TOSUNOĞLU 2267

İLKÖĞRETİMDE DİL BİLGİSİ ÖĞRETİMİNDE KAYNAK ESER SORUNU

Erol BARIN 2273

Murat ÖZBAY 2275

Celal DEMİR 2277

Fahri TEMİZYÜREK 2279

Hüseyin AĞCA 2283

PANEL/КРУГЛЫЙ СТОЛ**İPEKYOLU 2285****SILKROAD****ВЕЛИКИЙ ШЁЛКОВЫЙ ПУТЬ**

Mehmet ÖLMEZ 2287

A HISTORICAL ASPECT ON THE RUINED CITY <TSAGAAN SUMIIN BALGAS> OF THE OLD
UIGUR PERIODS RECENTLY INVESTIGATED IN MONGOLIA-PRELIMINARY REPORT BASED ON
THE INTERNATIONAL JOINT RESEARCHES BETWEEN MONGOL AND JAPAN 2006

Takashi OSAWA 2287

İPEK YOLU'NUN TARİHİ TEMELLERİ

Ahmet TAŞAĞIL 2294

A DIGITAL INFORMATION BASE FOR ANCIENT ROADS AND CONNECTED BUILDINGS
IN THE MEDITERRANEAN SPACE-REFLECTIONS ABOUT A NABATEAN ROAD THROUGH
THE NEGEV DESERT, RECENTLY LISTED UNDER THE UNESCO WORLD HERITAGE
Pierre LEBIGRE-Evangelos THOMOPOULOS 2301**İPEK YOLU'NUN İRAN GÜZERGÂHI VE İPEK YOLU TİCARETİNE İRAN
ENGELLEMESİ**

Mehmet TEZCAN 2305

Kamil N. VELİYEV-Tuğrul VELİ 2332

PANELLERDEKİ RENKLİ RESİMLER 2339**THE COLOURED PICTURES OF PANEL****ЦВЕТНЫЕ ИЛЛЮСТРАЦИИ И ФОТОГРАФИИ КРУГЛОГО СТОЛА**

SUNUŞ

38. ICANAS (Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi) toplantısı 10-15 Eylül 2007 tarihinde Türkiye'nin başkenti Ankara'da gerçekleştirilmiştir. ICANAS, 1873 yılından bu yana dünyanın tanıdığı ve geleneği çok önceden oluşmuş, farklı ülkelerden çeşitli sahalardaki bilim insanlarını bir araya getiren en katılımcı ve en büyük toplantılardan biridir.

Bu toplantıya 3000'in üzerinde başvuru yapılmıştır. 38. ICANAS Yürütme Kurulu ve 13 Ana Konu Sorumlusu'nca kabul edilen 62 ülkeden 1500 dolayındaki bildiriye kongre programında yer verilmiştir. İki ayrı Kongre Merkezi'nde bulunan 17 salonda gerçekleştirilen 287 oturumda günümüz teknolojisi de kullanılarak bildiri sunumları yapılmıştır. Sunulan 162 ortak bildiride 362 bilim insanının ismi yer almıştır. Ayrıca 7 ana konuda, 18 panelde 100'ün üzerinde panelist konuşmacı olarak katılmıştır. 300'ü aşkın kişi de bildirisiz olarak kongreyi takip etmiştir.

38. ICANAS'ın bir diğer özelliği de, bu toplantıların sürekliliği açısından önemli olan çok sayıda genç bilim insanının kongreye katılımının sağlanması olmuştur.

Kongre'de sunulan ve "tarafımıza teslim edilen bildiriler" sunulduğu ana konu başlığı altında baskıya hazırlanmıştır. Baskı aşamasında bildiriler yayımlanacağı şekliyle sahiplerine e-posta ile ulaştırılmıştır. Böylece bildirilerin bir defa daha gözden geçirilmeleri sağlanmıştır. Bildirilerde görev yeri ve iletişim bilgileri bulunanların bu bilgileri yayında yer almıştır. Panel metinleri ait oldukları ana konulara ilişkin bildirilerin sonunda yer almıştır. Bildirilerdeki ve panellerdeki renkli resimlere kitabın sonunda yer verilmiştir.

Kongre'ye ait bildiri kitaplarının tamamında, 38. ICANAS Başkanı'nın, Kongre'nin II. Duyurusu'nda ve Genel Ağ (<http://www.icanas38.org.tr>) sayfamızda Türkçe-İngilizce-Rusça olarak yer almış olan parola metni ile Kongre kapanış konuşmasının yanı sıra, Uluslararası Danışma Kurulu, Ulusal Düzenleme Kurulu, Yürütme Kurulu ve Ana Konu Sorumlularına ait listelerin yer alması görüşü benimsenmiştir.

13 Ana Konu'da, farklı alt başlıklarda, ayrıntılı bilgileri de kapsayan ve üç ayrı dilde sunulan bildirilerin yer aldığı bir yayın hazırlamanın zorluğunu takdir edeceğinizi ümit etmekteyiz. 62 ülkeden katılımın sağlandığı böylesine büyük bir Kongre'yi başarıyla tamamlamış ve takip eden yıl, bildirileri içeren kitapları yayımlamaya başlamış olmanın gururuyla 38. ICANAS Ana Konu Sorumluları, Uluslararası Danışma Kurulu, Ulusal Düzenleme Kurulu, Yürütme Kurulu ile Kongre'de görev alan ve destekte bulunan kişi ve kuruluşlara katkılarından dolayı teşekkür ederiz.

Kitapta yer alan bildirilerdeki her cümlenin bilgi ve bilim dünyasına yeni yorum ve katkılar getirmesi dileğimizle...

Zeki DİLEK

**38. ICANAS Ulusal Düzenleme Kurulu Başkan Yrd.
Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Başkan Yrd.**

PREFACE

The 38th ICANAS (International Congress for Asian and North African Studies) was held in Ankara, the capital of Türkiye, on September 10-15, 2007. The world known ICANAS has been organized since 1873 and has established its esteemed tradition. It is one of the biggest organizations in terms of participation which brings many academicians together from different countries who have expertise in many scholarly fields.

The 38th ICANAS received 3000 applications. The program of the Congress includes 1500 papers from 62 countries accepted by the Executive Committee and the 13 chairs of the Main Topics. The papers presented in 287 sessions by using today's technological facilities in 17 halls of the two major Congress Centers. 162 papers jointly presented by academicians. In addition to this, more than 100 panelists made presentations at 18 panels in 7 main topics. 300 participants attended the congress without presentations.

One of the important features of the 38th ICANAS was to encourage and enable the participation of younger scholars in order to provide continuity of the Congress.

The papers forwarded to the Executive Committee were made ready for publication, under their related main topics. At this stage, papers to be published were forwarded to their authors by e-mail. Thus the authors were given the opportunity to control their papers before publication. Furthermore, if provided, information concerning their positions and communication addresses were included in the publication. The panel texts are included at the end of the paper presentations of the related main topics as well. The coloured pictures of the papers and panels are included at the end of the paper book.

We thought it would be appropriate to include the followings in all books to be published:

The motto of the Congress in Turkish, English and Russian included at the II. Circular and WEB site of ICANAS 38th (<http://www.icanas38.org.tr>) and the closing speech of the Chairman of the 38th ICANAS and the lists of International Advisory Board, National Organization Committee, Executive Committee and The Chairs of Main Topics.

We know that you understand how difficult a task to prepare a publication of this magnitude which includes papers under 13 topics and subtopics with every detail and in three languages (Turkish/English/Russian). We are proud that we succeeded to organize such a big Congress participated by many esteemed scholars from 62 countries and to initiate publishing the paper books that include presented papers and panel texts during the following years. On this occasion, it is our pleasant duty to thank to the 38th ICANAS Chairs of the Main Topics/Sections, the members of the International Advisory Board, the members of the National Organization Committee, The Executive Committee Members, and to those who devoted their valuable times and the contributing organizations for the success of the Congress.

It is our hope that every sentence of the presentations in the book will bring new contributions and interpretations to the world of science and knowledge.

Zeki DİLEK

Vice President

**38th ICANAS National Organization Committee and
Atatürk Supreme Council of Culture, Language and History**

“YURTTA SULH CİHANDA SULH” KATILIMCILARA SAYGILARIMLA

Dünya, barışla savaş arasında sıkışarak, kaynaklarını dikkatsizce tüketmekte ve gelecek kuşaklara yönelik sorumluluk duygusunun aşılmadığı, geçmişin insanlarına karşı hesap verme bilincinin geliştirilemediği bir ortama dönüşmektedir. Bu bağlamda dünya, kişi, topluluk ve toplum ölçeğinde derin bir bencilliği ve huzursuzluğu yaşamaya devam etmektedir. Oysa, bundan tam 72 yıl önce Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucusu Atatürk “Dünyanın filân yerinde bir rahatsızlık varsa ‘bana ne’, dememeliyiz. Böyle bir rahatsızlık varsa, tıpkı kendi aramızda olmuş gibi, onunla alâkadar olmalıyız. Hadise (bize) ne kadar uzak olursa olsun, bu esastan şaşmamak lâzımdır. İşte bu düşünüş, insanları, milletleri ve hükümetleri bencilikten kurtarır.” diyerek, insanlık ailesinin barış ve esenlik içerisinde varlığını sürdürmesinin önemine işaret etmiş ve insanlığın bugün yaşadığı pek çok sorunun çözüm anahtarını da bu sözünde ortaya koymuştur.

20. yüzyıl, bilimin, sanatın ve dinin, yeteri kadar barış ve huzur getirdiği bir zaman dilimi olamamıştır. Bu yüzyılda, iki büyük dünya savaşı ve yüzyılın sonunda ise, neredeyse bir dünya savaşına benzeyen Orta Doğu savaşları olmuştur. 20. yüzyılda, sömürgeci anlayışların veya üstünlük kompleksi türünden olumsuzlukların doğurduğu soğuk ve sıcak savaş biçiminde yürüyen uluslararası çatışmalar, her geçen yılla birlikte artmıştır. Bu konudaki düşündürücü durumlardan birisi de, 20.-120. boylamlar arasında kalan ülkelerin yeraltı ve yerüstü servetlerinin ilk 20 boylam içinde yaşayan ülkelere biçimlendirilmekte olmasıdır. Bilimin, sanatın ve dinin bile görmezden geldiği bu acı gerçek, 100 boylamlık bir dilimde yaşayan devletlerin ve halkların, bölgede süregelen açık veya örtülü çatışmaların zararlarını yaşamalarına yol açmıştır.

Dünyanın bu gergin ortamı karşısında bilim, sanat ve spor alanlarının yumuşatıcı, yaklaşımcı ve barış içinde bir arada yaşatıcı gücünden yararlanılmasına, her zamankinden daha fazla ihtiyaç duymaktayız. Ancak, öncelikle kanaat önderlerinin, büyük siyaset adamlarının ve bilginlerin barışa inanması ve barış bilinciyle hareket etmesi gerekmektedir.

İnsan hücrelerinin içinde oluşan özel barış ve dengeden, organların her biri ve birbirleriyle ilişkilerine kadar varolan veya varolması gereken barış kurulamıyorsa rahatsızlık ve hastalık başlar. İnsan sağlığının hücre içi barış ve ilişkiler arası dengeye dayalı olması gibi, bir toplumun içindeki gruplar arası barış ve denge de sağlanabildiği ölçüde sosyal yapı sağlıklıdır.

Gerek ülkelerin iç barış ve iç dengeleri, gerek bir bölgedeki veya kıtadaki veyahut yerküredeki barış ve denge bozulduğunda aydınlar elele vermek zorundadır. Aydınlar insanlığın barış ve dengesinin sürdürülebilmesi konusunda doğrudan sorumlu insanlardır. Barışa inanmayan, barış ve dengeyi insanlığın

yürüyüşü için hava ve sudan sonraki doğal ihtiyaç saymayan bilim, fikir, sanat, siyaset veya askerlik alanlarındaki aydınlar gerçek aydın sayılmamalıdır.

Mustafa Kemal Atatürk 57 yıllık hayatını iç barışın, bölge barışının ve dünya barışının sağlanmasına adanmış yüce bir kişiliktir. Atatürk'ün hayat hikâyesini okuyan fikirlerini öğrenmiş olan kişiler, insanlığın bu yüce oğlunun barışa düşkünlüğünü bilirler.

Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucusu Atatürk, **“Yurtta Sulh Cihanda Sulh”** diyerek dünya ülkeleri arasında her türlü iletişimin, ekonomik ve sosyal iş birliğinin geliştirilmesinin ancak ve ancak, barış ortamında mümkün kılınabileceği gerçeğini bundan tam 76 yıl önce özlü bir şekilde ortaya koymuştur. Bu ilke doğrultusunda, medeniyetler arası çok yönlü iş birliğinin gerçekleşmesi umuduyla 38. ICANAS'ın dünya barışı ve bilimine katkı sağlamasını diliyor, **“Yurtta Sulh Cihanda Sulh”** parolasıyla tüm katılımcıları saygılarımla selamlıyorum.

Prof. Dr. Sadık TURAL
38. ICANAS Başkanı

“PEACE AT HOME PEACE IN THE WORLD” A GREETING TO THE PARTICIPANTS

The world, torn between war and peace, has been wasting its resources irresponsibly without having the sense of accountability to previous generations and the sense of responsibility for future generations. In this context, the world has been suffering from selfishness and unrest both at the individual and societal levels. Atatürk, the founder of the Republic of Türkiye, stated 72 years ago that: “If there is a problem in any part of the world, we should not say, it is not our problem. We must care about any problem as such, as if it occurred among us. We must follow this principle, regardless of how far is the problem from us. This way of thought would prevent individuals, nations, and governments from selfishness.” Thus Atatürk with his remarks emphasized the importance of peace and welfare for the continuing existence of humanity and provided us with a key to solve many problems surrounding the mankind in our time.

The Twentieth Century has in no way been a century wherein science, art and religion could bring about peace and reconciliation. The 20th century has witnessed two great world wars and the Middle-East Wars almost similar to the world wars, as well. In the Twentieth Century we have also witnessed ever increasing international conflicts, in the form of conventional or cold war caused by colonial politics or superiority complex. Another subject which troubles us is the exploitation of the natural and human resources of countries between 20th and 120th meridians by the countries of the first 20 meridians. This bitter truth ignored by science, art and religions, shows us that nations lying between 20th and 120th meridians and their populations have suffered from the effects of hidden or open warfare.

In the tense situation of the world, we must benefit from uniting and peace-making power of science, arts and sports, more than ever. But first of all, opinion-makers, politicians and scientists must believe in peace and act accordingly in establishing worldwide peace.

Seventy-six years ago, through his famous dictum **“Peace at Home Peace in the World”**, Atatürk clearly expressed the importance and indispensibility of the concept of peace in developing global interaction at all levels, economic and social cooperation among nations.

The harmony and balance supposed to be found within every single cell of the human body should also exist within the structure of every single organ as well as among all the organs constituting the whole system; otherwise the body is not healthy. The same harmony and balance should also be established among social groups within a society in order to have and maintain a healthy and strong social structure.

All the intellectuals are to cooperate with one another in case of a conflict or disharmony in any country, region or continent or in the world because they are unquestionably responsible from the peace, harmony and balance and the healthy existence of humanity upon the world. We should seriously reconsider to name those as intellectuals who do not heartily perceive peace as a prerequisite as oxygen and water for the survival of humanity whether they are from scientific, academic, artistic, political, administrative or military fields.

Mustafa Kemal Atatürk is an admirable leader and intellectual who devoted his life of 57 years to provide peace at home, peace in the region and peace in the world.

Under the light of this principle, I hope that ICANAS 38th will provide valuable contribution to the world peace and science for the realization of fruitful cooperation among civilizations. I greet all participants respectfully. “Peace at Home Peace in the World.”

Prof. Dr. Sadık TURAL
President ICANAS-38

“МИР В СТРАНЕ - МИР ВО ВСЁМ МИРЕ” ОБРАЩЕНИЕ К УЧАСТНИКАМ КОНГРЕССА

Земля, находящаяся на грани войны и мира, грозит очутиться в положении, когда ее ресурсы будут бездумно исчерпаны, а грядущим поколениям не будет привито чувство ответственности и осознание своего долга перед предками. В связи с этим, мир, в масштабах личности, общины и общества, пронизан чувством тревоги и глубокого эгоизма. Между тем, как говорил 72 года тому назад создатель Турецкой Республики Ататюрк: «Если где-нибудь в мире существует проблема, мы не должны говорить: «Что нам до этого?!» Если возникла проблема, мы должны проявить такое участие, словно бы она случилась с нами. Независимо от того, насколько далека от нас проблема, мы не должны отходить от этого принципа. Именно такой способ мышления спасет людей, нации и государства от эгоизма». Этой фразой Ататюрк подчеркнул необходимость продолжения сосуществования людей в атмосфере мира и благополучия и нашел ключ к решению многих проблем, переживаемых в эти дни человечеством.

XX век не был тем периодом, когда наука, религия и искусство принесли достаточно мира и спокойствия. В прошлом веке произошли две мировые войны, а к концу двадцатого столетия на Ближнем Востоке вспыхнули военные действия, почти напоминающие по своим масштабам мировую войну. В XX веке год за годом возрастало количество международных конфликтов в виде «холодных» и «горячих» войн, причиной появления которых были такие негативные явления как колониальный подход или комплекс превосходства какой-либо страны. Одной из причин, заставляющих нас задуматься над этой темой, является тот факт, что подземные и наземные богатства стран, расположенных между 20° — 120° градусами долготы, находятся в распоряжении государств, находящихся до 20° градуса долготы. Эта горькая истина, которая умалчивается наукой, искусством и религией, и привела к тому, что народы, живущие на территории 100° — градусной долготы, испытывают на себе все горести явных и скрытых конфликтов, до сих пор продолжающихся в этом регионе.

Оказавшись лицом к лицу с этой напряжённой ситуацией в мире, мы как никогда нуждаемся в смягчающей, сближающей и миротворческой силе науки, искусства и спорта. Но для этого сами идеологи, крупные политические деятели и учёные должны проникнуться идеей мира и проводить миролюбивую политику.

Создатель Турецкой Республики Ататюрк своим глубоким высказыванием: «**Мир в стране - мир во всем мире**» ровно 76 лет назад показал, что культурные взаимоотношения, экономическое и социальное сотрудничество

между странами могут осуществляться только в мирной среде. Следуя этому принципу, с надеждой на возможность многостороннего сотрудничества между цивилизациями, мы желаем Конгрессу ICANAS-38 внести свой вклад в развитие науки и установление мира на земле и приветствуем всех участников Конгресса девизом «**Мир в стране - мир во всем мире**»

Проф.Др. Садык ТУРАЛ
Президент ICANAS-38

38. ICANAS KAPANIŞ KONUŞMASI

Sayın Bakanım,

Değerli Bilginler, Değerli Konuklar,

Sizlerle birlikte kapanış konuşmalarına ulaşmanın gurur ve heyecanını paylaşıyoruz. 18 panelde 100’den fazla kişi söz aldı. Sunulan bu bildirilerin 160’a yakını 2 veya daha çok kişi tarafından hazırlanmıştı. 62 ülkeden 2000’e yakın kişi salonlarımızda yer alarak bilimlik düşüncelerle ilgilileri zenginleştirici katkılarda bulundular.

38. ICANAS, dünyanın büyük lideri Mustafa Kemal ATATÜRK’ün “Yurtta Sulh, Cihanda Sulh” vecizesini ufuk cümle olarak benimsemiştir. Barışı ve doğru bilgiyi esas alan insanların sunumlarını dinlemek, bizleri mutlu ettiği gibi barışın sembolü, bağımsızlığın önderi Yüce Atatürk’ün ruhunu da şad ettiğini düşünüyoruz.

Konuk Şeref Defteri’ne yazılan notları okumalısınız. Yabancı konuklarımızın bu toplantıya ait başarıyı alkışlamalarını, milletimizin hanesine yazılmış sayıyoruz.

Dört kongredir ICANAS’ın Genel Sekreteri olan, şu anda en yaşlı ICANAS’çı olarak tanınan György HAZAI Hoca az önce söz aldı. Yalnızca Macar Türkolojisi’nin değil, Dünya Türkolojisi’nin de, Altayistğin de, ICANAS’ın da en kıdemlisi HAZAI Hoca’yı alkışlamanızı istirham ediyorum.

Niçin alkışlattığımı şimdi söyleyeyim:

1. HAZAI Hoca 38. ICANAS’ın Türkiye’de yapılması için benim resmî başvurumun işleme koyulmasını sağlamış, diğer başvurulara rağmen Türkiye’nin seçilmesine büyük katkılarda bulunmuştu.

2. Prof. Dr. György HAZAI bir Türkolog ve Türkiye dostudur.

3. “Uluslararası Şarkiyatçılar Birliği” Genel Sekreteri olan HAZAI Hoca, dün yapılan seçimde Union Genel Sekreterliğinden ayrılıp, Union’un Başkanlığına seçildi. Onun Başkanlık görevini, yeni unvanını alkışladınız.

Prof. Dr. Jikido TAKASAKI, International Orientalist Union’un Başkanı idi. Kendilerini ilk gördüğüm günden beri sanki 1000 yıldır tanıdığımı düşündüğüm TAKASAKI Hoca, kendi isteğiyle ‘International Orientalist Union’un Başkanlığından çekildi. Problem çözme başarısıyla tanınan Mr. RYBAKOV’un teklifi üzerine, Mr. TAKASAKI Onursal Başkanımız olarak kaldılar.

Bu arada az önce Prof. Dr. György HAZAI’nin de konuşmasında bildirdiği üzere 134 yıldır ilk defa bir Türk, ‘Union’ Yönetimi’ne üye oldu; bana verilen bu unvanı Yüksek Kurum’a ve milletime verilmiş sayıyorum.

Yarısına kadar su dolu bir bardağa bakıp, ‘su yok’ diyen, kusur arayan kötümserleri, kıskançlık nöbeti geçiren birkaç katılımcıyı bir kenara bırakır isek, aileleri ile birlikte 2200 insana hizmet vermiş olmaktan bahtiyarız.

İnternet sayfamızdan Kongre’ye ilişkin bilgileri lütfen izleyiniz. <http://www.icanas38.org.tr> yazmanız yeterlidir. Birlikte yaptıklarımızı da, basındaki yankılarını da göreceksiniz.

Bu vesile ile açıklayalım ki, Union tarafından 39. ICANAS Kongresi’nin Hollanda, Ürdün, Kazakistan, Moğolistan ve Çin ülkelerinden birinde yapılması da

karara bağlandı. Hollanda'da yapılması konusu Moskova'da bir bakıma karara bağlanmış ise de, anılan devletin tutumu bütünüyle netleşmiş değil.

Uluslararası Danışma Kurulu'nu, Prof. TAKASAKI'nin şahsında saygıyla selamladığımı bir kez daha ifade edeyim.

Ulusal Düzenleme Kurulu da olumlu katkılarda bulundu; Ana Konu Sorumluları ise, kongrenin bilimlik düzenini üstlendiler. Onlara teşekkür ettiğimi biliyorlar.

Bu arada kongrenin bütün sıkıntılarını üstlenen Yürütme Kurulu'nun bütün üyelerine ve Atatürk Yüksek Kurumunun çalışanlarına Zeki DİLEK'in şahsında saygı, sevgi ve şükranlarımı sunuyorum.

ICANAS 38'in haberlerinin, ülkemizde ve dışarıda yayılmasını sağlayan Anadolu Ajansı başta olmak üzere ajanslarımızın, gazetelerimizin, yerel ve ulusal radyo ve televizyon kuruluşlarımızın yayınları için şükranlarımı ifade ediyorum.

Kardeş Kuruluşlarımızdan TİKA'ya ve Başkanına, TRT'ye ve Genel Müdürü'ne, Gazi Üniversitesi Rektörü'ne, TOBB Üniversitesi Rektörü'ne, Vehbi Koç Vakfı Başkanlığı'na, Beypazarı Belediye Başkanı ile Keçiören Belediye Başkanı'na, Millî Piyango İdaresi Genel Müdürü'ne, Ankara Sanayi Odası Başkanı'na, Eti Holding Genel Müdürü'ne dostlukları ve destekleri için teşekkürler ederim.

Kültür ve Turizm Bakanımız ilk akşam, Başbakanımız ikinci akşam, Meclis Başkanımız üçüncü akşam yemek verdiler, kendilerine şükranlarımızı arz ediyoruz.

Kendi vatandaşları ile Ulusal Düzenleme Kurulu Üyelerine, Çin, Japonya, Ukrayna, Kazakistan, Moğolistan ve Kuzey Kıbrıs Büyükelçilerine Cuma akşamı verdiği yemeklerle dostlukların pekişmesini sağladıkları için teşekkürlerimi sunuyorum.

12 Yıldız, 12 Burç saydığımız büyüklerimize verdiğimiz ONURLUKLAR bundan sonraki ICANAS ev sahipleri için bir gelenek oluştursun beklentisindeyiz.

Az sonra Sayın TAKASAKI'ye, Sayın HAZAI'ye ve Sayın RYBAKOV'a birer anılık sunacağız; bu anılık vermenin de geleneğe dönüşmesini dileriz.

Değerli Konuklar,

59. Hükümet adına eş güdümden sorumlu Devlet Bakanı iken, 60. Hükümet'te ise, İçişleri Bakanı olan Sosyolog Sayın Prof. Dr. Beşir ATALAY'a hiçbir desteği esirgemediği için şahsım ve Ulusal Düzenleme Kurulu adına teşekkürler ederim.

Yoğun programına rağmen açılışa katılıp bir konuşma yapan Başbakanımız Sayın Recep Tayyip ERDOĞAN'a, Atatürk Yüksek Kurumu, şahsım ve 38. ICANAS Yürütme Kurulu olarak, saygı ve şükranlarımızı ifade ediyoruz.

İyi niyetli değerli araştırmacılar; yüreğimizi ve çalışma gücümüzü önünüze koyduk; kervan yürüdü, engelleri aştı, menziline ulaştı.

Böyle güzel toplantılarda buluşmak dileği ve ümidiyle, hepimizi tekrar saygılarla, sevgilerle selamlıyorum.

Prof. Dr. Sadık TURAL
38. ICANAS Başkanı

CLOSING REMARKS ICANAS 38

Dear Mr. Minister,

Distinguished Scholars, Honorable Guests,

I am proud to deliver the closing remarks at the end of the congress, ICANAS 38th. More than 100 panelists made presentations at 18 panels. 160 papers jointly presented by academicians. 2000 people from 62 countries made significant contributions to the different disciplines of social sciences and humanities.

The motto of ICANAS 38 is the famous dictum: “Peace at Home, Peace in the World” by Mustafa Kemal ATATÜRK, the great leader of the world. So, we believe that the spirit of Atatürk, the symbol of peace and the leader of independence, has been satisfied as we do when the distinguished scholars and researchers, who are heartily for peace and truth, presented their papers.

You have to read what our guests have written to our memorandum. We gladly accept their applauses and praises for success of the congress on behalf of our nation.

Gyorgy HAZAI, who has been the Secretary General of ICANAS for the last four congress organizations, made his speech a few minutes ago. I kindly ask you to applaud Prof. Dr. HAZAI who is the senior member of ICANAS as well as being the most distinguished expert of Hungarian Turkology, World Turkology and Altaistic Language.

There are several reasons why I ask you to applaud him:

1. Prof. Dr. HAZAI highly supported me when I officially applied to take 38th ICANAS organization to Türkiye and he greatly contributed to the acceptance of our proposal for ICANAS 38 despite other candidates.

2. Prof. Dr. Gyorgy HAZAI is a Turkologist and he is a sincere friend of Türkiye.

3. Yesterday Prof. Dr. HAZAI quitted his post as the Secretary General of “International Orientalist Union” and he has been elected to be the President of the Union. You have applauded him for his new post.

Prof. Dr. Jikido TAKASAKI was the President of “International Orientalist Union”. I have always had a feeling since the day I met him first as if I have known him for 1000 years. Prof. Dr. TAKASAKI has resigned from his post as the President of “International Orientalist Union” and he has been the honorary President of the Union upon Mr. Rybakov’s appropriate proposal.

As Prof. Dr. Gyorgy HAZAI has also pointed out in his speech, it is also notable here that a Turkish scholar has been a member of the Union Executive Committee for the first time in its 134 years old history; I accept this honor on behalf of my institution and my nation.

We are proud to have served 2200 people –including the members of the families of some scholars here– and we prefer to ignore a few envious and pessimistic people who refuse to see the positive aspects of the organization in a craze of jealousy.

Please visit our web page, icanas38.org.tr, to learn more about the congress and the organization. You will find there all the details about the congress as well as its reflections on written and visual media.

I would also like to state here that the Union has decided to organize 39th ICANAS in one of the following countries: Netherlands, Jordan, Kazakhstan, Mongolia or China. Although it had almost already been determined to hold 39th ICANAS in Netherlands during 37th ICANAS in Moscow, the attitude of the mentioned country has not been very clear yet.

It is my pleasure to greet the members of the International Advisory Board in the personality of Prof. TAKASAKI.

Our National Organization Committee also significantly contributed to the organization of the Congress; the Chairs of the main topics carried out the responsibility of the scientific order of the Congress. They know that I am grateful to them.

I would also like to express my gratitude and respect to every member of the National Executive Committee and the officials of Atatürk Supreme Council for Culture, Language and History, who have shouldered all the troubles of the Congress organization, in the personality of Zeki DILEK.

Additionally, I would like to acknowledge the efforts the Turkish national press, including the members of Anadolu Ajansı, of national newspapers, of local and national radio and TV channels, for their contributions to publicize and broadcast the news of ICANAS 38. I would also like to extend my gratitude to TİKA and its President, to TRT and its General Manager, to the Rector of Gazi University, to the Rector of TOBB University, to Vehbi Koç Foundation, to the Mayors of Beypazarı and Keçiören, to the General Manager of Turkish National Lottery, to the President of Ankara Chamber of Industry and to the General Manager of Eti Holding for their friendly support.

Our guests were offered dinners by our Minister of Culture and Tourism the very first night, by our Prime Minister on the second night, and by the Speaker of the Grand National Assembly of Türkiye on the third night; we are deeply grateful to them.

Our special thanks go to the Embassies of China, Japan, Ukraine, Kazakhstan, Mongolia and North Cyprus for treating the members of our National Organization Committee along with their own native scholars and researchers attending to the Congress during dinner parties on Friday night, which was a significant opportunity to make the relations and friendship between our countries stronger.

We presented plates to the 12 stars of Turkish Science and Art whose names and work are acknowledged internationally. We hope that this attitude of honoring the elders will turn into a tradition for the future hosts of ICANAS. We are going to present plates to Prof. TAKASAKI, Prof. HAZAI and Prof. RYBAKOV, as well. We expect it to be transformed into a tradition, too, in the upcoming congresses.

Dear Guests,

I also wish to express my personal gratitude along with the indebtedness of the National Organization Committee to the Minister of Internal Affairs of the 60th government, Prof. Dr. Beşir Atalay, who is a sociologist, for his immense help during his post as the Minister of State and our coordinator on behalf of the 59th Government.

I would like to express my respect and gratitude personally to Recep Tayyip ERDOĞAN, our Prime Minister, who made a speech during our opening ceremony despite his heavy program, on behalf of the National Executive Committee and Atatürk Supreme Council for Culture, Language and History.

Dear Scholars and Researchers; we have brought our heart and physical power together to organize the Congress; we have overcome the difficulties and reached our destination.

I greet you all with my deepest affection in the hope of meeting again in such pleasant organizations.

Prof. Dr. Sadık TURAL
President ICANAS-38

**СТАНОВЛЕНИЕ СИСТЕМЫ КЛАССИФИКАЦИИ ЗВУКОВ В
АРАБСКОЙ КЛАССИЧЕСКОЙ НАУКЕ
(ЯЗЫКОВЕДЕНИЕ И НАУКА О РЕЦИТАЦИИ *КОРАНА*).**

**AGANINA, G. R./АГАНИНА, Г. Р.
RUSYA/RUSSIA/РОССИЯ**

ABSTRACT

The Process of Establishing The Sound Classification System in The Classic Science of Arabs (Grammar Tradition and The Science of *Qur'anic* Recitation)

The present paper analyses the approach of medieval Arab grammar tradition and the **Qur'anic** discipline *tajwid*, which codifies the orphoepic norm of **Qur'anic** recitation, to classification of Arabic sounds according to their place of articulation (*makhārij al-ḥurūf*). The treatment of this purely linguistic problem in the frame of two traditions, linguistic and **Qur'anic**, is based on the fact, that codification of the standard Arabic pronunciation, started and developed by the works of Arab grammarians, becomes with the time the competition of the science of *tajwid*.

A comparison of three systems of sound classification is carried out. Those are of al-Khalil ibn Aḥmad (d.776/786/791) and Sibawayhi (d.796) on the one hand, and of Ibn al-Jazari (1350-1429) – on the other.

As a result we postulate, that the system, established in *tajwid*, inherited the achievements of grammarians and overwhelmed the shortcomings of their systems, which mainly concerns the problem of interpretation of *alif*, *wāw*, *yā'* and *hamza*.

Key Words: Grammar, Arabic pronunciation, Qur'anic recitation, classification of Arabic sounds.

Настоящий доклад посвящен одному из разделов учения о звуковой стороне речи в классической арабской науке, а именно – вопросу классификации звуков.

В докладе нам хотелось бы поделиться результатами своих наблюдений относительно становления системы классификации звуков арабского языка по месту артикуляции. Данная проблема представляет научный интерес, поскольку она отражает, с одной стороны, процесс формирования орфоэпической нормы арабского литературного языка, а с

другой, особенности теоретического подхода виднейших представителей классической арабской науки в осмыслении конкретных языковых фактов.

В понятие «классическая арабская наука» мы включаем две родственные области средневекового научного знания, разрабатывавших вопросы звукоучения: традиционную арабскую грамматику и науку о рецитации Корана. Именно это наука применительно к своему объекту развила и систематизировала многие вопросы, касающиеся нормирования звучащей арабской речи.

Рассмотрение этого вопроса мы осуществляем на примере трех систем: основателя арабской филологии ал-Халила ибн Ахмада (ум. 776/786/791), его ученика Сибавайхи (ум. 796) и одного из наиболее авторитетных ученых в области коранической рецитации Ибн ал-Джазари (1350-1429).

Отбор трех отобранных для сравнительного анализа систем классификации не случаен, он обусловлен рядом моментов.

Включение в список имен авторов классификации представителя науки, регламентирующей норму рецитации Корана, отражает естественный процесс развития учения о звуковой стороне языка в арабской науке. Его суть состоит в том, что нормирование произношения в классический период, осуществлявшееся первоначально в рамках грамматического учения арабов, со временем становится компетенцией науки о рецитации Корана¹.

Для того чтобы обосновать выбор источников, на которых мы базируемся при освещении поднятой проблемы, постараемся в сжатом виде изложить историю становления учения о звучащей речи в арабской классической науке.

Дошедшие до нас письменные памятники дают нам основание говорить о том, что первоначальная разработка данной проблематики была осуществлена арабскими грамматистами в конце VIII в. Начиная с этого времени, мы имеем письменные, авторские свидетельства процесса сознательного нормирования арабского произношения, связанного с двумя именами: основателя арабской филологической науки басрийского ученого Ал-Халила ибн Ахмада (ум. 776/786/791) и его ученика Сибавайхи (ум. 796).

Впервые вопросы звукоучения в арабской грамматической традиции находят свое письменно зафиксированное изложение в авторском предисловии к словарю **ал-Халила ибн Ахмада** «Китаб ал-'Айн» (Книга 'айна), положившего начало научной лексикографии у арабов.

¹ В этой связи можно заметить, что будущих дикторов и актеров и по сей день учат произносительной норме речи, опираясь на положения науки о рецитации Корана, см. в этой связи: *Аганина Г.Р., Фролов Д.В.* Вопросы нормирования арабского произношения: Коран и современный язык.—Устные формы литературного языка. М., 1999.

Как известно, автор словаря расположил все собранные в нем корневые основы в соответствии со специально придуманным им фонетическим «алфавитом», который начинался не с *алифа* (как в большинстве семитских языков), а с фарингального звука *'айн*, откуда и название словаря². Таким образом, корни были организованы в том порядке, который соответствовал движению от наиболее глубоко артикулируемых согласных к губным. Для обоснования избранного им принципа распределения корней в предисловии к словарю он изложил первую известную нам в арабской науке классификацию звуков арабского языка по месту артикуляции. К достижениям ал-Халила ибн Ахмада можно отнести и введенные им в научный оборот термины, обозначающие группы звуков, объединенных по артикуляционному признаку. Очень важным достижением для фонетики и просодии арабского языка явилась также разработка им понятия *ḥarf* как единицы анализа звуковой, просодической, морфологической и графической систем арабского языка. Однако, несмотря на огромный вклад, который ал-Халил ибн Ахмад внес в разработку вопросов фонетики и просодии, у нас нет оснований говорить о сложении на этом этапе всего комплекса вопросов звукоучения и выделения их в особый раздел науки о языке.

Системно положения, касающиеся звуковой стороны речи, впервые были изложены в трактате **Сибавайхи** «ал-Китаб». Именно в нем вопросы звукоучения вошли органической частью в комплекс рассматриваемых в нем языковых проблем, и при этом большинство этих вопросов образовали отчетливо выделяемый самостоятельный раздел в структуре памятника.

Как известно, со временем трактат Сибавайхи обрел статус непререкаемого грамматического канона, который часто называли «Кораном грамматики». В силу этого все последующие трактаты, излагающие арабское грамматическое учение, в том или ином объеме обязательно включали в себя вопросы звукоучения. Стабильным в них оставался не только круг тем. В структуре подобных сочинений они, как правило, излагались компактно, что позволяло воспринимать данную проблематику как отдельную отрасль арабского языкознания.

Однако, начиная с XIII в., в трудах грамматистов номенклатура тем, касающихся звукоучения, начинает сужаться по сравнению с сочинениями филологов VIII-XI вв. Так, в трактатах по грамматике этого периода вопросы, ориентированные на формирование правильного произношения на уровне отдельных звуков и их комбинаторных возможностей в плане ассимиляции, уже не освещаются. При этом неизменными остаются такие темы, как: палатализация гласного [a] (*imāla*) и образование паузальных форм (*waqf*).

² В отличие от самого корневого принципа это нововведение ал-Халила не имело продолжения в практике составления арабоязычных словарей.

К такого рода сочинениям можно отнести «Алфиййа» (Тысячница) Ибн Малика (ум. 1274), комментарий на это сочинение «Авдах ал-масалик ила алфиййат Ибн Малик» (Самый ясный путь к “Тысячнице” Ибн Малика) Ибн Хишама (ум. 1360) и, наконец, трактат Суйути (1455-1505) «алАшбах ва-н-наза’ир фи-н-нахв» (Схожие и аналогичные сочинения по грамматике), в котором к вышеназванным проблемам добавлена также тема недопустимости скопления двух согласных (*iltiqā’ as-sākinayn*).

Одновременно к XI в., когда центр корановедческих исследований переместился из восточных провинций арабского халифата в западные, появляются труды по норме рецитации Корана, в которых внимание ученых сосредоточено непосредственно на вопросах регламентации произносительной нормы. В этой связи можно назвать трактат Абу Мухаммада **Макки ибн Аби Талиба** «ар-Ри’айа ли-таджвид ал кира’а ва тахкик лафз ат-тилава» (Забота о совершенном чтении и правильной рецитации), сочинение Абу-л-‘Аббаса Ахмада ибн ‘Аммара **ал-Махдави** «Китаб ал-хидайа» (Книга по руководству), а также трактат Абу ‘Амра ‘Усмана ибн Са’ида **ад-Дани** (981-1053) «ат-Тайсир фи-л-кира’ат ас-саб’» (Облегченное изложение семи чтений).

В полном объеме вопросы произносительной нормы применительно к чтению Корана, находят свое отражение в структуре сложившегося к концу XIV в. канона корановедческой науки о чтениях (*‘ilm al-qirā’āt*), ярчайшим представителем которой был **Ибн ал-Джазари** (1350-1429). Предметом этой дисциплины являлось рассмотрение принятых в мусульманской традиции расхождений в текстологических вариантах Корана и в устной реализации коранического текста, в том числе и в произносительной области.

Впоследствии вопросы регламентации орфоэпии коранической рецитации составили предмет самостоятельной дисциплины, получившей название *‘ilm at-tajwīd* (наука о рецитации Корана, в дальнейшем: таджвид).

Связав эти два параллельно идущих процесса в языковедении и науке о рецитации, можно сделать вывод, что вопросы нормирования арабского произношения со временем становятся компетенцией науки о коранической рецитации.

На этом основании мы обращаемся не только к системам, предложенным арабскими грамматистами, но и к системам, выработанным в рамках науки о рецитации Корана.

Следует заметить, что уже в «Китаб» Сибавайхи мы находим утвердившийся в современной фонетической науке подход к классификации звуков по двум критериям: по месту и способу образования. В арабской терминологии соответственно: *makhārij al-ḥurūf* и *ṣifāt al-ḥurūf*.

Следует заметить, что такой подход, скорее всего, был известен и ал-Халилу. Несмотря на отсутствие в упоминавшемся выше авторском предисловии к своему словарю четко сформулированной классификации звуков по способу образования, на это указывает ряд обстоятельств. Это – встречающиеся у ал-Халила термины, обозначающие отдельные категории звуков, относящихся именно к классификации по способу артикуляции, а также имеющиеся в сочинениях более поздних авторов ссылки на ал-Халила, касающиеся соответствующих фонетических категорий.

Рамки настоящего доклада позволяют нам остановиться только на вопросах классификации по месту образования.

Как и другие коранические науки, наука о чтениях, развивалась в тесной связи с наукой о языке и, безусловно, в своем учении использовала системы классификации, разработанные в классическом языковедении на более раннем этапе. Сопоставительный анализ систем классификации звуков по месту артикуляции в грамматической теории и таджвиде свидетельствует о преемственности двух сродных ветвей традиционной науки и одновременно показывает, что ученые в области рецитации не механически переняли у грамматистов их системы классификации, но, используя обе эти системы, творчески развили их, внося тем самым свой вклад в развитие теории данного вопроса.

В сочинениях представителей науки о чтениях и рецитации мы встречаем ссылки на две различающиеся между собой классификации звуков **по месту образования**, связанные с именами «отцов-основателей» арабской грамматики ал-Халила и Сибавайхи. Следует отметить, что в традиции науки *таджвид* закрепилось мнение, что утвердившаяся в ней система классификации по месту образования, которую связывают с именем Ибн ал-Джазари, опирается на систему ал-Халила. Однако наш анализ показал, что это утверждение не вполне отражает истинное положение дел.

Остановимся подробнее на результатах сопоставления трех систем: ал-Халила ибн Ахмада, Сибавайхи и Ибн ал-Джазари.

Все три названные системы, безусловно, имеют много общего, что может свидетельствовать, с одной стороны, о преемственности средневековой лингвистической традиции и о научной достоверности описания объекта, с другой. Однако мы остановимся на основных, принципиальных различиях, существующих между этими тремя системами.

Все ученые декларировали, что они исходят из набора звуков, состоящего из 29 единиц, в арабской терминологии *харфов*.

Из чего складывалась эта цифра у каждого вышеназванного автора, и сколько на самом деле звуковых единиц они включали в свою классификацию?

Известно, что звуковая система арабского литературного языка различает 28 согласных фонем, что полностью соответствует числу графем, составляющих арабский алфавит.

Как можно заметить, остается нерешенной проблема гласных, причем, прежде всего, так называемых «долгих гласных», поскольку именно они отражаются на письме отдельными графемами, *алиф*, *уау* и *йа'*, а значит, и должны найти себе место в классификации.

Другое дело краткие гласные, которые рассматривались в традиционной грамматике как внутренние вариации минимальной просодической единицы *харфа* и как таковые на место в классификации не претендовали.

Основная проблема была, таким образом, связана с тем, как рассматривать в классификации *алиф*, *уау* и *йа'*.

Возникновение такого вопроса объясняется неоднозначным использованием этих *харфов* в устной и письменной речи. Так, в арабском письме все три *харфа* передают долгие варианты гласных [a], [u] и [i] соответственно, наряду с этим *харфы* *уау* и *йа'* передают губной согласный [w] и среднеязычный [y], а *алиф*—начальную согласную фонему *хамза*, которая представляет собой гортанную смычку, не имеющую эквивалента в виде отдельной графемы.

В трех разбираемых нами классификациях этот вопрос был решен по-разному. Подробнее об этом будет сказано ниже, отметим лишь, что в фонетическую классификацию были включены и *алиф*, и *хамза*. В результате чего и возникло число 29.

Остановимся подробнее на результатах нашего анализа.

Более ранней является классификация ал-Халила, с которой мы и начнем. Им выделяются 4 зоны или области артикуляции звуков: глотка /фаринкс (*ḥalq*), полость рта (*lisān*)³, губы (*shafatān*) и гортань (*jawf*).

Согласно взгляду ал-Халила, в арабском языке имеется 29 *харфов*, среди которых 25 могут быть отнесены к какому-то конкретному месту образования в глотке, ротовой полости или в области губ. Их он называет «правильными» (*siḥāḥ*), что позволяет интерпретировать их как согласные. Что же касается 4-х *харфов* – *алифа*, *уау*, *йа'* и *хамзы*, то не найдя им место в артикуляционных областях, которые являются собственно звукообразующими, ал-Халил отнес место их артикуляции к гортани (*jawf*), где, как известно, образуется голос, лежащий в основе образования гласных звуков. **Таким образом, в своей классификации ал-Халил выделил особую группу гласных.**

³ Арабский термин *lisān* (язык) передает название данной области артикуляторного аппарата через активный, а не пассивный речевой орган.

Присоединение им к группе гласных гортанной смычки *хамзы* объясняется двумя вариантами произнесения данного согласного звука: с сильной и сглаженной артикуляцией смычки, первый из которых рассматривался как основная фонема, а второй – как ее аллофон, включенных арабскими учеными наравне с первым в общее число нормативных звуков. Именно сглаженный, или облегченный, вариант *хамзы* ал-Халил уподоблял *алифу*, *уау* и *йа'*, т.е. гласным [a], [u] и [i] соответственно, что зависело от последующего гласного.

Хамзу же с сильно-выраженной смычкой он относил к наиболее удаленным фарингальным согласным (*aqsā al-ḥalq*), не ставя ее, однако, в один ряд с другими фарингальными согласными. В классификации звуков он и ее объединял с *алифом*, *уау* и *йа'* термином *jawf* (гортань), характеризуя их как *hāwīyūa* или *hawā'iyūa* (воздушные).

При этом важно отметить, что, рассматривая эти четыре *харфа* как гласные звуки, ал-Халил вообще оставил в стороне характеристику *уау* и *йа'* как консонантов.

Сибавайхи так же, как и ал-Халил, выделял 4 артикуляционные области. Однако в подходе двух грамматистов к классификации звуков по месту образования имеются существенные различия. Прежде всего, это выражается в том, что Сибавайхи не рассматривал гласные как самостоятельную группу звуков, а поэтому и не включил гортань (*jawf*) в число упомянутых 4-х произносительных областей. В то же время он выделил носовую полость (*khaṣṣhom*), где артикулируется назализованный аллофон согласного [n], так называемый *nūn khaṣṣiyūa* или *nūn khaṣṣifa*.

Принципиальным отличием двух классификаций является то, что Сибавайхи в отличие от ал-Халила рассматривал *уау*, *йа'* и *хамзу* в числе других консонантов, не выделяя их в самостоятельную группу гласных звуков (*hawā'iyūa*).

В результате, *алиф*, передающий на письме долгий вариант гласной фонемы [a], он объединяет с гортанной согласной фонемой *хамза*, *йа'*, передающий долгий вариант гласной фонемы [i] – со среднеязычными *джим* и *шин*, а *уау*, передающий долгий вариант гласной фонемы [u] – с лабиальными *ба'* и *мим*. Сам же Сибавайхи считал возможным такого рода объединение согласных и гласных на том основании, что они имеют одно место артикуляции.

Остановимся подробнее на классификации **Ибн ал-Джазари**. Как и грамматисты, разные школы чтения отдавали предпочтение одной из двух вышеизложенных систем. Так многие известные знатоки чтений, в том числе и Ибн ал-Джазари, придерживались, по их утверждениям, классификации,

предложенной ал-Халилом ибн Ахмадом. Как уже отмечалось, вслед за Ибн ал-Джазари в науке о рецитации закрепилось мнение, что утвердившаяся в ней классификация опирается на систему ал-Халила, у которого она заимствовала и терминологическое определение группам звуков, относящихся к тому или иному месту артикуляции. История науки о рецитации сохранила сведения, что ряд ученых следовали классификации Сибавайхи.

Утверждение Ибн ал-Джазари о том, что он в своей классификации следует системе ал-Халила, вызывает определенное недоумение. Анализ 3-х систем классификации, ал-Халила, Сибавайхи и его собственной, показывает, что, она куда более тяготеет к классификации Сибавайхи.

В отличие системы ал-Халила Ибн ал-Джазари так же, как и Сибавайхи:

– Рассматривал *харфы уау, йа'* и *хамзу* как консонанты: *уау* – в группе губных, *йа'* – среди среднеязычных, *хамзу* – в группе фарингальных;

– Среди произносительных областей выделял носовую полость; при этом к назализованному аллофону согласного [n] (*nūn khafīfa*), отмеченному у Сибавайхи, он добавлял назализованный вариант носового согласного [m];

– В группе лабиальных согласных выделял губно-зубной *фа'* (ал-Халил объединял губно-зубной *фа'* с лабиальными *мим* и *ба'*);

– Ставил в самостоятельный разряд *Дад*, отделяя его от среднеязычных (у ал-Халила *Дад* оказывается в одной группе со среднеязычными *джим* и *шин*);

– Отводил для каждого из трех переднеязычных *ра*, *лам* и *нун* свое место артикуляции (ал-Халил объединял их в одну группу);

– Порядок распределения групп звуков среди переднеязычных у Ибн ал-Джазари полностью идентичен порядку, предложенному Сибавайхи (у ал-Халила *ра'*, *лам* и *нун* оказываются непосредственно перед губными, оставив позади даже группу интердентальных, в то время как у Сибавайхи они предшествуют группе зубных и межзубных).

С системой ал-Халила классификацию Ибн ал-Джазари, роднит то, что он выделяет гортань как самостоятельную произносительную область, где артикулируются гласные звуки. Однако он помещает туда не четыре, а только три *харфа*, *алиф*, *уау* и *йа'*, исключив, таким образом, из рассмотрения сглаженный вариант *хамзы*.

Кроме того, вся терминология, касающаяся названий групп звуков по месту артикуляции и используемая в науке о рецитации, восходит также к ал-Халилу ибн Ахмаду.

Если подвести итог сказанному о тех системах классификации, то получается следующая картина:

– ал-Халил включал в свою классификацию 29 звуков, в том числе 26 согласных и 3 гласных;

– Сибавайхи – те же 29 звуков, но распределенные иначе: 28 согласных и 1 гласный, к ним он добавил еще 1 комбинаторный, назализованный, вариант согласного [n], что в итоге составило 30 звуков;

– Ибн ал-Джазари рассматривает наибольшее число звуков–33: 28 согласных, соответствующих по номенклатуре перечню Сибавайхи, 3 гласных, содержащихся в классификации ал-Халила, и 2 комбинаторных варианта основных фонем: назализованные [n] и [m], ставшие характерной приметой коранической рецитации.

Полученная картина свидетельствует, что наука о рецитации в лице Ибн ал-Джазари вобрала в себя достижения языковедческой традиции и, творчески осмыслив ее, сумела представить хорошо систематизированную свою научную классификацию по месту образования, отразив и специфику своего объекта.

ПРЕПОДАВАНИЕ ИНОСТРАННОГО ЯЗЫКА В УНИВЕРСИТЕТЕ В УСЛОВИЯХ ДВУЯЗЫЧИЯ

АНМЕТКАРИМОВА, К. М./АХМЕТКАРИМОВА, К. М.
KAZAKISTAN/KAZAKHSTAN/КАЗАХСТАН

ABSTRACT

Teaching of Foreign Language in University in Conditions of Bilingualism

This article is dedicated to the examination of the issue about teaching of foreign language in Universities of Kazakhstan in conditions of bilingualism. Teaching of foreign language in higher education establishments of Kazakhstan has its own distinguishing specialties, first of all they are connected with spreading environment of language and with processes occurring in society and language, which lead to bilingualism. Teaching outside of language environment puts as its aim both conservation of language heritage and cultural support of native speakers.

English, German and French are studied in universities of our Republic in the form of obligatory comprehensive subject, they have their own teaching programs and mark system. Also teaching of these languages goes in some foreign languages departments in volume provided by program. And certainly the teacher's task is to make conditions for every student to master language practically. Good methodical training of foreign language teachers, their own interest in their work help to heighten motivation and activation of students.

New informative university system has to contain teaching of not only one but several foreign languages as integral component. Our task is to interest them to study several foreign languages using individualization of teaching in conditions of widespread Kazakh-Russian bilingualism between students.

Key Words: Foreign language, university, bilingualism.

Преподавание иностранного языка в вузах Казахстана имеет свои отличительные особенности, связанные в первую очередь со средой распространения языка и с процессами, происходящими в обществе и в языке, обусловленные двуязычием. Преподавание языка вне языковой среды ставит своей целью как сохранение языкового наследства, так и культурную поддержку носителей языка.

Английский, немецкий и французский языки изучаются в университетах нашей республики в форме обязательного общеобразовательного предмета,

имеют свою учебную программу и систему оценивания. Также преподавание этих языков ведется на некоторых факультетах иностранного языка в объёме, предусмотренном программой.

Какие вопросы возникают в связи с организацией образования и обучения иностранным языкам в вузах Республики Казахстан в условиях двуязычия?

Двуязычие в разных его формах и сохранение культурного наследия - основные задачи преподавания русского и казахского языков. Двуязычие в Казахстане - это владение двумя языками, когда оба языка при этом реально используются в коммуникации. Улучшение уровня образования делает необходимым изучение иностранных языков, а расширение международного сотрудничества создает реальную мотивацию для учения.

Преподавание иностранного языка в школах нашей республики начинается с пятого класса и осуществляется в группах родного языка с учётом индивидуальной подготовки учащихся. В процессе обучения также принимается во внимание степень овладения письменной и устной речью казахского или русского языков.

В Республике Казахстан исключительно широко распространено казахско-русское и национально-русское двуязычие. Студенческая молодежь образует микросоциальную билингвальную общность, характеризующуюся значительной степенью демографической и социальной однородности, регулярности коммуникативных контактов в повседневной среде общения, а также преимущественным употреблением двух языков (казахского и русского). В то же время уровень владения казахами-билингвами русским языком остается существенно разным, и изучение социальных факторов, влияющих на темпы его усвоения в новой, студенческой среде и особенности использования в разных коммуникативных ситуациях, является важным и актуальным.

Новая университетская образовательная модель должна содержать как неотъемлемый компонент обучение не одному, а нескольким иностранным языкам. Наша задача - используя индивидуализацию обучения заинтересовать их овладением несколькими иностранными языками в условиях повсеместного распространения и функционирования казахско-русского билингвизма в студенческой среде.

Только владение несколькими иностранными языками даст студентам возможность подключиться к Европейской информационно-образовательной среде. Студенты разных национальностей осознают необходимость владения и государственным, казахским языком и русским как средством межнационального общения и наряду с этим изучают иностранных языков.

Чистое двуязычие в студенческой среде университетов Казахстана остаётся пока только мечтой в методике преподавания иностранных языков (в нашем случае английского, немецкого и французского). Почти вся учебная литература написана на русском языке, по этим же учебникам мы учим и студентов с казахским языком обучения. Иногда возникает вопрос о бесполезности преподавания иностранного языка в условиях двуязычия. Если студент пришел из школы с хорошим уровнем иностранного языка, то нам легче применять при обучении учебники зарубежных авторов, где нет ни слова на русском языке. При преподавании иностранного языка в группах с казахским языком обучения преподаватель невольно переходит на русский язык, например: при объяснении грамматического материала. Под влиянием одного языка искажается методика преподавания другого языка. При смешанном двуязычии мы сравниваем естественным образом грамматику, фонетику и другие аспекты языка; наша задача - рационализировать это сравнение, поставить его на научную основу. Рационализация сравнения позволяет нам современное фонетическое практическое обучение иностранным языкам, которое даёт отличные результаты в области произношения. При систематическом сравнительном изучении двух грамматик, например, немецкой и русской можно использовать эти образцы и при объяснении данной темы и в национальных группах, если студенты одинаково владеют и казахским и русским языком. Опыт работы параллельно в русских и казахских группах показывает, что иностранный язык построен по-своему, и порой сравнить две системы невозможно. Занятия в группах с русским языком обучения и с казахским языком обучения должны быть составлены совершенно независимо друг от друга, постепенно в методических целях можно проводить сравнение двух языковых аспектов, например грамматику немецкого языка с русской грамматикой, а в фонетике казахского языка находить кое-что общее с фонетикой немецкого языка.

Студенческая молодежь использует два языка, применяют они русский и казахский языки в разных функциональных сферах, и при этом функции русского и казахского языков четко распределены. Русский язык, будучи языком межнационального общения, является более распространённым в реальной действительности. Студенты, обучающиеся на казахском языке, в студенческой среде, в общении на перерывах, в студенческой столовой, на дискотеке, в общественных местах в подавляющих случаях пользуются разговорной бытовой русской речью. Мы, преподаватели, сталкиваемся с такой ситуацией, что, объясняя грамматическую тему на иностранном при поддержке казахского языка, порой слышим ответную реплику на привычном для общения русском языке. Студенты с казахским языком обучения в обязательном порядке на младших курсах изучают русский

язык, это и способствует их активному общению на казахском и русском языках. Из-за двуязычия иностранный язык естественным образом оказывается сравнимым с изучаемым ими русским языком.. Немецкий, английский и французский языки являются генетически неродственными и типологически различающимися с казахским языком. Студенты с казахским языком обучения при изучении иностранных языков допускают ошибки из-за отсутствия и несовпадения грамматических категории рода в казахском языке, из-за отсутствия глагольной категории вида (совершенного и несовершенного), и естественно, студенты, хорошо успевающие при изучении русского языка, допускают значительно меньшее количество ошибок.

В процессе преподавания иностранного языка как в группах с русским языком обучения, так и в группах с казахским языком обучения, мы зачастую говорим о взаимном торможении языков. Чисто теоретически отрицать это явление нельзя, возможно торможение по отношению к иностранному языку, в тех случаях, если, например, у студента родной язык - казахский, язык обучения - русский, а в вузе он изучает два иностранных языка - английский и немецкий. Это естественные трудности при изучении языков. Если все эти языки хорошо изучены и постоянно употребляются, то никакого взаимного торможения не будет, торможение возможно только в том случае, если какой-нибудь из этих языков перестаёт постоянно употребляться. Несколько языков бывают сформированы у человека в разной степени, в соответствии с социальными сферами действия языков и представленными ими культурами. Изучая иностранный язык только в рамках вузовской программы (1,5 – 2 года при, в лучшем случае, 4 - 6 часах в неделю) мы не можем требовать абсолютно свободного владения иностранным языком наряду с русским и казахским языками. Наша задача - научить студентов в условиях сбалансированного двуязычия (казахского и русского) читать, переводить, понимать литературу, разговаривать на иностранном языке, достаточно регулярно пользоваться каждым из языков, сравнительно много читать, понимать, говорить, быть знакомым с культурой, представленной данным языком. Мы должны учитывать, что студенты обладают разными языковыми способностями и даже при создании оптимальных условий для усвоения иностранного языка не всегда могут овладеть языком на максимально высоком уровне. Успех обучения зависит от поддержки языка обучения, от организации обучения, от качества преподавания, от объема часов, выделенных на изучение этого языка.

Есть много положительных моментов обучения иностранным языкам в условиях двуязычия, так как двуязычие расширяет число каналов, по которым информация попадает в формирование общего интеллекта

студентов, они более внимательны, у них более развиты способности к переводческой деятельности.

Одна из актуальных современных проблем, стоящих перед преподавателями - умение сопоставить разносистемные языки, установить их общность и особенности, а так же умение объяснить, чем обусловлены эта общность и дифференциация.

Немецкий (как и английский, и французский), русский и казахский языки являются типологически неоднородными и социокультурологически разными, связанными с западной, европейской, славянской, восточной и тюркской культурами. Изучение генетически несходных языков способствует выявлению феноменальных фактов, неоспоримо доказывающих постулат универсальности общечеловеческих ценностей, связанных с вербальной функцией языка, а также с уникальностью менталитета, использующего вербальность в качестве актуализации монолога, диалога не только на уровне персоналии, но и целых культур, цивилизаций. Взаимодействие языков германской и романской группы с тюркской и славянской менее изучено, а потому наиболее притягательно и актуально в условиях расширения границ общения и поиска новых путей диалога различных мировых культур.

Немецкий поэт, писатель и естествоиспытатель, почетный член Петербургской Академии наук Иоганн Вольфганг Гёте настойчиво призывал изучать другие языки, что даёт возможность любому человеку не только овладеть ключами к сокровищницам духовности других народов, но и объективно оценить свой язык, его сильные и слабые стороны. «Кто не знает чужого языка, тот не ведаёт о своём собственном», - вот его слова. Знание чужого языка, который в процессе овладения им постепенно становится как бы и твоим, пробуждает горячее и вдохновенное желание работать для утверждения и развития родного языка, активно содействовать тому, чтобы он, не ущемляя другие языки, занял среди них достойное место.

ЛИТЕРАТУРА

- Айтматов, Ч., **Проблема двуязычия // Азия и Африка**. 1989, №2.
- Верещагин, Е. М., **Психолингвистическая и методическая характеристика двуязычия (билингвизма)**. 1989.
- Вайнрайх, У., **Языковые контакты**. Киев: КГУ, Высшая школа, 1979 .
- Оразалинов, С., **Без языка нет народа**. Алматы. 1997 .

TÜRK DÜNYASINDA BİLGİSAYAR DESTEKLİ DİL BİLİMİ ÇALIŞMALARINI VE TÜRK DİL KURUMU

AKALIN, Şükrü Halûk*
TÜRKİYE/ТУРЦИЯ

ÖZET

Gelişen bilişim uygulamaları, pek çok alanda olduğu gibi dil bilimi alanında da yeni çalışma alanlarının ve konularının ortaya çıkmasını sağlamıştır. Bugün artık sözlüklerin hazırlanmasında bilgisayar yazılımları kullanılmaktadır. Dil bilgisi ve dil bilimi araştırmalarında da bilgisayarlar aylar, hatta yıllar alacak işleri kısa sürede gerçekleştirmektedir. Türkiye’de bilgisayar destekli dil bilimi ve dil bilgisi çalışmaları çok yenidir. Bu çalışmalar genellikle bilişimciler tarafından yürütülmektedir. Oysa konu, disiplinler arası çalışmayı gerektirmektedir. Türk dünyasında ortak yazı tipleri, Türk lehçeleri arasında bilgisayar destekli çeviri yazılımları, Türk lehçeleri sanal sözlükleri ve dil bilgileri, Türk lehçeleri derlemi (*corpus*) hazırlanması gibi bilgisayar destekli dil bilimi çalışmaları hem Türkiye Türkçesi ile ilgili araştırmalar hem de Türk dünyasında ortak iletişim dilinin oluşturulması açısından büyük önem taşımaktadır.

Türk Dil Kurumunun **e-Devlet** kapsamında gerçekleştirmeyi planladığı; ilk aşamasında basılı ortamdaki bütün türlerdeki sözlüklerin, iki dilli, çok dilli, terim, hem yazılı hem de sesli olarak söyleyiş, derleme ve tarama sözlüklerinin, atasözleri ve deyimler sözlüğünün, ansiklopedik sözlüğün, Türk lehçeleri sözlüğü vb. sözlüklerin Genel Ağ’da yer almasını, ikinci aşamasında ise Türk dilinin anıt niteliğindeki eserlerinin çeşitli düzeylere göre hazırlanmış sürümlerinin elektronik ortama aktarılmasıyla Orhon Yazıtlarından başlayarak edebiyatımızın seçkin eserlerinin özgün metinleri ile günümüz Türkçesine aktarılmış biçimlerinin elektronik ortamda yayımlanmasını amaçlayan **e-Türkçe**, bilişim teknolojilerinden yararlanılarak oluşturulacak bir projedir.

Bu çalışmaların sağlıklı yürütülebilmesi için dil bilimciler ile bilişimcilerin bir araya gelip bilgi birikimlerini ortaya koymaları gerekmektedir. Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Yönetim Kurulunun 19 Aralık 2005 ve 510/21 sayılı kararıyla Türk Dil Kurumu bünyesinde Türk Dünyası Bilgisayar Destekli Dil Bilimi Çalışma Grubu kurulmuştur.

Bildiride hem Türk dünyasında bilgisayar destekli dil bilimi çalışmaları ele alınmış hem de Türk Dil Kurumunda yürütülen çalışmalara değinilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Bilgisayar, dil bilimi, Türk Dünyası, Türk Dil Kurumu.

* Prof. Dr., Türk Dil Kurumu Başkanı. **e-posta:** shakalin@shakalin.net

Batı’da bu bilim dalının geçmişi bilgisayarlarla birlikte başladığı için oldukça yeni sayılır. Türkçede bu çalışmalarını “bilgisayarlı dil bilimi”, “bilgisayar dil bilimciliği” veya “bilgisayar destekli dil bilimi” olarak adlandırıyoruz.

Dil çalışmalarının bilgisayar yazılımlarıyla yürütülmesi sadece hazırlanan sözlüklerin Genel Ağ (İnternet) ortamında yayımlanması değildir, o işin bir bölümü, esas olan dil çalışmalarının bilgisayar destekli olarak yürütülmesi, dil malzemesinin bilgisayar aracılığıyla veriye dönüştürülmesi, bu verilerin çeşitli özelliklere göre işlenmesi ve işlenen verilerin de çeşitli yazılımların hazırlanmasında kullanılmasıdır. Burada şöyle bir döngü ortaya çıkıyor. Bilgisayar destekli dil bilimi; sürekli gelişme sağlayan, geliştikçe de yeni yazılımların üretilmesiyle mevcut bilgiyi birkaç katına çıkaran bir dönüşümdür. Dilin işlenmesi, veri hâline getirilmesi, sonra bu işlemle birlikte yazılıma dönüştürülmesi ve yeniden yazılımlarla dilin işlenmeye başlanması, görüldüğü gibi sürekli zincirleme işler söz konusu. İşte bütün bu uygulamalar, bilgisayarda, bilgisayarla doğal dil işlenmesi olarak adlandırılıyor. Bu konuda Türkiye’de ne yazık ki çok fazla kaynak yok. Şu andaki kaynaklar yabancı kaynaklar. Ülkemizde bu konuda yapılmış birkaç çalışma ve birkaç makale var. Bunlardan, **Türk Dili** dergisinin Haziran 2006 sayısında Meltem Turhan Yöndem ile Nejdet Kesmez’in yazdıkları yazı, derli toplu bir makaledir.

İnsan ile bilgisayar arasındaki etkileşim giderek artan bir öneme sahiptir. Ağ ortamında şu anda en az üç milyar sayfalık bilgi yayımlanmıştır. Büyük boyutta yazılı veya sözlü metinlerin otomatik olarak çözümlenmesine yönelik tekniklerin geliştirilmesi, sayısal ortamda, çok büyük boyutta bulunan bu metinlerin işlenmesine olanak vermektedir.

Okuma, karakter belirleme, yazıyı doğrulama, otomatik metin çevirisi, insan konuşmasını tanımlama, yazılan bir kelimeye göre bir sonraki kelimenin tahmin edilmesi (bu işlem özellikle engellilerin haberleşmesinde kullanılabilecek önemli bir yazılımdır), bilgi bulup çıkarma, bilgi özetleme, soru yanıtlama, bilgi edinme, anlamlı metin üretme, görüşme yürütme (şikâyette bulunan sorunların cevaplandırılması), büyük boyutta metin içinden kelime çıkarma, ifade arama ve hem ana dili olarak hem de yabancı dil olarak dil eğitimi gibi alanlar doğal dil işleme çalışmalarının uygulama alanlarıdır.

Bilgisayarların gelişmesiyle birlikte doğal dil işleme çalışmaları da yeni bir boyut kazanmıştır. İnsan emeğiyle uzun bir zaman diliminde yapılacak birtakım çalışmalar, bilgisayarlar aracılığıyla çok kısa sürede ortaya konulmaktadır. Kazanılan süre, ortaya konulan malzemenin daha ayrıntılı bir biçimde işlenmesini sağlamaktadır. Yıllarca, Anadolu ağızlarında bitki adları, Anadolu ağızlarında organ adları gibi birçok alanda sözlük çalışması yaptık. Bunların derlenip taranması neredeyse bir doktora süresini alıyordu. Ortaya çıkan malzemenin

işlenmesine de zaman kalmıyordu. İşte bütün bunlar, bilgisayarda doğal dil işleme çalışmalarıyla çok daha kısa zamanda ve kolay bir biçimde yapılabilecek.

Bilgisayarla doğal dil işleme kolay mı? İnsanlar ana dilini anlamakta zorlanmazlar. Ana dilini edinen insan, diliyle birlikte kültürünü de öğrenir. İnsanın mantık geliştirme, akıl yürütme, çıkarım yapabilme, yorum yapabilme yönü vardır. Aynı zamanda sağduyuya dayalı büyük boyutlu bilgi birikimi ve deneyimi vardır. Ama bilgisayarların ne kültürü ne sağduyusu ne mantığı ne deneyimi ne de akıl yürütme yeteneği var. Bir türkümüzden örnek vereyim:

*Şu uzun gecenin gecesi olsam,
Sılada bir evin bacası olsam,
Dediler ki nazlı yârin pek hasta
Başında okuyan hocası olsam.*

Buradaki *Başında okuyan hocası olsam* sözlerinin ifade ettiği anlamı bilgisayarın çözmesi mümkün değil. Hatta Türkçeyi yeni öğrenen ama Türk kültürünü bilmeyen kişinin bunu kavraması mümkün değil.

Gelin eve gidelim.

ile

Gelin eve gitti.

arasındaki ayrımı da bilgisayarın yapması gerçekten zor. “Gelin” kelimesi aynı kelime gibi görünüyor ama anlam, metin içerisinde farklıdır.

Son on beş yılda hızla gelişen bir de “derlem” konusu var. Bu da bilgisayarda doğal dil işleme alanında bir başka kavram olarak olarak karşımıza çıkmaktadır. Türkçede “derlem”i biz İngilizcedeki “corpus” sözünün karşılığında kullanıyoruz. “Derlem” bilgisayarın okuyabileceği hâle getirilmiş, yapılandırılmış metinler bütünüdür. Bu kavramdan yola çıkıp “bütünce” diyenler de var ama biz daha çok “derlem” sözünü tercih ediyoruz. Derlem; verilen metindeki kelimelerin sözlükteki kaçınıcı anlamıyla kullanıldığının belirlenmesini, etiketleme yöntemiyle anlam modeline dayalı sözlüklerin hazırlanmasını, tarihsel eserlerin sayısal ortama aktarılmasını sağlayacaktır.

Burada birkaç ünlü derlemden söz etmek istiyorum. 100 milyon işaretlenmiş, yapılandırılmış sözden oluşan İngiliz ulusal derlemi var. Bir başka İngilizce derlem, 525 milyon sözü aşan bir derlemdir. Bir de Amerikan ulusal derlemi var ki şu anda 20 milyon sözden oluşmaktadır.

Türkçede derlem üzerine Orta Doğu Teknik Üniversitesinin yaptığı bir çalışma bulunmaktadır. İçeriği 1990’lı yıllardaki gazete, dergi yazılarına ve radyo oyunlarına dayanan, 2 milyondan fazla sözü içeren bir derlem geliştirilmiştir. Bu derlem şu anda kullanılabilir. Bu derlem şu anda kullanılabilir.

Bilgisayarlı sözlük bilimi, var olan sözlüklerin sayısallaştırılmasını böylece bilgisayarca okunur sözlüklerin hazırlanmasını, çevrim içi sözlüklerin güncellenmesini ve sorgulamalar için kullanılmasını kapsamaktadır.

Türkiye’deki doğal dil işleme çalışmalarında ne yazık ki dil bilgisi, dil bilimi alanlarında çalışanlarla bilgisayar alanında çalışanlar arasında sıkı bir bağ bulunmuyor. Ortak çalışma son derece az. Bilişimciler kendileri bu konuda bazı çalışmalar yürütüyorlar. Dilciler ve dil bilimciler içerisinden de konuya ilgi duyanlar bir ölçüde çalışmalar gerçekleştiriyorlar. Türk Dil Kurumu olarak bilişimcilerle, dil bilimcileri, dilcileri bir araya getirmek amacıyla 2004 yılında, “Bilgisayar Destekli Dil Bilimi Çalıştayı” düzenledik.

Türkiye ile Türk dünyası arasındaki köprülerin daha da geliştirilmesinde bilgisayar ve bilişim uygulamaları önemli bir süreç olarak karşımızda durmaktadır. Gaspıralı İsmail Bey’in çıkardığı **Tercüman** gazetesi gibi şu anda elimizin altında bilişim ağları bulunuyor, ortak iletişimi için bu ağın kullanılması gerekiyor.

Sadece Türkiye’yi değil, aynı zamanda Türk dünyasını da kapsayacak sürekli bir çalışma grubunun oluşturulması Çalıştay içerisinde ortaya atılan en önemli düşüncelerden biriydi. Bunun üzerine Türk Dil Kurumu bünyesinde Türk Dünyası Bilgisayar Destekli Dil Bilimi Çalışma Grubu 2004 yılında kuruldu.

Hem dil bilgisi hem de bilişim alanında çalışan kişilerin katılımıyla Türk dünyası ekonomisi, bilişim ve dil bilimi forumları da gerçekleştirilmeye başlandı. İlki 2004 yılında Azerbaycan’da yapıldı. Bu forumlardan bir diğeri 2005 yılında Kazakistan’da, Ahmet Yesevi Üniversitesinin desteğiyle Türkistan şehrinde yapıldı. Forum içerisinde alınan bir kararla Ahmet Yesevi Üniversitesi bünyesinde Türk Dünyası Bilgisayar Destekli Dil Bilimi Araştırmaları Merkezi kuruldu. Üçüncü forum 2006 yılında Kırgızistan’da Manas Üniversitesiyle iş birliği içinde düzenlendi. Türk Dil Kurumu, Türk Dünyası Ekonomisi, Bilişim ve Dil Bilimi Forumlarında daima düzenleyici, yönlendirici bir konumda olmuştur.

Bilgisayar destekli sözlük çalışmaları da Türk Dil Kurumunun bu kapsamda yürüttüğü çalışmalardandır.

Son olarak da bilgisayar destekli terim çalışmalarımız da bu kapsamda yer alıyor.

Türk Dil Kurumu olarak 2002 yılında kullanıma açtığımız **Güncel Türkçe Sözlük**, her geçen gün hem özelliği hem içeriği hem de yazılımı geliştirilmektedir. En son 2005 yılında eklediğimiz ayrıntılı arama seçenekleriyle Genel Ağ sayfamızda yer alıyor. Aradığınız sözün hangi deyimde, hangi atasözünde, hangi madde başlarında geçtiğini bu yazılımla görebiliyorsunuz.

Prof. Dr. Ahmet Bican Ercilasun başkanlığında hazırlanan **Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü** 1991 yılında Kültür ve Turizm Bakanlığı tarafından

yayımlanmıştı. Türk Dil Kurumu olarak Ahmet Yesevi Üniversitesinin ve Kültür ve Turizm Bakanlığının iş birliğiyle **Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü'nü** özel bir yazılımla sanal ortamda kullanıma açtık. İlk tanıtımını 50. PIAC toplantısında Kazan'da yapmıştım. Şu anda bu çalışma hızla yürüyor ve diğer fişlerin de aktarılmasıyla veri tabanı hızla gelişiyor.

Genel Ağ sayfamızda kişi adlarının anlamlarının, kökenlerinin ve okunuşlarının da yer aldığı Kişi Adları Sözlüğümüz de bu kapsamdaki ayrı bir çalışmamızdır.

Bellekten 1953'ten beri çıkarılan Türk Dil Kurumunun önemli bir dergisidir. Herkesin evinde, okulunda **Bellekten** koleksiyonu bulunmuyor. Bu nedenle derginin bütün sayılarını, aramaların makale adına, yazar adına göre yapılabileceği bir biçimde yoğun diskte topladık.

Bilişim uygulamaları açısından önemli bir diğer çalışma, Türk Dil Kurumunun sözlüklerine 2006 yılı ekim ayından bu yana cep telefonlarından da ulaşılabilmesinin sağlanmasıdır. Kablosuz erişim gücü olan cep telefonlarıyla Türk Dil Kurumunun sözlüklerine her an ücretsiz olarak ulaşılabilir.

Türk Dil Kurumunun bugüne kadar yayımladığı 75 yıllık dönem içerisindeki bütün terim sözlüklerini özel bir veri tabanında topladık. Şu anda 87 terim sözlüğüne ulaştık. Fizik, kimya, matematik, dil bilimi, dil bilgisi, güzel sanatlar, spor... Bütün terimler tek bir yazılımda toplandı, terim sayısı 190 bine yaklaştı. Bu yazılımın en önemli özelliği bir terimi sorguladığımızda 87 değişik alandaki tanımlarının hepsi bir sayfada gösterilebilmektedir.

Türkçedeki Batı Kökenli Kelimeler Sözlüğü de yine bilgisayar ortamına aktarıldı. Yazılım Batı kaynaklı sözün ilk kez hangi eserde, hangi anlamda kullanıldığını tarihsel sıralamayla veriyor.

Bilgisayarlardaki yazım denetimi de Türk Dil Kurumunun Kılavuzu esas alınarak yapılıyor.

Bir başka bilişim uygulamamız **Derleme Sözlüğü**. On iki ciltlik Türkiye Türkçesi Ağızları Sözlüğü bilgisayar ortamına aktarıldı. Hazırlanan yazılım ile on iki ciltlik **Derleme Sözlüğü**'nde ayrıntılı arama yapılabilir. Kullanıcıya kavram araması, şehre göre arama seçenekleri sunulmaktadır.

Bilişim uygulamalarını kullanarak yapacağımız bir diğer çalışma Tanzimat'tan bu yana seçilmiş bütün ürünlerin bilgisayar ortamına aktarılarak bir derlem oluşturulması ve sözlüğün buna göre hazırlanmasıdır. Derlemde her kelimenin Türkçede ne zaman, hangi anlamda kullanılmaya başlandığı, geçirdiği ses değişiklikleri, anlam olayları görülebilecek. Yazarların, şairlerin söz varlığı üzerine veriler elde edilebilecek. Bir şairin, bir romancının kaç kelime kullandığı, hangi kelimeleri çok sık kullandığı görülebilecek. En önemlisi de şairlerin, yazarların üsluplarıyla ilgili veriler ortaya konulabilecek.

Genel Ağ sayfamızda ücretsiz olarak kullanıma sunduğumuz *Güncel Türkçe Sözlük* yazılımımızı, içinde madde başlarının seslendirilişinin, anlamlarının, örneklerinin, ilgili deyim ve atasözlerinin bulunduğu ve kullanıcıların dil gelişimlerini sağlayacak bulmaca kılavuzunun ve oyunların yer aldığı yoğun disk biçiminde de yayımladık. Bilişim uygulamalarını kullanarak yaptığımız en yeni çalışmamız ise **Güncel Türkçe Sözlük ve Yazım Kılavuzu Etkileşimli Yoğun Diski**'dir.

Yazılımda yer alan ayrıntılı arama seçeneği Türkçenin söz varlığı üzerine çalışanlar için önemli bir kaynak olacaktır. Örneğin Türkçeye Almandan geçen askerlik terimlerini görmek istiyorsanız ve bunların da isim olmasını istiyorsanız bütün bu seçenekleri seçip işaretlediğinizde hepsini görebiliyorsunuz: *Mareşal, general, manga, mavzer* vb.

Örnek içi arama bölümünde sorgu kutusuna "Güntekin" yazıldığında sözlükteki Reşat Nuri Güntekin'in eserlerinden alınan örnek cümleler görülebiliyor.

Yazılımda ayrıca Yazım Kılavuzu var. Özellikle gençlerin, çocukların söz varlığını geliştirmeye yardımcı olacak çeşitli oyunlarda bulunmaktadır.

Son olarak dil becerisi kazanmak isteyenler için tekerlemeler de var.

Bütün bunların hepsi 26 Eylül'de, Dil Bayramı'nda kullanıma sunulacak olan **Güncel Türkçe Sözlük ve Yazım Kılavuzu Etkileşimli Yoğun Diski**'nde yer alıyor.

Türk Dil Kurumu olarak bilgisayar destekli dil bilimi çalışmalarımız her geçen gün artarak sürecek, gelecek kuşaklara Türkçenin en güçlü, en zengin bir biçimde aktarılması sağlanacaktır.

TÜRKİYE TÜRKÇESİ AĞIZLARINDA OĞUZCA DIŞI DİL UNSURLARI

AKAR, ALİ *
TÜRKİYE/ТУРЦИЯ

ÖZET

XI. yüzyıldan itibaren Irak, Suriye ve Anadolu bölgelerine göçen Oğuz Türkleri, XIII. yüzyılda bu coğrafyada ağızlara dayalı bir yazı dili oluşturmaya başladılar. Fakat bu ağızlar içerisinde yalnızca Oğuzca yapılar değil, aynı zamanda diğer Türk lehçelerine ait özellikler de yer almaktadır. Bu farklı lehçe özellikleri, Türkiye Türkçesi ağızları içerisinde kalıplaşmış bazı yapılarda birer ‘ağız adacığı’ olarak kalmıştır. Bu yapılar, aynı zamanda Türklerin Anadolu coğrafyasına yerleşme tarihleri ve şekilleri ile de ilgilidir. Türkiye Türkçesi ağızları içerisindeki Oğuzca dışı Türkçe öğelerin tespit edilmesi, hem ağız çalışmalarına hem de yerleşme tarihi bilgilerine katkı sağlayacaktır.

Anahtar Kelimeler: Türkiye Türkçesi Ağızları, ağız katmanlaşması, Kıpçakça öğeler.

ABSTRACT

Non-Oghuz Language Elements in The Dialects Turkish

Oguz Turks who began to come to Iraq, Syria and Anatolia since the 11th century started to form a written language based on the dialects in this area in the 13th century. But these dialects include not only the Oguzish elements, but also the elements of other Turkish dialects. The features of these various dialects have remained as dialect islets in the language patterns of Modern Turkish. These patterns are also related to the dates and forms of Turkish settlements in Anatolia. The determination of the non-Oghuz elements in the dialects Turkish will possibly make contributions both to dialect studies and to the information regarding the Turkish settlements in Anatolia.

Key Words: Dialects Turkish, Dialect, dialect stratification, Kipchaks elements.

GİRİŞ

Tarihî Türkiye Türkçesi’nin XIII.-XV. yüzyıllar arasındaki oluşma sürecinde pek çok ağız ögesi, Oğuzcanın bu ilk yazı dilini beslemiş, şekillendirmiştir. Bu bakımdan Türkiye Türkçesi’nin ses, yapı ve sözcük düzeyinde pek çok özelliği,

* Doç. Dr., Muğla Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Muğla/
TÜRKİYE. e-posta: ali_akar2023@yahoo.de; akar@mu.edu.tr

XIII. yüzyıldaki beslendiği bu Oğuz ağızlarında bulunmaktadır. Canlı dil örneği olan ağızlar, yazı dilinin ölçünlü yapısı içinde yer alamamış türlü ses, yapı ve sözlük ögesini bünyesinde taşıdığı için dil sorunlarının çözümünde de ilk başvurulacak alan olarak görülmektedir.

XIII. yüzyıldan itibaren Siri Derya boylarından çıkarak kitleler hâlinde Azerbaycan, İran, Irak, Suriye ve Anadolu bölgelerine gelen Oğuzlar, Anadolu'da kendi ağız özellikleri üzerine bir yazı dili kurmaya başlamışlardır. Fakat böyle olmasına rağmen, Anadolu'daki Oğuz ağızları, Hazar ötesi Oğuzcasından az çok farklı yapılar taşımaktaydı. Bu yapıların yüzyıllar içinde çeşitli varyantları ile kullanıldıktan sonra XV. yüzyıldan sonra ölçünlüleşmesi, Anadolu Oğuzcasını diğer Oğuz ağızlarından (Azerbaycan, Türkmen) ayırmıştı. Böylece XIII-XV. yüzyıllar arasında, Osmanlı coğrafyasında, Hazar ötesi Oğuzca formlar ile Anadolu'da geliştirilen yapılar üzerine kurulu yeni bir yazı dili oluşturuldu.

Anadolu ağızlarında yalnızca Oğuzca ses ve yapı unsurları mı vardı? Yoksa Oğuzca esaslı bu yapı içinde çeşitli sebeplerle oluşmuş Oğuzca dışı (Kıpçak ve Karluk) küçük tabakalar da yer almakta mıydı? Yoksa Kıpçak ve Karluk lehçelerine ait olarak görülen ağız özellikleri, Oğuzca içerisinde taşınan eskicil (arkaik) Eski Türkçe öğeleri midir?

Bunlar, Türklük biliminin cevap aradığı yeni sorular arasında yer almaktadır.

Türkiye Türkçesi ağızlarındaki bu Oğuzca dışı öğelerin nasıl oluştuğu sorununun çözümü, yalnızca dil araştırmaları ile değil, aynı zamanda tarihî kayıtların incelenmesi ile mümkün olacaktır. Tarih belgelerinde Türklerin Anadolu'ya göçünün çok değişik evrelerde meydana geldiğini ve uzun süren bu evrelerde Oğuzlar dışında hatırı sayılır bir Kıpçak nüfusunun da Selçuklu ve Osmanlı coğrafyasına geldiklerini tespit etmekteyiz. Bu kadar yoğun ve etkili bir nüfusun, çeşitli 'dil kalıntıları' bırakmamış olması düşünülemez.

Bu bildiride Türkiye Türkçesi ağızlarında var olan Oğuzca dışı Türkçe yapılar irdelenecektir.

I. Dilin Oluşumunda Tarih Arkapları

Türklerin, Anadolu ve çevresindeki coğrafya ile tanışıklıkları IV. yüzyıla kadar götürülebilmektedir. 396 yılında Kafkasların kuzeyinden Anadolu'ya akın yaparak burada bir iki yıl kadar kalıp sonra geri çekilen Hunlardan, zamanın kronikleri dehşetle söz ederler (Sinor, 2000; 251). Daha sonraki dönemlerde de Türklerin bu bölgeye çeşitli vesilelerle geldikleri bilinmektedir. Fakat bu gelişler, 'yurt tutmak' gibi bir amaçla değil, geçici ekonomik ve siyasî ihtiyaçlardan hareketle olmuştur. Anadolu'nun yeni bir yurt olarak fethinin hedeflendiği dönem, XI. yüzyıldan sonradır. Türkler bir yandan yeni kabul ettikleri Müslümanlığı yaymak diğer taraftan da yeni yerleşim alanları elde etmek amacıyla çeşitli zamanlarda bu coğrafyaya gelmişlerdir.

Anadolu'ya yapılan Türk akınlarını M. Halil Yinanç, XI. yüzyıldan başlayarak XX. yüzyılda kadar 10 ayrı safhaya ayırmıştır (Yinanç, 1944: 169-171). Bunlar;

- a) XI. yüzyıldaki Anadolu'ya olan ilk yoğun Türk göçleri,
- b) XII. yüzyılda Haçlılara karşı savunma yapmak amacıyla Horasan ve Irak'tan gönderilen Türkmen askerî güçleri,
- c) XIII. yüzyıldaki Moğol istilası önünde kaçarak Anadolu'ya gelenler,
- d) XIV. yüzyılda Suriye ve Elcezire'den Anadolu'nun güney bölgelerinde yaylak ve kışlak kurmak amacıyla gelen oymaklar,
- e) XV. yüzyılda Temür'ün Anadolu'ya istilası ile buraya gelen Kıpçak ve Moğollar,
- f) XVI. yüzyılda Akkoyunlu hanedanına mensup ve Safevî sultanı Şah İsmail tarafından takip edilen birçok boy ve oymak,
- g) XVII. yüzyılda mezhep çatışmalarından dolayı İran'dan Anadolu'ya kaçarak gelen çeşitli Sünnî Türkmen boy ve oymakları,
- h) XVIII. yüzyılda Kırım ve Karadeniz'in kuzeyini bölgelerini Rusların istila etmesi ile Anadolu'ya gelen Kıpçak ve Kumanlar,
- i) XIX. yüzyılda Rusların Kafkasya'yı istilası sonucu buradan Anadolu'ya gelen birçok Türk soylu topluluk; Yunan devletinin kurulması sonucu Mora ve adalardaki Türkler ile Bulgaristan'ın kurulması ve Teselya bölgesinin elden çıkması ile Anadolu'ya gelen Balkan Türkleri,
- j) XX. yüzyılda Balkan savaşları sonucu Rumeli ile Ege adalarının elden çıkması ve Lozan Antlaşması sonucu mübadele yolu ile kabileler halinde Anadolu'ya göçen Balkan Türkleri.

Malazgirt sonrası yapılan ilk göçler, genellikle Anadolu'nun orta ve doğu bölümlerine olmuştur. Bu sırada *Tevaiif-i mülûk* adı verilen Büyük Selçuklu İmparatorluğu'na bağlı olarak Bizans sınırlarında ilk Anadolu Beylikleri kurulmuştur (Uzunçarşılı, 1988: 39-54). Bu dönemdeki dil ve ağız özellikleri konusunda yeterli bilgiye sahip olmamakla birlikte, yazı dili olarak Farsçanın kullanıldığını, bir yandan da Asya'daki Karahanlı edebî geleneğinin etkisi ile özellikle Kur'an'ın belirli surelerin tercüme edildiği bilinmektedir (Uzunçarşılı, 1988: 213). XI.-XIII. yüzyıllar arasında Anadolu coğrafyasında Türkçe eserler yazılıp yazılmadığı hakkında bilgi sahibi değiliz. Çünkü gerek yaşanan yoğun göçler, gerek Moğol istilası sırasındaki kargaşa, eser yaratmak için gerekli edebî ve entelektüel ortamın oluşmasını engellemiştir.

XIII. yüzyılda Anadolu'ya ikinci Oğuz göçü dalgası gelmiştir. 1227'de Harezm bölgesini işgal ve istila eden Moğollar, buradaki Türk unsurlarını yerlerinden etmiş, Oğuzlar, daha önce akrabalarının geldiği Anadolu'ya kitleler

hâlinde göçmüşlerdir. Diğer taraftan Haçlı seferleri, Anadolu'daki beylikler ile olan anlaşmazlıklar ve Moğol baskısı Selçuklu devletini iyice zayıflatmıştır. İşte XIII. yüzyılın ikinci yarısında Anadolu'ya dalga dalga gelen bu Oğuz göçlerini Selçuklu devleti, Batı'daki uçlara yerleştirerek bir yandan Bizans ile arasına tampon bölge oluşturmuş, diğer taraftan da bu boy ve oymakların merkezî otoriteye karşı verecekleri muhtemel zararları bertaraf etmiştir. Bu dönemde yaşanan yoğun Oğuz göçü, Anadolu'daki nüfus dengesini Türkler lehine çevirmiştir. Ayrıca Harezmîlilerin son hükümdarı Celaleddin Harzemşah'ın Moğollara yenilmesi ile Harzemşahlar devletinde yaşayan birçok Karluk ve Kıpçak unsurunun Anadolu'nun batısına geldikleri bilinmektedir. (Cahen, 1979: 308).

Bu tarihî olayların dil ve kültür cephesi ise daha başka özellikler göstermekteydi. Anadolu'nun özellikle batı bölgelerinde yerel egemenlik tesis eden beyler, diplomasi dilini Türkçeleştirerek bir yandan yazışma güvenliğini garanti altına almışlar, diğer taraftan da Türkçenin yazı dili olmasının yolunu açmışlardır. Bu konuda, 13 Mayıs 1277'de bir ferman yayınlandığı bilinen Karamanoğlu Mehmet Bey ilk resmî adımı atmış, bunu diğer beylerin Türkçe eser yazmayı ve belirli eserlerin Türkçeye çevirilerini teşvik etmeleri (özellikle Germiyan ve Osmanlı Beyleri) takip etmiştir. Bu yüzyılda diplomasi dilinin Türkçeye döndürülmesi yanında Türkçeleşme hareketine ivme kazandıran bir diğer gelişme de Türk tasavvuf akımları olmuştur. Moğol istilası ile yükselen Asya merkezli Anadolu tasavvuf hareketi, XIII. yüzyılda Anadolu'da gazi-derişlerin düşüncelerini halka yayma istekleri ile ayrı bir boyut kazanmıştır. Halk arasında yayılmak isteyen bu akımların halkın dilini kullanmaları, bu alanda Hacı Bayram Veli, Hacı Bektaşî Veli gibi tasavvuf önderlerinin Türkçeyi tercih etmeleri, Yunus Emre gibi büyük derişlerin Türkçe ilahiler söylemeleri, Türkçenin yazılı alanda da kullanılmasına âdeta ruhsat vermiştir. Böylece Türkçe bir yandan beylerin resmî destekleri ile diğer yandan tasavvuf önderlerinin tercih ve teşvikleri ile zaten halkın anlamadığı Farsça karşısında alternatif bir yazı dili olma gücüne erişmiştir. Bu dil doğal olarak henüz ölçünleşmemiş, farklı ses ve yapı özelliklerine sahip, Arap alfabesi ile uyum problemleri yaşayan ve bunu yaklaşık iki yüzyıl sürdürecektir olan 'ağızsız' bir yazı dilidir. Türkiye Türkçesi ağızlarının ve yazı dilinin oluşmasında bu dönemin önemli bir yeri vardır.

Bu dönemde oluşmaya başlayan yazı dilinde ve ağızlarda Oğuzca özellikler yanında az da olsa Kıpçak ve Karluk özelliklerine rastlanmaktadır. XIII. yüzyılda itibaren Anadolu'ya yalnızca Oğuzlar değil aynı zamanda Maverâünnehr bölgesinde yaşayan Moğol istilasından kaçan Karluk, Kıpçak hatta İranlılar da gelmiştir (Cahen, 1979: 308). Ayrıca Anadolu yazı dilinin ilk yazıcıları olan ve karışık dilli eserleri yazan Uygurların bu dönemde oluşmaya başlayan yazı dilindeki Oğuzca dışı öğelerin ortaya çıkmasında etkileri inkâr edilemez (Tekin,

1974: 59-157). Horasan bölgesinden Anadolu'ya siyasi, ticari, dini sebeplere yapılan Türk göçleri yüzyıllarca sürmüştür.

XV. yüzyılın başında Türk dünyasının iki büyük gücü olan Osmanlılar ile Temürlüler Ankara Savaşı'nda (1402) karşı karşıya gelmişlerdir. Bu savaştan sonra Anadolu'da bir süre kalan Temür'ün ordusu ile Kıpçak ve Karluk unsuru Anadolu'ya gelmiştir. (Sümer, 1970: 129-131)

Anadolu'ya olan göçlerin bir diğer kolu da Balkan göçleridir. Özellikle Osmanlı İmparatorluğu'nun Gerileme Dönemi'nden sonra bu bölgedeki Oğuz ve Kıpçak unsurları çeşitli gerekçelerle başkent olan İstanbul'a gelmişler, İstanbul ağzlarındaki Oğuzca dışı ses ve yapı özelliklerinin şekillenmesini sağlamışlardır.

Anadolu ağzları içerisindeki Oğuzca dışı bir diğer unsur ise Kafkaslardan olan Kıpçak kökenli Karaçay-Malkar ve Kumuk göçleridir. XIX. yüzyılda Kafkaslardaki Rus baskısından kaçan bu Kıpçak toplulukları, Anadolu'da küçük Kıpçak ağız adacıkları oluşturmuşlardır. Komşu Oğuz ağzlarından yalıtılmış durumda yaşayan bu ağzlar, Türkiye Türkçesi ağzlarının şekillenmesine herhangi bir etki yapmamış, küçük yerleşim birimlerinde gündelik ihtiyaç dili olarak kalmıştır.

II. Türkiye Türkçesi Ağzlarının Etnik Katmanı

Türkiye Türkçesi ağzları, Selçuklu ve Osmanlı devletlerinin siyasal egemenlik kurduğu coğrafyada Türkçenin komşularından (Arapça, Farsça, Rumca...) *dil etkileri* ve Anadolu'ya Oğuzlarla gelen diğer Türk unsurlarından da *lehçe etkileri* olarak başkalaşmış, temeli Hazar ötesi Oğuzcasına dayanan bir diyalektler bütünü olarak tanımlanabilir.

Türkiye Türkçesi ağzlarında en dikkat çekici özelliklerin başında ağız katmanları ve katmanlaşma gelmektedir. Bunun başlıca sebepleri arasında, uzun tarihî süre içerisinde başka dil ve kültürler ile sözcük alış-verişleri, savaşlar, göç ve yaşam tarzından kaynaklanan sürekli yer değiştirme, özellikle XVII. yüzyıldan sonra devletin boy ve oymakları iskân politikası ilk akla gelenlerdir. Bütün bu etkenler, Türkiye Türkçesi ağzlarının çok çeşitli ses ve yapı farklılıkları kazanmasına sebep olmuştur.

Boy ve oymakların birbirine karışması sonucu meydana gelen Oğuz ağzlarının katmanlaşması yanında, Anadolu'ya gelen Kıpçak ve Karlukların lehçelerine ait değişik ses ve yapı özellikleri de Türkiye Türkçesi ağzlarında yer almaktadır.

Türkiye Türkçesi ağzlarını etnik yapı ile ilişkisini inceleyen Zeynep Korkmaz, yukarıda ifade ettiğimiz tarihî sebeplere dayalı karışmaları göz önüne alarak, ağzılarda Oğuzca unsurlar dışında araştırılması gereken Kıpçakça bir tabakanın da bulunduğunu belirtmiştir (Korkmaz, 1971: 21).

Anadolu ağızları I ile Balkanlardaki Türkçe ağızlarda Oğuzca dışı dil unsurları bölgelere göre şöyle tasnif edilebilir:

1. Kuzey-Doğu Grubu Ağızlarında Oğuzca Dışı Dil Ögeleri,
 2. Batı Grubu Ağızlarında Oğuzca Dışı Dil Ögeleri,
 3. Balkanlardaki Türkçe Ağızlarda Oğuzca Dışı Dil Ögeleri,
 4. Doğu Grubu Ağızlarında Oğuzca Dışı Dil Ögeleri,
- olmak üzere Dört Ayrı Grupta Toplanabilir.

1. Kuzey-Doğu Grubu Ağızlarında Oğuzca Dışı Dil Ögeleri

Kuzey-doğu grubu ağızları içerisine doğudan başlamak üzere, Hopa, Borçka, Arhavi (Artvin), Rize ve Trabzon girmektedir (Karahana, 1996: 1). Bu bölge ağızlarının şekillenmesinde Kıpçak etkisinin rolü büyük olmuştur. Bölgeye Türklerin yerleşmesi 515 yılında Kafkasları aşarak gelen Sabirler ile başlar (Rásony, 1993: 78). 626 yılında Bizans'ın müttefiki olarak Sasanîlerle savaşmak üzere 40 bin kişilik ordu ile gelen Hazarlar, Rize bölgesinde kale inşa ederek bu bölgede uzun süre kalmışlardır (Bilgin, 1999: 62). Bölgeye Kıpçak unsurlarının yoğun olarak gelişi Gürcistan kralı David Ağmaşenebeli (1091-1125) zamanına rastlar. Kral, ülkesinin durumunu düzeltmek için Kuzey Kafkasya'ya giderek oradaki Kıpçak / Kuman oymaklarından paralı bir ordu kurmuştur. Bu ordular, Rusları bozguna uğrattınca Kral David Ağmaşenebeli, 1118'de 45 bin kişilik bir Kuman kitlesini Gürcistan sınırına yerleştirmiştir. Zamanla sayıları artan ve daha sonra Hristiyanlığı seçen bu Kıpçak toplulukları, 1124 yılında Çoruh vadisi ve İspir bölgesindeki Oğuzları yenerek bu bölgelere yerleşmişlerdir. Kral David 1125 yılında ölünce yerine geçen Dimitri, iskân sorunları yüzünden isyan çıkaran Kumanları Ardahan, Oltu, Göle, Tortum, Şavşat, Ardanuç ve Yusufeli bölgelerinde iskân ettirmiştir (Kırzioğlu, 1992: 119). Gürcüler vasıtasıyla bu bölgeye gelen Kıpçaklar dışında, çeşitli sebeplerle Selçuklular içinde de görülen Kıpçaklar, Doğu Karadeniz'in Türkleşmesinde Oğuzlardan sonra ikinci derecede önemli rol oynamışlardır (Cöhce, 1988: 484). Böylece bu bölge, Anadolu'nun Oğuzlar tarafından fethinden daha önce Kıpçakların siyasi ve kültürel olarak egemenlik oluşturdukları bir yer olmuştur. Karadeniz Kıpçakları, sonraki yüzyıllarda Osmanlı İmparatorluğu döneminde Batı Karadeniz ve İç Anadolu bölgelerinden gelen ve nüfusça onlardan çok daha kalabalık Oğuz unsurlarıyla karışmışlardır. Böylece bölgedeki Oğuzca temelli ağız içerisinde Kıpçakça özellikler bazı kalıplarda yaşamaya devam edegelmiştir.

Kuzey-doğu grubu ağızlarında Kıpçak etkisi çeşitli ses, yapı özellikleri, şu örneklerde saklanmıştır:

¹ Bu çalışmada Türkiye Türkçesi ağızları ile ilgili gruplandırmaları, Leyla Karahan'ın **Anadolu Ağızlarının Sınıflandırılması** adlı eserindeki tasniften hareketle yaptık. Kitabın kapsamı dışında kalan Trakya bölgesini ise "Balkanlardaki Türkçe Ağızlar" adıyla değerlendirdik.

a) Genel Türkçe /K-/’nin korunması

Oğuz yazı dillerinde söz başındaki tonsuz gırtlak ünsüzü /K-/ tonlularak /G-/’ya dönüşür. Kıpçak ve Karluk lehçelerinde ise bu değişme görülmez (Menges, 1959: 451). Kuzey-doğu bölgesi ağızlarında söz başı ön ve art sıradan ünlü taşıyan sözcüklerde /K-/’lar çoğu zaman korunmuştur.

koyun (Brendemoen, 2001: 3/18), *kara* (Brendemoen, 2001: 3/18), *kiremediler* (Brendemoen, 2001: 4/6), *kurt* (Brendemoen, 2001: 4/6), *kelen*, *kelmiyanın* (Brendemoen, 2001: 8/34), *keriye* (Brendemoen, 2001: 10/4), *kızle-* “gizle-” (Günay, 1978: 3/31), *kóv* “gök” (Günay, 1978: 47/36)

b) Genel Türkçe /t-/’nin korunması

Oğuz yazı dillerinde söz başındaki /t-/ sesi tonlularak /d-/’ye dönüşmektedir. Kıpçak ve Karluk lehçelerinde Genel Türkçedeki (GT) bu ses korunmuştur. Kuzey-doğu bölgesindeki bazı örneklerde bu yapıların Kıpçak ve Karluk lehçelerinde olduğu gibi korunduğu görülmektedir.

tiren- “diren-” (Brendemoen, 2001: 18/44), *tokuz yüz* “dokuz yüz” (Brendemoen, 2001: 20/35), *tiken* “diken” (Günay, 1978: 2/80), *toku-* “doku-” (Günay, 1978: 1/56)

c) Zamir n’sinin kullanılmaması

Oğuz ve Kıpçak lehçelerinde korunan *zamir n*’si Karluk lehçelerinde kullanılmamaktadır. Kuzey-doğu ağızlarında 3. çokluk şahıs zamirinde *zamir n*’si Özbek Türkçesinde olduğu gibi (Ercilasun, 1991: 1077) kullanılmamaktadır.

oları (Brendemoen, 2001: 9/30), *olari* (Brendemoen, 2001: 2/28), *bular* (Brendemoen, 2001: 4/5), *uler’* “onlar” (Günay, 1978: 48/32)

ç) İlk Hecede Daralma

Oğuz Türkçesi ile Kıpçak Türkçesi arasındaki önemli ses farklılıklarından birisi, bazı sözcüklerde ilk hecedeki dar-yuvarlak/geniş-yuvarlak nöbetleşmesidir. Oğuz Türkçesi geniş-yuvarlak ünlüleri, Kıpçak Türkçesi ise dar-yuvarlak ünlüleri tercih etmektedir.² Kuzey-doğu bölgesi ağızlarında birkaç belirli birkaç sözcükte Kıpçak Türkçesindeki dar-yuvarlak şekillerin kullanıldığı görülmektedir.

ulan (Brendemoen, 2001: 5/34), *undan sora* (Brendemoen, 2001: 74/10), *buzuk* “bozuk” (Günay, 1978: 34/17), *tupli* “toplu” (Günay, 1978: 47/22), *unun* “onun” (Günay, 1978: 40/61), *uni* “onu” (Günay, 1978: 47/5)

² Bu tür daralma örneklerine diğer Türk lehçelerinde de rastlamak mümkündür: Çuv. *vut* <ot “ateş”, *pul-* <bol- “olmak” (PhTF I, s. 706); Aba. *hul* <kol “kol”, *ut* <ot “ateş” (PhTF I, s. 606); Kazan Tat. *tuli* <toli “dolu”, *kul* <kol “kol”, *ulan* <oglan “oğlan” (PhTF I, s. 411); CC *sunira* <sonra, *yuk* <yok “yok” (PhTF I, s. 51)

2. Batı Grubu Ağızlarında Oğuzca Dışı Dil Öğeleri

Türkiye Türkçesi ağızlarının en geniş grubu, Leyla Karahan'ın "Batı Grubu Ağızları" olarak adlandırdığı ağız grubudur. Bu büyük grup içinde Oğuzca dışında diğer lehçelerin ses ve yapı özelliklerini taşıyan alt ağız grupları vardır. Bunlar içerisinde I. alt grupta yer alan Güney-batı Anadolu ağızlarında (Muğla, Denizli, Aydın, İzmir) ve III. alt grupta yer alan Bartın, Zonguldak, Karabük yöresi ağızlarında belirgin bir Kıpçak etkisi görülmektedir.

Batı Grubu Ağızlarının I. Alt Grubunu oluşturan Güney-batı Anadolu bölgesi, Oğuz dışı Türk unsurları ile de erken dönemlerden itibaren tanışmıştır. Bizans tarihçisi Nicephorus Gregoras, imparator Johannes Vatatzes (1222-1254) zamanında Hıristiyanlaştırılmış olmaları muhtemel 10.000'den çok Kuman'ı aileleri ile birlikte göçebe bir hayat sürdürdükleri Trakya'dan kaldırılıp yarı asker-köylüler olarak Menderes vadisine yerleştirildiğini bildirmektedir (Witteck, 1986: 13). Güney-batı Anadolu bölgesindeki ikinci bir Kıpçak grubu ise, 1230'da Anadolu Selçuklu Devleti Sultanı Alaeddin Keykubat'ın Celâleddin Harzemşah'ı mağlup etmesinden sonra Anadolu'nun çeşitli bölgelerine yayılmış ve Batı Anadolu'da *Horzumlu* ismiyle yaşamaya devam etmiş olan göçebe bir Oğuz-Kıpçak cemaatidir (Köprülü 1988: 290). Bu aşiret, bölgede Peçin, Muğla, Köyceğiz ve Bozöyük'te meskündür (Yazıcı, 2002: 55). H. 923'te (1517) bölgede yaşayan *Horzum* oymağı, 1318 haneye ve 7590 nüfusa sahiptir (Uykucu, 1983: 100). Harzemşahlar'ın göçebe Kıpçak boylarıyla ilişkileri, Selçukluların Kıpçaklarla olan ilişkisinden daha fazla idi (Golden, 2002; 187-188). Bölge ağızındaki Kıpçakça unsurları bu oymak temsil etmektedir.

Batı Grubu Ağızlarının III. Alt Grubu'ndaki Kıpçak etkisinin tarihî sebeplerini birtakım kaynaklardan takip edebiliyoruz. Bizans İmparatoru J. Vatatzes (1222-1254) zamanında Selçuklu uç beylerine karşı Anadolu'nun özellikle batı bölgelerinde tampon oluşturmak amacıyla Balkanlardaki Hristiyan Kumanları yerleştirmiştir. Bu bölge, Sinop'un batısından Menderes vadisine kadar olan hattır. (Witteck, 1986: 13). Batı Karadeniz bölgesindeki bir diğer Kıpçak etkisi de Kastamonu havalisinde hüküm sürmüş olan Çobanoğulları beyliği dönemine dayanır. Selçuklu emirlerinden Hüsameddin Emir Çoban, Karadeniz'i aşarak Kıpçak bozkırlarına bir sefer yapmış ve buradan sayısız ganimet ve köle ile dönmüştür (Turan, 1993: 358). 1223'te Rus ordusuyla birlikte Moğollara karşı koyan ve yenilen Kıpçaklar, Ruslardan ayrılarak Balkanlara ve Kırım'a yönelmişlerdir. Kırım'a gelenler, devam eden Moğol saldırıları yüzünden Suğdak üzerinde deniz yoluyla Sinop'a gelmişler ve Kastamonu, Zonguldak ve Bartın yörelerine yayılmışlardır (Turan, 1993: 357-359). Ayrıca Candaroğulları beyliği döneminde Kırım ve Kıpçak bölgesi ile deniz ticareti artmıştır. Hatta Mısır ile Deşt-i Kıpçak bölgesinin ticaret merkezi Bartın yöresi olmuştur. Bu konu ile ilgili ayrıntılı bir çalışma yapan Z. Korkmaz, Bartın ve yöresindeki ağızlar üzerindeki Kıpçak etkisini ortaya koymuştur (Korkmaz 1965: 265-287).

a) İlk Hecede Daralma

Oğuzcada bazı sözcükler için karakteristik olan ilk hecedeki yuvarlak geniş ünlüler, özellikle Kazan Tatarcası başta olmak üzere bazı Kıpçak lehçelerinde (Tatar Türkçesi ve Başkurt Türkçesi) dar-yuvarlak halde görülür (Ercilasun, 1991: 1035, 1087). Bu Kıpçak özelliğine Kuzey-doğu grubu ağızlarında olduğu gibi Batı grubu ağızlarında yaygın bir şekilde rastlanmaktadır. Batı grubunun I. alt grubu (Muğla, Manisa, Aydın, Kütahya, Uşak)nda bu daralma şu örneklerle temsil edilmektedir:

ul- “ol-” (Korkmaz, 1956: 47), *buz-* “boz-” (Korkmaz, 1956: 48), *uñar-* “onar” (Korkmaz, 1956: 48), *ğurku* “korku” (Gülensoy, 1988: 37), *ülü* “ölü” (Gülensoy, 1988: 37), *ügit-* “öğüt-” (Gülensoy, 1988: 40), *üwey* “üvey” (< Oğuzca ögey) (Gülsevin, 2002: 34), *guvan* “kovan” (Gülsevin, 2002: 34), *u* “o” (Akar, 2004; I/2-13), *ğuca* “koca, eş” (Akar, 2004; I/3-3), *yuğur-* “yoğur-” (Akar, 2004; I/25-42), *ğuv-* “dök-” (Akar, 2004; I/47-59)

Bu özellik, Batı Grubu ağızlarının V. Alt Grubu’ndaki Ordu Ağzı’ndan alınan metinlerde de görülmektedir.

unun “onun” (Demir, 20012; 75), *uva* “ova” (Demir, 20012; 75), *çuval-* “çoğal-” (Demir, 20012; 75)

Batı Grubu’nun diğer birçok ağzında /u/ biçiminde görülen 3. teklik şahıs zamiri, ağız sınıflandırılmasında bir ölçü olarak değerlendirilmiştir (Karahan, 1996: 134-135).

b) /-G-/ > /-v-/ değişmesi

Kıpçak lehçelerindeki en önemli ünsüz değişmelerinden biri GT’deki /-G-/’lerin /-v-/’ye değişmesidir (Öner, 1998: 14). Bu ses Oğuzcada /-ğ-/ (< /-g-/)’ye karşılık gelmektedir. Lehçe sınıflandırılmalarında da bir ölçü sayılan bu ses değişmesine Batı Grubu’nun I. alt grubundaki bazı ağızlarda (Muğla, Kütahya, Manisa, Uşak) Kıpçak lehçelerine ait bu ses adacığının birçok örneğine rastlanmaktadır.

düvün “dügün” (Korkmaz, 1956: 70), *aväç* “ağaç” (Korkmaz, 1956: 70), *dovur-* “doğur-” (Gülensoy, 1988: 58), *sowan* “soğan” (Gülsevin, 2002: 61), *göv* “gök” (Gülsevin, 2002: 61), *davıl-* “dağıl-” (Akar, 2004: I/6-42), *savıl-* “sağıl-” (Akar, 2004: I/6-95), *bova* “boğa” (Akar, 2004: I/10-45), *yav-* (Akar, 2004: I/23-55), *suvan* “soğan” (Akar, 2004: I/33-40), *sıvır* “sığır” (Akar, 2007: II/5-5), *avşam* “akşam” (Akar, 2007: II/5-26); *avız* “ağız” (Akar, 2007: II/5-55), *dav* “dağ” (Akar, 2007: II/5-61)

Aynı değişiklik Batı Grubu Ağızlarının III. Alt Grubu’ndaki bazı ağızlarda (Ordu, Bartın, Kastamonu, Bolu) da görülmektedir.

avız “ağız” (Korkmaz, 2004; 20), *avar-* “ağar-” (Korkmaz, 2004; 20), *avaç* “ağaç” (Korkmaz, 2004; 20), *bav* “bağ” (Karahana, 1996: 158), *dav* “dağ” (Demir, 20011: 405), *bav* “ip, sicim” (Demir, 20011: 405), *dov-* “doğ-” (Demir, 20011: 405), *yav-* “yağ-” (Demir, 20012; 95), *buzavı* “buzağı” (Demir, 20012; 87), *sövüt* “söğüt” (Eren, 1997; 4-28), *ovlan* “oğlan” (Eren, 1997; 14-12)

e) Genel Türkçe /K-/’nın korunması

Genel Türkçe’deki ön sıradan ünlü taşıyan kelimelerdeki söz başı /K-/ sesleri, Oğuzcada genellikle tonlularak /G-/’ya dönüşürken, Kıpçak-Uygur grubu lehçelerinde bu tonlulaşma gerçekleşmemiştir. Art sıradan ünlü taşıyan sözcüklerde Türkiye Türkçesinin yazı dilinde de tonlulaşma olmamıştır. Bunun sebebi Eski Türkiye Türkçesi döneminde (XIII. yüzyılda) yazım kalıplaşması olabileceği gibi, bu dönemdeki Kıpçak, Karluk unsurlarının Anadolu Oğuzcasını etkilemesi olarak görülebilir.

Batı Grubu Ağızlarının I. Alt Grubu’ndan derlenen metinlerde belirli kelimelerde söz başı tonsuzlukların sürdüğü görülmektedir.

Bazı kelimelerde bu yapı kendini kurallı olarak gösterirken bazı kelimelerde kişiye ve bölgeye göre değişiklikler görülmektedir.

kece “gece” (Gülensoy, 1988: 53), *küreş* “güreş” (Gülensoy, 1988: 53), *kaç*³ “kaç-” (Gülsevin, 2002: 40), *kadın* “kadın” (Gülsevin, 2002: 40), *kapat-* “kapat-” (Akar, 2004: I/66-28), *key-* “giy-” (Gülsevin, 2002: 39), *kir-* “gir-” (Gülsevin, 2002: 39), *küt-* “güt-” (Gülsevin, 2002: 39), *köl* “göl” (Gülsevin, 2002: 40), *kéyin-* “giyin-” (Akar, 2004: I/2-41); *kölge* “gölge” (Akar, 2004: II/3-28); *köynek* “gömlek” (Akar, 2004: I/42-63); *ondan kéri* (Akar, 2004: I/33-11); *kënişlik* (Akar, 2004: III/3-5)

ç) Genel Türkçe /t-/’nin Korunması

Batı Grubu’nun I. Alt Grubu ağızlarında bir diğer lehçe karışımı örneği de söz başı /t-/’lerinin durumudur. Eski Türkçe, Kıpçak ve Uygur lehçelerinde kelime başındaki /t-/ sesi tonlulaşmazken, Oğuzcada ses genellikle tonlulaşma eğilimi göstermektedir. *taş-daş*, *tat-dat*, *tuz-duz* gibi art sıradan ünlü taşıyan kelimelerde yazı dili ile ağızlarda esaslı farklılıklar vardır. Yazı dilindeki şekiller, İstanbul Türkçesi’ni oluşturan Balkan göçmeni nüfusun kullandığı Kıpçak Türkçesi ile Eski Anadolu Türkçesi dönemindeki kalıplaşmalarla oluşmuş olmalıdır. Anadolu ağızları bu kelimelerde tonlu yapıları büyük bir yoğunlukla ve kurallı olarak tercih ederken, Muğla ağızı, bunun aksine yazı dilimize yakın özellikler göstermektedir. Bu, bölgedeki lehçe karışımının bir yansıması olarak görülmelidir (Akar, 2006).

³ Bu tür art ünlü taşıyan sözcüklerde söz başı damak ünsüzlerinin Oğuz yazı dillerinde tonlulaşması için bk. Azerbaycan Türkçesi: *kaçmaq* “kaçmak” (Ercilasun, 1991: 420); Türkmen Türkçesi: *kaçmak* “kaçmak” (Ercilasun, 1991: 421).

tudak “dudak” (Gülensoy, 1988: 54), *tikiş* “dikiş” (Gülensoy, 1988: 53), *tolaş-* “dolaş-” (Gülensoy, 1988: 53), *tiken* “diken” (Gülsevin, 2002: 42), *tikil-* “dikil-” (Gülsevin, 2002: 42), *ton* “don” (Gülsevin, 2002: 43)

Konu ile ilgili olarak Muğla bölgesinden (Akar, 2004) tespit edilen birkaç karakteristik örnekte bu sesin söz başındaki durumu daha açık olarak görülmektedir.

<i>t-</i>	<i>d-</i>	Toplam (%)
<i>taş</i> 9 (% 15)	<i>daş</i> 49 (% 85)	58 (% 100)
<i>tut-</i> 39 (% 37)	<i>dut-</i> 56 (% 63)	95 (% 100)
<i>tuz</i> 7 (% 23)	<i>duz</i> 24 (% 77)	31 (% 100)

d) /s-/ ~ /h-/ Değişmesi

Genel Türkçe söz başı /s-/ Başkurtçada /h-/’ye değişmektedir.4 Batı grubunun I. alt grubu içerisinde yer alan Muğla’nın Nebiler, Çavdar köyleri ile Aydın’ın Bozdoğan ilçesine bağlı Körteke Köyü’nde kurallı olarak görülmektedir.

hen “sen”; *hiz* ‘siz”(Akar, 2004: I/70-14)

Ayrıca II. Bölgeye ait bir kelimedede de aynı değişme görülmektedir.

hırace “hastalıklı” (Akar, 2004: II/2-60) (<*sıraca* “boyunda oluşan bir tüberküloz” **Türkçe Sözlük**, 1970).

Batı grubu ağızlarının IV. alt grubunda Çankırı Yapraklı ilçesi ağzında ikinci şahıs zamirlerinde /s/ > /h/ değişmesi, kurallı bir yapı olarak tespit edilmiştir.

gelmelihiñiz “gelmelisiniz”, *vörühüñ* “verirsin” (Karahan, 1995: 164)

e) /-ñ/, /-ñ-/ > /-y/, /-y-/ Değişmesi

Batı Grubu Ağızlarının III. Alt Grubu’nda yer alan Bartın, Zonguldak, Karabük ağızlarında kurallı olarak /-ñ-/ > /-y-/ değişmesi görülür. Bu değişme, Kıpçak lehçelerinden Karayimce’nin Troki ağzında da görülmektedir.5

sacıy üsdünde “sacın üstünde” (Eren, 1997: 12-14), *kesiyosuy* “kesiyorsun” (Eren, 1997: 13-37), *oğlumuy* “oğlumun” (Eren, 1997: 13-30), *beyiz* “beniz” (Korkmaz, 1956: 14), *deyiz* “deniz” (Korkmaz, 1956: 14)

Batı Grubu Ağızlarının II. Alt Grubu’nda yer alan Taşköprü (İzmit) ağzında da bu değişmeye rastlanır.

gelmişsiyiz “gelmişsiniz” (Karahan, 1996: 157)

⁴ *hin* <*sen*; *hiv* <*su*<*suv*; *hiyır*<*sığır*; *huñ*<*soñ*, (Ercilasun, 1991; 1035)

⁵ *maya* (<*maña*) “mir (=bana)”, *atay* (<*atañ*) “dein Vater (=baban)”, *qoluyuz* (<*koluñuz*) “euere Hande (=kolunuz)”... (Heinrich, 1959: 328)

Bu özellik V. Alt Grup'taki bazı ağızlarda (Şalpaazarı, Giresin, Ordu) görülmektedir.

geldiyiz “geldiniz” (Karahan, 1995: 167)

3. Balkanlardaki Türkçe Ağızlarda Oğuzca Dışı Dil Öğeleri⁶

Türkiye Türkçesi ağızları içerisinde ağız farklılıklarının görüldüğü önemli bir ağız bölgesi de Balkanlardaki Türkçe ağızlardır. Bu bölge, yüzyıllar boyunca Oğuz ve Kıpçak unsurlarının iç içe yaşadıkları, sürekli göçlerle lehçelerin birbirine iyice karıştığı bir yer olmuştur. IV. yüzyıldan itibaren Hunlarla tanışan Balkan coğrafyası daha sonraki yüzyıllarda Kıpçak, Kuman, Uz, Peçenek, Bulgar gibi Türk soylu toplulukları nüfus ve nüfuz olarak kendilerini sürekli hissettirmişlerdir (Togan, 1981: 159-166). 25 Eylül 1396'da Osmanlı ordusunun birleşik Haçlı ordularını yenmesiyle Balkanlara adım atan Oğuz Türkleri, bu coğrafyada siyasî ve kültürel olarak yüzyıllar boyunca devam edecek olan bir egemenlik dönemini başlatmışlardır. Balkanlarda Kıpçak ve Oğuz gruplarının iç içe yaşamasıyla Balkan ağızlarında Anadolu'daki ağızlara göre daha fazla ve bariz Kıpçak etkileri görülmektedir. Türkiye Türkçesi'nin yazı dilindeki bazı Kıpçakça unsurlar⁷, Balkanlardan İstanbul'a yoğun olarak akan Kıpçak ağızlarının kalıntıları olmalıdır.

a) İlk Hecede Daralma

Bazı sözcüklerin ilk hecelerinde Kıpçakça fonetiğe uygun olarak dar-yuvarlak ünlülerin bulunması Balkanlardaki Türkçe ağızlarda yaygın bir eğilimdir. Kıpçak bu ses özelliği, Balkanlardaki Oğuz ağızlarını kuvvetli biçimde hissedilecek kadar ileri derecede etkilemiştir.

Suvan “soğan” (Kalay, 1998: 21-43), *uvvarız* “ovuyoruz” (Kalay, 1998: 5-18), *dürçâz* “doğuracağız” (Kalay, 1998: 30-44), *bûlan* “boğulan” (Kalay, 1998: 39-25), *utuz* “otuz” (Kalay, 1998: 49-20), *dukuz* “dokuz” (Kalay, 1998: 49-24), *kumşuluk* “komşuluk” (Kalay, 1998: 24-92), *uvada* “ovada” (Kalay, 1998: 25-19), *uyun* “oyun” (Kalay, 1998: 40-19), *tuprağa* “toprağa” (Kalay, 1998: 42-3), *düveriz* “döveriz” (Kalay, 1998: 5-11), *üle* “öyle” (Kalay, 1998: 4-40), *duwan* “doğan” (Dallı, 1991: 11), *buwas* “boğaz” (Dallı, 1991: 11)

b) Genel Türkçe /K-/’nin Korunması

Oğuzcada kurallı olarak /G-/’ya dönüşen Genel Türkçe söz başı /K-/’lar, Balkan Türkçesi ağızlarında bazı sözcüklerde Kıpçak etkisi ile korunmuştur.

kölge “gölge” (Kalay, 1998: 42-7), *küreş* “güreş” (Kalay, 1998: 27-59), *kîk* “geyik” (Kalay, 1998: 27-59), *keş-* “geç-” (Kalay, 1998: 45-15), *küden* “güden”

⁶ Bu bildiride, Balkan ağızlarını nispeten temsil eden Edirne bölgesi ve Kuzeydoğu Bulgaristan ağızlarındaki Oğuzca dışı unsurlar incelenmiştir.

⁷ Bunlar, yazı dilimizdeki Oğuzca ses yapısına aykırı bazı fonetik örneklerdir: *büyük*, *yürü-*; *kapı*; *taş*...

(Kalay, 1998: 6-11), *kölge* “gölge” (Dallı, 1991: 11), *koltuk* “koltuk” (Dallı, 1991: 66), *katır* “katır” (Dallı, 1991: 66), *kaşık* “kaşık” (Dallı, 1991: 11)

c) /-G-/ > /-v-/ Değişmesi

Kıpçakça özellik olarak görülen bu değişme birkaç örnekte görülmektedir.

avşam “akşam” (Kalay, 1998: 24-15), *suvan* “soğan” (Kalay, 1998: 4-172), *dov-* “doğ-” (Kalay, 1998: 12-33), *buvuş-* “boğuş-” (Kalay, 1998: 25-84), *awşam* “akşam” (< ağşam < akşam) (Dallı, 1991: 10)

Bu değişme bir iki sözcükte ilerleyerek /-v-/ > /-y-/’ye dönüşmüştür.

buyday “buğday” (Kalay, 1998: 35-48), *day* “dağ” (Kalay, 1998: 25-195)

4. Doğu Grubu Ağızlarında Oğuzca Dışı Dil Öğeleri

L. Karahan’ın tasnifine göre, “Doğu Grubu Ağızları” içerisinde, Karadeniz bölgesindeki Gümüşhane, Artvin ile Şavşat, Ardanuç ve Yusufeli ağızları; Doğu Anadolu bölgesindeki bütün ağızlar ve Güneydoğu Anadolu Bölgesi’ndeki Mardin ve Urfa illeri ağızları yer almaktadır (Karahan, 1996: 1). Bu bölge ağızlarında Kıpçak ve Karluk lehçelerinin izlerine pek rastlanmamakta, daha çok Azerbaycan ağızları, Kerkük Türkmen ağızları ve Terekeme ağızlarının etkileri görülmektedir. Bu grup üzerinde Arapça ve Farsçanın etkisi, Batı grubu ve Kuzey-doğu grubu ağızlarına göre çok daha ileri düzeydedir.

Doğu grubu ağızlarının Kuzey-doğu grubu ağızları ile kesişen yerlerinde (Oltu, Olur, Şenkaya) Kıpçakça etkisi olarak ilk hecede ünlü daralması olayını görmekteyiz:

Un “on” (Gemalmaz, 1995: 23), *ulur* “olur” (Gemalmaz, 1995: 23), *uğuz* “Oğuz” (Gemalmaz, 1995: 111), *üğüüt-* “öğüüt-” (Gemalmaz, 1995: 111)

Doğu grubu ağızlarının IV. alt grubunda yer alan Tunceli’nin Hozat ağzında Kazakça’da olduğu gibi (Ercilasun, 1991: 1047) /ş/ > /s/ değişmesi (*kus* “kuş”, *bes* “beş”) görülmektedir (Karahan, 1995: 94)

SONUÇ

Türkiye Türkçesi ağızları esas itibarıyla Oğuzca ses, yapı ve sözcük özellikleri üzerine kurulmuştur. Çeşitli tarihî, ekonomik ve sosyolojik sebeplerden dolayı Selçuklu ve özellikle Osmanlı coğrafyasına Kıpçak ve Karluk unsurları da gelmiştir.

Kıpçak unsurları daha çok Kuzey-doğu Anadolu ağızlarında görülmektedir. Tarih boyunca Karadeniz’in kuzeyinden gelen Kıpçak boy ve oymaklarının etkisi altında kalan bu bölgede çok çeşitli ses ve yapı ögesinde Kıpçak etkisini görmekteyiz. Bu etkinin yoğun olarak görüldüğü ikinci bölge Balkanlardır. V.

yüzyıldan beri çok çeşitli Türk boylarının uğrak alanı olan Balkan coğrafyasına XI. yüzyıldan itibaren gelen Kuman, Kıpçak ve Peçeneklerin dilleri, XIV. yüzyıldan sonra Osmanlıların Balkanlara geçmesi ile Oğuzca ile karışmaya başlamıştır. Yüzyıllarca Osmanlı egemenliğinde kalmış Balkanlardaki Türkçe ağızlar, tam bir Oğuz-Kıpçak karışımı dil görüntüsünü vermektedir. Batı grubu ağızlarındaki Kıpçak unsurları ise bazı ağız bölgelerinde adacıklar hâlinde saklanmış ses ve yapı özelliklerinden ibarettir. Özellikle XIII. yüzyılda Batı Anadolu'ya yerleşen Yörük oymakları, Hazar ötesinden taşıdıkları Kıpçakça bazı özellikleri ağızlarında saklamışlardır. Ayrıca Bizans İmparatorluğu, Balkanlardaki bazı Kuman / Kıpçakların Anadolu'nun özellikle batı bölgelerine Selçuklu akınlarına tampon olmak amacıyla yerleştirmiştir. Türkiye Türkçesi ağızları içerisinde Doğu bölgesi ağızlarında Oğuzca dışı Türkçe unsurlara fazla rastlamamaktadır. Bunun başlıca sebebi, XI. yüzyılda Anadolu'nun doğu bölgelerine gelen Türkmenler arasında Kıpçak unsurlarının ağızları etkileyecek bir nüfusa sahip olmamalarıdır. Bu bölge ağızları daha çok Azerbaycan ve Kerkük ağızlarının etkisi altında kalmıştır.

Türkiye Türkçesi ağızları içerisinde yer alan Kıpçak ve Karluk lehçelerine ait dil öğelerinin tam olarak tespiti, ancak tarih belgelerinin nüfus hareketlerini ve iskân durumunu ortaya koyması ile mümkün olacaktır.

Kalabalık Oğuz kitleleri içerisinde Kıpçak ve Karluk lehçelerine ait dil özellikleri zaman içinde büyük ölçüde kaybolmuştur. Günümüz Türkiye Türkçesi ağızlarında saklanmış bazı ses ve yapı kalıplarında bu lehçelerin izlerini daha çok ses kalıplaşması gibi alt düzey dil olayında tespit edilmektedir.

KAYNAKÇA

Akar, Ali, (2004), **Muğla Ağızları**, Muğla, Muğla Üniversitesi Rektörlük Yayınları: 50.

----, (2006), “Lehçeler Arası İlişkiler Bağlamında Muğla Bölgesi Ağızları”, **1. Uluslar Arası Türk Dünyası Kültür Kurultayı (9-15 Nisan 2006)**, Ege Üniversitesi Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü: İzmir

Akar, Ali, (2007) **Muğla İli Ağızları** (Basıma Hazırlanıyor).

Bilgin, Mehmet, (1999), “Doğu Karadeniz Bölgesinin Etnik Tarihi Üzerine”, **Trabzon Tarihi Sempozyumu Bildirileri**, Trabzon: Trabzon Belediyesi Kültür Yayınları: 75.

Brendemoen, Bernt, (2001), **The Turkish Dialects of Trabzon, Their Phonology and Historical Development, Volume II-Texts**. Oslo, University of Oslo.

Cahen, Claude, (1979), **Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler**, İstanbul, E Yayınları.

Cöhce, Salim, (1988), “Doğu Karadeniz Bölgesinin Türkleşmesinde Kıpçakların Rolü”, **Birinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi (Samsun 13-17 Ekim 1986) Bildirileri**, Samsun.

Dallı, Hüseyin, (1991), **Kuzeydoğu Bulgaristan Türk Ağzıları Üzerine Araştırmalar**, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları: 450.

Demir, Necati, (2001), “Karadeniz Bölgesinde Peçenekler ve Kıpçaklar”, **Trabzon ve Çevresi Uluslararası Tarih-Dil-Edebiyat Sempozyumu Bildirileri**, II. Cilt (Dil-Edebiyat), Trabzon, T.C. Trabzon Valiliği İl Kültür Müdürlüğü Yayınları: 12.

---, (2002), **Ordu İli ve Yöresi Ağzıları**, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları: 788.

Ercilasun, A. Bican ve diğ., (1991) **Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü**, C. I, Ankara, Kültür Bakanlığı Yayınları: 1371.

Eren, M. Emin, (1997), **Zonguldak-Bartın-Karabük İlleri Ağzıları**, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları: 686.

Gemalmaz, Efrasiyap, (1995), **Erzurum İli Ağzıları I**, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları: 588.

Golden, Peter B., (2002), **Türk Halkları Tarihine Giriş**, (Çeviren: Osman Karatay) Ankara, Karam Yayınları.

Gülensoy, Tuncer, (1988), **Kütahya ve Yöresi Ağzıları**, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları: 536.

Gülsevin, Gürer, (2002), **Uşak İli Ağzıları**, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları: 814.

Günay, Turgut, (1978), **Rize İli Ağzıları (İnceleme-Metinler-Sözlük)**, Ankara, Kültür Bakanlığı Millî Folklor Araştırma Dairesi Yayınları: 27.

Kalay, Emin, (1998), **Edirne İli Ağzıları, İnceleme-Metin**, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları: 694.

Karahan, Leyla, (1996), **Anadolu Ağzılarının Sınıflandırılması**, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları: 630.

Kırzioğlu, M. Fahrettin, (1992), **Yukarı-Kür ve Çoruk Boyları'nda Kıpçaklar**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları: VII/121.

Korkmaz, Zeynep, (1956), **Güney-Batı Anadolu Ağzıları – Ses Bilgisi (Fonetik)**, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları: 583.

----, (1965), “Bartın ve Yöresi Ağzılarında Lehçe Tabakalaşması”, **Türkoloji Dergisi**, C. II/1.

-----, (1971), “Anadolu Ağızlarının Etnik Yapı ile İlişkisi Sorunu”, **Türk Dili Araştırmaları Yıllığı 1971**.

-----, (2004), **Bartın ve Yöresi Ağızları**, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları: 584.

Köprülü, M. Fuad, (1988), “Harizmşahlar”, **İA**, C. V.

Menges, Karl Heinrich, (1959), “Die Aralo-Kaspische Gruppe”, **Philologiae Turcicae Fundamenta I**. Wiesbaden: Franz Steiner Verlag.

Öner, Mustafa, (1998), **Bugünkü Kıpçak Türkçesi**, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları: 703.

Rásony, László, (1993), **Tarihte Türklük**, Ankara, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları: 39.

Sinor, Denis, (2000), “Hun Dönemi”, D. Sinor (Ed.) **Erken İç Asya Tarihi**, İstanbul, İletişim Yayınları.

Sümer, Faruk, (1970), “Anadolu’da Moğollar”, **Selçuklu Araştırmaları Dergisi**, I-1969.

Tekin, Şinasi, (1974), “1343 Tarihli Bir Eski Anadolu Türkçesi Metni ve Türk Dili Tarihinde ‘olga-bolga’ Sorunu”, **TDAY Belleten 1973-1974**.

Togan, Zeki Velidi, (1981), **Umumi Türk Tarihine Giriş**, C. I. İstanbul, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.

Turan, Osman, (1993), **Selçuklular Zamanında Türkiye**, İstanbul, Boğaziçi Yayınları.

Uykucu, Ekrem, (1983), **Muğla Tarihi**, İstanbul.

Uzunçarşılı, İ. Hakkı, (1988), **Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Witteck, Paul, (1986), **Menteşe Beyliği**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Yazıcı, Muhammed, (2002), **XVI. Yüzyılda Batı Anadolu Bölgesinde (Muğla, İzmir, Denizli) Türkmen Yerleşimi ve Demografik Dağılım**, Muğla: Yüksek Lisans Tezi, (Basılmamış).

Yinanç, M. Halil (1944), **Türkiye Tarihi Selçuklular Devri I: Anadolu’nun Fethi**, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Yayınları: 240.

JAPAN'S NAMES IN THE PERSIAN SOURCES

AKBARZADEH, Daryoosh*
İRAN/İRAN/ИРАH

ABSTRACT

The¹ relation between Iran and the East climate, including China-Japan goes back to the old times. This relation was practical from the Persian Gulf, south of Iran, by the seamen and traders and by the old famous road, the “Silk Road” from the north-east of Iran. This old relation is comprehensible by two ways; the one is the “oral tradition” and the second is the “written tradition”. The Iranian people knew, most probably for the first times, some other people around China in China. They called them as Chinese people, with their Chinese name, which they exactly heard in China. This old historical relation is reflected in some important Islamic geographical texts which are close to the time of final versions of the Pre-Islamic texts. The archaeological materials also support this relation, like the influences of Iranian “architect” in the old capital of Japan, “Nara”, the Shosin Collection (the old Iranian Heritage) in Japan and many Iranian cultural aspects in China, like Pahlavi-Chinese inscription, Sogdian-Chinese inscription and recently the stone of Zoroastrianism “Sag-did” ceremony of China show an old and strong relation between two countries.

One of the Japan’s name is the “**VāqVāq**” in the Persian classic texts. It comes originally from the Mid. Chinese language. This name is in the Persian language just like its Chinese original “Wa Kwāk”; this name appears in the seamen’s reports and geographical texts from the south to the north of Iran. According to the time of the first reporters of this name and the old historical relation between Iran and Japan, we believe that this name appears in the written tradition (Islamic texts) from the oral tradition.

It seems that the Persian texts also used other names for Japan, like *Jimanku*, *Jamakut* and the Jabaraqeh/Jābaraqā, Jabalaqa/Jābolqa. The *Jimanku* is exactly Japan and the other words are used for the addressing the eastern part, just for the location of Japan. Many Islamic sources explained an area by the name of “čīn i čīn”, as the eastern part of Chinese kingdom and it is just equal of Sogdian “Inside of China” (eastern) and it also can mean Japan.

Some Islamic texts explain a “Māčīn” (like Kush-nameh) in the east of China, near Korea and we again suggest that it is for the country of Japan.

* National Museum of Iran, IRAN. e-posta: pasaali@yahoo.com

¹ This Article is a part of my Research, “The Cultural Relation between Iran and Japan in Old Times” in Japan by the support of Japan Foundation and it has not been published up to now.

A few sources explained a city by the (general) name of “City of Sun” in the eastern part and it also can be Japan.

Key Words: Persian, Japan’s name, “**Vak Vak**”.

The Iranian history and literature is profited from two important elements; The first and the most important element is the “Oral tradition” and the second is “Written tradition”. The “Oral tradition” appears, as a holy belief, in the Avestic texts (Old Persian period), Pahlavi texts (Mid. Persian) and in some Islamic texts like *Shanameh Firdowsi*. Many Iranian holy believes, myths, histories, geographical information... were survived by the “oral tradition” generation by generation and reached to the final “written version” quite later; many parts of Persian literature also disappeared in this way, because of the forgetfulness of generation after generation!

“Ibn Nadim” (1987: 539-540) explained the long list of books of Mid. Persian literature which are disappeared in the first Islamic centuries and we know them only by the names. The old geographical reports also were a part of holy Iranian believes in the old texts.

The world is divided into “Seven Climates”, or “lands” according to the old “mythological” divisions of Avestic texts. The “Arzahi” is the “east climate”, “Savahi” (west), “Fradazafshu” (south-east), “Vidzafshu” (south-west), “Vouru-Bareshti” (northwest), “Vouru-Jareshti” (north-east) and “Xvaniras Bamik” (central country/climate) (Dustkhah, 2005: 366).

Bundhišn (MS.TD2: 106-107) (Pahlavi book/southern source) explains a kind of Mythological-historical division:

“... az ān šaš juxt, ēk syāmak mard, ud [wašāg] zan; u-šān juxt ēw az-iš zād, mard Frawāg, zan Frawāgēn nām būd; az awešān 15 juxt az-iš zād, kē az har juxt ēw sardag sardag ī būd; az-išān... gēhān; az ān 15 sardag, ī-šān 9 sardag pušt ī gāw ī srēšōk pad ān ī Frāx-kard zrēh, ō ān šaš kišvar ī dudīgar widārd; ānōh nišastag kard. šaš sardag pad xvanirah mānd hēnd. az ān šaš sardag juxt ēw mard Tāz, zan Gawāzāg nām būd hēnd... juxt ēw mard Hōšang, zan Gōzag nām; Ērānagān az-iš būd hēnd... pad āmār ān ī pad ērān dēhān, [ān ī pad anērān dēhān:] ān ī pad Tur dēh, ān ī pad Salm dēh, ast Hrōm; ān ī pad Sēn dēh, hast Čēnestān; [ān ī pad] Gāy dēh, ān ī pad Sind dēh, ān-iz pad ān ī šaš kišvar ī dudīgar hamāg az paywand Frawāg Syāmak ī Maš hēnd. 25 sardag hamāg az tōhm ī Gayōmard būd hēnd: ... Hrōmāyīgān ud Turkān ud Čēnīgān ud Gāyīgān ud Tāzīgān ud Sindīgān- [kē] Hindūgān [hēnd]; Ērānagān....”

“Six couples appeared, a couple by the name of “Syamak” as a man (male) and “Washag” as a woman (female); a couple appeared from them, by the

name of “Frawag” as a man and “Frawagin” as a woman; and 15 couples appeared from them who created different tribes each; the nine couples of those fifteen couples passed from Frakh-kard sea, on the back of Srishog cow and they arrived in the seven countries and they lived there. The six tribes remained at Xvanirah....of a couple by the name of Hushang as a man and Gozag as a woman; the Iranians are descendants; These descendants of Fravag, son of Syamak son of Mash, according to the reckon are the people who are in the Iranian (Aryan) lands, and who are in the none-Iranian lands, in the Tur’ s land, in the Salm’s land, means Roman [‘ s land], in the *Sin*’s land, means “*Čīnestān*, in the Sind land and in the six other lands. The twenty-five different kinds of people are from the Gayomard generation: Romans (people) and Turks and *Chineses* and Gays and Taziks and Sinds – who are Indians-. The Iranians and who are in other six lands...” The *Čīnestān* (above) is a “climate” and means “East part” of world.

Āyātgar i Žāmāspīk (VIII;51) (late Sasanian book) also said about the “east zone”:

6.u *Čēnestān* šahrh vazurg,i vas zarr,i vas mušk,i vas gōhr. martomān i-š andar bavēnd,kirrōk (u) nēzūmān u bārīk vēnišn ēstāt bavēnd,but paristēnd;ka mīrēnd druvand hēnd. “And *Čīnestān* land (country) is great and it is much of gold, musk and precious stone; its people artisan and skilful and discerning; they worship the idol and they are sinful in other world”...

The *Sogdian* texts (north-east sources) are profited from the different words for the “East” and “Eastern”. It is evident that the Sogdians were in the contact with the “East” more than other Iranian group:

“CYNST N”-only one time-; “CYN” “China”; and “CNTR(Y), CYNTR” even “CNTRY-SR” “inland, inside (China)” (Gharib, 1995; N. 3355, 3341, 3240, 3359, 3241).

Sheng (2005: 141-143) writes:

“Recent archaeological finds in China provide new evidence for understanding intercultural exchange not just along the east-west overland caravan route but also along the northward horseback route and the eastward seafaring route to Japan. A case in point is how Yu Hong’s house-shaped stone sarcophagus with Sogdian-inspired designs and dated 592 that was unearthed in Taiyuan can shed light on some extant silk fragments of the Tenjukoku Shucho.”

And:

17. HRZY xwt’ ynβ L z’ n’ ymn k[t’ rw] Zyn ZNH wy’ pryt’ kw.cyn cyrn cynstn

18.ZNH xwn šk' rtw wn' y' nt [MN x](w) mt' n WZYn-n ZNH p' r' kw n' pw...

Henning (1948: 604-606) translates to:

“Then, we do not know whether the remnant Chinese were able to drive those Huns [out of]Khumdan, out of čīnastan (above line)...”

He also notes (Ibd.):

“čīnastan here seems to mean the region around Khumdan, or at least chiefly that region, but not China; China itself not only appears as “cynstn= čīnastan, but is also referred to as “inside”...”

The book of “Kuš-nameh” (Islamic text) knows, as a epic text with its old thematic and with its oral narrative structure, very well the “east” zone, especially the “Basila, Sila”

(Korea) and the lands near it; all the happenings of this book occur in the “east” and it can show the old relation between Iran(west) and the “east” or the knowledge of Iranian people about the “east”. The content of this book is confused with the old mythology escape of “Jamshid” towards those parts.

The Iranian People were directly in the relation with “East” (*Čīnestān* and later China, Japan, Korea) by two ways; the one is the “Silk-Road”, from the north-east of (old) Iran to the “east”; and the second is the “seaway”, by the seacoasts of “Persian Golf”. These two ways are reflected in the all important Islamic geographical sources:

Masoudi (2536: 154) also said:

“The people (traders) who want to travel to China from Khorasan, they should pass from a terrible valley with the 40 or 50 miles...the distance of Khorasan to China is 40 days by this way. There is another way to China where it is easy to travel with animals (horse...) and the distance is four months and some parts of that way are in the control of Turks tribes.”

Ibn Khordadbeh (1991: 22-25) explained in detail the northern ways of Khorasan to the Turkestan and China:

“From the Marv to the Koshmahan is five farsakhs and from the koshmahan to the Divab is 6 farsakhs...from the Bikand to the Bokhara walls is two farsakhs...from the Bokhara to the Samarkand is 39 farsakhs. There are two ways in the Zamin, one way goes to the Chach/Shash and Turkestan: from the Asbijab to the Taraz is 26 farsakhs and from the Kowikat to the Center of Kaymak king is 80 days... from the Jul to the Saragh -where is the great village-seven farsakhs and from Saragh to the City of Turk's Khaqan (Turkashi) is four farsakhs, from there to the Navakat is four farsakhs, from the Navakat to the Kobal is three farsakhs, from Kobal to the Upper Noushajan is fifteen

days for the guarded caravans where it is the border of China. Second way goes to the Fraghaneh (from Zamin):from the Samarkand to the Osrushneh is 26 farsakhs...from the Samarkand to the Fraghaneh is 53 farsakhs... from the Atbash to the Upper Noushajan is six days where it is in the upper of a mountain and it is located between Tibet and Fraghaneh..."

The Iranian coastal residents of Persian Gulf were very famous from the old times for Seafaring; they traveled to the far districts and the "east parts" for the trades and commercial works. The Iranian seamen, for trades, departed from the south of Iran, especially from the famous port, Siraf, to the east coasts of Africa, south coasts of India, China and Japan Islands.

Masoudi (2536: 135) said:

"The commercial boats with their goods go to the Khanqu (Kanton, port of China) from the Basreh, Siraf (near Bushehr), Oman, Indian cities, Zabej islands (Javeh) and other countries."

Zurcher (1972: 25-33) writes: "Pan Yung, the youngest son of the general "Pan Ch'ao" (32-102AC), the great conqueror of the West who spent more thirty years in Central Asia. In 107 AC Pan Yung was charged with an expedition against the Hsiung-nu. In 123 he became governor of the Western region and spent the next years in Central Asia. Even before his first appointment (107 AC) he seems to have lived in central Asia with his father, who in 100 AC sent him to the Chinese court, that he might persuade the emperor to allow Pan Ch'ao to return to China. It may be significant that on that occasion Pan Yung went to Loyang in the company of a "Parthian" envoy". The earliest and most famous among the masters was the Parthian "An Shih-Kao who is the first undoubtedly historical personality in Chinese Buddhism; his name is not very clear, apart from the first syllable "An" which stands for "An-Shi" (Arsak); "Shih-kao" had been a crown-prince of Parthian who had abandoned his rights to the throne in order to devote himself to the religious life; he went to the East, probably as a refugee and settled in 148 AC at Loyang where he spent more than twenty years."

The Iranian Buddhists –traders group, including of Parthian-Sogdians knew China carefully and the around of it; some Chinese Buddhist city like Lo-yang was more familiar for Sogdian texts by the name of "sry" (Gharib, 1995; N: 8956);

I wanted to show the different old aspects of relation between Iran and the East, especially with *China* and *čīnastan* by the above sources, as a small part my references. It is normal that if we suggest that Iranian people knew and contacted other people related to Chinese kingdom in some way; these other people were coming from going to Chinese cities for the trades or other works, just like Iranian. The Iranian people called them some times, like Chinese people, by their Chinese

names which they heard in China. Some of these names, including Chinese name of Japan are reflected in the first Islamic sources. Which did not survive directly in the old written Iranian texts (Old Persian and Avestic texts) and in the Mid. Persian texts (Pahlavi, Parthian, Soghdian texts...) but, we are able to discuss about Japan's names as the familiar name for Iranian people at least from the end of Sasanian period to the Islamic period.

Hodud Al Alam (unknown writer, 1962: 60,19) said:

“**Vāq Vāq** is a district of China. The traders of *čīnastan* usually go to the **Vāq Vāq**...”

The Great Iranian seaman, *Bozorg Sharyar Ramhormozi* (in the first of fourth century Hijri (=8-9AD) in the *Wonders of India* (1970, 6-7, 40, 52, 139, 141-142) said to us: “One of the seaman has narrated to Abu Mohammed Hassan Ibn Amr:” Once I sailed a ship to Zabej island and the contrary winds rerouted our path and we reached to the **Vāq Vāq** islands.”

Mohammed Ibn Babshad narrated:”There is a kind of scorpion, in one part of **Vāq Vāq**, like a sparrow and it flies and if it bites people, his skin cracks and he finally dies.”

He also narrated: “I heard by a passenger who visited **Vāq Vāq** that there is a kind of tree in this land, great and with large leaves and some times long...”

“There is a kind of bird, in the **Vāq Vāq** islands, like a pigeon...”

“I heard that a man who visited **Vāq Vāq** islands, described the increase of cities; but his description is not in point of geography, but in point of increase of population.

People of this island also are like Turks group. They are very at industry, crafts and arts and they are most sharp in these fields; they attempt strongly to train the artisans and they are strict in all works.” [This last description is just like the description of

Āyātgar i Žāmāspīk about *čīnastan* (see: above)].

“Ibn Lakis told me that:” He saw some practices of **Vāq Vāq** people... he expressed that the **Vāq Vāq** islands are located opposite the country of China.”

Ibn Khordadbeh (1991: 53-54) also said:

”The **Vāq Vāq** is located in the east of China, and the **Vāq Vāq** has excellent ebony woods”; the wood of ebony is exported by the **Vāq Vāq**;

The length of this sea (Pacific) is from Qolzam (Red sea) until the **Vāq Vāq** islands.”

Estakhri, (1989;109) writes:

“The Persian sea is a kind of Golf and its dimension is from the Pacific sea, near China and the **Vāq Vāq** to India.”

Aburayhan Biruni (1989: 210) explains:

“The Island of *Alwāwāk* belongs to the Kumair Islands. They believe in religion of *Hindus*,... some of the inhabitants of the *wāwāk* islands are black color.”

Surat Al Aqalim (Haft Kishvar) (unknown writer, 1974;15):

“The first location south-east is the islands of **Vāq Vāq**; these islands are located in the coast of pacific, with 300 Farsang length and 200 wideness; and the water (sea) penetrated to it(island) and it made some other small seas and the mountains and it made some islands in the water.”

Nokhbat Al Dahr (2003: 232):

“The **Vāq Vāq** islands are located in this ocean (pacific); the **Vāq Vāq** islands are located in the center of this sea and behind of equator; **Vāq Vāq** is a kind of Chinese tree...”

This name appears in the other geographical books, like *Ajayebe Al Makhlughat*, by Mahmud Al Makmuni Al Ghazvini(1983: 101-102), *Ajayebe Nameh*, by Mohammed Ibn Mahmud Hamadani (1996: 300) ...

Pulleyblank (1991: 324, 116, 319) writes:

“*wa kwək*” is reconstructed Middle Chinese pronunciation”:

1. “*wa/war*” (?) as Japanese (Sanguo zhi, Weizhi, Dongyi zhuan) (three century AC).
2. “*wa kwək*” as Japan (Houhan shu, Dongyi zhuan) (five century AC).
3. “*?wiə /?wi*”.

“Karlgrén” (1957: 929, 357) registers the Chinese name of Japan as the:

jwie Kwək: “*Kwək*”, and “*jwie*”.

The “**Vāq Vāq**” is, according to the “Pulleyblank” and the “Karlgrén” dictionaries, the modification of Mid. Chinese word of “*Vāk vaku*”, “the country of *Vā*”, or “Japan”. The Islamic sources described, on other side, the **Vāq Vāq** just “close to the China”, in the “east of China” and even as a part of China/Chinestan.

Finally, I want to say that the Iranian people knew “Japan”, by its “Chinese name”, “*Wa Kwək*” (**Vāq Vāq**) when they were familiar with them most probably in the China, in the Pre-Islamic period; because of, first of all, the old relation between Iran and China-Japan. The last Sasanian king, “Firuz” with many of his attendants, escaped to China, after the arrival of Islam to Iran. The Pahlavi-

Chinese inscription of “Shansi” can be related to one of the attendants of that king. Iranian people knew China carefully, its border of kingdom, its obedient districts, and the people who were in the close relation with the court of China. This subject is reflected in some Pahlavi-Islamic texts and is supported by the other new materials, like Chinese-Sogdian inscription or the stone of Zoroastrianism, ”Sag-did” ceremony of China. The archaeological materials, like the influences of Iranian “architect” in some royal residences of, ”Nara”, the old capital of Japan, the “Shosin” Collection (Iranian Heritage in Japan) show this old relation between Iran and Japan in better manner. It is very difficult to consider the “Shosin Collection” as an accidental collection in Japan. This collection, at least, show the knowledge of Japan (people-government) about Iran and the reverse, whether by the traders or as the latest activities of Sasanin remainders to take supports from the Japan. It seems that some Islamic writers confused the “**Vāq Vāq**” with the another “**Vāq Vāq**” in the Afric when they speak about the “gold” and “slaves”; as I noted former, the “**Vāq Vāq**” is the close near to the China, a part of it and the around of China for the all Islamic texts; (See: **Hodud Al Alam**: 60) ...

Ghirshman (1969: 330) also argued about this collection:

“The Sasanian princes escaped to the “Basin of Tarim” by oppressions of Arab troops. They requested the helps and supports from the Court of Tch’ang-ngan on 670-673 AD. Their stay in China is more important for the History of Art. A new wave of artists arrived to China and Sasanian art again influenced the Chinese art. the Iranian prince offered the (fiery) textiles to the Hiuan-tsong kings which can be compared with the textiles of Shosoin.”

Second, this old relation is reflected in the next sources by the two important elements, ”oral tradition” and finally by the “written tradition” in the later times. This Chinese name of Japan can be survived by the “oral tradition” generation by generation in Iran. The seamen and traders apparently were effective in this transition from the Pre-Islamic period to the first Islamic period. The living time of the writer of **Hodud Al Alam** and the living time of the Great Iranian seaman, *Bozorg Sharyar Ramhormozi* (the first of fourth century Hijri(=8-9AD) (who narrated the reports about the **Vāq Vāq** by the oldest seamen than him) are nearest to the time of writing the Mid. Persian texts. Many parts and the geographical names of **Hodud Al Alam** can be compared with some Pre-Islamic geographical texts; It seems that many geographical names, like **Vāq Vāq**, were current in Iran from the Late Sasanian to the first Islamic texts. The Zoroastrian writers wrote the final versions of their “Pahlavi religious books” in this time by the fear of the new cult, “Islam”, and many other texts disappeared in the same time. The bizarre explanations of Islamic writers about the name of “**Vāq Vāq**” (bowwow), only in point of semantic, probably can be related to the “oral tradition” where they forgot that this word is an original Chinese word generation by generation. *Nokhbat Al Dahr* (2003: 232) alone said:”This name (**Vāq Vāq**) comes from a kind of *Chinese tree*. The fruit make some noise like **Vāq Vāq** and

fall to the earth; this voice of **Vāq Vāq** is the symbol of fortunate and unfortunate for *Chinese people* and this islands (**Vāq Vāq**).”

Nevertheless it is necessary to note that the *čīnestan* is not a geographical name for the “east climate” including of China and the countries near it (Bd), but it is, some times, the “east part” of Chinese kingdom (Sogdian texts), where “Japan” probably was there. It seems that there is a relation between the *čīnestan* (Bd/Až), as all the people are with Chinese face (in the east) and the “Balād of China”, “Chinese countries” in the Islamic texts. “Japan” and “Sila” (Korea) are two important countries of “Balād of China”. The *čīnestan* can be a general name, in this case, for China, Japan and even Korea.

It seems that we are able to show the other names of Japan in the Persian sources:

Jamaol Tavarikh (Rashiddin Fazlolah Hamadani, 1994: Vol. II. 911) writes:

“There is no revolutionary for” Gha’an” in the east part of his kingdom; this part is a part of his kingdom until the pacific, except *Jimanku* (= *Jih-pen-kou*) islands. The *Jimanku* is located in the sea, near the coasts of “Jurcheh” and” *Kaoli* (Korea)”; its extent is 400 Farsakhs and there are many cities and villages there; its kingdom, apparently, is independent and rebel; and people of this island are dwarf, with short neck. There are many mines in this island.”

“Rashiddin Fazlolah” is the great Iranian scientist and great minister of Mongolia period and his report is more exact and full about the China and Mid. Asia. *Taghvim Al Baladan* (Abolfada, 1970: 416-417):

“The writers narrated many cities of China... *Jamakut* is in the eastern part, just against Khaladat islands in the west; there are no other prosperities after that. The Persians call this land by the name of *Jamakard* and it is on the equator.”

A. Mazahari (1993: 518) writes: “Mohammed Al Kashghari (11AD) narrates that the *Jabaraqeh* appears, in other side of the sea (pacific), with the movement to the Tsu Kiang river, China’s wall, Pai chi li golf; additionally, this is not the oldest source about Japan. The “Shiit” of Samarra knew “*Jabolqa*” (Ji-Pan-Ku), in third century (9AD), Tang’s time, by the Manichean of Turfan.”

The opinion of Mazahari is correct about the “*Jabolqa/ Jabaraqeh*” and about the relation of these words with the “Japan” in point of linguistic and textology.

Ajayeb Nameh (Mohammed Ibn Mahmud Hamadani, 1996: 429):

“*Jabalqa*” is a city in the Eastern. There is no other city (country) after that.”

Loghat-nameh (Dehkhoda, 1998: 7331) gives some other references:

“*Jabalaq* is a city in the east, brother of *Jabalas* (Montahi Al Arab).

“There are two cities including of *Jabalqa* in the east and *Jabalas* in the west” (*Balami*).

“*Jabo/alqa* is a great city in the eastern and there is no other city after that” (*Sharafnameh*). This name also appears in the *Tarikh Tabari* (1973;43); Some researcher took it (*Jabalqa*) as a mythological city of east part of world without considering the linguistic elements and historical texts.

It seems that there is a close relation between these words, *Jimanku*, *Jamakut* and with the *Jabaraqeh/Jābaraqā*, *Jabalaqa/Jābolqa*.

Jahan-nameh (Mohammed Ibn Najib Bakran,?; 72) the famous geographical text, has divided China into two parts, including of “*čīn i čīn* /China of China” (=Chin e motlaq) or “outside’s China” for the western China and “inside’s China” (=Chin e andarun) or “*Māčīn*” for the eastern China. The “*lasila*” (Korea) and “**Vāq Vāq**” islands (Japan) are two cities of “*Māčīn*.”

J. Matini (1998: 74) writes:

“*Māčīn*” appears in many other geographical sources; the *Māčīn* appears by the names of “Inside’s China, China Inside, Inside’s *Māčīn*, Chin e Kalān, China of China...”

With these expressions we can recall the “inland, inside (China)” of “Sogdian” texts (see above).

1191. va gar *čīn* ō *māčīn* bagiri ravāst badān rāy rān dil, hami kat havāst

1486. pas āgāhi āmad za *čīn* ō xotan az afrāsyāb ō va zān anjoman

1532. zamīn ham ču daryā šod az xun e kīn za gang ō za *čīn* tā be Irān zamīn
(**Shah-nameh**, Vol.5.)

5599. man az kišvar e *čīn*, *basila* va kuh konam xubtar zān ke dīd ān goruh
(**Kuš-nameh**)

Mojmal Al Tavarikh Val Qasas (Unknown writer, 2005: 420, 27):

“There are the titles for the Eastern kings and I will narrate all: “the title of “China” king is “*Fayfur*”; the title of “*čīn andarun*” (Inside China) king is “*Toghoz ghoz*”; the title of “Khotan” king is “Great Khotan”; the title of Tibet king is “*Xāqān*...”

The mother of “Afridun” is the daughter of king “*Basla Māčīn Andarun*...”

Travel Account (Ibn Batuteh, 1958: 668) said:

“I requested that a messenger may guide me to the country of “*čīn i čīn*”; which is well-known among them with the name of *Kalan* (Kanton) of *China*.”

Shams Al Din Abi Taleb Ansari Dameshghi (2003: 40,231-233) said:

“The “*China* and *Māčīn* are same people and the Turks and Khatay are in their north.

The *China* and “*čīn i čīn* (Chin andarun: inside’s China) are in the eastern.”

“One of eastern coasts is the coast of “*čīn i čīn*” where it is the estuary of Khomdan’s river.”

“The length of this sea (pacific) is from Ghamar (Khamar) islands to westward, from Moghdishu or Zang (dark people) to “*čīn i čīn*” “borders; its end length in the south is *China of Māčīn*...”

J.Matini (1998: 76) on the basis of “Kush-nameh” writes:

“I propose that the “*māčīn*”, as the capital of Bahak’s kingdom, is, Korea and the expressions like, “*island, Basila’s islands, Basila’s mountain*...” are connected with the island of *Japan*. Since the wife of Jamshid is daughter of Māhang, king of China and thus the next generations of Jamshid lived in China for many centuries; it is evident that the “Abtin” was married with the daughter of Tayhur, king of Basila’s islands;...thus, Abtin was married with a girl from “*māčīn*” one of mountainous islands-where it was the neighboring of Korea and its name is *Japan*, now.”

It seems that some texts described the Japan by the name of “*māčīn*” and many texts also used the “Inside of China, China Inside, Inside of Māčīn”, at least, for the area where Japan and Korea are located.

Ali Akbar Khataee (1993: 119), the writer of “Khatay-nameh” (travel account to China/Safavid period) writes: “The Kaoli-estan (Korea) is twelfth district of China and very rich...the people of Koali-estan buy all of the raw taffetas and they pay gold and silver for its prices; they make “Qalaghi” from all of the raw taffetas which is a tradition in “*India*” and all of “*East Indian*” wear “Qalaghi.”

Mazahari (1992: 407,367) writes: “The meaning of “*all of East Indian*” wear “Qalaghi” is:

“all Shamenians (Buddhists) of *East* wear “Kimono” and he, fully, corrected the Persian word of “sharaf” to “Sharq” (=a mistake ف for ق of manuscript) in travel account of China...

He also writes: “the writer of Khatay-Nameh knows *Japanese* people who wear the loosefitting Kimono, like in the “Tang” time and just against the “Ming” time with Mongolian tight dress. The “Khataee” calls them (*Japanese*) by the name of “Eastern Shamanan” or “fortune sun” (East Indian); he also categorizes *Japanese* people as the “different buddhist people.”

It seems that the using of “East *Indian* Buddhists” for Japan is interesting. The Pahlavi book of Bd explains that:

pus i Yazdgird ō *Hindūgān* šud, spāh ud gund āward, pēš az āmadan ō Xwarāsān ōzad; ān spāh ud gund wišuft, ērān-šahr pad Tāzīgān mānd. (MS. TD2: 216).

“Son of Yazdgird went to the *Hindugan* and he requested for troop and army, but he passed away before his departure to Khorasan”.

The escape of last Sasanian king to the China (east) was familiar for the writers and the main Iranian texts know India and China very well, as two separate locations;

Hodud Al Alam (Unknown writer 1962: 59-73):

“These are the cities of Hindustan/India: “Kamarun (=Kamarupa/Assam), Sanaf...,

Mandal, ”*Tusul*”:great district jointed to *China*;”*Muse*”:it is a district in *China* and jointed to *Tusul*; “*Manak*” is in the *China*...”

Rashiddin Fazlolah Hamadani (1994: Vol.II.902) said:

“Zayton is the *port* of *Hindustan*...”

It seems that the borders of “China” and “India” were confusing for the Iranian people, even from the Pre-Islamic times to Islamic times; for that the *Hodud Al Alam* described the cities of China and India, as the cities of Hindustan. *Rashiddin Fazlolah*, great Iranian scientist called the “Zayton”, famous Chinese port, as the port of Hindustan. When The Iranian people called the China and the countries near it, by the names of Hindustan and Hindugan, it is normal that the “Travel account to China” calls Japanese people as the “East Indians”!

It is possible to suggest the “sun city (country)” for the Japan in the following texts:

Ajayeb Nameh (Mohammed Ibn Mahmud Hamadani, 1996: 294):

“The Phoenix is in Turkestan; then this bird goes to India and it makes its nest; its nest is lofty and it lays eggs there. The king of that district orders to hold that tree (nest) until the chickens hatch over it; then, they destroy its nest and it departs for a city by the name of “*Madinet al Shams (Sun City) (country)*” in the *Eastern* zone.”

Tarikh Tabari (1973: 148-149) also said:

“The descendants of “Yafeth” had 63 different languages and his descendants stay in a city (country) in the eastern zone by the name of “*Mala'on Shamsa*” (*City Sun*).”

REFERENCES

1. **Ajayeab Al Makhluhat va Gharaeb Al Mojudat**, Zakarya Ibn Mohammed Ibn Mahmud Al Makmuni Al Qazvini:1983 (1362), corrector: N. Sabuhi, Tehran: Nasir Khosrow.
2. **Ajayeab Nameh [Ajayeab Al Makhluhat Va Gharaeb Al Mojudat]**, Mohammed Ibn Mahmud Hamadani: 1996 (1375) Editor: J. M. Sadaghi, Tehran: Nashr i Markaz.
3. **Ajayeab ye Hind**, (Great Iranian) Seaman Bozorg Shahryar Ramhormozi: 1970 (1348), by M. Malekzadeh, Tehran, Farhang Foundation.
4. **Al Fihrest**, Mohammed Ibn Eshagh Al Nadim:1987 (1366), 3rd.edition, translator: M. R.Tajadod, Tehran, Amir Kabir.
5. **Asar Al Baqiyeh**, Abu Rayhan Biruni: 1989 (1352), translator: A. Danasrisht, Tehran, Ibn Sina.
6. **Āyātgar i Žāmāspik**, (Libro Apocalittico Persiano): 1939, G.Messina, Roma.
7. Dehkoda, A:1998 (1377), Loghatnameh, New Versions, Tehran: Tehran Un. Press.
8. **Dustkhah**, J: 2004, Avestic (the Oldest Iranian Hymns), 9th Edition, Tehran: Morvarid.
9. **Hodud Al Alam Man Al Mashregh Ala Al Maghreb**, Unknown Writer: 1962 (1340), by M. Sotudeh, Tehran: Tehran Un.
10. **Iranian Bundhishn (MS.TD2): 1978**, part 1, Edit by: Jamasp Asana, M. Navabi, M. Tavousi, Shiraz: Pahlavi Un.
11. **Gharib, B.:** 1995 (1374), **Sogdian Dictionary (Sogdian-Persian-English)**, Tehran: Farhanga.
12. **Ghirshman, R.:** 1971 (1350), **Hunar Iran (The Iranian Art in the Sasanian- Parthian Periods)**, Translator: B. Fravashi, Tehran: Bongah Tarjomeh va Nashr i Ketab.
13. **Henning, W. B.:** 1947 (1948) [1975], “Two Manichaeon Magical Texts with an Excursus on the Parthian ending-ēndēh-”, **Bull.School of Oriental and African Studies**, Un. of London, Vol. XII, pp. 39-66, London: SOAS.
14. **Jama Al Tavarikh**, Rashiddin Fazlolah Hamadani: 1994 (1373), Corrector and notes: M. Roshan, Vol.I-III, Tehran, Alborz.
15. **Jahan Nameh**, Mohammed Ibn Najib Bakran, (?), corrector: M. Amin Riyahi, Tehran: (?).

16. Karlgren, B., (?), **An Alytic Dictionary of Chinese and Sino-Japanese Dictionary of Chinese Dialect**, (?).

17. Khatay Nameh (Travel Account to China), Ali Akbar Khataee (Safavid period): 1993 (1372), by I. Afshar, Tehran: Markaz Asnad Farhangi Asia.

18. Kush Nameh: 1998 (1377), Corrector: J. Matini, Tehran: Elm.

19. Masalek Al Mamalek, Ibn Khordadbeh, 1991 (1370), Translator: H. Gharehkhani, Tehran: Motarjem.

20. Masalek Al Mamalek, Abu E. Ibrahim Estakhri: 1989 (1368), by I. Afshar, 3rd Edition, Tehran, Elmi va Farhangi.

21. Matini, J., 1998 (1377), See **Kush Nameh**.

22. Mazahari, A., 1993 (1372), **Jadeh ye Abrisham (Silk Road)**, First Vol. Translator: M. N. Nowban, Tehran, Pezhuheshgah.

23. Mojmal Al Tavarikh Va Al Qasas, Unknown Writer: 2005, Corrector: Ml. Bahar, by M. Ramazani, Tehran: Asatir.

24. Moruj Al Zahab Va Ma'den Al Johar, Abolhasan A. H. Masoudi, 2536, Translator: A. Payandeh, Tehran: Bongah Tarjomeh va Nashr Ketab.

25. Nokhbat Al Dahr fi Ajayeb Al Bar Va Al Bahr, Shamsdin M. T. Ansari: 2003 (1382), Translator: H. Tabibiyani, Tehran: Asatir.

26. Pulleyblank, E. G.: 1991, **Lexicon of Reconstructed Pronunciation in Early Middle Chinese, Late Middle Chinese, and Early Mandarin**, Vancouver.

27. Safarnameh ye Ibn Batuteh, 1958 (1337), **Translator**: M. A. Movahed, Tehran: Bongah Tarjomeh va Nashr Ketab.

28. Shahnameh ye Firdowsi: 1963-1970, Vol. I-IX, Moscow.

29. Sheng, A., 2005, "From Stone to Silk: (Intercultural Transformation of Funerary Furnishing Among Eastern Asian Peoples Around 475-650 CE), Les Sogdiens en Chine, **Sous la Direction de E.Vassiere**, 140-179.

30. Surat Al Aghalim (Haft Kishvar), Unknown Writer: 1974 (1353), corrector and Notes: M. Sotudeh, Tehran: Farhang Foundation.

31. Taghvim Al Baladan, Abolfada, 1970 (1349), **Translator**: A. Ayati, Tehran: Farhang Foundation.

32. Tarikh Tabari ya Tarikh Al Rosol Va Al Moluk, Mohammed ibn Jarir Tabari: 1973 (1352), Vol. I-XVI, translator: A. Payandeh, Tehran: Farhang Foundation.

33. Zurcher. E: 1972, The Buddhist Conquest of China, Vol. I-II, Leiden.

LOBNOR, LOBNOR AĞZI ARAŞTIRMALARINA GENEL BİR BAKIŞ

ALİYEVA ESEN, Minara*
TÜRKİYE/TURÇİYA

ÖZET

Geniş bir coğrafyaya yayılmış Türk kültürü içinde Uygur Türkleri önemli bir yer tutmaktadırlar. Diğer Türk topluluklarından farklı olarak Uygur Türkleri, tarih içinde her zaman Çinlilerin ve Çin kültürünün baskısını üzerlerinde hissetmişlerdir. Bu baskı ortamında bile kendi öz kültüründen uzaklaşmayan Uygur Türkleri, gerek sözlü gerekse yazılı edebiyat alanında varlıklarını ortaya koymuş, kültürlerini ve dillerini her zaman korumuşlardır.

Bugüne kadar gerek ülkemizde gerekse yurt dışında en az incelenen ağızlar içinde yer alan Lobnor ağzı, Uygur Türkçesi'nin yanı sıra Kırgız Türkçesi'nin özelliklerini yansıtmaktadır. Ayrıca Moğolistan'da yaşayan Sarı Uygurların ağızlarıyla birtakım benzerlikler de bulundurmaktadır.

Doğu Türkistan'ın Lobnor bölgesinde yapılan nükleer denemeler, sadece bu bölge halkı için değil aynı zamanda radyoaktif atıkların yayıldığı Orta Asya'nın Doğu Kazakistan bölgesi ve Orta Asya'nın kuzey bölgeleri için büyük bir tehlike taşımaktadır. Radyoaktif yayılma sonucu; çevre kirlenmekte, tabiat ve ürünler tahrip olmakta, başta kanser olmak üzere çeşitli hastalıklara yakalanmakta, çocuklar ise sakat veya ölü doğmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Lobnor, Lobnor ağzı, Uygur Türkçesi, Kırgız Türkçesi, nükleer denemeler, Lobnor ağzı üzerine araştırmalar.

ABSTRACT

Lobnor, a General View of Research on Lobnor Dialect

Uighur Turks have an important place in Turkish Culture which have spread over a wide geography. Throughout the history, unlike the other Turkish peoples, Uighur Turks, who even under this severe control haven't departed from their own culture, have proved their existence in not only oral but also written literature and preserved their culture and language.

Lobnor dialect, which has scarcely been examined both in our country and abroad until today, reflects both Uighur and Kirghiz Turkish features. Besides,

* Öğr. Gör. Dr., Uludağ Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Türkçe Eğitimi Bölümü. Bursa / TÜRKİYE
e-posta: minera@uludag.edu.tr

there are some similarities between dialect of Hoton people whose population is about two thousand and who are close to Uighur people and live in Mongolia and dialect of Sary Uighurs who live in Gansu Province of China.

Nuclear experiments taking place in Lobnor Province in Eastern Turkestan are dangerous for not only people in that region but also people living in Eastern Kazakhstan and Northern region of Middle Asia where radioactive contamination occurred. Due to radioactive spread, environment is polluted, nature and plants are ruined, people suffer from various diseases especially cancer, babies are born as crippled and dead.

Key Words: Lobnor, Lobnor dialect, Uighur Turkish, Kirghiz Turkish, nuclear experiments, research on Lobnor dialect.

GİRİŞ

Bugüne kadar gerek ülkemizde, gerekse yurt dışında en az incelenen ağızlar içinde yer alan Lobnor ağzı, Türk kültür birliğini ve Türkçenin yayılma alanlarının genişliğini göstermesi açısından oldukça önemlidir. Çok geniş alana yayılan Türk toplulukları, tarihi dönem içinde pek çok değişim yaşamak zorunda kalmışlardır. Bu değişimlerin başında elbette din ilk sırada yer almaktadır. Türk toplulukları, tarihî dönemde zorlamalar ve misyoner faaliyetleri nedeniyle farklı dinlere girmişler, fakat ana dillerini her ne şekilde olursa olsun canlı bir biçimde yaşatmaya çalışmışlardır.

Türkçe, Türk halkının bayrağı olmuş ve bu bayrak farklı coğrafyalarda dalgalanmıştır.

Coğrafi ve Sosyal Durum

Lobnorlar, Çin Halk Cumhuriyetinde yaşayan Doğu Türkistan'ın güney ve merkezi ilçelerine nazaran nüfus sayısı az olan Türk boylarından biridir. Lobnorlar, Lobnor gölünün batı kısmındaki bölgeyi işgal etmektedirler. Bazı kaynaklarda Lop Nur olarak da geçen Lobnor, Çin'in kuzeybatı kesiminde eski tuz gölü yatağından oluşmaktadır. Doğu Türkistan-Uygur Özerk Bölgesi'ndeki Taklamakan Çölünün doğusunda, Tarım havzasında yer alır. Çin'in en kıraç yörelerinden biridir.

Tarım Irmağı'nın orta kesimindeki sulama tesislerinin ve baraj gölünün tamamlanmasıyla kuruyan eski göl, 1950'lerde yaklaşık 2.000 km²lik bir alanı kaplıyordu. Çinli bilim adamlarının karbon-14 yöntemine dayalı tarihlemeleri (1980-81), zaman zaman aşırı düzeye varan kuraklığa karşın, gölün değişen boyutlarla yaklaşık 20 bin yıldan beri var olduğunu göstermiştir. Bu incelemeden çıkan bir başka sonuç da yörede rüzgâr erozyonunun ve tuz kabuğu oluşumunun artarak sürdüğü yönündedir. Son belirlemelere göre tuz kabuğu 20.800 km²lik,

yardang denen düzensiz tuzlu kayaçlardan oluşan sırtlar yaklaşık 3.110 km²lik bir alanı kaplamaktadır.

Uygurların büyük bir veba salgınından sonra çöküntü alanını terk ettikleri 1920'lerden bu yana yörede sürekli yerleşim yoktur. Hayvan varlığı da az sayıda çift hörgüçlü yabanıl deveyle sınırlıdır. 1964'ten sonra Çin'in bazı yeraltı ve yerüstü nükleer bomba denemeleri Lopnor'da gerçekleştirilmiştir (Ana Britannica; 94). Bölgede Çinlilerin yaptıkları nükleer denemeler Avrupa kaynaklarında sıkça zikredilmektedir. Örneğin, **Grolier International Americana Encyclopedia** bu konuda şu açıklamayı yapmaktadır: “Kıyılarında tuzlu bataklıkların yer aldığı, Tarım ırmağının döküldüğü gölün suları, bölgede Çin'in yaptığı nükleer denemelerden ötürü son derece zehirlidir.” (Grolier, 1993: 222)

Doğu Türkistan'da Gerçekleştirilen Nükleer Denemeler (1964-1997 Yılları Arası)

“Nükleer merkezi” ve “atom deneme alanı” Doğu Türkistan'ın Lobnor bölgesindedir. 1964'den bu yana 11'i yer altında olmak üzere toplam 44 nükleer deneme yapılmıştır. Hiçbir koruyucu tedbir almaksızın yapılan bu denemeler sonucunda resmi kayıtlara göre 210 bin insan hayatını kaybetmiştir. Radyoaktif yayılma sonucu; çevre kirlenmekte, tabiat ve ürünler tahrip olmakta, başta kanser olmak üzere çeşitli hastalıklara yakalanmakta, çocuklar ise sakat veya ölü doğmaktadır.

1. 16 Ekim 1964-5 kiloton
2. Mayıs 1965-20 kiloton
3. Mayıs 1966-20 kiloton
4. Ekim 1966-20 kiloton
5. Aralık 1966-300 kiloton (Hava kirlenmesi oldu)
6. Haziran 1967-3 megaton Termo-Nükleer
7. Aralık 1967-20 kiloton
8. 28 Aralık 1968-3 kiloton Termo-Nükleer
9. Eylül 1969-3 kiloton Termo-Nükleer
10. Ekim 1970 Termo-Nükleer (Radyoaktif bulutlar oluştu. Çevre kirlendi)
11. Ocak 1972-20 kiloton
12. Mart 1972-200 kiloton
13. Haziran 1973-3 megaton Termo-Nükleer
14. Haziran 1974-3 megaton Termo-Nükleer
15. Kasım 1975-3 megaton Termo-Nükleer
16. Ocak 1976-Yeraltı

17. Eylül 1976-20 kiloton
18. Ekim 1976-4 megaton Termo-Nükleer (Yeraltı)
19. Eylül 1977-Termo-Nükleer (Yeraltı)
20. Mart 1978
21. Ekim 1978
22. Aralık 1978
23. Mayıs 1981
24. Mayıs 1986 (Atmosfer kirlendi. Parçalar atmosferde kaldı.)
25. 23 Mayıs 1992-150 kiloton
26. Eylül 1992-70-90 kiloton
27. Mayıs 1993-60 kiloton
28. Eylül 1993-30-40 kiloton
29. Mayıs 1994-40 kiloton
30. Eylül 1994-70 kiloton
31. Mayıs 1995-70 kiloton
32. Ağustos 1995-20-80 kiloton (Patlamadan dört gün sonra radyoaktif serpintiler Kazakistan topraklarında görüldü.) (<http://www.gokbayrak.com/turkistan.asp>)

Lobnorların Tarihi

Lobnorların tarihini ortaya koymak hemen hemen imkânsız gibidir. Rus seyyah ve etnografi N. M. Prjevalskiy'nin *Çetvyortoye Puteşestviye v Tsentralnoy Azii. Ot Kyahtı na istoki Jyoltoy reki, issledovaniye severnoy okrainı Tibeta i put' çerez Lob-nor po basseynu Tarima* çalışmasındaki seyahat raporu bile sınırlı bilgiler sunmakta, ayrıca seyahatnamelerin bir halkın kültürel yapısını ortaya koymada ikincil kaynaklar olduğu bilinmektedir.

Meşhur seyyah N. M. Prjevalskiy 1876-1877, 1883-1885 tarihleri arasında gerçekleştirdiği dördüncü seyahati esnasında Lobnor'da bulunup, bu bölgenin tabiatı ve halkı ile ilgili, coğrafi özelliklerine kadar uzanan değerli bilgiler kaleme almıştır.

O dönemdeki, iklim zorlukları ile Çin feodallerinin baskısı altında, ağır şartlarda yaşayan Lobnorları kısaca tanıtan N. M. Prjevalskiy'nin verdiği bilgiler şöyledir:

“Lobnor adı aslında o bölgede yer alan bir göl ismidir. O topraklarda yaşayan Uygurların adı da bu göl isminden meydana gelmektedir. Lobnor Gölü'ne, aynı zamanda “büyük göl” anlamına gelen Çön-kül adı verilmektedir. Yerlilerin dediğine göre bu isim, o bölgede yer alan Moğollar tarafından verilmiştir; ancak

ne anlama geldiği bilinmemektedir. Çin kaynaklarına göre, “lob” kelimesinin Türkçe anlamı “suların birleştiği yer”dir.”

Yazılı Çin kaynaklarında, Tarım havzası ile ulaşım yolu açılıncaya kadar, yüzyıllar önce, Lobnor'da Leu-Lan, daha sonraları Şan-Şan adlı küçük bir devletin var olduğu rivayet edilmektedir. Yine aynı kaynaklara dayanarak Çin'den Hotan'a, Kaşkar'a ve onun ötesindeki batı ülkelerine doğru giden yolların mevcut olduğu bilinir. VII. veya VIII. yüzyıllarda istikametini değiştirilmesi ve bu yolun daha da kuzeyinden ve Tanrı dağları (Tyan-Şan) boyunca geçmesinden dolayı Lobnor ile ilgili bilgiler çıkmaz olmuş, Lobnor neredeyse tamamıyla unutulmuştur.

Lobnor, XIII. yüzyılın sonlarında, Büyük Cengiz Han'ın¹ idaresi altında iken bu bölgeden geçen Marko Polo, Hz. Muhammed (s.a.s.)'in temsil ettiği dine mensup olan halktan ve onların işgal ettiği büyük Lobnor şehriden söz etmektedir. Batıya giden kervanlar, bu şehirde mola vermiş ve buradan Sa-Ceu şehrine kadar uzanan korkunç çölü geçebilmek için bir aylık erzaklarını tedarik etmişlerdir. XV. yüzyılın ilk çeyreğinde Çin'den Herat'a dönen Timur Han'ın oğlu Rak-Şah'ın elçileri Lobnor şehriden geçmiştir.

XV. yüzyıldan sonra Lobnor hakkında herhangi bir bilgiye rastlayamıyoruz. Batı kısmı, Çinliler tarafından ele geçirildikten sonra, Doğu Türkistan'ın ve bununla birlikte Lobnor'un hakkında Çinliler tarafından yazılmış olan kaynaklarda birtakım bilgilere rastlayabiliyoruz.

Si-Yuy-Vın-Tszyan-Lu kitabında Lobnor'da yaşayanların hakkında şöyle yazılmaktadır: *“Lobnor Gölü'nün civarlarında her biri 500'er haneli iki köy vardır. Halk ne tarımla ne de hayvancılıkla uğraşır; sadece balık avlarlar. Ayrıca, kürklerini² ak kuğu tüyünden yapar; kilimlerini, yani çuvallarını yabani kenevirden dokur ve avladıkları balıkları Kurlya şehrine götürüp satarlar. Ekmek ve et gibi gıdaları yiyemezler; çünkü alışık olmadıkları için mideleri bu tür yiyecekleri kaldırmazdı. Türk dilini kullansalar dahi İslam dinine inanmazlar.”* (Prjevalskiy, 1888: 330).

Şu an Lobnor'da yaşayan halkın tarihi ile ilgili bilgiler çok karışıktır. Lobnorların bir kısmı, atalarının İli'den gelerek, Altabay adında bir şahsın soyundan olup Moğol olduklarını iddia ederler. Diğerleri ise, Kalmuklarla birlikte esir olan Moğol atalarının soyundan olduklarını; Timet, Emet, Aynas ve Gaynas adlı dört boyun mensupları olduklarını ileri sürerler. Nihayet, üçüncü görüşe göre, Lobnor'a gelen Moğollar, Maçin (Çin) boyu ile karşılaşmış ve daha sonra da onların arasında asimile olmuşlardır.

Lobnorlar, önceleri Lob şehrinde yaşarlar; “Kevriya” adını taşırlar ve Budizm dinine inanırlardı. Daha sonra, Yusuf Sekkand adında bir imam, güç kullanarak

¹ Burada söz edilen kuşak, Cengiz Han'ın oğlu olan Çağatay'ın neslidir.

² Buradaki “kürk”, bir nevi kaftan anlamına gelmektedir.

Lobnorları Müslümanlaştırmıştır. İslam dinini kabul eden halk, önceleri Sünni mezhebini; ancak, daha sonra inanç bakımından değişiklikler yaşamışlardır. Bu sebepten dolayı Mevlana Yusuf-Sekkand buna çok kızmış ve ordusuyla şehre doğru yürümüştür. Yaklaşmakta olan düşmanı görüp korkan halk, haraç vererek kurtulmayı düşünmüştür. Ancak, Mevlana Yusuf Sekkand bunu kabul etmeyip Lop şehrini darmadağın etmiştir. Bunun sonucunda Lobnor halkı, Yusuf Sekkand'ı öldürmüştür.

Yerlilerin rivayetine göre bu hadise, Tuğluk-Timur Han'ın İslam dinini kabul etmeden üç yıl önce, yani 1373 yılında gerçekleşmiştir. Mevlana Yusuf Sekkand, Lob şehrinin halkından sağ kalan 15 aileyi, Aksu şehrine götürüp yakınlarında bulunan "Yar Başı" adı verilen köyüne yerleştirmiştir. Şehrin bir kısmı kaçıp Keriya şehrine gitmiş ve Kağalık adında bir köye yerleşmişlerdir³. Bir kısmı da Hotan'a giderek oralara yerleşip Lop köyünün temelini atmışlardır. Nihayet, halkın geride kalan kısmı ise Lobnor gölünün kamışlıkları arasına saklanarak kendilerini kurtarmış, daha sonra da bu topraklarda hayatını sürdürmüşlerdir (Prjevalskiy, 1888: 302).

Bir başka rivayete göre, Lop şehrinin yıkılmasından sonra Lobnor'da Ottoguş Hanın hükümdarlığı döneminde bağımsız küçük bir devlet varmış. Bir süre geçtikten sonra Gasa Moğol hükümdarlarından Huntayçı⁴, Ottoguş Hanın oğluna ve aynı zamanda tek mirasçısına taarruz edip şehrini alt üst etmiş, sağ kalan halkın bir kısmı Hotan'a kaçmış, bir kısmı da Lobnor gölünün kamışlıklarında saklanmıştı. Bugün yaşamakta olanlar bunların yedinci kuşağı oldukları söylenmektedir.

İki rivayetten hangisinin doğru olduğunu söylemek hayli zordur. Büyük bir ihtimalle, her iki rivayette olduğu gibi, kendilerini kurtaran halkın bir kısmı, Lobnor civarlarında ve Aşağı Tarım'ın bataklıklarında saklanmış ve böylece buralarda yaşamlarını sürdürmüşlerdir. Bir süre geçtikten sonra Cungarları yok eden Çinliler, Doğu Türkistan'ı ele geçirdikten sonra yerli kadınlarla evlenmeleri için o bölgelere tutukluları salmışlardır. Tabii ki, sadece tutuklular değil, firar edenler de çoğu zaman bu bölgeye gelerek yerleşmişlerdir. İşte Lobnor'un ve Aşağı Tarım'ın, az da olsa, bugünkü halkı, farklı boylardan kişilerin bir araya gelmesinden oluşmuştur. Bu iki bölge bir bütün olarak düşünülmekte ve yerliler tarafından *Lop* adıyla adlandırılmaktadır.

³ Rivayete göre, firar eden Lobnorlar, Kore şehrine geldikten sonra, o şehirde hükümdarlık sürdüren kağan, bu halkın kurnaz ve hırslı insanlar olduğunu düşünerek onları sınamaya karar vermişti. Kaçaklara bir tabakta dut meyveleri ile diğer tabakta ise kara böceklerle dolu iki tabakta ikram etmeyi emretmiş. Lobnorlar ise dut yerine kara böcekleri yemeye başlamış. Bunu gören hükümdar şüphelerini bastırıp, halkı Kore şehrine yakın Kağalık köyüne yerleştirmiş. Bu köy hala vardır. Orada yaşayanlar ise "*konguzlu*" (*böcek insanlar*) adıyla anılmaktadırlar.

⁴ Eski Moğol askerî teşkilatında bir rütbe adı; komutan.

Lobnor Ağzı Üzerine Yapılan İlk Çalışmalar

Uygur Türkçesi'nin ağızlarının üç grupta toplamak eğilimi oldukça yaygındır. Bu ağızlar, Kâşgar, Yarkend, Hoten bölgelerinde kullanılan *Güney grubu ağızları*; İli, Kuça-Turfan ve Tarançı ağzının dâhil edildiği *Kuzey grubu ağızlar* ve *Lobnor* nahiyesinde kullanılan ağız olmak üzere üç grupta toplanmıştır (Öztopçu, 1992: 21-22); Kumul, Aksu, İli (Kulca), Urumçi ağızlarını içine alan *Merkezî ağız*, Kâşgar ve Hoten bölgelerinde konuşulan *Güney Batı ağzı* ve *Lobnor ağzı* olmak üzere yine üç grupta, ama farklı bölgeleri bütünleştirmek suretiyle gruplandırılmaktadır (Kurban, 1989; 243-245).

Uygur Türkçesi'nin yanı sıra Kırgız Türkçesi'nin özelliklerini yansıtan Lobnor ağzının aynı zamanda Moğolistan'da yaşayan ve Uygurlara yakın, diye bilinen iki bin kadar Hoton'un ağzı ile Çin'in Gansu bölgesinde yaşayan Sarı Uygurların ağızlarıyla birtakım benzerlikler de bulunmaktadır. Ayrıca, S. E. Malov, Lobnor ağzı ve Moğolistan'daki Hoton ağzıyla yakınlıklar gösteren Sarı Uygur Türkçesi'ni, Eski Kırgız Türkçesi'nin halefi veya Uygur Türkçesi'nin etkisi altında kalmış bir ağzı olarak kabul etmektedir (Thomsen, 1989: 192-193).

Görüldüğü gibi Lobnor ağzı, Uygur Türkçesi'nin ağızlarının üçüncü grubunu teşkil etmektedir. Fakat elde ettiğimiz kaynaklara göre, bu ağız üzerine bugüne kadar yeterince ayrıntılı bir araştırmanın yapılmadığı söylenebilir. Yapılan ufak çaplı araştırmalar ise şu şekilde özetlenebilir:

1877 yılında ünlü Rus gezgini N. M. Prjevalskiy, Lobnor'da bulunmuş ve eserinde Lobnor ağzı ile ilgili herhangi bir çalışmanın yapılmadığını vurgulamıştı. Nüfusu az olan Lobnorların ağzındaki farklılıklarla ilgilenmiş, Lobnor'da ve Aşağı Tarım'da yaşayanların dilinin Doğu Türkistan'daki ağızlardan biri olduğunu dile getirmiştir. Bunu şu şekilde ifade eder: "*Lobnor'da ve Aşağı Tarım'da yaşayanların dili, tüm Doğu Türkistan'da olduğu gibi Türk dilidir; ancak, ayırt edici özelliği, Moğolca kelimelerin bulunmasıdır* (Prjevalskiy, 1888: 313).

N. M. Prjevalskiy, Lobnor'da ve Kurlya'da bulunduğu sırada yanındaki tercümanı (Kaşgarlı Uygur) hiç zorlanmadan konuşabilmişse de tercümanın kendisinin de anlayamadığı Lobnorların kendi aralarında kullandıkları bir konuşma diline sahip olduklarını, bir bilgi olarak dikkatlere sunar (Prjevalskiy, 1888; 313).

M. V. Pevtsov'a göre, Lobnor ağzında Türk lehçelerinde bugüne kadar pek çok değiştirilen ve değiştirilmeyen Moğolca kelimeler muhafaza edilmiştir (Prjevalskiy, 1888: 313).

Kazan Üniversitesi Profesörü N. F. Katanov, Lobnor ağzının Aksu ve Turfan'da yaşayanların ağzı ile arasındaki benzerliğe değinmişti (Katanov, 1893: 529).

Arkeolog A. Şteyn, Yarkend ve Hotanlı'dan yol arkadaşlarının, ara sıra arkaik sözlük malzemelerine sahip olan Lobnor ağzını anlamakta zorluk çektiklerini yazmaktadır (Şteyn, 1912: 342).

Türkoloji alanında Lobnor ağzı, Uygur Türkçesi'nin bir ağzı olarak gösterilmektedir (Şçerbak, 1961: 10; Necip, 1960: 9; Baskakov-Nasilov, 1939: 173). Bununla birlikte E. R. Tenişev, 1956 yılında Uygur Özerk Bölgesi'nde Uygur ağızları üzerine derlediği malzemelerini esas alarak, Lobnor ağzının belirgin özelliklerinden hareketle bu ağzın kuzey ağza nazaran edebî dilden daha uzak olduğunu göstermiştir. E. R. Tenişev'e göre, Lobnor ağzı, Türkçe konuşan bir halkın ağzıdır.

N. A. Baskakov'un tasnifinde de Lobnor ağzı, Uygur Türkçesi'nin bir ağzı olarak değerlendirilmişti. Bu gruba yalnızca Lobnor ağzı girmekte ve diğer ağızlardan farklı olarak gösterilmektedir. Onun karakteristik özellikleri belirtilirken, aşağıdaki verilere yer verilir (Baskakov, 1960: 182-183):

a) *l~d~t~z* sesinin yapısındaki ve kökteki ünsüzlerle uyuşması: kızzar<kızlar, Kırgız Türkçesi: kızdar “kızlar”; *taştap*<*taşlap*, Kırgız Türkçesi: taştap “bırakıp, atıp, terk edip”;

b) *m~b~p* seslerinin uyuşması: *baspadı*<*basmadı*, Kırgız Türkçesi: *baspadı* “basmadı”;

c) Gerileyici asimilasyonun mevcut oluşu; *ts>ss*: *unussa*<*unutsa*, Kırgız Türkçesi: *unutsa* vb.

Türkoloji alanında Lobnor ağzı üzerine ilk araştırma yapan ünlü Rus Türkolog S. E. Malov, 1934 yılında “**Sbornik v çest' akademika S. F. Ol'denburga**” (Malov, 1934: 318-322) adlı eserinde Lobnor ağzı ile ilgili birtakım ön bilgiler yayınlamıştı. Bu eserinde S. E. Malov, herhangi bir sonucu veya neticeyi iddia etmez. Ancak, 1927 yılında “**İzuçeniye jivih tyuretskih nareçij Zapadnogo Kitaya**” (Malov, 1927: 163-172) adlı eserinde pek çok belirgin özelliklere dayanarak, Lobnor ağzının, birbirine oldukça yakın olan Doğu Türkistan ağızları arasında özel bir yere sahip olduğuna değinir.

S. E. Malov, Frunze'de 1956 yılında yayımlanan **Lobnorskiy Yazık (Lobnor ağzı)** adlı eserinde Lobnorların tarihi hakkında şöyle yazmaktadır: “*Bu ağızla uzun zamandır ilgileniyorum. Son zamanlarda halkın yarısı (kuzey kısmını işgal edenler), Uygur Türkçesi ile konuşmakta, kısacası kuzey Lobnorlar epey Uygurlaşmışlardır. Doğu Türkistan'da Lobnor ağzı, ağız olmaktan ziyade bir lehçedir. Ancak daha sonra elde ettiğim sonuçlara dayanarak, bana göre bu ağız, daha çok Uygur Türkçesi'ne benzemekte ve böylelikle Uygur Türkçesi'nin bir ağzını oluşturmaktadır. Ne de olsa Lobnorların ördek postu giydikleri, kamıştan yapılmış meskenlerde yaşadıkları dönem çoktan geçmişti. Şimdi de onların meskenleri kerpiçten yapılmış, kamıştan ise sadece yazlık meskenler ve yaşadıkları*

evlerin giriş bölümü yapılmaktadır. Son zamanlarda o civarlarda Lobnor 'u Doğu Türkistan 'ın diğer bölgeleri ile iletişimi sağlayan posta dahi vardır. Ayrıca, kuzey bölgesi Turfan 'dan ve batı bölgesi Hotan 'dan pek çok göçmen bulunmaktadır. Bütün bunlar, Lobnor ağzını Uygur Türkçesi 'nin bir ağzı olduğunu gösterir.” (Malov, 1956: 4)

S. E. Malov, adı geçen çalışmanın ön sözünde Lobnor ağzının Kırgız Türkçesi unsurlarını ihtiva ettiğini ve onun geçmiş dönemlerdeki eski Kırgızların eski dili olduğunu dile getirmişti. Diğer taraftan S. E. Malov, V-VI. yüzyıla ait Kırgızların Yenisey Yazıtları'ndaki dili olan ve literatürde “eski Kırgız dili” olarak adlandırılan dile Lobnor ağzının az benzediğini de belirtmiştir. S. E. Malov, elde ettiği tüm sonuçlara dayanarak, coğrafik açıdan Lobnor ağzının etnik olarak Kırgız Türkçesi'nin ağzı olduğu düşüncesindedir.

S. E. Malov'a göre, Sibiry'a da yaşayan Türk halklarının ağızlarında görülen büyük asimilasyon özellikleri Lobnor ağzında da görülür. Buna örnek olarak S. E. Malov, şu kelimeleri vermiştir: Lobnor ağzında *lopluk* yerine *loptuk* “Lobnor'da yaşayan kimse”, *taşla-* yerine *tašta-* “bırakmak, atmak”, *kızlar* yerine *kızzar* “kızlar” vb. (Malov, 1956: 4). Lobnor ağzının geleneksel olarak Uygur Türkçesi'nin bir ağzı olduğunu düşünen S. E. Malov, yukarıda verdiği diğer fonetik özellikler nedeniyle kararsız kalmıştır.

S. E. Malov, Lobnor ağzının Sarı Uygurlarla da birtakım ortak özelliklere sahip olduğunu da dile getirir. Bu konuda düşüncesi şöyledir: “*Bu iki ağız birbirinden oldukça farklıdır. Son zamanlarda bu iki ağzı kullanan halkların kültürel özellikleri de epey farklılaşmıştır: Lobnorlar Müslüman, Sarı Uygurlar ise Budisttir. Bütün bunlar bile bir ağızdaki kelime hazinesi açısından önemli rol oynar. Lobnorların ağzında pek çok Arapça ve Farsça kelimeler, Sarı Uygurların ağzında ise Tibet, Çin ve Moğolca kelimeler yer alır. Sarı Uygurlar ezelden beri Budizm dinine inanırlardı ve dolayısıyla sözlüklerinde de Budist-Tibet terimler yer almakta ve sosyal yaşantılarında da kullanılmaktadır. Kırgızlar ise bambaşkadır. Onlar hiç Budist olmadılar ve kültürel yaşantılarında ve sözlüklerinde ehemmiyetsiz Şamanizm terimleri bulunmaz. Sosyal yaşantıları da Şamanizm'den ibaret değildir. Bundan dolayı, Kırgızların ağızlarına dinî açıdan Arapça ve Farsça kelimeleri alabilmeleri daha kolay olurdu, diye düşünüyorum. Ancak pek çok ortak morfolojik ve fonetik özellikler mevcuttur.” (Malov, 1956: 4)*

Nihayetinde S. E. Malov eserin giriş bölümünde Uygurların bir zamanlar Kırgızlara çok yakın olduklarını dile getirir.

S. E. Malov'un bu çalışmasından sonra Lobnor ağzı üzerine yapılan bir diğer araştırma, Ü. Asanaliyev'in 1964 yılında Frunze'de yayınladığı **Lobnor tilinin grammatikalık kısaca öçerki** adlı çalışmasıdır. O, S. E. Malov'un **Lobnorskiy Yazık** adlı eserinde yer alan metinlere dayanarak Lobnor ağzının kısa gramerini oluşturur. Ü. Asanaliyev, Lobnor ağzının hem Uygur Türkçesi'nin hem de Kırgız

Türkçesi'nin özelliklerini taşıdığını dile getirir. Ancak Lobnorların atalarının Lob bölgesine XIII. yüzyıldaki Moğol istilasının neticesinde Kırgızların esas grubundan ayrılıp gelebileceklerini düşünür.

Türkoloji alanında Lobnor ağzı üzerine yapılan bir diğer araştırma M. Osmanov'un 1999'da Pekin'de yayımlanan "**Lop Nur Dialect of the Modern Uigur Language**" adlı eseridir. Giriş bölümünde araştırmacının Lobnor Uygurları ve Lobnor ağzı üzerinde durduğunu görüyoruz. Lobnorlardan bahsederken onların hayvancılıkla uğraştıklarını ve eğitimde geri kaldıklarını dile getirir. Coğrafi ve nüfus bilgilerini verdikten sonra Lobnor ağzının üzerinde durarak bu ağzın Uygur Türkçesi'nin ayrı bir ağzı olduğundan söz eder.

M. Osmanov'a göre, Lobnor ağzı standart Uygur Türkçesi'ni zenginleştiren ve Türkoloji alanında zengin bir malzeme olarak görülebilen bir ağızdır. Bunları dile getirirken yapılan çalışmalara değinmektedir. Öncelikle S. E. Malov'un 1956-1957 yılları arasındaki çalışmasından, daha sonra bu ağız ile ilgili Çin'de de yapılan birtakım çalışmalardan söz eder.

M. Osmanov, 1960'lı yıllarda yapmış olduğu çalışmalara dayanarak Lobnorların birçok kabileden asimile edilerek oluşmuş bir topluluk olduğunu dile getirir. S. E. Malov'un ve bu görüşe katılan E. R. Tenişev'in Lobnor ağzının Kırgız Türkçesi'nin bir ağzı olduğu görüşünü çürütmeye çalışır.

Kendi görüşünü savunmak için M. Osmanov, Lobnorların kendi aralarında boylara ayrıldığını söyler. M. Osmanov, Lobnorların bir kısmının kendilerini Karakoşun⁵ (Osmanov, 1999: 6), Roçen ilçesinin doğusundakilerin ise kendilerini *Kara Korçin*⁶ olarak adlandırdıklarını söyler. *Yanlar*'ın Turfan, Pişan, Kumul gibi yerlerden geldiklerini dile getirir. Son olarak da Kalmaklardan bahsederken, onların Moğolların torunları olduklarını açıklar.

Yazılı belgelerin bulunmamasından dolayı tarihin kaleme alınmadığını dile getiren M. Osmanov, **Kâmûsü'l Âlâm**'a dayanarak Lobnor çevresindeki insanların Türk ve Moğollardan oluştuğunu söyler.

Kırgızlara gelince M. Osmanov, Kırgızların Kırgız torunları olduklarını dile getirir. Lobnor bölgesinin batısında yaşayanların kendilerini Kırgız olarak adlandırdıklarını, onların batıdan göç ettiklerini ve sayıların az olduğunu bildirmektedir.

Karakoşunlardan bahsederken "Karakoşun, bir boy adı değildir. Bu ad, bir yer adından meydana gelir. Birçok dili konuşan insanlar burada kaynaşmış ama Uygur Türkçesi'nin baskısı ön planda olmuştur. Fakat bu ağızdaki dudak yuvarlaklaşması ve fonetik değişimler Uygur, Sarı Uygur ve Kırgız

⁵ M. Osmanov, Şemseddin Sami'nin **Kâmûsü'l Âlâm** adlı eserinde bu boyun "kara korçin" olarak geçtiğini dile getirir.

⁶ M. Osmanov, *Kara korçinin* yerine *yanlar* isminin kullanıldığından söz eder.

Türkçelerinden farklıdır.” diyen M. Osmanov, şöyle devam etmektedir: “*Nüfusu çok olmamakla beraber Kırgızların yaşadıklarını biliyoruz. Fakat biz, S. E. Malov’un Lobnor ağzının eski Kırgız Türkçesi olduğu görüşüne katılmıyoruz. Bu, Uygur Türkçesi’nin bir ağzıdır.*” (Osmanov, 1999: 8).

N. M. Prjevalskiy, S. E. Malov, E. R. Tenişev ve M. Osmanov, Lobnor ağzı üzerine en kapsamlı çalışmaları yapan bilim adamları arasında ilk sırayı almaktadırlar. Bu bölümde bu bilim adamlarının çalışmalarını tanıtmayı ve onların görüşlerine değinmeyi esas aldık. Çünkü bu tarihten sonra yapılan çalışmalar, yukarıda tanıttığımız çalışmaları tekrarlamaktan öteye gitmemektedir.

Lobnor Ağzının Temel Özellikleri

Diğer Türk topluluklarından uzakta ve izole bir şekilde yaşayan Lobnorların dilinde zaman içinde şüphesiz değişimler olmuştur. Bu değişimler, temelde egemen kültürdeki kelimelerin dile girişi ve zaman içinde farklılaşmasıdır. Fakat Türk dilinin ve düşünce sisteminin zenginliği her zaman var olmuştur.

Aşağıda Lobnor ağzının temel özellikleri ses bilgisi, şekil bilgisi, cümle bilgisi ve söz varlığı olarak verilmiş ve Uygur ve Kırgız Türkçeleri ile karşılaştırılmıştır.

I. Ses Bilgisi

a. Ünlüler

Lobnor ağzında kullanılan ünlülerde, yazı diline göre, pek fazla çeşitlilik görülmez. Ancak Kırgız ve Uygur Türkçelerinden farklı olan özellikler az da olsa mevcuttur.

Eski Türkçe’de ve bazı Türk lehçelerinde var olduğu kanıtlanmış olan aslı uzun ünlülerin dışında Lobnor ağzında hece kaynaşması ve *r, h, y, g* ünsüzlerinin düşmesiyle ortaya çıkmış uzun ünlüler de vardır: *aa, éé, ee, ii, oo, öö, uu, üü*: Mesela; *aanet* (<*ahanet*) “hakaret, azar”, *tiil-* “dirilmek, canlanmak” vb. Kırgız Türkçesi’nde bu uzun ünlülerden sadece *aa, ee, oo, öö, uu, üü* mevcuttur. Uygur Türkçesi’nde ise bu tür uzun ünlüler, daha çok telaffuzda hissedilir.

Bu ağızda kelime başında ve ortasında *a* ve *e* ünlüleri, Uygur Türkçesi’nde olduğu gibi, açık ilk hecedeki *a* veya *e* ünlüsünün ikinci hecedeki *u* veya *ü* ünlüsünün etkisiyle ya da dudak ünsüzlerinin yuvarlaklaştırıcı olması nedeniyle *o* veya *ö*’ye dönüşür. Mesela; ETü. *tegirmen* > Lob. *toquymen*, Uyg. *tögürmen*, Kırg. *tegirmen* “değirmen” vb.

Bu lehçede ünlülerin *o* veya *ö*’ye değişmesi özelliği de görülür. Kırgız Türkçesi’nde dudak uyumu, yuvarlak ünlülü kök hecesini takip eden bütün ünlüleri yuvarlaklaştırmıştır. Kırgız Türkçesi’nde görülen bu tür değişme Lobnor ağzında bazı kelimelerde görülür. Meselâ; *toqtomogon* “durmayan” vb.

u, ü'nün *o, ö*'ye dönüşmesi bütün kelimeler için söz konusu değildir. Uygur Türkçesi'nde *u, ü* > *o, ö* değişmesi sadece yabancı dilden geçen bazı kelimelerde görülür. Lobnor ağzında bu özellik, sadece yabancı dillerden alınan kelimelerde değil Türkçe asıllı kelimelerde de karşımıza çıkmaktadır. Meselâ, Moğ. *nöker* > Lob. *nököy* “arkadaş, yoldaş”, *köyök* “yanma, ateş” vb. Ayrıca Lobnor ağzında, Kırgız Türkçesi'nde olduğu gibi, yuvarlak ünlülü kök hecesinden sonra gelen eklerde de yuvarlaklaşma görülür: Mesela *sözdö-* “söylemek, konuşmak”. Ancak aynı özelliği bütün kelimelerde görmek mümkün değildir.

Lobnor ağzındaki *a, e*'nin *é* veya *i*'ye dönüşmesi ise Çağataycanın bir etkisidir. Bu ağızdaki kelimenin başında ve ortasında görülen *a, e* > *i, é* değişmesi, Uygur Türkçesi'nde farklılık gösterir. Uygur Türkçesi'nde bu değişme Arapça ve Farsçadan alınmış kelimelerin çoğunda görülür ya da *a* veya *e* ünlüsü ile teşkil edilmiş kapalı tek heceli kelimeler ek alarak açık hece durumuna geçince hece ünlüsü *é* veya *i*'ye dönüşür. Lobnor ağzında buna benzer değişme az da olsa görülür: Mesela ETü. *ana* > Lob. *éné* “ana”. Ancak asıl değişme, Eski Türkçeden Doğu Türkçesi'ne geçerken *e*>*i* değişmesinde olduğu gibi karşımıza çıkar: Mesela ETü. *el* > Lob. *il* “ülke”, ETü. *eşek* > Lob. *işek* “eşek” vb. Kırgız Türkçesi için bu denli değişmeler söz konusu değildir.

b. Ünsüzler

Lobnor ağzında ünsüz türemesi olayından söz edilebilir. Bu türeme daha çok ön seste alıntı kelimelerde görülür. Bu ağızda ünlü ile başlayan kelimelerin başına *h* ünsüzün eklenmesi, yaygın bir hadisedir: Mesela; Ar. *aķıl* > Lob. *haķil* “akıl”, Ar. *ahmak* > Lob. *haķmak* “ahmak, aptal” vb. *y* ünsüzü türemesi ise sadece birkaç örnekte karşımıza çıkar: Mesela Ar. *sıfat* > Lob. *sıyfat* “suret, varlık”, ETü. *ıgaç* > Lob. *yıgaç* “ağaç” vb. Uygur Türkçesi'nde de ünlü ile başlayan kelimelerin başına bazen *h* veya *y* ünsüzlerinin getirildiği görülür. Kırgız Türkçesi'nde ise bu türeme söz konusu değildir.

Lobnor ağzında en belirgin ve pek sık rastlanan ses olaylarından biri de ünsüz düşmesi olayıdır. Ön seste *y* ünsüzünün düştüğü örnekler az da olsa görülür: Mesela, *yil* > *il* “yıl”, *yılan* > *ılan* “yılan” vb. İç seste bulunan *g, r, y, h, v* ünsüzleri iki ünlü arasında eriyerek uzun ünlüleri oluştururlar. Ayrıca son seste *b, ğ, r, t, v* ünsüzlerinin düşmesine örnekler de mevcuttur: Mesela Ar. *dindar* > *dinda* “dindar”, ETü. *aw~ab* > *aa* “av” vb. Kırgız Türkçesi'nde ünsüz düşmesi iç seste *g, l* ön seste *h, v* son seste *r* ünsüzlerinde görülür. Uygur Türkçesi'nde ise *l, r, t, h* ünsüzlerinin düştüğü görülür. Bu ünsüzlerden *t* ve *h* ünsüzleri umumiyetle kelime sonunda bulunur.

Lobnor ağzında ünsüz değişmeleri görülse de düzenli bir ses hadisesi olduğu söylenemez. Pek çok kelimedede değişmeye uğrayan ünsüz, değişmeden önceki ünsüzle paralel olarak da kullanılır. Uygur ve Kırgız Türkçelerinden farklı olan özellikleri de şu şekilde gösterebiliriz: (Tablo 1)

Tablo 1

Ünsüzler	Lobnor ağzı	Uygur Türkçesi	Kırgız Türkçesi
b-	b-, p- (ETü. biti- > piti- “yazmak” vb.)	b-, p-	b-
b-	b-, m- (ETü. boyun > moyun “boyun” vb.)	b-	b-, m-
b-	v-, b- (ETü. bar > Lob. vay “var” vb.)	b-	b-
-b-	-v- (Ar. tabut > tavut “tabut” vb.)	-b-	-b-
-b-	-p-, -v- (Ar. sabah > sapah “sabah” vb.)	-p-, -v-	-b-
-b	-v-, -p (Ar. sevab > savav “sevap” vb.)	-v-, -p	-p
f-	f- (Ar. farğ > fark “fark”)	p-	p-
-g	-g-, -k (ETü. köprüg > kövrük “köprü” vb.)	-g-, -k	Ø
-ğ	-ğ-, -k (ETü. uruğ > uyuk “tohum, ekin” vb.)	-ğ-, -k	Ø
x-	x-, k- (Ar. xaber > xaver “haber” vb.)	x-	k-
h-	h-, Ø (Far. hergiz>hergiz-ergiz “hiçbir zaman” vb.)	h-	Ø
-h-	-h-, Ø (Ar. ilham > ilham “ilham” vb.)	-h-	Ø
-k-	-x- (akşam > axşam “akşam vb.)	-x-, -k-	-k-
k-	g- (ETü. kizik>kizig “gezi, seyahat, eğlence” vb.)	g-, k-	k-
-k-	-g- (Ar. tağat > tağat “takat, güç, derman” vb.)	-k-	-k-
-l-	-t- (başla- > başta- “başlamak” vb.)	-l-	-t-
-r-	-r- ~ -y- (ETü. böri > böyi “kurt” vb.)	-r-	-r-
-r	-r ~ -y (ETü. bağır > bağıy “kara ciğer, göğüs” vb.)	-r	-r
s-	ç- (ETü. saç- > çaç- “saçmak, dağılmak”vb.)	ç-	ç-
t-	d-, t- (ETü. taş > daş “taş” vb.)	d-, t-	d-, t-
y-	y-, c-, Ø (ETü. yel > cél “yel, rüzgar” vb.)	y-, j-	c-

Lobnor ağzında ünsüzlerde görülen en belirgin özellik ünsüz benzeşmesinin var oluşudur. Özellikle gerileyici ünsüz benzeşmesinin örnekleri fazladır: Mesela, *köz-dökü* > *közzökü* “gözdeki”, *usta*>*ussa* “usta”, *yasuq-nu*>*yasuqku* “yastığı” vb. Kırgız Türkçesi’nde ünsüz benzeşmesi, Lobnor ağzında olduğu kadar olmasa da, epey görülür. Uygur Türkçesi’nde ünsüz benzeşmesine verebileceğimiz örnekler ise sayılıdır.

Lobnor ağzında, Uygur Türkçesi’nde olduğu gibi ikizleşme olayını da görmemiz mümkündür: Mesela, *neççe* “ne kadar”, *söññök* “kemik” vb. Kırgız Türkçesi için bu özellik söz konusu değildir.

II. Şekil Bilgisi

a. Yapım Ekleri

Lobnor ağzında, Kırgız ve Uygur Türkçelerinde olduğu gibi dört çeşit yapım eki vardır: isimden isim yapma ekleri, isimden fiil yapma ekleri, fiilden isim yapma ekleri, fiilden fiil yapma ekleri. Her dört çeşit ek için bol bol örnek

mevcuttur. Lobnor ağzında tespit edilen isimden isim yapma ekleri on bir tanedir. Bu ekler, Uygur ve Kırgız Türkçelerinde aynen kullanılmaktadır. Ayırt edici özelliği, Kırgız Türkçesi'nde da kullanılan *+tay* ekinin Uygur Türkçesi'nde kullanılmayışı; Uygur Türkçesi'nde de kullanılan *+çağ/+çek* ekinin Kırgız Türkçesi'nde kullanılmayışıdır.

Lobnor ağzında tespit edilen isimden fiil yapma ekleri on tanedir. Bu ekler, Uygur Türkçesi'nde ve Kırgız Türkçesi'nde birkaç ekin dışında aynen kullanılmaktadır. Lobnor ağzındaki isimden fiil yapma eklerinden *+al-/+el-*, *+l-* ekleri, Uygur Türkçesi'nde; *+la-/+le-* ekiyle genişletilmiş eklerinden *+la-t-/+le-t-*, *+kır-/+kir-*, *+sın-* ekleri, Kırgız Türkçesi'nde görülmez.

Lobnor ağzında tespit edilen fiilden isim yapma ekleri on üç tanedir. Bu ekler, Uygur ve Kırgız Türkçelerinde de görülür. Sadece mastar eki olarak tanımlanan *-mağ/-mek* eki, Kırgız Türkçesi'nde uzun ünlü ile karşılaşılır.

Lobnor ağzında fiilden fiil yapma ekleri on tanedir. Bu ekler, Uygur ve Kırgız Türkçelerinde de aynen kullanılmaktadır.

Lobnor ağzında, Kırgız ve Uygur Türkçelerinde yapım eklerinin çeşitliliği konusunda büyük bir farklılık görülmemektedir. Ancak, bu eklerdeki farklılık, eklerin fonetik açısından olan çeşitliliğidir. Uygur Türkçesi'ne nazaran, Lobnor ağzında, Kırgız Türkçesi'nde olduğu gibi, dudak uyumu gereği ek çeşitliliği daha da zengindir: Mesela, *ohşo-* “benzemek”, *ğoldo-* “kollamak”, *sözzöş-* “konuşmak”, *çoñoy-* “büyüme” vb. örneklerinde görüldüğü gibi.

b. Çekim Ekleri

Lobnor ağzında Uygur Türkçesi'nde, Kırgız Türkçesi'nde ve diğere Türk lehçelerinde olduğu gibi bütün isim hal ekleri, fiil çekimi için geçerli olan bildirme ve tasarlama kipleri vardır. Ancak Lobnor ağzındaki, Uygur ve Kırgız Türkçelerinden farklı olan bazı karakteristik özelliklerden söz etmek mümkündür.

Birincisi, Lobnor ağzını Uygur Türkçesi'nden farklı kılıp, Kırgız Türkçesi ile aynı özelliğe sahip olduğunu gösteren bazı düz- geniş ünlülü eklerin yanında yuvarlak geniş ünlülü eklerin kullanılmasıdır. Lobnor ağzında bu özellik çokluk ekinde, yönelme ve bulunma hali eklerinde görülür: Mesela, *çoñlor* “büyükler, *kölgö* “göle”, *omokko* “düşünceye”, *öydö* “evde” vb. Ancak, eşitlik hali eklerinden *+ça/+çe*'nin yanında, Kırgız Türkçesi'ndeki *+ço/+çö* şekline rastlayamadık.

Aitlik eki her üç lehçe için *+ki*'dir. Ancak Kırgız Türkçesi'nde, bu ekin *k*'li şekillerinin dışında *g*'li şekilleri de mevcuttur.

Lobnor ağzında ilgi hali eki ile yükleme hali ekleri sanki iç içe girmiş gibidir. Çok çeşitlilik gösteren bu ekin kullanılmasını ayırabilmek için dikkat gerekmektedir. Uygur ve Kırgız Türkçelerinden farklı olarak da bu ekin yükleme hali gibi kullanılmasıdır. Lobnor ağzında hem *+niñ/+niñ* (bu ekler daha çok zamirlerden

sonra kullanılır), hem de yükleme eki gibi +ni/+ni'nin değişik varyantları mevcuttur: Mesela, *yar+ni (ottoru)* “sevgilinin (ateşi)”, *ıduğ+ıu (iıi)* “kuyunun (iıi)” vb.

Bir diğer karakteristik özellik ıkma hali eklerinde görölür. Uygur Türkıesi'nde ve Lobnor ağzında ıkma hali ekleri dar ünlölüdür: Mesela, *tağdin* “dağdan”, *murnumdun* “burnumdan” vb. Kırgız Türkıesi'nde ise bu ekler, Türkiye Türkıesi'nde olduğu gibi geniş ünlölüdür.

Basit fiil çekiminde Lobnor ağzının, Uygur ve Kırgız Türkıelerinin birbirinden farklı yönlerinden biri, şahıs eklerinde görölen farklılıklardır. Gerek zamir kaynaklı, gerekse iyelik kaynaklı şahıs eklerinde en belirgin farklılık çokluk ikinci ve üçüncü şahısta görölür. Lobnor ağzında zamir menşeli çokluk ikinci şahıs, Kırgız Türkıesi'nde olduğu gibi *-sız/-siz, -suz/-süz*'dür. Ancak Kırgız Türkıesi'nde bu ekin dışında *-sınar/-siner, -sızdar/-sizder* şekilleri de bulunur. Uygur Türkıesi'nde ise *-siler*'dir. Lobnor ağzında iyelik menşeli çokluk ikinci şahıs, hem Uygur Türkıesi'ndeki gibi *-ñlar*, hem de Kırgız Türkıesi'ndeki gibi *-ñız*'dir. Zamir menşeli ve iyelik menşeli şahıs eklerinin çokluk üçüncü şahsında ise Lobnor ağzı ile Uygur Türkıesi aynı ekten (*-lar/-ler*) faydalanır. Kırgız Türkıesi'nde ise bu ek görölmez.

Lobnor ağzında fiil çekiminde görölen bir diğer farklılık, bildirme kiplerinin farklı zamanlar için kullanılmasıdır. Lobnor ağzında hem şimdiki zaman, hem gelecek zaman hem de geniş zaman için kullanılan *-a/-e* ekinin Uygur Türkıesi'nde gelecek, Kırgız Türkıesi'nde ise şimdiki zaman ve geniş zaman için kullanıldığı görölür. Ayrıca Lobnor ağzında ve Uygur Türkıesi'nde öğrenilen geçmiş zaman için kullanılan *-đan/gen, kan/-ken* eki, Kırgız Türkıesi için söz konusu değildir.

Üç lehıe arasında kip eklerinin arasındaki diğer farklılık, isim çekim eklerinde göröldüğu gibi, eklerin çeşitliliğidir. Lobnor ağzında, Kırgız Türkıesi'nde olduğu gibi, düz ünlölü kip eklerinin geniş yuvarlak ünlölü şekilde kullanılması yaygındır. Bu ek çeşitliliği, şimdiki zaman, gelecek zaman, geniş zamanda, emir-istek çekiminin teklilik ve çokluk birinci şahıslarda ve şart kipinde görölür. Hatta daha da ileri giderek Lobnor ağzı, görölen geçmiş zaman eklerini, düz dar ünlölü eklerin dışında (Kırgız Türkıesi'nde bu tür ekler kullanılmaz) *-do/-dö, -to/-tö* şeklinde de kullanır.

Lobnor ağzında bir diğer farklılık tasarlama kiplerinden gereklilik çekiminde görölür. Lobnor ağzında Uygur Türkıesi'nde olduğu gibi gereklilik çekimi *-mak/-mek gerek* şeklinde yapılır. Kırgız Türkıesi'nde ise sadece *-mak/-mek* eki kullanılır.

Basit fiil çekiminde görölen bir diğer özellik sadece Lobnor ağzına hastır. Eski Türkıe'de gelecek zaman için kullanılan *-đay/-gey, -ıay/-key* eki Lobnor ağzında da gelecek zaman için kullanılır. Uygur ve Kırgız Türkıelerinde bu ek gelecek

zaman için kullanılmaz. Ayrıca Lobnor ağzını Uygur ve Kırgız Türkçelerinden farklı kılan özellik, gelecek zaman çekiminde kullanılan *-a/-e*; *-y* eklerinin yanında, teklik 1. şahıs çekiminde görülen *-anı/-éni/-ini/-yni* ekleridir. Mesela, *suyaynimén* “soracağım”, *kéléni mén* “geleceğim, döneceğim” vb.

Birleşik çekimlerden hikâye ve rivayet şekilleri her üç lehçede de *i~e*-fiilleriyle yapılmaktadır. Ancak, Lobnor ağzında ve Uygur Türkçesi’nde *-idi~édi* çekimi, Kırgız Türkçesi’nde *-ele* şeklindedir.

Lobnor ağzında geçmiş zamanın hikâyesi Uygur Türkçesi’nde olduğu gibi yapılır: *(-v idi) barividim* “varmışım” / *(-ğan idi) be(r)genidi* “vermişti” vb. Kırgız Türkçesi’nde ise farklı olan özellik, Uygur Türkçesi’nde ve Lobnor ağzında öğrenilen geçmiş zamanın hikâyesi için kullanılan *-ğan idi* şeklinin görülen geçmiş zaman hikâyesi için kullanılmasıdır. Geniş zamanda hikâye çekimi her üç lehçe için ortaktır: *-ar édi ~ -ar idi*

Lobnor ağzındaki geçmiş zamanda rivayet iki şekilde yapılır. Birinci tipteki çekim *(-ğan iken)* her üç lehçe için ortaktır. İkinci tipteki çekim ise *(-i)ptiken)* Uygur Türkçesi ile ortaktır. Ayrıca *-vatadiken* ekli şimdiki zamanın rivayeti ve *idiken* ekli gelecek zamanın rivayeti aynı şekilde Uygur Türkçesi’nde de kullanılmaktadır.

Lobnor ağzındaki tasvir fiilleri Uygur Türkçesi’nde olduğu gibi kullanılır. Ancak Uygur Türkçesi’nden farklı olan özellikler de bulunmaktadır. Lobnor ağzında yeterlilik için kullanılan *-p + al-* şekli, tezlik için kullanılan *-p + al-, kal-, at-, et-, ber-, két-*, sürerlik için kullanılan *p + tur-, oltur-, yür-, yat-* şekilleri Uygur Türkçesi’nde görülmez.

Sıfat-fiil ve zarf-fiillerin durumu ile ilgili her üç lehçe için şu sonuçları gösterebiliriz: Lobnor ağzındaki *-miş/-miş, -ğan/-gen, -ar/-er, -r, -maz/-mez, -ğu/-gü* sıfat fiil ekleri Uygur Türkçesi için de geçerlidir. Kırgız Türkçesi’nde ise bu eklerden sadece *-ğan/-gen, -maz/-mez, -ar/-er, -r* ekleri kullanılır.

Lobnor ağzındaki *-a/-e, -y, -p, -may/-mey, -ğalı/-geli, -kılı/-keli, -ğuçe/-güçe, -kuçe/-küçe, -ğunçe/-günçe, -maska/-meske, mastın/-mestin, ganda/-gende, -kanda/-kende, -ğanga/-genge, -kanga/-kenge* zarf-fiil ekleri Uygur Türkçesi için de geçerlidir. Kırgız Türkçesi’nde ise bu eklerden sadece *-a/-e, -p, -gıça/-giçe, -ganda/-gende, -gança/-gençe, -galı/-geli* ekleri kullanılır.

III. Kelime Bilgisi

S. E. Malov ve M. Osmanov’un adı geçen eserlerinde yer alan metinlerden tespit ettiğimiz 8.000 civarındaki kelime, Lobnor ağzının kelime hazinesinin zengin olduğunu gösteren unsurlardır. Bu kelimelerin pek çoğunun etimolojik denemeleri yapıldığında, Eski Türkçe ile ilişkileri kesin olarak ortaya çıkmaktadır. Uygur ve Kırgız Türkçelerine nazaran Lobnor ağzında Arapça, Farsça ve

Moğolca kelimeler son derece fazladır. Ayrıca, Çince kelimelere ve az da olsa Rusça kelimelere rastlamak mümkündür.

Lobnor ağzında bulunan bazı kelimelerin, Uygur Türkçesi'nde değil Kırgız Türkçesi'nde kullanıldığı, bazı kelimelerin ise Kırgız Türkçesi'nde değil, Uygur Türkçesi'nde kullanıldığı görülmektedir. Fakat bir araya topladığımız kelimelerin anlamlarını tespit ederken ve ayrıca gramer açısından örnekleri karşılaştırmalı olarak incelemeye çalışırken, Lobnor ağzı için verilen kelimelerin, daha çok Uygur Türkçesi için ortak olduğu gözlemlenmiştir. Ayrıca, Uygur ve Kırgız Türkçelerinde olmayıp sadece Lobnor ağzında görülen kelimeler de yer almaktadır.

SONUÇ

Sonuç olarak, dil bilgisi özellikleri bakımından Lobnor ağzı, Uygur ve Kırgız Türkçeleri esas olarak bir birlik oluşturur, fakat birtakım farklılıklara sahiptirler. Lobnor ağzının ses bilgisi yönünden bazı özellikleri Uygur Türkçesi ile, bazı özellikleri ise Kırgız Türkçesi ile ortaktır. Ancak ses bilgisi bakımından Kırgız Türkçesi'nin en belirgin özelliği olan yuvarlaklaşma olayı, Lobnor ağzında görülse de, bugün bütün kelimeler için geçerli olduğu söylenemez. Şekil bilgisi ve söz varlığı bakımından Lobnor ağzı, daha çok Uygur Türkçesi'nin özelliklerini taşımaktadır. Böyle olmasına rağmen, Lobnor ağzının kendine has özelliklerinin mevcut olduğunu da söyleyebiliriz. Mesela, ilgi ve yükleme hâli eklerinin *-ni* ekiyle gösterilmesi, yuvarlaklaşmanın ve ünsüzlerdeki benzeşmenin güçlü oluşu, gelecek zaman çekimi için *-eni* ekinin kullanılışı vb.

Lobnorların dili, oldukça karışık bir yapıdadır. Lobnor ağzı, Kırgız Türkçesi ve Uygur Türkçesi ile pek çok benzerliği bünyesinde barındırdığı hâlde, ne yazık ki gerek ülkemizde gerekse yurt dışı literatüründe bu konuda çok az çalışıldığı görülmektedir. Bu nedenle Lobnor ağzını daha da detaylı olarak incelemek gerekir.

Ayrıca, Doğu Türkistan'ın Lobnor bölgesinde yapılan nükleer denemeler, sadece bu bölge halkı için değil aynı zamanda radyoaktif atıkların yayıldığı Orta Asya'nın Doğu Kazakistan bölgesi ve Orta Asya'nın kuzey bölgeleri için büyük bir tehlike taşımaktadır.

KAYNAKÇA

Aliyeva Esen, M., (2005), **Lobnor Ağzı Üzerine Bir Araştırma**, Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora tezi, İzmir.

Ana Britannica, Genel Kültür Ansiklopedisi, Cilt 21, Ercan Ofset Yay. İstanbul.

Baskakov, A. A.-Nasilov, V. M., (1939), **Uygursko-Russkiy Slovar'**, Moskva.

Baskakov, N. A., (1960), **Tyurkskiye Yaziki**, Moskva.

Grolier İnternational Americana Encyclopedia, (1993), Cilt 9, Medya Holding A.Ş. Basımevi, İstanbul 1993.

<http://www.gokbayrak.com/turkistan.asp>; Haber Kaynağı Gökbayrak, 19.03.2006.

Katanov, N. F., (1893), “Sredi tyurkskih plemyon”, **İzvestiya Geografiçeskogo Obşestva**, C.XXIX, Sansk peterburg, s. 529-530.

Kurban, İ., (1989), “Yeni Uygur Türkçesi Grameri”, **Türk Kültürü Araştırmaları**, S. XXXVI/2, Ankara, s. 243-245.

Malov, S. E., (1927), “Vostoçniye zapiski”, **İzdaniye Leningradskogo İnitituta jivih vostoçnih yazikov**, C. 1, Leningrad, s. 163-172.

----, (1934), “Sbornik v çest’ akademika S. F. Ol’denburga” **İzdaniye AN SSSR**, Leningrad, s. 318-322.

----, (1956), **Lobnorskiy Yazık**, Frunze.

Necip, E. N., (1960), **Sovremenniy Uygurskiy Yazık**, Moskva.

Osmanov, M., (1999), **Lop Nur Dialect of the Modern Uigur Language**, Pekin.

Öztopçu, K., (1992), **Uygur Atasözleri ve Deyimleri**, DTV Yayınları, İstanbul.

Prjevalskiy, N. M., (1888), **Çetvyortoye Puteşestviye v Tsentralnoy Azii. Ot Kyahti na istoki Jyoltoy reki, issledovaniye severnoy okrainı Tibeta i put’ çerez Lob-nor po basseynu Tarima**, Sanskbeterburg.

Şçerbak, A. M., (1961), “Grammatičeskiy Oçerk Yazıka Tyurkskih Tekstov X-XIII vv.” **İzüçeniye Vostoçnogo Türkestana**, Moskva-Leningrad. s. 8-15

Şteyn, A., (1912), **Ruins of desert Cathay**, London.

Thomsen, K., (1989), “Sarı Uygurların Dili ve Salarca”, **TDAY-B 1985**, TDK Yay., Ankara, s. 192-193.

ŞAİR HÜSEYİN CAVID, TURANCILIK VE ORTAK TÜRKÇE

AMANOĞLU, Ebülfez*
NAHÇIVAN/NAKHCHIVAN/HAХЧИВАН

ÖZET

Ünlü Azerbaycan Türk şairi Hüseyin Cavid (1882-1941), XX. yüzyıl edebiyatımızın tarihinde önemli yer tutmaktadır. Hüsnü huda şairi, güzellik aşığı bolşevik rejimini kabul etmemiş, siparişle değil, gerçeği yazmayı tercih etmiştir. Onun piyeslerinin ekseriyetinde olaylar Türk-Turan dünyasında cereyan eder ve kahramanlar bu dünyadan seçilmiş yiğit Türk oğul ve kızlarıdır. Bu nedenle tutuklanarak Sibirya'ya sürülmüş, orada da ölmüştür. Şair Azerbaycan romantizminin en seçkin temsilcisi olarak edebiyat tarihimizin abide şahsiyetlerinden birine dönüşmüştür.

1905 yılından itibaren İstanbul Üniversitesinde 4 sene eğitim görmüş, fitretinde Türklük şuuru güçlü olan Cavid Efendi'nin edebî-estetik ve felsefi görüşlerinin şekillenmesinde, oluşmasında İstanbul mühitinin mühim rolü olmuştur. Aynı zamanda İsmail Gaspiralı'nın *dilde, fikirde, işte birlik* devizi, Ali Bey Hüseyinzade'nin **Füyuzat** dergisi, Ziya Gökalp'ın **Kızıl Elma**'sı, "**Türkçülüğün Esasları**" onun edebî yaratıcılığına büyük etki yapmıştır. Ayrıca Rusya'daki 1905 yılı devriminden ve Türkiye'de II. Meşrutiyet'in ilanından sonra (1908) Türkçülük ideaları bir felsefi öğretiye, bir ideolojik akıma dönüştü. Böylece, bu siyasi olaylar Türk dünyasında Türkçülük şuurunun gelişmesinde önemli rol oynamış, Hüseyin Cavid de ilk şiirler kitabından (**Geçmiş Günler**, Tiflis 1913) ömrünün sonuna kadar çok sevdiği bu Türkçülük, Turancılık ideali ile yaşamış ve bu düşünceleri edebî eserlerin dili ile bütün dünyaya yaymıştır.

Şunu da belirtelim ki, Cavid'in Turancılığı onun dilinde daha çok yankı bulmuştur. Türkçülük düşüncesine göre ortak dil İstanbul ağızı olmalıydı. H. Cavid de bütün yaratıcılığı boyu dil birliğinin bu mühim şartına uyarak onu eserlerinde yılmadan uygulamıştır. Bu bakımdan Cavid yaratıcılığı Umumtürk edebî dilinin XX. yüzyıl Azerbaycan edebiyatındaki tek bir örnek olarak kalmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Azerbaycan, Türk, Turancılık, şiir, şair, Türkçülük, edebiyat, İstanbul mühiti.

* Prof. Dr., Nahçıvan Bilimler Akademisi, Dil ve Edebiyat Enstitüsü Başkanı, e-posta: ebulfesz_amanoglu@yahoo.com.tr.

Azerbaycan halkının XX. yüzyıldaki en layikli abide şahsiyetlerinden biri ölümsüz şair Hüseyin Cavid''dir (1882-1941). Hüsnu-huda şairi, sema şairi, büyük idealler şairi Cavid Efendi, geçen yüzyılın başlarında inkişafının doruk noktasına yükselmiş Azerbaycan romantizminin en seçkin numayenesi gibi edebiyat tarihimizde kendine özgü yer tutmaktadır. Dünya Türkçülük, Turancılık hareketinin Azerbaycan'daki en ünlü nümayenesi olan Hüseyin Cavid Memmedtaki Sıtkı'nın Nahçıvan'daki Terbiye mektebinde okumuş, 1905 yılında tahsil için o zaman Türk dünyasının Mekke'si sayılan İstanbul'a yollanmış, 4 yıl bazı aralıklarla burada yaşamış, İstanbul üniversitesinin edebiyat fakültesinde serbest dinleyici sıfatıyla eğitim görmüştür. Tahsil yıllarında o Türk romantizminin o devirdeki seçkin nümayendeleri olan Namık Kemal, Şemseddin Sami, Abdülhak Hamit, Recaizade Mahmud Ekrem, Rıza Tevfik, Cenab Şehabeddin, Şinasi, Mehmet Akif Ersoy'la sıkı yaratıcılık ilişkileri kurmuş, onların etkisi altında kalmış, bu mühitte yetişmiştir. İstanbul'da kaldığı sürece bir taraftan fikir adamlarından ders almış, diğer taraftan da matbuat âleminde yakından iştirak etmiş, Turancıların **Sırat-i Müstekim** dergisinde üç şiirini neşrettirmiştir.

Fıtratında Türklük şuuru güçlü olan Cavid Efendi'nin edebî-estetik ve felsefi görüşlerinin şekillenmesinde İstanbul mühitinin mühim rolü olmuştur. Türkiye edebî mühiti önceleri çoğunlukla klasik üslupta ve gazel türünde şiirler yazan Cavid'i kültür ve yenileşme bakımından etkilemişti. Cavid'in kalem dostu Aziz Şerif bu konuda şunları yazmaktadır: "İstanbul'dan dönüşünden sonra kendi yaratıcılığında tamamıyla başka yol seçmiş, çoğu zaman aruz vezninde yazsa da, yeni biçimlerden ve konulardan yararlanmaya başlamıştır. Bu bakımdan vatan şairi Hüseyin Salik ile şair Hüseyin Cavid arasındaki farkı apaçık göstermekle beraber edebî faaliyetinde İstanbul eğitiminin de rol ve önemini aydınlatmıştır¹. Böyle ki, 1909 yılında vatana dönen şair bir süre Nahçıvan, Tiflis, Gence, Bakü şehirlerinde öğretmen olarak çalışmış ve ilk şiirler kitabından **Geçmiş Günler**, (Tiflis, 1913) ömrünün sonuna kadar çok sevdiği Türkçülük, Turancılık ideali ile yaşamış ve bu düşünceleri edebî eserlerin dili ile bütün dünyaya yaymıştır. Bu bağlamda H. Cavid yaratıcılığı Türkiye-Azerbaycan edebî ilişkilerini yansıtmak bakımından son derece karakteristiktir. Onun piyeslerinin ekseriyesinde hadiseler Türk-Turan dünyasında cereyan eder ve kahramanlar bu dünyadan seçilmiş yiğit Türk oğul ve kızlarıdır. İşte buna göre Samed Vurgun, **Vakıf** piyesinde Cavid Efendi'ye üstü kapalı şekilde işaret ederek:

*Neden şiirimizin baş kahramanı,
Gâh Turan'dan gelir, gâh da İran dan.*

diye soruyordu.

Bu örnekten de görüldüğü üzere Cavid uzun yıllar Türkçülüğü, Turancılığı terennüm ettiği, Türk-İslam tarihine yüz tuttuğu için Pantürkist, Panturanist,

¹ Aziz Şerif, (1982), **Hüseyin Cavid, Cavid'i Hatırlarken**, Bakü, Gençlik Yayınları, s. 267.

Panislamist gibi damgalarla ittiham edilmiş, çeşitli baskılara maruz kalmıştır. Ama karşılaştığı bu baskılar ve mahrumiyetler onu tüm ruhu, hayatı, varlığı ile bağlandığı mefkuresinden döndürememiştir. Tam tersine, yazar Türk'ün şanlı tarihini ihya etmenin gururunu yaşamış, bu yolda hayatını kurban vermekten bile çekinmemiştir. Aradan yıllar geçtikten sonra Cavid'in sanatına, idaeilerine dönüş ruhu, onun dehasının ileri görüşlü olduğunu ispatlamıştır.

Cavid yüz seneye yakın bir müddette Çar emperyalistlerinin boyunduruğunda inlemiş, Azerbaycan halkının kurduğu müstakil millî Cumhuriyet'in bu defa kızıla bürünmüş Rus emperyalistleri tarafından yeniden mahkûmiyete alınmasını bir türlü hazmedemiyordu. O zaman yazdığı bir şiirinde Azerbaycan halkının istiklali ve saadetini nasıl düşündüğünü, hayal ettiğini şöyle ifade ediyordu:

*Düşündüm ki, emel çimenzarında,
Açar pembe güller, yeşil yapraklar.
Düşündüm ki, ömrün ilk baharında,
Al şafaklar saçar gülgün dudaklar.
Düşündüm ki, yatar kanlı tufanlar,
Geçer zalim fırtınalar, volkanlar,
Ninni söyler bana coşkun ırmaklar.
Düşündüm ki, biter hicran demleri,
Doğar güneş susturur matemleri,
Gülzari süslerken hoş kademleri,
Boyun büker beneşeler, zambaklar.*

Fakat şairin düşündükleri ve umduklarının hepsi Azerbaycan'ın yeniden istilasıyla bir hayal oldu. Onun düşündüklerinin ve umduklarının aksine manzara şöyle idi:

*Heyhat...ortalığı zülmeler aldı,
Talih yarı yardan aralı saldı,
Öksüz ruhum dildare hyüzüylet kaldı,
Kanattı gönlümü hain turnaklar.²*

Cavid için vatan Azerbaycan'la sınırlı değildir. O, Turan'ı, Türk dünyasını her bir Türk evladının beşiği ve mezarı biliyor. Yazarın eserlerindeki Türkçülük ve Turancılık düşüncesi buradan kaynaklanmaktadır. Ama Cavid romantizminin dalgaları bazen Turan'a sığmıyor, onun hudutlarını aşarak Şark İslam dünyasına ve tüm evrene yayılır. Bu ise onun evrenselliğini şartlandırır.³

Osmanlı Türkiyesi'nde ve Çarlık Rusyası'nda daha XIX. yüzyılın sonlarında Türkçülük ideyaları yayılmaya başlamıştı. İsmail Gaspıralı Kırım'da yayımladığı **Tercüman** gazetesinde; **dilde birlik, fikirde birlik, işte birlik** ilkesi ile

² Mustafa Hakkı Türkekul, (1963), *Azerbaycanlı Türk Şairi Hüseyin Cavid*, İstanbul, s. 60.

³ Hüseyin Cavid, (2002), *Bahar Şebnemleri, İblis, Peyğember*, Bakü, Turan Yayınları.

Türkçülük mefkûresini tebliğ eder. Aynı işi Alibey Hüseyinzade Bakü’de, **Füyuzat** dergisi ile yerine getirirdi. Rusya’daki 1905-1907 yılı devriminden ve Türkiye’de II. Meşrutiyet’in ilanından sonra (1908) Türkçülük idealleri bir felsefi öğretiyeye, bir ideolojik cereyana dönüştü. Böylelikle, bu siyasi hadiseler Türk dünyasında Türkçülük şuurunun gelişmesine mühim etki yaptı. Türkiye’de Ziya Gökalp, **Türkçülüğün Esasları**, **Kızıl elma** adlı eserleri ile Türkçülere ışık tutup kaynak teşkil eder, Mehmet Emin Yurdakul ise lirik bir şekilde Türkçülüğü dile getirir. Cavid Türkiye’de olarken Türkçülük felsefesini geniş anlamda benimsedi. Bu aldıklarını, kazandıklarını ise kudretli söz ustası gelecek hayatında ve yaratıcılığında bir amala çevirdi. Cavid Efendi aynı zamanda gelecek nesillere Türkçülük şuurunun aşılmasında önemli rol oynayacaktı. Böylece temelleri İstanbul’da atılmış Cavid Turancılığı Türk halklarına Türkçülük ideya ve mefkuresini aşılıyan, onların manevi dünyasındaki Türk ruhuna, Türkçülük düşüncesine nefes veren, can veren bir ışık olmuştur. Sonuç itibarile İstanbul’un edebî-medenî mühiti, Turancılık şuru, felsefesi onun varlığına hakim kesilmiş ve onun bütün eserlerinde bu idealar ifadesini bulmuş, özellikle onun **Koca Bir Türk’ün Vasiyeti**, **Afet**, **Uçurum**, **Azer** gibi eserlerinde Türkçülük fikirleri daha belirgin şekilde yansımıştır. Mesela, Şark’ın bu büyük dram yazarı, **İblis**’te Türklük âleminin kudretini koruyabilmesi için vatanperver başçılara, önderlere ihtiyaç olduğunu şöyle ifade eder:

*Türk ordusu etrafa bu gün hemle ederken,
İrane veya Kafkaza imdada giderken,
Rus ordusu durmaz, çekyilirken önümüzden,
Vasif! Ne revadır ki şu parlak günümüzden,
Feyz almayarak biz olalım gaflete mayıl,
Satmaz, satamaz milleti şehsiyyete akıl.*

Yine **İblis**’te Cavid Türk tarihi ve Türkçülük konsepsiyonlarının sentezi ile Türklük âlemindeki medeniyetin önemi hakkında şunları yazar:

*Turana kılıçtan daha keskin ulu küvvet,
Yalnız medeniyet, medeniyet, medeniyet.*

1917 yılında birtakım şairler Lenin’e medhiyeler uydururken Cavid kalbindeki coşkun Türklük ruhunu bütün Türk halklarının aynı derecede duyması ve kıymetlendirmesi için haykırıyordu:

*Bir milletin tarihidir: Kökü, yurdu, yuvası,
Tarihiniz baş ucundan hergiz eksik olmasın,
Altay dağı, Mahan çölü, hem de Yasın ovası,
Birer aydın sahifedir her Türk gerek anlasın.*

(Koca Bir Türk’ün Vasiyeti)

Cavid Türk gençliğini millet duygusunun tantenesi, vatan, bayrak sevgisi, adalet ve hakikat için mücadeleye sesliyor, bu mukaddes deyerlerin Türk halkının devizi olduğuna işaret edir. Böylelikle, Türk gençliyini bu ulvi değerler uğrunda fedakârlık göstermeye hazır olmaya çağırır:

*Türk oğlu sözünden dönmez,
Mehv olur da sürüklenmez,
Hep yükselmek diler enmez,
Çarpışır yaşar.*

*Evet arslan yavrularım, Türk eli hep şanlıdır,
Elmas gibi lekesizdir, sakın gafil olmayın,
Yüzyıl yirminci asırdır! Vazifesi pek ağır...
Arş ileri!...
Komşular yol aldı, geri kalmayın.*

(Koca Bir Türk'ün Vasiyeti)

Türkçülük felsefesi içerisinde adalet, hak ve hukukun meydana çıkardığı bir kuvvet kelimesi de var ki, Cavid'de Türk'ün bu güç ve kudretini terennüm ediyor. O dünyaya hâkim güç olarak Türk kuvvet ve idrakını görmek istiyor. Bunun için vaktile dünyanın Türkler karşısında diz çökdüklerini de hatırlatıyor:

*Ulu şahlar, kibirli hakanlar,
Papalar, hep halifeler her gün,
Diz çökerlerdi Türke karşı bütün,
Çünkü parlardı erlerin kılncı.*

(Herb ve Felaket)

Türkçülük felsefesinin temel unsurlarından biri dilde birlik kavramıdır. Onu da belirtmek lazımdır ki, Türkçülük cereyanının mümayendeleri Türk dünyasının dilde birliğini öbür unsurlardan daha çok inkişaf ettirmişlerdir. Bu idea Cavid'in İsmail Gaspıralı'nın (1851-1914) ölümü dolayısıyla yazdığı şiirde belirgin ifadesini bulmuştur:

*İşde birlik, dilde birlik, fikirde birlik...
İş, fikir, dil birliyi olmayınca
Evet, pek çetindir cihanda dirlik.*

Şunu da belirtelim ki, Cavid belki de Ulu Önder Mustafa Kemal Atatürk'ün "Yurtta Sulh, Cihanda Sulh" ifadesinin etkisi altında, **Topal Teymur** piyesinde şöyle söylemiştir:

*Kesse her kimse cihanda kan izini,
Kurtaran dahi odur yer yüzünü.*

Osmanlı Türk romantikleri tek düşüncenin değil, aynı zamanda edebî bir dil birliğinin de yaranmasını arzu eder. Ortak bir dil birliği ile dilde ve fikirde, düşüncede birlik ve böylelikle, bütün bir Türkçülük şuurunun oluşmasını istiyorlardı. Bunun devamı gibi Osmanlı romantikleri dil birliğinin terkibine millî vezin, hece vezni talebini de dâhil eder. Böylece Türkçüler arasında Türk şiirinde millî vezinle, hece vezni ile yazmak düşüncesi, ideyası meydana çıkmıştı.

Türk romantik şiirinde bunun en tanınmış nümayenesi Mehmet Emin Yurdakul olmuştur. Cavid de eserlerinde hem aruzun, hem de hecenin mükemmel nünunelerini yaratmıştır. **Azer**'de hece ve aruzun kavuşmasını müşahide eder. Prof. Mehti Memmedov'un tabirince desek Cavid hece vezninde Yunus Emre'nin ritminde, ışıklı, şuh boyalarla süslenmiş şiirlerini yazmıştır.⁴

Cavid'in Turancılığı özellikle onun dilinde daha dolgun ifadesini bulmuştur. Türkçülük düşüncesine göre ortak dil İstanbul şivesi olmalı idi. Cavid Efendi de bütün yaratıcılığı boyu dil birliğinin bu mühim şartına uymuştur. Mesele bundadır ki, Azerbaycan Halk Cumhuriyeti devrinde devletin dili de Türk dili adlanmış ve bu devlet resmî yazışmalarda Cavid' gibi ortak dilden istifade etmiştir. Azerbaycan edebiyatının Cafer Cabbarlı, Samed Vurğun, Mikail Müşfik, Süleyman Rüstem, Resul Rza, Mehmet Rahim gibi genç kalem sahipleri de XX. yüzyılın otuzlu yıllarının başlarına kadar Türkiye Türkçesi ile yazmışlardır. Malûmdur ki, Türk dili kavramı da 1937 yılında repressiyona uğramıştır. Bu devirde Türk dili teriminin kullanılması yasak edilmiş, onun yerine Azerbaycan dili ifadesi konulmuştu. Bu yıllarda çok sayıda vatanperver, millî düşünce sahibi, ileri dünya görüşlü aydınlar habse atıldığı, sürgüne gönderildiği için Türk dili ifadesinin kullanımdan kaldırılmasına kafa tutacak, yasak edilmesine karşı çıkacak, bu yasadışı emellere itiraz edecek adam da kalmamıştı ve Türk edebî dilini kullanan Cavid Efendi de sürgün edilenler arasındaydı.⁵

Cavid; İsmail Gaspıralı, Ziya Gökalp, Şinasi ve Mehmet Emin Yurdakul gibi Turançuların dilde birlik ilkesini yaratıcılığında göze almış, Türk dünyasının ortak yazı dilinde eser yazmanın başarılı nünunelerini yaratmıştır. Bu bakımdan Cavid yaratıcılığı Umumtürk edebî dilinin XX. yüzyıl Azerbaycan edebiyatındaki yegâne örneğidir. Mustafa Türkekul yazar ki, Cavid'in dili ister Azerbaycan dâhilinde, isterse Azerbaycan haricinde en çok münakaşa ve mubahese olunan bir konudur. Malûm olduğu üzere İstanbul Türkçesi ile Azerbaycan Türkçesi arasında ufak da olsa bir lehçe farkı vardır. Cavid İstanbul Türkçesi'ni benimsemiş, bu şiveyi bütün inceliklerine kadar öğrenmiş idi. Yaratıcılığının ilk devirlerinde, bilhassa şiirlerinde İstanbul şivesini kullanmıştır. Müşahedeler gösteriyor ki, büyük edebiyat adamı bu iki edebî Türkçe arasında bir köprü yaratmış, onlar arasındaki mesafeyi kısaltmıştır. Cavid'in kullandığı dil oldukça poetik, akıcı ve cilalanmış

⁴ Mehdi Memmedov, (1983), **Acı Feryadlar, Şirin Arzular**, Bakü, s. 30.

⁵ Dr. Enver Uzun, (1998), **Hüseynin Cavid ve Türkiye Edebiyatı**, Güneş, Bakü, s. 62.

bir Türkçedir. Kuzey ve güney Azerbaycan, Türkiye ve diğer Türk ellerinde öyle bir aydın bulmak olmaz ki, Cavid’i okusun ve anlamasın.⁶ Ona göre de seçkin bilim adamı Mehmet Fuad Köprülü daha 30’lu yıllarda yazmıştır ki, “İstanbul Türkçesi ile yazdığı eserlerinde Cavid’in temiz ve işlenmiş bir üsluba sahip olması Azeri şiirinin tekamülü tarihinde ona mühim bir mevki temin etmiştir. Bilhassa **İblis Piyesi** Azeri edebiyatında edebî kıymet itibarıyla hiç ihmal edilmeyecek bir eserdir.”⁷ Hakiketen yaratıcılığının ilk devirlerinde özellikle şiirlerinde İstanbul şivesini maharetle uygulayan şair sonraki eserlerinde bu şiveyi Azerbaycan edebî Türkçesi’ne yaklaştırmaya çalışmış ve demek oluyor ki bunu başarmıştır. Maalesef daha 1958 yılında Cavid’in eserlerinin yeni yayınına ön söz yazan Memmetcafer Caferov, Cavid’in dilini komünist noktayınazarından mutalaa ederek şöyle değerlendirmiştir: “Cavid Azerbaycan edebî-bedii dilini Türk sistemli dillerin hesabına “zenginleştirmenin” mümkün olduğu hakkında hayal beslemiş ve bu fikrinde her zaman yersiz inad göstermiştir.”⁸ Mustafa Türkekul’un gösterdiği gibi, Memmetcafer Caferovun savunduğu hikmet tamamen yersiz ve manasızdır. Cavid’in Azerbaycan Türkçesini başka Türk halkları dilleri hesabına zenginleştirmek fikri ve bu fikirinde inadı gayet doğru ve yerindedir.

Yeri gelmişken bir meseleni de belirtmek yerinde olurdu. Eserlerinin diline çok hassasiyetle yaklaşan Cavid efendi demek olur ki, bir çok elyazmasının sonunda “İmlasına dokunmamalı” diye yazarak bu meseleye çok büyük önem vermişti. Kim bilir, belki de bu ısrarı ile o ne zaman ise Türkçülük ideyalarının, ümümtürk dilinin, ortak Türk yazı dilinin gerçek olacağını çok-çok önceden görmüş ve sezmişti. Amma maalesef, sovyet döneminde Cavid berat ettikten sonra (1956), 1958 yılından başlayarak yayınlanan eserlerin müellif metni üzerinde, uyarılara rağmen lüzumsuz el gezdirmeler, düzeltmeler yapılmış, Cavid’in diline kabaca müdahaleler edilmiştir. Amma sevindirici hâldir ki, Azerbaycan Cumhuriyeti’nin Başkanı Sayın İlham Aliyev’in “Azerbaycan dilinde Latin alfabesi ile kitlesel neşrlerin hayata geçirilmesi hakkında” 12 Ocak 2004 yılı tarihli talimatına uygun olarak Hüseyin Cavid’in 2005 yılında yayımlanmış beş ciltli (bu baskıyı şairin kızı Turan Hanım hazırlamıştır.) baskısı, önceki baskılardaki tahrifleri aradan kaldırmış, şairin dil ve üslubu korunmuş, imlasına da dokunulmamıştır. Böylelikle, yeni yayımlanan beş cildlik esasında (Eserleri) Cavid dilinin tekamülünü de izlemek, takip etmek imkânı sağlanmıştır.

KAYNAKÇA

Cavid, Hüseyin (1958), **Seçilmiş Eserleri**, Bakü, s. 5.

-----, (2002), **Bahar Şebnemleri, İblis, Peyğember**, Bakü, Turan Yayınları.

⁶ Mustafa Hakkı Türkekul, (1963), **Azerbaycanlı Türk Şairi H. Cavid**, İstanbul, s. 51.

⁷ Azer Turan, (2004), **Cavid Efendi...Araz**, Bakü, s. 33.

⁸ H. Cavid, (1958), **Seçilmiş Eserleri**, Bakü, s. 5.

Memmedov, Mehdi, (1983), **Acı Feryadlar, Şirin Arzular**, Bakü, s. 30.

Şerif, Aziz, (1982), **Hüseyin Cavid.Cavid'i Hatırlarken**, Bakü, Gençlik Yayınları, s. 267.

Turan, Azer, (2004), **Cavid Efendi...Araz**, Bakü, s. 33.

Türkekul, Mustafa Hakkı, (1963), **Azerbaycanlı Türk Şairi H. Cavid**, İstanbul, s. 51.

-----, (1963), **Azerbaycanlı Türk Şairi Hüseyin Cavid**, İstanbul, s. 60.

Uzun, Dr. Enver, (1998), **Hüseyin Cavid ve Türkiye Edebiyatı**, Güneş, Bakü, s. 62.

NOSTRATİK DİL TEORİSİ İÇERİSİNDE ALTAY DİLLERİ

ARIKOĞLU, Ekrem*
TÜRKİYE/TURÇIA

ÖZET

Nostratik dil teorisi, isim babalığını Holger Pedersen'in yaptığı ve İlliç Svitiç'in geliştirdiği; Afro-Asyatik, Kartvel, Elam-Dravit, Hint-Avrupa, Ural-Yukagir, Eskimo-Aleut, Altay, Kore ve Japon dillerinin aynı kökene dayandığını savunan bir teoridir.

Bu teoriye göre, günümüzdeki pek çok dil ailesi MÖ 14.000-10.000 yıllarında aynı kökene dayanıyordu. 8.000 yıl önce Altay dil grubu ana gruptan ayrıldı. Fakat günümüzde pek çok leksik unsur tarihî bağların tespit edilmesine yardımcı olmaktadır.

Altay dilleri veya dil grubunun diğer dil aileleriyle olan bağları, örnek kelimelerle gösterilmektedir. Bu bağlantılar daha çok leksik unsurlarla sınırlı tutulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Nostratik dil teorisi, Altay dil grubu, dil teorisi, dünya dil grupları.

ABSTRACT

The Nostratic language theory, the brainchild of Holger Pedersen and developed by Svitiç, is a theory which defends the view that The Afro-Asiatic, Kartvel, Elam-Dravid, Indo-European, Ural-Yukagir, Eskimo-Aleut, Altai, Korean, the Japanese language stem from the same root. According to this theory, language families of our time shared the same root around B.C. 14.000-10.000. The Altaic language group was separated from the main group 8.000 years ago. However, many lexical characteristics of this group enables us to establish historical ties with the main group.

Relations of Altaic languages and language groups with other language families are shown with sample words. There relations have been limited to lexical elements.

Key Words: Nostratik language theory, Altaic language group, Language theory, world language groups.

* Doç. Dr. Gazi Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü Öğretim Üyesi. Ankara/TÜRKİYE. e-posta: arikoglu@gazi.edu.tr

GİRİŞ

Dünya dillerinin birbiriyle köken akrabalığı konusundaki görüşlerin uzun bir geçmişi vardır. Bu konudaki ilk ciddi kuramcı olarak Avrupa ve Hint dilleri arasındaki yakınlığı 1786 yılında keşfeden Sir William Jones kabul edilir.

“Nostratik” terimini ilk kullanan Holger Pedersen’dir. Pedersen, bu terimi, 1903 yılında yazdığı “Türkische Lautgesetze” adlı makalesinde Hint-Avrupa ile bağlantılı diller için kullandı. Terim, Latince *nostrates* (bizim ülkenin insanları) kelimesinden geliyordu.” (Ercilasun, 2004: 27).

İlliç-Svitç’ın fikirlerinden geniş ölçüde faydalandığı İtalyan bilim adamı A. Trombetti, yirminci yüzyılın başından itibaren yayımladığı ciddi çahşmalarla Hint-Avrupa dilleriyle diğer dil aileleri arasındaki akrabalığı ortaya koydu (Trombetti, 1905, 1908, 1923).

Nostratik dil teorisini geliştiren bilim adamı İlliç-Svitç’tir. Sviti’ın çalışmaları ölümünden sonra yayımlanır.

Bizim bu yazı içerisinde çalışmalarını geniş ölçüde ele alacağımız kişi ise Rus Nostratik okulu temsilcilerinden Sergey Starostin’dir.

Ülkemizde Nostratik dil ailesinden ilk bahseden kişi Ahmet B. Ercilasun’dur. Ercilasun önce **Türk Dili Tarihi** kitabı ile (Ercilasun, 2004: 27-32), daha sonra yazdığı iki makaleyle (Ercilasun, 2007a, 2007b) Türk bilim dünyasını Nostratik ve Avrasyatik dil ailelerinden haberdar etti.

Nostratik Dil Teorisi ve Altay Dilleri

Vladislav M. İlliç-Svitç, ölümünden sonra yayımlanan üç ciltlik **Opit Sravneniya Nostratiçeskih Yazıkov** (İlliç-Svitç; 1971, 1976, 1984) adlı eserinde Sami-Hami, Kartvel, Hint-Avrupa, Ural, Dravit ve Altay dillerinde ortak olduğunu düşündüğü 378 kelimeyi inceler. 378 kelime içerisinde Hint-Avrupa 250, Altay 247, Hami-Sami diller 243, Ural 214, Dravit 184, Kartvel 146 kelimeyle temsil edilir.

İlliç-Svitç’in eserinde, Altay dilleriyle Hint-Avrupa dilleri arasında 153, Hami-Sami dilleri arasında 148, Ural dilleri arasında 143, Dravit dilleri arasında 127, Kartvel dilleri arasında 92 kelimenin ortak olduğu görülür.

İlliç-Svitç’ın çalışmasında sadece kelimeler değil, ortak olduğu düşünülen ekler de verilmektedir. Eserde altı dil ailesinde de ortak olan kelimeler vardır ve bu kelimelerin Altay dillerinin de içerisinde bulunduğu dillerin evrensel kelimeleri olduğu söylenebilir. bu kelimelerden ve eklerden bazıları şunlardır: *bura* (*bur-*), *calu* (*çal-*), *da* (*-da*), *i* (işaret zamiri veya 3. teklik şahıls zamiri), *kéli* (*kelin*), *käs-* (*kes-*), *kär-* (*ker-*), *kapan-* (*kapa-*), *lipa* (*yapüş-*), *-1* (*1* sıfat yapım eki kız-ıl), *-ma* (*-ma* fiilden isim yapım eki), *mi* (*mi* soru eki), *-n* (*min*, *sin*), *tapha* (*tap=-tep-*).

Aharon Dolgopolsky, **The Nostratic Macrofamily and Linguistic Palaentology** adlı eserinde 124 kelimeyi inceler (Dolgopolsky 1998). 24 kelime içerisinde Hami-Sami dilleri 110, Hint-Avrupa dilleri 77, Altay dilleri 67, Ural dilleri 64, Kartvel dilleri 47, Dravit dilleri 46 kelimeyle temsil edilir. Dolgopolsky'nin çalışmasında Altay dilleri; Hami-Sami ve Hint-Avrupa dillerinden sonra en çok kelimeyle temsil edilen aile olarak görülür. Dolgopolsky'nin Nostratik kelimeleri içerisindeki bazı Türkçe kelimeler şunlardır: *kıragü, bal, arpa, kat-, tolu, elik* (bir tür geyük), *kerçi, buga, kelin, apa* (baba), *al* (hile).

R. Allan Bomhard ve John C. Kerns, **The Nostratic Macrofamily A Study in Distant Linguistic Relationship** (Bomhard-Kerns, 1994) adlı eserinde 601 kelimeyi nostratik kökler olarak inceler. Bu eserdeki kelimelerin durumu Türkçe kelimeler açısından Ahmet B. Ercilasun tarafından geniş bir şekilde değerlendirildiğinden biz burada ayrıntılara girmiyoruz (Ercilasun, 2007a).

Joseph H. Greenberg, **Indo-European and its Closest Relatives (The Eurosiatic Language Family)** adlı eserinde Nostratikçilerden farklı olarak, “Avrasyatik”, diye adlandırdığı teorisinde Hami-Sami, Kartvel ve Dravit dillerine yer vermez. Buna karşılık; Hint-Avrupa, Altay ve Ural dilleriyle birlikte, Kore-Japon-Aynu, Çukçi, Eskimo-Aleut, Gilyak dillerini Avrasyatik büyük ailesi içine alır.

Greenberg'in eserinde 437 kelime incelenir. “437 kelime içerisinde dil ailelerinin temsil oranı şöyledir: Kore-Jap.-Aynu 346 (% 79), Altay 324 (% 74), Hint-Avrupa 226 (% 51), Ural 213 (% 49), Çukçi 192 (% 44), Eskimo-Aleut 181 (% 41), Gilyak 158 (% 36), Etrüskçe sadece üç kelime var.” (Arıkoğlu, 2007a: 111).

Rus Nostratik okulunun son yıllardaki en önemli temsilcisi Sergey Starostin (Arıkoğlu, 2007b) ve arkadaşları, Nostratik çalışmalarını bilgisayar ortamında yayımlamak üzere <http://starling.rinet.ru> adresinde “The Tower of Babil (An Etymological Database Project)” adını verdikleri projeyi geliştirmişlerdir. Başlangıçta sadece Rus Nostratik okulunun özellikle S. Starostin'in çalışmalarının yayımlandığı site, daha sonra Amerika'da bulunan Santa Fe Enstitüsünün “Evolution of Human Languages” projesiyle birleştirilmiştir. Sergey Starostin'in 2005 Yılında ölümüyle Proje Georgiy Starostin tarafından yürütülmektedir. Bu sitede büyük dil ailelerinin birbirleriyle olan köken bağlantıları verilmekte, kelimelerin dil ailesi içerisinde yer alan dillerdeki şekilleri ayrı ayrı gösterilmektedir. Böylece “kök dil”den aileler içerisindeki dillere uzanan bir “dil ağacı” oluşturulmaktadır.

S. Starostin, “Nostratik” ana başlığını verdiği dil gruplarının alt başlığı olarak “Avrasyatik” terimini kullanır. Böylece Nostratik ve Avrasyatik dil aileleri birleştirilmektedir. Her sayfada 20 sözcüğün yer aldığı, 104 sayfada 2077 kelime Nostratik dil ailesinde ortak olarak düşünülmektedir .

Sayfalarda sırasıyla; “Nostratik” ana başlığı altında ”Avrasyatik” sözcüğün İngilizce anlamı, sözcüğün daha uzak ailelerle bağlantısı (Borean), Hint-Avrupa, Altay, Ural, Kartvel, Dravit, Eskimo-Aleut, Çukçi-Kamçatka dil ailelerindeki en eski biçimler, yorumlar (comments) ve referanslar yer alır. Görüldüğü gibi burada yedi dil ailesi Nostratik diller olarak verilmektedir. Günümüzde de devam eden Hami-Sami dillerinin Nostratik dil ailesinin bir üyesi olup olmadığı tartışmalarına Starostin bu çalışmada yer vermeyerek bu dil ailesinin Nostratiğin “kızı” değil “kız kardeşi” olduğu görüşlerine katılmış olmaktadır (Ercilasun, 2004: 28). Buna karşılık Greenberg’in Avrasyatik diller içine almadığı Kartvel ve Dravit dillerini Nostratik diller içerisine almaktadır.

Sitede yer alan 2077 kelimedenden 10’u sadece 1 dil ailesinde yer alır. 775 kelime iki dil ailesinde, 625 kelime, 3 dil ailesinde, 415 kelime 4 dil ailesinde, 195 kelime 5 dil ailesinde, 45 kelime 6 dil ailesinde, 12 kelime 7 dil ailesinde ortakır. Burada en ilgi çekici sonuç, iki dil ailesiyle temsil edilen 775 kelimedenden 137’sinin sadece Altay ve Dravit dilleriyle temsil edilmesidir ki, bu çok yüksek bir rakamdır.

Starostin’in çalışmada bütün dil ailelerinde ortak olan kelimelerden bazıları şunlardır: *yal* (yaş), *burue* (toz-), *ne* (ne soru zamiri), *tu* (çi) (2. şahıs zamiri), *to* (işaret zamiri), *tuki* (tüken-), *talo* (omuz).

2077 sözcük içerisinde Altay 1664 (% 80), Hint-Avrupa dilleri 1259 (% 60), Ural 1207 (% 58), Dravit 1104 (% 53), Kartvel 770 (% 34), Eskimo-Aleüt 232 (% 11), Çukçi-Kamçatka 173 (% 8) sözcükle temsil edilir. Görüldüğü gibi Starostin’in “Nostratik Etimolojiler” çalışmada en yüksek oranda Altay dilleri temsil edilmektedir. Bunda Starostin’in esas itibarıyla Çin-Tibet ve Kafkas dilleri uzmanı olmasına rağmen **Altay Dillerinin Etimolojik Sözlüğü**’nün yazarlarından biri olmasının etkisi olsa gerek (Starostin, Dibo, Mudrak 2003).

Bu çalışmada Altay dilleriyle diğer dil ailelerinin bağlantısı ise şöyledir: Hint-Avrupa dillerinin 1259 kelimesinin 957’si Altay dilleriyle ortakır ve bu % 76’lık bir orana tekabül eder. Ural dillerinin 1207 kelimesinin 950’si Altay dilleriyle ortakır ve bu % 78’lik bir ortaklığa karşılık gelmektedir. Kartvel dillerinin 770 sözcüğünden 57’si Altay dilleriyle ortakır ve bu % 74’lük bir ortaklığa karşılık gelmektedir ve dil aileleri arasında en düşük orana tekabül etmektedir. Dravit dillerinin 1104 kelimesinden 888’i Altay dilleriyle ortakır ve bu % 80’lik bir ortaklığı gösterir. Eskimo-Aleut dillerinin 234 kelimesinden 219’u Altay dilleriyle ortakır ve bu % 94’lük bir örtüşmeyi gösterir. Çukçi-Kamçatka dillerinin 173 kelimesinden 146’sı Altay dilleriyle ortakır ve bu % 84’lük bir ortaklığı gösterir. Burada Eskimo-Aleut ve Çukçi-Kamçatka dillerinin az sayıda kelimeyle temsil edildiğini vurgulamak gerekir. Buna rağmen Eskimo-Aleut ve Çukçi-Kamçatka dillerinin en yüksek ortaklığı göstermesi ilgi çekicidir. Yakın orantıda kelime sayısıyla temsil edilen daha büyük dil ailelerinden Altay dilleriyle en yüksek orantıda ortaklık gösteren dil ailesi Dravit’tir. Bunun sonucu

olarak S. Starostin, yaptığı dil ağacında Dravit dillerini, Altay dillerine Ural dillerinden daha yakın olarak göstermektedir.

SONUÇ

1. Ülkemizde Ahmet B. Ercilasun'un yazdıklarıyla haberdar olduğumuz Nostratik dil teorisiyle ilgili çalışmalar, modern anlamda dünyada 1960'lı yıllardan itibaren özellikle Illiç-Svitiç'in görüşleriyle başlamıştır ve günümüzde de yoğun bir şekilde devam etmektedir.

2. Nostratik dil teorisi içerisinde Altay dil ailesinin durmu, sınıflamayı yapan bilim adamlarının uzmanlık alanlarına göre değişkenlik göstermektedir. S. Starostin'in yaptığı çalışmada Nostratik dil ailesi içerisinde Altayca en yüksek temsil oranına sahiptir.

3. Altay dil ailesinin Ural dil ailesiyle bağlantısı uzun zamandır araştırılmaktadır. Hatta bazı bilim adamları iki dil grubunu "Ural-Altay" şeklinde bir aile olarak düşünmektedir. (Nostratikçiler Ural ve Altay dil ailelerini ayrı ayrı alırlar.) Nostratik çalışmaları, Altay dillerinin Hint-Avrupa ve Dravit dilleriyle tarihî bağlarının da araştırılması gerektiğini açıkça ortaya koymaktadır.

4. Daha çok Atatürk zamanında yapılan Hint-Avrupa dilleri ve Türkçe arasındaki bağlantıları araştırma çalışmaları, bütün dünya dillerinin Türkçeden türediğini öne süren teori sebebiyle çıkmaza girmiştir. Ama Türkçenin de içerisinde bulunduğu Altay dillerinin; Hint-Avrupa, Ural, Dravit dilleri başta olmak üzere pek çok dil ailesiyle ortaklıkları Nostratik dil teorisi çalışmalarıyla açık bir şekilde ortaya konulmaktadır. Nostratikçiler bu benzerlikleri ortak bir kök dilden gelmeyle açıklamaktadır. Ama bu dil günümüzde konuşulan herhangi bir dil değildir; hepsinin ortak atasıdır.

5. Nostratikçilerin yaptığı dillerin ortak kökenden geldiği yolundaki çalışmalar, genetik çalışmalarıyla desteklenmektedir. Genetik biliminin daha da gelişmesi, dillerin köken bağlantıları konusundaki çalışmalara katkı sağlayacaktır.

6. Burada bahsedilen yeniden kurma çalışmaları, ayrışmaları MÖ 14.000-3.000 yılları arasında olmuş kabul etmektedir. Çalışmalar daha çok leksik unsurlar üzerinden yapılmaktadır. Fakat sözcük tabanlarının anlam ve şekilce aynı kökene dayanıyor olmasma (düzenli ses değişimleri gözönünde bulundurularak) dikkat edilmektedir.

KAYNAKÇA

Arıkoğlu, Ekrem, (2007a), Greenberg'in Avrasyatik Dil Teorisi ve Türkçe, **Dil Araştırmaları**, Sayı: 1, s. 109-114.

Arıkoğlu, Ekrem, (2007b), "Dile Âşık Bir Adam: Dr. Sergey Anatolçeviç Starostin", **Dil Araştırmaları**, Sayı: 2, s. 167-171.

Bomhard, R. Allan-Kerns, C. John, (1994), **The Nostratic Macrofamily a Study in Distant Linguistic Relationship**, Berlin-New York.

Dolgopolsky, Aharon, (1998), **The Nostratic Macrofamily and Linguistic Palaentology**, McDonald Institute for Archaeological Research, Cambridge.

Ercilasun, Ahmet B., (2004), **Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi**, Akçağ, Ankara, s. 27-32.

-----, (2007a), “Türkiye’nin En Eski Komşuları”, **Makaleler, Dil-Tarih-Edebiyat** (Yayına Hazırlayan: Ekrem Arıkoğlu), Akçağ, Ankara, s. 41-62.

-----, (2007b), “Büyük Aile Teorileri İçinde Türkenin Yeri”, **Makaleler, Dil-Destan-Tarih-Edebiyat** (Yayına Hazırlayan: Ekrem Arıkoğlu), Akçağ, Ankara, s. 62-69.

Greenberg, Joseph H., (2002), **Indo-European and its Closest Relatives, The Eurasiatic Language Family**, Volume: 2 Lexicon, Stanford University Press Stanfors, California.

İlliç-Svitıç, V. M., (1971), **Opıt Sravneniya Nostratiyeskih Yazıkov (Semitohamitskiy, Kartvel’skiy, Indoyevropeyskiy, Ural’skiy, Dravidiskiy, altayskiy) Vvedeniye. Sravnitel’ny Slovar’ (B-K)**, Akademiya Nauk SSSR Institut Slavyanovedeniya i Balkanistiki, Moskva.

-----, (1976), **Opıt Sravneniya Nostratiyeskih Yazıkov (Semitohamitskiy, Kartvel’skiy, Indoyevropeyskiy, Ural’skiy, Dravidiskiy, Altayskiy) Vvedeniye. Sravnitel’my Slovar’ (L-Z) Uazeteli**, Akademiya Nauk SSSR İnstitut Slavyanovedeniya i Balkanistiki, Moskva.

-----, (1984), **Opıt Sravneniya Nostratiyeskih Yazıkov (Semitohamitskiy, Kartvel’skiy, Indoyevropeyskiy, Ural’skiy, Dravidiskiy, Altayskiy) Vvedeniye. Sravnitel’my Slovar’ (R-Q)** (Po Kartotekam A vtora), Otvetvenny. Redaktor: A. V. Dybo, Akademiya Nauk SSSR Institut Slavyanovedeniya i Balkanistiki, Moskva.

Starostin, S.-Dybo, A. V.-Mudrak, Oleg A., (2003), **O. Etymological Dictionary of the Altaic Languages Part One (A-K), Part Two (L-Z), Part Three (Indices)**, Brill, Leiden-Boston.

Trombetti, Alfredo, (1905), **L’unita D’origina del Linguaggio**, Bologna.

-----, (1908), **Saggi di Lessicologia Generale Comparete**, Bologna.

-----, (1923), **Elementi di Glottologia**, Bologna.

TÜRKİYE TÜRKÇESİ VE AZERBAYCAN TÜRKÇESİ'NİN MEYVE ADLARI YÖNÜNDEN KARŞILAŞTIRILMASI

ARSLAN, Meryem*
TÜRKİYE/ТУРЦИЯ

ÖZET

Gerek söz varlığı gerek sözcük türetme özelliği yönünden zengin bir dil olan Türkçe, Türk halkının çeşitli alanlardaki yerleşimleri sonucunda pek çok alana yayılmış, pek çok dilden etkilenmiş ve pek çok kola ayrılmıştır. Bu kollardan ikisi Batı Türkçesi dil özelliklerini yansıtan Türkiye Türkçesi ile Azerbaycan Türkçesidir.

Türk halkı, canlıları, nesnelere, kavramları Türkçenin ad verme geleneğinden hareketle adlandırmıştır. Bu çalışmada, Türkçenin söz varlığında önemli bir yere sahip olan *meyve adları*, adlandırmada görülen çeşitlilik, ses, anlam yönünden Türkiye Türkçesi ve Azerbaycan Türkçesi ile karşılaştırmalı olarak incelenmiştir. Böylece, *meyve adlarındaki* zenginlik Türkçenin iki büyük kolu esas alınarak, ortak ve farklı özellikleriyle gösterilmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Türkiye Türkçesi, Azerbaycan Türkçesi, ad bilim, karşılaştırmalı dil bilim, *meyve adları*.

ABSTRACT

Turkish as a rich language both on vocabulary and creating the words spreads many areas as a result of Turkish people's living in various places, gets effected by many languages and seperated to many branches. Two of these branches are Turkey Turkish and Azerbaijan Turkish, which respect West Turkish language qualities.

Turkish people gave the names of creatures, objects and concepts via Turkish language's giving name tradition. In this research, fruit names which are important words in Turkish, variety seeing in giving names, sound and meaning were examined comparetively with Turkey Turkish and Azeri Turkish. Thus, variety in fruit names is tried to be shown in similar and different aspects by giving emphasis to the Turkish's two big branches.

Key Words: Turkey Turkish, Azerbaijan Turkish, onomastic, comparative linguistics, fruit names.

* MEB Türk Dili ve Edebiyatı Öğretmeni, PAÜ Türk Dili ve Edebiyatı Doktora Öğrencisi Kızılyer Kasabası Fatih Mah. 209. Sok. No: 11 Honaz 20330 Denizli/TÜRKİYE. e-posta: marslan870@hotmail.com

GİRİŞ

Köklü bir geçmişi olan Türk Dili, Türk halkının tarihi aşamaları sonucunda geniş bir coğrafyaya yayılmıştır. Bu durum bir yandan dilin söz varlığını zenginleştirirken diğer yandan onun incelenmesini güçleştirmiştir. Türk Dili ile ilgili anlam, yapı, ses gibi konularda yapılan incelemeler, temelde, bu güçlüğü gidermek, Türkçenin tüm özelliklerini ortaya çıkarmaya çalışmak, onun öğretilmesi ve öğrenilmesine katkı sağlamak amacıyla yapılmaktadır. Bu bildiri de Türkçenin söz varlığı içerisinde, standart dile göre belirlenen *meyve adları* 'nı Türkiye Türkçesi¹ ve Azerbaycan Türkçesi² boyutuyla (özellikle ses değişikliği ve anlam) göstermek, onların çeşitliliğinde ticarî, iklim, coğrafya gibi özelliklerin etkisini incelemek için hazırlanmıştır.

“İki dilin karşılaştırmalı incelemesi demek, üstü kapalı bir biçimde, bu dillerin sözcük, anlam, söz dizim, ses ya da yapı bakımından bazı ortak özelliklerinin olduğunu varsayıp, bu benzerliklerden hareketle farklılıkların araştırılıp belirlenmesi demektir” (Topçu, 2001: 1). Bu karşılaştırma farklı dil ailelerine ait diller arasında yapılabileceği gibi aynı dilin farklı kolları arasında da yapılabilir. Böyle bir karşılaştırmanın, bir dili daha iyi tanımak, adlandırmadaki çeşitlilikleri belirleyip dilin söz varlığına katkı sağlamak, lehçelerin öğrenilmesi / öğretilmesini kolaylaştırmak, çeviride görülen sorunların giderilmesine yardımcı olmak gibi amaçları vardır.

Yaygın bir şekilde yer, kişi adları ve takma adlarla ilgili çalışmalarla adı sıkça duyulan ad bilimi, *“Canlıların, nesnelere ve kavramların, kısacası çevremizde gördüğümüz her şeyin adıyla ilgilenir* (Sakaoğlu, 2000: 9). Günümüzde ise ad biliminin inceleme alanı genişlemiştir: *“Özellikle kişi adları, soyadları, takma adlar ve yer adları alanında gelişme gösteren bu bilim dalının inceleme alanına son yıllarda kedi, kuş, balık ve bitki adlarının yanı sıra yiyecek adları da girmiştir* (Sakaoğlu, 2000: 10). İnsan vücudu için gerekli besin öğelerini içinde barındıran *meyve adları*, dilin temel söz varlığı içerisinde önemli bir yere sahiptir. Türkçedeki meyvelerle ilgili adlandırmada görülen zenginlik, onların atasözü, deyim gibi kalıplaşmış ifadelerde kullanılması, türkülere girmesi, yan anlamlar kazanması da bu önemi göstermektedir. Bu yönlerinden dolayı, *meyve adları*, sözcük-kavram ilişkisine, onun nasıl adlandırıldığına önem veren ad biliminin inceleme alanına girmiştir.

Sözlük anlamıyla, bitkilerde çiçeğin döllenmesinden sonra, yumurtalığın gelişmesiyle oluşan tohumları taşıyan organ anlamına gelen *meyve* (**Türkçe Sözlük**, 2005: 1387) dilimize Farsçadan geçmiştir. Mecazen ve yan anlam olarak, *ürün, sonuç, kâr* anlamlarına da gelen meyvenin aslı *mîve*'dir. Meyva>meyve ses değişikliğiyle Türkiye Türkçesinde kullanımını sürdüren sözcük, AT'de de

¹ Türkiye Türkçesi, metnin diğer kısımlarında TT kısaltmasıyla gösterilecektir.

² Azerbaycan Türkçesi, metnin diğer kısımlarında AT kısaltmasıyla gösterilecektir.

meyvâ olarak kullanılmaktadır. Orta Türkçe döneminde dilimize yavaş yavaş girmeye başlayan *meyve*, şu anda TT’de meyve anlamına gelen *yemiş*’ten daha sık bir kullanım alanına sahiptir.

Meyve, tanımından dolayı kapsamı geniş olan bir sözcüktür. Bu tanımdan yola çıkarak, pek çok bitki adını meyve olarak almak mümkündür. Sebze, çerez, tahıl olarak bilinen sözcükleri meyve olarak almak çalışmanın boyutunu genişleteceği için *meyve adları*nda sınırlandırma yoluna gidilmiştir. Çiğ olarak yenilebilenler meyve, pişirilme sonucunda tüketilenler sebze genel anlayışından yola çıkarak, çiğ olarak tüketilen ve genelde meyve olarak bilinen bitkiler çalışmanın alanını oluşturmaktadır. Domates, kabak gibi meyve mi sebze mi tartışması devam eden bitkiler meyve olarak alınmamıştır. Yine, ağaç adı verilen bir gövdede yetişen bitkilerin ürünleri yenilebilir olmaları göz önünde bulundurularak meyve olarak alınmıştır.

Ağızlardaki *meyve adları* çok zengin olsa da, çalışma için standart dildeki *meyve adlarından* yararlanılmıştır. Ağızlardaki *meyve adları* ve çeşitlerinin alınmasının çalışmanın kapsamını genişleteceği düşüncesi bu kararın verilmesinde etkili olmuştur. Araştırmaya ait veriler, temel olarak TT için **Türkçe Sözlük**³; AT için **Azerbaycan Türkçesi Sözlüğü**⁴’nden elde edilmiştir. Bunların yanında TT için *Güncel Türkçe Sözlük* ve *Misalli Büyük Türkçe Sözlük*⁵’ten; AT için *Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü* ve Türk Dil Kurumu’nun sitesindeki *Karşılaştırmalı Lehçeler Sözlüğü*’nden yararlanılmıştır. *Meyve adları*, kökenleri verilerek ses ve anlam yönünden incelenmeye çalışılmıştır. Bazı *meyve adlarının* eski Türkçedeki şekillerine değinilirken adı verilen sözlüklerde geçen çeşitleri de gösterilmiştir.

İnceleme

Bulunan *meyve adları* TT’deki *meyve adları* ölçü alınarak, alfabetik olarak aşağıda incelenmeye çalışılmıştır.

1. Abdülleziz: Arapçadan Türkçeye geçen bu sözcük *habb ve leziz*⁶ sözcüklerinden oluşmuş, TT’de de *abdülleziz* şeklinde Türkçeleşmiştir. Anlamı, *abdülleziz bitkisinin yemiş olarak yenilen, tatlı ve yağlı ürünü* (**Türkçe Sözlük**, 2005: 3)’dür. Bu meyve adı AT’de bulunamamıştır.

³ **Türkçe Sözlük**, metnin diğer kısımlarında TS kısaltmasıyla gösterilecektir.

⁴ **Azerbaycan Türkçesi Sözlüğü**, metnin diğer kısımlarında ATS kısaltmasıyla gösterilecektir.

⁵ **Misalli Büyük Türkçe Sözlük**, metnin diğer kısımlarında MBTS kısaltmasıyla gösterilecektir.

⁶ *Abdülleziz*, sözcüğünün kökeni hem TS de hem de MBTS de *habb+leziz* birleşik sözcüğü ile verilmiştir. Bundan *abdülleziz* sözcüğüne değişmiştir (**Türkçe Sözlük**, 2005: 3; **Misalli Büyük Türkçe Sözlük**, 2005: 5).

2. Acur⁷: *Kabakgillerden, kabuğu çizgili ve tüylü, yeşil veya sarımtırak, üzeri yeşil lekeli, irice meyve (Türkçe Sözlük, 2005: 9) anlamına gelen acur, AT'de bulunamamıştır.*

3. Ağaç Çileği: TT'de *ahududu* meyvesine verilen bir addır. AT'de bu sözcük yoktur.

4. Ahududu: TT'de *duta benzeyen kırmızı renkli, sulu ve kokulu yemiş, ağaç yemişi*, (Türkçe Sözlük, 2005: 44) olarak tanımlanan bu meyve adı AT'de bulunamamıştır. Bunun yerine AT'de *ahududu* için, *böğele* ve *morug* sözcükleri kullanılmaktadır. TT'de *ahududu* 'ya *ağaç çileği* ve *frambuaz* de denilmektedir.

5. Akdiken: Bkz. *alıç*.

6. Alıç: DLT'te *aluç* şeklinde geçen bu sözcük için *şeftali* karşılığı verilmiştir. *Alıç* meyvesinin kökeni hakkında çeşitli görüşler olsa da kabul gören görüş, Farsçadan Türkçeye *alüça* şeklinde geçtiğidir. *Alüça*>*alıç* değişimi ile TT'de kullanılan sözcük AT'de bulunamamıştır. TT'de *akdiken*, *gövem eriği*, *geyik diken* olarak da adlandırılan bu meyve AT'de *yemişan* ve *göyem* sözcükleriyle adlandırılır. TT'de büyük ünlü uyumuna uyan *yemişen* sözcüğü de *aluç* için kullanılmaktadır. *Yabanî akdiken*, TT'de *akdiken* 'in bir çeşididir.

7. Altıntop: Bkz.: *Greyfurt*.

8. Amerika Armudu: TT'de *avokado* meyvesi anlamında kullanılan bir sözcüktür. Bu sözcük AT'de bulunamamıştır.

9. Ananas: *Sıcak ülkelerde yetişen bir ağacın hoş kokulu meyvesi olan ananas (Türkçe Sözlük, 2005: 96), Türkçeye İspanyolcadan geçmiştir. AT'de de bulunan bu sözcük anlam ve ses değişikliğine uğramadan TT'deki gibi kullanılmaktadır.*

10. Antep Fıstığı: *Antep fıstığıgillerin örnek bitkisi, yurdumuzda Gaziantep ve Siirt bölgelerinde yetişen, yanlış olarak Şam fıstığı da denilen bir ağaç ve bu ağacın, ince ve sert kabuklu, yağlı yemişi (Türkçe Sözlük, 2005: 104) olarak tanımlanan Antep fıstığı, AT'de bulunamamıştır.*

11. Apteriks: Fransızcadan Türkçeye geçen bu sözcüğün aslı *aptéryxtir*. *Kivi* anlamında TT'de kullanılmaktadır. AT'de bu sözcüğe rastlanmamıştır.

12. Armut: *Gülgillerden, çiçekleri beyaz ve yurdumuzun her yerinde yetişen bir ağaç ve onun tatlı ve sulu, yumuşak çekirdekli meyvesi (Türkçe Sözlük, 2005: 122) olarak tanımlanır. Sözlüklerdeki bilgilere göre, DLT'de armut olarak geçen bu meyve adı, dilimize Farsçadan geçmiştir⁹. Aslı emrud' dur. Metatez yani yer*

⁷ Bazı çalışmalarda meyve adı olarak alındığı için incelemeye alınmıştır.

⁸ **Divanü Lügati't-Türk**'ün kısaltılmış şeklidir.

⁹ Bazı araştırmacılara göre bu sözcük Türkçedir. İlk kaynaklardan itibaren Türkçede olan *armut* 'un yabancı bir dilden alındığını söylemenin tartışılacak bir konu olduğunu söyleyen Sayın Prof. Dr. H. Ömer Karpuz, *mevye adları* ile ilgili bir çalışmasında şunları dile getirmektedir: '*Temel meyv*

değiştirme ses olayı ile, TT'de *armut* AT'de son ünsüzü yumuşak olarak *armud* şeklinde kullanılmaktadır. Anlamlarında bir değişme yoktur. TT'de *ahlât, akça armudu, bey armudu, çakal armudu, dağ armudu ve yaban armudu*; AT'de *nar armudu, şeker armudu* çeşitleri vardır. TT'de yabanî armut anlamına gelen *ahlat*, AT'de *jur armut* sözcüğü ile ifade edilmektedir.

13. Avokado: *Amerika armudu* (**Türkçe Sözlük**, 2005: 148) olarak tanımlanan sözcük, İspanyolcadan Türkçeye geçmiştir. Sözcüğün aslı *avocado*'dur. c>k değişimi ile TT'de kullanılmaktadır. AT'de bu meyve adı bulunamamıştır.

14. Ayva: *Gülgillerden, çiçekleri iri ve pembe, yapraklarının altı tüylü, orta yükseklikte bir ağaç ve onun büyük, sarı renkte, tüylü, mayhoş, dokusu sertçe, ufak çekirdekli meyvesi* (**Türkçe Sözlük**, 2005: 165) olarak tanımlanır. DLT'de *awya* şeklinde geçen bu meyve adı TT'de yer değiştirme ses olayı ile *ayva*, AT'de başta h- türemesi ve ilk hecedeki kalın ünlünün incelmesi ile *heyva* şeklinde kullanılmaktadır. Anlamında bir değişiklik yoktur. TT'de *ekmek ayvası ayva* 'nın bir çeşididir.

15) Badem: *Badem ağacı ve bu ağacın yaş ve kuru yenilen yemişi* (**Türkçe Sözlük**, 2005: 174) olarak tanımlanan meyve dilimize Farsçadan geçmiştir. Sözcüğün aslı *bâdâm*'dir. TT'de *badem*, AT'de ATS'ye göre *bâdâm*, bazı kaynaklara göre (*Türk Lehçeleri Sözlüğü* gibi.) *badam* şeklinde kullanılmaktadır. AT'de aslına uygun ya da uzun ünlüleri kısaltmış olarak kullanılan bu sözcüğün TT'de ikinci ünlüsü incelmış (â>e'ye değişmiş)'tir. Anlamları aynı olan bu meyve adının TT'de *acıbadem, Hint bademi*, AT'de *kağızbadem* çeşitleri belirlenmiştir.

16. Ballıdarı: Bkz. *incir*.

17. Beşbiyık: Bkz. *döngel*.

18. Böğürtlen: TT'de *diken dutu* olarak da adlandırılan *başlangıçta yeşil, sonra kırmızı olan bu meyvenin tadı ekşi* (**Türkçe Sözlük**, 2005: 313)'dir. AT'de de aynı anlamda, ama küçük ses değişikliği ile kullanılmaktadır: *Böyürtken*. g>y değişiminin olduğu görülen bu sözcükte, -l yerine -k'nin kullanımı dikkat çekicidir. Böyle bir değişimin -t sert ünsüzünden sonra -l yumuşak ünsüzünün söylenmesinin zorluğundan ve Türkçenin -l sesini -her ne kadar sözcük başında

adları ile ilgili araştırmalarda ve sözlüklerde bu adların birçoğunun yabancı kökenli olduğu belirtilmiştir. Ancak küçük bir dikkatle, bu adlardan bir kısmının belirtildiği gibi yabancı kökenli olmadıkları, özbeöz Türkçe oldukları anlaşılabilir. Yapısal, işlevsel ve konusal ilişkilendirme gücünden yoksun, edinsel birikimi ve buna bağlı olarak oluşturulan çevresel ilişkileri göremeyen ve fazla düşünme zahmetine giremeyenler, yahut Atatürk'ün deyimiyle ihanet içinde olanlar yüzlerce yıldan beri Türk kültürünün özbeöz Türk yaratıcılığı damgasını taşıyan öğeleri yabancılara mal etmişlerdir. Bu bizce önemli bir sorundur ve çok titiz çalışmalarla çözülmesi gerekir. Bunun ilginç örneklerinden biri de armut sözcüğüdür. O birçok kaynak ve sözlükte Farsça emrud sözcüğüne dayandırılmıştır. Bizce bu tartışılması gereken bir konudur.' (Prof. Dr. H. Ömer Karpuz, Yrd. Doç. Veysi Akın, *Türk Kültür Tarihinde Meyve Adlarının İşlevselliği*, *Türk Kültüründe Meyve Sempozyumu* (7 - 8 Nisan 2004), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul, 2004)

olsa da- tercih etmediğinden kaynaklandığı düşünülmektedir. *Böğürtlen*'in çeşidi olarak AT'de *deliböyürtken* sözcüğü de vardır.

19. Ceviz: *Cevizgillerden bir ağaç ve onun dışı kabuklu, içi yağlı ve nişastalı yemişi, koz* (Türkçe Sözlük, 2005: 363) anlamına gelir. Arapça *cevz*'den gelen bu meyve, TT'de ünlü türemesiyle *ceviz*, AT'de *cövüz* şeklindedir. Ayrıca, AT'de sözcükteki ünlüler yuvarlaklaşmıştır. *Ceviz* için *koz* sözcüğü de kullanılmaktadır. 10TT'de *acı ceviz*, *ceviz*'in bir çeşididir.

20. Çağla: *Badem, kayısı, erik vb. tek çekirdekli yemişlerin körpeyken yenilebilen ham şekli* (Türkçe Sözlük, 2005: 381) anlamına gelen *çağla*, AT'de *çağala*, TT'de *çağala*>*çağla*11 değişimi ile (ikinci hecedeki –a ünlüsü düşmüştür.) *çağla* şeklinde kullanılmaktadır. Anlamları aynıdır.

21. Çam Fıstığı: *Fıstık çamının kozalak biçimindeki meyvesinden çıkarılan sert kabuklu, yağlı ve nişastalı tohumu* (Türkçe Sözlük, 2005: 390) olarak tanımlanan *çam fıstık*'ına *fıstık çamı* da denilmektedir. AT'de bu sözcük bulunamamıştır.

22. Çıtlık12: Bkz. *çitlembik*.

23. Çiğde: *Hünnap* olarak da adlandırılan bu meyve, *kırmızı kabuklu, sert çekirdekli, iri zeytin biçiminde ve büyüklüğünde, güzün olgunlaşan bir yemiş* (Türkçe Sözlük, 2005: 435), anlamına gelmektedir. AT'de bulunmamıştır.

24. Çilek: *Gülgillerden, sapları sürüngen, çiçekleri beyaz bir bitki ve onun güzel kokulu, pembe, kırmızı renkli meyvesi* (Türkçe Sözlük, 2005: 437) anlamına gelir. Günümüz Türk lehçelerindeki şekillerinden dolayı bazı araştırmacılara göre **çigelek*> *çilek* değişimine uğrayan (Naskali, 2006:343) meyve, AT'de *çiyelek* şeklinde kullanılmaktadır. Anlamı aynıdır. *g*>*y* ünsüz değişimine uğramış olan bu sözcük TT'de *çiyelek*>*çilek* değişimi ile yani –*ye* hecesinin düşmesi ile *çilek* şeklinde dile getirilir. TS'de, *frenk çileği*, *dağ çileği*, *yaban çileği* gibi çileğin çeşitleri de vardır.

25. Çitlembik¹³: *Karaağaçgillerden bir ağaç ve onun mercimekten büyük, yuvarlak, buruk lezzette olan meyvesi* (Türkçe Sözlük, 2005: 441) anlamına gelir..

¹⁰ Bazı araştırmacılara göre –Clauson ve Hasan Eren– *koz* Arapçaya *cavz* olarak geçen Farsça *gavz*'dan gelmektedir (Naskali, 2006: 307).

¹¹ *Çağala*'nın kökeni ile ilgili değişik görüşler bulunmaktadır. Doerfer ve H. Eren'e göre bu meyve adı Farsça *çagale*'den, Ch. Symeonidis'e göre Yunanca *tságalo* sözcüğünden gelmektedir. Tietze'ye göre, bu söz Yunancaya Türkçeden geçmiştir (Naskali, 2006: 345-346)

¹² Bazı çalışmalarda meyve adı alındığı için incelemeye alınmıştır.

¹³ *Çitlembik*, bir yabani fıstık ağacı da sayılmaktadır. Anadolu ağaçlarında farklı adlarla anılmaktadır: '*butum, sakız ağacı, çatlaguç, melengeç, mellengeç, meneviş, merlengeç, sakızdırık, sakızlak, sakızlı*'. Doğu İran ve Batı Türkistan'da bolca yetiştirilen bu meyve, *sakız ağacı* ile karıştırılmıştır (Naskali, 2006: 376). Bazı çalışmalarda meyve adı alındığı için incelemeye alınmıştır.

Halk arasında buna *çitlik* da denilmektedir. AT’de bu meyve adı bulunamamıştır.

26. Çobanüzümü: *Yaban mersini* (Türkçe Sözlük, 2005: 444) anlamına gelen bu sözcük AT’de bulunamamıştır.

27. Demirhindi: *Baklagillerden, sıcak iklimlerde yetişen bir ağaç ve bu ağacın meyvesi* (Türkçe Sözlük, 2005: 464) olarak tanımlanan bu meyve AT’de bulunamamıştır.

28. Denizüzümü: *1-2 m yükseklik, dik dallı, dalları yeşil renkli, yaprakları pulsu ve kın biçiminde dalları sarmış, çalı görünüşünde, meyvesi bezelye büyüklüğünde, kırmızı ve nadiren sarı renkli, çok yıllık bir bitki* (Türkçe Sözlük, 2005: 501) olarak tanımlanan *denizüzümü* AT’de yoktur.

29. Döngel: TT’de *beşbıyık, muşmula* (Türkçe Sözlük, 2005: 567) anlamına gelen meyve, AT’de de aynı anlama ses değişikliğine uğramadan kullanılmaktadır. AT’de *davşanelması, ezgil döngel*’in çeşididir.

30. Dut: *Dutgillerden bir ağaç ve onun ak, kara, pembe renkte, ekşi veya tatlı, sulu meyvesi* (Türkçe Sözlük, 2005: 579) anlamına gelir. Farsçadan Türkçeye geçmiş olarak gösterilen bu sözcüğün aslı *tut*’tur. TT’de sözcük başındaki ünsüz yumuşamış (*dut*), AT’de ise sözcük aslına uygun olarak *tut* şeklinde kullanılmaktadır. Türkçenin her iki kolunda da aynı anlama gelmektedir. TT’de *akdut, karadut*; AT’de *hartut, dut*’un çeşitlerindedir.

31. Elma: *Gülgillerden bir ağaç ve onun kabuğu parlak, sert, kırmızı, sarı ve yeşil renkte, kokusu hoş, tadı ekşi veya tatlı, dokusu gevrek, ufak çekirdekli meyvesi* (Türkçe Sözlük, 2005: 629) anlamına gelir. AT’de *alma* olarak geçen sözcük TT’de büyük ünlü uyumu kuralını bozmuş ve ilk hecedeki kalın ünlü incelenerek e’ye değişmiştir. Türkçenin her iki kolunda da anlam değişmesine uğramayan *elma*’nın TT’de *acı elma, cimcime, dağ elması, ekşi elma, ferik elması, hüryemez, kiraz elması*; AT’de *apart, cirhacı, kalvil, razyana, safran* çeşitleri vardır.

32. Erik¹⁴: DLT’de *erük* şeklinde geçen meyve, *şeftali, kayısı, erik gibi meyvelere verilen genel ad*, anlamına gelir (DLT 4. Cilt, 1999: 193). TT’de *erik* şeklinde kullanılan sözcük, *kabuğu ince, çeşitli renklerde mayhoş veya tatlı, eti sulu, tek ve sert çekirdekli yemiş* (Türkçe Sözlük, 2005: 644) anlamına gelirken hiçbir ses değişikliğine uğramadan AT’de kullanılan *erik*’se *kayısı* anlamına gelmektedir. AT’de *erik* anlamında kullanılan sözcükse *alça*’dır. Farsçadan geçen *alû* ise, *yabanî erik* anlamına gelmektedir. *Erik*’in, TT’de *bardak eriği (bardacık eriği de denir), can eriği, çakal eriği, dağ eriği, mürdüm eriği, türbe eriği, üryani eriği, yaban eriği*; AT’de *albhara, göyem, guş alusu* çeşitleri vardır.

¹⁴ “Erik” sözcüğünün farklı anlamlarda kullanıldığını açıkça göstermek için bu meyve, ortak olarak kullanılan *meyve adları* içinde incelenmiştir.

33. Fındık: *Kayingillerden bir ağaç ve onun sert bir kabuk içinde bulunan yağlı, nişastalı ürünü* (Türkçe Sözlük, 2005: 695) anlamına gelir. Arapçadan Türkçeye *funduk* şeklinde geçen sözcüğün TT ve AT'de iki yuvarlak ünlüsü de darlaşmış ve ı'ya değişmiştir. Aynı zamanda AT'de sondaki sert ünsüz yumuşamış ve -g olmuştur. Böylece TT'de *findık*; AT'de *findıg* şeklinde kullanılmaktadır. Türkçenin her iki kolunda da aynı anlama gelir. Ayrıca *findık*'ın TT'de *Değirmendere findığı ve kuyu findığı* çeşitleri de vardır.

34. Fıstık: *Antep fıstığı, çam fıstığı, yer fıstığı denilen yemişlerin genel adı* (Türkçe Sözlük, 2005: 699) olarak tanımlanan sözcük, Arapçadan Türkçeye geçmiştir. Aslı *fustuk* tur. TT ve AT'de iki ünlüsü de daralmış ve -ı'ya değişmiştir. Ayrıca AT'de son ünsüzü sertken (-k), yumuşamış (-g)'tir. Böylece TT'de *fistik*; AT'de *fistig* olarak aynı anlamda kullanılmaktadır. TT'de *Siirt fıstığı, Şam fıstığı*, çeşitleri de vardır.

35. Fıstık Çamı¹⁵: Bkz. çam fıstığı.

36. Fileması: TS'de, *turunçgillerden Hindistan'da yetişen bir ağaç ve bu ağacın yenilen meyvesi* (Türkçe Sözlük, 2005: 702) olarak tanımlanan meyve AT'de bulunamamıştır.

37. Frambuaz: Aslı Fransızca olan bu sözcük için bkz. *ahududu*.

38. Frenk Üzüümü: *Taşgırangillerden bir çalı ve onun genellikle şurubu yapılan, uzun salkım biçiminde, taneleri ufak, kırmızı ve mayhoş yemişi* (Türkçe Sözlük, 2005: 717) anlamına gelir. Farsçadan *freng* şeklinde geçen sözcük, AT'de aslı şeklini koruyarak *frengüzümü*; TT'de ise son ünsüzü sertleşerek (g>k değişimi ile) *Frenk üzümü* şeklinde kullanılmaktadır. AT'de *garağat* sözcüğü de *frengüzümü* anlamına gelmektedir.

39. Gelifeneri: Bkz. *kuş kirazı*.

40. Gilaburu¹⁶: TT'de bulunan bu sözcük, *iki çeneklilerden, Kuzey ve Orta Anadolu'da yetişen, beyaz renkli çiçekler açan, kırmızı renkli meyvesinden meyve suyu elde edilen bir ağaç ve bu ağacın meyvesi*, (Türkçe Sözlük, 2005: 762) anlamına gelmektedir. AT'de bu sözcük bulunamamıştır.

41. Göl Kestanesi: TT'de, *suda yetişen ve meyvesi kestane gibi yenilen bitki* (Türkçe Sözlük, 2005: 775), anlamına gelmektedir. AT'de bu sözcük bulunamamıştır.

42. Gövem Eriği: Bkz. *alıç*.

43. Greyfurt: İngilizce *grapefruit* sözcüğünün Türkçeye geçmiş şeklidir. *Grapefruit*>*greyfurt* değişmesiyle TT'de kullanılan bu meyve, *turunçgillerden*

¹⁵ Bazı çalışmalarda meyve adı olarak alındığı için incelemeye alınmıştır.

¹⁶ Sözlüklerde kökenine dair herhangi bir bilgi bulunamamıştır.

bir ağaç ve onun portakaldan daha iri, kanarya sarısı renginde, tadı acımsı meyvesi (**Türkçe Sözlük**, 2005: 799) olarak tanımlanmaktadır. AT'de bu sözcük bulunamamıştır. TT'de bu meyve, *altıntop* olarak da adlandırılmaktadır.

44. Harnup: *Keçiboynuzu* (**Türkçe Sözlük**, 2005: 851) anlamına gelen sözcük, Arapçadan Türkçeye geçmiştir. Aslı, *harnup* 'tur. TT'de ses değişikliğine uğramadan kullanılmaktadır. *Harrup* şekli de vardır. AT'de bu sözcük bulunamamıştır.

45. Harrup: Bkz. *harnup*.

46. Havuç¹⁷: *Maydanozgillerden iki yıllık otsu bir bitki olan havuç* (**Türkçe Sözlük**, 2005: 863), Farsçadan Türkçeye geçmiştir. Sözcüğün aslı *hevîc* 'dir. TT'de ünlüleri kalınlaşan sözcük e>a ve î>u değişimi ile *havuç* şeklinde kullanılmaktadır. AT'de bu sözcük bulunamamıştır. Orada, *havuç* için *yerkökü* ve *zerde* sözcüğü kullanılmaktadır. TT'de *kum havucu* ve *yaban havucu* çeşitleri vardır.

47. Hıyar¹⁸: *Kabakgillerden bir bitkinin iri, yeşil ürünü olan hıyar* (**Türkçe Sözlük**, 2005: 887), Türkçeye Farsçadan geçmiştir. Sözcüğün aslı *hîyar* 'dır. İlk hecedeki î>ı değişimi ile TT'de *hıyar*; TT'de *salatalık* olarak da adlandırılan bu meyve AT'de aslına uygun olarak *hiyâr* şeklinde kullanılmaktadır. AT'de ayrıca *gülbeşeker* ve *yelpenek* sözcüğü de *hıyar*, *salatalık* anlamına gelmektedir.

48. Hindistan Cevizi: *Palmiyegillerden tropikal bölgelerde yetişen bir ağaç ve bu ağacın portakaldan büyük, çok sert kabuklu yemişi* (**Türkçe Sözlük**, 2005: 892) anlamına gelen *Hindistan cevizi* AT'de *Hind gozu* şeklinde kullanılmaktadır. TT'de *küçük Hindistan cevizi* çeşidi de olan bu meyve, *narcıl* olarak da adlandırılmaktadır.

49. Hint Armudu: *Mersingillerden, sıcak bölgelerde yetişen bir ağaç ve onun yenilebilen meyvesi* (**Türkçe sözlük**, 2005: 893)'dir. AT'de bu meyve bulunamamıştır.

50. Hint Kirazı: Bkz. *Mango*.

51. Hurma: Farsçadan Türkçeye geçen bu sözcüğün aslı *hurmadır*. ATS'te *hurma*, (1) *sıcak ülkelerde yetişen uzun boylu ağaç ve bu ağacın tatlı, besleyici meyvesi*, (2) *subtropikal ve ılıman iklime sahip bölgelerde yetişen, portakala benzer, iri çekirdekli meyve* (ATS, 1994: 664), olarak tanımlanmıştır. TT'de *hurma*, *hurma ağacı* ve *bu ağacın tatlı meyvesi* (**Türkçe Sözlük**, 2005: 904)

¹⁷ Her ne kadar TS'de etli kökü için sebze olarak yetiştirildiği yazılmış olsa da çiğ olarak tüketildiği ve bazı araştırmalarda meyve olarak kabul edildiği için *havuç* meyvelerin içinde ele alınmıştır.

¹⁸ Sebze mi meyve mi tartışması olan *hıyar* (*salatalık*) sözcüğü de bazı araştırmalarda meyve olarak ele alındığı için incelemeye alınmıştır.

olarak tanımlanmıştır. TT'deki tanımdan AT'deki *hurma* 'nın farkını ayırt etmek zor olsa da AT'deki *hurma* 'nın ilk anlamı TT'de bilinen *hurma* 'ya benzemektedir. İkinci anlamı ise, TT'de *Trabzon hurması* olarak bilinen meyveye benzemektedir. *Trabzon hurması, abanozgillerden 15 m yükselebilen bir ağaç ve bu ağacın elma büyüklüğünde, turuncu renkte, hamken kekre olan, olgunlaştığında tatlılaşan meyvesi, Japon hurması* (Türkçe Sözlük; 2005: 2001) tanımı, AT'deki *hurma* 'nın ikinci anlamı ile örtüşmektedir. TT'deki *Trabzon hurması* 'na, halk arasında *cennet elması* da denilir.

52. Hünnap: *Hünnapgillerden dikenli bir ağaç ve onun yenilen meyvesi* (Türkçe Sözlük, 2005: 908) anlamına gelir. Arapça 'unnab sözcüğünün Türkçeye geçmiş şeklidir. Sözcüğün başında h- türemesi, ilk hecedeki u>ü değişimi ve son seste ünsüz sertleşmesi ile TT'de *hünnap* olarak kullanılmaktadır. TT'de bu meyve adı, *çigde* olarak da adlandırılmaktadır. AT'de sözcük başında u>i değişimi ile *innab* şeklinde kullanılmaktadır. Anlamları aynıdır.

53. Iğınca: Bkz. *Kuş kirazı*.

54. İğde: *İğdegillerden kokulu, sarı çiçekleri olan, çalı biçiminde bir ağaç ve onun zytin biçiminde, kabuğu kırmızıya çalan sarı renkte, beyaz unlu, tadı mayhoş yemişi* (Türkçe Sözlük, 2005: 939) anlamına gelir. DLT'de *yigde, yikte* (DLT 4. Cilt, 1999: 790) olarak geçen sözcüğün TT'de baştaki y- ünsüzü düşmüş, *iğde* şeklini almıştır. ATS'de *iğdd* şeklinde kullanılmaktadır. TT'de *kuş iğdesi* çeşidi de bulunmaktadır.

55. İncir: *Dutgillerden bir ağaç ve onun yaş ve kuru olarak yenilen etli, tatlı yemişi, ballıdarı* (Türkçe Sözlük, 2005: 967) anlamına gelir. Türkçeye Farsçadan geçmiş olan bu sözcüğün aslı *encîr* 'dir. TT'de, sözcük başındaki e>i değişimi ile *incir* şeklinde kullanılan bu sözcük AT'de aslına uygun olarak *encir* şeklinde kullanılmaktadır. TT'de *incir* 'e aynı zamanda *ballıdarı, yemiş* de denilmektedir. Türkçenin her iki kolunda da aynı anlamda kullanılan bu meyvenin TT'de *balçık inciri* (*balçık hurması da denir.*), *fıravun inciri* (*Frenk inciri, Hint inciri de denir.*), *lop incir, patlıcan inciri, yaban inciri*; AT'de *malah* çeşitleri vardır.

56. Karayemiş: *Taflan* olarak da adlandırılmaktadır. Bkz. *taflan*.

57. Karpuz: *Kabakgillerden bir bitki ve onun dışı yeşil kabuklu, içi kırmızı ve sulu, iri meyvesi* (Türkçe Sözlük, 2005: 1092) anlamına gelir. Dilimize Farsçadan geçen bu sözcüğün aslı *harbûz* 'dur. AT'de baştaki ünsüzü yumuşak g ünsüzü, ikinci ünlüsü dar ve kısa ı ünlüsüne değişmiş olarak *garpız* şeklinde aynı anlamda kullanılmaktadır. TT'de *acı karpuz, Diyarbakır karpuzu* çeşitleri vardır.

58. Kavun: *Kabakgillerden, sürüngen gövdeli, iri meyveli bir bitki ve onun genellikle güzel kokulu, sulu ve etli meyvesi* (Türkçe Sözlük, 2005: 1112) anlamına gelir. AT'de baştaki ünsüzü yumuşak (g-) ve ilk ünlüsü yuvarlak

(o) olarak *govun* şeklinde TT'deki gibi aynı anlamda kullanılmaktadır. TT'de *altınbaş, Kırkağaç kavunu, topatan*; AT'de *daş govunu, dostucan, kelik, şalak* çeşitleri belirlenmiştir.

59. Kayısı: *Gülgillerden bir ağaç ve onun açık turuncu renkte, eti sulu, güzel kokulu, tek ve sert çekirdekli, tatlı meyvesi* (Türkçe Sözlük, 2005: 1116) anlamına gelir. Farsçadan dilimize *kaysi* olarak geçen bu sözcük, TT'de aslına göre -ı türemesi ve son ünlü kalınlaşmasıyla *kayısı*; AT'de baştaki ünsüzü yumuşak (g-) olarak ve son ünlüsünün kalınlaşmasıyla *gaysı* şeklinde kullanılmaktadır. TT'de *sarıerik* de *kayısı* anlamına gelir. Aynı zamanda AT'de *erik* sözcüğü de *kayısı* demektir.

60. Keçiboynuzu: Bkz. harnup.

61. Keçiüzümü: Bkz. *yabanî mersin*.

62. Kestane: *Kayingillerden bir ağaç ve onun yenilebilen kabuklu evyesi* (Türkçe Sözlük, 2005: 1146) anlamına gelir. Dilimize Yunancadan girmiş olan bu sözcüğün aslı *kastanoia*'dır (MBTS 2. Cilt, 2005: 1660). Sözcükte meydana gelen ünlü incelmeleri ile *kastanoia*>*kestane* 'ye değişmiştir. Sözcük hem TT hem de AT'de aynı şekilde ve aynı anlamda kullanılmaktadır. AT'de *kestane* anlamında kullanılan bir diğer sözcük de *şabalıd*'dır. TT'de *atkestanesi* (*Hint kestanesi de denilir.*), *dağ kestanesi, kuzu kestanesi* çeşitleri de vardır.

63. Kızılcık¹⁹: *Kızılcıkçillerden bir ağaç ve onun güzün olgunlaşan, kırmızı, tek çekirdekli, reçeli ve şerbeti yapılan, buruk bir tadı olan yemişi* (Türkçe Sözlük, 2005: 1177) anlamına gelir. AT'de başta k>g, son ünsüzde k>ğ değişimiyle *gızılçık* şeklinde kullanılmaktadır. AT'de *kızılcık* için *zoğal* sözcüğü de vardır. Sözcüğün anlamı Türkçenin her iki kolunda da aynıdır.

64. Kiraz: *Gülgillerden bir ağaç ve onun kırmızı ve beyaz renkte, etli, sulu, tek çekirdekli meyvesi* (Türkçe Sözlük, 2005: 1185) anlamına gelir. Türkçeye Yunancadan geçmiştir. Aslı *kerasid*dir (MBTS 2. Cilt, 2005: 1712). TT'de ilk hecede e>i değişimi, son hecede -i ünlüsünün düşmesi ve s>z değişimi ile *kiraz* şeklinde kullanılan bu sözcük AT'de başta k>g değişimi, e>i değişimi, r>l değişimi ve son ünlü -i'nin düşmesi ile *gilas* şeklinde aynı anlamda kullanılmaktadır. TT'de *kiraz* 'ın, *eğşi kiraz, idris, kokulu kiraz, yabani kiraz* gibi çeşitleri de belirlenmiştir.

65. Kivi: *Kahverengi tüylü, kabuğu soyularak yenen, yeşil renkli, sulu, C vitamini bakımından zengin meyve* (Türkçe Sözlük, 2005: 1190) demektir. İngilizceden Türkçeye geçen sözcüğün aslı *kiwi*'dir. TT'de w>v değişimi ile *kivi* şeklinde kullanılmaktadır. Bu sözcük, AT'de bulunamamıştır.

66. Kocayemiş: TS'de, *fundagillerden kışın yaprağını dökmeyen bir ağaç ve bu ağacın 1-2 cm çapında, kırmızı renkli meyvesi* (Türkçe Sözlük, 2005: 1193) olarak tanımlanan *koca yemiş* ATS'de yoktur.

¹⁹ "Kızılcık", "kızıl" sözcüğünden türemiştir. Bu sözcük, DLT'de kızıl şeklinde geçmektedir (DLT 4. Cilt, 1999: 326).

67. Koz: *Ceviz* (Türkçe Sözlük, 2005: 1227) anlamına gelen bu sözcük, AT'de de kullanılmaktadır. AT'de *huz* sözcüğü de *ceviz* anlamına gelir. Türkçede sözcük başında k>h değişimi -kan>han, katun>hatun gibi olduğundan *huz* 'un *koz*>*huz* değişimiyle ortaya çıktığı düşünülebilir. AT'de k>g değişimi ile *goz* şeklinde de kullanılmaktadır. *Koz* sözcüğü ile ilgili diğer bilgiler için *ceviz* maddesine bakılabilir.

68. Kozak²⁰: Bkz. *kozalak*.

69. Kozalak²¹: *Kozak* da denilen bu meyve, *kozalaklıların, genellikle dibi yuvarlak, tepesi koni biçiminde ve odunsu dokulu meyvesi* (Türkçe Sözlük, 2005: 1226) anlamında tanımlanmaktadır. AT'de bu sözcüğe rastlanmamıştır.

70. Kuş Kirazı: *Gülgillerden bir ağaç ve bu ağacın reçel ve likör yapılan meyvesi*'dir (Türkçe Sözlük, 2005: 1270). *Ilgıncar, gelinfeneri* diye de adlandırılır. Bu meyve AT'de bulunamamıştır.

71. Limon²²: *Turunçgillerden bir ağaç ve onun sarı renkli, kabuğu kokulu, suyu ekşi meyvesi* (Türkçe Sözlük, 2005: 1309) anlamına gelir. Farsçası *limûn*, Arapçası *leymun* olan bu sözcüğün Batı dillerine de Arapçadan geçtiği tahmin edilmektedir (MBTS 2. Cilt, 2005: 1870). TS ve AT'de ise sözcüğün kökeni olarak Yunanca *limonum* şekli gösterilmektedir. Sondaki *-um* sesinin düşmesi ile veya û>o değişimi ile *limon* şeklinde, TT ve AT'de anlam değişikliğine uğramadan kullanılmaktadır. TT'de *tatlı limon, yatak limonu* diye çeşidi vardır. AT'de *lumû* sözcüğü de *limon* anlamına gelir.

72. Mahlep: *Gülgillerden 6-10 m. yüksekliğinde bir ağaç, kokulu kiraz, idris ağacı ve bu ağacın bahar olarak kullanılan, nohut büyüklüğündeki meyvesi,* (Türkçe Sözlük, 2005: 1327) olarak tanımlanan bu meyve adı AT'de bulunamamıştır.

73. Malta / Malta Eriği: TT'de *malta ve yenedünya* (Türkçe Sözlük, 2005: 1336) olarak da adlandırılmaktadır. AT'de bu sözcüğe veya bu anlamda herhangi bir sözcüğe rastlanmamıştır.

74. Mandalina: *Turunçgillerden, ılıman iklimlerde yetişen bir ağaç ve onun turuncu renkli, tatlı, kokulu, lezzetli meyvesi* (Türkçe Sözlük, 2005: 1339) anlamına gelir. İtalyancadan Türkçeye geçen sözcüğün aslı *mandarina*'dır. TT'de r>l değişimi ile *mandalina*; AT'de de aslına uygun olarak *mandarina* şeklinde kullanılmaktadır.

75. Mango: Portekizceden Türkçeye geçen sözcüğün aslı *manga*'dır. *Hint kirazı* (Türkçe Sözlük, 2005: 1340) anlamına gelir. MBTS'de sözcüğün aslının

²⁰ Bazı çalışmalarda meyve adı olarak alındığı için incelemeye alınmıştır.

²¹ Bazı çalışmalarda meyve adı olarak alındığı için incelemeye alınmıştır.

²² Bazı çalışmalarda meyve adı olarak alındığı için incelemeye alınmıştır.

İngilizce *mango* olduğu belirtilmiş ve parantez içinde *Malay dilinden* açıklaması verilmiştir (MBTS 2. Cilt, 2005: 1932). TT ve AT'de sözcüğün son ünlüsü yuvarlaklaşmıştır. Eğer sözcük bize İngilizceden²³ geçti ise TT ve AT'de ses değişikliğine uğramadan, aynı anlamda kullanılmaktadır.

76. Melengiç: Bkz. Çitlembik.

77. Mersin²⁴: *Mersingillerden gıda ve parfüm sanayisinde ham madde olarak kullanılan bir ağaç ve onun murt adıyla bilinen, esansı çıkarılan meyvesi* (Türkçe Sözlük, 2005: 1376) anlamına gelir. Yunancadan Türkçeye geçen bu sözcük TT ve AT'de de ses değişikliğine uğramadan aynı anlamda kullanılmaktadır.

78. Mışmış: Türkçeye Arapça *mişmiş* sözcüğünden geçmiştir. Halk arasında *kayısı ve zerdali* (Türkçe Sözlük, 2005: 1391) için kullanılan bu sözcük AT'de *mésméşi* şeklinde i ~ e arası bir sesle aynı anlamda kullanılmaktadır.

79. Muşmula: *Gülgillerden bir ağaç ve onun olgunlaşıp yumuşadıktan sonra yanabilen, yuvarlak, mayhoş, buruk ve beş çekirdekli meyvesi, döngel*, beşbıyık (Türkçe Sözlük, 2005: 1423) olarak tanımlanan meyve için bkz: *döngel*.

80. Muz: *Muzgillerden sıcak bölgelerde yetişen bir ağaç ve onun kendine özgü hoş kokulu, tatlı, besleyici, kalın kabuklu, uzun meyvesi* (Türkçe Sözlük, 2005: 1427) anlamına gelir. Arapçadan Türkçeye geçen bir sözcüktür. Aslı, *mûz*²⁵ olan sözcük TT'de ses değişikliğine uğramadan kullanılmaktadır. AT'de *muz* meyvesi İspanyolcadan geçen *banan* sözcüğü ile adlandırılmaktadır.

81. Nar: *Nargillerden bir ağaç ve onun kırmızımtırak, sarı sert bir kabukla örtülü, içinde çok sayıda kırmızımtırak sulu taneler bulunduran yuvarlak yemişi* (Türkçe Sözlük, 2005: 1456) anlamına gelir. Farsça *nâr*, *enâr* sözcüğünün Türkçeye geçmiş şeklidir. TT ve AT'de ses ve anlam değişikliğine uğramadan aynı şekilde kullanılmaktadır. AT'de *gülöyşe* (*ekşi nar*) çeşidi de vardır.

82. Narcıl: Arapça *nârcil* sözcüğünün Türkçeye geçmiş biçimidir. Sözcüğün uzun ünlüleri kısalmış ve ikinci hecedeki î ünlüsü ı'ya değişmiştir. *Narcıl* şeklinde kullanılmaktadır. *Hindistan cevizi* (Türkçe Sözlük, 2005: 1457) anlamına gelen bu meyve, AT'de bulunamamıştır.

83. Narenc: Farsça *narenc* sözcüğünün Türkçeye geçmiş şeklidir. *Turunç* (Türkçe Sözlük, 2005: 1457) anlamına gelen sözcük, AT'de *narınc* şeklinde kullanılmaktadır. Anlamları aynıdır. TT'de son ünsüzü ünsüz sertleşmesine

²³ İngilizler ile olan ticarî, ekonomik ilişkilerden dolayı kökeni Portekizce olsa da sözcüğün İngilizceden Türkçeye geçmiş olabileceği düşünülmektedir. Sözcüğün Türkçeye ne zaman geçtiğinin bilinmesinin buna açıklık getireceğine inanılmaktadır.

²⁴ Bazı çalışmalarda meyve olarak alındığı için incelemeye alınmıştır.

²⁵ TS'de sözcüğün aslı Arapça *mûz* olarak gösterilir. MBTS'de ise Arapça *mevz*'den geldiği yazılıdır. Arapçaya da Hintçeden geçtiği bilgisi vardır.

uğramış olan *narenç*'in, AT'de ikinci hecedeki ünlüsü kalınlaşmıştır. AT'de *narenc*'in *naringi* kullanımı da vardır.

84. Palamut²⁶: Yunancadan dilimize geçen bu sözcük, *yurdumuzda yetişen meşe türlerinin uzunca, fındığa benzeyen, sert ve pürüzlü, bir yüksük içinde bulunan, tanen bakımından zengin meyvesi* (Türkçe Sözlük, 2005: 1564) olarak tanımlanmaktadır. Kestane gibi pişirilerek yenen, *pelit* olarak da adlandırılan bu meyve, AT'de bulunamamıştır.

85. Pelit²⁷: Bkz. *palamut*.

86. Portakal: *Turuncgillerden bir ağaç ve onun turuncu renkli, yuvarlak ve kabuğu güzel kokulu meyvesi* (Türkçe Sözlük, 2005: 1620) anlamına gelir. Türkçeye Fransızcadan geçen bu sözcüğün aslı *portugal*'dır. TT'de ikinci hecede u>a ve son hece başındaki g>k değişimi ile *portakal* şeklinde kullanılmasına karşılık; AT'de ikinci hecede u>a ve son hece başında g>ğ değişimi ile *portağal* şeklinde kullanılmaktadır. TT'de *portakal*'in, *Fenike portakalı*, *kan portakalı* çeşitleri de vardır.

87. Salatalık²⁸: TT'de *hıyar* (Türkçe Sözlük, 2005: 1689) olarak da adlandırılır. AT'de bu meyve adı bulunamamıştır. Bunun yerine Farsçadan geçen *gülbeşeker* ve *yelpenek* sözcüğü *salatalık* ve *hıyar* anlamında kullanılmaktadır.

88. Sarıerik: Bkz. *kayısı*.

89. Şeftali: *Gülgillerden bir ağaç ve onun tatlı ve sulu yemişi* (Türkçe Sözlük, 2005: 1854) anlamına gelir. Farsça şeft-âlû sözcüğünün Türkçeye geçmiş şeklidir. TT'de son ünlüsü incelik darlaşılarak -i'ye dönen bu sözcük *şeftali* şeklinde kullanımını sürdürmektedir. AT'de ise, sözcüğün ilk ve ikinci hecedeki ünlüsü d'ye değişmiştir. Son ünlüsü incelik darlaşmış (-i) olarak şd ftd li29 şeklinde kullanılmaktadır. Anlam değişikliğine uğramayan bu sözcüğün, TT'de *et şeftalisi*, *yarma şeftali*; AT'de *huyu*, *kerdi*, *şerelli* çeşitleri vardır.

90. Taflan: *Karayemiş ağacı, karayemiş* (Türkçe Sözlük, 2005: 1882) olarak da bilinen bu meyve adı, Türkçeye Yunancadan geçmiştir. Bu sözcük AT'de bulunamamıştır. ATS'de, *karayemiş* sözcüğü de yoktur.

91. Trabzon Hurması: Halk arasında *cennet elması* olarak da adlandırılan, *portakal büyüklüğünde ve turuncu renginde olan bu meyve, yeşilken acımsı, olgunlaştıktan sonra da tatlı* (Türkçe Sözlük, 2005: 2001)'dir. TT'de bilinen *hurma* ve *Trabzon hurması* AT'de *hurma* sözcüğü ile karşılanmaktadır.

²⁶ Bazı çalışmalarda meyve adı olarak alındığı için incelemeye alınmıştır.

²⁷ Bazı çalışmalarda meyve adı olarak alındığı için incelemeye alınmıştır.

²⁸ Bazı çalışmalarda meyve adı olarak alındığı için incelemeye alınmıştır.

²⁹ ATS'de *şaftali* olarak belirlenen bu meyve adı, bazı kaynaklarda *şefteli* olarak da geçmektedir (Naskali, 2006: 305). Bu yazım **Türk Lehçeleri Sözlüğü**'nden alınmıştır.

92. Turunç: *Turunçgillerden bir ağaç ve onun portakala benzeyen, suyu acımtırak meyvesi* (Türkçe Sözlük, 2005: 2010) anlamına gelir. Farsça *turunc* sözcüğünün Türkçeye geçmiş şeklidir. TT'de son ünsüzü, ünsüz sertleşmesi kuralına uymuştur. AT'de bu sözcük bulunamamıştır. TT'de *bir cins turunç ağacı ve onun meyvesi* olarak tanımlanan *bergamot*³⁰ (Türkçe Sözlük, 2005: 247) meyvesi de vardır.

93. Üvez: TS'de, *gülgillerden bir bitki ve onun meyvesi* (Türkçe Sözlük, 2005: 2068) olarak tanımlanan *üvez*, *muşmula*'ya (*döngel*) benzer bir meyvedir. Aynı ad ve aynı anlamda AT'de de kullanılan meyve *şuşarmudu* olarak da adlandırılmaktadır.

94. Üzüm: *Asmanın taze ve kuru olarak yenilebilen ve salkım durumunda olan meyvesi* (Türkçe Sözlük, 2005: 2070) anlamına gelir. Türkçe bir meyve adı olan *üzüm*, TT ve AT'de anlam değişikliğine uğramadan kullanımını sürdürmektedir. Üzümün olgunlaşan ilk meyvesine TT'de *alaca*, AT'de *alardeymiş* adı verilmektedir. TT'de *ağdalık*, *Bektaşüzümü*, *çavuş üzümü*, *çekirdeksiz üzüm*, *çilek üzümü*, *dökülgen*, *deve gözü*, *hafızali*, *Hasandede üzümü*, *horozkarası*, *karaçavuş*, *keçimemesi*, *kişmiş*, *kuş üzümü*, *mis üzümü*, *parmak üzümü*, *pembe gemre*, *peygamber üzümü*; AT'de, *derbend*, *eşgeri*, *gelinparmağı*, *hatınparmağı*, *inekemceği*, *kişmiş*, *şureyi* çeşitleri vardır.

95. Vişne: *Gülgillerden bir ağaç ve onun genellikle reçel ve şerbet yapılan, kırmızı renkte ekşimtırak meyvesi, ekşi kiraz* (Türkçe Sözlük, 2005: 2094) anlamına gelir. Bulgarcadan Türkçeye geçen sözcüğün aslı *vişna*³¹dir (MBTS 3. Cilt, 2005: 3327). TT ve AT'de sözcüğün son ünlüsü incelmış olarak a>e değişimi ile kullanılmaktadır. AT'de ayrıca, *albalı* ve *gilenar* sözcükleri de *vişne* demektir. AT'de *mermerik*, *yabanî vişne* anlamına gelen bir diğer sözcüktür.

96. Yaban Mersini: *Fundagillerden bir bitki ve bunun taneli meyvesi* (Türkçe Sözlük, 2005: 2103)'dir. *Keçiüzümü*, *çobanüzümü* olarak da adlandırılan bu meyve adı AT'de bulunamamıştır.

97. Yemiş: *Yemiş*'in, TT'de genel meyve anlamının yanında *incir* (Türkçe Sözlük, 2005: 2164) anlamı da vardır. AT'de ise *yemiş* genel meyve anlamının yanında *kavun* anlamına gelir.

98. Yemişen: Bkz. *alıç*. AT'de *yemişan* şeklindedir.

99. Yenidünya: Bkz. malta eriği.

³⁰ MBTS'de sözcüğün kökü için Türkçe (beg armudu) > İtalyanca (bergamotto) > Fr. (bergamote) değişimi verilmiştir. TS'de ise sözcüğün kökü için İtalyanca *bergamotto* sözcüğü verilmiştir.

³¹ TS'nin 2005 baskısında, *vişnenin* kökenine dair bir bilgi bulunmamasına karşın, 1988 baskısında Slavca *vişnya* 'dan geldiği bilgisi vardır. ATS'de ise, *vişne* 'nin kökeninin Farsçadan geldiği bilgisi bulunmakta, ama sözcüğün asıl şeklinin yazılışı verilmemektedir.

100. Yer Elması³²: *Birleşikgillerden, kök sapları yumru durumunda olan bir bitki ve onun besin olarak yenilen kök sapı (Türkçe Sözlük, 2005: 2170) anlamına gelir. Bu sözcük AT'de yer elması olarak kullanılmaktadır. TT'de badât sözcüğü yer elması'nın bir çeşididir.*

101. Yer Fıstığı: *Baklagillerden, çiçekleri döllendikten sonra toprağa gömülerek meyve veren bir bitkidir (Türkçe Sözlük, 2005: 2171). AT'de bu meyve adı bulunamamıştır.*

102. Zerdali: *Kayısı ağacının bir türü ve onun sarı, etli, tadı acı, çekirdekli meyvesi (Türkçe Sözlük, 2005: 2230) anlamına gelir. Türkçeye Farsçadan geçmiştir. Sözcüğün aslı zerd-âlû'dur. Bu sözcük TT'de son ünlüsünde meydana gelen û>i; AT'de de û>ı değişimi ile zerdali ve zerdalı şeklinde aynı anlamda kullanılmaktadır.*

103. Zeytin³³: *Zeytingillerden bir ağaç ve onun tazeyken yeşil, sonradan karararak, yüksek besin değeri taşıyan meyvesi (Türkçe Sözlük, 2005: 2232) anlamına gelir. Arapçadan Türkçeye geçen zeytûn sözcüğünün Türkçeleşmiş şeklidir. İkinci hecesindeki û>i değişimi ile TT'de zeytin; AT'de aslına uygun olarak zeytun şeklinde kullanılmaktadır. TT'de siyah zeytin, yeşil zeytin, kalamatı zeytin, sele zeytini çeşitleri vardır.*

SONUÇ

1. Standart dil ölçüt alınarak yapılan çalışmada, adı geçen sözlüklerden, TT'de 103³⁴; AT'de 66 tane temel meyve adı belirlenmiştir. Türkçenin her iki kolunda -Bazı ses değişiklikleri dikkate alınmamıştır. - 44 tane meyve adı ortaktır. Bunlar: Ananas, armut, ayva, badem, böğürtlen, ceviz, çağla, çilek, döngel, dut, elma, fındık, fıstık, Frenküzümü, havuç, hıyar, Hindistan cevizi, hurma, hünnap, iğde, incir, karpuz, kavun, kayısı, kestane, kızılıçık, kiraz, koz, limon, mandalina, mango, mersin, mışmış, nar, narenç, portakal, şeftali, üvez, üzüm, vişne, yemişen, yer elması, zerdali, zeytin. 44 meyve adı TT'deki meyve adlarının % 41'ini; AT'deki meyve adlarının % 66,6'sını oluşturmaktadır.

TT'de AT'de bulunmayan 7 tane meyve adı AT'de farklı sözcüklerle karşılır: Alıç yerine yemişan ve göyem, ahududu yerine bögele ve morug, erik yerine alça, havuç yerine yerkökü ve zerde, kayısı yerine (gayısı ve) erik, muz yerine banan.

TT ve AT'de ortak olan meyve adlarından 9 tanesinin AT'de eş anlamlıları da vardır. AT'de, Frenküzümü yanında ârağat, hıyar yanında gülbeşeker ve

³² Bazı çalışmalarda meyve adı olarak alındığı için incelemeye alınmıştır.

³³ Bazı çalışmalarda meyve adı olarak alındığı için incelemeye alınmıştır.

³⁴ TS'de bulunamayan, ama bazı çalışmalarda meyve olarak gösterilen sözcükler de vardır. Bunlar: Adam otu (yer elması), at elması, ayı elması, ayı fındığı, çakmuz (devetabanı), çay üzümü, çeti, çevrince (teknecik), çıçırğan, deniz üzümü, devetabanı, domuzüzümü, halıç (yer elması), karagöz, karamuk, kara hurma, kişniş, koç kuyruğu, koruk, melek üzümü, mürver, tavşan elması, tavşan kirazı, teknecik.

yelpenek, kayısı yanında *erik, kestane* yanında *şabalıd, kızılıcık* yanında *zoğal, koz* yanında *huz, kavun* yanında *yemiş, limon* yanında *lum, narenc* yanında *naringi, üvez* yanında *guşarmudu, vişne* yanında *albalı ve gilenar* sözcükleri de aynı meyveler için kullanılmaktadır.

2. TT'de kullanılan 52 tane meyve adı AT ile ilgili elimizdeki sözlüklerde bulunamamıştır. Onların belirlenememesi AT'de bu *meyve adlarının* olmadığı şeklinde yorumlanılmamaktadır. AT ile ilgili kapsamlı ve yeni yayımlanan sözlüklerin incelenmesiyle bu konu hakkında kesin konuşulabileceğine inanılmaktadır.

AT'de bulunamayan 52 meyve adından 8'i (*frambuaz, kivi, apteriks* gibi.) Türkiye Türkçesine Batı dillerinden; 4'ü Arapçadan geçmiştir. Diğerleri (40 tane) Türkçe sözcüklerdir: *Ballıdari, sarierik, denizüzümü* gibi. Türkçe olmasına rağmen 40 tane meyve adının AT'de olmaması, iklim, coğrafya, önem verilen bazı varlık ve kavramlar gibi yaşam ile ilgili özelliklerin farklı bölgelerde yaşayan Türk halkının adlandırma geleneğini etkilediğini akla getirmektedir. Ayrıca, o bölgede bazı meyvelerin yetişmemesi de onların adlandırılmamasında etken olabilir.

TT'de olup AT'de olmayan 52 tane meyve adının 8 tanesi Yunanca, Fransızca, İngilizce gibi Batı dillerinden geçmiştir. Bunda internet, televizyon gibi kitle iletişim araçlarının yanı sıra, Türkiye'nin o ülkelerle yaptığı ticarî, eğitim ve ekonomik ilişkilerin etkili olduğu düşünülmektedir.

3. *Meyve adlarını* belirlediğimiz sözlüklerde TT'de 89, AT'de 32 tane meyve çeşidi bulunmuştur. Türkçedeki meyve ad ve çeşitlerinin bu çalışmada bulunanlarla sınırlı olmadığı gerçektir. *Meyve adları* ile ilgili Türkçenin bütün kollarında yapılacak gerek standart dil gerekse ağız çalışmalarıyla Türkçedeki *meyve adlarının* gerçek sayısı ve çeşidi ortaya çıkacaktır. Yapılan bu çalışmanın, böyle çalışmalara katkı sağlaması umulmaktadır.

4. *Erik* meyvesinin anlamında TT ile AT arasında fark vardır. DLT'de *şeftali, kayısı, erik gibi meyvelere verilen genel ad* (DLT 4. Cilt, 1999: 193) anlamına gelen erik, TT ve AT'de anlam daralmasına uğrayarak TT'de *erik*, AT'de de *kayısı* için kullanılır olmuştur.

TT ve AT'de kullanılan *meyve adlarındaki* bir başka fark da *yemiş* sözcüğündedir. TT ve AT'de genel *meyve* anlamında kullanılan sözcük özel anlamda TT'de *incir*, AT'de *kavun* için kullanılmaktadır.

5. TT ve AT'de kullanılan ortak *meyve adlarındaki* belli başlı ses değişiklikleri şunlardır:

– TT'de sözcük başında sert ünsüzler, AT'de yumuşak ünsüzler vardır: *Karpuz / garpız, kavun / govun, kiraz / gilaz* gibi.

– TT’de son ünsüzler sert, AT’de yumuşaktır (kiraz / gilas hariç.): *Hünnap / innab, kızılıcık / gızılıcî* gibi.

– TT ve AT’de u>i ünlü değişiminin yanında u>ı ünlü değişimi de olmuştur: *Şeftalu>şeftali (şeftdli)* ve *funduk>fındık (fındıg), fustuk>fıstık (fıstıg)* gibi.

– Türkçeye Arapça ve Farsçadan geçen sözcüklerdeki a’lar AT’de *d* ile yazılabilir: *Şeftalu>şeftali (şeftdli)* gibi.

– AT’de sözcük başında k>h değişimi de belirlenmiştir: *koz>huz* gibi.

– TT ve AT’de sözcük başında h- türemesine de rastlanmıştır. Arapça ‘*unnab*’ sözcüğü TT’de h- türemesi ile *hünnap* şeklinde kullanılırken, AT’de *innab* şeklinde kullanılmaktadır. Buna karşılık TT’deki *ayva*, AT’de başta h- türemesiyle *heyva* olarak seslendirilir.

KAYNAKÇA

1. Abdullayev, E. E., vd. (1980), **Azerbaycan Dilinin İzahlı Lüğeti II**, Bakı, Elmler Akademiyası Neşriyyatı.

2. -----, (1983) Abdullayev, E.E., vd. (1980), **Azerbaycan Dilinin İzahlı Lüğeti III**, Bakı, Elmler Akademiyası Neşriyyatı.

3. -----, -----, -----, (1987) Abdullayev, E.E., vd. (1980), **Azerbaycan Dilinin İzahlı Lüğeti IV**, Bakı, Elmler Akademiyası Neşriyyatı.

4. Aksan, Doğan (1998), **Her Yönüyle Dil (Ana Çizgileriyle Dilbilim), (I.-II.-III. Cilt)**, Ankara, Türk Dil Kurumu Yay.

5. Altaylı, Seyfettin (1994), **Azerbaycan Türkçesi Sözlüğü I-II**, İstanbul, MEB Yay.

6. Atalay, Besim (çev.) (1999), **Divanü Lüğati’t-Türk Dizini**, ‘Endeks’, Cilt IV, 4. Baskı, Ankara, TDK Yay.

7. Ayverdi, İlhan (2005), **Misalli Büyük Türkçe Sözlük 1-3**, İstanbul, Kubbealtı Neşriyat Yay.

8. Doğan, Nuh (2006), **Adbilim Açısından Samsun, Ordu ve Sinop Ağzılarında Armut, Elma ve Erik Adları**, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi)

9. Duymaz, Ali (2006), Balıkesir’de Yabanî Meyve Kültürü, Emine G. NASKALİ, vd., **Meyve Kitabı**, İstanbul, Kitabevi Yay.: 365-393..

10. Ergin, Muharrem (1997), *Türk Dil Bilgisi*, İstanbul, Bayrak Yay.

11. -----, ----- (1997), **Dede Korkut Kitabı (İndeks-Gramer) II**, Ankara, Türk Dil Kurumu Yay.

12. <http://www.tdk.gov.tr/TR/YazimKilavuzu>.

13. <http://www.tdk.gov.tr/TR/BelgeGoster>. (Yazım Kuralları)

14. <http://www.tdk.org.tr/lehceler>

15. <http://www.tdk.gov.tr/TR/SozBul>

16. Karpuz, H. Ömer, vd. (2004) **Türk Kültür Tarihinde Meyve Adlarının İşlevselliği**, Türk Kültüründe Meyve Konulu Sempozyum, (7 – 8 Nisan) Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul (Yayımlanacak).

17. Kocagöz, İlknur, **Samsun ve İlçelerinde Yemek Adları**, http://www.samsun.bel.tr/hizmet_birimleri/kulturwebsite/samsem2006/doc/040.pdf

18. Komisyon (1991), **Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü (Kılavuz Kitap) I**, Ankara, Kültür Bakanlığı Yay.

19. -----, (1991), **Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü (Dizin) II**, Ankara, Kültür Bakanlığı Yay.

20. Korkmaz, Zeynep, (2003), **Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi)**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

21. Kültürel, Zühal (2006), Meyve Kelimesi, Emine G. NASKALİ, vd., **Meyve Kitabı**, İstanbul, Kitabevi Yay.: 351-362.

22. Naskali, Emine G. vd. (2006), **Meyve Kitabı**, İstanbul, Kitabevi Yay.

23. Orucov, E.E., (1996), **Azerbaycan Dilinin İzahlı Lügati I**, Bakı, Azerbaycan Elmler Akademiyası Neşriyyatı,.

24. Öztürk, Arzu E. (2006), Alıç, Emine G. NASKALİ, vd., **Meyve Kitabı**, İstanbul, Kitabevi Yay.: 395-400.

25. Sakaoğlu Saim, Türk Ad Bilimi I, TDK, Ankara, 2001.

26. Şen, Mesut (2006), “**Babürname**’de *Meyve Adları*”, Emine G. NASKALİ, vd., **Meyve Kitabı**, İstanbul, Kitabevi Yay.: 291-331.

27. Şirin, Hatice (2006), “Türkçede ‘Yaş’ ve ‘Ufak’ Kavramlarından Gelişmiş *Meyve Adları*”, Emine G. NASKALİ, vd., **Meyve Kitabı**, İstanbul, Kitabevi Yay.: 335-350.

28. Tietze, Andreas, **Tarihî ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lügâti, C.1, (A-E)**, İstanbul, 2002.

29. Timurtaş, Faruk K. (1994), **Eski Türkiye Türkçesi**, İstanbul, Enderun Kitabevi.

30. Topçu, Nazmiye (2001), **Fransızca ve Türkçe Renk İsimleri İçeren Deyimlerin Karşılaştırmalı İncelemesi**, Ankara, H. Ü. Eğitim Fakültesi Dergisi No: 20.

31. Türkçe Sözlük (1998), Ankara, TDK Yay.

32. Türkçe Sözlük (2005), Ankara, TDK Yay.

33. Yavuz, Faruk, (2006) İğde, Emine G. NASKALİ, vd., **Meyve Kitabı**, İstanbul, Kitabevi Yay.: 401-412.

BATI EDEBİYATINDA DİL VE DİLSEL DETERMİNİZM*

ALYAZ, Yunus** -ALİYEVA ESEN, Minara***
TÜRKİYE/TURCIYA

ÖZET

Bu çalışmada, 20. yüzyıl Batı edebiyatından dört edebî eser “dil” olgusunu ele alışları açısından incelenmiştir: **My** (Y. Zamyatin, 1924), **Anthem** (Ayn Rand, 1938), **Nineteen Eighty-Four** (George Orwell, 1948) ve **Kaspar** (Peter Handke, 1967). Seçilen eserler yazıldıkları dil veya üslup açısından değil, içerik olarak dil olgusunu linguistik determinizm, idiolektik, psikolinguistik ve sosyolinguistik kapsamda dil-birey, dil-düşünce ve dil-toplum bağıntıları boyutlarıyla irdelenmiştir. Bu eserlerin seçilmesinde, dil olgusunun konu olarak ele alınmasının yanı sıra radikal bireysel veya toplumsal değişimlerin, dönüşümlerin konu ediliyor olması da dikkate alınmıştır. **My** (Biz), **Anthem** (Ben) ve **1984** anti ütopyik roman türünden eserlerdir ve çeşitli açılardan ve farklı oranlarda, tiyatro eseri olan **Kaspar** ise ana konu denecek bir ağırlıkla “dil”i ele almaktadır. Bu çalışmada eserlerin içerikleri kısaca tanıtılmış ve her bir eserde yazarın, dilin idiolektik, psikolinguistik ve sosyolinguistik boyutlarını nasıl ele aldığı örneklerle ortaya konmuştur. Eserlerde dil olgusunun ele alınışı, özellikle dilsel determinizm perspektifinden ele alınmış ve birbirleriyle de kıyaslanmıştır. Eserlerin her birinde çeşitli oranlarda dilsel determinizm kuramının etkisini görmek mümkündür. Özellikle **1984** ve **Kaspar** sosyolinguistik ve psikolinguistik açıdan çok önemli dilbilimsel veriler içermekte, bireyin ve toplumun dil aracılığıyla şekillendirilmesi ve yönlendirilmesi konusunda determinist yaklaşımı destekler niteliktedirler.

Anahtar Kelimeler: Batı edebiyatında dil olgusu, dilsel determinizm, dil-birey ilişkisi, psikolinguistik, sosyolinguistik.

ABSTRACT

In this study four literary works of the 20th century are analyzed how they treated the language phenomenon: **My** (Y. Zamyatin, 1924), **Anthem** (Ayn Rand,

* Bir bölümü 3. *Türk Alman Sempozyumu'nda* (1999 Siegen) “*Sprachphänomene in Peter Handkes Kaspar und George Orwells 1984* başlığıyla sunulmuş olan bu çalışma, Avusturya Edebiyat Topluluğu'nun (Österreichische Gesellschaft für Literatur) 2007 yılında sağladığı bursla Viyana Üniversitesinde yürütülen çalışma kapsamında hazırlanmıştır.

** Yrd. Doç. Dr., U. Ü. Eğitim Fakültesi Alman Dili Eğitimi Anabilim Dalı. Bursa/TÜRKİYE. e-posta: alyaz@uludağ.edu.tr; yunus.alyaz@gmail.com

***Yrd. Doç. Dr., U. Ü. Eğitim Fakültesi Türkçe Eğitimi Bölümü. Bursa/TÜRKİYE. e-posta: esenminara@gmail.com

1938), **Nineteen Eighty-Four** (George Orwell, 1948) and **Kaspar** (Peter Handke, 1967). These novels were analyzed not for their stylistic features, but for the content (language as content). They were examined in language and idividuum, language and hought relationships and under the idiolectic, psycholinguistic and sociolinguistic aspects. These four works were chosen for the analysis, because they treat the language, and reflect radical individual or social changes. **My, Anthem** and **1984** are anti utopic novels and treat the language under different aspects. **Kaspar** treats almost only the language.

In this study first the mentioned novels were briefly introduced to the reader and then it was shown with examples, how each author interprets in his work the idiolectic, psycholinguistic and sociolinguistic aspects of the language. The language phenomenon was investigated especially under the determinism perspective and the considerations of authors were compared with each other. Every work gives a certain place to the language and in each of them were the traces and the influences of the determisim found in certain degrees. Especially **1984** and **Kaspar** deliver to the reader very important idiolectic, psycholinguistic and sociolinguistic data and point how the individuals and the society can be manipulated using language. Thus they confirm the determinism theory and agree that the language has a dominantate role on the individuals and the society.

Key Words: Language phenomenon in the western literature, linguistic determisim, relation between language and individuals, psycholinguistics, sociolinguistics.

GİRİŞ

Dil, basit bir iletişim aracı değildir, aksine güncel yaşamımızda bireysel ve sosyal bağlamda çok önemli bir yer tutar ve bireyle, toplumla, felsefeyle, dinle, kültürle, kısacası insan varlığının tüm olgularıyla ilişkili, iç içe bir kavramdır. Dilin birçok boyutu bize güncel yaşamda öylesine “doğal” görünür ki, dili kullananlara hiçbir şey şaşırtıcı gelmez. Dilin gerek bireysel, gerekse toplumsal varoluş üzerinde çok güçlü bir psikolinguistik ve sosyolinguistik etkiye sahip olduğu ancak derinliklerine bakıldığında farkedilebilir. Dille ilgili tartışmaların yüzlerce yıldan bu yana hala güncelliğini koruması da bu önemden kaynaklanmaktadır. İnsan toplulukları, ulus gibi kavramlar tanımlanırken ortak coğrafya, ortak geçmiş vb. gibi birçok unsurun yanı sıra ortak dil unsuru da hesaba katılmaktadır. Birçok ortak değerın yanı sıra, hatta (kimi yerde) ilk sırada, aynı dili konuşan insan topluluğu ulus olarak tanımlanmaktadır (bk.: Crystal, 1998: 34 ff.). Dil her bir birey için hem bireysel, psikolojik özellikleri ve dilsel süreçleri yansıtması hem de sosyal aidiyet ifade etmesi açısından belirleyici bir unsurdur. Birey bir yandan sahip olduğu idiolektik (bireye özgün sesel, işlevsel sesel, sesüstü, biçimsel, dizimsel, anlamsal ve edimsel) özellikleri veya tercihleri sayesinde diğer bireylerden ayrılmakta ve kendisi olabilmektedir, öte yandan

da içinde yaşadığı toplumla, geçmişiyle bir bağ kurabilmekte, ortak değerleri paylaşabilmektedir. Dil, insanın ne olduğunu, kim olduğunu anlama çabasındaki felsefede de önemli bir yer tutmaktadır. Arsitoteles, Platon vb. birçok eski çağ düşünüründen Wittgenstein, Rand ve Chomsky gibi birçok modern çağ filozofları tarih boyunca dil ile düşünce arasındaki ilişkiyi anlamaya yönelik çaba sarfetmişlerdir (bk.: Saße, 1977: 41; Rand, 1982: 138 ff. ve 301 f.; Renner, 1984: 48; Buch, 2005: 21). Dil, doğal olarak dilbilim ve felsefe ortak alanlarınca da irdelenmiş çeşitli dilsel-felsefi kuramlar geliştirilmiştir. Dil ile birey, düşünce ve kültür arasındaki ilişkiye yönelik en radikal yaklaşımlardan birisi, dilin düşünceyi belirlediği, yönettiği anlamına gelen “dilsel determinizmdir (linguistic determinism). Amerikalı etnolinguistler Edward Sapir ve Benjamin Lee Whorf tarafından öne sürülmüştür (bk.: Pelz, 1996; 34-36/ Linke-Nussbaumer ve Portmann, 1996: 331-332; Crystal, 1998: 15; Lewandowsky, 1984: 851 f.). Bu determinist yaklaşıma göre insan ancak ve ancak dilin izin verdiği sınırlarda düşünebilir. Dil ile toplum ve dil ile kültür arasındaki ilişki kimi toplumlarda o denli güçlü bir unsur olarak algılanmıştır ki, çağlar boyunca toplumu veya kültürü koruma amacıyla dili koruyacak özel akademiler kurulmuştur: 1582’de İtalyan Dil Akademisi, 1635’te Fransız Dil Akademisi, 1713’te İspanyol Dil Akademisi, 1786’da İsveç Dil Akademisi, ve 19. Yüzyıldan itibaren de Macar, Alman, Arap ve İbrani Dil Akademileri (Crystal, 1998: 4 f.) ve 1932’de ise Türk Dil Kurumu.

Dil, yukarıda anıldığı gibi birey, toplum, felsefe, politika vb. tüm insanî olgular için olduğu gibi edebiyat için de önemli bir kavramdır. Dil edebiyatın aracı olmasının ötesinde, edebiyatın amacı da olmuştur: Birçok edebî eserde dil, çeşitli biçimde ve oranda “konu” olarak ele alınmıştır. Bu çalışmada incelenmek üzere seçilen bu dört eser, örneğin Kern (1988), Ehre (1988), Becker (1984), Galtung (1987) örneklerinde olduğu gibi dilin edebiyatın aracı olarak, yazıldıkları dil veya üslup açısından değil, içerik olarak dil olgusu ve dilsel determinizm, dil-birey, dil-düşünce ve dil-toplum bağıntıları boyutlarıyla idiolektik, psikolinguistik ve sosyolinguistik kapsamda irdelenmiştir.

Zamyatin, Rand, Handke ve Orwell dilin derinliklerine bakabilmiş, derinliklerinde yatan determinist potansiyeli farketmiş ve bunu köklü bireysel ve/veya toplumsal değişimleri, dönüşümleri anlattıkları eserlerinde yansıtmışlardır. Zamyatin, anti ütöpik eseri **My**’da insan isimlerinin mekanik sayılardan oluştuğu ve herşeyin dille değil de matematik ve mantıkla ifade edildiği, bireyi yoketmeyi amaçlamış otoriter bir dünya düzenini anlatır. Objektif felsefenin kurucusu olan Rand **Anthem** isimli anti ütöpik eserinde devletin altruist, kollektif bir düzen yaratmak için bireyin yok edilmesinde birçok uygulamaya ek olarak dilin bir araç olarak kullanılmasına da yer verir. Rand’a göre dil, birey olabilmenin en önemli unsurlarından birisidir. Orwell’in anti ütöpik eseri **1984** de **My** ve **Anthem** gibi geleceğin dünyasında hem bireysel hem de sosyal bağlamda dilin belirleyiciliğini öne çıkarmıştır. Handke de bir bireyin dil öğrenim ve

sosyal uyum sürecini anlattığı “Kaspar”da dilin insanın birey olabilmesinde, toplumsallaşmasında, düşünebilmesinde ve varoluşunda çok belirleyici, önemli bir yer tuttuğu düşüncesini işlemektedir. Bu çalışmada da ortaya konduğu gibi, burada anılan yazarların dile bakış açıları ortak payda denecek derecede paralellik göstermektedir. Bazı yüzeysel yaklaşım farklılıklarına karşın burada anılan yazarların hepsi de dilin determinist karakterini vurgulamaktadırlar. Yazarların bu yaklaşımları burada eserlerinden örneklerle ortaya konmaktadır.

Bu çalışmada ele alınan eserler, türlerinin belirgin eserleri olmaları nedeniyle, üzerinde göreceli olarak çok çalışılmış eserlerdir. Ancak, “Kaspar” hariç bu eserler söz konusu çalışmalarda ağırlıklı olarak psikoloji, politika, tarih, sosyoloji vb. alanlar açısından değerlendirilmiş (bk.: Brown, 1976; Richards, 1988; Parrot, 1988; Gregg, 1988; Collins, 1988; Kern, 1988; Akın 2006) ancak tek başına dilbilimsel boyutu ya değerlendirilmemiş ya da kısaca anılarak geçilmiştir. “Kaspar” ise dil olgusu ve determinizm açısından oldukça ayrıntılı olarak incelenmiştir. Bu çalışmada “**Kaspar**”la ilgili veriler ve değerlendirmeler ağırlıklı olarak Wendt (1972), Mixner (1977), Saße (1977), Hern (1978), Nägele ve Voris (1978), Durzak (1982), Renner (1984) ve Buch’un (2005) Peter Handke üzerine yaptıkları çalışmalarına dayanmaktadır. Bu çalışma, dört edebî eserin sadece dil ve dilbilimsel boyutlarına ve dilsel determinizmi ele almalarına odaklanması ve birbirleriyle kıyaslaması açısından daha önceki ortak alan çalışmalarından farklılık göstermektedir.

I. Yevgeni Zamyatin’in “My” Eserinde Dil Olgusu

Rus yazar Zamyatin My’ı 1920’de yazmış ve 1924’te İngilizce olarak yayımlamıştır. Eserde büyük bir dünya savaşı, “İki Yüz Yıl Savaşları” sonunda kurularak toplumun tümüne egemen olan, insanların yaşamlarını günlük, aylık, yıllık çizelgelere ve takvimlere göre ve mutluluk-özgürlük-sorumluluk düzleminde “akılcı” bir biçimde düzenleyen bir “Tek Devlet”i (One State) anlatır. Matematik ve mantık en büyük erdemdir bu toplumda; öyle ki insanlar birer birey değil, birer sayı, birer “unif”tirler ve alışılmış isimlerle değil, sayılarla adlandırılırlar. Eserin başkahramanı, öyküyü anlatan D-503, Tek Devlet’in bir mühendisi iken bir kadın (I-330) tarafından baştan çıkarılarak isyana yönelir. Tek Devlet’e isyan eden küçük bir azınlık grup daha vardır. Ama güçlü Tek Devlet’in askerî güçleri bu isyanın üstesinden gelir, devletin başı ve efendisi olan Velinimet (Benefactor/Well Doer) düzeni yeniden sağlar. Devletin başı Velinimet’in isyan(lar)a karşı askerî tedbirlerin yanı sıra nihai çözüm olarak gördüğü en etkili yol, insanların beynindeki “Düş Gücü Merkezi”nin cerrahi bir müdahaleyle çıkarılması anlamına gelen “Büyük Operasyon”dur. My’in öyküsü, D-503’in ve I-330’un sistem tarafından alt edilmesiyle, yani bireyselliğin yenilgisiyle biter.

My’da dilsel olgu olarak karşımıza iki önemli olgu çıkmaktadır. İsimler ve Matematik. İnsanlar D-503 I-330 R-13, O-90, S-4711 vb. gibi bir harf ve sayı

birleşimiyle adlandırılmaktadırlar (Zamyatin, 1924). Ayrıca Zamyatin'in temel felsefesi mantığa dayanan "Tek Devleti"nde her şey dille değil de matematiksel formüllerle/kavramlarla ifade edilmektedir (1924: 198). İnsanların isimlerinin matematiksel değerlerle, unıf'lerle ifade edilmesi, bireyin yok sayılması, bireysel farklılıkların ancak küçük sayısal değerlerden öte olamayacağı, yönetici(ler) hariç herkesin aynı, tek tip kabul edilmesi anlamına gelir. Bu isimlendirme olgusunu yazarın sözcüklerle, dille birey arasındaki bağıntının farkında olduğu şeklinde değerlendirmek mümkündür. Zamyatin'in Tek Devleti'nin isimleri mekanikleştirerek insanların bireylikten çıkarıp nesneleştirme ve insanları dille değil de matematiksel kavramlarla düşünebildikleri bir dünyaya hapsetme isteği, dil ile düşünce arasındaki belirleyicilik ilişkisinin farkında olduğunu göstermektedir. Ancak bu farkındalık çok net değildir Zamyatin'de. Çünkü, tek devlet bu uygulamalara karşın dille ilgili bir yasaklama veya daha kapsamlı bir uygulama öngörmemektedir. Toplumunu tamamen kontrol altına alabilmek için bir takım dilsel uygulamayı hayata geçirmiştir, fakat nihai amacına insanların beynindeki düş merkezini cerrahi müdahaleyle çıkararak ulaşmak istemektedir. Büyük bir dünya projesi olan "Tek Devleti bireyi bireyden kurtarmak, onlara "cenneti" vermek için vardır ama bu cennette dil, isimlendirme ve matematiksel düşünme dışında belirleyici bir işleve sahip değil gibi görünmektedir.

Zamyatin'e göre dil düşünceyi belirleyen determinist bir unsur olmaktan çok, düşüncenin ürünü veya aracı olarak görülmektedir. Bu anlamda dil Zamyatin'de kısmi, belirsiz bir determinist güce sahip ama düşünceyi ve dolayısıyla bireyi veya toplumu biçimlendirmeye yönelik kesin bir araç olarak görülmemektedir. Böylece Zamyatin'in dilin idiolektik, psikolinguistik ve sosyolinguistik gücünü keşfetmenin eşiğinde olduğunu söylemek mümkündür. Bir başka açıdan bakıldığında ise, "Tek Devlet"in dil yerine matematiksel formüllerle düşünmeyi sağlaması da determinist bir yaklaşım sergilemektedir. Bireylerin dille değil de matematikle düşünmelerini sağlamak ve onları mekanikleştirmek dil-düşünce determinizmini çağırıştırıyor fakat devletin dil uygulamalarına bel bağlamayıp cerrahi müdahaleyle düş ve düşünceyi engellemeye çalışması, Zamyatin'in dilin düşünce üzerinde birincil olmayan bir etkisi, ilişkisi olduğuna inandığını düşündürmektedir. Zaten eserde dile fiziksel olarak çok az yerilmesi de bunun kanıtı olarak kabul edilebilir.

II. Ayn Rand'ın "Anthem" Eserinde Dil Olgusu

Bir nükleer savaş sonrası hayatta kalan insanların kurdukları totaliter, altruist bir dünya düzeninde yaşananların anlatıldığı **Anthem**, bireyselliği ve bencilliği temel alan "Objektivizm" felsefesinin kurucusu olan Rand'ın 1937 yılında yazdığı, ilk dönem eserlerindedir. **Anthem**'in betimlediği bu devlet, en tepesinde dünya meclisi yer alan, meslekî meclislerden oluşan bir idari yapıya sahiptir. Rand'ın betimlediği bu antiütopik, kollektif dünyada insanların yaşamındaki herşey meslekler meclisi tarafından belirlenmektedir. İdeolojisi herkesin eşit olduğu, insan

varlığının ancak toplumun, yani diğer insanların ihtiyacı doğrultusunda anlam kazandığı altruist epistemolojiye dayanan bu sistemde birey olmak, farklı olmaya çalışmak, farklı düşünmek, dahası düşünmek en büyük suçlardan sayılmakta ve şiddetle cezalandırılmaktadır. Sistemin altruist ideolojisi bireyselliğin, “ben”in yok dayandığından, bilim, sanat, felsefe, din, aşk, sevgi vb. geleneksel anlamda insana ait olan, insanı insan yapan ne varsa, değiştirilerek, dahası çarpıtılarak altruist konseptte göre yeniden oluşturulmuş ve aksi yasaklanmıştır. Bireysel mülk edinme söz konusu bile değildir, herkes mesleklerine göre belirlenmiş kalabalık koşullarda komunal bir yaşam sürmektedir. Devlet, varlığını sürdürürebilmek için insanların kendileriyle ilgili herhangi bir karar almasına, tercihte bulunmasına veya düşünmesine fırsat vermemek amacıyla çeşitli adli, idari, hukuksal, sosyal bilimsel vb. tedbirlere ek olarak, dili de bir araç olarak kullanmaktadır. En başta “Ben” olmak üzere eski dildeki özellikle bireysel tekillik ifade eden birçok sözcük sözlükten çıkarılmış veya anlamı değiştirilmiştir. Eserin başkahramanları E 7-2521 ve çiftçi H 5-3000 sisteme karşı mücadele eder ve sonunda başarılı olurlar. Öykü yasaklanan sözcük “Ben”in, diğer bireysel tekillik ve iyelik ifade eden sözcüklerin keşfedilerek “Ben”in “Biz”e karşı kısmi zaferiyle biter.

Devletin dille ilgili yaptığı önemli bir uygulama insanların isimleriyle ilgilidir. Çocuklar devlet tarafından yetiştirilmektedir ve altruist felsefeye uygun bir sözcük ve rakam kombinasyonundan oluşan dual isimler verilmektedir. Örneğin “Equality 7-2521”, Union 5-3992, International 4-8818, Liberty 5-3000, Solidarity 96347, Collective 0-0009 vb. (Rand 1938; 18, 21, 30, 47, 69). Devletin seçtiği bu isimler de çoğunlukla insanların özelliklerine aksi anlamlar içermektedir. Örneğin aslında her şeyiyle diğerlerinden tamamen farklı olan çocuğa “Equality 7-2521” isminin verilmesi gibi. Adlandırmada izlenen bu yol sadece kişi adlarıyla sınırlı değildir. Zamansal, mekânsal ve her tür adlandırmada aynı yöntem izlenmekte, bireyselliği çağrıştırmayan mekanik ve özelliksiz isimlendirmeler tercih edilmektedir.

Dünyanın yuvarlak olduğu gibi temel bilgiler dahi değiştirilmiş veya yasaklanmıştır bu devlette. Tarih bir zamanlar kötü adamların yaşamış olduğu ağza alınmaz dönem (Unmentionable Times) olarak adlandırılmaktadır (2). Şehrin sınırları dışında kalan ormanlık bölge girilmesi yasak, meçhul ormandır (Uncharted Forest) (30). Devletin başlangıcı büyük doğuş (Great Rebirth) (23), eğlenceler için bestelenmiş kardeşlik, eşitlik, müşterek ruh marşları (27-28) vb. altruist epistemolojiye dayalı ideolojinin yerleştirilmesine yönelik psikolinguistik ve sosyolinguistik determinist beklentili uygulamalardır.

Dilin kitleleri yönlendirmede ve devlet ideolojisini yerleştirmede en etkili ve en yaygın kullanım biçimi olan sloganlar da ihmal edilmemiştir: “... *Over the portals of the Palace of the World Council, there are words cut in the marble, which we repeat to ourselves whenever we are tempted: “We are one in all and in all one. There are no men but only the great WE, One, indivisible and forever”*” (19). Görüldüğü gibi sloganlar da hep tekilliği, çeşitliliği engellemeye

ve “Ben” yerine “Biz” kavramını tekil yerine çoğulu yerleştirmeye yöneliktir. Altruist ideoloji temelli devletin en çok üzerinde durduğu kavram “Biz”dir. Öykü, başkahramanın kendinden “Biz” diye bahsederek anlatmasıyla başlar ve eser boyunca, diğer bir kişiden “Onlar” diye bahsederek anlatmaya devam eder. Bu uygulamalar **Anthem**’in kurgusal devletinin dilsel determinizme inandığını göstermektedir. Bu nedenle “Biz”i yerleştirmek için her tür dilsel ve idari tedbir alınmıştır. Eski dildeki birçok sözcük gibi tekil şahıs zamirleri “Ben”, “Sen”, “O”, iyelik zamirleri “Benim”, “Senin”, “Onun”, bunlarla ilgili fiil çekimleri vb. de sözlükten, kitaplardan çıkarılmış, kullanımı yasak sözcükler listesinin en başına yerleştirilmiş ve özellikle “Ben”’in kullanımı ölümle cezalandırılan tek suç olarak belirlenmiştir (49). Böylece devlet, “Ben” sözcüğünü sözlüksel ve edimsel olarak elimine ederek “Ben” olgusunu da, yani bireyi de elimine edeceğine inanmaktadır. Ancak Rand, determinizm konusunda aynı inanca sahip değil gibi görünmektedir. Hiçbir tedbir E 7-2521 ve H 5-3000’in kendilerine çizilen sınırların dışına çıkmalarına engel olamaz ve çıktıklarında ilk yaptıkları işlerden birisi, ilk suçlarını işlemek, kendilerine uygun olmadığını bildikleri bu mekanik isimlerini değiştirmek, kendilerine birer ad takmak olur: “*Golden One*” (41) ve “*Unconquered*” (53). Ayrıca “*Golden One*” ve “*Unconquered*” devletin tüm tedbirlerine karşın, sık sık mevcut dilin sözcükleriyle ifade edilemeyen bir şeylerin olduğunu farkederler, ancak güncel dil buna el vermediğinden bunun ne olduğunu net bir şekilde kendilerine de ifade edememektedirler (27, 34, 45, 64). Bu durum determinist yaklaşıma zıtlık teşkil etmektedir. Yani eserde yer verilen bu olaylar, dil olmadan da düşünce süreçlerinin işlediği, dilin yokluğunun düşünceyi engellemediği anlamına gelmektedir. Ancak buna rağmen çeşitli dilsel uygulamalar devam etmektedir eserin totoliter dünyasında. Özellikle de bireysel, tekil bir şeyler ifade etmek gerektiğinde, “Biz”’in düşünüleni, hissedilene ifade etmede yetersiz kaldığı eserin kahramanları tarafından anlaşılmaktadır: “*Today, the Golden One stopped suddenly and said: We love you... But, then they frowned and shook their head and looked helplessly. No they whispered, that is not we wished to say. ...*” (86). *Golden One, Unconquered*’e duyduğu sevginin şehirde onlara öğretilen dille kurulan cümlelerle ifade edilemediğini hisseder ama nasıl olması gerektiğini de bilemez. Tekrar tanımlamaya çalışır: “*We are one... alone... and only...and we love you who are one... alone...and only... And we felt torn, torn for some word we could not find*”. Bu alıntıda da görüldüğü gibi dilin yokluğu, *Golden One*’ın düşüncelerini ifade etmemesine neden olsa da o düşüncelerin, duyguların oluşmasını engelleyememiştir. Nihayet öykünün sonunda “Ben” sözcüğünün eski kitaplardan keşfedilmesiyle ifade edilemeyen ama engelenemeyen de duygular, düşünceler ifade edilir hale gelir: “*I am. I think. I will. My hands ... My spirit ... My sky ... My forest ... This earth is mine. ...*” (94). Öykünün bu noktasında kadar kendinden “Biz”, karşısındaki kişiden “Siz, Onlar” diye bahsederek anlatan, konuşan kahraman, E 7-2521 yasak kelimeleri keşfettikten sonra artık “Ben, Sen, O, Benim, Senin” gibi zamirleri kullanarak

anlatmaya devam eder olayları, düşüncelerini ve duygularını. “Ben” ve diğer tekil sözcüklerin yok edilmesi Ben’i ve bireyselliği zorlaştırmış ama yok etmeye yetmemiştir.

Görüldüğü gibi Rand da dil-birey ve dil-toplum ilişkisinin, dilin idiolektik, psikolinguistik ve sosyolinguistik determinist boyutunun farkındadır. Ancak bu farkındalık, dilin bireyi ve toplumu yönlendirmede, şekillendirmede etkili, nihai bir araç olarak görme inancı değildir Rand’ın. Rand (1982; 138 ff. ve 301 f.) kuramsal yazılarında da dilin determinist gücüne inanmadığını belirtmekte, bunun kimi otoritelerin fikri, arzusu olduğunu vurgulamaktadır. Rand’ın **Anthem**’de insanların dili böyle bir araç olarak kullanma isteklerine rağmen başarısız olmalarıyla, determinizmin eksikliğini, başarısızlığını ifade etmesi kuramsal yazılarıyla paralellik göstermektedir.

III. George Orwell’in “1984” Adlı Eserinde Dil Olgusu

İngiliz yazar George Orwell’in totaliter bir devlet düzenini anlattığı anti ütöpik romanı 1984, 1948 yılında yayımlanmıştır. Eserde anlatılan dünya, bir atom savaşını müteakiben, yönetim sistemleri özde birbiriyle aynı, oligarşik partilerce yönetilen üç büyük imparatorluğa bölünmüştür: Okyanusya, Avrasya ve Doğu Asya. Eser Okyanusya’da geçen olayları ele almaktadır. Okyanusya’da bir parti oligarşisi egemendir ve partinin en tepesinde “Büyük Birader” olarak adlandırılan yarı efsanevi bir lider bulunmaktadır. Devlet gerçek, sevgi, barış ve bolluk bakanlıkları olmak üzere dört bakanlıktan oluşmakta ve yaşamın her aşamasına müdahale etmektedir. 1984’ün dünyasında bireysel bir yaşam söz konusu değildir. Partinin tüm programı kısa sloganlarla ifade edilen üç epistemolojik temele dayanmaktadır: “*Savaş Barıştır*”, “*Özgürlük Köleliktir*” ve “*Cehalet Güçtür*”. Daha önce tarih boyunca var olmuş bütün despotların içgüdüsel hegemonya arzularından çok farklı olarak, parti tarihi dondurmak ve hegemonyasını sonsuza dek sürdürmek niyetindedir. Parti bu amaca ulaşmak için her yere yerleştirilen kameralarla halkın bütün sosyal ve bireysel alanları gözetlemektedir ve düşünmek de dâhil insan olmak adına ne varsa yasaklamıştır. Kısacası parti dışında hemen hemen hiç kimsenin var olma hakkı yoktur. Hak, özgürlük, gerçek, bilim, din, duygu, düşünce, hayal, ideal vb. hiçbir şey var olamaz eserin bu kurgusal dünyasında. Parti, tarihi gerçekleri saptırarak tarihi kontrol altında tutmak ister; partiye göre tarih değişkendir ve partinin istekleri/ çıkarları doğrultusunda her an güncellenebilir niteliktedir ve güncellenmektedir de. Bugün ve gelecek ise düşünce polisi, çift düşün (aynı anda birbirine zıt iki kavramı düşünme ve doğru kabul etme) kavramı, sözde savaşlar ve diğer idari mekanizmalar aracılığıyla kontrol altında tutulmak istenmektedir. Parti bugünü ve geleceği kontrol etmek ve nihai amacına ulaşmak için ordu ve düşünce polisinin yanı sıra daha etkili bir silaha sahiptir: Dil. Parti, yeni bir dil (New Speak-Yeni Dil) yaratarak düşünceyi kontrol etmek ve geleceği şekillendirmek istemektedir. Yeni dil sayesinde halk sadece partinin izin verdiği sınırlar içerisinde

düşünebilecektir, hatta hiç düşünemeyecektir. Yeni dilin tamamen benimsenmesi ve içselleştirilmesiyle partiye karşı herhangi bir suç da mümkün olmayacaktır. Düşünce polisinin kontrol tedbirleri sadece geçici çözüm olarak görülmektedir. Partinin hedeflediği nihai çözüm dil reformuyla gerçekleşecektir. Romanın başkahramanları olan gazete çalışanı Winston ve dış parti üyesi, memure Julia gibi çok az insan bu korkunç yok etme mekanizmasının farkındadırlar ve bu otoriter sisteme karşı savaşılmaya karar verirler. Ancak bu her şeye hâkim sistem karşısında pek fazla şansları yoktur. Yenilirler, parti kazanır.

Orwell'in dünyanın başına gelebilecek en kötü kâbus senaryosunu anlattığı, bir totalitarizm klasiği olan 1984'ün gerçekleşmesinde dil de politika ve diğer unsurlar kadar, hatta daha da etkili, belirleyici bir araç olarak sunulmaktadır. Eserde sık sık şiddet ve işkence süreçlerinin yanı sıra dille ilgili uygulamalara da bolca yer verilmektedir. Okyanusya'da iki çeşit dil vardır: Eski dil ve yeni dil. Eski dil, halkın çoğunluğu tarafından konuşulan "standart" İngilizcedir. Yeni dil ise parti tarafından planlanan, başlangıç aşamalarında olan, kurgusal 1984 yılında henüz kimse tarafından tam olarak konuşulmayan, yerleştirilmeye çalışılan resmi dildir ve ancak 2050 yılına kadar tamamen hayata geçirilmesi hedeflenmektedir.

Dil reformu kapsamında eski dilin çeşitlilik gösteren ifadeleri basit, formüle benzer bir biçime indirgenmektedir. Ekte yeni dil hakkında şu bilgilere yer verilmektedir: Yeni dil, mekanik bir biçimde A, B ve C olarak adlandırılan üç bölümden oluşmaktadır. A bölümü sadece güncel ihtiyaçları karşılamaya yöneliktir ve oldukça az sayıda sözcük içerir. B bölümü, bileşik sözcüklerden oluşmaktadır ve politik amaçlar içindir. C bölümü ise bilim ve teknik alanında ihtiyaçların karşılanması için gereken teknik terimleri içermektedir. Her üç gruptaki sözcükler, dilde kolay söylenebilen kısa, ekonomik sözcüklerdir. Ancak buradaki ekonomi anlayışı, bilinen anlamda, konuşma mekanizmasının biyolojik koşulları gereği oluşan dilde ekonomi prensibinden apayrı bir uygulamadır ve partinin ideolojisine yönelik bir dilsel ekonomi uygulamasıdır. Bu, eserde doğrudan ifade edilmektedir. Dilbilimci Syme, yoldaşı Smith'e yeni dilin oluşturulma sürecini şöyle açıklamaktadır. *"You think, I dare say, that our chief job is inventing new words. But not a bit of it! We are destroying words - scores of them, hundreds of them every day. We're cutting the language down to the bone"* (Orwell 1975, 44). Dilin minimuma indirgenmesi, sözcüklerin, eş ve karşıt anlamların yok edilmesiyle gerçekleştirilmektedir. Syme açıklamasına şöyle devam eder:

"Of course the great wastage is in the verbs and adjectives, but there are hundreds of nouns that can be got rid of as well. It isn't only the synonyms; there are also antonyms. After all, what justification is there for a word which is simply the opposite of some other word? A word contains its opposite in itself. Take, good', what need is there for a word like, bad'?, Ungood'will do just as well - better, because it's an exact opposite, which the other not. Or again, if you want a

stronger version of ,good‘, what sense is there in having a whole string of vague useless word like, excellent‘ and, splendid‘ and all the rest of them?, Plusgood‘ covers the meaning; or, doubleplusgood‘ if you want something stronger still. ... In the end the whole notion of goodness and badness will be covered by only six words – in reality, only one word” (44).

Böylece yeni, sözcük dağarcığı ve işlev açısından fakir ve sözcükleri sadece kesin ve tek anlam taşıyan bir dil oluşturulmaktadır. Örneğin “özgür” kelimesi yeni dilde asla düşünsel veya politik anlamda özgür anlamlarını çağrıştırmaz. Sadece “*This field is free from weeds*” (121) gibi anlamları karşılayabilir ancak. Yeni dil ile eskiden bilinen gelişmiş diller arasındaki bir başka fark, dilde istisnalara asla yer verilmemesidir. Eski dilde yer alan biçimsel, dizimsel, anlamsal ve edimsel düzensizlikler/kural dışlıklar yok edilmiştir. Çünkü bu düzensizlikler, uzun cümleler veya bir ifade için kullanılabilir sözcük çeşitliliği düşünmeye neden olabilir. Böylece parti biçimsel, anlamsal ve kullanımsal yönden olabildiğince kısıtlı bir dil yaratmayı hedeflemektedir ve hayata geçirmek için de çalışmalar başlatmıştır. Partinin böyle bir dili yaratmak istemesindeki amaçlar da yine eser içerisinde doğrudan ifade edilmektedir. Dilbilimci Syme, yeni dilin birincil amacının düşünce alanını daraltmak olduğunu açık bir şekilde şöyle ifade eder:

“Don’t you see that the whole aim of Newspeak is to narrow the range of thought? In the end we shall make thought crime literally impossible, because there will be no words in which to express it. Every concept that can ever be needed will be expressed by exactly one word, with its meaning rigidly defined and all its subsidiary meanings rubbed out and forgotten” (45).

Alıntıdan açıkça anlaşıldığı gibi Syme, partinin dili kısıtlayarak insanların bilincini kısıtlamayı, kontrol etmeyi amaçladığını ifade etmektedir. Dil reformu süreci tamamlandığında muhalif düşünceleri ifade edecek sözcük ve bununla özgür düşünme olanağı da kalmayacağından, düşünce suçu da ortadan kalkacaktır. Dil-düşünce arasındaki ilişki romanın ekindeki dilbilgisi açıklamaları bölümünde de açık bir şekilde ele alınmaktadır:

“... It was perceived that in thus abbreviating a name one narrowed and subtly altered its meaning, by cutting out most of the associations that would otherwise cling to it. The words Communist International, for instance, call up composite picture of universal human brotherhood, red flags, barricades, Karl Marx and the Paris Commune. The word comintern, on the other hand, suggests merely tightly-knit organization and a well-defined body of doctrine. It refers to something almost as easily recognized, and as limited in purpose, as a chair or table. Comintern is a word that can be uttered almost without taking thought, ...” (247-248).

Syme, bu alıntıda, aynı zamanda determinist bir çelişkiyi de dile getirmektedir: Bir yandan sistem karşıtı bir düşünceyi ifade edecek hiçbir sözcük kalmaması

planlanmaktadır (dil olmaksızın da işleyen otonom bir süreç olarak düşünce), öte yandan Ingsos'un öngörmediği hiç bir düşüncenin var olamayacağı ifade edilmektedir, yani dil, bilinci de etkilemektedir (sadece dille mümkün olabilen bir süreç olarak düşünce). Bu, dil-düşünce ilişkisi paradoksu ekte de net bir şekilde ortaya konmaktadır.

“So did the fact of having very few words to choose from. Relative to our own, the Newspeak vocabulary was tiny, and new ways of reducing it were constantly being devised. Newspeak, indeed, differed from most all other languages in that its vocabulary grew smaller instead of larger every year. Each reduction was a gain, since the smaller the area of choice, the smaller the temptation to take thought. Ultimately it was hoped to make articulate speech issue from the larynx without involving the higher brain centers at all. This aim was frankly admitted in the Newspeak word duck speak, meaning “to quack like a duck ‘...” (249)

Parti –ya da Orwell– dilin düşünceyi belirlediği konusunda kesin yargılara sahiptir. Bu nedenle parti, sözcükleri yok ederek sadece düşünceyi daraltmak değil, (eski) dil ile beyin arasındaki bağlantıyı koparmak, düşünceyi tamamen imkânsız kılmak istemektedir. Lindken'in de (1979: 39) vurguladığı gibi, Orwell burada dilin determinist özelliğini, düşünce üzerinde varoluşsal bir etkiye sahip olduğunu açıkça belirtmektedir.

Yeni dilin bir işlevi de, insanların tarihle otantik bağlantısını kesmektir. Uzak ve yakın geçmişe ait yaygın olarak bilinen gerçekler zaten manipüle edilmekte ve partinin isteklerine göre şekillendirilmektedir. Ancak tarihle ilgili “sorun”un nihai çözümü de yine dil reformunda yatmaktadır. Devrim öncesi döneme ait edebi eserlerin yeni dile çevirisi mümkün olmayacağından Shakspeare'in, Milton'un, Dickens'ın v.d. eski dildeki metinleri yeni dilde var olmayacaktır. Eski dildeki edebiyattan sadece parti ideolojisi doğrultusunda değiştirilmiş çok az bir kısım yeni dile aktarılacak, geri kalan kısmı yok edilecektir. Bütün bunlar eserde doğrudan ifade edilmektedir:

“It was impossible, to translate any passage of Oldspeak into Newspeak unless it either referred to some technical process or some very simple everyday action ... “When Oldspeak had been superseded, the last link with the past would have been severed ...” (250) ... A good deal of the literature of the past was, indeed, already being transformed in this way. ...when the task had been completed, their original writings, with all else that survived of the literature of the past, would be destroyed” (251).

Partinin eski edebiyatı neden yok etmek istediği de yukarıdaki alıntıda “eski dil tamamen bertaraf edildiğinde geçmişle olan son bağlantı da kopmuş olacaktır.” şeklinde açıklanmaktadır. Geçmiş, sistemi tehdit eden bir unsurdur ve dil reformu kapsamında, dil aracılığıyla o da yok edilecektir. Bu da Orwell'in bakış açısıyla dilin determinist karakterini vurgulayan bir yaklaşımdır. Partinin yeni bir dil

yaratmak için çaba harcamasının yukarıda anılan politik edimsel amaçlarının dışında iki önemli gerekçesi daha vardır: Kendi için var olma ve estetik. Bu gerekçeler de eserde doğrudan ifade edilmektedir. Eski dile ait sözcüklerin vb. yok edilmesi hem düşüncüyü kısıtlamak içindir, hem de sadece yok etmiş olmak için yok etmektir de aynı zamanda: *“Quite apart from the suppression of definitely heretical words, reduction of vocabulary was regarded as an end in itself, and no word that could be dispensed with was allowed to survive”* (242). Bu, kendisi için var olma keyfiyeti partinin varlığı dâhil ve tüm uygulamalar için tipiktir. Örneğin partiyi harekete geçiren temel motivasyon “Güç için Güç’tür. Okyanusya’da yapılan her uygulama kendisi için yapılmaktadır, dilin imha edilmesi de. Dili imha etmenin bu irrasyonel kendi için var olma motivasyonu dışında “estetik” bir yönü de vardır. Bu yok etme süreci işlevsel olduğu kadar güzel, muhteşem, hatta zarafetli bir süreçtir de Syme’a, daha doğrusu partiye göre. Syme bu yok etme sürecindeki “estetik” boyutu şöyle dile getirmektedir:

“It is a beautiful thing, the destruction of words. ... Don’t you see the beauty of that, Winston? It was B. B.’s idea originally, of course, he added as an afterthought.” ve “... You haven’t a real appreciation of Newspeak, Winston, he said almost sadly. ... You don’t grasp the beauty of the destruction of words” (144).

Böylece dili (ve var olan her şeyi) yok etme eyleminin, sadece eylemin kendisi için var olması ve “zarafeti” Okyanusya’nın Büyük Biraderi’nin, tek partisinin determinist ve edimsel olmayan, felsefi ve psikolojik tabanlı iki gerekçesi olarak ortaya konmaktadır.

Düşünce suçunu engellemek için çift-düşün’ü icat eden, olası her tür düşünce suçunu en korkunç işkence yöntemleriyle cezalandıran, her şeyi emreden, hile ile değiştiren ve bozan parti, dil söz konusunda şaşırtıcı derecede sabırlıdır. 1984 yılında yeni dil sözlüğünün son baskısı hazırlanmaktadır. Ancak yeni dilin eski dilin yerini alması için 70 yıllık bir zaman geçmesi gerekmektedir. Partinin yeni dilden ne beklediğini yine Syme’dan öğreniyoruz:

“... But the process will still be continuing long after you and I are dead. Every year fewer and fewer words, and the range of consciousness always a little smaller. Even now, of course, there’s no reason or excuse for committing thought crime. It is merely a question of self-discipline, reality-control. But in the end there won’t be any need even for that. The Revolution will be complete when the language is perfect. Newspeak is Ingsoc and Ingsoc is Newspeak’ he added with a sort of mystical satisfaction.” (45)

Yeni dil yerleştiğinde devrim süreci de tamamlanmış ve bütün insanlar tamamen kontrol altına olacaktır. Devrim sürecinin ancak yeni dilin oturmasıyla amacına ulaşacağı ifadesi, eserde dil olgusuna ne denli büyük bir önem verildiğini göstermektedir: *“The Revolution will be complete when the language is perfect.*

Newspeak is Ingsoc and Ingsoc is Newspeak, 'he added with a sort of mystical satisfaction" (47). Burada Orwell'in insanın gerek bireysel gerekse toplumsal anlamda şekillendirilmesinde dili en önemli, hatta yegâne unsur olarak gördüğü anlaşılmaktadır. Orwell'e göre dil her şeydir.

Bu felsefî-determinist açılımların yanı sıra, eski dilin güncel edimsel boyutu da ilginçtir Okyanusya'da. Eski dil, günümüzde bilinen anlamda normal bir dil olmasına karşın parti organları ve parti televizyonu tarafından geleceğin yeni dilinin tarzında kullanılmaktadır. Kullanıcı tarafından açılıp kapatılamayan, 24 saat yarı interaktif yayın yapan televizörler parti üyelerini ve proletaryayı gün boyu aslında gerçek olmayan üretim artışı istatistikleriyle bombardıman etmektedirler. Spikerler –Orwell'in deyimiyle– metalik bir sesle istatistikleri gün boyu tekrarlayıp durmaktadırlar. Zafer veya yaşam standardının yükseldiğiyle veya üretim artışıyla ilgili haberler söz konusu olduğunda spikerler daha coşkulu, askeri bir ses tonuyla konuşmaktadırlar. Örneğin televizyon, kişi başına haftalık 40 gramdan 20 grama düşürülen çikolata oranının haftada 20 grama çıkarıldığını, mekanik, emredici, coşkulu, askerî bir edayla, yeni dilin gelecekte oturduğunda alacağı bir tarzda söylemektedir (50). Eski dilin eserin şimdiki zamanında (1984) yeni dil tarzında kullanılması, gelecekte yeni dilin üstleneceği biçim ve işlevin eski dil tarafından da sağlanması anlamına gelmektedir.

Haberlerin dilin sesel, sesüstü, morfolojik, sentaktik, semantik ve pragmatik tüm unsurları aracılığıyla çarpıtılarak kitlelerin yönlendirilmek istenmesi sadece Okyanusya vatandaşlarının karşı karşıya olduğu bir olgu değildir. Haberlerin ve gerçeklerin çarpıtılması olgusu Orwell'in gerçek yaşama ilişkin deneyimlerine de dayanmaktadır. Orwell kurgusal olmayan *"Politics and English Language"* ve (1946a) ve *"The Preventing of Literature"* (1946b) deneme makalelerinde tam da bu düşüncelerini anlatmaktadır. Örneğin *"Politics and English Language"* (1946a) yazısında şöyle der: *"In our time, political speech and writing are largeley the defense of the indefensible"*. 1984'ün Okyanusyası'nda gerek bolluk bakanlığının haberlerinde gerekse nefret haftası etkniliklerinde dil, gerçekleri gizleyecek ve proleteriyayı coşturacak şekilde kullanılmaktadır. Ne bu manipulatif uygulamalar, ne de kısaltmalar veya partinin (anlamsız gibi görünen) solganları sadece 1984'ün bu kurgusal dünyasına özgüdür. Bunlar gerçek dünyada da mevcuttur. Orwell (agy.) bunu şöyle ifade eder: *"... Thus political language has to consist largely of euphemism, question-begging and sheer cloudy vagueness."* Orwell aynı yazısında dil-politika ilişkisi konusunda şöyle der: *"Political language - and with variations this is true of all political parties, from Conservatives to anarchists - is designed to make lies sound truthful and murder respectable"* (agy.). Böylece Dil, manipulatif ve deterministik özellikleriyle gerek 1984'ün Okyanusya'sının kurgusal dünyasında, gerekse Orwell'in gerçek dünyasında en güçlü, hatta tek hegemonya aracı bireyi ve toplumu biçimlendirici unsur olarak karşımıza çıkmaktadır. Böylece 1984'ün oligarşik partisinin dil reformundan

gelecek için ne beklediği olabildiğince net bir şekilde ortaya çıkmaktadır. Henüz başında bulunduğumuz 21. yüzyılın gerçek dünyasının da Orwell'in kurgusal ve 20. yüzyılın ilk yarısındaki gerçek dünyasından farklı olduğunu düşünmek olanaksız gibidir. Orwell gerek 1984'ün kurgusal dünyasında, gerekse gerçek dünyasında dilsel determinizme derinden inanan ama oldukça karamsar bir durumdadır. Ona göre, dil toplumu da, bireyi de temelden şekillendirme hatta var etme veya yok etme potansiyeline sahip bir olgudur.

IV. Peter Handke'nin “Kaspar” Eserinde Dil Olgusu

Handke'nin tiyatral eseri “Kaspar”, 16-17 yaşına kadar toplumdan izole bir ortamda büyüyen Kaspar Hauser'in gerçek yaşam öyküsüne dayanmaktadır. Toplumdan izole yaşayan tüm diğer “vahşi çocuk” olgularında olduğu gibi Kaspar Hauser'de dilsizdir ve doğal olarak davranışları da gariptir. Elini ayağını, vücudunu nasıl hareket ettireceğini bilmemektedir. Yapabildiği tek şey, kendisine bir şekilde ezberletilmiş bir cümleyi, “Babası gibi, şövalye olmayı istediğini” tekrarlamaktır: *“Ich will ein Ritter werden, wir einmal mein Vater gewesen ist.”* Kendisine söylenen her söze, yapılan her davranışa bu cümleyi tekrarlayarak tepki göstermektedir. Toplumdan izole yaşayan diğer vahşi çocukların aksine, Kaspar Hauser zamanla dil öğrenmeyi başarır hem de oldukça iyi bir seviyede öğrenir. Dili öğreninceye kadar hiçbir şeyin farkında değildir Hauser, onun için ne geçmiş ne de şimdiki zaman vardır. Ancak dili öğrendikten sonra yavaş yavaş geçmişini hatırlamaya ve çevreyle iletişim kurmaya başlar (Kaspar Hauser'in öyküsü için bk.: Hern, 1978: 57-58; Durzak 1982: 93; Buch, 2005: 93 ff.). Handke “Kaspar”da bir dilsizin dil öğrenme sürecini, daha doğrusu suflörlerin bir figüre zorla dil öğretme sürecini anlatmaktadır. Oyunun başlangıcında Kaspar ne yapacağını bilemeyen, mekanik bir hareket tarzıyla sahneye çıkar. Sahnedeki diğer nesnelere de dağınık bir şekilde durmaktadır. Gerçek Kaspar Hauser öyküsünde olduğu gibi, eserdeki Kaspar da insandan çok bir yaratık görünümündedir ve çevresindeki nesnelere ne yapacağını bilemez durumdadır. Kaspar konuşmamakta, sadece tek bir cümleyi tekrarlamaktadır: *“Ich möcht ein solcher werden wie einmal ein anderer gewesen ist”* (Handke, 1968: 13). Ancak bu cümle Kaspar için bir anlam ifade etmemektedir, öylesine söylemektedir (bk.: Nägele ve Voris, 1978: 82). Suflörler Kaspar'a dilin çeşitli boyutlarını vurgulayarak konuşmayı öğretmeye çalışmaktadırlar. Dilin iletişim, kendini ifade etme, dış dünyayı algılama, düşünme, öğrenme, düzen kurma aracı olduğunu, kısaca her şeye yaradığını tekrarlayıp durmaktadırlar. Tekrarladıkları bu sözlerle Kaspar'ın tekrarlayıp durduğu, kendine ait o tek cümlesinden vazgeçirmeye, yerine kendi sözlerini yerleştirmeye çalışırlar. Bu dil öğretme süreci suflörlerle Kaspar arasında bir çatışmaya dönüşür. Suflörler Kaspar'a adeta dille işkence etmektedirler bu nedenle eser bir dil işkencesi olarak da adlandırılmaktadır (bk.: Renner (1984: 46), Buch, 2005: 31). Sonunda suflörler Kaspar'a dili ve dolayısıyla toplumsal normları öğretirler. Kaspar dili öğrenerek dış dünyaya

açılma olanağı bulur ancak bu süreç sonunda artık birey olmaktan da çıkarak topluluğun bir üyesi olur.

Kaspar sahneye çıkarken sahnedeki eşyalar dağınıktır. Kaspar sahnede kendi cümlesini tekrarlayarak çevresinde dağınık bir şekilde duran nesnelere bir düzene koymaya çalışırken her defasında başarısız olur. Bu dağınıklık ve Kaspar'ın nesnelere düzene koyma başarısızlığı, Pelz (1996: 17 ff.), Nägele ve Voris'e (1978: 82) ve Saße'ye (1995) göre uygar sosyal yaşamın, Kaspar (birey) için bir kaos anlamına geldiğini ifade etmektedir. Kaspar eşyaları düzene sokma denemelerinde başarısız oldukça suflörler telkinleriyle onu etkilemeye başlarlar. İlk cümleleriyle dilin insan olmanın, bilincin ve kendini ifade edebilmenin bir koşulu olduğunu ifade ederler: *“Schon hast du einen Satz, mit dem du dich bemerkbar machen kannst. Du kannst dich mit dem Satz im Dunklen bemerkbar machen, damit man dich nicht für ein Tier hält. Du hast einen Satz, mit dem du dir selberschonalles sagen kannst, was du andern nicht sagen kannst”* (Handke, 1968; 16).

Suflörler Kaspar'a sürekli tekrar yoluyla cümleler öğretmeye çalışırken o da inatla kendi cümlesini tekrarlayarak etrafındaki nesnelere düzene koyma çabasına devam eder. Suflörler Kaspar'a dış dünyayla sorunlarını sadece dil aracılığıyla çözebileceğini söylerler. Dilin insanı insan yaptığı vb. öğretiler sürüp gider: *“Alles bezeichnen, was sich dir in den Weg stellt, und es aus dem Weg räumen. ... Mit diesem Satz gehören alle Gegenstände dir”* (17). Saße de (1995) Handke'nin “Dil sayesinde her şey sana aittir.” ifadesiyle, dilin insanın çevresini kontrol etmede etkili araç olduğunu, insanı “insan”, “özne” yaptığını ve dilin Aristoteles felsefesindeki “Özne-Nesne” ilişkisindeki rolünü genel olarak özetlediği fikrindedir. Suflörler dille ilgili tüm ayrıntıları **Kaspar**'a aktarmaya sabırla devam ederler. Dilin birey-dış dünya ilişkisi oluşturmanın en öncül koşullardan birisi olduğunu defalarca yinelerler ve her yinelemede cümlede biraz değişiklik yaparak, her defasında vurguyu yükselterek ve cümleye yeni bir anlamsal öge ekleyerek, dilin başka bir boyutunu ön plana çıkarırlar:

“Du hast einen Satz, mit dem du jede Unordnung in Ordnung bringen kannst: mit dem du jede Unordnung im Vergleich zu einer anderen Unordnung als verhältnismäßige Ordnung bezeichnen kannst: mit dem du jede Unordnung zur Ordnung erklären kannst: dich selber in Ordnung bringen kannst: jede Unordnung wegsprechen kannst. ... Du bist der glückliche Besitzer eines Satzes, der dir jede unmögliche Ordnung möglich und jede mögliche und wirkliche Unordnung unmöglich machen wird: der dir jede Unordnung austreiben wird” (Handke, 1968: 19).

Dil burada sadece basit iletişim ya da çevreyi kontrol aracı olmanın yanı sıra, varoluşun en vazgeçilmez unsurlarından birisi olarak tanımlanmaktadır. Bu ifadelerden yola çıkarak, Handke'nin de dilsel determinizm konusunda kesin

yargılara sahip olduğunu söylemek mümkündür. Handke bu tür determinist düşüncelere eserde sıklıkla yer vermektedir: “*Du kannst dir nichts mehr vorstellen ohne den Satz. Ohne den Satz kannst du keinen Gegenstand sehen ...*” (19) ve “... *Der Satz kann noch alles bedeuten*” (21). Dilin her şey olduğu, dünyayı dilimizle gördüğümüz ve benzeri düşünceler, takip eden tekrar cümlelerle de iyice pekiştirilmektedir. Eserdeki bu ifadeler doğrudan dış dünyanın ve tüm gerçekliğin sadece dilin izin verdiği bir biçimde algılanabileceği ve düşüncenin de ancak ve ancak dilin çizdiği sınırlarda gerçekleşebileceği şeklindeki dilsel determinizmi ifade etmektedirler (bk.: Hern, 1978: 70 ff.). Bu nedenle suflörler, ya da Handke, dilin neden her şey demek olabileceği konusunda kendinden emindir.

Kaspar biteviye tekrarlanıp duran, derin varoluşsal, felsefi içerikli dilsel saldırılara fazla dayanamaz. Bütün dilsel saldırılara kendi cümlesiyle karşı çıkmaya devam etmeye çalışsa da, cümlesi bir noktadan itibaren suflörlerin telkinlerinin etkisiyle değişmeye, bozulmaya başlar. Düzenli cümlesi zamanla daha küçük parçalara bölünür. Örneğin “*Ich möcht./Ich möcht werden wie einmal./Ich möcht ein solcher wie einmal./Ein anderer./Ein solcher anderer./Einer.... Gewesen ich. Ein anderer ist werden. ... Ist ein./Ich solcher./Möcht ein anderer. ...*” (Handke, 1968; 22-23.) Ama **Kaspar**'ın çabaları boşunadır, suflörler sayıca daha fazladır, daha güçlüdürler, saldırılarının şiddetini gittikçe artırmaktadırlar ve bu şiddet karşısında yavaş yavaş **Kaspar**'ın kendisine ait olan tahrip olmaya başlamıştır. Kendine ait olanı, cümlesini son bir hamleyle, “*Ich möcht ein solcher anderer werden wie einmal ein anderer solcher gewesen ist*” (23) gibi göreceli olarak başarılı bir şekilde toparlamaya çalışmasına karşın kısa sürede cümledeki anlamlı her şeyi yitirir ve cümle tamamen anlamsız, bağlamdan kopuk ifadelere, boş seslere dönüşür: “*Ein./Ist./Solcher./Gewesen./Möcht./Anderer./Gewöchten!/Olch!/Andrein!/Solchicht!/Isten!/Mörden!/Esch!*“ und „*Osch nöcht alsten welicht lein*” (23-24). Kaspar artık cümlesini düzenli ve anlamlı bir bütün olarak tutamaz duruma geldiğinde, suflörler öğretici dil felsefesi ifadelerini bir yana bırakıp kısa ve etkili emir cümleleriyle ona daha şiddetle saldırıya geçerler: “*Ordnen. Stellen. Legen. Setzen./Stellen. Ordnen. Legen. Setzen./Legen. Stellen. Ordnen. Setzen*“ und „*Hören?/Bleiben?/Aufmachen? ...*” (24-25). Kaspar, bu gittikçe artan şiddet karşısında dayanamayıp teslim olunca, tamamen sessizliğe gömülünce suflörler de dilsel saldırılarına geçici olarak ara verirler. **Kaspar**'ın suskunluk anında suflörler onu dil ile düzen arasındaki ilişki konusunda daha sakin, saldırı niteliği taşımayan bir anlatımla bilgilendirmeye devam ederler, Kaspar da onlara itaat ederek zamanla sözcükler söylemeye ve cümle kurmaya çalışır. “*Weil./Oft./Mich./Nie./Wenigstens. ...*” (26) gibi tek sözcükten “*In die Hände./Weiter und breit./Oder dort. ...*” (27) gibi iki sözcükten oluşan cümlelere geçiş yapar ve nihayet suflörlerin söylediklerine benzer, kısmen düzenli cümleler kurmayı başarır. Söyleyebildiği ilk cümlede içinde bulunduğu acınası durumla geçmiş kıyaslar: “*Damals, als ich noch weg war, habe ich niemals so viele*

*Schmerzen im Kopf gehabt, und man hat mich nicht so gequält wie jetzt, seit ich hier bin ... Ich sah weder etwas noch hörte ich etwas, und es ging mir gut” (29). Kaspar’ın suflörlerin ona (toplumun bireye) uyguladığı baskıyı, dil bilmediği, neredeyse bir “hiç” olduğu zamanlardan daha kötü olarak nitelemesi ilginçtir. Ama dil öğrenmenin **Kaspar**’da olumlu etkileri de vardır. Dili öğrenmenin olumlu yönlerini şöyle özetler Kaspar:*

“S e i t ich sprechen kann, kann ich a l l e s in Ordnung bringen ... Seit ich sprechen kann, kann ich ordnungsgemäß aufstehen; aber das Fallen tut erst weh, seit ich sprechen kann; aber das Wehtun beim Fallen ist halb so schlimm, seit ich weiß, daß ich über das Wehtun sprechen kann; aber das Fallen ist doppelt so schlimm, seit ich weiß, daß man über mein Fallen sprechen kann. ... (30)... alles, was in Ordnung ist, ist in Ordnung, weil ich mir sage, daß es in Ordnung ist, ... (43) War es mir früher, als gäbe es mich gar nicht, so gibt es mich jetzt fast zu viel, und die Gegenstände, von denen es früher zuviel gab, sind mir jetzt fast zu wenig geworden (68)”

Suflörlerin **Kaspar**’a öğretmeye çalıştıkları cümlelerden ve **Kaspar**’ın dil birey, düşünce, toplum, düzen vb. ilişkisi hakkındaki bu ifadeleri, Handke’nin dil ile gerçeklik arasındaki ilişkiye yönelik görüşlerine ilişkin önemli bilgiler vermektedir. Dilin bireyi var eden, şekillendiren, ama yok da edebilen bir unsur olduğunu neredeyse hiç yoruma gerek bırakmadan basit bir şekilde ifade etmektedir. Kısacası Handke’ye göre dil birey için varoluşun temel şartı ve sağlayıcısıdır, her şeydir.

Eserde, **Kaspar**’ın topluma adapte edilmesi, sosyalizasyonu söz konusu olduğunda ağırlıklı olarak “müssen” ve “sollen” modal fiillerinin kullanılması da anlamlıdır (Örn. Jeder muss/soll das und das tun gibi). Bu modal filler ya da sosyalizasyon bireyin toplumsal normlara uymaya “zorlandığı” anlamına gelmektedir. Toplumsal normlar bireye zaman içerisinde “dil” aracılığıyla empoze edilmektedir. Hern (1978: 70), Saße (1995) ve Renner 1984: 48) eserde zorunluluk ifade eden modal filler, bağlaçlar ve model cümleler gibi çeşitli dilbilgisi yapılarının, bireyin içselleştirilmesi beklenen toplumsal normları ifade ettiğini, dilsel yapıların zamanla tekrarlanarak ve kullanılarak bireyde toplumsal normları oluşturduğunu belirtmektedirler. Suflörler, (ya da Handke) bu fikri de açıkça ifade etmektedir: *“Du hast Modellsätze, mit denen du dich durchschlagen kannst, indem du diese Modelle auf deine Sätze anwendest, kannst du alles, was scheinbar in Unordnung ist, in Ordnung setzen...”* (Handke, 1968: 57).

Kaspar, dilin kısıtlayıcı ikileminin farkındadır ama bu durumla nasıl başetmesi gerektiğini bilemez: *“... Dadurch, daß ich sage: der Stuhl ist harmlos, ist es mit der Harmlosigkeit des Stuhls auch schon vorbei”* (99). Kaspar bu ifadeyle dil olgusunun temel ikilemsel sorununa değinmektedir. Gerçek dünya dille ifade edildiği anda masumiyetini yitirmektedir. Dil toplumsal normları dayatmanın,

empoze etmenin aracıdır ve masumiyet “dayatma”yla daha başladığı anda bitmektedir.

Oyunun sonunda, başlangıçta darmadağın duran eşyalar düzene sokulmuştur artık, ancak tam her şeyin düzene sokulduğu anda sahnede bir sürü Kaspar belirir ve eserin kahramanı Kaspar artık sahip olduğu tek cümle için kıyasıya savaşıyor bir birey değil, teslim olmuş, çevrenin kendisine dayattığı her şeyi, kendine ait olan her şeyden vazgeçme koşuluyla kabul etmiş ve Kasparlar “sürüsünün” bir parçası, bir üyesi olmuştur, onlardan biridir artık. Ortaya çıkan **Kasparlar** ilk aşamada onun söylediklerini tekrarlayarak ona sürünün bir üyesi olduğunu hatırlatırken, daha sonra **Kaspar**’ın söylediklerini bozucu sesler çıkarmaya başlarlar. Bu da, Hern’in (1978: 68) de belirttiği gibi, bireyin toplum tarafından daima tehdit altında olduğu anlamına gelmektedir.

Kimi bilimcilere göre **Kaspar**’da dilin başka iki boyutu daha ele alınmaktadır: Çocuğun dilsel gelişimi ve evrim kuramı. Buraya kadar değinilen, dilin birincil intersubjektif-kommunikatif işlevlerinin yanı sıra, evrim kuramı da ele alınmaktadır. **Kaspar**, oyunun başlangıcında dil bilmeyen, çevresine hükmedemeyen, aciz bir yaratıktan, dil bilen, artık çevresini (nesnelere) kontrol edebilen, onları düzene sokabilmiş sosyal bir varlığa dönüşmüştür. Özellikle Saße (1995) bu fikri vurgulamakta ve **Kaspar**’ın bu biyolinguistik-sosyolinguistik gelişimini, Charles Darwin’in biyolojik evrim kuramının analog bir yansıması olarak değerlendirmektedir. Yine Saße’ye (1995) göre, **Kaspar**’ın ilk başta basit tek sözcükten oluşan cümlelerden, daha sonra iki, üç ve giderek daha fazla sözcükten oluşan karmaşık yapıda cümlelere doğru gelişim gösteren dil edinim sürecini hem çocuğun dilsel gelişimini hem de insan ırkının evrimsel gelişimini ifade etmektedir. Ancak ne Kaspar dil öğrenip gelişerek, sosyalleşerek tüm sorunlarını çözebilmiştir, ne de insan ırkı başarabilmiştir bunu. Özellikle birey ve toplum arasındaki çatışma, insanoğlunca varılmış olan, olumlu gibi görünen gelişimsel uygarlık seviyesine rağmen devam etmekte ve özellikle bireyin varoluşsal açıdan memnuniyetsizliğine neden olmaktadır. **Kaspar**’ın dil öğrenerek her şeyi düzene koyması, **Kaspar** sürüsünün herhangi bir üyesi olması, ait olduğu topluluk ile arasındaki çatışmayı engellemeye yetmemiştir.

Bu eserde ele alınan örnekler, Handke’nin dilsel determinizme derinlemesine inandığını fakat sosyalizasyon ve dezindividuasyon konusunda son derece karamsar olduğunu göstermektedir. Bireyin yok edilişi kaçınılmazdır, birey olma çabası baştan kaybedilmiş bir savaştır, zira sanki birey olunamayacağını farkındaymış gibi, Kaspar Hauser de (babası gibi bir şövalye), Kaspar da (bir zamanlar birisinin olduğu gibi birisi olmak istemekle) daha en başta kendileri değil, bir başkası olma niyetindedirler/zorundadırlar. (bk.: Mixner 1977: 68). Handke’ye göre başlangıçta, bir zamanlar birisinin olduğu gibi olmak isteyen **Kaspar**’ı bireyselliğinden vazgeçmeye, bir kalabalığın/topluluğun üyesi olmaya

yönelten, bunu istemesini sağlayan toplum değil, dildir. Eserde sıkça ve oldukça net bir şekilde vurgulandığı gibi **Kaspar**, daha ilk sözcüğü, ilk cümleyi öğrenerek ve bunları söyleyerek tuzağa düşmüş, toplumun normlarını kendisine empoze etmesine izin vermiş ve böylece bireyselliğini yitirmiştir. Ama **Kaspar**'da hâlen birey olma arzusunun az da olsa kaldığı görülmektedir. Oyun, “Bir zamanlar birisinin olduğu gibi birisi olmak istiyorum’ cümlesini tekrarlayarak her şeye bu cümleyle karşı koyan bir **Kaspar**'la açılır ve bireyselliğini zorla elinden alan topluma “Keçiler ve Maymunlar” diye tekrar tekrar sövmesiyle kapanır. **Kaspar**'ın topluma sövmesi, onun kendini tehdit eden topluma karşı birey olmak için hala bir mücadele umudu olduğu şeklinde değerlendirilebilir. Handke'nin “**Publikumsbeschimpfung**” ve “**Sprechstücke**” (1966), en yoğun olarak **Kaspar**'da ve diğer birçok çalışmasında da dil olgusunu çeşitli oranlarda ve biçimde ele alması (bk.: Blattner, 1982: 73 ff. / Hern, 1978: 66 / Durzak 1982: 105) onun dilsel determinizme ve bunun kaçınılmaz olumsuz sonuçlarına olan inancı ve dezindividuasyona tepkisinin bir göstergesidir.

SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Dilin birey ve toplum üzerindeki, birey ve toplum olmadaki, bireyi ve toplumu biçimlendirmedeki etkisi yani dilsel determinizm, insanoğlunu en eski çağlardan beri meşgul etmiş ve her dönem, o dönemin paradigmalarıyla değerlendirilerek varlığını günümüze kadar sürdürmüş bir olgudur. Dil tüm insanî olguların olduğu gibi edebiyatın da ilgi alanına girmiş, edebiyat da dili betimleme, yapısını, işlevlerini ve etkisini anlama çabası içinde olmuştur. Bu çalışmada edebiyatın dili bu boyutlarıyla betimleme, anlama çabası, Y. Zamyatin'in **My**, Ayn Rand'ın **Anthem**, George Orwell'in **1984** ve Peter Handke'nin **Kaspar** olmak üzere yirminci yüzyılda yazılmış dört edebî eser örnek alınarak ortaya konulmaya çalışılmıştır. Seçilen eserler radikal, bireysel ve toplumsal değişiklikleri konu etmekte ve bu özellikleriyle dilin idiolektik, psikolinguistik ve sosyolinguistik açıdan ele alınışını örneklemek için iyi birer örnek teşkil etmektedirler.

Zamyatin, **My** eserinde ortaya konduğu kadarıyla dilin bireyle ve toplumla olan determinist ilişkisinin farkındadır ancak bu determinizm çok net bir şekilde ifade edilmemektedir. Zamyatin'in dilsel determinizme bakışı, dil ile birey ve toplum arasında çok sıkı bir ilişki vardır demek ama bu ilişkinin ne olduğu, nasıl olduğu tam olarak bilinmemektedir şeklinde ifade edilebilir. Böylece Zamyatin'in dilin idiolektik, psiko-linguistik ve sosyolinguistik boyutlarını tam olarak determinist bir nitelikte görmediğini söylemek mümkündür.

Anthem isimli eserinde dile Zamyatin'den daha fazla yer veren Rand da dilin determinist karakterine vurgu yapmakta, dilsel determinizm olgusunun farkında olduğunu ancak determinizme inanmadığını ortaya koymaktadır. Rand'ın kimi otoritelerin dili, bireyi ve toplumu şekillendirmede bir araç olarak kullanmak

niyetinde olabileceklerini ve bunu hayata geçirmek için çaba harcayacaklarını, ancak dilin düşünceyi belirlemede yeterli olamayacağını düşündüğü, yani dilsel determinizmi kabul etmediği sonucuna varılmaktadır.

Orwell'in **1984**'ünde dile Zamyatin ve Rand'dan daha fazla yer verilmektedir. Orwell'de dil tam anlamıyla bireyi birey yapan, toplumu şekillendiren en etkili hatta tek silah olarak ortaya konmaktadır. Dil idiolektik, psikolinguistik ve sosyolinguistik boyutlarıyla bireyi, toplumu, tarihi, geleceği kısacası insani her olguyu temelden belirleyen "tek" unsurdur ve bu nedenle de eserin oligarşik devleti bireyleri, bireyselliği yok etmek ve hegemonyasını sonsuzlaştırmak için diğer uygulamalarının yanı sıra asıl umudunu dil reformuna bağlamıştır. Orwell gerek edebi "1984" eserinde, gerekse o dönem yazdığı eleştirel yazılarında dilin bu determinist karakterini neredeyse hiçbir yoruma gerek bırakmadan net bir şekilde ifade etmektedir.

Handke'nin **Kaspar**'ı, diğer üç eserden daha fazla, hatta sadece dili konu etmektedir. Handke'nin dile bakışı Orwell'le tamamen örtüşen bir yaklaşım içerisindedir. Handke de gerek **Kaspar**'da gerekse dille ilgili diğer eserlerinde, dil-birey ve dil-toplum bağlamında dilin temel belirleyici unsur olduğunu, dilin her şey olduğunu oldukça net bir şekilde ifade etmekte, ileri düzey bir dilsel determinizm inancında olduğunu ortaya koymaktadır.

Dilsel determinizm burada ele alından yazarlar tarafından kısmen paralel, kısmen de farklı biçimde algılanmaktadır. Dil-birey ve dil-toplum ilişkisinin günümüzde de güncelliğini yitirmediği ve burada irdelenen eserlerle ortaya konduğu gibi, dilsel determinizm de farklı şekillerde algılanmakta ve bu nedenle dilsel determinizm tartışması güncelliğini yitirmeden günümüzden geleceğe aktarılmak üzere varlığını sürdürmektedir.

KAYNAKÇA

Akın, B., (2006), "Bilimkurgu Romanları ve Geleceğin Toplumunu Yeni Ekonomi ve Toplumsal Endişeler Üzerine Bir Değerlendirme", http://www.bilgiyonetimi.org/cm/pages/mkl_gos.php?nt=154 (2007).

Becker, H., (Hrsg.), (1984), **Ich-1984: Persönliches, Psychologisches und Politisches zum Orwell-Jahr**. Reinbek b. Hamburg: Rowohlt.

Blattner, K., (1982), **Peter Handke's Sprachverständnis**, Bern, Schweizer Buchagentur.

Brown, E. J., (1976), **Brave New World, 1984 and We: An Essay on Anti-Utopia**, Michigan, Ann Arbor.

Buch, S., (2005), **Zwischen Wolfskind und Automat**, Klagenfurt/Celovec, Drava.

Collins, C., (1988), "Zamyatin's We as Mtyh", G. Kern (Ed.), **Zamyatin's We**, Michigan, Ardis Publishers: 70-79.

Crystal, D., (1998), **The Cambridge Encyclopedia of Language**, Sec. Ed. Cambridge, Cambridge UP.

Durzak, M., (1982), **Peter Handke und die deutsche Gegenwartsliteratur**. Stuttgart, Kohlhammer.

Ehre, M., (1988), "Zamyatin's Aesthetics", G. Kern (ed). **Zamyatin's We**. Michigan, Ardis Publishers: 130-139.

Galtung, J., (1987), **Hitlerismus, Stalinismus, Reaganismus: drei Variationen zu einem Thema von Orwell**. . Aufl –Baden-Baden: Nomos-Verl.-Ges.

Gregg, R. A., (1962), "Two Adams and Eve in the Crystal Palacae", G. Kern (Ed.) **Zamyatin's We**, Michigan: Ardis Publishers: 61-69.

Handke, P., (1968) **Kaspar**, 1. Aufl. Frankfurt (M), Suhrkamp.

Hern, N., (1978), **Peter Handke**, New York:Frederick Ungar.

Kern, G., (1988), "Zamyatin's Stylzation". G. Kern (ed). **Zamyatin's We**. Michigan: Ardis Publishers: 118-129.

Lewandowsky, T., (1984), **Linguistisches Wörterbuch**, 4. Neubearb. Aufl. Heidelberg, Quelle & Meyer.

Lindken, H. U., (1979), **Erläuterungen zu George Orwells Neunzehnhundertvierundachtzig**, 3. Aufl. Hollfeld, C. Bange.

Linke, A.-Nussbaumer, M. and Portmann, P. R., (1996), **Studienbuch Linguistik**, 3. Unv. Aufl. Hrsg. H. Henne, H. Sitta ve H. E. Wiegand, Tübingen, Max Niemeyer.

Mixner, M., (1977), **Peter Handke**, Kronberg, Athenäum.

Nägele, R., Voris, R., (1978), **Peter Handke**, München: C. H. Beck.

Orwell, G., (1946a), "Politics and English Language", <http://www.mtholyoke.edu/acad/intrel/orwell46.htm>.

-----, (1946b), "The Prevention of Literature", <http://www.netcharles.com/orwell/essays/prevention-of-lit1.htm>.

-----, (1975), **Nineteen Eighty-Four**, Harmondsworth-Middlesex: Pinguen.

Parrot, R., (1988), "The Eye in We", G. Kern (Ed.), **Zamyatin's We**, Michigan: Ardis Publishers: 106-117.

Pelz, Heidrun (1996), **Linguistik, Eine Einführung**, 1. Aufl. Hamburg, Hoffmann und Campe.

Rand, A. (1938), **Anthem**, Centennial Ed. (2005), New York: Pinguin.

----, (1982), **İhtiyacımız olan Felsefe (Philosophy: Who need ist)**, Çev.: N. Kandemir. E. Akkurt (Ed.), İstanbul, Plato Film Yay.

Renner, R. G., (1984), **Peter Handke**, Berlin, Metzler.

Richards, D. J., (1962), **Zamyatin a Soviet Heretic**, E. Heller, A. Thorlby (Eds.), New York, Hillary, H.

Saße, G., (1995), "Handkes **Kaspar**", **Mauthner Gesellschaft-Verein der Sprachkritiker**, <http://www.mauthner-gesellschaft.de/mauthner/tex/handke1.html> (20 Okt. 1998).

----, (1977), **Sprache und Kritik, Untersuchung der Moderne**, Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht.

Wendt, E., (1972), "Der Behringer der Beat-Generation", M. Scharang (Hrsg), **Über Peter Handke**, Frankfurt:Suhrkamp, 124-130.

Zamyatin Y., (1924), **Biz (My)**, Çeviren: Füsün Tülek, (1988), İstanbul, Ayrıntı Yayınları.

DIRECTIONS OF DIACHRONIC DEVELOPMENTS OF THE KARTVELIAN LANGUAGES

ASATIANI, Rusudan
GÜRCİSTAN/GEORGIA/ГРУЗИЯ

ABSTRACT

Based on the comparative and/or internal reconstruction of the Kartvelian languages and take into account the possibility of differentiation within a Reconstructed-Language several chronological levels (Pre-Kartvelian>Proto-Kartvelian), one interpretation of development of the Kartvelian language is suggested:

I stage: The Pre-Kartvelian level showing three series of sibilants;

II stage: The Proto-Kartvelian-I level showing the beginning of the ‘Phonemes back Deviation’ (PbD) phonetic process which takes place in the East region and does not work in the West one. Due to this process the Kartvelian linguistic space falls into two parts: East group showing s-sibilants and West group showing š-sibilants);

III stage: The Proto-Kartvelian-II level showing the continuing of PbD process. In the North-West linguistic space the process of PbD stops because of the beginning of the new phonetic process of ‘Palatalization’. This space is isolated and as a result the Svan language rises. In the South-West, which is still in close relation with the East, PbD process continues and involves also vowels;

IV stage: PbD process is finished: $a > o$, and as a result the Zan language is separated from the East (res. Georgian);

V stage: The very South part of the West-South linguistic space ‘runs down’ and Zan union is divided into two parts: Megrelian and Laz.

The processes are in confirmation with all other linguistic data. The stages clarify the direction of Kartvelians migration. Such an interpretation creates a background for the explanation of Kartvelians cultural ‘diversity’ and/or historical changes.

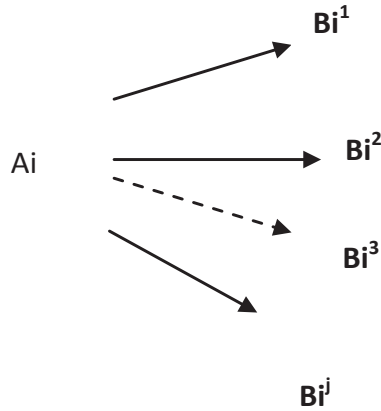
Key Words: Historical-Comparative Linguistics; The Kartvelian Languages; Migration process and diachronic changes.

INTRODUCTION: THEORETICAL BACKGROUND

Language is one of a means of structuring ‘Reality’. Reality is a whole unity which is structuralized according to the specific linguistic structures. During the

process of conceptualization various linguistic entities are defined as linguistic categories. This is a way of creating specific linguistic picture of a ‘world vision’.

Any ‘Object’ of reality (Ai) is structuralized and reflecting by specific collective human consciousness, and as a result corresponding concept (Bi) rises, which could be different according to various mentalities:

As an object is ‘defined’ on the basis of typically one and same consciousness (res. Homo sapiens), a reflection $A_i \rightarrow B_i$ could not be absolutely free and, respectively, $B_i^1, B_i^2 \dots B_i^m$ concepts would not be radically different. We suppose that a set of Bi-entities represent universal and specific features simultaneously: $R(B_i) \cup P(B_iUn) \cup Q(B_iSp)$.

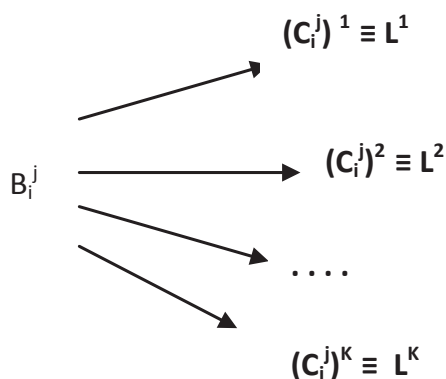
Reality can be regarded as a set of Ai objects which represent a union of universal and specific features as well: $R(A_i) \cup P(A_iUn) \cup Q(A_iSp)$. An ‘icon’ mirrored concepts could be various for any Ai object:

$$A_1 \rightarrow B_1^1, B_1^2, B_1^3 \dots B_1^m$$

$$A_2 \rightarrow B_2^1, B_2^2, B_2^3 \dots B_2^m$$

$$A_n \rightarrow B_n^1, B_n^2, B_n^3 \dots B_n^m$$

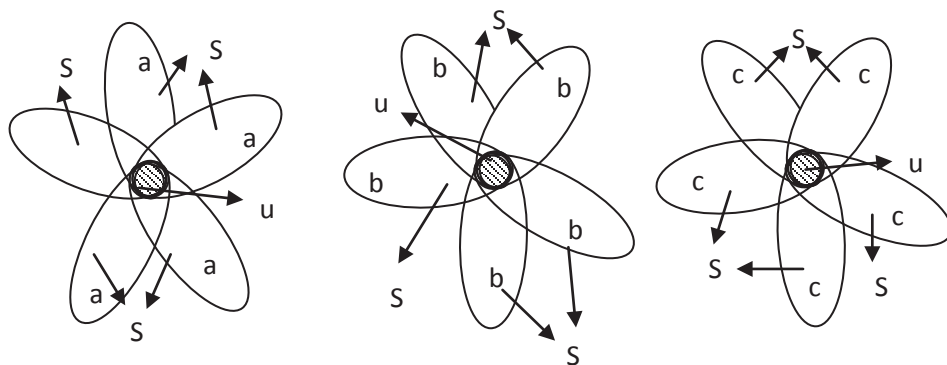
The concepts are represented in various linguistic structures (Ci) and they could be cross-linguistically diverse:

(Set $L^1 \dots L^k$ designates various languages.)

Languages are characterized by universal and specific structures as well as objects or concepts: $R(C_i) \cup P(C_i \cup n) \cup Q(C_i \cup Sp)$. Relations between Objects, Concepts and Languages are bilateral: they define each other in both directions: REALITY \equiv CONSCIOUSNESS \equiv LANGUAGE; and in any stage of mirroring there is a union of universal and specific entities. The complicated relations can be represented by the following figure:

REALITY- $R(A_i)$ \equiv CONSCIOUSNESS- $C(B_i)$ \equiv LANGUAGE- $L(C_i)$

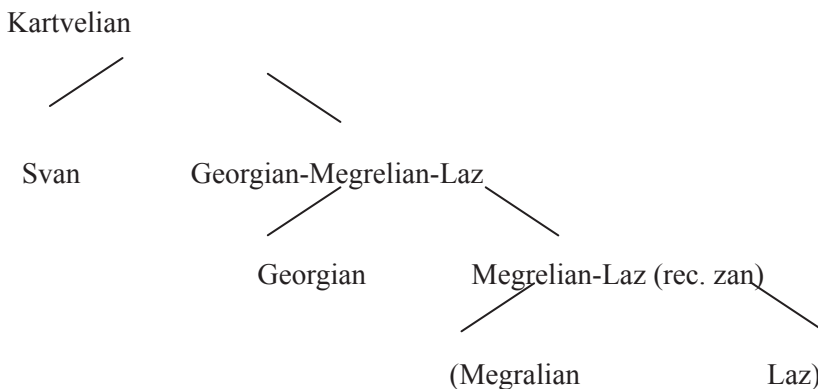
The main goal of linguistic studies is to ‘discover’ such universal and specific features that is possible within a general linguistic theoretical approach and on the basis of an analysis of concrete languages. The goal can be achieved by the typological, cross-linguistic investigations based on the method of comparative linguistics.

Comparison of languages traditionally gained ground along two directions: Diachronic (Comparative-historical linguistics) and Synchronic (Typological linguistics).

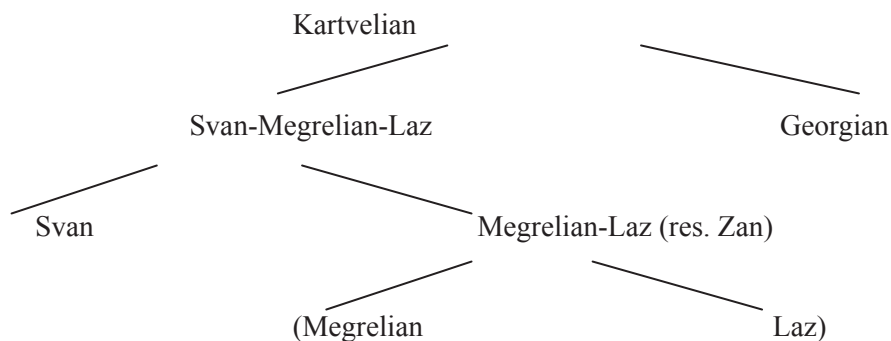
Comparative-historical linguistics makes it possible to represent diachronic changes of conceptualization and linguistic structuring of reality. Changes of a language system mirror changes within various social-cultural spheres of human being such as art, religion, ethnic traditions, economy, civilization, culture and so on. On the basis of the comparative-historical methodology, reconstructed proto-language and its diachronic development help us to get the complete information about the historical existence of the speakers, which includes the ecological environment (fauna, flora, geographic surrounding, climate) and human habitation, and migration in the environment as well as culture in the broadest sense (including both, material and spiritual culture).

The Kartvelian Languages

Common genesis of the Kartvelian languages and their relatedness are not the issues of a discussion, but the directions of their development still are under investigation. Various interpretations of the regular correspondences of isoglosses between the modern Kartvelian languages (Georgian, Svan, Megrelian and Laz) suggest us to present two main directions of diversity of the proto-Kartvelian language. According to the first interpretation, first of all, the linguistic space corresponding to Svan is isolated, and on the second stage of diversity, Zan (= Megrelian+Laz) linguistic space is separated from Georgian. At the end of the modern Kartvelian languages formation process, Laz and Megrelian linguistic spaces rise. (The independent linguistic status of these languages is still under discussion and some linguists interpret them as the dialects of Zan.) So, the development of the Kartvelian languages according to this interpretation can be represented by the following scheme:

According to the second interpretation, first of all, Georgian is isolated and then Svan and Zan linguistic entities rise:

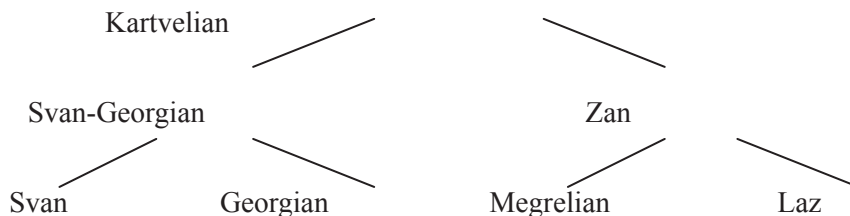

Main arguments for the first interpretation are lexical correspondences: According to up today data common lexical entities are more usual and characteristic for Georgian-Laz unity than for Georgian-Svan union. The second scheme is based on the consonants (sibilants) correspondences.

In general, on the basis of manifested consonants-correspondences there are the following regularities: According to sibilants, Svan and Zan show similarities (so called, *š-sibilants* dialect) and they build an opposition with Georgian (so called, *s-sibilants* dialect). But vowel-correspondences represent different matter of fact: Georgian-Svan union makes an opposition to Zan – vowel phoneme: *a* corresponds to vowel phoneme: *o*. Thus, due to the sibilants regularity Svan is close to Zan, while due to vowels regularity it is close to Georgian, and it is difficult to say which interpretation is more realistic:

	sibilants	vowels
Georgian	<i>s</i>	<i>a</i>
Svan	<i>š</i>	<i>a</i>
Zan	<i>š</i>	<i>o</i>

If we define the diachronic diverse processes of the Kartvelian languages on the basis of vowel correspondences the third possibility could be into account as well:

The schemes of development of the Kartvelian languages based on correspondences are oppose to lexical data which is decisive for such interpretations. To resolve the problems, it is possible to suggest the following interpretation:

Reconstructed language must be as natural as any concrete language. It has to have any features characteristic for the natural languages. It would have its own space and time and, consequently, some dialectic and diachronic varieties must be quite natural for it. We can suppose that reconstructed language, itself, has various stages of internal development. T. Gamkrelidze suggests two different levels of internal development of the Kartvelian language: Pre-Kartvelian and Proto-Kartvelian. Presumably, vowels and sibilants correspondences are characteristic for these various dialectic entities and on the basis of the lexical data the following stages of development could be possibly suggested:

I stage: The Pre-Kartvelian level showing three series of sibilants: *s* -*s/š* - *š* ;

II stage: The Proto-Kartvelian-I level showing the beginning of the ‘Phonemes back Deviation’ (PbD) phonetic process which takes place in the East region and does not work in the West one. Due to this process the Kartvelian linguistic space falls into two parts: East group showing *s*-sibilants and West group showing *š* -sibilants);

III stage: The Proto-Kartvelian-II level showing the continuing of PbD process. In the North-West linguistic space the process of PbD stops because the new phonetic process of ‘Palatalization’ begins. This space is isolated and as a result the Svan language rises. In the South-West, which is still in close relation with the East, PbD process continues and involves vowels as well;

IV stage: The PbD process is finished: *a* > *o*, and as a result the Zan language is separated from the East (**Res.** Georgian);

V stage: The very South part of the West-South linguistic space ‘runs down’ and Zan union is divided into two parts: Megrelian and Laz.

The processes are in confirmation with all other linguistic and historical data, and such an interpretation creates a background for the explanation of Kartvelians cultural ‘diversity’ and/or historical changes. The stages clarify the direction of Kartvelians migration as well. (**See:** Map, p. 563)

REFERENCES

Gamkrelidze, Th., (2005), “Reconstruction of proto-language and its chronological levels”, **Perspektiva-XXI**, VI, Tbilisi: ena da kultura. 84-87.

Gamkrelidze, Th. and Machavariani, G., (1965), **Sonant system and ablaut in the Kartvelian languages**. Tbilisi: mecniereba.

Machavariani, G., (1965), **Proto-kartvelian consonants system**. Tbilisi: TSU press.

Kartozia, G., (2004), **The Laz language and its place in the system of the Kartvelian Languages**. Tbilisi: TSU press.

Deeters, G., (1030), **Das karthwelische Verbum. Vergleichende Darstellung des Verbalbaus der südkaukasischen Sprachen**, Leipzig: Markert&Petters.

DERS KİTAPLARINDAKİ DİL BİLGİSİ KONULARININ BİLGİ VE TANIM AÇISINDAN TUTARLILIĞI

ATABEY, İbrahim
TÜRKİYE/TURPIЦIA

ÖZET

İlk ve ortaöğretimde *Türkçe* ve *dil bilgisi* konularının işlendiği “**Türkçe**”, “**Dil ve Anlatım**” adlı ders kitaplarında *bilgi*, *bilgiyi sınıflandırma*, *tanımlama*, *örnek verme* ve *bilgiyi sınama* basamaklarında *bilgi yanlışlığı*, *tutarsızlık*, *mantıksızlık*, *çelişki*, *anlaşılmazlık*, *kurala uymama* vb. özellik ve niteliklerin bulunmaması gerekir. Her türlü titizliğe, özene rağmen ders kitaplarında bu tür olumsuzlukların yer aldığı görülmektedir.

Bu çalışmamızda, ders kitaplarındaki bu tür bilgilere dikkat çekecek ve bunların özelliklerini belirlemeye çalışacağız. Böylece sonraki baskılarda çelişki ve yanlışlarından arındırılmış kitaplarla, öğrencilerimizin Türkçeyi kendi mantığı içinde doğru ve güzel bir şekilde öğrenmeleri ve kullanmaları için sağlam bir adım atılmış olacaktır. Bu durumu şöyle örneklendirebiliriz:

Ortaöğretimin son sınıflarındaki ders kitaplarında dahi sağlıklı ve anlaşılır bir “ses” ve “harf” ayrımı yapılmadığı için öğrencilerimiz, kelimelerde meydana gelen her türlü ses olayını harf ile ilişkilendirmekte, dolayısıyla *yazım* ile *telaffuz* arasındaki farkı yeterince algılayamamaktadır. Bu da, kelimelerin telaffuz edildiği gibi yazılması veya yazıldığı gibi okunmasına yol açmaktadır. Benzeri olumsuzluklar, özellikle ilköğretimin ilk sınıflarında giderilmediğinde, okuma-yazma öğretiminde büyük güçlüklerle sebep olacaktır.

Anahtar Kelimeler: Ders kitabı, ilköğretim, ortaöğretim, Türkçe eğitimi ve öğretimi, dil ve anlatım, okuma, yazma, telaffuz, dil bilgisi.

ABSTRACT

The coursebooks named “Turkish”, Language and Exposition” in which Turkish and grammar are dealt in primary and secondary education must not consist such characteristics and qualities as knowledge, classifying the knowledge, defining, giving example and in the process of evaluating the knowledge; error of knowledge, inconsistency, contradiction, not understanding and not complying with the rule. In spite of all sorts of meticulousness and care, it is observed that such kind of negativenesses appear in coursebooks.

This paper aims to notice the above mentioned knowledges in the coursebooks and to define the characteristics of them. Thus, it will be important in taking a step for the students to learn and use Turkish language accurately and perfectly in

its own logic with the books purified from contradictions and errors in subsequent editions.

Since there is not a comprehensible distinction of “sound” and “letter” even in the books used in the last grades of secondary education, the students relate all sorts of sound with letter and naturally they are not able to perceive the distinction between spelling and pronunciation. And this causes the words been written as pronounced or read as written. When suchlike errors are not eliminated, especially in the first grades of the primary education, they will absolutely cause troubles.

Key Words: Coursebook, primary education, secondary education, Turkish education and instruction, language and exposition, reading, writing, pronunciation, grammar.

РЕЗЮМЕ

В учебниках по турецкому языку и развитию речи для начальной и средней школ недопустимы ошибочность, противоречивость, нелогичность, неясность, неправильность в подаче информации, особенно в таких частях учебников как первичная подача знаний, их классификация, терминология, разъяснение с помощью примеров и проверка знаний. Несмотря на все внимание и осторожность в процессе создания учебников, отдельные отрицательные моменты все же имеют место.

В этом исследовании мы ставим целью привлечь внимание к подобному рода ошибкам и выявить их характерные черты. И, таким образом, сделать шаг к правильному изучению турецкого языка учащимися с помощью избавленных от ошибок и противоречий изданий учебников. Пример ситуации: Даже в учебниках для старших классов средней школы недостаточно ясно показано различие между буквой и звуком, в результате чего учащиеся связывают каждое фонетическое явление с буквенным оформлением, то есть не до конца понимают разницу между *написанием* и *произношением*. Такого рода недостатки, если не будут своевременно исправлены, приведут к серьезным проблемам в дальнейшем обучении языку и речи.

Ключевые Слова: Учебник, начальное образование, среднее образование, методика преподавания турецкого языка, язык и речь, чтение, письмо, произношение, языкознание.

GİRİŞ

Bu bildiride, ilköğretim ve ortaöğretimde okutulan Türkçe ve dil bilgisi ders kitaplarındaki bilgi ve tanımların tutarlılığı üzerinde durulacaktır.

Bilindiği gibi, öğretme ve öğrenme sürecinde temel unsur olan ders kitapları, içerdikleri *bilgi, tanım, açıklama, örnek* vb. bakımlardan *doğru, tutarlı,*

çelişkiden uzak, açık, anlaşılır, düzeye uygun olmalıdır. Öğrenciler, konumuz olan dil bilgisi öğretimiyle dilin gücünün, sınırının, ifade imkânlarının, sihrinin farkına varır. Ders kitaplarındaki dil bilgisi konularını ele aldığımızda ne yazık ki, öğrencilerin dil becerilerini destekleme ve geliştirme etkinliklerine ağırlık verilirken doğru düşünme, doğru konuşma ve yazmaya yardımcı olacak bilgi, tanım ve açıklamalarda tutarsızlıklar, çelişkiler, özensizlikler, yanlışlıklar dikkati çekmektedir.

Türkçe kitaplarında *terim, tanım, açıklama* yerine öğrencileri araştırmaya, tartışmaya, düşünmeye yönlendirecek, onların yaratıcılıklarını ortaya çıkaracak etkinliklerin yer alması tercih edilmelidir. Bununla birlikte terim, tanım ve açıklamalardan bütünüyle soyutlanmış bir dil bilgisi ders kitabı, eğitim ve öğretim açısından doğru olmadığı gibi mümkün de değildir.

Dil bilgisi kitaplarındaki *tutarsızlık, çelişki ve yanlış bilgiler* şu şekilde sıralanabilir:

1. Adlandırma ve Terimlerdeki Farklılıklar

Ders kitaplarında, ortak kullanımda yaygınlaşmış terimler tercih edilmelidir. Kullanım sıklığı az olan terimler bir de sık sık değiştirildiğinde kavram kargaşası ortaya çıkmaktadır. Aynı kavram için kullanılan farklı terimlere şunlar örnek olarak verilebilir:

alfabe-abece, alfabetik-abecesel, ayrılma hâli-çıkma durumu- “-den” hâli, belgisiz-belirsiz, belirtme durumu-yükleme hâli- “-i” hâli, birleşik-bileşik, bulunma hâli - “-de” hâli, cümle-tümce, edat-ilgeç, fiil-eylem, hâl eki-ad durum eki, ilgi hâli-tamlayan eki, imla-yazım, isim-ad, isim fiil-ad eylem, isim tamlaması-ad tamlaması, iyelik eki-iyelik adlı-iyelik zamiri-tamlanan eki, kelime-sözcük, kelime grubu-sözcük öbeği, sıfat-önad, sıfat fiil-önad eylem-ortaç, sıfat tamlaması-ön ad tamlaması, şahıs-kişi, şahıs zamiri-kişi adlı, tekrar grubu-yineleme-ikileme, yönelme durumu-yaklaşma hâli- “-e” hâli, zamir-adıl, zarf-belirteç, zarf fiil-belirteç eylem-ulaç.

2. Tanım, Açıklama ve Bilgi Yanlışları

Ders kitapları, yardımcı kitaplar ve öğretmen kitaplarında aynı konu hakkında yapılan tanımlama ve açıklamalar, verilen bilgiler arasında farklılıklar olduğu görülmektedir. Ne yazık ki bunların bir kısmında yanlışlıklar dahi vardır.

2.1. Noktalama İşaretleriyle İlgili Yanlışlar

2.1.1. “Sınıftan çıkıyordu ki öğretmen seslendi.” Görüldüğü gibi “*ki*”, iki ayrı tümceyi bağladı. Şimdi de “*ki*”nin yerine virgül (,) işaretini kullanarak okuyalım. “Sınıftan çıkıyordu, öğretmen seslendi.” Okuduğumuz tümcede anlam değişikliği oldu mu? Hayır, öyleyse “*ki*”nin yerine virgül (,) de kullanabiliriz.” (Ayata, 2001: 120).

Yukarıdaki açıklamaya göre “**ki**” bağlacının yerine virgül de kullanılabilir ama bu her cümlede doğru olmayabilir:

Öyle hızlı koştu ki yetişemedik. → *Öyle hızlı koştu, yetişemedik.*

2.1.2. “Nokta, soru işareti ve ünlem işaretinden sonra tümcenin ilk harfi büyük yazılır.” (Ayata, 2001: 11).

Yukarıdaki tanımda “büyük yazılır” ile kastedilen “büyük harf”tir ama öğrenci bunu “boyut olarak büyük yazılır” şeklinde algılayabilir. Bundan dolayı, tanımı şu şekilde düzeltmek mümkündür:

“Nokta, soru işareti ve ünlem işaretinden sonra tümceye büyük harfle başlanır.”

2.2. Ses ve Harflerle İlgili Yanlılar

2.2.1. “Dildeki en küçük birim, harftir. Türkçede 29 harf vardır. Bu harfler; *a, b, c, ...*” (Ünal, 2005: 31).

Yukarıdaki açıklamada “harf” ile “ses” birbirine karıştırılmıştır. Harflerle diller arasında herhangi bir bağ yoktur. Harfler sadece işarettir. Aynı dil, farklı alfabelerde bulunan değişik sayılardaki harflerle yazılabilir. Değişen dil değil, işarettir. Bunun en iyi örneği olan Türkçe, tarih boyunca seslerinin çoğunu değiştirmeden günümüze kadar geldiği hâlde, kullanılan alfabelerin bünyesindekilere bağlı olarak farklı sayılarda harflerle yazılmıştır. Harfler dilde değil alfabede bulunur.

2.2.2. “Türkçemizde 29 harf olduğunu ve bunların sekizinin ünlü olarak adlandırıldığını öğrenmişsiniz. Bu sekiz ünlünün dışındaki seslere (*b, c, ç, d, f, g, ğ, h, j, k, l, m, n, p, r, s, ş, t, v, y, z*) **ünsüz** denir.” (Ünal, 2005: 39).

Bu tanımda da harf ile ses karışıklığı devam etmiş, tanımın devamında doğru olarak “ses” terimine dönülmüştür. Bu dönüş, terimler üzerinde sağlıklı olarak durulmadığını göstermektedir.

2.2.3. Aşağıdaki açıklamada ise *harf* ve *ses* terimleri arasındaki fark ve benzerlikler birbirine karışmıştır:

“Harfler, ses yolundan çıkış durumlarına göre iki gruba ayrılır.” (Ayata, 2001: 61).

2.2.4. “Türkçemizde konuşmamız için gerekli olan 29 ses vardır.” (Ercan, 2003: 18).

Yukarıdaki açıklamada, *harf* ile *ses* denk tutulmuştur. Birçok dilde olduğu gibi Türkçede de ses sayısı, alfabesindeki harflerden daha fazladır.

2.3. Yardımcı Seslerle İlgili Yanlışlar

2.3.1. “Bir kapının önünde durdular.”

“Genç bayan çantasını açtı.”

“Fileleri küfeye doldurdu.”

“Çocuk merdivenleri **ikişer** çıktı.” cümlelerinde görüldüğü gibi ünlüyle biten sözcükler, ünlüyle başlayan bir ek aldıklarında araya “-n-, -s-, -ş-, -y-” ünsüzlerinden biri girer. Buna **kaynaşma**, bu harflere de **kaynaştırma harfi** denir.” (Ünal, 2005: 49).

Yukarıdaki tanımda, daha önce üzerinde durulan *harf* ile *ses* kavramlarının birbirine karıştırılması ve birbirinin yerine kullanılması yanlışının tekrarı görülmektedir. Buradaki asıl yanlışlık, kaynaştırma seslerinin neler olduğu konusundadır.¹ Tanımdaki seslerden sadece “n” ve “y”, *kaynaştırma sesi* özelliğini taşır ve “n” sesinden sonra, *üst-ü-n-den* örneğinde olduğu gibi, mutlaka ünlü gelmesi gerekmez. “s” ve “ş” ise kaynaştırma sesi değil, ekin bünyesinde yer alan seslerdir: *masa-sı, iki-şer*.

2.3.2. Aşağıdaki tanım da *yardımcı sesler* ile ilgilidir. Bu tanımda *ses* ile *harf* birbirine karıştırılmamış ama *kaynaştırma ünsüzlerinin* neler olduğu ve hangi durumlarda kullanıldığı konusunda yanlışlıklar vardır:

“Dilimizde iki ünlü yan yana bulunmaz. Bu nedenle ünlü ile biten bir sözcüğe, ünlü ile başlayan bir ek gelirse, araya n, s, ş, y ünsüzlerinden biri girer. Bunlara kaynaştırma ünsüzü denir.” (Ayata, 2001: 94).

2.3.3. Aşağıdaki tanımda ise “yardımcı ünsüz” olarak sadece “n” sesi verilmiştir:

“**Yardımcı Ünsüz:** Bazı zamirler bulunma ve ayrılma hâl eklerini aldıklarında araya yardımcı ünsüzün geldiği görülür.

o-n-da, bu-n-da, şu-n-da...” (Ercan, 2003: 38).

a. Bilindiği ve daha önce de belirtildiği gibi, Türkçedeki yardımcı ünsüz “y” sesidir. *Yardımcı ünsüz* olup olmadığı tartışılan bir sesin tek *yardımcı ünsüz* gibi gösterilmesi yanlış olmakla birlikte, tartışmalı da olsa “n” sesinin yanında “s”, “ş” sesleri de gösterilmeliydi.

b. Sık sık karşılaşılan bir yanlış burada da tekrarlanmış ve özensiz bir şekilde “bazı zamirler” denilmiş, ancak bu şartları “o”, “bu”, “şu” zamirlerinin

¹ **Koruyucu Ünsüz:** “Ekleme ve kaynaşma sırasında kendini gösteren ünlü çatışmasını (hiatus) önlemek için ünlüler arasına getirilen ünsüz, “y” ünsüzü: *başla-y-an*. Üçüncü şahıs iyelik ekleri olan *-ive-si* ile isim çekimi ekleri arasında da bir-n- sesi girer: *ev-i-n-i, ev-i-n-den*.” (Korkmaz, 1992: 104). **Bağlayıcı Ünsüz:** *anne-y-e, evde-y-iz* örneklerindeki “y” ünsüzü.” (**Türkçe Sözlük**, 2005: 1220).

dışındakilerin taşımadığı göz ardı edilmiştir. Nitekim örneklerde de bu zamirler sıralanmıştır. Bu durumda “bazı zamirler” denilmemeliydi.

c. Sadece *bulunma* ve *ayrılma* hâli ekleri değil, bütün hâl ekleri “o”, “bu”, “şu” zamirlerine eklendiklerinde araya “n” sesini alır:

o-n-a, o-n-u, o-n-ca

2.3.4. *gibiyse: gibi-y-se*

Ek eylem düşerek yerini **koruyucu ünsüze** bırakmıştır.” (Ercan, 2003: 62).

Yukarıdaki yanlış bilgi, “*gibiyse*” kelimesinin önceki basamaklarının göz ardı edilmesinden kaynaklanmıştır.

gibi ise>gibi-y-i-se>gibi-y-se

Görüldüğü gibi, “*ise*”nin ek gibi algılanıp ünlü ile biten kelimeye bitişik olarak söylenmesi ve yazılması sonucu “y” yardımcı sesi ortaya çıkmış, ünlü düşmesi sonucunda da “y” sesi kendini korumuştur. Yoksa, tanımda belirtildiği gibi “i-” fiili, yerini “y” sesine bırakmamıştır.

2.3.5. “Yardımcı Ünlü: Türkçede bazı durumlarda ünsüzle biten bir sözcüğe ünsüzle başlayan bir ek gelince araya yardımcı ünlü girer.

“*baş-(ı)m, ev-(i)miz, sev-(e)r, koş-(a)r*” (Ercan, 2003: 38).

a. Yukarıdaki tanımda “bazı durumlarda” denilmiş ama öğrenci için “bazı durumlar”ın neler olduğu önemlidir. Bu, ayrıca belirtilmeliydi.

b. Tanımda, “e” sesi *yardımcı ünlü* olarak gösterilmiş. Bilindiği gibi, Türkçede *yardımcı ünlü* olarak sadece “ı, i, u, ü” sesleri kullanılır. Aynı yanlış, diğer eklerin gösterilişinde de yapılmıştır:

“Geniş zaman, fiillere *-r, -(a)r, -(e)r; -(ı)r, -(i)r, -(u)r, -(ü)r* getirilerek yapılır.” (Ercan, 2003: 57).

“Alabilirim, ‘almak’ ve ‘bilmek’ eylemlerinin birleşmesiyle oluşmuştur.

“*al-a-bil-ir-im*” (Ercan, 2003: 66).

Özellikle yukarıdaki yeterli fiilindeki *-a* ekinin yardımcı ses olarak gösterilmesi, bilgi yanlışlığı için çarpıcı bir örnektir. Nitekim “*di-y-e-bil-ir-im*” örneğinde “y” sesi *yardımcı ses* olarak gösterilmiştir. Bu durumda, hem “y” hem de ardından gelen “e”, *yardımcı ses* olarak gösterilmiş ve “yardımcı sesi söyleyebilmek için yardımcı ses kullanılmış” gibi olmuştur. Elbette, Türkçede böyle bir kullanım yoktur. Bu örneklerdeki “a, e”, yardımcı ses değil, *zarf-fiil eki*, “y” ise yardımcı sestir.

2.3.6. Yardımcı ünlülerin gösteriminde özensiz davranılmakta ve ekin bünyesinde bulunan ünlü, yardımcı ses gibi yazılmaktadır:

“*ye-miş-(i)z, otur-mu-yor-(u)m*” (Ercan, 2003: 55-56).

Yukarıdaki örneklerde *yardımcı ünlü* olarak gösterilen sesler, aslında şahıs ekine dâhildir. Bunu, aynı fiillerin soru çekimini yaptığımız zaman şahıs ekinden önce ortaya çıkan “y” yardımcı ünsüzü ile daha iyi görebiliriz:

ye-miş-mi-y-iz, otur-mu-yor-mu-y-um

Nitekim, şahıs ekleri bir **tablo** hâlinde gösterilirken ünlüler ekle birlikte yazılmış:

1. Tip

dedi-m

dedi-n

dedi

dedi-k

dedi-niz

dedi-ler

2. Tip

gelmiş-im

gelmiş-sin

gelmiş

gelmiş-iz

gelmiş-siniz

gelmiş-ler” (Ercan, 2003: 54)

2.3.7. Ünsüzle biten kelimelerden sonra gelen iyelik eklerinin başında ortaya çıkan sesler yardımcı ünlülerdir. Bunların yazımına yeterince özen gösterilmemiştir:

“**İyelik Ekleri:** kitap-lar-ım, defter-in, kalem-iniz” (Kapulu, 2002: 72).

2.4. Ses Uyumlarıyla İlgili Yanlıklar

2.4.1. “Türkçedeki sözcüklerin ünlülerin kalınlık-incelik bakımından gösterdikleri uyuma **büyük ünlü uyumu** adı verilir. Buna göre Türkçe bir sözcüğün ilk hecesinde kalın bir ünlü varsa diğer hecelerdeki ünlüler de kalın; ilk hecesindeki ünlü ince ise diğer hecelerdeki ünlüler de ince olur.

“Tarih”, “dünya” sözcüklerinin büyük ünlü uyumuna uyup uymadıklarını söyleyiniz.

“*Veli-ler, göz-ler, kitap-çı*” örneklerinde görüldüğü gibi Türkçe sözcüklere ulanan ekler, büyük ünlü uyumu kuralına uyar. Ancak “gel(i)-yor, okur-ken, akşam-ki, mavi-mtrak, sabah-leyin, meslek-taş, halam-gil” örneklerinde olduğu gibi, “-yor, -ki, -leyin, -(i)mtrak, -daş, -gil” ekleri bu kurala uymaz.” (Ünal, 2005: 32).

Yukarıdaki tanım ve açıklamada, kelime içindeki ünlü uyumu ile kelimeye ek getirildiğinde görülen uyum arasındaki fark yeterince açık bir şekilde ortaya konulmadığı için öğrenci, “*kitap-çı*” kelimesinin tamamında ünlü uyumu bulunduğunu sanabilir.

2.5. Ses Olaylarıyla İlgili Yanlıklar

2.5.1. “(...) cümlesinde geçen *zihninde* sözcüğünün aslı *zihin* olup sonuna ünlü ile başlayan ek aldığında (*zihin-in-de*) ikinci hecedeki ünlü düşerek *zihninde* şeklini almıştır.” (Ünal, 2005: 35).

“Ünlü düşmesi” ses olayının tanımlanıp açıklamasının yapıldığı bölümden alınan yukarıdaki cümlede birkaç yanlış yapılmıştır:

a. Türkçede, ekler kelimenin sonuna getirilir; açıklamada “sonuna” şeklinde özellikle belirtildiğine göre kelimenin ortasına veya başına getirilebilecek eklerin de bulunması gerekir. Böyle bir durum söz konusu olmadığından “sonuna” kelimesine gerek yoktur.

b. “Zihninde” kelimesinin aslı “zihin” değil, “zihininde” kelimesidir. Burada kelimenin kökü ile ek almış hâli birbirine karıştırılmıştır.

c. “Zihin” kelimesi, sadece ünlü ile başlayan bir ek aldığında değil, tek ünlüden oluşan ek aldığında da ünlü düşmesine uğrar. Ders kitaplarının hemen hemen hepsinde, “ünlü ile başlayan ek” ve “tek ünlüden oluşan ek” ayrımının yapılmadığı görülmektedir.

2.5.2. “İşte ‘p, ç, t, k’ ünsüzleriyle biten sözcükler, ünlü ile başlayan bir ek aldıklarında sözcük sonunda bulunan sert ünsüzler yumuşar.” (Ünal, 2005: 39).

Yukarıdaki açıklamada bilgi ve tanım açısından birden fazla yanlış yapılmıştır:

a. Harfleri, Türk alfabesindeki dizilişe göre sıralamak gerekir. Buna göre sıralama “ç, k, p, t” şeklinde olmalıdır. Aynı yanlış, sert ünsüzlerin tamamı yazılırken de yapılmıştır: “**sert ünsüzler:** f, h, s, ş, p, ç, t, k” (Ünal, 2005: 39). Yumuşak ünsüzlerde ise sıralamaya uyulmuştur: “**yumuşak ünsüzler:** b, c, d, g, ğ, j, l, m, n, r, v, y, z” (Ünal, 2005: 39).

b. Türkçede, kelime sonunda bulunan “ç, k, p, t” ünsüzleri, kendilerinden sonra ünlü geldiğinde, her kelimedede yumuşamaz ama tanımda, *yumuşama* genel bir kural olarak verilmiştir. Örneğin, birkaç örnek dışında fiiller ve Türkçe kökenli, tek heceli isim soylu kelimelerde *ünsüz yumuşaması* görülmez. Bazı ders kitaplarında bu bilgiler yer almakla birlikte *fiillerde sert ünsüz korunması* göz ardı edilmiştir (Ercan, 2003: 22).

2.5.3. “*kitap-ın* → *kitabın*
ağaç-ı → *ağacı*
dört-üncü → *dördüncü*
çocuk-un → *çocuğun*”

Yukarıdaki sözcükler süreksiz sert ünsüzler (p, ç, t, k) ile bitmiştir. Bu sözcükler ünlü ile başlayan ek aldıkları için yumuşayıp b, c, d, g, ğ ünsüzlerine dönüşmüştür.” (Ayata, 2001: 64).

a. Yukarıdaki açıklamada, daha önce de değinildiği gibi, “ünlü ile başlayan ek” ile “tek ünlüden oluşan ek” ayırımı yapılmamıştır.

b. Bu açıklamadaki önemli ifade yanlışlarından biri ise kelime sonundaki sert ünsüzler yerine kelimenin kendisinin yumuşamış gibi gösterilmesidir.

2.5.4. “Sert ünsüzle biten sözcüklerimize (*f, h, s, ş, p, ç, t, k*) “*c, d, g*” ünsüzleriyle başlayan bir ek ulandığında eklerin başındaki yumuşak ünsüzler sertleşerek “*ç, t, k*”ye dönüşür. Buna **ünsüz benzeşmesi** denir.” (Ünal,2005: 45).

a. Yukarıda tanımlanan *ünsüz benzeşmesi* değil, *ünsüz uyumudur*.² İki terimin sık sık birbirine karıştırıldığı görülmektedir. Tanımdaki gibi, “ünsüz benzeşmesi” terimi doğru kabul edilse bile, sadece sert ünsüzlerden sonra “*ç, k, t*” ünsüzlerinin gelmesi değil, yumuşak ünsüzlerden sonra “*c, d, g*” ünsüzlerinin gelmesi de *benzeşme* içinde değerlendirilmelidir.

b. Açıklama cümlesinde, araç içindeki sert ünsüzler yanlış yere konulmuş. Bu sesler, “*sert ünsüz*” kelime grubundan sonra yazılmalıydı.

2.5.5. “**Ünlü Türemesi:** Bazı sözcükler pekiştirilirken araya bir ünlü girebilir. Buna “**ünlü türemesi**” denir. Ünlü türemesinde amaç sözcüğün anlamını kuvvetlendirmektir.

“*az-cık → az-t-cık, dar-cık → dar-a-cık*” (Ercan, 2003: 20).

Yukarıdaki tanımda ünlü türemesinin sebebi, “sözcüğün anlamını kuvvetlendirmek” olarak gösterilmiştir. Bu, sebeplerden sadece biri olabilir. Bilindiği gibi, ses türemelerinin *kolay telaffuz, yan yanayken söylenmesi zor olan sesler, söyleyişi güçlendirme* gibi başka sebepleri de vardır.³

2.5.6. “(...) Bunların dışında ünlü ile biten bazı sözcüklerde, addan eylem ya da eylemden ad türetme ekleri alırken son hecede yer alan ünlünün düştüğü görülür.

<i>sızı-la</i>	→ <i>sızla</i>	<i>koku-la</i>	→ <i>kokla</i>	<i>devir-(i)-m</i>	→ <i>devrim</i>
<i>kavuş-ak</i>	→ <i>kavşak</i>	<i>kıvır-ak</i>	→ <i>kıvrak</i>	<i>sıyır-ık</i>	→ <i>sıyrık</i>
<i>ayır-t-l</i>	→ <i>ayrıl (mak)</i>	→ <i>kavur-(u)l</i>	→ <i>kavrul</i>	<i>savur-(u)l</i>	→ <i>savrul</i> ⁴

(Ercan, 2003: 21).

² **Ünsüz Benzeşmesi:** İç seste yan yana iki ünsüz bulunan yerlerde veya söyleniş bakımından aynı durumda bulunan komşu kelimelerin son ve ön sesleri arasında, bazen iki ünsüzden birinin kendisine yakın boğumlanma niteliği taşıyan öteki tarafından bütünü veya kısmen benzeştirilmesi olayı: *çenber > çember*. (Korkmaz, 1992: 162).

Ünsüz Uyumu: Kelimelerin eklerle genişletilmesi sırasında, tonlu ünsüzlerden ve ünlülerden sonra tonlu, tonsuz ünsüzlerden sonra genellikle tonsuz ünsüzlerin gelmesi temeline dayanan uyum: *at-ki*. (Korkmaz, 1992: 163).

³ **Ünlü Türemesi:** “Ses özelliklerine veya birbirleri ile birleşme şartlarına bağlı bazı sebeplerle kelimenin ön, iç ve sonuna ünlü getirilmesi olayı.” (Korkmaz, 1992: 161); “Ses özelliklerine veya birbirleriyle birleşme şartlarına uygun olarak kelimenin önüne, içine veya sonuna ünlü getirilmesi.” (**Türkçe Sözlük**, 2005: 2059).

Yukarıdaki açıklamada ve verilen örneklerde bulunan yanlışlık ve çelişkiler şunlardır:

a. Açıklamada belirtildiği gibi, “**addan eylem ya da eylemden ad türetme ekleri**” ünlü düşmesinin sebebi değildir.

b. Açıklamada “ünlü ile biten bazı sözcüklerde” ünlü düşmesi görüldüğü söylenmekte ama verilen örneklerin arasında, ünsüzle biten “*kavuş-, ayır-, kıvır-*” gibi kelimeler de yer almaktadır. Aslında ünlü düşmesinde, ünlü veya ünsüzle bitmek *ayırıcı özellik* değildir.

c. Örneklerin yazımında da yanlışlık ve tutarsızlıklar vardır:

1. Fiillerin sonuna *kısa çizgi* konulmalıydı: *sızla-, kokla-* vb.

2. Kelimenin fiil olduğunu göstermek için sadece birinin sonuna ayraç içinde (mak) yazılması, diğerlerine herhangi bir şey yazılmaması bir çelişkidir. Fiillerin sonuna, yukarıda da belirttiğimiz gibi, *kısa çizgi* konulması yeterlidir.

3. *Yardımcı ünlülerin* bulunduğu örnekler “*devir-(i)-m, savur-(u)l, ayır-ı-l’*” şeklinde farklı yazımlarla gösterilmiştir. Bunların yazılışında birlik sağlanmalı ve öğrenciler, yardımcı ünlülerin nasıl yazıldığından ve gösterildiğinden emin olmalıdır.

2.6. Vurgu, Tonlama ve Telaffuzla ilgili Yanlışlar

2.6.1. “Yer adlarında vurgu genellikle ilk hecede bulunur.

Ankara, Erzurum, Edirne.” (Ercan, 2003: 24).

Yer adlarında vurgu, genellikle ilk hecede bulunmaz ama iki heceli olanlar için bu doğru olabilir: **Ordu, Aydın, Ceyhan, Artvin, Konya** vb.

Ankara, Erzurum gibi ikiden fazla heceli olup da vurgusu ilk hecede bulunan yer adları da vardır. Aslında ikiden fazla heceli yer adlarında vurgu, çoğunlukla orta hecededir. Buna göre, *Edirne* kelimesinin vurgusu, yukarıda gösterildiği gibi ilk hecede değil, orta hecededir. Nitekim *İstanbul, Adana, Kütahya, Antalya, Antakya, Manisa* gibi yer adlarında vurgu orta hecede bulunur.

2.6.2. “Ekler, genel olarak vurguları kendi üzerlerine çekerler.”

orman-ci.” (Ercan, 2003: 24).

Burada, vurgulu olan ve olmayan ekler için örnekler verilebilirdi. Örneğin, *hâl ekleri* vurguludur ama *soru eki, olumsuzluk eki* vurgusuzdur ve vurgu bu eklerden önceki hecededir.

2.7. Kök, Gövde, Yapım Eki ve Çekim Ekiyle İlgili Yanlışlar

2.7.1. “Bazı ekler sözcüğün anlamını değiştirmez. Bunlar çekim ekleridir.” (Ayata, 2001: 20).

“**Göz** sözcüğü “-lük” eki alarak yeni bir anlam kazanmıştır. **Göz** sözcüğüne yeni anlam katan “-lük” eki, yapım ekidir. Yapım eki alan sözcük, türemiş sözcüktür.” (Ayata, 2001: 23).

“**Susuz** sözcüğündeki “-suz” eki de yapım ekidir. Bu ek “su” sözcüğüne yeni bir anlam kazandırmıştır.” (Ayata, 2001: 23).

“ odun + cu,	köy + lü,	bir + lik
kök yapım eki	kök yapım eki	kök yapım eki

Sözcüklerde “-cu, -lü, -lik” ekleri, ulandıkları sözcüklere yeni bir anlam kazandırmıştır. Böyle eklerle **yapım eki**, sözcük kökünün yapım eki olarak oluşan kısmına da **gövde** denir.” (Ünal, 2005: 63).

“Yapım ekleri köklerin hem anlamını hem de yapısını değiştirirler.” (Ercan, 2003: 32).

“**Yapım Ekleri:** Eklendikleri kökün ya da gövdenin anlamında değişiklik yapan, köklerden veya gövdelerden yeni sözcükler türeten eklerdir.” (Ercan, 2003: 32).

“**Çekim Ekleri:** Eklendikleri kökün ya da gövdenin anlamında değişiklik yapmayan, sadece diğer sözcüklerle anlam ilişkisi sağlayan eklerdir.” (Ercan, 2003: 32).

“Bazı ekler sözcüğün anlamını değiştirmez. Bu tür eklerle **çekim eki** adı verildiğini öğrenmişsiniz.” (Saraçoğlu, 2006: 21).

“Sözcüklerin sonuna ulanarak onların anlamını değiştirip yeni anlamlar kazandıran eklerle yapım eki denir.” (Saraçoğlu, 2006: 93).

“Sözcüklerin sonuna ulanarak onları çokluk, durum, zaman, kişi vb. yönlerden belirten ve ulandığı sözcüğün anlamını değiştirmeyen eklerle de çekim eki denir.” (Saraçoğlu, 2006: 93).

“Ulandığı sözcüğün anlamını değiştiren, onlardan yeni anlamlı sözcükler türeten eklerle yapım eki denir... Ulandıkları sözcüklere yeni anlam kazandırmayan, onların anlam ve türlerini değiştirmeyen, cümledeki görevlerini belirten eklerle çekim eki denir.” (Doğruel, 2006: 54).

Yukarıdaki tanım ve açıklamalarda çok önemli ve yaygın bir yanlış yapılmıştır. İlköğretim, ortaöğretim ve bunlara bağlı olarak dershanelerde okutulan ders kitaplarında, *yapım* ve *çekim* eklerinin tanımı yapılırken şu bilgi vurgulanır: Yapım ekleri, eklendikleri kelimenin anlamını değiştirir; çekim ekleri ise değiştirmez.⁴

⁴ **Yapım Eki:** “Kelime kök ve gövdelerine getirilerek yeni kavramların yansıtılmasını, kavramlara karşılık yeni kelimeler yapılmasını sağlayan ek.” (Korkmaz, 1992: 171); “Kelime kök veya gövdesine getirilerek kelimenin yeni bir anlam kazanmasını sağlayan ek.” (**Türkçe Sözlük**, 2005: 2128).

Ders kitapları dışındaki bazı kaynaklarda da rastlanan bu tanım yanlış, eklerin anlam ve işlevinin doğru olarak algılanıp öğrenilmesini zorlaştırmaktadır. Yapım eki, eklendiği kelimenin anlamında herhangi bir değişiklik yapmaz, sadece o kelimeden yeni bir kelime türetilmesini sağlar. Burada, “anlam değiştirme” ile “yeni kelime türetme” kavramları birbirine karıştırılmaktadır. Yukarıdaki tanımda örnek olarak verilen “göz” kelimesine “-lük” ekini eklediğimizde “gözlük” şeklinde yeni bir kelime türetilmiş olur. Anlam farkı “göz” ile “gözlük” kelimeleri arasındadır, yoksa “-lük” eki getirilince “göz” kelimesinin anlamı değişmez.

Çekim eki ise, kalıplaşmalar yoluyla oluşan yeni kelimeler dışında, yeni kelime türetmez. Çekim eklerini tanımlarken de eklendikleri kelimenin anlamını değiştirip değiştirmeme, konunun merkezine oturtulmamalıdır. Örneğin, “göz” kelimesine “-den” ekini getirdiğimizde “gözden” kelimesini elde ederiz. Bu, yeni bir kelime değildir, sadece “göz”ün durumunu göstermektedir.

2.7.2. “Ağaç, ödül, ses sözcükleri tek başına bir anlam ifade ederler. Sözcüklerin anlamlı en küçük parçasına **kök** denir. Kökler bölünmezler. Bölündüklerinde anlamları bozulur.” (Ünal, 2005: 63).

“odun + cu,	köy + lü,	bir + lik”
kök yapım eki	kök yapım eki	kök yapım eki

Yukarıdaki örneklerde, aslında kök olmayan “odun” kelimesi için “kök” denmiştir. Bilindiği gibi bu kelime, Türkiye Türkçesi’nde kullanılmayan *ölü köklere* örnek olarak gösterilen *od* kelimesinden türetilmiştir dolayısıyla *gövdedir*.⁵

Kök olup olmadıkları tartışmalı veya *türemiş* kelimelerin *kök* için örnek gösterilmemesi gerekir. Ne yazık ki “*güzel, kömür, otur-, bağır-, iste-, çalış-, yaşa-*” gibi kelimelerin örnek olarak verildiği ders kitapları vardır (Ercan, 2003: 30, 65; Doğruel, 2006: 114; Kapulu, 2002: 76).

2.7.3. “*yol-da, göz-ler, gel-sin, depo-su*” sözcüklerini inceleyelim. Aldıkları çekim ekleri köklerden yeni anlamda sözcükler türetmemiştir. Demek ki, yalnızca çekim eki olan sözcükler basit sözcüklerdir.” (Ünal, 2005: 67-68).

Çekim Eki: “Fiil veya isim soylu kelimeler üzerine gelerek, bağlı oldukları kelime gruplarına göre, kelimeler arasında hâl, iyelik, çokluk, kip, zaman, şahıs, sayı vb. ilişkiler kuran ek.” (Korkmaz, 1992: 36); “Fiil, isim kök veya gövdelerine gelerek bağlı oldukları kelime gruplarına göre kelimeler arasında durum (hâl), iyelik, çokluk, zaman, kişi ilişkisi kuran birimler.” (**Türkçe Sözlük**, 2005: 407)

⁵ **Kök:** “Kelimelerin bütün yapım ve çekim eklerini çıkardıktan sonra ayrılamayan ve esas (temel) anlamı taşıyan bölümü.” (Korkmaz, 1992: 104); “Kelimenin her türlü ekler çıkarıldıktan sonra kalan anlamlı bölümü.” (**Türkçe Sözlük**, 2005: 1228).

Gövde: “İsim ve fiil köklerine yapım eklerinin eklenmesiyle oluşturulan türemiş kelime.” (Korkmaz, 1992: 75); “İsim ve fiil köklerinden yapım ekleriyle türetilmiş kelime.” (**Türkçe Sözlük**, 2005: 786).

Ölü kök: Tamamen kullanımdan çıkmış veya canlılığını kaybederek kalıplaşmış ya da dildeki türetmeleri yeni anlamlarla kullanılan kök.” (Korkmaz, 1992: 117).

Yukarıdaki açıklamaya göre sadece çekim eki bulunan her kelime basit sözcük olarak algılanabilir; hâlbuki türemiş kelimeler de çekim eki alabilir.

2.7.4. “Fiil Çekim Ekleri: Eylemlere gelen çekim ekleridir. Eylemin anlamını değiştirmez. Eyleme kişi, kip, zaman anlamı katar.

“*Ben yedim.*” cümlesindeki “*yedim.*” fiilinde “*-di*” kip eki “*-m*” kişi ekidir. Bu ekler çıkarılırsa “*ye-*” eylem anlamını korur.

Eylem çekim ekleri; kip ve zaman ekleri, kişi ekleri ve soru eki olmak üzere üç çeşittir.” (Ercan, 2003: 36).

a. Yukarıdaki tanım ve açıklamada aynı anlama gelen “fiil” ve “eylem” terimleri birlikte kullanılmıştır. Bu yanlış; ya bu terimler aralarına anlam farkı katılarak birlikte kullanılmalı ya da bunların biri tercih edilmelidir.

b. Yukarıda da üzerinde durulduğu gibi, çekim eklerinin, eklendikleri kelimelerin anlamını değiştirip değiştirmemeye hiçbir ilgisi yoktur. Açıklamada söylendiği gibi, sadece çekim ekleri değil, yapım ekleri de çıkarıldığında geriye bir kelime kalır.

c. Açıklamada geçen “yedim” kelimesi bir yüklem, fiil değildir.

ç. Açıklamadaki gibi, “yedim” kelimesindeki çekim eklerinin çıkarılmasıyla “*ye-*” fiilinin anlamını koruduğunu söylemeye gerek yoktur, çünkü bu durum, çekim ekine özgü, ayırıcı bir özellik değildir. Yapım eki çıkarıldığında da geride “*ye-*” fiili kalır. Örneğin, “*ye-n-(i)-l-gi*” kelimesindeki yapım ekleri çıkarıldığında da geride kalan “*ye-*” fiili anlamını koruyacaktır. Çünkü hangisi olursa olsun, üzerine ek getirilen kelimenin anlamında herhangi bir değişiklik olmaz.

2.7.5. “İlgi hâli: Eklendiği adı tamlayan durumuna getiren ektir. Sözcüklere ünlü uyumuna göre; *-in, -in, -un, -ün, -(n)in, -(n)in, -(n)un, -(n)ün* eklerinin getirilmesiyle yapılır.

“*Ayşe'nin elbisesi.*”

Geleceğin için çalışıyorum.” (Ercan, 2003: 37).

a. Yukarıdaki tanımda, *ilgi ekinin* başındaki “*n*”, *kaynaştırma ünsüzü* (yardımcı ses) olarak gösterilmiştir. Bilindiği gibi, “*n*” sesi ekin bünyesinde yer almaktadır ve *kaynaştırma ünsüzü* değildir.

b. Örneklerin birincisi doğrudur ama ikinci örnekteki ek *ilgi hâli* eki değil, *ikinci tekil şahıs iyelik ekidir*. Bilindiği gibi, *için* edatı zamirler dışında, *ilgi hâli eki* istemez.

2.7.6. “Ettirgen çatı yapmak için fiil kök ve gövdesine uyuma bağlı olarak ‘*dır*’ (*-dir, -dur, -dür, -tir, -tir-, -tur, -tür*) eklerinden biri getirilir.” (Ercan, 2003: 73).

Yukarıdaki tanımda sadece “-dır”, ettirgen eki olarak gösterilmiş, ancak örnek kelimelerde “-t” eki de verilmiştir.

“kes-tir-t-, oku-t-” (Ercan, 2003: 73).

2.7.7. “Geçenlerde, iki yıldan beri daktilo üretilmediğini okudum.

Stefan Zweig, çok zaman öne bu konuyu düşünmüş.

Yukarıdaki tümcelerde yer alan ‘okudum’ ve ‘düşünmüş’ eylemlerinin zamanlarına dikkat ediniz. ‘okudum’ eylemi, **belirli** (bilinen) **geçmiş zamanı**; ‘düşünmüş’ eylemi ise **belirsiz** (duyulan) **geçmiş zamanı** belirtmektedir.” (Saraçoğlu, 2006: 117).

Yukarıdaki açıklamada, “-miş” ekiyle kurulan geçmiş zaman için “belirsiz” sıfatı kullanılmış. Bu zaman için “duyulan, öğrenilen” gibi sıfatlar da kullanılmıştır ve bunların doğruluk payı vardır, ancak “belirsiz” sıfatı doğru değildir. Çünkü ortada bir belirsizlik yoktur, sadece belirli olan bir durumun başkasından öğrenilmesi veya duyulması söz konusudur. Bu zaman için “-miş’li geçmiş zaman” terimi de kullanılmaktadır. Bunun yerine ekin ifade ettiği anlamın andırmada yer alması daha doğru olacaktır.

2.7.8. “Etken eylemlere edilgenlik anlamı -l (-il, -il, -ul, -ül) ve -n (-in, -in, -un, -ün) ekleriyle katılır.” (Saraçoğlu, 2006: 125).

Bilindiği gibi, edilgenlik ekleri “-l” ve “-n”dir. Bunlardan -n eki, ünlüyle biten fiillere getirildiği için, yukarıdaki tanımda belirtildiği gibi, ayrıca “-in/-in, -un/-ün” şekilleri yoktur.

2.7.9. “Sıfat eylemler, eylem kök ve gövdelerine -an/-en, -maz/-mez, -mış/-miş ekleri getirilerek yapılır.” (Saraçoğlu, 2006: 134).

Sıfat-fiil ekleri sadece yukarıdaki açıklamada verilenler değildir; “-acak, -ası, -dik, -r (-ar, -ır)” ekleri de verilse daha doğru olurdu.

2.7.10. “Belirteç eylemler, eylem kök ve gövdelerine -arak/-erek, -ıp/-ip, -ınca/-ince, -ken gibi ekler getirilerek yapılır.” (Saraçoğlu, 2006: 138).

Sıfat-fiil eklerinde olduğu gibi, zarf-fiil ekleri de sadece, yukarıdaki açıklamada verilenlerle sınırlı değildir; “-alı, -dığında, -dıkça, -madan, -r ... -maz” ekleri de verilmeliydi.

2.7.11. “İyelik zamirleri sözcük sonuna büyük ünlü uyumu kuralına uyarak gelir. Bu ekler eylemlerin kişi ekleriyle karıştırılmamalıdır.

ev-iniz *gel-iniz*” (Doğruel, 2006: 98).

iyelik eki

kişi eki

a. Yukarıdaki açıklama ve örnekte, *iyelik zamiri* ile *iyelik eki* terimleri birlikte kullanılmış ama iki terim arasında anlam farkı olmadığı belirtilmemiş.

b. İyelik eki “-iniz” değil “-niz” şeklindedir. Bu kelimedeki “i” yardımcı sestir. Bu tür ayrıntılar, konuya uygun olarak ders kitaplarında yer alabilir.

2.7.12. Ders kitaplarında, *istek* ve *emir* kiplerinin ek ve çekiminde bilgi ve tanım karışıklığı görülmektedir. Aslında birer *emir eki* olan “-ayım” ve “-alım”, *istek eki* olarak gösterilmekte, birinci *tekil* ve *çoğul* şahısların *emir* çekimlerinin bulunmadığı söylenmektedir (Ercan, 2003: 58-59; Doğruel, 2006: 106, 111).

Hâlbuki, *istek* kipinin *ben* şahsının çekimi “ver-e-m”, *biz* şahsının çekimi ise “ver-e-k” şeklindedir. Bu çekimler *ölçünlü dilde* kullanımdan düşmüş, yerini, *istek* anlamını da ifade edecek şekilde kullanılabilen *emir* kipine bırakmıştır. Bu tür kullanımları, *ben* ve *biz* şahıslarının dışında da görebiliriz. Örneğin, Âşık Veysel “*Dostlar beni hatırlasın.*” derken *emir* vermemekte, bir isteğini, bir arzusunu dile getirmektedir (**bkz.:** Ercilasun, 1995).

2.8. Kelime ve Kelime Türleriyle İlgili Yanlılar

2.8.1. “Her doğan gün yeni umutlar aşılar.” cümlesinde *aşılar* sözcüğü eylemdir. Bu eylemi geniş zaman kipi, *tekil* ve *çoğul* kişiler sırasına uyarak çekimleyiniz.” (Ünal, 2005: 135).

Yukarıdaki açıklamada, *aşılar* kelimesi “eylem” olarak gösterilmiştir. Burada *aşılar* kelimesi fiil değil, yüklemidir. Açıklamada, fiilin “*aşıla-*” şeklinde gösterilmesi doğru olacaktır.

2.8.2. “Nesnesi olan fiillere **geçişli fiil** denir.” (Ercan, 2003: 72).

Yukarıdaki tanıma göre, *geçişli fiilin* kullanıldığı cümlede nesne yoksa bu fiil *geçişsiz fiil* olarak algılanabilir.⁶ Tanımı, “Nesne alabilen fiillere *geçişli fiil* denir.” şeklinde yaparsak anlam bulanıklığını önlemiş oluruz.

2.8.3. Fiiller, öznesine ve nesnesine göre sınıflandırılırken ders kitapları arasında farklılıklara rastlanmaktadır. İlköğretim ve ortaöğretim ders kitapları dışında bu tür farklılıklar normaldir ama ders kitaplarında bilgi, tanım, sınıflandırma ve örneklerde ortaklık bulunmalıdır.

Örneğin, fiiller *öznesine göre* “etken, edilgen, dönüşlü, işteş” olarak dörde ayrıldığı gibi (Saraçoğlu, 2006: 127; Ercan, 2003: 70-72), sadece “etken, edilgen” şeklinde ayrıldığı da görülmektedir (Doğruel, 2006: 136).

⁶ **Geçişli Fiil:** “Söz içinde bir varlık veya nesneyi etkileyen, yani nesne isteyen fiil.” (Korkmaz, 1992: 65).

Geçişsiz Fiil: “Gösterdiği oluş ve kılışı yapana yönelen, yani özneyi etkileyen ve nesne istemeyen fiil.” (Korkmaz, 1992: 66).

2.9. Kelime Grubu ve Cümleyle İlgili Yanlıklar

2.9.1. “Aynı, yakın veya zıt anlamlı iki ya da daha çok sözcüğün, anlatımı kuvvetlendirmek amacıyla yan yana kullanılmasına **ikileme** denir.” (Ünal, 2005: 35).

Yukarıdaki tanımda, ikilemeler için kelimelerin *aynı* anlamda, *yakın* anlamda ya da *zıt* anlamda olanlarının kullanılması ayırıcı özellik olarak belirtilmiştir. Bu tanım doğru fakat eksiktir. Aynı yerde örnek olarak verilen şu cümlelere baktığımız zaman bunu daha iyi anlarız:

“Pırıl pırıl berrak denizi vardır.”

“Sessiz sakin bir yerdir.”

“Deniz kenarında irili ufaklı taşlar topladı.”

İkinci cümledeki “sessiz sakin” ikilemesi *yakın anlam*, üçüncü cümledeki “irili ufaklı” *zıt anlam* için örnek verilebilir. Birinci cümledeki “pırıl pırıl” ise kitapta aynı anlam için örnek gösterilmek amacıyla yazılmış ama bu ikilemede, aynı anlamdaki kelimelerin değil, aynı kelimenin tekrarı vardır. Dolayısıyla “ikileme”nin tanımı eksik yapılmıştır.⁷

2.9.2. “Demir kapı, bakır kazan”

Yukarıdaki tamlamalarda tamlayan ve tamlanan ek almamıştır. Bu tamlamalara **takisız ad tamlaması** denir. Tamlayan, tamlananın neden yapıldığını belirtir.” (Ünal, 2005: 82).

“toprak yol”

“Tamlayan ve tamlanan ek almamıştır. Bu tür tamlamalar **takisız ad tamlamasıdır**.” (Ayata, 2001: 105).

“Anne kuş günlerce yuvada bekledi.

Yukarıdaki tümcede yer alan **anne kuş** tamlamasında tamlayan ad da tamlanan ad da ek almamıştır. Böyle tamlamalara **takisız ad tamlaması** denir: anne kuş, ipek mendil, bakır tencere...” (Kapulu 2002: 93).

“**Takisız ad tamlaması**”, dil bilgisi çalışmaları içinde tartışmalı bir konudur.⁸ ve öğrencilerin sık sık yanlış anlama ve değerlendirmesine sebep olmaktadır. Bu tür tamlamaları *ad tamlaması* içinde gösteren çalışmalarda, tamlanan ögesinin yapıldığı malzemeyi göstermenin yanında, neye benzediği de *ayırıcı özellik* olarak

⁷ **İkileme**: “Anlamı güçlendirmek için aynı kelimenin tekrarlanması, anlamları birbirine yakın, karşıt olan veya sesleri birbirini andıran kelimelerin yan yana kullanılması” (**Türkçe Sözlük**, 2005: 948); “Aynı, yakın ya da zıt anlamlı iki veya daha çok kelimenin bir tek kelime gibi anlam göstermek üzere yanyana gelmesi.” (Korkmaz, 1992: 82).

⁸ **Türkçe Sözlük** (2005) ve Korkmaz (1992), “takısız ad tamlaması”nı madde başı olarak almamış, bu konuda herhangi bir tanımlamada bulunmamıştır. Geniş bilgi için **bkz.:** Zülfiyar, 1995.

belirtmiştir. Bu durumda, ders kitabında sadece “Tamlayan, tamlananın neden yapıldığını belirtir.” denilmesi eksikliklerdir. Aslında, **takısız ad tamlamaları, sıfat tamlaması** içinde el alınmalıdır. Çünkü burada niteleme söz konusudur.

2.9.3. “Evin kapısının kolu, mektup zarfının pulu”

Yukarıdaki tamlamalarda üç ad birlikte kullanılmıştır. Böyle tamlamalarda en az üç ad yer alır ve birbirlerini tamamlayarak belirginlik sağlar. Bu tür tamlamalara zincirleme ad tamlaması denir. **Zincirleme ad tamlamalarında** en az iki tamlama iç içe yer alır.” (Ünal, 2005: 82).

“Anadolu toprağının kokusunu sevdim.

İkiden fazla addan oluşmuş sözcük grupları, zincirleme ad tamlamasıdır.” (Ayata, 2001: 106).

“Kuduz hastalığının aşısı bulunmuş, hastalık yenilmişti.

Yukarıdaki tümcede yer alan **kuduz hastalığının aşısı** söz öbeği de bir ad tamlamasıdır. Bu tamlama üç addan oluşmaktadır. Böyle tamlamalara **zincirleme ad tamlaması** denir.” (Kapulu, 2002: 93).

Zincirleme ad tamlamaları, ad tamlaması konusu içinde yer alır.⁹ Yukarıdaki tanım doğru fakat eksiktir. En az iki ad tamlamasının iç içe yer alarak oluşturduğu bir zincirleme ad tamlaması, bütün olarak ya *belirtili* ya da *belirtisiz ad tamlamasıdır*. Tanımda örnek olarak verilen *evin kapısının kolu* ve *mektup zarfının pulu* zincirleme ad tamlamaları, aynı zamanda *belirtili ad tamlamasıdır*. *Evin kapısının* ve *mektup zarfının*, bu tamlamaların tamlayan; *kolu* ve *pulu* ise tamlanan öğeleridir.” *Göktaş çukuru, fok balığı yavrusu*” gibi zincirleme ad tamlamaları ise aslında birer *belirtisiz ad tamlamasıdır*. Bu tamlamalardaki *göktaş* ve *fok balığı*, *tamlanan* öğeleridir.

2.9.4. Cümle bir kelimedenden de birden fazla kelimedenden de oluşabilir. Bundan dolayı, cümle tanımında sözcüklerin sıralanmasını esas olarak aldığımızda tek kelimedenden oluşan yapıların cümle olarak algılanmasında güçlüklerle karşılaşılacaktır.

“Sözcük veya sözcük gruplarının bir duyguyu, bir düşüncüyü, bir olayı, bir haberi belirtecek şekilde sıralanmasıyla oluşan söz dizilerine cümle (tümce) denir.” (Ünal, 2005: 10).

2.9.5. “Bir duyguyu, bir düşüncüyü, bir dileği veya bir haberi tam olarak bildiren sözcük ya da sözcük grubuna tümce denir.”¹⁰ (Ayata, 2001: 20).

⁹ **Zincirleme İsim Tamlaması:** “Tamlayanı, tamlananı veya her ikisi de isim tamlaması biçiminde olan iç içe girmiş tamlama türü; bir isim tamlamasının ikinci bir isim tamlaması kurması.” (Korkmaz, 1992: 180); “Bir isim tamlamasının ikinci bir isim tamlaması kurması.” (**Türkçe Sözlük**, 2005: 2238).

¹⁰ **Cümle (Tümce):** “Bir yargı bildirmek için tek başına çekimli bir fiil veya çekimli bir fiille

Yukarıdaki tanımdan sonra aşağıdakiler sıralanmış ve ikinci ve üçüncü örneklerin cümle olduğu belirtilmiştir:

- Dinleyici, bir konuşmacıyı
- Düşününüz
- Dinleme de okuma gibidir
- Dinleme günlük hayatımızda

Buradaki ikinci ve üçüncü satırda yer alan ifadelerin cümle olduğu çok açıktır ama, dördüncü örneğin de cümle olabileceği göz ardı edilmemelidir. Öğrencilerimiz, “*Dinleme günlük hayatımızda(dır).*” şeklinde kurulmuş cümlelere hem gazetelerde hem de televizyonlarda sık sık rastlamaktadır. Bundan dolayı öğrencilerimizin zihnindeki cümle kavramının içinde “*Dinleme günlük hayatımızda.*” da vardır.

2.9.6. “*Bugün öğrendiklerinizi unutmayınız.*”

zarf

‘*bu-gün*’ zarfı birden çok sözcüğün birleşip kaynaşmasıyla oluşan birleşik zarftır.” (Doğruel, 2006: 149).

Yukarıdaki açıklamada geçen “bugün” için ilk söylenmesi gereken, bu yapının bir *sıfat tamlaması* olduğudur. İkinci özellik, bu sıfat tamlamasının cümlede *zarf* olarak kullanılmasıdır (bkz.: Atabey, 2007b).

2.10. Birleşik Kelimeyle İlgili Yanlıklar

2.10.1. “Aşağıdaki örneklere bakalım. İki ayrı sözcüğün birleşerek nasıl yeni bir sözcük oluşturduğunu inceleyip kavramaya çalışalım.

<i>ilk öğretim</i>	→	<i>ilköğretim</i>
<i>Ata Türk</i>	→	<i>Atatürk</i>
<i>eski şehir</i>	→	<i>Eskişehir</i>
<i>hanım eli</i>	→	<i>hanımeli</i>

Birleşik sözcükler genellikle iki sözcüğün birleşmesiyle oluşur. Sözcükler birleşirken kendi anlamlarını yitirirler. Yeni bir sözcük oluştururlar.” (Ayata, 2001: 88).

“*Birleşik sözcükler genellikle bitişik yazılır.*” (Ayata, 2001: 88).

kullanılan kelimeler dizisi.” (Türkçe Sözlük, 2005: 377); “Bir fikri, bir duygu ve düşünceyi, bir oluş ve kılışı tam olarak bir hüküm halinde anlatan kelime grubu. Cümlelerin varlığı için asgari şart bir çekimli fiildir.” (Korkmaz, 1992: 32); “Bir ya da birçok sözcükten oluşan yargılı anlatım birimi tümcedir.” (Atabay, vd. 1981: 17); “Bir düşünceyi, bir duyguyu, bir durumu, bir olayı yargı bildiren kelime veya kelime dizisine cümle denir.” (Karahan, 2004: 9).

Yukarıdaki açıklamalarla ilgili olarak üzerinde durulması gereken birkaç önemli nokta var:

a. *Birleşik kelime* oluşurken, kelimeler her zaman kendi anlamlarını yitirmez.¹¹ Örneğin, *kılıç balığı*, bir birleşik kelimedir. *Kılıç* kelimesi kendi anlamını yitirmiş ama *balık* kendi anlamını korumuştur.

b. Birleşik kelimelerin genellikle bitişik yazıldığıнын söylenmesi yerine, hangi durumlarda bitişik yazılacağıнын açıklanması daha doğru olur, çünkü “genellikle” nitelendirmesinin bilgi ve kullanım açısından değeri yoktur.

2.10.2. Ders kitaplarında, sadece bitişik yazılanların “birleşik kelime” olduğu şeklindeki yanlışa çok sık rastlanmaktadır (Ercan, 2003: 38-39). Bunun yerine, birleşik kelimelerin ayrı veya bitişik yazılabilecekleri ve bunun kuralları ele alınsa daha doğru olur.

2.10.3. “Eylem + yardımcı eylem kuruluşunda birleşik eylemler (Kurallı birleşik eylemler)

Temel eyleme ‘-e, -a, -i, -ı, -ü, -u’ ünlülerinden biri ulanır, ünlüden sonra da yardımcı eylem (*bilmek, vermek, durmak, gelmek, kalmak, yazmak*) getirilir: *gel-e-dur-, al-ı-ver-, ara-y-a-dur.*” (Saraçoğlu, 2006: 121).

“**Kurallı Birleşik Fiiller:** *yapabil-, alıver-, öleyaz-, bakakal-, gidedur-, koşagel-*” (Acar, 2006: 75).

a. Yukarıdaki tanımda asıl fiil ve yardımcı fiilden oluşan, arasına “-a, -i” zarf-fiil ekini alan birleşik fiiller için “kurallı birleşik eylem” denilmiştir. Dillerin her türlü kurgusunda bir kural vardır. Bazı yapılar adlandırılırken “kurallı” sıfatının kullanılması, diğer yapıların “kuralsız” olarak algılanmasına yol açabilir.

b. Bu yapıdaki birleşik fiillerde, asıl fiil ile yardımcı fiilin arasında “-a, -i” eklerinin yanında “-ıp” zarf fiil eki de kullanılır: *koşup dur-, donup kal-*. Bu yapıdan hiç söz edilmemiş ve bunların “kuralsız birleşik eylem” olup olmadığı da belli değildir.

2.11. Eş Anlam, Yakın Anlam, Zıt Anlam ve Mecaz Anlamıyla İlgili Yanlışlar

2.11.1. “Yazılışları ve okunuşları ayrı, anlamları **aynı** ya da **çok yakın** olan sözcükler, eş anlamlı sözcüklerdir.” (Ayata, 2001: 13).

¹¹ **Birleşik Kelime:** “Yeni bir kavramı karşılamak için iki veya daha çok kelimenin Türkçenin söz kalıplarına uygun belirli yollarla bir araya getirilmesi ile kurulmuş söz birliği. Bunların benzetme yolu ile ilk anlamlarını kaybetmiş olanları ile birleştirme sırasında ses düşmesine uğrayanları ve iki fiil birleşimine dayananları bitişik, diğerleri ayrı yazılır.” (Korkmaz, 1992: 27); “Ses düşmesi, ses türemesi, kelime türünün değişmesi, üzerindeki ekin görevini kaybetmesi veya anlam kayması dolayısıyla aralarına ek girmeyerek kalıplaşmış iki veya daha çok sözden oluşan kelime.” (**Türkçe Sözlük**, 2005: 283).

Yukarıdaki tanımda geçen “aynı” ve “çok yakın” kelimeleri aynı anlamda değildir. “Çok yakın anlamlı” kelimeler “eş anlamlı” değil, “yakın anlamlı”dır. Bundan dolayı, “çok yakın”, eş anlamlı kelimelerin tanımından çıkarılmalıdır.

2.11.2. “Anlam bakımından birbirine karşıt olan sözcükler karşıt anlamlıdır.” (Ayata, 2001: 16).

Yukarıdaki tanımın “karşıt anlam” terimini mi, yoksa hangi kelimelerin karşıt anlamlı olduğunu mu ifade ettiği belli değildir. Bunun dışında, anlam bakımından birbirine karşıt olan sözcükler zaten karşıt anlamlıdır. Tanımla anlatılmak istenen, *karşıt anlamlı* kelimelerdir. Burada şöyle bir tanım yapılabilirdi: “Anlam bakımından birbirine karşıt olan sözcüklere *karşıt anlamlı sözcükler* denir.”

2.11.3. “Bir sözcüğün gerçek anlamı dışında kullanılmasına **mecaz anlam** denir.” (Ünal, 2005: 52).

a. Yukarıdaki tanımda geçen *mecaz* kelimesi sıfat değil, isimdir; dolayısıyla “mecaz anlam” yerine “mecaz anlamı” veya “mecazi anlam” denilmelidir.

b. Tanımlarda “kullanım” ile “anlam” arasındaki farka dikkat edilmelidir.

3. Özensizlikler

3.1. *tutsak* → *esir*

ihtiyar → *yaşlı* (Ayata, 2001: 13).

Bu tür sıralama ve denkliklerde, Türkçe ve yabancı asıllı kelimeler göz önünde bulundurulmalı, böylece öğrencilerin Türkçe asıllı kelimeleri doğru olarak zihinlerine yerleştirmeleri sağlanmalıdır. Bundan dolayı, *tutsak=esir* eşleşmesine paralel olarak *yaşlı=ihtiyar* eşleşmesi yazılmalıydı.

3.2. Eklerin ünlülerinde uyuma göre meydana gelen değişim gösterilirken özensiz davranılmaktadır:

“*Kuş besliyor musun?*”

Yukarıdaki tümcede soru edatı *mi (mu)* yer almaktadır.” (Saraçoğlu 2006: 193).

3.3. Kelime sonundaki “ç, k, p, t” ünsüzlerinin yumuşaması açıklanırken şöyle denmiş ve ünsüzlerdeki yumuşama ve sertleşme birbirine karıştırılmıştır:

“*p* → *b*

c → *ç*

d → *t*

k → *g, ğ*’ye dönüşür. Bu ses değişimine **sert ünsüzlerin yumuşaması (ünsüz yumuşaması)** adı verilir.” (Ünal, 2005: 39).

3.4. “Değerlendirme Soruları” bölümünde geçen “*O, Türkçe çok seviyor.*” cümlesindeki yanlışlık, özensizliğin açık bir göstergesidir. (Ünal, 2005: 43).

3.5. Aşağıdaki paragrafta özensizlik had safhaya ulaşmıştır.

“Ünsüzle biten bir sözcüğün son sesine kendinden sonra gelen ve ünlüyle başlayan sözcüğe ekleyerek okumaya **ulama** denir. Uygulamada, **ulama** yapılan harf ve hecelerin altına örnekte görüldüğü gibi işaret konulur. **Ulamalar** arasına yapılan sözcüklerin arasında hiçbir noktalama işareti kullanılmaz.” (Ünal, 2005: 46).

3.6. Aşağıdaki cümlede, sık sık karşılaştığımız, hem özensizlik hem de yanlış algılamadan kaynaklanan, “**kılavuz**” kelimesinin yabancı asıllı “**klasik**” kelimesi gibi “**kılavuz**” şeklinde yazılması yanlışı yapılmıştır.

“Metinden benzer örnekler bulup soru işaretinin diğer görevlerini TDK İmlâ **Klavuzu**’ndan öğreniniz.” (Ünal, 2005: 101).

3.7. Aşağıdaki açıklamada da yanlış algılamadan kaynaklanan bir yanlış yapılmış ve “*traktör, trans, tren*” kelimelerinin ilk seslerine benzer şekilde, “*-(i)mtrak*” eki “*-(i)mtrak*” şeklinde yazılmıştır:

“*-yor, -ken, -ki, -leyin, -(i)mtrak* ekleri büyük ünlü uyumuna uymaz.” (Ayata, 2001: 62).

3.8. “İşte ‘*p, ç, t, k*’ ünsüzleriyle biten sözcükler, ünlü ile başlayan bir ek aldıklarında sözcük sonunda bulunan sert ünsüzler yumuşar.” (Ünal, 2005: 39).

Yukarıdaki açıklamada, “*ç, k, p, t*” ünsüzleri ile “sözcük sonunda bulunan sert ünsüzler” farklı seslermiş gibi algılanabilir.

3.9. Ortak şartlara ve eke sahip çekimlerde verilen bilgilerin de paralel olması gerekir. Örneğin, *birleşik zaman* anlatılırken hikâye birleşik zamanı çekiminde “*i-*” fiilinin kullanıldığı belirtilmiş, rivayet ve şart birleşik zaman çekimlerinde ise “*i-*” fiilinden söz edilmemiştir (Ercan, 2003: 64).

SONUÇ

Ders kitaplarında, dil bilgisinin “ne kadar yer alacağı” veya “yer alıp alamayacağı” konusu tartışılmakla birlikte, ilköğretim ve ortaöğretimde okutulan Türkçe ve dil bilgisi ders kitaplarında verilen bilgilerin doğru, ortak, çelişkilerden uzak vb. özellikleri taşıması gerçeği yadsınamaz. Çünkü dil bilgisi konuları ders kitaplarımızda az veya çok yer almaktadır. Bu da *bilgi, tanım, açıklama* ve *örnek vermede* en üst düzeyde özenli davranmayı, doğrudan şaşmamayı, ortak ve yaygın olandan mümkün olduğunca uzaklaşmamayı zorunlu kılmaktadır.

KAYNAKÇA

Acar, M.-Alptekin, A. H.-Bilgen, M.-Doğan, O.-Özmen, H.-Arkin, M.-Başkaya, N.-Ergül, L.-Mat, M.-Öksüz, Y.-Tergip, A., (2006), **Ortaöğretim Dil ve Anlatım 9. Sınıf Ders Kitabı**. Ankara: MEB.

Atabay, N.-S. Özel-A. Çam, (1981), **Türkiye Türkçesi'nin Sözdizimi**, Ankara: TDK.

Atabey, İbrahim, (2005), "Ettirgenlik Ekleri ve Türkçe Sözlük'ün Ettirgen Fiiller Açısından Değerlendirilmesi", **Türkiyat Araştırmaları**, 2/Bahar, 13-54.

----, (2006), "Yazım Kurallarındaki Değişikliklerin Türkçe Eğitim ve Öğretimine Etkileri", **Büyük Türk Dili Kurultayı 26-27 Eylül 2006**, Ankara: Bilkent üniversitesi.

----, (2007a), "Cümle Bağlayıcıları ve Türkiye Türkçesi'ndeki Kullanımı", **Turcology in Turkey, Selected Papers**. Szeged, 39-54.

----, (2007b), "Sıfatı ve Zarfı Nitelendiren Kelimelerin Türü", **Edebiyat ve Dil Yazıları, Mustafa İsen'e Armağan**, Ankara, 55-58.

Ayata, A. İ.-Kaya, O.-Şatır, E., (2001), **İlköğretim Türkçe 5 Ders Kitabı**, İstanbul: MEB.

Doğruel, S.-S. Kurter-M. Gündoğdu, (2006), **İlköğretim Türkçe Ders Kitabı 7**, 3. Baskı, Ankara: MEB.

Ercan, N.-Kanberoğlu, A. İ.-Yenikurtuluş, H. M.-Yüksel, A.-Balta, A.-Çetin, A.-Çetin, G.-Tatar, N.-Görücü, M.-Yaşar, M.-Vural, A.-Kavaklı, A. E.-Koç, M. (2003), **Türk Dili Lise 1**, 4. Baskı, İstanbul: MEB.

Ercilasun, Ahmet Bican, (1995), "Türkçede Emir ve İstek Kipi Üzerine", **Türk Gramerinin Sorunları Toplantısı (22-23 Ekim 1993)**, Ankara: TDK.

Kapulu, Ahmet, (2002), **İlköğretim Türkçe 6**, Ankara: Koza.

Karadüz, Adnan, (2006), "İlköğretim Türkçe Dil Bilgisi Kitaplarının 'Öğreticilik' Kavramı Bağlamında Eleştirisi", **Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, 21/2, Kayseri, 13-31.

Karahan, Leylâ, (2004), **Türkçede Söz Dizimi**, 7. Baskı, Ankara: Akçağ.

Korkmaz, Zeynep, (1992), **Grammer Terimleri Sözlüğü**, Ankara: TDK.

Saraçoğlu, A.-Çimen, C.-Güzel, Y., (2006), **İlköğretim Türkçe Ders Kitabı 8**, 3. Baskı, Ankara: MEB.

Türkçe Sözlük, (2005), Ankara: TDK.

Ünal, M.-Öner, M. Y.-Bayrak, N. (2005), **İlköğretim Türkçe Ders Kitabı 6**, 2. Baskıya Ek, İstanbul: MEB.

Yazım Kılavuzu, (2005), Ankara: TDK.

Zülfikar, Hamza, (1995), "Takısız Ad Tamlaması Sorunu", **Türk Dili**, 523/ Temmuz, 781-789.

ОСОБЕННОСТИ ДЕЛОВОЙ КОММУНИКАЦИИ В КОНТЕКСТЕ РАЗНЫХ КУЛЬТУР

AUBAKIROVA, A. K./АУБАКИРОВА, А. К.
KAZAKİSTAN/KAZAKHSTAN/КАЗАХСТАН

ÖZET

Çeşitli Kültürlerde İş Alanındaki İletişimin Özellikleri

Çeşitli kültürlerin temsilcileri arasındaki iş birliği gelişince insanların birbirlerini anlaması ve teorik düşünmesi çok önemlidir.

Dünyadaki kültürlerin hızlı değişmesinden olayı multikültür ortaklıklarında böyle durumları düzenlemek zorundayız. Bu düzen, kültürler arasındaki çarpışmaların belirsiz ve programlanmayan durumlarını, yoksa diğer amaçlarına yetişmenin optimal yollarını bulmak hazırlığını yapmakta yardım edebilirdi.

Bildiride, iş alanındaki iletişim kültürünün çeşitlerini ve kültürlerarası durumlar sistemindeki Kazakistan'ın rolünü incelemeye çalıştık.

Araştırmacılar, uluslararası ilişkiler sürecinde üç ayrı kültürel tip tespit ettiler. Yani: *monoaktif*, ki bu İngiliz-Sakson, Alman, İskandinav ulusları aittir, *poliaktif*, ki Arap, Roman, Latin Amerika ve Afrika uluslarına özgü, *reaktif*, Doğu ve Güney-Doğu Asya ülkelerine aittir, yani Japonya, Çin, Tayvan, Singapur, Türkiye ve Finlandiya.

İş alanındaki iletişimin gelişmesi aşağıdaki safha içerisinde faaliyetlerin teorelerinin ana prensiplerine göre yapılır:

- İş konuşmasının hazırlanması,
- İş konuşmasının programlanması,
- İş konuşmasının yapılması,
- Karar vermek,
- İş konuşmasının sonucunu almak.

Bildirişim stratejisini seçmek ve amaçlara yetişmek için yapılan bildirişim kültürler arası iş konuşmasının sonucuna kararlı etki eder.

Anahtar Kelimeler: Kültürlerarası iş konuşması, bildirişim stratejisi.

ABSTRACT

In terms of increasing the forms of interaction between representatives of different cultures, it is becoming the most important matter of theoretical realization of conditions and opportunities to attain the maximum mutual understanding.

Fast steps of changing cultural situations in the world require the organization of behaving in a multicultural society which would enable to form the optimal ways of gaining the goals in unpredictable and non-programmed situations of cultural confrontation.

The existing cultural types of business communication and the role of KZ in the formed of international coordinate system have been reviewed in the article.

Researchers define 3 cultural types of business communication that function in the process of international contacts. Nowadays, that is *monoactive* including Anglo-Saxon, German, Scandinavian population and also *polyactive* which is relative to the Arab, Roman, Latin American and African population and the *reactive* type which is characterized the Eastern and South Eastern Asian countries including China, Taiwan, Singapore, Turkey and Finland.

The business contacts development is carried out in accordance with the basic principles of theoretical activity within the following stages:

- Preparation for the business contact,
- Programming a business contact,
- Realization of a business contact,
- Making decisions,
- Summarizing the business contacts conclusion:

The choice of communicative strategy, lines of communicative behavior directed to the achievement of a given target makes decisive influence on the results of intercultural business communication.

Key Words: Intercultural business communication, communicative strategy.

РЕЗЮМЕ

Быстрые темпы изменения культурной ситуации в мире требуют организации такого поведения в мультикультурной среде, которое способствовало бы формированию готовности находить оптимальные пути достижения тех или иных целей в непредсказуемых и непрограммируемых ситуациях столкновения культур.

В статье предпринята попытка рассмотреть существующие типы культур делового общения и место Казахстана в сложившейся системе межкультурных координат.

Исследователи выделяют три типа культуры делового общения, функционирующих в настоящее время в процессе межнациональных контактов, а именно: *моноактивный*, к которому относятся англосаксонские, германские, скандинавские народы, *полиактивный*, присущий арабским,

романским, латиноамериканским и африканским народам, *реактивный* тип характерен для стран Восточной и Юго-Восточной Азии, включая Японию, Китай, Тайвань и Сингапур, а также Турцию и Финляндию. Развитие делового контакта осуществляется в соответствии с основными положениями теории деятельности в рамках следующих фаз:

- подготовка делового контакта,
- программирование делового контакта,
- реализация делового контакта,
- принятие решений,
- подведение итогов делового контакта.

Выбор коммуникативной стратегии – линии коммуникативного поведения, направленной на достижение поставленной цели, - оказывает решающее воздействие на исход межкультурной деловой коммуникации

Ключевые Слова: межкультурное деловое общение, коммуникативная стратегия.

В условиях увеличения форм взаимодействия между представителями разных культур, крайне важным становится вопрос теоретического осмысления условий и возможностей достижения максимального взаимопонимания. Коммуникативное взаимопонимание в условиях делового общения предусматривает “выигрыш” для всех сторон, участвующих в коммуникации.

Исследователи выделяют следующие условия успешной межкультурной коммуникации:

- наличие коммуникативной интенции – желания передать сообщение;
- открытость к познанию чужой культуры и восприятию психологических, социальных и прочих межкультурных различий;
- настрой на кооперацию с представителями другой культуры;
- умение разграничивать коллективное и индивидуальное в коммуникативном поведении представителей других культур;
- использование общих кодов (вербальных или невербальных);
- способность преодолевать стереотипы;
- творческое и сознательное отношение к процессу коммуникации с определенной модификацией общения, применяемого в родной культуре;

- владение набором коммуникативных средств и их правильный выбор в зависимости от ситуации общения;
- соблюдение логики дискурса;
- стремление к сбалансированности и симметричности общения;
- соблюдение этикетных норм;/1/

На эффективность делового общения влияют, как показывают исследования, две группы факторов:

1. Первую группу таких факторов составляют экстралингвистические, под которыми подразумевается система принятых норм, правил, форм, ориентаций и установок;

2. вторую группу этих факторов составляют речевые, которые отражаются в коммуникативном поведении партнеров по общению в процессе как подготовки, так и реализации совместной производственной деятельности / 2 /

Основной задачей *первой фазы* развития делового контакта является сбор соответствующей информации, касающейся характеристики как той фирмы, с которой предстоит осуществлять деловое общение, так и ее представителей. Эта информация является необходимой для последующего планирования деятельности делового общения. Сбор подобной информации может осуществляться различными способами:

- посредством использования разнообразных публикаций;
- направления запросов в соответствующую организационную структуру;
- осуществления бесед с компетентными специалистами;
- проведения опросов, анкетирования и др.

Выбор в пользу того или иного, либо нескольких информационных каналов осуществляется на основе сложившейся системы предпочтений, традиционно используемой представителями конкретных наций. Как известно, в коммуникативистике принято предложенное Э. Холлом разграничение между высококонтекстными и низкоконтекстными культурами. Культуры считаются низкоконтекстными, если основная часть информации, которой обмениваются коммуниканты, закодирована в сообщениях на эксплицитном уровне. В высококонтекстных культурах, напротив, большая часть информации существует на уровне контекста. Казахстан в силу своего исторического развития подпадает в ряд высококонтекстных культур, однако, если учесть его географическое положение, то он занимает скорее промежуточное положение между низкоконтекстными и высококонтекстными культурами.

Вот что пишет Й. Ричмонд, описывая деловые отношения между русскими и американцами: “Деловая часть беседы с русскими длительна, поскольку подход к основным проблемам осуществляется не прямо, а окольными путями”.

Иностранцы нередко отмечают, что американцы в ответ на свои предложения хотят услышать однозначный ответ – “да” или “нет”. Образное выражение мыслей приводит американцев в замешательство. Русским, привыкшим к абстрактным отступлениям и философствованию, уровень американской конкретики часто видится как отсутствие воображения и творческого подхода.

Основной задачей *второй фазы* развития делового контакта является планирование будущей совместной деятельности. Как отмечают исследователи, это планирование может осуществляться по-разному. Оно может характеризоваться строгой линейностью и последовательностью, выборочной деятельностью, которая предполагает первоочередное выполнение наиболее важных и неотложных дел, либо нечеткостью и небрежностью в составлении графиков и расписаний, несоблюдением договоренностей, а также легкостью в изменении имеющихся и составлении новых планов, т.е. определенной свободой в планировании будущих деловых контактов. Как показывают исследования, в разных культурах существует сложившаяся система планирования производственной деятельности, при этом данная система оказывает определенное воздействие на последующее развитие делового контакта между бизнес-партнерами.

Основной задачей *третьей фазы* развития делового контакта является непосредственная его реализация для достижения конкретной производственной цели на основе сложившихся норм, правил, установок и ориентаций в системе деловых контактов и стремлении управлять их ходом в процессе делового общения. При этом для некоторых наций доминирующей является ориентация персонала на достижение конкретной цели в целостном процессе данной фазы производственной деятельности. В других нациях главной ориентацией является создание гармоничных межличностных взаимоотношений. В ряде случаев наблюдается стремление деловых партнеров создавать особые иерархические отношения с четким внутренним распределением и соблюдением прав и обязанностей работников. От традиционно сложившихся норм в системе деловых контактов зависит успешность достижения целей делового общения на следующей, четвертой фазе делового контакта.

Основной задачей *четвертой фазы* развития делового контакта является подведение итогов как результата этого контакта и принятие окончательного решения после него. Вариантами подобного принятия решений может

быть принятие его либо демократическим путем, т.е. руководителем вместе с коллективной работой подчиненных, либо автократическим, т.е. руководителем без учета мнений других работников, либо патерналистским, т.е. единолично руководителем с учетом интересов фирмы и заботы о ее сотрудниках.

Учитывая вышеуказанные особенности развития делового контакта, Громова Н.М. характеризует различные типы культур.

Моноактивный тип культуры делового общения характерен для англосаксонских, германских и скандинавских народов, которые проявляют определенные особенности в процессе делового общения на каждой из указанных фаз развития делового контакта.

Как отмечает автор, народы, относящиеся к этому типу культуры делового общения, отличаются преимущественным использованием источников информации, представляющих объективные данные. В то время как представители полиактивного типа культуры ориентируются на получение информации в ходе личных встреч и бесед с людьми. Народы, представляющие этот тип культуры, в значительной степени, полагаются на устные сведения, получаемые ими в ходе многочисленных интервью, переговоров, деловых бесед. В своей практической деятельности сотрудники компаний ориентируются в основном на неформальный диалог, стремясь использовать личные отношения для решения той или иной проблемы. Как только между участниками делового общения устанавливается контакт, их личные встречи и заседания становятся излишними.

Представители же реактивного типа культуры стремятся к использованию баз данных и печатной продукции, что сочетается с естественной склонностью жителей восточных стран внимательно слушать и вступать в дружелюбный диалог. Некоторые представители данного типа культуры (в частности, японцы и китайцы) готовы говорить очень долго, если это поможет достичь предельной гармонии. Другие народы (например, финны) являются более немногословными, однако и они тщательно учитывают в своем диалоге пожелания другой стороны.

Представители моноактивного типа культуры проявляют строгую линейность и последовательность в планировании и проведении своих дел.

Представители же полиактивного типа культуры демонстрируют личностное отношение и к планированию и организации дел. Народы этого типа культуры отличает пренебрежительное отношение к расписаниям и инструкциям, а также нерациональный подход к распределению времени. Представители данного типа культуры рассматривают время, соотнося его с людьми и событиями, оно является некоей субъективной величиной,

которой можно распоряжаться в соответствии с собственными планами и намерениями. При этом представители данного типа культуры считают, что чем больше дел они выполняют в одно и то же время, тем более наполненной будет их жизнь. В процессе распределения своих дел они прежде всего принимают во внимание относительную значимость каждой встречи, а в ходе деловых контактов они не следят за количеством отведенного на это времени - более важным для них является личностный результат деловой беседы и то, как она была закончена, поскольку наилучшей формой инвестирования времени для представителей этой культуры является межличностное взаимодействие.

Планирование делового контакта осуществляется представителями реактивного типа культуры путем планирования своей деятельности в соответствии с принципом циклического развития времени.

При реализации делового контакта представители моноактивного типа культуры делового общения ориентируются на выполнение конкретной производственной задачи. При этом они четко придерживаются намеченного плана или графика, поступают в соответствии с инструкциями и требуют такого же отношения к делу от коллег, и от них требуется умение оперировать фактами и точными данными, опираться на логику, а не на чувства и эмоции.

Представители данного типа культуры последовательно и педантично разворачивают беседу, они вникают в доводы противоположной стороны и отвечают на них. Национальные отличия проявляются при этом в том, что, например, англичане могут прибегнуть к юмору или преуменьшению остроты конфликта, немцы демонстрируют полную уверенность в себе, американцы ведут себя агрессивно и рассматривают переговоры как некий процесс взаимных уступок. Начиная переговоры, немцы зададут все трудные вопросы с самого начала. Они, как и шведы, ждут от партнеров по общению эффективной работы и новых идей.

Представители рассматриваемого типа культуры предпочитают в деловом общении сразу переходить к обсуждению сущности вопроса, вынесенного в повестку дня. При этом немцам и скандинавам свойственно формальное представление участников беседы, рассаживание всех по своим местам, за которым следует начало обсуждения. Американцы предпочитают неформальное представление участвующих в разговоре людей, обмен шутками, угощение чаем или кофе, после чего начинается работа. Англичане, в отличие от других представителей данного типа культуры, затрачивают несколько больше времени на собственно начало беседы: за формальным приветствием следует кофе с печеньем, а затем десятиминутная светская беседа (о погоде, комфорте, спорте), после которой происходит плавный переход к обсуждению сути дела.

Представителей данного типа культуры можно охарактеризовать как активных и довольно терпеливых слушателей, которые стремятся не только вникнуть в суть вопроса, но и понять общий контекст ситуации. При этом англичане ожидают юмора, американцы хотят, чтобы их развлекали, немцы рассматривают процесс слушания как сбор информации, а шведы беспокоятся о том, чтобы проконсультироваться с коллегами. При этом объем произвольного внимания представителей данных наций как коммуникантов составляет от 30 до 60 минут.

При реализации делового контакта представители полиактивного типа культуры делового общения стремятся к установлению межличностных взаимоотношений, реализации семейственности и неформальных связей. В качестве типичного образца делового общения выступает французский менеджмент, где власть зачастую сосредоточена в руках исполнительного директора, и структура организации нередко зависит от фамилии или личных связей.

Представители данного типа культуры владеют всем разнообразием жестов и мимики, которые практически не используются и зачастую неправильно истолковываются представителями других типов культуры. Оптимальное пространство комфортного общения в официальных ситуациях для носителей данного типа культуры составляет 0,5 м. Носители полиактивной культуры ведут беседу красноречиво, прибегая к различным тактикам. Они многословны, широко используют образные средства и многократно переформулируют свои высказывания. В процессе переговоров французы стремятся форсировать сделку, но могут и быстро к ней остыть. Испанцы внимательно изучают своих партнеров по общению и будут иметь с ними дело, только если сочтут их благородными людьми. Португальцы как нация с многовековыми торговыми традициями обычно дружелюбно ведут переговоры, легко адаптируясь к новым ситуациям. Бразильцы, как правило, исходят из того, что первая названная цена вряд ли является настоящей, и ожидают скидок в ходе дальнейшего переговорного процесса.

В рамках рассматриваемого типа культуры считается нецивилизованным сразу приступать к обсуждению предмета разговора. За формальным представлением участников следует 15-минутная (у французов) или даже 20-30-минутная (у испанцев и итальянцев) светская беседа о политике и скандалах (у французов), о футболе и семейных делах (у испанцев/итальянцев). Традиционные для данного типа культуры опоздания на встречи вынуждают ее участников откладывать ее начало, дожидаясь остальных.

Жители средиземноморских и арабских стран слушают с целью получения информации и внимательно относятся к фактам.

При реализации основной задачи следующей фазы развития делового контакта, представители реактивного типа культуры ориентируются подобно полиактивному типу на людей. В этом общении имеет место так называемая “восточная модель” - система иерархических взаимоотношений внутри любой организационной структуры, в значительной степени напоминающая структуру семьи. Представители реактивного типа культуры скромны и вежливы, несмотря на высокий уровень профессионализма и компетентности. Отлично зная свою компанию, проведя в ней долгие годы, они отличаются своим умением создавать гармоничную атмосферу для работы в команде.

Характерным способом коммуникации в деловом общении в рамках рассматриваемого типа культуры является следующая сложившаяся схема: монолог - пауза - размышление - монолог. Если это возможно, одна из общающихся сторон позволяет другой произнести свой монолог первой.

Представители реактивного типа культуры рассматривают паузы в разговоре как очень значимую его часть. Считается, что к мнениям противоположной стороны нельзя отнестись несерьезно, отделившись лишь шутливым ответом. Хорошо сформулированные аргументы партнера по общению требуют молчаливого рассмотрения и последующего длительного анализа.

Представители данного типа культуры выражают свои мысли с помощью тонкого языка телодвижений, не имеющих ничего общего с бурной жестикуляцией носителей полиактивного типа. Жители восточных государств и Финляндии считают, что в разговоре следует избегать жестикулирования и ярко выраженной мимики, а также слишком откровенной демонстрации таких чувств, как веселье, печаль, любовь, ненависть, разочарование или ликование по случаю победы. В этих странах контролируемое и дисциплинированное управление своими чувствами приводит к формированию намного более ограниченного языка телодвижений, который становится настолько неуловимым, что остается незаметным для глаза иностранца. Представители реактивного типа культуры в беседе избегают прямых взглядов на собеседника. Оптимальное пространство комфортного общения в официальных ситуациях составляет 1,2 м. Вступая в беседу, представитель данного типа культуры исходит из того, что партнер по общению хорошо информирован о теме разговора, что позволяет ему выражать свои мысли с недомолвками, использовать особые выражения и полупамеки. Тем самым он дает понять слушателю, что остальное тот способен дополнить сам. Таким образом, один из собеседников делает своеобразный комплимент партнеру по общению. Носители реактивного типа культуры стремятся в речи реже использовать имена, что делает дискуссию безличной. Другая часто используемая

тактика проведения беседы заключается в умалении своих достоинств. Она исключает возможность каким-либо образом задеть самолюбие оппонента и, одновременно, может вынудить его к похвале поведения или решений восточного человека.

Жителям восточных стран свойственна ритуальность в проведении беседы. В частности, в Японии, где обязательным является обмен некими традиционными формальностями, существует почти фиксированный промежуток времени, по истечении которого старший по переговорам объявляет о переходе к обсуждению дела. За формальным приветствием следует рассаживание участников разговора по местам согласно протоколу, после чего предлагается зеленый чай и начинается 15-20-минутная светская беседа, которая предполагает мирный обмен любезностями.

Носители реактивной культуры являются очень внимательными слушателями, поскольку они концентрируются на том, что им говорят, не позволяя своим мыслям отвлечься в сторону. Они стремятся разобраться в позиции партнера по общению и поэтому приветствуют повторные объяснения и комментарии. Они проявляют вежливость и терпеливость в беседе, не позволяя себе прерывать собеседника. Объем произвольного внимания составляет от 45 до 60 минут.

Подводя итоги, представители моноактивного типа культуры делового общения идут по демократическому пути. В странах, относящихся к данному типу культуры, принятие решений осуществляется чаще всего руководителем, который в своих действиях опирается на коллективную работу подчиненных. При этом деятельность самого персонала может быть организована по-разному, отражая особенности национального характера того или иного народа. Так, в Германии имеет место ориентация на соблюдение правил и четкое распределение обязанностей между работниками. В Великобритании порядок подчинения между служащими и их руководителями соблюдается менее строго. Американские менеджеры, в отличие от своих европейских коллег, наделены большими полномочиями в процессе принятия решений, однако эти решения должны соответствовать корпоративным правилам, подчиняться им.

В завершающей фазе представители полиактивного типа культуры идут по пути авторитарного варианта принятия решений. При этом важную роль играют положение, статус. Принятие окончательного решения определяется верхним менеджментом (административной верхушкой, высшим управленческим персоналом), исходя из общих перспектив развития компании, частных конкретных задач, а также зависит, с одной стороны, от связей в обществе и соответствующих властных структурах (министерствах и ведомствах), и, с другой стороны, от взаимовыгодного

сотрудничества между властвующими семьями. В романских странах, как в арабских и восточных, большое значение придается знакомству с нужными людьми.

При подведении итогов представители реактивного типа культуры используют патерналистский метод принятия решений. В восточных сообществах наблюдается патерналистское отношение к подчиненным, руководству вменяется в обязанность заботиться о персонале, культивируется и поощряется лояльность низов по отношению к верхам. Руководителями становятся те, кто обладает высокой квалификацией, имеет хорошие университетские и профессиональные связи и в процессе принятия решений руководствуется правилом консенсуса. В работе приоритетными являются долгосрочные соображения, которые, наряду с медленным развитием отношений как внутри фирмы, так и с ее клиентами нередко вуалируют фактические цели и намерения руководства.

Таким образом, выбор коммуникативной стратегии – линии коммуникативного поведения, направленной на достижение поставленной цели, – оказывает решающее воздействие на исход межкультурной деловой коммуникации, однако следует отметить, что коммуникативные стратегии должны использоваться сознательно и целенаправленно. Для этого на протяжении всей беседы должна проводиться верификация между поставленными в коммуникации целями и формой их достижения, а также реакцией адресанта, кроме того, следует учитывать различия между стратегиями, принятыми в разных культурах.

ЛИТЕРАТУРА

1. Леонтович, О., **Введение в межкультурную коммуникацию.** - М.: 2007, с.-341.
2. Громова, Н., **Деловое общение.**- М.: 2005.

ŞİNE USU YAZITI'NDAKİ BAZI YER ADLARI ÜZERİNE DÜŞÜNCELER

AYDIN, Erhan
TÜRKİYE/TУРЦИЯ

ÖZET

Bu bildiride, Şine Usu Yazıtı'ndaki *Bulçu*, *Burgu* ve *Çıgıltır Köl* yer adları üzerinde durulacaktır.

Bulçu: Eski Türk Yazıtlarında dört yerde geçtiği tespit edilen bu yerin kabaca Altay dağlarının batısında, İrtiş ve Urungu ırmakları civarında olduğu bilinmektedir. Şine Usu Yazıtı'ndaki *Bulçu*'nun Urungu ırmağı; geri kalan üç *Bulçu*'nun da Urungu ırmağının döküldüğü Fu-hai gölünün güney ucunun biraz doğusunda bulunan Buluntogoy kasabası olabileceği dikkatlere sunulacaktır.

Burgu: Yazıt'ın doğu yüzünün 3. satırında geçen bu yer adının, **Köl Tigin Yazıtı**'nın kuzey yüzünün 6. satırında *Tokuz Oguzlar*la yapılan beş savaşın üçüncüsünün cereyan ettiği yerle aynı olduğu önerilecektir. Burası genellikle *Bolçuda*~*Bulçuda* şeklinde anılmaktaydı. Ancak *Tokuz Oguzlar*ın yaşadıkları yerlerin *Bulçu* ile ilgisi olmaması dolayısıyla buranın *Bolçuda* ya da *Bulçuda* değil *Burguda* şeklinde onarılması gerektiği; *Burgu*'nun ırmak olduğu ve bugün Moğolistan'da bulunan Burugu gool ile birleştirilebileceği düşünülmektedir.

Çıgıltır Köl: Yazıt'ın doğu yüzünün 6. satırında geçen bu yer adının *Çıgıltır* ve *Açıg Altır* okunduğu bilinmektedir. Bu göl adını *Çıgıltır* okuyup ihtiyatla *Çıgıltır*>*Çıvıltır>*Çiltır>*Çıldır şeklinde bir gelişme izlediği ve bugün Anadolu'nun doğusunda bulunan Çıldır Gölü'yle aynı adı taşıdığı dikkatlere sunulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Şine Usu Yazıtı, Bulçu, Burgu, Çıgıltır Köl, yer adları, Ötüken Uygurları.

ABSTRACT

Thoughts on Some of The Place Names in the Inscription of Şine Usu

In this article, an emphasis will be put on the place names *Bulçu*, *Burgu* ve *Çıgıltır Köl*, which are mentioned in the **Inscription of Şine Usu**.

Bulçu: Known to be mentioned in four places in the **Old Turkic Inscriptions**, this place name is known to be in the west of the Altai Mountains, close to the rivers İrtiş and Urungu. An attention will be drawn into the fact that in the **Şine Usu Inscription**; *Bulçu* refers to river Urungu; and the remaining three *Bulçu*'s could be the small town of Buluntogoy which is in the east of the south side of Fu-hai, where river Urungu joins.

Burgu: It will be suggested that this place name which is mentioned in the third line of the east side of the inscription is the same place as the three of the five battles with *Tokuz Oguz* took place, which is mentioned in the sixth line of the **Köl Tigin Inscription**. This place was thought to be *Bolçuda~Bulçuda*. However, since where *Tokuz Oguz* lived has no relation to *Bulçu*, this place should be *Burguda*, rather than *Bolçuda* or *Bulçuda*; and it is also thought that *Burgu* is a river and can be related to *Burugu* gool, which is today in Mongolia.

Çıgıltır Köl: Mentioned in the sixth line of the east side of the inscription, this place name is read as *Çıgıltır* and *Açığ Altır*. This lake name is attentively read as *Çıgıltır* and it follows a sequence of *Çıgıltır>*Çıvıltır>*Çiltır>*Çıldır*, and particular attention will be given to the fact that it bears the same name as lake *Çıldır* which is situated in the east of Anatolia.

Key Words: **Şine Usu Inscription**, *Bulçu*, *Burgu*, *Çıgıltır Köl*, place names, *Ötüken Uighurs*.

GİRİŞ

Şine Usu Yazıtı, *Ötüken Uygurlarından kalan yazıtlar içerisinde satır sayısı bakımından en hacimli olanıdır*. Yazıt 1909 yılında G. J. Ramstedt tarafından kuzey batı *Moğolistan'da*, *Şine Usu gölü civarında bulunmuştur*. Yazıt'a adını veren *Şine Usu*, 300 m boyunda tuzlu ve tadı acı bir göldür (Ramstedt, 1913: 40).

3 m 80 cm yüksekliğinde olan **Yazıt**, dört köşe granit taştır. Taşın dört yüzü de Türk runik harfleri ile kaplı olup **Yazıt**'ın kuzey yüzünde 12; doğu yüzünde 12; güney yüzünde 15; batı yüzünde ise 12 satır bulunmaktadır.

Yazıt, Terhin ve Tes Yazıtı gibi 747-759 yılları arasında kağanlık yapan *Tānriidä bolmış İl İtmiş Bilgä Kagan* yani *Mo-yen-ch'o* tarafından dikilmiştir. Yazıtın, 759 veya 760 yılında dikildiği düşünülmektedir (Hamilton, 1997: 200); (Taşağıl, 2004: 68). Yazıtın kuzey 6, 8, 9 ve 10. satırları **Terhin (Taryat) Yazıtı**'nın doğu 6, 7, 8 ve 9. satırları ile neredeyse aynıdır. Bu benzerlikler her iki yazıtın da aynı kağan tarafından yazdırıldığı ve diktirildiğine kanıt sayılabilir (Tekin, 1983: 798).

Yazıt bugün, ilk bulunduğu yerde, *Arhangay Aymag'ın Hayrhan Sum ile Bulgan Aymag'ın Sayhan Sum sınırlarının kesiştiği Mogoyın Şine-Us bölgesinde* bulunmaktadır. GPS kayıtları ise şöyledir: 1478 m, 48U0294299, UTM 5380232 (Alyılmaz, 2003: 188).

Şine Usu Yazıtı eski Türk yazıtları içerisinde yer adları bakımından en zengin yazıtlardandır. Bu bildiriye, yazıtta geçen *Bulçu*, *Burgu* ve *Çıgıltır Köl* yer adları üzerinde durulacaktır.

1. *Bulçu*

Bu yer adının **Eski Türk Yazıtlarında** beş kez geçtiği bilinmektedir. Ancak **Köl Tigin Yazıtı**'nın kuzey yüzünün 6. satırında Dokuz Oğuzlarla yapılan üçüncü savaşın yapıldığı yer net bir şekilde okunmadığı için genellikle *Bolçuda* ya da *Bulçuda* şeklinde anılmaktaydı. Fakat *Tokuz Oğuzlarla* yapılan ve **Köl Tigin Yazıtı**'nda 3. olarak belirtilen savaşın *Bulçu*'da cereyan etmesi coğrafi olarak mümkün değildir. Kabaca Moğol Altaylarının batısında, Kara İrtiş ile Urungu ırmağı civarında olması gereken *Bulçu*'nun Dokuz Oğuzların yaşadıkları yerlerle ilgisi bulunmamaktadır. KT K 6'daki bu onarmanın doğru olmadığı ve ilk iki harfi *Bo~Bu* olan bu yer adının *Burguda* şeklinde onarılması gerektiği düşünülmektedir. Bu açıklamalardan sonra bizce geriye dört *Bulçu* kalmaktadır. Bunlar KT D 37; BK D 28; T 35; ŞU G 1'dir.

Bulçu adının geçtiği yerlerdeki cümleler şunlardır:

KT D 37: *Türgiş kagan süsi Bulçuda otça borça kälti* 'Türgiş Kağan'ın ordusu Bulçu'da (üzerimize) ateş gibi, kor gibi geldi'. (Hem KT D 37'de hem de BK D 28'de geçen *otça borça* ibaresinin çevirisi M. Adamoviç'in önerisi doğrultusunda yapıldı. **Bkz.** (Adamoviç, 2004: 263-264)).

BK D 28: *Türgiş kagan süsi otça borça kälti Bulçuda süñüşdümüz* 'Türgiş Kağan'ın ordusu ateş gibi, kor gibi geldi. Bulçu'da savaştık'.

T 35: *Altun yışığ yolsızın aşdım <ız> Ärtiş ügüzig kaçıgsızın kaçdımız tün akıtdımız Bulçuka tay üntürü tägdımız* 'Altay dağlarının yolu olmayan yerlerini aştk; İrtiş ırmağının geçilemeyecek yerlerini geçtik. Gece akın ettik (ve) Bulçu'ya tan atarken vardık'.

ŞU G 1-2: *bulçu ügüzdä üç karlukıg anta tokıdım anta yana tüşdim* 'Bulçu (Urungu) ırmağında Üç Karlukları orada bozguna uğrattım (ve) geri döndüm'.

Bulçu yer adı araştırmacılarca şu şekilde okunmuş ve anlamlandırılmıştır:

bolçu 'eine Oertlichkeit' (Radloff, 1895: 140); *bolçu* 'Bolçu(?)' (Thomsen, 2002: 152-153); *bolçu* 'oertlichkeit' (Radloff, 1897: 180); *bolçu* 'eine Oertlichkeit' (Radloff, 1899: 102); *bolçu* 'bolçu' (Melioranskiy, 1899: 73); *(bo)lçu* '(bo)lçu flusse' (Ramstedt, 1913: 25-26); *bolçu* 'bolçu' (Orkun, 1936: 46); *bolçu* 'bolçu' (Malov, 1951: 32); *bolçu* 'ein Fluss westlich von Altai und Irtysh' (Aalto, 1958: 57); *bolçu* 'nom propre de rivièrre et de ville' (Giraud, 1961: 142); *bolçu* 'geog. n' (Tekin, 1968: 319); *bolçu* 'nazvanie reki' (Aydarov, 1971: 97); *bolçu* 'yer adı' (Tekin, 1988: 130); *bolçu* 'yer adı' (Recebov-Memmedov, 1993: 387); *bolçu* 'yer adı' (Tekin, 1994: 57), (Tekin, 1995: 100); *bulçu* 'Name eines Flusses' (Rybatzki, 1997: 64 ve 113); *bolçu* 'the river Bolçu' (Moriyasu, 1999: 180 ve 184); *bolçu* 'yer adı' (Tekin, 2000: 241); *bwloçw* '(?Bolesu felöl)' (Berta, 2004: 161 ve 198).

Radloff, bu yer adının İrtiş'in batısındaki Türgiş ülkesinde bulunduğunu ve Kök Türklerin 721 yılında burada Türgişlerin kağanını ve yabgusunu öldürdüklerini belirtiyor (1895: 430). Aalto ise *Bulçu*'nun yerini Altay ve İrtiş'in batısında bir ırmak olarak belirlemekte ve ŞU G 1'de geçtiği yer ile de karşılaştırmaktadır (Aalto, 1958: 57). Giraud'un *Bulçu*'yu ırmak olarak düşünmediği anlaşılakta ve oldukça ilginç bir etimoloji denemesi yapmaktadır: *pul-i-ju* < *pul*: 'köprü'; *ju* 'ırmak'; *-i*: Tamlama eki. 'ırmağın köprüsü' anlamına gelen kelime *p > b*; *j > ç* ses gelişmeleri meydana gelmiştir. Kelimelerin İranca olduğunu ifade eden Giraud, *Bulçu*'nun (Giraud, Tonyukuk'u yayımladığı çalışmasında *Bolçu* okumaktadır.) Ulungur gölünün güney ucunun biraz doğusunda yer alan Bolun-Togoy olduğunu işaret etmektedir. Bu ad 'bol dönemeci (veya bol kıvrımı)' olan anlamına gelmektedir (Giraud, 1999: 258).

Clauson, KT D 37'de geçen *borça* maddesini açıklarken 'the Türgiş *xağan*'s army advanced from Bolçu like a fire or ...' ifadesini kullanmıştır. Clauson'un 'from Bolçu' anlamlandırmasından ırmak olarak düşünmediği sonucuna varılabilir (EDPT 357a).

Rybatzki, *Bulçu*'nun Urungu ırmağı olabileceğini düşünmekte ve Szeged'de 1997 kışında A. Róna-Tas'ın derslerinde Mo. *bolju-*, Hal. *bolz-* 'üzerinde anlaşmak, fikir birliğine varmak; atamak, tayin etmek, önceden kararlaştırmak; önceden düzenlemek; önceden görmek, tahmin etmek, önceden bilmek, kestirmek' (Lessing, 2003: 191) ve Mo. *bolju-y-a(n)*, Hal. *bolzoo* 'kararlaştırma, taahhüt, kontrat, sözleşme, mukavele, tayin edilmiş zaman, süre; randevu' (Lessing, 2003: 191) ile karşılaştırıldığını belirtmekte ancak verilen kelimelerin fiil olduğunu, dolayısıyla yer adı ile birleştirmenin mümkün olamayacağını savunmaktadır. Rybatzki, *Bulçu* adının ŞU G 1'deki durumuna göre ırmak olması gerektiğini ancak, **Tonyukuk Yazıtı**'ndaki durumuna göre *Bulçu*'nun ırmak olmasına kuşku ile baktığını belirtmektedir (1997: 113 not 294).

Gömeç'e göre ise İrtiş'in güneydeki kollarından birisidir (1997a: 66 not 291). Yine Gömeç, **Eski Türk Yazıtlarındaki** yer adlarını çalıştığı makalesinde ise İrtiş'in kollarından birisi olma olasılığının yanında başka bir coğrafi bölge olabileceğini de söylemektedir (2001: 28).

Bulçu'nun ırmak değil de Urungu gölünün güney-batısındaki Tokoi kasabası olduğu da öne sürülen görüşler arasındadır (Taşağıl, 2004: 120, not 540). Klyashtorniy ise Türgişlerle yapılan savaşın *Boluçu* (kendi tercihi) ırmağı sahillerinde yapıldığını, bu ırmağın da Çungarya'da olduğunu bildirmektedir (Klyashtorniy-Sultanov 2004: 108).

Ötüken Kağanlık Yazıtlarıyla Tonyukuk'ta geçen *Bulçu*, Türgişlerle; **Sine Usu Yazıtı**'nda ise Üç Karluklarla savaşın yapıldığı yerdir. *Bulçu*'ya ulaşmak için *Altun Yış* ve *Ärtiş Ügüz*'ün geçilmesi gerekmektedir. **Tonyukuk Yazıtı**'ndan anlaşıldığı kadarıyla İrtiş ırmağının geçilmesinden sonra akına,

ancak tan vakti başlanabilmiştir. Giraud'un çok güzel belirlediği gibi (1999: 258) İrtiş'in geçilmesinden sonra en fazla bir günlük mesafe kadar yol alındığında ancak bugünkü Buluntogoy kasabasına ulaşılacaktır. Gumilëv de Kara İrtiş ile Urungu ırmağı arasındaki uzaklığın 50 ila 80 km olduğunu ifade etmektedir (2002: 370). Buradan hareket ederek Türgişlerin bu bölgelerde ya da biraz daha batıda yaşadıkları sonucuna varılabilir. Çünkü metinde savaşın herhangi bir baskın şeklinde olmadığı düşünüldüğünde Türgişler'in Kök Türk ordusunun ilerlediği haberini alınca *Bulçu*'ya doğru hareket ettikleri ve dolayısıyla da karargâhlarının biraz daha batıda olduğu öne sürülebilir. Zaten Türgişler üzerinde yapılan çalışmalarda da oturdukları yerler Doğuda Altay Dağlarından Sirderya'ya kadar geniş bir coğrafya ile ifade edilmiş ve özellikle Tanrı Dağları, Zaysan Gölü ve Issık Göl civarında yaşadıklarından söz edilmiştir (Salman, 1998: 11); (Gumilëv, 2002: 331).

Bulçu, Doğu Kök Türklerinden kalan yazıtlardan başka **Şine Usu Yazıtı**'nda ise Üç Karluklarla yapılan savaşlarda adı anılmıştır. Karlukların, *Bulçu* bölgesi de dâhil olmak üzere değişik yerlerde yaşadıkları bilinmektedir (Taşağıl, 2004: 67); (Gumilëv, 2002: 331).

Şine Usu Yazıtı'ndaki *Bulçu*'nun ırmak olduğu *ügüz* kelimesinden anlaşılmaktadır. Diğer üç yazıtta ise *Bulçu* adının ırmak olması kuşkuludur. Bizce **Şine Usu Yazıtı**'nda geçen *Bulçu*, bugün Çinlilerin Ulungur He dedikleri, Radloff haritasında da adı "Urungu" olarak verilen ve Kara İrtiş'e paralel akan Urungu ırmağıdır. **Moğolların Gizli Tarihi**'nde de adı geçen bu ırmağın Humsinggir mevkinde bulunduğu ve Altay dağlarının batısından çıkarak *Kiçilbaşı~Kişilbaşı* adlı göle döküldüğü bildirilmiştir (Temir, 1995: 249). Bizce **Şine Usu Yazıtı**, *Bulçu ügüz* ile Urungu ırmağını kastetmiş olmalıdır.

Diğer üç yazıttaki *Bulçu* ile de Urungu ırmağının döküldüğü ve bugün Çinlilerin "Fu-hai" dedikleri gölün güney ucunun biraz doğusunda bulunan Buluntogoy~Buluntohoy kasabasının kastedilmiş olabileceği öne sürülebilir. Kök Türkler döneminde bu kasabaya *Bulçu* deniliyor olabileceği görüşünü öne sürmemizin sebeplerinden birisi kuşkusuz adındaki benzerliklerdir. Doğu Kök Türklerinden kalan yazıtlarda *Bulçu* olarak bildirilen bu yerin ırmak olmadığı önerilirken hem **Şine Usu Yazıtı**'ndaki hem de diğer yazıtlardaki *Bulçu*'nun aynı şekilde yazılmasını da ırmak adlarının çok zaman oraya kurulu yerleşim birimlerinin adıyla aynı olmasıyla açıklamak mümkündür. Buna Anadolu'dan birçok örnek verilebilir: Van Gölü (=Van ili); Çıldır Gölü (=Çıldır ilçesi); Ağrı Dağı (=Ağrı ili); Erciyes Dağı (=Erciyes kasabası) vs.

Ötüken Kağanlık Yazıtlarıyla Tonyukuk Yazıtı'nda geçen *Bulçu* ile bir ve aynı saydığımız Buluntogoy~Buluntohoy kasabası ile Ulungur~Ülüngür (Fu-hai) gölü ile ilgili en güzel bilgileri N. M. Prjevalskiy vermiştir. 1879-1880 yıllarında Zaysan'dan başlayarak Tibet'e bilimsel gezi düzenleyen N.

M. Prjevalskiy, Buluntogoy kasabası ve Ulungur Gölü (Fu-hai) ile ilgili nadir bilgilerle dolu olan seyahat kitabında Urungu ve Kara İrtiş ırmaklarını uzun uzun anlatmış ve Buluntogoy kasabası hakkında da önemli bilgiler vermiştir. Sözelimi çok engebeli olmasına rağmen Zaysan ile Kuçan arasındaki en iyi yolun burada olduğunu ve yerli halkın Urungu ırmağına Bulun-Toha adını verdiklerini öğrenmekteyiz (Prjevalskiy, 1990: 22-23). Prjevalskiy'in verdiği bu önemli bilgi de *Bulçu* yer adının tespitinde oldukça önemli olmuştur. Çünkü yerli halkın Ulungur~Ülüngür (Urungu) ırmağına da "Bulun-Toha" adını vermesi ilginçtir. Bu durumda şunu öne sürmek daha kolay olacaktır: **Eski Türk Yazıtlarında** adı geçen *Bulçu* hem ırmağın adı hem de yerleşim biriminin adıdır. Yani bir başka deyişle yazıtlarda geçen *Bulçu* hem Urungu ırmağının adı hem de Buluntogoy yerleşim biriminin adıdır.

Eski Türk Yazıtları üzerinde çalışmaları bulunan bilim adamlarının bu ırmak ve yerleşim yeri adının okunmasında ne yazık ki birlik sağlayamamışlardır. İlk nesil araştırmacılar (örn.: Radloff, Melioranskiy, Malov) genellikle *Bolçu* okumuşlar; sonraki bazı araştırmacılar ise *Bulçu* şeklini tercih etmişlerdir. Bizim de bu yazıda *Bulçu* şeklini tercih etmemizin en önemli sebebi kuşkusuz bugün bu yere Buluntogoy deniyor yani *u* ünlüsü ile söyleniyor olmasıdır.

Bulçu adı gramatikal olarak *bul-* fiilinden yapılmış gibi görünüyorsa da genellikle meslek adı bildiren *+çU* ekinin ancak isimlere gelebileceği bilinmektedir. Rybatzki'nin belirttiği A. Róna-Tas'ın Mo. *bolju-*, Hal. *bolz-*; Mo. *boljuj-a(n)*, Hal. *bolzoo* ile birleştirebilme çabası da sözü edilen Moğolca kelimelerin fiil olması sebebiyle mümkün olmamaktadır (Rybatzki, 1997: 113 not 294). Eğer kelime Türkçe ya da Moğolca ise *bul* şeklinde bir isim bulmak gerekecek ya da kelime Klyaştorıny'ın dediği gibi *bulucu* şeklinde okunacaktır. Ancak Klyaştorıny'ın önerdiği *bulucu* adındaki *-U+* ekinin varlığına dair örnekler verilmesi gereklidir. Çünkü eski Türkçede fiilden isim yapan eklerden en sık kullanılanı *-g+*'dir. *-U+* şeklindeki bir fiilden isim yapma ekinin bu dönemde olması mümkün değildir.

Sonuç olarak Şine Usu Yazıtı'nda geçen ve açıkça ırmak olduğu anlaşılan *Bulçu*'nun Urungu ırmağı; **Ötüken Kağanlık Yazıtlarıyla Tonyukuk Yazıtı**'ndaki *Bulçu*'nun ise Urungu ırmağının döküldüğü ve bugün Çinlilerin Fu-hai dedikleri gölün güney ucunun biraz doğusunda bulunan Buluntogoy kasabası olabileceği önerildi. Bu görüşe ulaşmada önemli etkenlerden birisi yazıtlarda geçen *Bulçu* ile tespit edilen yer adlarındaki benzerlikler; bir diğeri de ırmak adlarının hemen yanında bulunan yerleşim birimlerine ad olabileceği gerçeğidir.

2. Burgu

Burgu adı Şine Usu Yazıtının doğu yüzünün 3. satırı ile **Terhin Yazıtı**'nın batı yüzünün 4. satırında geçmektedir. Bu iki yazıttan başka Ulaangom yazıtının 1.

satırında *Burguluk* şeklinde geçen yer adının **Şine Usu** ve Terhin'deki *Burgu* ile bir ve aynı olduğu önerilmiştir (Barutcu Özönder, 2007: 220). *Burgu* yer adının geçtiği cümleler şunlardır:

ŞU D 2-3: *udu kâliñ tidim kodup bardım kâlmâdi yiçä irtim burguda yetdim* “‘Gelip bana katılın” dedim. (Öylece) koyup bıraktım. Gelmediler. Tekrar ulaştım. (Onlara) Burgu (ırmağı)’ da yetiştim”.

Terhin B 4: *säkiz säläñä orkun tugla säbin tälädü karaga burgu ol yerimin subumın konar köçär bän* ‘sekiz kollu Selenge, Orkun, Tuğla, Sebin (Seben?), Teledü (Teldü), Karaga, Burgu. Bu topraklarım (üzerinde) ve bu sularım (boyunca) konup göçerim’ (Tekin, 1983: 806 ve 810).

Ulaangom 1: *är atım bukan tägin yeti y(e)g(i)rmi yaşımta bur<g>ulukta (2) sülädim* ‘Erlık adım Bukan tegin. On yedi yaşımda Burguluk’a (2) sefer ettim’ (Barutcu Özönder, 2007: 221).

ŞU D 3, Terhin B 4 ve UG 1’in dışında Köl Tigin Yazıtının kuzey yüzünün 6. satırında geçen ve genellikle *bolçuda~bulçuda* şeklinde onarılan yer adının *Burguda* şeklinde tamamlanması gerektiğini düşünmekteyiz.

Dokuz Oğuzlarla yapılan savaşların anlatıldığı bölümde birkaç harfi yok olmuş bir yer adı bulunmaktadır. Dokuz Oğuz savaşlarının anlatıldığı cümlelerin benzeri BK D 30’da da geçmektedir. Ancak **Bilge Kağan Yazıtı**’nda 4 savaştan söz edilirken **Köl Tigin Yazıtı**’nda savaş sayısı 5’tir. Bunu da **Bilge Kağan Yazıtı**’nın bizzat Bilge Kağan’ın elinden çıkmadığına bağlamak mümkün olabilir. KT K 6’da geçen 5 sayısının BK D 30’da 4 olması belki dikkatsizlik ya da unutkanlık ile de açıklanabilir.

2.1. KT K 6’daki Okunamayan Yerle İlgili Araştırmacıların Okuma ve Değerlendirmeleri

KT K 6’da geçen ve ilk iki harfi net olan bu yer adının *Bo* ya da *Bu* ile başladığı kesin olup diğer harfler ise net değildir. **Yazıtlar** üzerinde çalışan ilk nesil bilim adamlarından bu yana ilgili yer adı aşağıdaki şekillerde okunmuş ve anlamlandırılmıştır:

FATl: *b1Wnlg1 d1A*; RATl: *b1Wln1d1A*; *bol...nda* ‘Bol...n.’ (Radloff 1895: 26-27); *bu[...]da* ‘Bo[...]’ (Thomsen, 2002: 156); *bol.nda* ‘Bol-?mı’ (Melioranskiy, 1899: 75); *bu..da* ‘bu[.....]da’ (Orkun, 1936: 50); *Bol...nda* ‘Bol...mı’ (Malov, 1951: 32 ve 42); *bo[lçu]* ‘...’ (Tekin, 1968: 236 ve 271). Tekin, kelimeyi *Bolçu* şeklinde tamamlamasına rağmen sözlükteki *Bolçu* maddesine KT K 6’yı almamıştır. *Bol...nda* ‘Bol...mı’ (Aydarov 1971: 301); *bo[lçu]da* ‘Bolçuda’ (Tekin 1988: 28-29); *bol...nda* ‘bol...nda’ (Recebov-Memmedov, 1993: 75 ve 82); *Bo[lçu]* ‘Bolçu’ (Tekin, 1995: 50-51); *bo[lçu]* ‘bolçu’ (Karcavbay, 2003: 169 ve 177); *bwloçw* ‘Bolcsu’ (Berta, 2004: 181).

Bilindiği gibi **Köl Tigin Yazıtı**'nda, K 4'ten itibaren Dokuz Oğuzlarla olan mücadelelere yer verilmiştir. Burada anlatılanların paraleli BK D 29'un son cümleleriyle başlar. Tekin'in 1968 yılında yayımladığı gramerinden itibaren bu yer adının *Bolçu* şeklinde tamamlandığı ve sonraki yayınlarında da bunun devam ettirildiği görülmektedir. Tekin'den başka bazı bilim adamlarının da kelimeyi *Bolçu* şeklinde tamamlayıp 'Bolçu ırmağı' olarak anlamlandırdıkları bilinmektedir. Ancak başta Radloff olmak üzere Rus ekolü, yer adını okumamış ve genelde *bo...da* şeklinde bırakmışlardır. KT K 6'daki yer adı *Bolçu* şeklinde tamamlanırken BK D 30'da ise [*Çuş başı*] şeklinde tamamlanmaktadır. Aslında problem şuradan kaynaklanmaktadır: Dokuz Oğuzlarla, KT K 6'ya göre 5 kez; BK D 30'a göre ise 4 kez savaşılmıştır. Dokuz Oğuzlarla yapılan savaşlar şöyle bir karşılaştırma ile daha iyi anlaşılabilir:

1. Savaş: KT K 4: *Togu Balık*. BK D 30: *Togu Balık*.
2. Savaş: KT K 5: *Koşulgak*. BK D 30: *Antargu*.
3. Savaş: KT K 6: *Bo....da~Bu....da*. BK D 30: [*Çuş başı*].
4. Savaş: KT K 6: *Çuş başı*. BK D 31: *Ezgenti Kadız*.
5. Savaş: KT K 7: *Ezgenti Kadız*. BK D: Yok.

Yukarıdaki karşılaştırmada Bilge Kağan Yazıtında bir savaşın eksik olduğu ve sıralama ile yer adlarının karıştırıldığı görülmektedir. Bizim üzerinde durmak istediğimiz konu ise KT K 6'da *Bo[lçu]* şeklinde yapılan tamamlama ile ilgilidir. Çünkü KT D 37; BK D 28; T 35; ŞU G 1'de geçen *Bulçu*'nun Dokuz Oğuzların yaşadıkları yerlerle ilgisi açık değildir. Üstelik *Bulçu* adı Türkiş ve Üç Karluklarla yapılan savaşlar esnasında anılmıştır. Dolayısıyla *Bulçu* şeklinde bir tamamlama uygun olmamaktadır. *Bo~Bu* harfleriyle başlayan bu yer adının Dokuz Oğuzların yaşadığı yerlerden olan *Burgu* (~*burugu*) ile bir ve aynı olduğu dikkatlere sunulmaktadır.

Metnin fotoğrafları dikkatle incelendiğinde kelime, Radloff atlasına göre *bol~bul* harfleriyle başlamaktadır. Ancak ilk iki harften, *-da* bulunma durum ekine kadar birkaç harflik boşluk bulunduğu bütün yayınlarda aynıdır. Ancak *rI* ile *II* harflerinin sağ taraflarının düz bir çizgi olması Radloff ve sonrakilerin harfi *II* algılamalarında etken olabilir. Oysa Fin atlasında kelime *Bo~Bu* (*BW*) harfleriyle başlamaktadır. Bu durumda KT K 6'da geçen yer adının *Bolçu~Bulçu* şeklinde tamamlanması uygun olmamaktadır. Bu bağlamda sözü edilen yer adının **Şine Usu** ve **Terhin Yazıtı**'nda geçen *Burgu* (~*Burugu*) olabileceği düşünülmektedir.

2.2. *Burgu* (~*Burugu*) Yer Adıyla İlgili Veriler

Yukarıdaki üç **Yazıt**'ta geçen *Burgu* ya da *Burguluk* şeklinin aynı yer adı olduğu yönünde genel kanaat vardır. Özellikle Terhin B 4'te geçen yer adlarının bazıları kimi araştırmacılarca değişik şekillerde okunmuş ve yer tespiti yapılmıştır.

Burgu'nun yerini tespiti yardımcı olmak amacıyla Terhin B 4'te geçen yer adlarından *Karaga*'nın, **Moğolların Gizli Tarihi**'nde geçen *Hara'un* ile bir ve aynı olduğu düşünülmektedir. MGT §150 ve §177: *Kara'un* (Rachewiltz, 1972: 69 ve 87); *Hara'un* 'Selenge boyunda Merkitlerin memleketinde bir dağ' (Temir 1995: 247). Hatta bu yer adı BK D 37'de de geçmiştir: *Sälängä kudi yorıpan Karagan Kısıltä äbin barkın anta bozdum* 'Selenge boyunca ilerleyip Karagan Geçidi'nde evini barkını dağıttım'. Bu cümledeki *Karagan Kısıltä* 'Karagan Boğazı (geçidi)' ile **Moğolların Gizli Tarihi**'ndeki *Hara'un-habçal* aynı yer olmalıdır. *Karagan Kısıltä* ile MGT'deki *Hara'un-habçal*'ın aynı yer olması gerektiği yayın aşamasında olan bir makalemizde işlenmiştir.

Terhin B 4'te Selenge civarındaki yer adları sayılırken *Karaga* ile *Burgu*'nun yan yana yazılması bu iki yer adının birbirine yakın olduğuna işaret sayılabilir. Bu durumda *Burgu* ve *Karaga*'nın Selenge civarında olduğu hem **Terhin Yazıtı** hem **Bilge Kağan Yazıtı** hem de **Moğolların Gizli Tarihi**'nde tanıklanmış olmaktadır.

Burgu (~*Burugu*) yer adının neresi olabileceğine dair çeşitli görüşler vardır: Tekin, **Terhin Yazıtı**'nı yayımladığı makalesinde Mo. Burugu gool? ile bir saymak istemiştir (1983: 834). Klyaştorıny ise *Burgu*'yu Kaa-kem ırmağı ile birleştirmek istemiştir (1980: 94). Klyaştorıny'nın *Burgu* ile birleştirmek istediği Kaa-kem bugünkü Kızıl civarında bulunan bir ırmaştır. Eğer belirtilen ırmak bu ise o zaman *säkiz Sälängä*'den ne anlamak gerektiği problemi üzerinde tekrar düşünmek gerekecektir. Çünkü *säkiz Sälängä* ifadesi, Tekin tarafından 'sekiz kollu Selenge' (Tekin, 1983: 818) olarak açıklanmıştı. Selenge ile Kaa-kem arasındaki uzaklığın fazla olması ve Klyaştorıny'nın bu ırmak ile neden birleştirdiğini belirtmemiş olması da düşündürücüdür. Bu bakımdan bu birleştirmenin en azından coğrafi olarak mümkün olamayacağı düşünülmektedir.

Eski Türk yazıtlarında geçen yer adları için önemli değerlendirmelerde bulunan Gömeç ise Klyaştorıny'nın Kaa-kem ırmağı ile birleştirme eğilimine değindikten sonra *Burgu*'nun Orhon-Selenge bölgesinde olabileceğini tahmin ettiğini söylemektedir (1997b: 25). Gömeç, yer adlarını incelediği bir makalesinde ise bu yer etrafında gelişen olaylara değinmiş ancak herhangi bir yer tespiti yapmamıştır (2001: 29).

Ulaangom Yazıtı'nı yeniden yayımlayan Barutcu Özönder, **Ulaangom 1**'de geçen *Burguluk* yer adının ŞU D 3'te geçen *Burgu* ile bir ve aynı olması gerektiğini düşünmekte ancak yer tespiti yapmamaktadır (Barutcu Özönder 2007: 220).

2.3. Sonuç

Bu bildiriye, KT K 6'da Dokuz Oğuzlarla yapılan 3. savaşın cereyan ettiği yerin *Bolçuda*~*Bulçuda* değil, *Burguda* şeklinde tamamlanması gerektiği önerilmiştir. **Terhin B 4**, BK D 37 ve **Moğolların Gizli Tarihi**'ndeki verilerden hareket

ederek *Burgu*'nun, Tekin'in işaret ettiği gibi bugün kuzey Moğolistan'da bulunan ve Selenge'nin kollarından olan Burugu gool olması gerektiği düşünülmektedir.

Çıgıltır Köl

Bildirinin üçüncü ve son yer adı, **Şine Usu Yazıtı**'nın doğu yüzünün 6. satırında geçen *Çıgıltır Köl*'dür. *Çıgıltır Köl*'ün geçtiği cümle şöyledir:

ŞU D 6: *säkizinç ay eki yañıka çıgıltır költä kasuy (kanyuy?) kızı süñüşdim anta sançdım anta udu yorıdım* 'Sekizinci ayın ikinci gününde Çıgıltır Gölü'nden Hanuy(?) ırmağı (boyunca) ilerlerken savaştım, orada mızrakladım (ve) (onları) kovaladım'.

3.1. Çıgıltır Köl ile İlgili Önceki Araştırmacıların Görüşleri

a?çıgı?lu?r köl 'see Çıgıltır (?)' (Ramstedt, 1913: 21) (Ramstedt notlarında, yer adının *açıg altır* da okunabileceğini ve bu durumda *açıg*'ın 'bitter, salz' anlamında olabileceğini belirtmiştir (Ramstedt, 1913: 52); *çıgıltır köl* 'Çıgıltır gölü' (Orkun, 1936: 170); *Açıg=Altır köl* 'ozera Soleniy (Açıg) Altır' (Malov, 1959: 35 ve 40); *Açıg Altır köl* 'ozera Solenogo [Açıg] Altır' (Aydarov, 1971: 346-347); *Çıgıltır köl* 'the lake Çıgıltır' (Moriyasu 1999: 179 ve 183); *çıgıldır (?) köl* 'Csigildir tónál' (Berta, 2004: 288 ve 305).

Şine Usu Yazıtı'nı bütünüyle yayımlayan araştırmacıların, bu göl adının okunuşunda birlik sağladıkları söylenemez. Bunların dışında Gumilëv, kitabının bir bölümünde 'tuzlu Altır' şeklinde bir çeviri yapmıştır (2002: 451). Drevne'de ise *açıg altır köl* 'ozero Açıg-Altır-Köl' okunmuş ve anlamlandırılmıştır (DTS 5). Clauson da *Çıgıltır Köl* okumuş ancak herhangi bir açıklama ve yer tespiti yapmamıştır (EDPT 715a). Gömeç ise *Açıg Altır* okumuş ve gölü, Aksu civarlarında, Tarım ırmağının kaynakları bölgesine yerleştirmiştir (2000: 430) ve (2001: 25).

3.2. Çıgıltır Köl'ün Adı ve Yeri ile İlgili Değerlendirmelerimiz

Harf çevrimini *çIGltR* : *kŪl* şeklinde yaptığımız yer adı, yazım bakımından *açıg altar* ya da *açıg altır* okumaya da elverişlidir. Bu gölün bugün hangi göl olduğu bilinmediği için, *Çıgıltır* mı yoksa *açıg altar*~*açıg altır* mı okumak gerektiği netlik kazanmamıştır.

Açıg kelimesi eski Türkçe metinlerde çeşitli anlamlarda kullanılmıştır: 'acı, hiddet, kuvvetli, pek'; 'hediye' (Gabain, 1988: §258). 'Öfke, kızma, şiddet'; 'acı, ızdırap'; 'ekşi, acımtırak'; 'hediye, armağan' (EUTS 2). Verilen anlamlar içerisinde bir göl için kullanılacak en mantıklı olanı 'acı, tuzlu' olsa gerektir. Ancak göl adının ikinci bölümü olan *Altır* ya da *Altır*'ın ne olduğu belli değildir. Mo. *aldar* 'ün, şöhret, nam, itibar, gözdelik, tanınmışlık, şan şöhret; isim, ad' (Lessing, 2003: 49) ile birleştirilebilir mi? Bundan başka Mo. *altargana*~*altagana* (Lessing, 2003: 53) diye adlandırılan bitki adı ile göl adının ikinci kelimesi

arasında ilgi var mıdır? *Altagana* adının < *altan* ‘altın’ kelimesinden +*gAnA* ekiyle yapılmış olduğu da bildirilmiştir (Poppe, 1992: §119). *Caragana* ya da *Bezelye Çalısı* denen bu bitkinin anavatanının Sibiryaya olduğu bilinmektedir. Bu bitkinin ülkemizde bilinen adı *Bezelye Çalısı*; Latince adı ise *Caragana arborescens*’tir. Belki gölün bulunduğu yörede yetişen bu bitkinin acı meyveli türünden dolayı bu ad verilmiş de olabilir. Ancak bütün bunlar varsayımdan öteye gidememektedir. **Krş.:** http://www.gardenorganic.org.uk/pdfs/international_programme/TTS7-Siberian_peashrub.pdf (06.06.2007).

Gölün adı *Çıgıltır* olarak düşünüldüğünde ise ses bilgisi bakımından uygunluğu ile bugün Türkiye’de Ardahan’ın biraz batısında bulunan Çıldır Gölü’nü (enlem: 41.00 Kuzey; boylam: 43.12 Doğu) çağrıştırmaktadır. *Çıldır* adının etimolojisi ile ilgili olarak adın, bir çok kaynakta Çavuldur’dan getirildiğine işaret eden O. Uyanık, sözü edilen Oğuz boyu Çavuldur’a yaklaştırmayı denemek istemiş ancak gramatikal olarak mümkün olamayacağını savunmuştur (2006: 92). **Şine Usu Yazıtı**’nda geçen *Çıgıltır* adını *Çıldır* adı ile birleştirmek mümkün olabilir mi? Yine Kilis’in Elbeyli ilçesine bağlı Çıldıroba köyünün (Enlem: 36.67 Kuzey; Boylam: 37.47 Doğu) adındaki *Çıldır* da, göl adındaki *Çıldır* ile aynı olmalıdır.

Çıgıltır kelimesinin şöyle bir gramatikal gelişim gösterdiği düşünülebilir: *çığiltır*>*çiviltır> *çiltır>*çıldır. Bu durumda Anadolu’daki yer adlarıyla Orta Asya yer adları arasındaki ilişkiye bir örnek daha verilmiş olmaktadır. Buna göre *Çıldır* ilçesi de adını, hemen yakınında bulunan *Çıldır* gölünden almış olmalıdır. Yerleşim yerlerine ad verilirken oradan geçen bir akarsu (ırmak, dere, çay vs.) veya yakınında bulunan dağ, tepe, göl gibi coğrafi öğelerden ilham alındığı bilinmektedir.

Çıgıltır adındaki +*tIr* biçimbiriminin ek olduğu ve *bagatur*’daki +*tUr* ile bir ve aynı olduğu düşünülebilir. *Bagatur* adı için genellikle *baga+tur* açılımı önerilir. Bu açılımdaki +*tUr* ekinin de Mo. olduğu bildirilmiş olsa da Doerfer, +*tUr* ekinin Moğolcada durum eki (Kasussuffix) olduğunu, dolayısıyla bu ek ile açıklamanın mümkün olmadığını belirtmiştir. Bu bakımdan Doerfer, *bagatur*’u doğrudan eski Türkçe olarak açıklamayı önermiştir (TMEN §817). Moğolcada +*tUr* eki yönelme-bulunma durum ekidir (Poppe, 1992: §285).

Bugün Anadolu’da, Bayındır, “Çandır”, “Eğirdir” gibi bazı yer adlarında bulunan +*dIr*/*dUr* biçimbiriminin de aynı ek olduğu öne sürülebilir. Bizce sözü edilen yer adlarındaki +*dIr*/*dUr* eki eski bir (Mo.?) bulunma durum eki olup -*da*/*de*/*ta*/*te* anlamı veriyordu. Ekin, yer adlarında kullanımı sonucunda kalıplaştığı ve durum eki fonksiyonunu yitirdiği savunulabilir.

Çıgıltır Köl’ün, bugün aynı adı taşımamasından dolayı yerini tespit etmek çok zordur. Aynı satırda (ŞU D 6) geçen *Kasuy* adının dışında gölün yerini tespiti yardımcı olabilecek herhangi bir yer adı bulunmamaktadır. Bir sonraki satırda, geri dönüp Ötügen’de kışladıkları belirtildiğine göre *Çıgıltır Köl*’ün Ötügen’in

batı veya kuzey batısında bir yerde olması gerekir. *Çıgıltır Köl* adının yanında bulunan ve yazıtta yalnızca bir yerde geçen *Kasuy* adından hareket edilebilir. Clauson, *Kasuy* adını ihtiyatlı olarak *ak suv* (?) okumak ve ‘Ak Suv’ şeklinde anlamlandırmak istemiştir (EDPT 757a). Gömeç de *Ak Sub* okumuş ve Tarım ırmağının kollarından biri olduğunu öne sürmüştür (2001: 26). Ne var ki Ramstedt’in verdiği runik metne göre *Ak Sub* ya da *Ak Suv* okumak mümkün değildir. Ancak Ramstedt’in verdiği *yl* ünsüzünün yazımı *bl* ünsüzüne benzemektedir. Ancak bu da *Kasuy* adının *Ak Sub* okunabilmesine yeter derecede destek sağlamamaktadır. Popow’dan aldığı bir bilgiyi nakleden Ramstedt, kuzey Moğolistan’da bulunan Hanuy ırmağının Çin kaynaklarında *xa-sui* olarak söylendiğini ifade etmiştir (Ramstedt, 1913: 52). Ramstedt’in söyledikleri ne kadar mantıklı olsa da bir ırmak adının Çince telaffuzla söylenmesi pek uygun görünmemektedir. **Şine Usu Yazıtı**’nı hâkkedenin yanlışlıkla *ny* çift ünsüzü yerine *sl* ünsüzünü yazmış olabileceği de gözden uzak tutulmamalıdır. Eğer savımız doğru ise bu durumda *kanyuy* okunabilecek ve **Terhin Yazıtı**’ndaki gibi Hanuy ırmağı ile bir ve aynı saymak mümkün olabilecektir. Tekin, **Terhin (Taryat) Yazıtı**’nda (B 5) geçen *Kanyuy* adlı ırmağı Selenge’nin kollarından biri olan Hanuy ırmağı saymakta; bu ırmak adının “Şinehüü” ve Klyaştorını tarafından *nç* çift ünsüzü ile verildiğini ancak bu ünsüzün pekâlâ *ny* de olabileceğini ifade etmektedir (Tekin, 1983: 819).

Şine Usu Yazıtı’ndaki *Kasuy* okuyuşunu, *Kanyuy* şeklinde okuyarak **Terhin Yazıtı**’ndaki gibi Hanuy ırmağıyla birleştirmeye yönelik savımız doğruysa *Çıgıltır Köl*’ün de Hanuy ırmağına yakın bir yerde olması gerekir. Adını *Hanuy* ırmağından aldığı belli olan Hanuy yerleşim biriminin batı tarafında bulunan Terhin Gölü’nün batı bölümünde irili ufaklı birkaç göl bulunmaktadır. Herhâlde *Çıgıltır Köl*, bu göllerden biri olmalıdır.

SONUÇ

Şine Usu Yazıtı’nda çok sayıda geçen yer adlarından biri olan *Çıgıltır Köl* adının, bugün Anadolu’nun biraz batısında bulunan Çıldır Gölü’nün adı ile bir ve aynı olabileceği önerilmiştir. Yine Kilis’in Elbeyli ilçesine bağlı Çıldıroba köyünün adındaki *Çıldır*’ın da, göl adındaki *Çıldır* ile aynı olduğu düşünülmektedir. *Çıgıltır* adındaki *+tIr* biçimbiriminin, büyük bir olasılıkla *Mo.?* *+tUr* eki olduğu ve bugün Anadolu’da birçok yer adının sonunda bulunan *+dIr/+dUr* ekinin de aynı ek olması gerektiği ve *Çıgıltır Köl*’ün ise Terhin Gölü’nün batısında bulunan birkaç küçük gölden birisi olabileceği önerildi.

KISALTMALAR VE KAYNAKÇA

Aalto, P.-Ramstedt, G. J.-Granö, J. G., (1958), “Materialien zu den alttürkischen Inschriften der Mongolei”, **Journal de la Société Finno-Ougrienne**, LX/7, 3-91.

Adamoviç, M., (2004), “Otça Borça”, Çeviren: E. Aydın, **Türk Dili**, 633, 261-264.

Alyılmaz, C., (2003), “Moğolistan’da Eski Türk Kültür ve Medeniyetine Ait Bazı Eserler ve Buldukları Yerler”, **Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, X/21, 181-199.

Aydarov, G., (1971), **Yazık Orhonskih pamyatnikov drevnetyurkskoy pis’mennosti VIII veka**, Alma-ata: Akademiya Nauk Kazakskoy SSR.

Barutcu Özönder, F. S., (2007), “Ulaangom Yazıtı Üzerine Düşünceler”, **Çağdaş Türklük Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri 2003** içinde, Cilt: 2, Ankara, 219-231.

Berta, Á., (2004), **Szavaimat Jól Halljátok**, A Türk és Uygur Rovásírásos Emlékek Kritikai Kiadása, Szeged: JatePress.

Caferoğlu, A., (1993), **Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü**, İstanbul: Enderun.

Clauson, S. G., (1972), **An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish**, Oxford: The Clarendon.

Doerfer, G., (1965), **Türkische und Mongolische Elemente im Neupersischen**, Band II. Türkische Elemente im Neupersischen *alif bis tā*, Wiesbaden: Franz Steiner.

DTS **bkz.:** V. M. Nadelyayev (1969).

EDPT **bkz.:** S. G. Clauson.

EUTS **bkz.:** A. Caferoğlu (1993).

Gabain, A. von, (1988), **Eski Türkçenin Grameri**, Çeviren: M. Akalın, Ankara: Türk Dil Kurumu.

Giraud, R., (1961), **L’Inscription de Bain Tsokto**, Paris: Librairie d’Amerique et d’Orient.

-----, (1999), **Gök Türk İmparatorluğu, İlteriş, Kapgan ve Bilge’nin Hükümdarlıkları (680-734)**, Çeviren: İ. Mangaltepe, İstanbul: Ötüken.

Gömeç, S., (1997a), **Kök Türk Tarihi**, Ankara: Türksoy.

-----, (1997b), **Uygur Türkleri Tarihi ve Kültürü**. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi.

-----, (2000), “Şine Usu Yazıtı’nda Geçen Yer Adları Üzerine”. **Belleten**, LXIV/240, 427-433.

-----, (2001), “Kök Türkçe Yazıtlarda Geçen Yer Adları”, **Türk Kültürü**, XXXIX/453, 25-36.

Gumilëv, L. N., (20023), **Eski Türkler**. Çeviren: D. A. Batur, İstanbul: Selenge.

Hamilton, J. R., (1997), “Tokuz Oguz ve On Uygur”. Çeviren: Y. Koç-İ. Birkan, **Türk Dilleri Araştırmaları** 7, 187-232.

Karcavbay, S., (2003), **Orhon Muraları**. Astana.

Klyaştorniy, S. G., (1980), “Terhinskaya Nadpis”, **Sovetskaya Tyurkologiya**, 1980/3, 82-95.

Klyaştorniy, S. G.-T. İ. Sultanov, (20042), **Kazakistan Türk’ün Üç Bin Yılı**, Çev.: D. A. Batur, İstanbul: Selenge.

Lessing, F. D., (2003), **Moğolca-Türkçe Sözlük**, Çev.: G. Karaağaç, Ankara: Türk Dil Kurumu.

Malov, S. E., (1951), **Pamyatniki Drevnetyurkskoy pis’mennosti**, Moskva-Leningrad.

----, (1959), **Pamyatniki drevnetyurkskoy pis’mennosti Mongolii i Kirgizii**, Moskva: Akademiya Nauk SSSR.

Melioranskiy, P. M., (1899), **Pamyatnik’ v’ çest’ Kyul’ Tegini**, St-Petersburg: Tipografiya İmperatorskoy Akademii Nauk’.

MGT: **Moğolların Gizli Tarihi**.

Moriyasu, T., (1999): “Site and **Inscription of Şine-Usu**”. **Provisional Report of Researches on Historical Sites and Inscriptions in Mongolia from 1996 to 1998** İçinde. Eds. T. MORIYASU and A. OCHİR. Osaka: The Society of Central Eurasian Studies, 177-195.

Nadelyayev, V. M.-Nasilov, D. M.-Tenişev, E. R.-Şçerbak, A. M., (1969), **Drevnetyurkskiy Slovar’**, Leningrad: Akademiya Nauk SSSR.

Orkun, H. N., (1936), **Eski Türk Yazıtları I**, İstanbul: Türk Dil Kurumu.

Poppe, N., (1992), **Moğol Yazı Dilinin Grameri**, Çeviren: G. Karaağaç, İzmir: Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi.

Prjevalskiy, N. M., (1990), **Tibet Seyahatnamesi**, Çeviren: Ö. C. Eren, Ankara: Kültür Bakanlığı.

Rachewiltz, I. de, (1972), **Index to the Secret History of the Mongols**, Bloomington: Indiana University Publications.

Radloff, W., (1895), **Die alttürkischen Inschriften der Mongolei**, St-Petersburg.

----, (1897), **Die alttürkischen Inschriften der Mongolei**, Neue Folge St-Petersburg.

-----, (1899), **Die alttürkischen Inschriften der Mongolei**, Zweite Folge. St-Petersburg.

Ramstedt, G. J., (1913), “Zwei Uigurische runeninschriften in der Nord-Mongolei”, **Journal de la Société Finno-Ougrienne**, XXX/3, 1-63.

Recebov, E.-Memmedov, Y., (1993), **Orhon-Yenisey Abideleri**, Bakı: Yazıcı.

Rybatzki, V., (1997), **Die Toñukuk-Inschrift**, Szeged: Studia Uralo-Altaica.

Salman, H., (1998), **Türgişler**, Ankara: Kültür Bakanlığı.

Taşagıl, A., (2004), **Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları**, Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Tekin, T., (1968), **A Grammar of Orkhon Turkic**, Bloomington, The Hague: Indiana University Publications.

-----, (1983), “Kuzey Moğolistan’da Yeni Bir Uygur Anıtı: Taryat (Terhin) Kitabesi”. **Bellekten**, LXXIX/184, 1983, 795-838.

-----, (1988), **Orhon Yazıtları**, Ankara: Türk Dil Kurumu.

-----, (1994), **Tunyukuk Yazıtı**, İstanbul: Simurg.

-----, (1995), **Orhon Yazıtları: Kül Tigin, Bilge Kağan, Tunyukuk**, İstanbul: Simurg.

-----, (2000), **Orhon Türkçesi Grameri**, Ankara: Sanat Kitabevi.

Temir, A., (19953), **Moğolların Gizli Tarihi**, Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Thomsen, V., (20022), **Orhon Yazıtları Araştırmaları**, Çeviren: V. Köken. Ankara: Türk Dil Kurumu.

TMEN **bkz.:** G. Doerfer (1965).

Uyanık, O., (2006): “Çıldır Adı Üzerine”, **Türkiyat Araştırmaları Dergisi** 19, 87-93. [http:// www. gardenorganic. org. Uk/pdfs/international_ programme/TTS7-Siberian_peashrub.pdf](http://www.gardenorganic.org.uk/pdfs/international_programme/TTS7-Siberian_peashrub.pdf) (Erişim Tarihi: 06.06.2007).

İLK OKUMA-YAZMA ÖĞRETİMİ ÜZERİNE BİR GÖZLEM

AYDIN, İlker
TÜRKİYE/TURPIYA

ÖZET

Türkiye’de ilk okuma-yazma öğretimi 2005-2006 eğitim öğretim yılıyla birlikte yeni müfredat programına göre yapılmaktadır. Bu yeni program ile ilköğretim birinci sınıftan itibaren etkili bir okuma-yazma öğretimini gerçekleştirmek; düşünen, anlayan, sorgulayan, öğrenmeyi öğrenen, bilgiyi kullanabilen ve sorun çözebilen bireylerin yetişmesi amaçlanmaktadır. Böylece ses temelli cümle yöntemi uygulamasına da geçilmiştir. Okuma öğretimine önce seslerden başlanır. Seslerden başlanırken alfabedeki sıralama değil, Türkçenin ses yapısı, harflerin yazım kolaylığı, anlamlı hece ve kelime üretmedeki işlekliliği dikkate alınır. Yeni müfredat programıyla birlikte “dik temel yazı” yöntemi terk edilerek “bitişik eğik yazı” yöntemine geçilmiştir. Bitişik eğik yazıyla yazmaya başlamanın temel gerekçelerinden biri “bitişik eğik yazı”nın, sentez yöntemine uygun olmasından ses temelli cümle yöntemi ile okuma-yazma öğrenme sürecini kolaylaştırmasıdır. Ses temelli cümle yönteminde bizim gözlemlediğimiz en büyük zorluk, okuma bağlamında “açık hece” ve “heceleme” sorunu; yazma bağlamında da öğrencilerin el kaslarının fazla gelişmemesinden dolayı bitişik eğik yazının ortaya çıkardığı güçlüklerdir. Yazmadaki zorluk öğretmenlerin kendileri için de geçerlidir. Bu çalışma, Van’da özel bir ilköğretim okulunda, üç sınıftan oluşan birinci sınıf öğrencilerinin ilk okuma-yazma süreçlerinin birinci dönem gözlemine dayanmaktadır.

Anahtar Kelimeler: İlk okuma-yazma öğretimi, ses temelli cümle yöntemi, bitişik eğik yazı.

ABSTRACT

An Observation on First Reading & Writing Education

New education program based on reading & writing in primary school in Turkey has been started with 2005-2006 academic year. It is aimed to grow persons whom can think, understand, ask, learn to learn, use to information and solve problems with this new program. In this way, one passed to the method of sentence based on the voice. Reading education is begun firstly from voices. Starting from voice one takes not into consideration alphabetic order but phonetic structure of Turkish, easiness of writing of letters, reasonable syllable and effectiveness of produce of letters. Straight basic writing method is abandoned and adjacent italic writing method is accepted with new education program. A

basic reason of beginning to write with adjacent italic writing is to make easy to period of reading & writing education with the method of sentence based on the voice. The great difficulty which we observed at the method of sentence based on the voice is open syllable and syllabication problem in reading context and difficulties appears with adjacent italic writing in writing context because of not growing student's hand muscle up sufficiently. Difficulty in writing is also for the teachers themselves. This study based on first term observation of first writing & reading period of first class students of tree different classes in a private primary school in the city of VAN.

Key Words: First reading & writing education, method of sentence based on the voice, adjacent italic writing.

GİRİŞ

Türkiye’de ilk okuma-yazma öğretimi 2005-2006 eğitim öğretim yılıyla birlikte yeni müfredat programına göre yapılmaktadır. Bu yeni program (**Türkçe 1-5 Programı**, 2005: 243) ile “ilköğretim birinci sınıftan itibaren etkili bir okuma-yazma öğretimini gerçekleştirmek; düşünen, anlayan, sorgulayan, öğrenmeyi öğrenen, bilgiyi kullanabilen ve sorun çözebilen bireylerin yetişmesi” amaçlanarak “ses temelli cümle yöntemi”nin uygulamasına da geçilmiştir. Okuma öğretimine önce seslerden başlanır (Yıldız, 2006: 97). Seslerin öğretiminde alfabedeki sıralama değil; Türkçenin ses yapısı, harflerin yazım kolaylığı, anlamlı hece ve kelime üretmedeki işlekliliği nedeniyle şu sıralama ve gruplama dikkate alınmalıdır (**Türkçe 1-5 Programı**, 2005:252): **I. Grup:** e, l, a, t (E, L, A, T); **II. Grup:** i, n, o, n, m (İ, N, O, R, M); **III. Grup:** u, k, v, y, s, d (U, K, İ, Y, S, D); **IV. Grup:** ö, b, ü, ş, z, ç (Ö, B, Ü, Ş, Z, Ç); **V. Grup:** g, c, p, h, (Ç, C, P, H); **VI. Grup:** ğ, v, f, j (Ğ, V, F, J). Her ses grubunun bitiminde, o grupla ilgili kitapçık öğrencilere dağıtılır ve okumaları istenir. Genelde sesler tamamlanmadan, özellikle III. Grup seslerle birlikte öğrenciler yavaş yavaş okumaya geçebilmektedir.

Bilindiği gibi yazma becerisi okuma becerisinden sonra kazanılan bir beceridir. Yeni müfredat programıyla birlikte “dik temel yazı” yöntemi terk edilerek “bitişik eğik yazı” yöntemine geçilmiştir. Bitişik eğik yazıyla yazmaya başlamanın temel gerekçelerinden biri, “bitişik eğik yazının, sentez yöntemine uygun olmasından ses temelli cümle yöntemi ile okuma-yazma öğrenme sürecini kolaylaştırmasıdır” (**Türkçe 1-5 programı**, 2005: 247-248). Ses temelli cümle yönteminde bizim gözlemlediğimiz olumsuzluk, öğrencileri sıkan, sürekli aynı seslerin tekrarına dayanan, kavram bütünlüğü olmayan sözcük türetme ve cümle oluşturma etkinlikleridir. Sesler yukarıda sıralanan gruplar çerçevesinde ele alındığı için okuma-yazma öğretimi fazla üretken olmayan sıkıcı etkinliklerin tekrarıyla sınırlanmaktadır. Öğrencilerin parmak ve bilek kaslarının yeterince gelişmemiş olması, bitişik eğik yazının kendi içindeki güçlüğü ile birleştiğinde,

okuma-yazma öğretimi öğrenciler için sıkıcı bir sürece dönüşmekte, bıkkınlık ve okula gitmeme duygusu oluşturmaktadır.

Bizim bu çalışmamız, Van'daki özel bir ilköğretim okulundaki üç sınıftan oluşan birinci sınıf öğrencilerinin ilk okuma yazma süreçlerinin birinci dönem gözlemine dayanmaktadır. 2006-2007 eğitim ve öğretim yılının birinci dönemini kapsayan süreç gözlenmiş, öğretmenlerin uygulamaları ve öğrencilerin karşılaştıkları güçlükler irdelenmeye çalışılmıştır. Bu çalışmadaki amaç, yeni müfredat programı çerçevesinde, öğrencinin düzenli ilk anadili edinimi becerilerini oluşturan okuma-yazma sürecinde karşılaşılan güçlüklerin ortaya çıkarılması ve çözüm yollarının tartışılmasıdır. Bu araştırmanın sınıf öğretmenleri ve Türkçe öğretmenlerine, bu alanla ilgili öğretmen adaylarına, anadili edinimi ile ilgilenen araştırmacılara yararlı olacağı umulmaktadır.

Çalışma üç bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde Ses Temelli Cümle Yöntemi tanıtılarak, yöntemin aşamaları hakkında bilgi verilmektedir. İkinci bölümde I. ve II. grup sesler ele alınarak uygulama örneklerine yer verilmektedir. Çalışmanın son bölümünde ise ses temelli cümle yöntemi ve uygulamalarda karşılaşılan güçlükler üzerine, gözlem yaptığımız sınıflardan hareketle genel bir değerlendirme yapılmış; bazı önerilerde bulunulmuştur. Ayrıca bu bölümde, okumaya yeni geçen öğrencilere önerilen okuma kitapları üzerine bir değerlendirmeye de yer verilmiştir.

Beraber yürüttüğümüz bu çalışmada, emeği geçen değerli sınıf öğretmenlerimiz Nursen Ceylan, Mehmet Yıldız ve Ramazan Altuğ'a teşekkürü bir borç bilirim.

1. Ses Temelli Cümle Yöntemi ve Aşamaları

2004-2005 öğretim yılında 9 ilde toplam 120 ilköğretim okulunda pilot uygulaması yapılan 2005-2006 öğretim yılıyla birlikte tüm ilköğretim okullarında uygulamaya konulan “ses temelli cümle yöntemi”, ülkemizde yaklaşık 40 yıldır uygulanan “cümle (çözümleme) yöntemi”nin tersidir (Yıldız, 2006: 106). Cümle yönteminde öğretime çocuğun günlük dilinden alınan cümlelerle başlanıp cümlelerden sözcüklere, hecelere, harflere (sese) doğru gidilirken, ses temelli cümle yönteminde “ilk okuma-yazma öğretimine seslerle başlanmakta, anlamlı bütün oluşturacak birkaç ses verildikten sonra, seslerden hecelere, kelimelere ve cümlelere ulaşılmaktadır. İlk okuma-yazma öğretimi, kısa sürede cümlelere ulaşılacak şekilde düzenlenmektedir. Okuma ve yazma, ilk okuma-yazma öğretimi boyunca birlikte sürdürülmektedir. Okunan her öge yazılmakta; yazılanlar da okunmaktadır. Yazı öğretiminde, öğrencilerin gelişimine uygun olan bitişik eğik yazı harfleri kullanılmaktadır” (Türkçe 1-5 Programı, 2005: 244).

Ses Temelli Cümle Yöntemi'ne göre ilk okuma-yazma öğretimi aşağıdaki aşamalar izlenerek gerçekleştirilir (**Türkçe 1-5 Programı**, 2005: 247).

1.1. İlk Okuma-Yazmaya Hazırlık

İlk okuma-yazmaya hazırlık aşamasında genel hazırlık, okumaya hazırlık ve yazmaya hazırlık olmak üzere üç tür çalışma yapılmalıdır (**Türkçe 1-5 Programı**, 2005: 248).

1.1.1. Genel Hazırlık

Öğrencilerin sınıf ortamına, arkadaşlarına alışmaları için okulun ilk gününden itibaren onlara rahat iletişim kurabilecekleri bir ortam sunulmalıdır. Ayrıca sınıfını ve sırasını bulmaya, sınıfına, sırasına, arkadaşlarına ve öğretmenine de alışmaları için gerekli çalışmalar yapılmalıdır. Bu çalışmalarda oyunlar, dramalar, şarkılar, bilmece birer araç olarak kullanılabilir. Böylece öğrencilerin, ilk okuma-yazma çalışmalarına yönelik olumlu tutum geliştirmeleri sağlanmalıdır. Ayrıca öğrenciler çeşitli yönleriyle (görme, işitme, geçirdiği hastalıklar, aile ve sosyal durumu vb.) tanınmaya çalışılmalı, sınıf ortamının düzenlenmesinde ve ilk okuma-yazma öğretiminde bunlar dikkate alınmalıdır. Yapılacak çalışmalar hakkında aileler bilgilendirilmeli ve onların yardımları sağlanmalıdır. Düzenli aralıklarla çocukların gelişimi ve yapılması gerekenler hakkında bilgiler verilmelidir (Çağlaroğlu ve Dağlıoğlu, 2005: 15).

Uyum (Oryantasyon) Çalışması

2006-2007 eğitim-öğretim yılında, geçen yıllardan farklı olarak, ilköğretim 1. sınıf öğrencileri, normal eğitim-öğretim zamanından bir hafta önce (11 Eylül 2006) okula başladılar. Bu öğrenciler için bir hafta süreyle okula uyum çalışması yapıldı. Çocuklar okula başlamadan, okul ve öğretmen tiplemesinin hayallerindeki gibi olması hedeflendi. Bizim gözlemde bulunduğumuz okulun öğretmenleri bu hedef için, öğrencileriyle tanışmadan önce onlara “mektup” gönderip, okula davet ederek oyunlar oynattı, çeşitli ikramlarda bulundu. Mektup öğrencileri heyecanlandırdı, okula ve öğretmene merak duygusunu güçlendirdi. Mektupta öğretmen öğrencisine, onu ne kadar çok merak ettiğini, tanışmak için sabırsızlandığını, bu mektubun ona gönderdiği ilk mektup, onun da başkalarına okutacağı son mektup olduğunu, bundan sonra bütün mektupları kendisinin yazabileceğini ve okuyabileceğini vurguladı. Bu çalışmalar çocuğun okula istekli başlamasına, okul fobisini yenmesine yardımcı olabilen çalışmalardır. Genelde, anasınıfına giden öğrencilerde herhangi bir uyum sorunu gözlenmedi. Gözlemlediğimiz üç sınıfta iki öğrencide okul fobisi yaşandı. Bu öğrenciler, ilk hafta uyum çalışmasına katılmayan öğrencilerdi ve eğitim-öğretim programının üçüncü haftasında okula uyum sağlayabildiler.

1.1.2. Okumaya Hazırlık

a. Oturma: İlk okuma-yazma çalışmalarında düşünce akışını artıran, anlamayı ve çalışmaları kolaylaştıran doğru oturma şekline dikkat edilmelidir. Öğrencilerin sırada yanlış oturmalarına ve eğilerek çalışmalarına izin verilmemelidir.

b. Kitap tutma ve açma: Öğrencilere kitabı nasıl tutmaları ve sayfaları nasıl açmaları gerektiği gösterilmelidir. Göz ile kitap arasındaki en uygun uzaklık sağlanmalıdır.

c. Görsel okuma: Okuma çalışmalarından önce öğrencilerin görselleri tanıma, anlama, yorumlama ve anlatma becerileri geliştirilmelidir.

d. Okumaya özendirme: Öğretmen, örnek okuma yaparak öğrencileri okumaya özendirmelidir. Bu amaçla şu çalışmalar yapılabilir: Hikâye, masal, fıkra, şiir, şarkı, tekerleme vb. okuma; Öğrencilerin resimli hikâyeleri okuyormuş gibi anlatmalarını sağlama.

1.1.3. Yazmaya Hazırlık

Öğrencilerin kas gelişimi, yazı yazmaya tam olarak hazır olmadığından yazı çalışmalarına geçmeden önce kol, el ve parmak kaslarını geliştirici çalışmalar yapılmalıdır (Çağlaroğlu ve Dağlıoğlu, 2005: 17).

a. El hareketleri: Yazmaya başlamadan önce öğrencilerin çeşitli oyunlarla el kol kasları geliştirilmelidir. Bu çalışmalarla öğrencilerin kas esnekliği sağlanmalıdır. Bu amaçla aşağıdaki etkinlikler yapılabilir.

Parmakları kullanarak şarkılar söyleme. Örneğin, “sağ elimde beş parmak, sol elimde beş parmak...” şarkısının söylenmesi.

Parmak uçları ile sıra üzerine vurarak yağmur yağma sesinin çıkartılması (hafif yağmur, şiddetli yağmur, gök gürültüsü taklitleri).

Direksiyon çevirme hareketiyle sağa ve sola doğru dönüşler yapma.

Elma, armut toplama veya parmaklarını açıp kapatarak far yakıp söndürme taklidi yapma.

b. Boyama: Çeşitli boya kalemleriyle resim ve boyama yapma etkinlikleri yapılabilir.

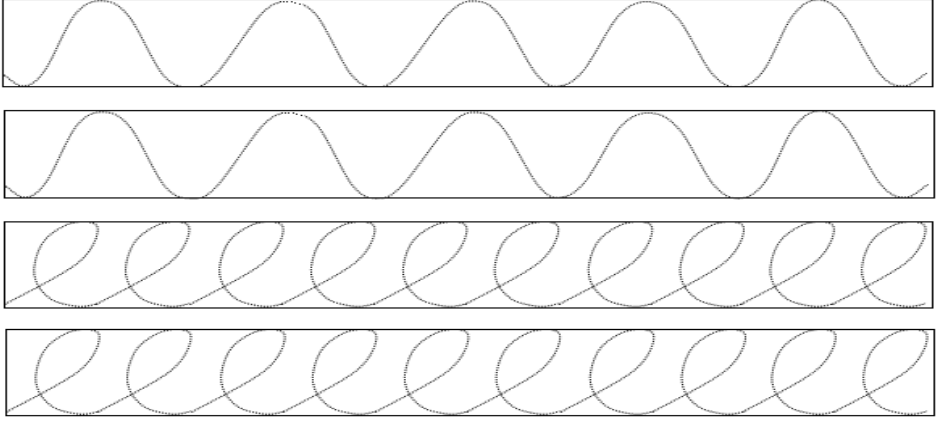
c. Kalem tutma: İlk okuma-yazma öğretimi açısından kalem tutmanın ayrı bir önemi bulunmaktadır. Öğrencilerin bu aşamada edinecekleri alışkanlıklar ömür boyu sürmektedir. Öğrencinin kalemi yanlış tutması, ellerinin çabuk yorulmasına neden olmakta ve güzel yazı yazmasını engellemektedir. Bunu önlemek için öğretmen her öğrencinin kalem tutuşunu gözlemeli, kalemi doğru tutma alışkanlığı kazanmalarını sağlamalıdır.

d. Serbest çizgi çalışmaları: Serbest çizgi çalışmaları bitişik eğik yazıya hazırlayıcı nitelikte olmalıdır. Öğrencilere çeşitli resimler yaptırılır. Yapılan bu çalışmalar çevrede görülen ve bilinen varlık ve nesnelere örneklenilerek öğrencinin çevresiyle bütünleşmesi ve yaptıklarını anlamlandırması bakımından önemlidir. Bu aşamada şu çalışmalar yapılabilir.

Karalama (kuş yuvası, çember, bulut yapma).

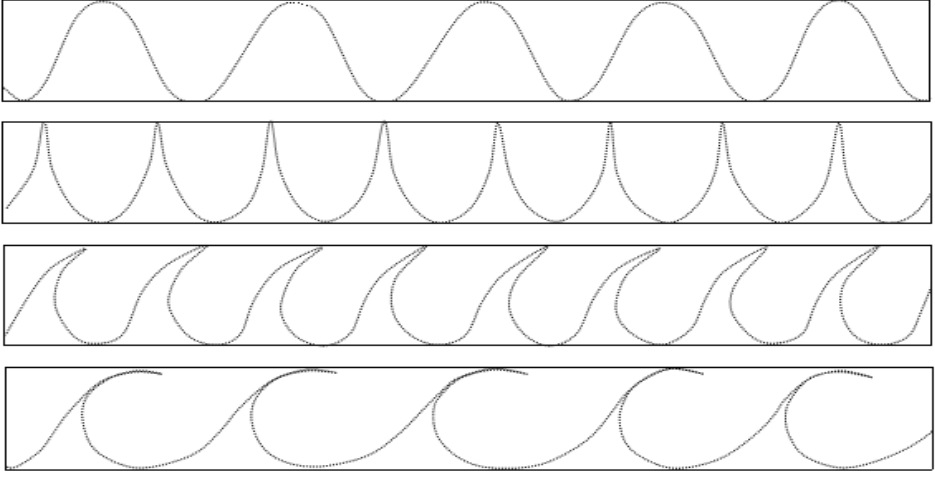
Sürekli ve eğik çizgiler çizme (dalga, yılan, halat vb.). Bu çalışmalar iki çizgi arasına yapıldığı gibi boş kâğıt ya da resim defterine de yaptırılabilir.

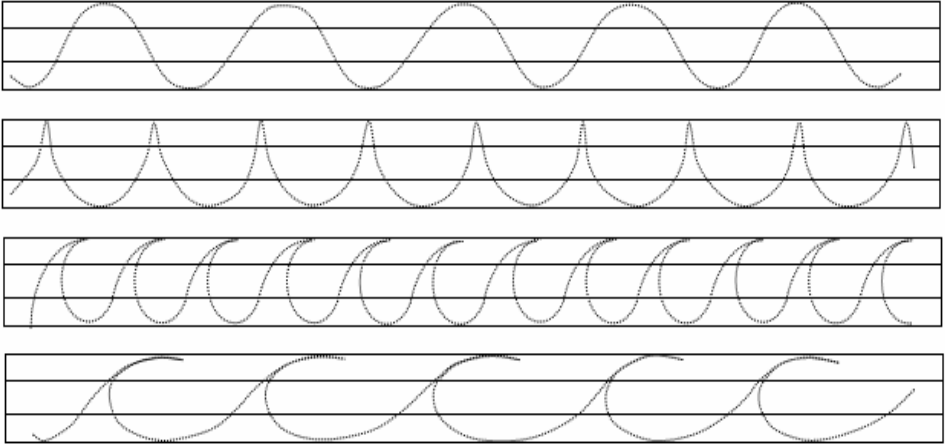
Serbest çizgi çalışmalarında öğrencilere bol bol alıştırmaya yaptırılmalı; bu çalışmalar düzenli çizgi çalışmalarına hazırlayıcı nitelikte olmalıdır. Çizgi çalışmasına başlamadan öğrencilere hikâye anlatılmalı, bu hikâyeye doğrultusunda çizgi çalışmasına geçilmelidir. Bu durumun daha verimli olduğu ve öğrencilerde istek uyandırdığı gözlenmiştir. Örneğin, “Çocuklar, deniz kenarındayız: deniz dalgalı. Hadi denizdeki dalgaları çizelim!” Benzer biçimde, hikâyeleştirilerek büyük kayalıklar, ağaçlar, dağ, bulut vb. çizilebilir. Ayrıca bu aşamada oyun hamuru, boyama ve parmak oyunları ile öğrencilerin el kaslarının, özellikle parmaklarının güçlendirilmesi amaçlanmalıdır. Bu dönemde, beden eğitimi ve resim derslerinde de el, kol ve parmak kaslarını geliştirmeye yönelik oyunlar oynanabilir, resimler yapılabilir. Özellikle taşımadan dairesel hareketlerle boyama etkinliği çok yararlı olacaktır. Öğrenciler genelde düzgün çizgiler çizmeye alış(tırıl)mış olduklarından oval çizgiler çizmede zorlandıkları gözlenmiştir.

e. Düzenli çizgi çalışmaları: Bu aşamada yapılacak çizgi çalışmaları harfleri yazmaya hazırlık niteliğindedir. Düzenli çizgi çalışmaları üç aşamadan oluşmalıdır:

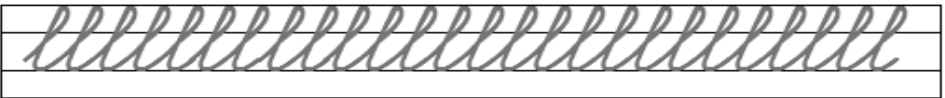
Birinci aşama: Geniş iki çizgi tek aralıktan oluşan satır aralığına çizme. İki satır çizgisinin arası 2 cm olmalıdır.

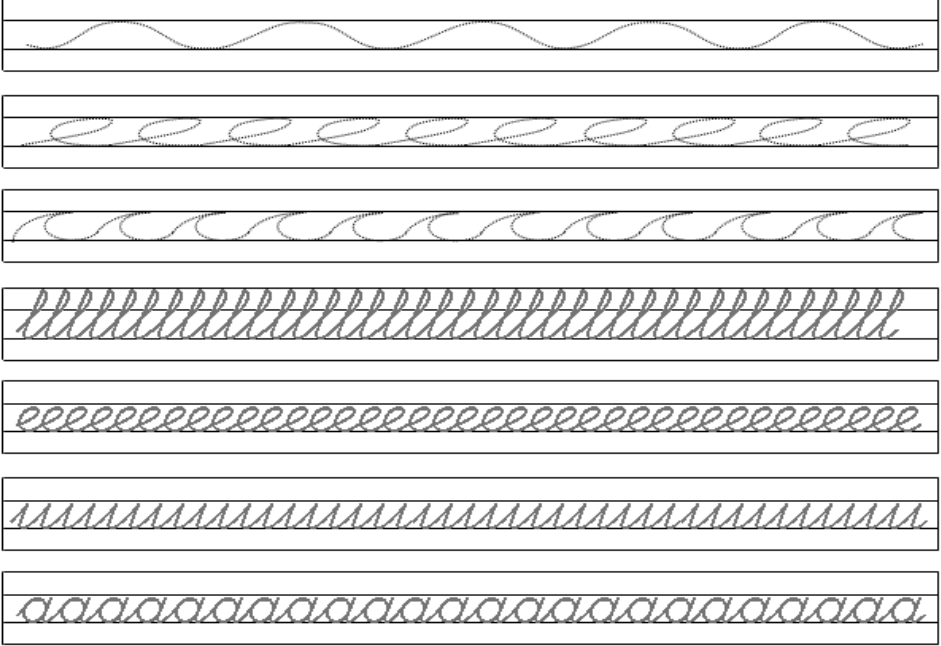
İkinci aşama: Dört çizgi üç aralıktan oluşan satır aralığına çizme. Dış iki çizgi arası 2 cm olmalıdır.

Bu aşamada sadece llllllll çalışması üç çizgi iki aralık arasında yapılmalıdır. Çünkü sesleri verirken l sesi bu şekilde kullanılacaktır. Yapılan çizgi çalışmalar birbirini tamamlayıcı nitelikte olmalıdır.

Üçüncü aşama: Dört çizgi üç aralıktan oluşan standart yazı aralığında çalışma. 4 çizgi 3 aralığın orta aralığında yapılacak çalışmalardır. Nihai hedef orta aralığın kullanımı olduğundan, bu aşamada özellikle “e”, “a”, “ı” harflerine daha fazla yer verilmeli, çalışmalar seslere hazırlayıcı olmalıdır.

Öğrencilerin, düzenli çizgi çalışmalarında çok zorlandıkları gözlenmiştir. Bu bağlamda, verilecek çalışmalar çok az olmalı, onları zorlayıcı olmamalıdır. Güçlerinin üzerindeki çalışmalar öğrencileri sıkmakta, gözlerini korkutmakta ve onları, yapamıyorum duygusuna itmektir. Bu da öğrencileri okuldan soğutmakta, artık okula gitmek istememelerine neden olmaktadır. Bu süreçte, okulun başındaki okula gitme heyecan ve arzusunun yavaş yavaş köreldiğine, hatta bazı öğrencilerin artık okula gitmek istemediğine, okulu sevmediğini ifade etmelerine tanık olduk. Bu hassas dönemde, öğretmen ve ailenin çocuğa desteği hayati önem taşımaktadır. Öğretmen, anne ve babalar çocuklara destek vermeli; “başarabilirsin, yapabilirsin, ben sana güveniyorum” tarzı yaklaşımlarla öğrencileri teşvik etmeli ve cesaretlendirici olmalıdır. Bu bağlamda, çizgi çizmede zorlanan çocukların ellerinden tutulup beraber çalışma yapılabilir. Özellikle resim dersleri çizgi çalışmalarını destekleyecek tarzda işlenebilir. İki haftalık çizgi çalışmalarıyla, öğrencilerin belli bir aşama kat edip sesleri tanımaya hazır hale geldikleri gözlenmiştir.

1.2. İlk Okuma-Yazmaya Başlama ve İlerleme

Bu aşamada sesi hissetme ve tanıma, sesi okuma ve yazma, sestten anlamlı heceler, kelimeler ve cümleler oluşturma ile metin oluşturma çalışmaları yapılmaktadır (Türkçe 1-5 Programı, 2005: 252-254).

1.2.1. Sesi Hissetme ve Tanıma

Bu sürecin en temel özelliği öğrencilerin sesi hissetmelerini ve tanımlarını sağlamaktır (Keskinkılıç, 205: 194). Bu aşamada aşağıdaki çalışma ve etkinlikler yapılmalıdır:

- Kısa öyküler anlatma, drama yapma, tekerleme ya da şarkı söyleme gibi etkinliklerle ses sezdirilir.
- Sesi geçtiği kelimeler, örnekler buldurulur ve bu kelimeler söylenirken ilgili ses vurgulanır. Öğrenciler örnekler vermeye özendirilir.
- Görsellerden yararlanılarak sesi ayırt etme çalışmaları yapılır. Sesi bulunduğu ve bulunmadığı kelimelerin resimleri gösterilerek öğrencilerden bu kelimelerde ilgili sesin geçip geçmediğini belirlemeleri istenir.

1.2.2. Sesi Okuma ve Yazma

Harf sesin yazıdaki görünür biçimi ve sembolüdür. Öğrenciler bu aşamada sesin harfler yoluyla yazıldığını ve harflerin ses olarak dışa yansıdığını hissedeceklerdir (Keskinkılıç, 205: 195). Harflerin yazdırılmasında şunlara dikkat edilmelidir:

- Öğretmen harfin nasıl yazıldığını tahtada göstermeli ve harfî öğrencilerle birlikte okumalıdır.
- Alıştırma kitabındaki büyükçe çizilmiş harfin üzerinden ok yönünde yazma çalışması yaptırılarak öğrenciler harfin yazılışına hazırlanmalıdır.
- Öğrencilerin, satır aralıklarına (dört çizgi üç aralık) yazılmış harf örneklerinin üstünden kalemleriyle gitmeleri sağlanmalıdır.
- Öğrenciler dört çizgi, üç aralıktan oluşan satır aralarına harfleri yazmalı; öğrencilerin yazdıkları harflerin doğru yazımı ve seslendirilmesine özen gösterilmelidir.
- Yazılması zor olan “a, A, k, y, g, G, f” harflerden önce, bu harflerin yazımına yönelik hazırlayıcı çizgi çalışmaları yapılmalıdır.

Büyük harfler verilirken oluşturulan kelime ve cümlelerden yararlanılabilir. Bunun için özel adların yazım kuralından, cümleye büyük harfle başlama kuralından hareket edilebilir. Örneğin “ela” kelimesi üretildiğinde bu kelimenin farklı anlamları üzerinde durularak insan adı olan “Ela” kelimesinin yazım şekli gösterilmelidir. Elde edilen büyük harfin yazım şekli üzerinde durulmalıdır.

- Bitişik eğik yazıda “C, Ç, İ, İ, J, Q, Ö, P, S, Ş, U, Ü, V, Z” harflerinin büyük ve küçükleri benzerdir.
- Bitişik eğik yazıda, harfler üstten bağlanır ve harflerin noktaları ve noktalama işaretleri, kelime yazımı bittikten sonra konur.

• Bitişik eğik yazıda “*F, N, P, V, T*” harfleri yazılış özelliği bakımından kendinden sonra gelen küçük harfle bağlanmaz. Büyük harf yazıldıktan sonra kalem kaldırılır. **Örnek:** *Fatma, Nevin, Papatya, Vatan, Temel.*

Bitişik eğik yazı büyük harfleri ile kelime yazılırken harfler birleştirilmez.

Örnek: *A N K A R A*

1.2.3. Heceler, Kelimeler ve Cümleler Oluşturma

İlk okuma-yazma öğretiminin en önemli aşaması heceler üretme, hecelerden kelimeler, kelimelerden de cümleler oluşturmaktır. Bu çalışma ikinci sesin öğretiminden (I) başlayıp okuryazarlığa ulaşma sürecine kadar devam eder. Bu aşamada aşağıdaki çalışmalar yapılmalıdır:

- Verilen ilk iki sesin ardından bu seslerle ilgili hecelere ulaşılmalıdır.
- Elde edilen hecelerle okuma ve yazma çalışmaları yapılmalıdır.
- Verilen her yeni ses, önceki öğrenilenlerle ilişkilendirilmeli yeni heceler ve kelimeler oluşturulmalıdır.
- Her ses grubu tamamlandıktan sonra yapılan çalışmalar gözden geçirilip değerlendirilmeli bir sonraki ses grubuna geçişte öğrencilerin daha önce verilenleri öğrenmiş olmalarına dikkat edilmelidir.
- Sesler verildikçe üretilen heceler artacak bunlara bağlı olarak kelime ve cümle oluşturma süreci de kolaylaşacaktır. Bu süreçte elde edilen kelimelerden; özel adlarda cümle başlarında büyük harf yazımı ve kullanımından eş zamanlı olarak yararlanılmalıdır.
- Elde edilen kelime ve cümlelerin anlamları üzerinde durulmalıdır.
- Öğrenciler, kelime ve cümle oluşturmaya özendirilmelidir. Oluşturulan kelime ve cümleler okunmalı ve yazılmalıdır.

1.2.4. Metin Oluşturma

Öğrenilen kelimelerden ve cümlelerden yararlanılarak metin oluşturulmalıdır. Metin yazdırılırken doğru yazmaya ve yazı estetiğine özen gösterilmelidir. Öğrenciler yazılarını dört çizgi üç aralıktan oluşan satır çizgilerine yazmalıdırlar. Ayrıca kendi oluşturdukları farklı metinleri okumaları teşvik edilmelidir.

1.3. Okuryazarlığa Ulaşma

Aşama ilk okuma-yazma öğretim sürecinin son aşamasıdır. Buna serbest okuma yazma aşaması da denilmektedir. Öğrencilerin şiirleri, tekerlemeleri, hikâyeleri ve okuma kaynaklarından seçtikleri metinleri sınıftaki arkadaşlarına okumaları sağlanmalıdır. Ayrıca kendilerini yazılı olarak ifade etmeleri ve yazılanları okuyarak paylaşımları sağlanmalıdır. Yazılarını tek çizgili defter satırı üzerinde yazmalıdırlar.

2. Uygulamalar

Uygulamalarda yalnız **I.** ve **II.** grup sesler ele alınacaktır.

2.1. I. Grup sesler (e, l, a, t)

“e” Sesi

2 haftalık çizgi çalışmasından sonra 3. haftayla birlikte seslerin verilmesine geçilir. Her hafta bir ses verilir. Sesler verilmeden öğrencilerde merak uyandırılmalıdır: “Çocuklar sizlerle çok güzel şeyler yapacağız, çok beğenecek çok eğleneceksiniz.” demek suretiyle sınıfta merak uyandırılmalıdır. Bu aşamada öğretmen mutlaka önceden hazırlıklı olarak derse gelmeli, aktif olmalı, oyun ve eğlenceye yer vermelidir.

a. Sesi Hissetme ve Tanıma

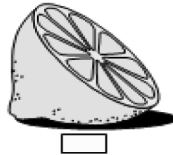
Tanıtlanacak sesin öğrencilere sezdirilmesi için aşağıdaki etkinlikler yapılmalıdır:

1. Canlandırma, tekerleme, şarkı, öykü vb. etkinliklerle “e” sesi hissettirilmelidir. Verilecek ilk ses olan “e” sesi için özellikle kız öğrencilere sınıfa bebek getirebilecekleri söylenebilir. Annelerin bebekleri nasıl uyuttuğu sorulup, bebek uyutma draması yaptırılabilir. Annenin bu sırada söylediği “eee...eee...” sesi çıkarılır. İçinde “e” sesinin sıklıkla geçtiği hikâyeler okunabilir, ünlülerin bu sesle ilgili seslendirdikleri şarkılar dinletilip izlettirilebilir: Örneğin, Kayahan’ın “e bebeğim şarkısı”.

2. Öğretmenin söylediği kelimelerden, öğrencilerin “e” sesinin olduğu kelimeleri belirlemeleri ve başka örnekler vermeleri istenmelidir. **Örneğin:** erik, etek, fare, kale, **Emel, Ece, Elif** vb.

3. Bu kelimelerden bazılarının resmi yapılır (ya da asılır). “e” sesiyle başlayan resimler gösterilerek “e” sesinin geçtiği sözcükler sezdirilmeye çalışılır.

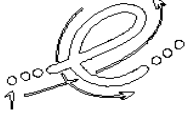
4. “e” sesinin olduğu ve olmadığı kelimelerin görsellerini kullanarak öğrencilerin sesi ayırt etmeleri sağlanmalıdır. (Resmin renkli hâli için **bkz.:** s. 564)

b. Sesi Okuma ve Yazma

“e” sesinin sezdirilmesi tamamlandıktan sonra, tahtaya yazma aşamasına geçilir. Yazma aşamasında, “e” sesi tüm öğrencilerin görebileceği büyüklükte tahtaya yazılır ve öğrencilere yazım kuralı öğretilir. Bu aşamada tanıtlanacak sesin sembolü olan harfin yazımı için aşağıdaki işlemler yapılmalıdır:

1. “e” harfi bitişik eğik yazıyla uygun biçimde tebeşirin enli kısmıyla tahtaya büyükçe yazılır ve defaten üzerinden geçilir.

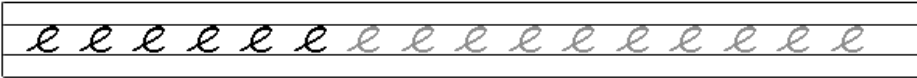
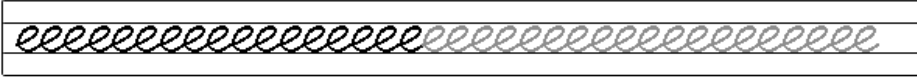

Destek olması açısından, **harfin yazımı bilgisayardan izlettirilebilir**. Her aşama olanaklar doğrultusunda görsel-işitsel araçlarla desteklenir.

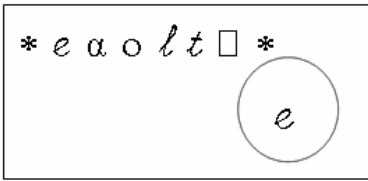
2. Öğrencilerin parmaklarıyla havada ve sıraları üzerinde harfin yazılışını taklit etmeleri istenir. Tahtaya yazılan sesi öğrencilerle birlikte havaya, masaya, yere yazma çalışması yaptırılır.

3. Öğrencilerin, alıştırma kitabındaki büyükçe çizilmiş harfin yazılış yönüne dikkat ederek üzerinden defalarca geçmeleri sağlanır. Bunu yaparken keçeli kalem, boya kalemi vb. kalın uçlu kalemler kullanılabilir.

4. Tanıtılan sesin sembolü (harf) satır aralığına yazdırılır ve okutulur. İleriki aşamalarda bitişik “eee”, ayrı “e e e” çalışmaları yaptırılır.

5. Tanıtılan “e” sesini bir dizi sembol içinden seçmeleri sağlanır.

Genelde “e” sesi kolay kavrandı. Öğrenciler, sözcüğün başında olan “e” sesini hemen buldular. Fakat bazı öğrencilerin, sözcüğün içinde geçen “e” sesini –ara ses olduğu durumda– bulmada zorlandıkları gözlemlendi: Ör.: *Kedi*. Veli-öğretmen çatışması, sesi tanıtmada karşılaşılan en büyük güçlüklerden biri olarak saptandı. Örneğin, öğretmen “e” biçiminde sesi tanıtırken veli “E” şeklinde tanıtmakta, çocuk isminin “Elif” olduğunu kavrayana kadar “*Elif*”de ısrar edebilmektedir. Özellikle anaokullarında, öğrencilerin dik temel yazıyla isimlerini yazmayı öğrenmiş olmalarının büyük zorluk doğurduğu gözlemlendi.

“*l*” Sesi

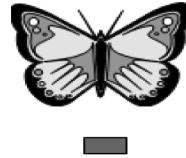
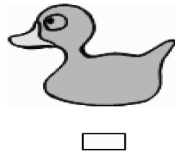
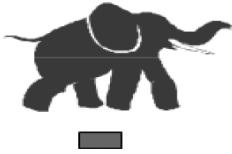
a. Sesi hissetme ve tanıma

1. Canlandırma, tekerleme, şarkı, öykü vb. etkinliklerle “*l*” sesi sezdirilmelidir. Örneğin: Öğrencilerin bildiği bir şarkının melodisi “lal la lal la lal ...” şeklinde söylenebilir. Süt içme draması yapılabilir: “lıkır, lıkır...”

2. Öğretmenin söylediği kelimelerden, öğrencilerin “*l*” sesinin geçtiği kelimeleri belirlemeleri ve başka örnekler vermeleri istenmelidir. Sessiz harflerin tanıtılmasında kelimelerde harfin aşamalı olarak sonda, ortada ve başta olduğu örnekler seçilmelidir.

Örneğin: kol, gül, bal, zil, elma, kelebek, gelin, kale, limon, lale vb.

3. “*l*” sesinin olduğu ve olmadığı kelimelerin görsellerini kullanarak öğrencilerin sesi ayırt etmeleri sağlanmalıdır. (Resmin renkli hâli için **bkz.:** s. 564)

b. Sesi okuma ve yazma

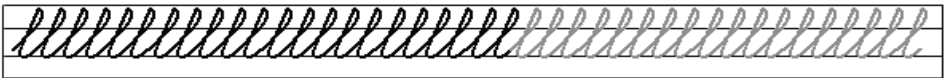
1. “*l*” harfi bitişik eğik yazıya uygun biçimde tahtaya büyükçe yazılır.

2. Öğrencilerin, parmaklarıyla havada ve sıraları üzerinde harfin yazılışını taklit etmeleri istenir.

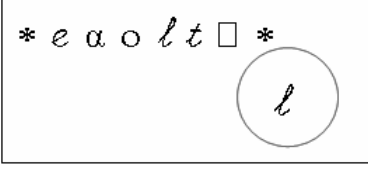
3. Öğrencilerin, alıştırma kitabındaki büyükçe çizilmiş harfin yazılış yönüne dikkat ederek üzerinden defalarca gitmeleri sağlanır.

4. Tanıtılan sesin sembolü (harf) satırlar üzerine yazdırılır ve okutulur.

Başlangıçta öğrencilerin çoğunun “*l*” harfini yanlış yazdığı, genelde “*e*” sesine benzer biçimde yazmaya çalıştıkları gözlemlendi.

5. Bir dizi sembol arasından, söylenen sesin harfini bulmaları istenir.

c. Sesten hece ve kelime oluşturma

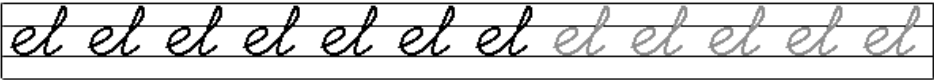
Önce “e” ve ardından “l” sesleri yan yana getirilerek birlikte okunur. Bu süreçte şu işlemler yapılmalıdır (Türkçe 1-5 Praogramı, 2005: 259):

1. “e” sesi tahtaya yazılarak öğrencilerden, harfi okumaları ve defterlerine yazmaları istenir.

2. “l” sesi tahtaya yazılarak birkaç defa öğrencilere okutulur. Bunun için öğretmenin, örnek seslendirme yapmalıdır.

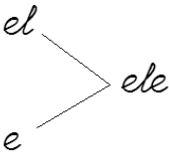
3. “e” ve “l” sesi yan yana getirilerek her ikisinin birlikte nasıl okunabileceği sorulur.

4. Öğrencilerin cevapları dikkate alınarak “el” kelimesi okunur ve yazılır. Öğretmen, okumanın doğruluğunu kontrol etmeli, örnek okumalar yapmalıdır.

ç. Kelime üretme

Öğrenilenlerin kalıcılığını sağlamaya yönelik etkinliklerin ardından aşağıdaki uygulama sırası izlenerek açık heceye ulaşılmalıdır.

Bu süreçte şu işlemler yapılmalıdır:

1. “*el*” kelimesi gösterilerek öğrencilerden okumaları istenir.
2. “*e*” sesi gösterilerek okumaları istenir.
3. Önce “*el*” sonra “*e*” sesi aralarında boşluk bırakılmaksızın yazılarak oluşan yeni kelimenin nasıl okunabileceği sorulur.
4. Öğrencilerin okuma denemelerinin ardından doğru okuma yapılarak tekrarlamaları istenir. “*el*” kelimesine “*e*” sesi eklenerek oluşturulan yeni kelime **heceledenmeden** okunmalıdır.
5. “*ele*” kelimesi birkaç defa okunarak yazılır.

Bu aşamada, öğrencilerin “*el*” dizimini yanlış heceledikleri gözlemlenmiştir (*el+e*). Hedef, heceleme değil kelimeye ulaşmak olduğundan, heceleme üzerinde fazla durulmamalıdır. Elde edilen kelimelerden yararlanarak cümle oluşturulabilir ve okutturulabilir. Cümleler oluşturulurken görsellerden yararlanılmalıdır.

Örneğin: *Ayşe. Fatma el ele.*

el ele.

Bu, görsellerle desteklenen ilk cümledir. Cümlenin sonuna nokta işaretinin konulacağı vurgulanır. Bu cümle tahtada görselleştirildi. İki öğrenci el ele tutuştu, sonra “*el ele*” yazıldı. Ve nokta olarak da üçüncü öğrenci yere çömeldi.

d. Açık heceye ulaşma

“*el*” kelimesinden yararlanarak “*le*” hecesine ulaşmak için aşağıdaki sıra takip edilmelidir.

1. “*el*” kelimesi tahtaya yazılır. Öğrencilerin de defterlerine yazmaları istenir.
2. “*el*” kelimesini okumaları istenir.
3. “*el*” kelimesinde heceler vurgulu okunarak öğrencilerin bu heceleri hissetmeleri sağlanır.
4. “*el*” kelimesinde “*e*” açıkta kalacak şekilde “*le*” hecesinin üstü kapatılarak okumaları istenir.
5. “*el*” kelimesinde “*e*” nin üstünü kapatarak “*le*” hecesinin nasıl okunabileceği sorulur. Okuma denemelerinin ardından, öğretmenden sonra tekrar edilerek birlikte okunur.

Konu, bir öykü oluşturularak daha iyi kavratılabilir: “ Havada gezen bir bulut varmış. Bu bulut gelmiş bizim yazdığımız yerde durmuş. Ne görünüyor çocuklar? Bulutun kapladığı yerde ne kaldı?”

Bir rüzgâr esmiş bulutu sürüklemiş, şimdide bakın nereyi kapattı? Şimdi ne görünüyor çocuklar?” “Bu görünen tarafı nasıl okuyabiliriz?” sorusunu yönelterek okuma denemeleri yaptırılabilir.

6. Öğrencilerden farklı metinlerde bu hecenin geçtiği yerleri belirlemeleri, göstermeleri ve okumaları istenir.

e. Metin oluşturma

“el” ve “le” hecelerinden “elle” sözcüğüne ulaşılabilir. (Resmin renkli hâli için bkz.: s. 564)

Görsellerden faydalanarak yukarıdaki gibi farklı cümleler oluşturulabilir. Bu arada, öğrencilerin ilk öğrendikleri fiil “ellemek” eylemidir, denilebilir. Öğrencilerin genel de “el” ve “le” hecelerini karıştırdıkları, “le” hecesini “el” diye okudukları, kavramakta güçlük çektikleri gözlenmiştir. Çok sık tekrarlarla sorun aşılmaya çalışılmıştır. Diğer taraftan açık heceyi ritimli bir şekilde (le-le-le-le) söylemenin kavramayı kolaylaştırdığı görülmüştür.

“a” Sesi

a. Sesi hissetme ve tanıma

“a” sesini sezdirmek için, şaşırma draması “Aaaaa...!” yaptırılabilir; “Aaaa...! Bak geldi kış baba” şarkısı söylenebilir; Barış Manço’nun “Ayı” adlı şarkısı dinlettirilebilir ya da izlettirilebilir. Bunların yanında, tekerleme söyleme, hikâye okuma, çeşitli görsellerden faydalanma gibi farklı etkinlikler yaptırılabilir.

1. Öğrencilerden “a” sesinin geçtiği kelimeleri belirlemeleri ve başka örnekler vermeleri istenmelidir. Örnek: Atatürk, Ahmet, ayakkabı, at, masa, kapı vb.

2. Bu kelimelerden bazılarının resimler yapılır ya da tahtaya asılır.
3. “a” sesinin olduğu ve olmadığı kelimelerin görsellerini kullanarak öğrencilerin sesi ayırt etmeleri sağlanmalıdır. (Resmin renkli hâli için **bkz.:** s. 564)

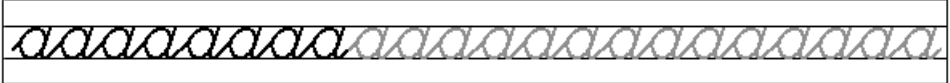

b. Sesi okuma ve yazma

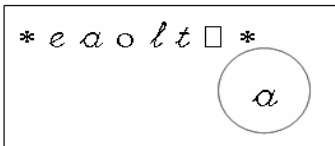
1. “a” harfi bitişik eğik yazıya uygun biçimde tahtaya büyükçe yazılır.

2. Öğrencilerin, parmaklarıyla havada ve sıraları üzerinde harfin yazılışını taklit etmeleri istenir.
3. Öğrencilerin, alıştırma kitabındaki büyükçe çizilmiş harfin yazılış yönüne dikkat ederek üzerinden defalarca gitmeleri sağlanır.
4. Tanıtılan sesin sembolü (harf), satırlar üzerine yazdırılır ve okutulur.

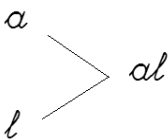

5. Bir dizi sembol arasından, söylenen sesin harfini bulmaları istenir.

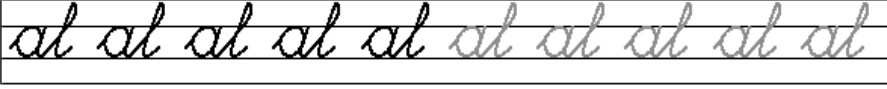

c. Sesten hece ve kelime oluşturma

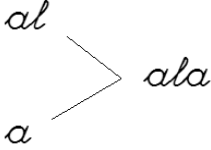
Önce “a” ve ardından “l” sesleri yan yana getirilerek birlikte okunur.

Oluşturulan kelime satırlar üzerinde yazdırılır ve okutulur.

ç. Kelime üretme

“al” kelimesine “a” sesi eklenerek oluşturulan yeni kelime, **hecelenmeden** okunmalıdır. Üretilen yeni kelimenin anlamı üzerinde durulur (güneşin alası, ala inek). “ala” kelimesi birkaç defa okunarak yazılır.

d. Açık heceye ulaşma

“ala” kelimesinden yararlanarak “la” hecesine ulaşmak için “el” kelimesindeki sıra takip edilir. Süreç kısaca şöyle gerçekleşir:

$a + l \Rightarrow al; al + a \Rightarrow ala; ala \Rightarrow a \Rightarrow la$

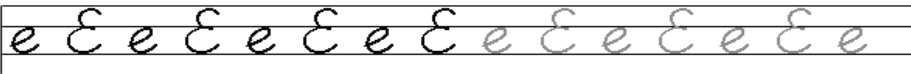
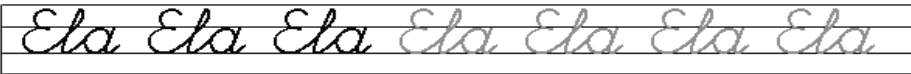
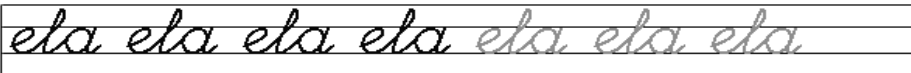
e. Metin oluşturma

1. “e” ve “la” heceleri yan yana yazılır ve öğrencilerden oluşan bu yeni kelimeyi tahmin etmeleri istenir.

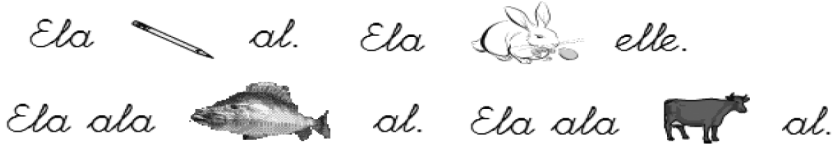
$e + la \Rightarrow ela$ (göz rengi); $\mathcal{E} + la \Rightarrow Ela$ (Özel ad)

2. “ela” kelimesinin anlamı üzerinde durulur. Sınıfta “Ela” isimli öğrencinin olması büyük avantaj sağlayacaktır. Kişi adı olduğundan büyük harfle başlanması gerektiği belirtilerek özel isim tanımı yapılır. Özel ad olduğunda “e” sesinin büyüğüyle yazılması gerektiği vurgulanarak büyük harf kavramı öğretilir. “Ela” kelimesi göz rengi anlamında kullanıldığında “e” sesi küçük, çocuk ismi olduğunda ise büyük yazılır, biçiminde açıklama sürdürülür.

3. Bitişik eğik yazı harfleriyle “e” sesinin küçük ve büyük harfleri yazılır.

4. “Ela” kelimesiyle görsellerden de faydalanarak farklı cümleler üretilebilir: (Resmin renkli hâli için **bkz.:** s. 565)

5. “la” ve “le” hecelerinden yeni bir sözcük elde edilir.

$la + le \Rightarrow$ lale (çiçek ismi); $la + le \Rightarrow$ Lale (Çocuk ismi)

Burada, iki anlamsız heceden anlamlı bir kelime üretilmiştir. Öğrencilerin büyük harf/küçük harf ayırımını rahatlıkla yapabildiklerini; “Çocuk ismidir.” denildiğinde, hemen büyük harfle yazdıklarını gözledik.

Ela, Lale el ele.

Bu örnekle, öğrencilere ilk kez “virgül” kavramı verilir.

Konunun yeterince kavratılması için çok sayıda örnek ve tekrar gerekmektedir. Çünkü öğrencilerin en çok açık hecelerde zorlandığı, özellikle “le” ve “la” hecelerini bütün öğrencilerin tam kavrayamadığı saptanmıştır. Bu durumun, açık hecelerin soyut, anlamsız ses birliktelikleri oluşturmasından kaynaklandığı düşünülmektedir. Örneğin, “ala” sözcüğünden elde edilen “la” hecesi ($ala \Rightarrow a \Rightarrow la$) anlamsız bir hecedir. Açık hecede telaffuzdan dolayı da öğrencilerin zorlanmalarıyla karşılaşmıştır: “ $lı + e \Rightarrow lie$ ”; “ $lı + a \Rightarrow lua$ ” gibi. Bu aşamada, heceleri şarkı ritmi biçiminde ($le-le-le-le$, $le-le-le-le$), ($la-la-la-la$, $la-la-la-la$) söylemenin kavramayı kolaylaştırdığı gözlenmiştir.

“t” Sesi

a. Sesi hissetme ve tanıma

Birinci grup seslerin son halkasını oluşturan “t” sesini sezdirmek için, sınıfta balon patlatma, değnek (çubuk, sopa) kırma, pencereyi tıklatma, kapıya ve masaya vurma etkinlikleri yaptırılır. *Çat, pat, tak, tuk* ses yansımalarındaki “t” sesi sınıfça çıkarılmaya çalışılır.

1. Öğrencilerden “t” sesinin geçtiği kelimeleri belirlemeleri ve başka örnekler vermeleri istenir. Sessiz harflerin tanıtılmasında kelimelerde harfin aşamalı olarak sonda, ortada ve başta olduğu örnekler seçilmelidir. Örnek: simit, kat, tat, at, yatak, çatal, Taner vb.

2. Bu kelimelerden bazılarının resimleri yapılır.

3. “t” sesinin olduğu ve olmadığı kelimelerin görsellerini kullanarak öğrencilerin sesi ayırt etmeleri sağlanmalıdır. (Resmin renkli hâli için **bkz.:** s. 565)

b. Sesi okuma ve yazma

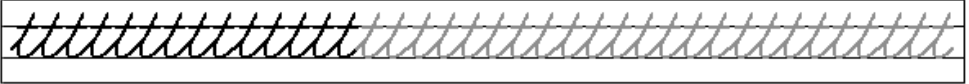
1. “t” harfi bitişik eğik yazıya uygun biçimde tahtaya büyükçe yazılır.

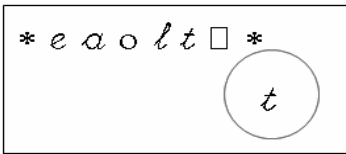
2. Öğrencilerin, parmaklarıyla havada ve sıraları üzerinde harfin yazılışını taklit etmeleri istenir.

3. Öğrencilerin, alıştırma kitabındaki büyükçe çizilmiş harfin yazılış yönüne dikkat ederek üzerinden defalarca gitmeleri sağlanır.

4. Tanıtılan sesin sembolü (harf) satırlar üzerine yazdırılır ve okutulur.

5. Bir dizi sembol arasından, söylenen sesin harfini bulmaları istenir.

c. Sesten hece ve kelime oluşturma

Önce “a” ve ardından “t” sesleri yan yana getirilerek birlikte okunur.

Üretilen kelimenin farklı anlamları üzerinde durulur. Oluşturulan kelime satırlar üzerinde yazdırılır ve okutulur.

at at at at at at at at at at

ç. Kelime üretme

at

a

ata

1. “at” kelimesine “a” sesi eklenerek oluşturulan yeni kelime, **hecelenmeden** okunmalıdır. (Resmin renkli hâli için **bkz.:** s. 565)

2. “ata” kelimesi birkaç defa okunarak yazılır.

ata ata ata ata ata ata ata

3. Üretilen yeni kelimenin anlamı üzerinde durulur. Bu kelimenin aynı zamanda *Atatürk* yerine de kullanıldığı vurgulanır.

4. “ata” kelimesinin bir insan adı olduğu açıklanarak, böyle kelimelere büyük harfle başlamak gerektiği vurgulanır. “Ata” kelimesi yazılarak tekrar okunur. “Ata” büyük harfle yazılırken “Atatürk”e “Ata” denildiği kolay kavratılmıştır.

5. Bitişik eğik yazı ile büyük “A” harfi yazılır.

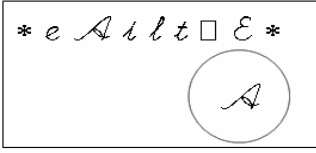

6. Harfin yazılış yönüne dikkat ederek üzerinden defalarca gitmeleri sağlanır

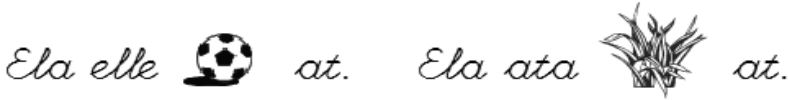
7. “A” harfi satır çizgileri üzerinde yazılır.

A A A A A A A A A A

8. Bir dizi sembol arasından, söylenen sesin (A) harfini bulmaları istenir.

9. Elde edilen kelimelerden yararlanarak cümle oluşturulabilir ve okutulabilir. Cümleler oluşturulurken görsellerden yararlanılmalıdır.

d. Açık heceye ulaşma

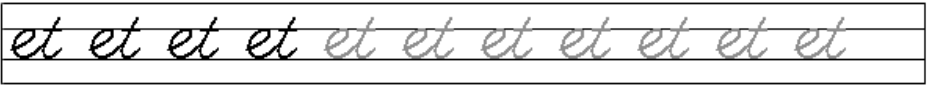
“ata” kelimesinden yararlanarak “ta” hecesine ulaşılır:

$ata \Rightarrow a \Rightarrow ta$

“t” sesinde, oldukça yoğun biçimde, açık hecenin yanlış okunması sorunuyla karşılaşıldı. Öğrencilerin çoğu “ta” ve “te” hecelerini “tı +a” (tia) ya da “tı + e” (tie) biçiminde telaffuz ettikleri gözlemlendi. Tekrarlarla yanlış okumanın önüne geçilmeye çalışıldı. Oldukça sabır isteyen bir etkinlik oldu.

e. Metin oluşturma

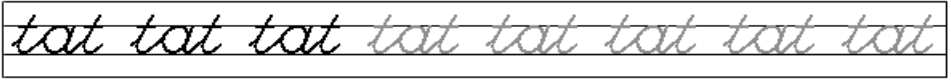
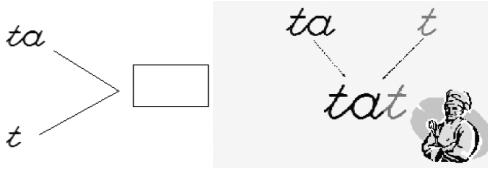
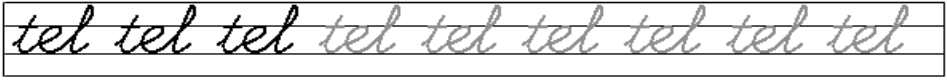
“et” kelimesine ve “ete” kelimesinden yararlanarak “te” açık hecesine ulaşmak için şu aşamalar tekrar edilir: (Resmin renkli hâli için **bkz.:** s. 565)

1. “ete” kelimesinden yararlanarak “te” hecesine ulaşılır: $ete \Rightarrow e \Rightarrow te$

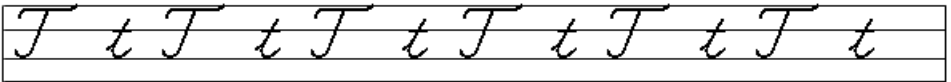
2. “te” hecesine “l” sesi eklenerek tahtaya yazılır. “tel” kelimesini öğrencilerin tahmin etmesi sağlanır; okunur ve yazılır. “ta” hecesine “t” sesi eklenerek tahtaya yazılır. “tat” kelimesini öğrencilerin tahmin etmesi sağlanır. İlk okuma-yazma

etkinliğinin bu aşamasında, üç sestten oluşan heceye geçiş yapılır: (Resmin renkli hâli için **bkz.:** s. 566)

Talat'ın "T"sinin büyük yazılması gerektiğini artık öğrenciler söyleyebilmekte, yanlış yazılması hâlinde öğrencilerden "Yanlış yazdınız." uyarısı gelmektedir. Yeni öğrenilen kelimelerle (*Ela, Lale, Ata, Talat*) özel isim kavramı pekişirken büyük harfler de yavaş yavaş verilmekte, özel ad kavramıyla büyük harfler aynı anda öğretilmeye çalışılmaktadır.

3. Bitişik eğik yazı harfleriyle "t" sesinin küçük ve büyük harfleri yazılır:

Açık hece sorunu, etkinliklerin bu aşamasında da temel sorun olarak karşımıza çıkmaktadır. Öğrenciler sürekli olarak "el-le", "al-la", "at-ta", "et-te" hecelerini karıştırmaktadırlar. Genel olarak tüm sınıfların karşılaştıkları açık hece sorununun çözümü adına tombala (torba içine atılan ses ve harfleri içeren küçük kâğıtlarla

yapılan etkinlik: öğrenciler torbadan çekilen ses ya da heceyi okumaya çalışırlar; doğru okuyanlar ödüllendirilir.), çarkıfelek (çevirmeli etkinliklerdendir. Anlamlı hece veya kelimelerin arasına açık heceler serpiştirilerek çubuğa denk gelen kelime veya heceye puan verilerek okutulur), dikte gibi etkinliklerle, okumakta zorlanılan hecelerin yazılıp tahtanın bir köşesine yapıştırılması önerilebilir.

Yeni edinilen ses, hece ve kelimelerle örnek cümle ve metin oluşturulur. Üretilen kelime ve cümleleri öğrencilerin okumaları ve yazmaları sağlanır. Tekrarlarla öğretilenlerin pekiştirilmesi amaçlanır. (

Ela Lale el ele. Ela tel al. Talat alet al.

Lale atla. Ata ete at.
Ela al. Talat at.
Lale Talat'a atlat.

Son örnekle, öğrencilere “kesme işareti” verilir.

“t” sesi ve bu sesle türetilen hece ve sözcükler iyice kavratılınca, öğrencilere “Okumaya İlk Adım Serisi”nin birinci kitabı verilir. Böylece yarı okur-yazar olan öğrenciler ellerine kitabı aldıklarında, büyük heyecana kapılmakta, “artık kitap okuyabiliyorum” duygusuyla cesaret kazanmakta ve daha sonra öğrenecekleri sesler için çok iyi motive olmaktadır. Ses temelli cümle yönteminde bu dönem, öğrencilerin en çok sevindikleri ve okuma konusunda birbirleriyle yarışa girdikleri evredir. Gözlemediğimiz sınıflarda, çizgi çalışmalarıyla birlikte dört sestem oluşmuş birinci grup sesler 6 haftada verildi. Fakat sınıf öğretmenleri, tüm bu etkinliklerin 5 haftada tamamlanabileceği; her haftaya 1 ses düşmesine karşılık, belki 4 sesin, 3 haftada verilebileceği; çizgi çalışmalarının ikinci haftasında “e” sesinin tanıtılabileceği, burada belirleyici olanın öğrencilerin genel durumu olduğu düşüncesini paylaşmaktadırlar.

2.2. II. Grup sesler (i, n, o, r, m)

İkinci grup sesler her haftaya 2 ses gelecek şekilde, tekrarlarla da beraber 3 hafta içinde verilmelidir. Bir diğer deyişle, “i, n” sesleri birinci hafta; “o, r” sesleri ikinci hafta; “m” sesi ve tekrarlar üçüncü hafta verilir. II. grup seslerle birlikte dikte çalışmasına, sesler vurgulu söylenerek mutlaka yer verilmelidir.

“i” Sesi

a. Sesi hissetme ve tanıma

“i” sesini hissettirmek için, simitçi taklidi yapılabilir, öğrencilere simit ikram edilebilir. Eşek sesi çıkarılabilir; şarkı, hikâye, tekerleme söylenebilir.

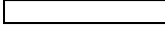
– Öğrencilerden “i” sesinin geçtiği kelimeleri belirlemeleri ve başka örnekler vermeleri istenir. Örnek: inek, inci, ip, çivi, kilit, çilek, kedi, keçi vb.

– “i” sesinin olduğu ve olmadığı kelimelerin görsellerini kullanarak öğrencilerin sesi ayırt etmeleri sağlanmalıdır. (Resmin renkli hâli için **bkz.:** s. 566)

b. Sesi okuma ve yazma

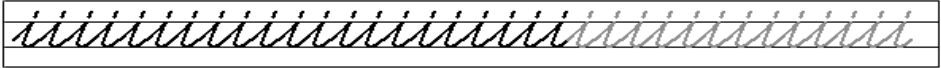
1. “i” harfi bitişik eğik yazıya uygun biçimde tahtaya büyükçe yazılır.

2. Öğrencilerin, parmaklarıyla havada ve sıraları üzerinde harfin yazılışını taklit etmeleri istenir.

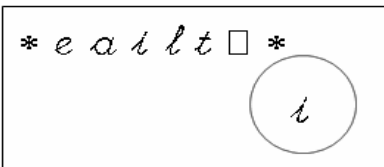
3. Öğrencilerin, alıştırma kitabındaki büyükçe çizilmiş harfin yazılış yönüne dikkat ederek üzerinden defalarca gitmeleri sağlanır.

4. Tanıtılan sesin sembolü (harf) satırlar üzerine yazdırılır ve okutulur.

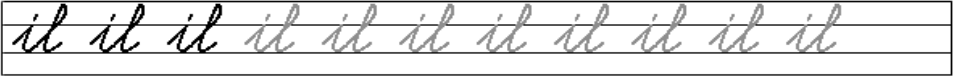
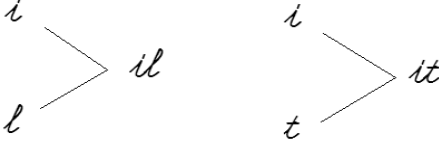
Değerlendirme

Bir dizi sembol arasından, söylenen sesin harfini bulmaları istenir.

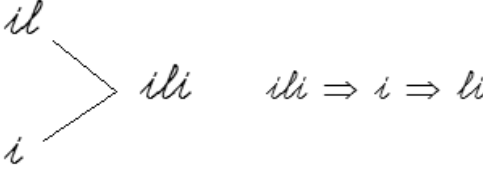

c. Sesten hece ve kelime oluşturma

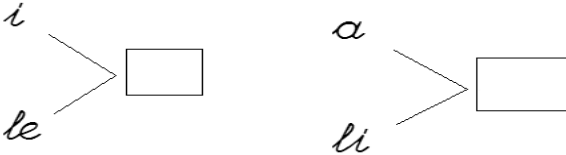
Önce “i” ve ardından “l” sesleri yan yana getirilerek birlikte okunur.

Açık heceye ulaşma

Burada “li” açık hecesi çok iyi kavratılmalı; çünkü bütün oluşumlarda “li” hecesi var. “li” biçimbirimi Türkçede en üretken yapım eklerinden biridir. “a” sesinin sonuna “li” hecesini getirdiğimizde (Ali’nin) nasıl okunabileceği tahmin ettirilir.

Ela ile Ali el ele.

“Ela, elli kalem al.” örneğinde ilk defa “rakamsal” ifade yazılıyor. Farklı türden sözcükler türetilir:

$$\begin{array}{l} et \\ li \end{array} \begin{array}{l} > \\ > \end{array} etli$$

$$\begin{array}{l} et \\ ti \end{array} \begin{array}{l} > \\ > \end{array} etti$$

Sırasıyla “aile” (*ai + le o aile*), “tatile” (*tat + il o tatil; tatil + e otatile*), “ilet” (*i + let o ilet*), “itele” (*i + te + le o itele*) sözcükleri verilir:

Ses temelli cümle yönteminde kavranması güç, soyut, zorlamayla üretilen hecelerle öğrenciler sıklıkla karşı karşıya kalabiliyorlar. Örneğin, “*tat + il*” diziminde, heceleme kuralını öteleyen bir yaklaşım var. Sık tekrara rağmen öğrencilerin “*tatıl*” sözcüğünü hâlâ yanlış hecelemeye devam ettikleri gözlenmiştir. Öte yandan, örneklerde görüldüğü gibi sözcük türetmekle fiil türetmek aynı anda gerçekleşmektedir. Fakat öğrenciler türetilen sözcük türünün farkında değiller.

Metin oluşturma

Elde edilen kelimelerden yararlanılarak cümle, cümlelerden metin oluşturulur.

Ali ile Ela

Ela ile Lale el ele. Ali ile Lale tatile. Lale et al.

Ali Talat'a etli *al.*

Ali, elli *al.*

Ela, telli *al.*

Ali Talat'a *etti.*

Çocukları sıkmadan, kapasitelerinin üzerinde onları zorlamadan örnekleri çoğaltmak mümkün. Özellikle eve fazla çalışma göndermemeli, onları okuldan ve okuma-yazmadan soğutacak davranışlardan uzak durulmalıdır. Fakat çok az çalışmanın da çocukların çoğunu çalışma disiplininin uzaklaşmasına neden olduğu gözlenmiştir. Evdeki televizyon ve bilgisayarlar önümüzdeki en büyük engeldir. Öğrencilere düzenli çalışma alışkanlığı kazandırmak öğrenilenlerin pekiştirilmesi açısından hayati önem taşımaktadır.

“n” Sesi

a. Sesi hissetme ve tanıma

“n” sesini sezdirmek için, çamurda ya da karda saplanan bir arabanın çıkardığı sesin (nnn ... nnn ... nnn) draması yaptırılır. Şarkı, tekerleme ve görsel sunumlardan yararlanır.

– Öğrencilerden “n” sesinin geçtiği kelimeleri (bu kelimeler söylenirken ilgili ses vurgulanır) belirlemeleri ve başka örnek vermeleri istenir. Sessiz harflerin tanıtılmasında kelimelerde harfin aşamalı olarak sonda, ortada ve başta olduğu örnekler seçilmelidir.

Örnek: “kavun, un, on, çanak, anahtar, nar, nal nakış, anne vb.”

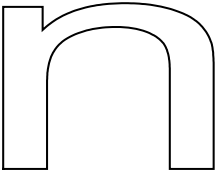
– Bu kelimelerden bazılarının resimleri yapılır:

– “n” sesinin olduğu ve olmadığı kelimelerin görsellerini kullanarak öğrencilerin sesi ayırt etmeleri sağlanır. (Resmin renkli hâli için **bkz.:** s. 566)

b. Sesi okuma ve yazma

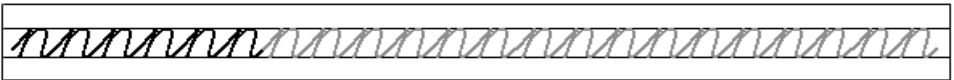
1. “n” harfi bitişik eğik yazıya uygun biçimde tahtaya büyükçe yazılır.

2. Öğrencilerin, parmaklarıyla havada ve sıraları üzerinde harfin yazılışını taklit etmeleri istenir.

3. Öğrencilerin, alıştırma kitabındaki büyükçe çizilmiş harfin yazılış yönüne dikkat ederek üzerinden defalarca gitmeleri sağlanır.

4. Tanıtılan sesin sembolü (harf) satırlar üzerine yazdırılır ve okutulur.

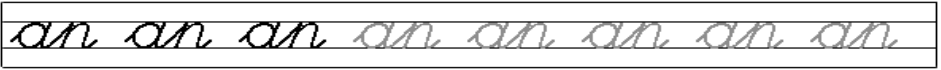
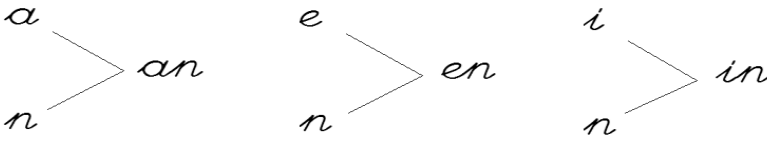

5. Bir dizi sembol arasından, söylenen sesin harfini bulmaları istenir.

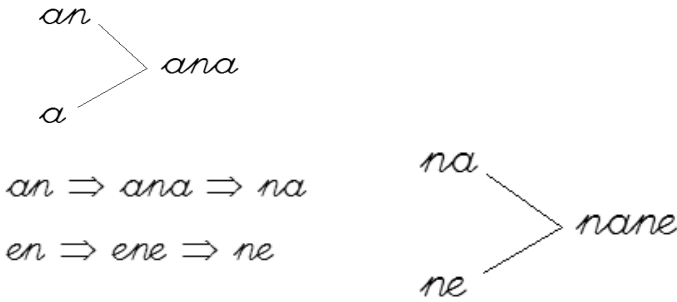

c. Sesten hece ve kelime oluşturma

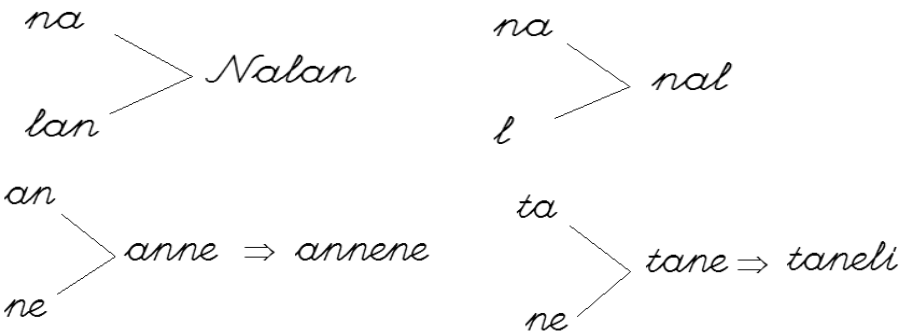
Önce “a” ve ardından “n” sesleri yan yana getirilerek birlikte okunur.

d. Açık heceye ulaşma

Burada “ne” hecesinde soru işareti (?) verilebilir. “n” sesiyle beraber oldukça fazla kelime türetilir.

ni
ne

nine ⇒ ninene

an
la

anla ⇒ anlat

nin
ni

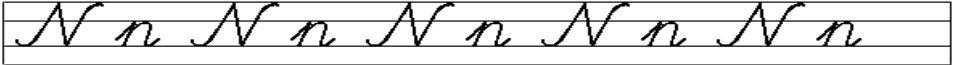
ninni

i
lan

ilan

Öğrenciler bu aşamaya kadar, sırasıyla “elle”, “elli”, ve “telli” sözcüklerinde aynı sesin (l) yan yana kullanılmasıyla karşılaşmışlardı. Burada ise “n” harfinin yan yana kullanılmasıyla karşı karşıyalar. “Annene”, “ninene”, “ninni” gibi sözcükler zor telaffuz edilir izlenimi verse de, öğrencilerin özellikle “anne” sözcüğünde zorlanmadıkları gözlemlenmiştir. İki sessiz harfin yan yana geldiği kelimelerde bol okuma, doğru heceleme yapma ve çok vurgulu söylenerek hissettirilen sesi tahtaya bakmadan deftere yazma çalışmaları yapılmalıdır: Öğrencilerin okumada zorlandıkları sözcükleri tahtada balon içine yazarak sözcük bulunduğu balonu patlatma, bulunan sözcüğü tahtaya ve deftere yazma oyununun çok faydalı olduğu gözlenmiştir.

– Bitişik eğik yazı harfleriyle “n” sesinin küçük ve büyük harfleri yazılır.

Metin oluşturma

Elde edilen kelimelerden yararlanılarak cümle, cümlelerden metin oluşturulur. Üretilenleri okumaları ve yazmaları sağlanır. Metin oluştururken, kurulan cümlelerin birbiriyle ilintili kısa bir olayı anlatan hikâye kurgusuna sahip cümleler olması, hem yazmayı hem de okumayı daha zevkli hâle getirebilmektedir. (Resmin renkli hâli için bkz.: s. 567)

Nine, tane tane anlat. Talat, itina ile eline lale al.

Nalan, elli tane lale al. Al nine al. Ali, eline tel al.

Nine naneli al.

Nil, naneli al.

Yeni öğrenilen cümleler önce öğretmen tarafından tahtaya sesli söylenerek yazılmalı, her harf yazılırken sesi çıkartılarak yazılmalı, sonra sınıfça, grupça ve tek tek okuma yapılmalı, daha sonra tahtaya bakmadan, öğretmen söylerken öğrenciler tarafından yazılmalı, öğretmen cümlelerin defterlere doğru yazılıp yazılmadığını kontrol etmelidir.

“o” Sesi

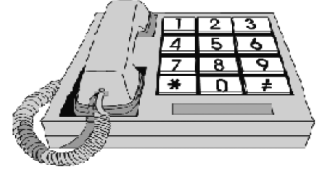
a. Sesi hissetme ve tanıma

“o” sesini hissettirmek için sayışma (“Ooo portakalı soydum...” şeklinde başlayan sayışma); şarkı (“Orda bir köy var uzakta...”, “Oynaya oynaya gelin çocuklar...”), hikâye, görsel sunu etkinlikleri ve yazı çalışmaları yaptırılır.

– Öğrencilerden “n” sesinin geçtiği kelimeleri (bu kelimeler söylenirken ilgili ses vurgulanır) belirlemeleri ve başka örnek vermeleri istenir. Tanıtılan sesin hangi öğrencilerin adında bulunduğu, hangi bitki, hayvan veya eşya adında olduğu sorulabilir.

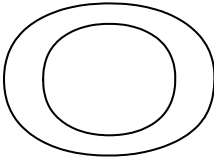
Örnek: **ot**, **Osman**, **Orhan**, **Oya**, **okul**, **orman**, **oyuncak**, **top**, **kol** vb.

– “o” sesinin olduğu ve olmadığı kelimelerin görsellerini kullanarak öğrencilerin sesi ayırt etmeleri sağlanır. (Resmin renkli hali için **bkz.:** s.567)

b. Sesi okuma ve yazma

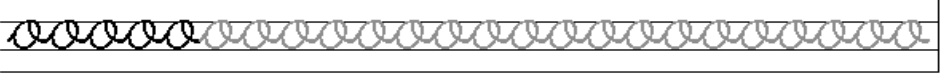
1. “o” harfi bitişik eğik yazıya uygun biçimde tahtaya büyükçe yazılır.

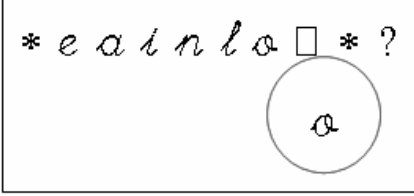
2. Öğrencilerin, parmaklarıyla havada ve sıraları üzerinde harfin yazılışını taklit etmeleri istenir.

3. Öğrencilerin, alıştırma kitabındaki büyükçe çizilmiş harfin yazılış yönüne dikkat ederek üzerinden defalarca gitmeleri sağlanır.

4. Tanıtılan sesin sembolü (harf) satırlar üzerine yazdırılır ve okutulur.

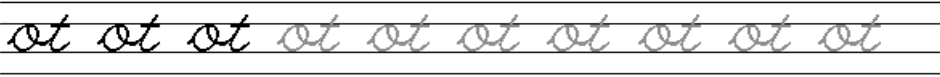

5. Bir dizi sembol arasından, söylenen sesin harfini bulmaları istenir.

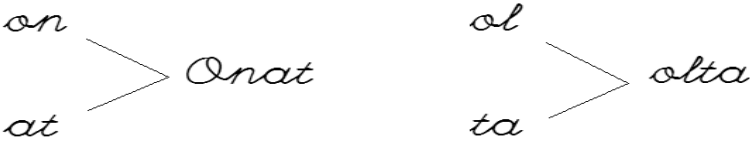
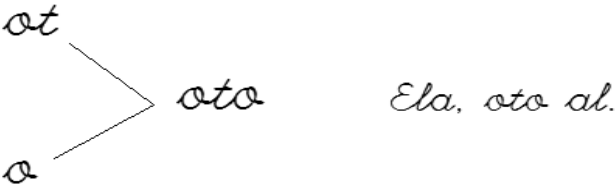

c. Sesten hece ve kelime oluşturma

Önce “a” ve ardından “t” sesleri yan yana getirilerek birlikte okunur.

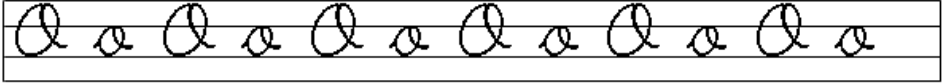
Açık heceye ulaşma

Onat, on tane olta al.

on
 a } ona *Talat, ona anlat.*
 ot
 el } otel ⇒ otele
 ot
 la } otla ⇒ otlat

– Bitişik eğik yazı harfleriyle “n” sesinin küçük ve büyük harfleri yazılır.

Metin oluşturma

Elde edilen kelimelerden yararlanılarak cümle, cümlelerden metin oluşturulur. Üretilenleri okumaları ve yazmaları sağlanır.

Ot

Talat, ot al. Ali, ata ot ot. Onat, on tane otla al. Nalan, ona ot al.

“n” Sesi

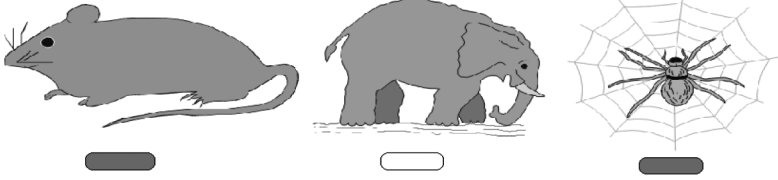
a. Sesi hissetme ve tanıma

“n” sesini hissettirmek için, zil sesi çıkarılabilir: “zırrr...”, bir köpeğin hırlama sesi taklit edilebilir: “hırrr...hırrr...” ya da “pır pır uçuşur kelebekler...” şarkısı söylenebilir.

– Öğrencilerden “n” sesinin geçtiği kelimeleri (bu kelimeler söylenirken ilgili ses vurgulanır) belirlemeleri ve başka örnek vermeleri istenir. Tanıtılan sesin hangi öğrencilerin adında bulunduğu, hangi bitki, hayvan veya eşya adında olduğu sorulabilir.

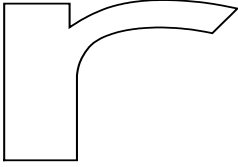
Örnek: kar, nar, Eren, tarak, araba, arı, Taner, mart, fare, horoz vb.

– “n” sesinin olduğu ve olmadığı kelimelerin görsellerini kullanarak öğrencilerin sesi ayırt etmeleri sağlanır. (Resmin renkli hâli için bkz.: s. 567)

b. Sesi okuma ve yazma

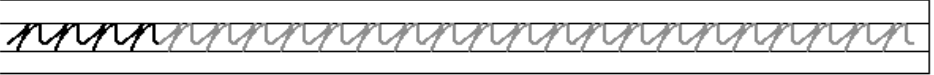
1. “n” harfi bitişik eğik yazıya uygun biçimde tahtaya büyükçe yazılır.

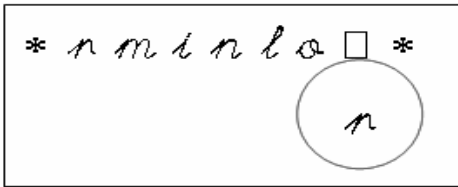
2. Öğrencilerin, parmaklarıyla havada ve sıraları üzerinde harfin yazılışını taklit etmeleri istenir.

3. Öğrencilerin, alıştırma kitabındaki büyükçe çizilmiş harfin yazılış yönüne dikkat ederek üzerinden defalarca gitmeleri sağlanır.

4. Tanıtılan sesin sembolü (harf) satırlar üzerine yazdırılır ve okutulur.

5. Bir dizi sembol arasından, söylenen sesin harfini bulmaları istenir.

c. Sesten hece ve kelime oluşturma

Önce “e” ve ardından “n” sesleri yan yana getirilerek birlikte okunur.

Açık heceye ulaşma

en
e

ere

an
a

ana

ta
na

tana

ta
nen

Tanen

na
n

nan

Tanen, taneli nan ol.

la
n

lan

nan
lan

nanlan

li
na

lina

on
an

onan

en
ol

Enol

en
en

Eren

na
na

Rana

ana tar
 t t

ana tar
 t t

Onan onan ini nan tant.

“*tar*” kelimesi dört sestem oluşan tek heceli (tek söyleyişlik) sözcük olmasına karşın herhangi bir zorlukla karşılaşılmadı. Çünkü emir kipinde ve çocukların bakkalda, manavda sürekli karşılaştığı bir kavram. “r” sesiyle birlikte öğrenciler çokluk bildiren “*lar*” hecesi ile karşılaşıyorlar. Fakat çoğul kavramı II. grup seslerden sonra verilmeli.

– Bitişik eğik yazı harfleriyle “n” sesinin küçük ve büyük harfleri yazılır.

R n R n R n R n R n

Metin oluşturma

Elde edilen kelimelerden yararlanılarak cümle, cümlelerden metin oluşturulur. Üretilenleri okumaları ve yazmaları sağlanır.

Nan

Nanlar on lina. Tanen, eline taneli nan al. Ana, tana nan al.

Onan onan ini nan al. Enol, ini taneli nan tant. Rana, on lina ile nan al.

“m” Sesi

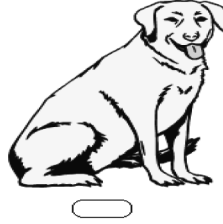
a. Sesi hissetme ve tanıma

Öğrencilere annelerinin yemeklerini beğendikleri zaman çıkardıkları ses drama ettirilir (“mmmm...”); şarkı, hikâye, görsel sunu, tekerleme, yazı çalışması vb. etkinlikler yapılır.

Öğrencilerden “m” sesinin geçtiği kelimeleri (bu kelimeler söylenirken ilgili ses vurgulanır) belirlemeleri ve başka örnek vermeleri istenir. Tanıtılan sesin hangi öğrencilerin adında bulunduğu, hangi bitki, hayvan veya eşya adında olduğu sorulabilir.

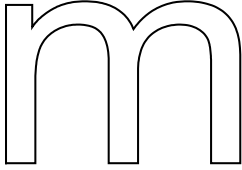
Örnek: Kalem, **mum**, **maymun**, kaplumbağa, **bamya**, **lamba**, **ekmek**, **mendil**, **mısır**, **marul**, **muz**, **Mehmet**, **menekşe**, **Makbule** vb.

- “m” sesinin olduğu ve olmadığı kelimelerin görsellerini kullanarak öğrencilerin sesi ayırt etmeleri sağlanır. (Resmin renkli hâli için **bkz.:** s. 567)

b. Sesi Okuma ve Yazma

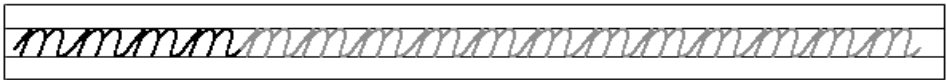
1. “m” harfi bitişik eğik yazıya uygun biçimde tahtaya büyükçe yazılır.

2. Öğrencilerin, parmaklarıyla havada ve sıraları üzerinde harfin yazılışını taklit etmeleri istenir.

3. Öğrencilerin, alıştırma kitabındaki büyükçe çizilmiş harfin yazılış yönüne dikkat ederek üzerinden defalarca gitmeleri sağlanır.

4. Tanıtılan sesin sembolü (harf) satırlar üzerine yazdırılır ve okutulur.

5. Bir dizi sembol arasından, söylenen sesin harfini bulmaları istenir.

c. Sesten hece ve kelime oluşturma

- Önce “e” ve ardından “m” sesleri yan yana getirilerek birlikte okunur.

e
m

em

em em em em em em em em

Açık heceye ulaşma

em
i

emi

emi emi emi emi emi emi

ma
n

mon

mi
ne

Mine

Mine, mon tale al.

te
mel

Temel

e
mel

Emel

Emel ile Temel el ele.

el
ma

elma

al
ma

alma

Emel, limon alma, elma al.

Açık heceye ulaştıktan sonra “m” sesiyle oldukça fazla kelime türetilir:

ta + m ⇒ tam; tam + am ⇒ tamam;

ma + n ⇒ man; er + man ⇒ Erman;

or + man ⇒ orman; orman + a ⇒ ormana; orman + lar ⇒ ormanlar

le + man ⇒ Leman; ele + man ⇒ eleman; eli + me ⇒ elime;

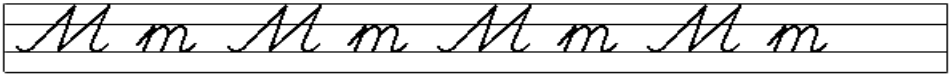
nine + me ⇒ nineme; anne + me ⇒ anneme;

mi + na + re ⇒ minare; emi + ne ⇒ Emine; me + te ⇒ Mete;

man + tar ⇒ mantar; li + mon ⇒ limon;

mon + t ⇒ mont; mer + t ⇒ mert vb.

– Bitişik eğik yazı harfleriyle “m” sesinin küçük ve büyük harfleri yazılır.

Metin oluşturma

Elde edilen kelimelerden yararlanılarak cümle, cümlelerden metin oluşturulur. Üretilenleri okumaları ve yazmaları sağlanır.

Emel ile Temel

Emel ile Temel el ele.

Temel, eline nar al.

Emel, limon alma, elma al.

Emine mon bale al.

Erman Leman'a mont al.

İkinci grup seslerin bitiminde o seslerle ilgili kitap verilir. Yeni kelimeler, cümleler oluşturulabilir. Bu sayfada artık öğrencilerde hece birleştirme anlayışı oturtulmalı, doğru heceleyerek okuması sağlanmalıdır. Bunun için sürekli dikte çalışması yaptırılmalıdır. Duruma göre birkaç gün tekrar yaptırılabilir. Hecelemedeki sorun dikte çalışmasıyla aşılmaya çalışılmaktadır.

GENEL DEĞERLENDİRME

- Öncelikle okula yeni başlayan 1. sınıf öğrencileri için okulun bir hafta önce açılmasının yararlı olduğu, genelde herhangi bir uyum sorunun yaşanmadığı görüldü.

- Ses temelli cümle yönteminde karşılaşılan en büyük güçlük, açık hecenin okunamaması, kapalı heceyle karıştırılması ve öğrencileri yanlış hecelemeye

(At-at-ürk, el-ek-tir-ik, Al-i, ka-le-m, tat-il) yöneltmesi olarak saptanmıştır. Öğrenciler, genelde “el” ve “le” (el-le, al-la, at-ta) hecelerini karıştırmakta, “le” hecesini “el” diye okumaktadırlar. Bu durumun, açık hecelerın soyut, anlamsız ses birliktelikleri olmasından kaynaklandığı düşünölmektedir (“ata”: ata ⇒ a ⇒ ta. “ta” anlamsız hece). Sessiz harfler, sesli harflerle telaffuz edilirken araya başka sesler ilave edilmekte, sözcük doğru biçimde okunamamaktadır (özellikle “t” sesinde: tı+a [tıa], tı+e [tıe]). Tekrarlarla sorun aşılımaya çalışılsa da açık heceyi ritimli bir şekilde (le-le-le-le) söylemenin kavramayı kolaylaştırdığı görölmüştür.

- Bu yöntemde ağırlık **I.** ve **II. grup** seslerdedir. Bu sesler yeterince kavranmadan diğeri seslere geçilmesi, tekrar geriye dönüşü zorunlu kılmakta; bu da okuma-yazma edinimini geciktirmekte ve zora sokmaktadır. **II. grup** sesler verildikten sonra, çocuklar harfleri birleştirmeyi öğrendikleri için, verilmeyen gruplardaki vurgulu sert seslerle (k, s, ş, ç, p, z), sesli harflerin (u, ı, ö, ü) tamamını kelimelerin içine serpiştirilerek, ayrıca zaman harcanmadan kolayca verilebileceği, bunun okumayı hızlandırdığı ve herhangi bir zorluk çıkarmadığı saptanmıştır. Gözlem yaptığımız okulda, **I.** ve **II. grup** sesler 7 haftada verildi. Bütün seslerin genel tekrarı; hece, kelime, cümle ve dikte çalışmaları 25.01.2007 tarihi itibarıyla tamamlandı. 1. dönem sonunda tüm sesler bitirildi ve genel tekrar yapıldı.

- Öğrencilerin sesli harflerle, sert ve belirgin harfleri daha çabuk kavramakla birlikte, “n, l, ğ” seslerini kavramada, “p, g, y” gibi kuyruklu harfleri yazmada, iki sessiz harfin yan yana kullanıldığı “elle, telli, ninni” vb. sözcükleri okuyup yazmada çok zorlandıkları gözlenmiştir.

- Cümle (çözümleme) yönteminde, belli sayıdaki fişlerden hareketle bütünü kavrama amaçlanmaktaydı. Ses temelli yöntemde sestən bütüne gitme söz konusudur. Bütüne parçalarla gidildiği için biraz daha geç, fakat kalıcı kavrama elde edilmektedir. Şarkı, tekerleme ve görsellerden yararlanılarak çocukların algılamalarına hitap edildiği için daha eğlenceli, rahat ve kolay bir yöntemdir: Fiş zahmeti ve tekdüzeliği de yoktur. Fakat aynı şeyleri bitişik eğik yazı için söylemek mümkün değildir. Öğrencilerin akıcı ve güzel bir yazıya ulaşmaya kadar çok zorlandıkları, âdeta yazma etkinlikleri altında ezildikleri, bu süreçte okuldan bıktıkları gözlenmiştir.

- Sınıf öğretmenlerine göre, ses temelli cümle yöntemiyle okuma-yazmaya geçiş daha da kısalmaktadır. Gözlemde bulunduğumuz okulda 1. dönem sonu (aralık sonu, ocak başı) itibarıyla öğrencilerin tamamı okuma-yazmaya geçti. Okumaya geçiş daha çabuk ve kolay oldu. İki ay içinde, sesleri çabuk kavrayan çocuklar verilmeyen sesleri sorup öğrenerek, seslerin tamamı verilmeden okumaya geçtiler. Bununla birlikte, algılama ve öğrenme güçlüğü çeken çocukların, anlamsız hece ve tek tek kelime türetmede zorlandıkları, tek hece ve kelimeleri anlamlandıramadıkları için de geç okumaya geçtikleri, okumalarını uzun bir

süre hep heceleme şeklinde devam ettirdikleri gözlemlenmiştir. Bunun için heceleme eyleminden hemen sonra, kelime mutlaka hecelenmeden, tek çırpıda, tek söylemede okunmalı, birkaç defa tekrar ettirilmeli, gerekirse yazdırılmalıdır.

- Okumada, bitişik eğik yazıyla yazılan metinden dik yazıyla yazılan metine geçişte öğrencilerde bir bocalama evresi gözlemlendi. Öğrenciler 1.dönem itibarıyla dakikada ortalama 40-60 kelime, 2. dönem itibarıyla da 50-70 kelime okudular. Bu sayı çok değişkenlik gösterebilmektedir. Dakikada 120-140 kelime okuyabilen öğrenciler de vardır. Bu yöntemde çok okuma ve özellikle sesli okuma, okumayı daha da hızlandırmaktadır.

- **Sonuç olarak** ses temelli cümle yöntemi zor gibi görünse de öğretmenlerin bu yöntemden son derece memnun oldukları gözlemlenmiştir. Fakat yöntemi ilk kez uygulayan öğretmenlerin büyük bir panik yaşadığını da kabul etmek gerekmektedir. Bu bağlamda, öğretmenin tecrübesi ve fikir edineceği meslektaşlarının olması önemli bir etkidir. Bu yöntemle 1. sınıflı ilk kez okutacak öğretmenler için Milli Eğitim Müdürlüklerince eğitim-öğretim yılı başlamadan seminerler verilmesi büyük yararlar sağlayacaktır.

- Millî Eğitim Bakanlığının “her öğretmene bir bilgisayar” kampanyası gibi her sınıfa bir “yansıtıcı” kampanyası başlatılabilir. Zira sınıflarda sinevizyon donanımının olması, özellikle ses temelli cümle yönteminde büyük önem taşımaktadır. Çünkü bu yöntem görseller üzerine kuruludur ve görsellerin sesle desteklenmesiyle öğretim amacına ulaşabilmektedir. Bu yöntemde görsel-işitsel materyallerden faydalanma hayati önem taşımaktadır. Bu yüzden her sınıfın sinevizyon donanımına sahip olması şiddetle önerilmektedir.

- Etkinlik temelli bir yöntem olduğu için öğretmenin tutum ve davranışları büyük önem taşımaktadır: öğretmen hazırlıklı olarak derse gelmeli, anlatacaklarını güncel materyallerle desteklemeli; vereceği bilgiyi özümsemiş olmalıdır. Cümle yönteminde sadece öğretmen aktif öğrenci pasiftir. Ses temelli yöntemde ise her iki tarafta aktif ve etkinliğin içinde yer almaktadır. Bu bağlamda Öğretmen öğrenci birlikteliği son derece önem taşımaktadır.

- Öğrencilerin verilecek sese uygun materyal getirmeleri sağlanmalıdır. Örneğin, “e” sesi için bebek, “l” sesi için süt, “s” sesi için simit getirmeleri istenebilir. Bu bağlamda her hafta bir etkinlik günü düzenlenebilir: “Süt günü”, “simit günü” gibi.

- Ses temelli cümle yönteminde tekerleme ve “tıkır tıkır”, “vızır vızır”, “pat pat”, “vıy vıy”, “gıy gıy” vb. yansıma türü sözcüklerin, seslerin kavratılmasında katkısı büyüktür.

- Genelde kızların daha güzel yazdıkları, ödüllü yazma etkinliklerinde birincilik için öğrencilerin yazılarını bozdukları gözlemlenmiştir.

- Gözlem yaptığımız okulda, iki sınıfta üç ayrıcalıklı durumla karşılaşıldı.

Öğrencinin biri hiç Türkçe bilmiyordu. Bu yöntemle okuma-yazmayı öğrendi ve ciddi bir sorunla karşılaşmadı. Diğer öğrenci işitme engelli idi: Aletsiz % 20-30; aletle % 60-70 işitebiliyordu. Kavramları algılayamıyor, kelime/kavram ilişkisi kuramıyordu. Başlangıçta telaffuzu çok zayıftı, zamanla gelişti. Bu öğrencinin durumundan dolayı öğretmen sınıfta her şeyi somutlaştırarak vermeye çalıştı; teneffüs ve yemek aralarında ayrıca öğrenciyle ilgilendi. Bir diğer öğrencide de algılama sorunu vardı. Öğrencinin yaşı okul yaşındaysa da –öğretmenin ifadesi- zekâ yaşı yeterli değildi. Bu öğrenci sınıfın seviyesinden bir hayli geri kaldı.

Çalışmamızın sonunda, gözlemde bulunduğumuz okulda, hem her ses grubu bitiminde hem de tüm seslerin verilmesiyle okur-yazarlığa ulaşan öğrencilere önerilen kitaplar üzerine küçük bir değerlendirmeye yer vermek istiyoruz: “Zambak Okumaya İlk Adım Serisi” 17 kitaptan oluşmaktadır. 1. kitap, **I. grup** seslerle ilgili (e, l, a, t) metinlerden; 2. kitap **II. grup** seslerle ilgili (i, n, o, r, m) metinlerden; 3. ve 4. kitaplar **III. grup** seslerle ilgili (u, k, ı, y, s, d) metinlerden; 5. 6. 7. ve 8. kitaplar **IV. grup** seslerle ilgili (ö, b, ü, ş, z, ç) metinlerden; 9. ve 10. kitaplar **V. grup** seslerle ilgili (g, c, p, h) metinlerden; 11. ve 12. kitaplar **VI. grup** seslerle ilgili (ğ, v, f, j) metinlerden oluşmaktadır. Serinin kalan 5 kitabı, temalara uygun serbest okuma metinlerini içermektedir. 1. kitap 8, 2. kitap 12, serinin diğer kitapları ise 16’şar sayfadan oluşmaktadır. 1. kitap 26 cümle, 2. kitap 65 cümle, serinin diğer kitapları - son 5 kitap hariç - ortalama 100’er cümleden oluşmaktadır. Cümlelerle birlikte kelimelerde de kademeli bir artış gözlenmektedir. Bu kitaplarda her sayfada bir metin ve metni yansıtan bir resim vardır. Resim ve kâğıt kalitesi vasatı geçememektedir. Genelde, görsellerle anlatılanlar uyumluluk göstermektedir. Serinin son kitabında aynı tema sol sayfada dik temel yazıyla, sağ sayfada da bitişik eğik yazıyla yazılmıştır.

Seslerin tamamının verilmesinden ve öğrencilerin okur-yazarlığa ulaşmalarından sonra verilen “Zambak Okumayı Öğrendim Masal Serisi” 32 kitaptan oluşmaktadır. Dik temel yazıyla yazılan kitaplar 16 ve 24 sayfalık serilerden oluşmaktadır. 16 sayfalık kitaplar ortalama 500 sözcükten, 24 sayfalık kitaplar da ortalama 700 sözcükten oluşmaktadır. Bu kitaplarda düzenli sözcük artışı dikkate alınmamıştır. Her sayfada bir resim vardır. Bu seride de resim ve kâğıt kalitesi vasatı geçememektedir. Görseller anlatılanlarla uyumluluk göstermektedir. Kitapların hepsinin öyküleyici olduğu söylenebilir. Her kitabın sonunda genelde 4 soruyla öğrencinin hikâyeyi anlayıp anlamadığı sınımlanmaktadır. Anlatıda en çok kullanılan zaman “-mişli geçmiş zaman”dır. Aktarılan konuşma cümlelerinde şimdiki zaman, geniş zaman ve gelecek zaman kullanılmıştır. Öğrencilerin telaffuzunda zorlandıkları sözcükler “-ebilmek ve “-ebilmemek” dizimiyle biten sözcükler; “kıpırdayamıyor”, “duyuramamış”, “hazırlıklarımızı”, “yaşayabileceğini”, “yararlanmalarını”, “başaramamış” gibi hece sayısı fazla olan sözcüklerle aynı sessiz harfin tekrarından türeyen sözcükler olarak gözlenmiştir.

Sonuç itibarıyla ilk okuma-yazma edinimi, aslında çocuk için pek de zevk verici bir süreç değildir. Okul çocuğun özgürlüğünü elinden almış, oyun saatlerini çalmış, onu sıkıcı uğraşların içine hapsedmiştir. İlk okuma-yazma ile birlikte düzenli biçimde öğrenmeye başladığı kelime ve cümleler ne kadar anlam ifade ederlerse etsinler, çocuğun düş evrenini yansıtmada ve etkili iletişim kurmada yetersiz kalmaktadırlar. Burada asıl üzerinde durulması gereken konu, ilk okuma-yazmaya yönelik etkinliklerin tamamının öğrenciyi eğlendirecek şekilde düzenlenmesi ve uygulanmasıdır. Öğrencilerin okuma ve yazma eylemlerinden usandırılmaması, bu etkinliklerin altında ezdirilmemesi gerekmektedir. Çünkü bu dönemde, öğrencilerin okuma-yazma eylemlerine karşı geliştirdikleri tutum ve davranışların yaşamları boyu etkisi görülmektedir. Öğrenciler sıkıcı ve yorucu geçen ilk okuma-yazma edinimi sürecinden sonra, işi tamamladıkları inancına kapılmakta, okuma ve yazmadan kurtuldukları düşüncesiyle bu ve buna benzer eylemlerden uzak durmaktadırlar. Bugün okuma ve yazmaya karşı ilgisizliğin en önemli nedenini, ilk okuma-yazma öğretiminin sıkıcı, zevksiz ve tekdüze etkinliklerle yürütülmesi oluşturmaktadır.

KAYNAKÇA

Azim, M.-Ekiz, A., (2006), **Okumaya İlk Adım Serisi**, Zambak Yayınları: İzmir.

Çağlaroğlu, T.-Dağlıoğlu, E. Ş., (2005), **İlköğretim Türkçe 1 Öğretmen Kılavuz Kitabı**, İstanbul: Zambak-Selt Yayınları.

Dokümanlar, <http://www.ilkokuma.com/dokumanlar.htm>

MEB., (2005), **İlköğretim Türkçe Dersi Öğretim Programı ve Klavuzu (1-5. Sınıflar)** http://ttkb.meb.gov.tr/ogretmen/modules.php?name=downloads&d_op=viewdownload&cid=74&orderby=titleD

Keskinkılıç, K.-Keskinkılıç, S. B., (2005), **Türkçenin Temel Becerileri ve Ses Temelli Cümle Yöntemi ile İlkokuma Yazma Öğretimi**, Ankara: Asil Yayın: 194-195.

Tayfur, E.-Kaplan, O., (2005), **Okumayı Öğrendim Masal Serisi**, İzmir: Zambak Yayınları.

Yıldız, C., (2006), **Kuramdan Uygulamaya Türkçe Öğretimi**, Ankara: Pegem A: 97-106.

ALTAYCADAKİ -ATAN EKİNİN ZAMANSAL, GÖRÜNÜŞSEL, KİPSEL VE EDİMBİLİMSEL İŞLEVLERİ

BACANLI, Eyüp*
TÜRKİYE/ТУРЦИЯ

ÖZET

Altay Türkçesi'ndeki *-atan* eki, geleneksel dilbilgisi kitaplarında “gelecek zaman eki” olarak tanımlanmasına rağmen, belirtilen ek zamansal atıf bakımından geçmişe, geniş zamana ve geleceğe işaret edebilmektedir. Diğer taraftan ekin, görünüşsel olarak ‘alışılmışlık (habituality)’ ifade etmesine sıkça rastlanmasına rağmen ‘ilerleyici (progressive)’ diye nitelenen eylemleri de nadiren kodlayabildiği gözlemlenmektedir. Alışılmış eylemleri ifade eden dilbilgisel göstergeler, tipolojik araştırmalardan da takip edilebildiği üzere ‘türsel (generic)’ ve gnomik olguları da iletebilirler. Bildiride *-atan* ekinin türsel ve gnomik işlevleri üzerinde de durulacak ve onun, olay karakteri ağır basan dinamik fiilleri nasıl durum fiili hâline getirebildiği örneklerle gösterilecektir. Bildiride ayrıca *-atan* ekinin gelecek zamanla ilişkili olan kipsel işlevleri ve ilettiği anlamlar üzerinde durulacaktır. Bunlar, niyet, kararlılık, gereklilik, yeterlilik gibi deontik ve dinamik kipsellikle ilişkili anlamlar olduğu için bu bölümde terminolojik araçlar kısaca açıklanacak ve ardından her bir işleve örnek verilecektir. Son olarak bildiride, *-atan* ekinin, gelecek zaman merkezi etrafında ilettiği edimbilimsel anlam ve duygu değerleri üzerinde durulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Altay Türkçesi, *-atan* eki, zaman, görünüş, kipsellik, edimbilim.

ABSTRACT

Although the Altay Turkic suffix, “*-atan*,” is specified as “future tense suffix” in traditional grammars, the suffix may indicate past, present or future tense. Although this suffix often indicates habituality, it occasionally encodes progressive events in past. Grammatical markers indicating habitual events may be readily used to encode generic and gnomic facts, as may be seen in typological studies. I also examine modal functions and meanings related to futurity, such as intention, decisiveness, necessity, and possibility. Since these notions are related to deontic and dynamic modalities, I briefly explain the terminological apparatus and study examples of each function. Finally, I examine the pragmatic meanings and connotations of “*-atan*” suffixes expressing futurity.

* Yrd. Doç. Dr., TOBB Ekonomi ve Teknoloji Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Öğretim Üyesi. e-posta: ebacanli@etu.edu.tr

Key Words: Altay Turkic, the suffix *-atan*, aspectotemporality, modality, pragmatics.

GİRİŞ

Bu çalışmanın amacı, Altay Türkçesi'ndeki *-atan* ekinin çeşitli görünüş-zamansal ve kipsel özelliklerini ele almaktır. *-atan* eki birden fazla işlevde kullanılabildiği için cümledeki anlamı bağlama göre netlik kazanır. Tractatus'ta "mantıken mükemmel olan bir dilin şartlarını" ele alan Wittgenstein, ideal dilde tek bir göstergenin tek bir anlama tekabül etmesi gerektiğini belirtmesine rağmen (1999: 55) bütün diller şu veya bu ölçüde belirsizlik taşırlar. "Aynı dilbilgisel işaretleyici bağlama göre birden fazla evrensel değeri iletebilir ve doğal dillerin çoğunda dilbilgisel işaretleyiciler aslında çok anlamlıdır" (Plungian, 1999: 312).

Bu çalışmada *-atan* ekinin görünüş-zamansal özellikleri hakkındaki nitelermeler, Comrie'nin ve Johanson'un çerçeve çalışmalarına dayanacaktır (Comrie, 1976; Johanson, 2000). Kipsellikle ilgili kullanımların nitelenmesi için ise Palmer'ın görüşleri esas alınacaktır (2001).

1. Kuramsal Arkaplan

Bu çalışmada üzerinde durulacak hususlardan birincisi, *-atan* ekinin görünüş-zamansal özellikleridir. "Görünüş-zamansallık, görünüş, kılınış ve zamansallık gibi dilbilimsel kavramları içeren çok boyutlu bir alan olarak değerlendirilebilir" (Johanson 2000: 30). Görünüş, bir bakış noktasından olayların iç ve dış zamansal yapılarının parçalanmamış bir bütün hâlinde dıştan veya parçalanmış olarak içten görülmesi, bitiş sınırının aşılmış veya aşılmamış olarak algılanması şeklinde tanımlanabilir. Genellikle, bitmiş ve bitmemiş şeklinde iki farklı görünüşten bahsedilir (Comrie, 1976; Dahl, 1985). *-atan* eki olayları bitmemiş, sınırları aşılmamış, tamamlanmamış veya bir diğer ifadeyle eylemi, onun iki sınırına herhangi bir vurgu yapmadan sunan bir bitmemişlik veya intraterminallik ekidir (Johanson, 2000: 29). *-atan* eki ilginç bir şekilde hem geçmişteki hem şimdiki zamandaki alışılmış eylemleri iletir. Geniş zaman ekleri bilindiği üzere gelecek ve onunla ilişkili çeşitli kipsel anlamları bildirmek için de oldukça elverişlidirler. Alışılmışlık ifade eden şekillerin art-zamanlı oluşumuna bakıldığında vaktiyle ilerleyici eylem bildirdikleri görülür, yani şekiller asırlar süren kullanımları boyunca dilbilgiselleşmeye bağlı olarak geniş zaman ve gelecekle ilişkili olarak niyet, yükümlülük, istek ve kesin olmama gibi kipsellik türlerini iletmeye başlarlar (Fleischman, 1982: 23; Bybee vd., 1994: 156; Johanson, 2000: 99).

Bu araştırmadaki temel yaklaşım anlambilim ve edimbilimsel özelliklerin tespitine yöneliktir. Örnekler bilimsel araştırmalardan, edebî eserlerden, gazete haberlerinden ve atasözlerinden alınmış ve bağlamlarından koparılmamıştır.

2. *-atan* Ekinin Artzamanlı Gelişimi

Görünüş-zamansal işaretleyiciler öncelikle kılınışsal özellikleriyle birlikte ‘erken görünüş (preaspectual)’ işaretleyicisi olarak kullanılmaya başlarlar, sonra kılınışsal anlamları silinir ve süregiden eylem görünüşü anlamı yerleşir. Nihayet dilbilgiselleşme sonucu diğer görünüşsel ve zamansal değerleri kazanmaya başlarlar (Comrie, 1976: 101; Lyons, 1977: 687; Fleischman, 1982: 11-12; Dahl, 1985: 93; Bybee vd. 1994: 139, 140-144; Johanson, 2000: 99-101). *-atan* alışılmışlık bildiren bir bitmemiş eki olarak zamansal değerleri bağlamsal olarak ileten bir şekildir. *-atan* artzamanlı olarak eski bir kılınışsal yapı olan *-a turgan* ekleşik şekline gider. *-a/-e* eki burada bir zarf-fiildir, “dur-, ayakta dur-” anlamına gelen *tur-* fiili, duruş bildiren ve bütün Türk dillerinde süreklilik kılınışı ileten bir yardımcı fiildir. Nihayet yapının son unsuru olan *-gan* eki *-a tur-* kılınışsal belirleyicisi üzerinde işlem yapan bir geçmiş zaman ekidir. Dolayısıyla *-atan* eki kökeni itibariyle geçmişteki bir noktada sürmekte olan bir eylemi ifade etmek için oluşturulmuş bir şekle benzemektedir. Sonundaki *-gan* eki yüzünden oluşumu sürecinde ilk olarak bir sıfat-fiil işlevinde kullanıldığını tahmin etmek de güç değildir. Türk dillerindeki pek çok ‘bitimsiz (non-finite)’ şekilde olduğu gibi bu şekil de sonraları ‘bitimli (finite)’ yani yüklem kuran bir ek hâline gelmiştir.

3. Geleneksel Tanımlar

Altaycanın ilk gramer denemesi olan “Grammatika Altaykago Yazıka”da *-atan* eki “ikinci şimdiki-gelecek zaman” formu olarak değerlendirilmiş ve ekin geçmişteki çok-vakitlilik işlevine değinilmeden şimdiki zamandaki ve gelecek zamandaki bitimli ve bitimsiz işlevleri irdelenmiştir (1869: 72, 244-245). Drenkova bu eki “Gelecek zamanın ikinci şekli” ve “gelecek-geçmiş” olarak nitelemiş ve geçmişteki çok-vakitle eylem, geniş zaman ve gereklilik bildiren gelecek zaman işlevlerine yer vermiştir (Drenkova, 1940: 180-185). Baskakov’un tanımlaması oldukça isabetlidir. O, *-atan* ekini “bildirme kipinin evrensel (yani geçmiş, şimdiki ve gelecek) zamanı” şeklinde nitelemiş ve bu üç temel zamanla ilgili farklı kullanımları incelemiştir (Baskakov, 1947: 280; 1966: 517). Tadikin, onun bitimli ve bitimsiz kullanımlarında ortaya çıkan zamansal ve kipsel pek çok anlamı şu ana dek en ayrıntılı inceleyen bilgindir. Onun bazı tespitleri ve verdiği örnekler bu çalışmaya da yansıtılacaktır (1971: 58-73).

4. *-atan* Ekinin Koşaçlar ve Parçacıklarla Kurduğu Terkipler

Altay Türkçesi’nde bitimsiz işlevlere de sahip olan görünüş-zamansal şekillerin bazıları görünüşsel alanda etkinlik sergilerler ve zamansal içerikleri belirsizdir. *-atan* eki sözdizimsel şartların oluşmasıyla gelecek zamanı da bildirebilirler. İşte bu şekillerdeki anlamsal belirsizlik pek çok koşaçla giderilebilir. Bunlardan *bolgon* koşacı, farklı zamansal konumlanma noktası bildirebilen şekillere geçmiş zaman ayarı yapar. *edi* koşacı, diğer Türk dillerinde geçmiş zaman bildirmesine rağmen Altay Türkçesi’nde zamansal içerik yönünden belirsizdir. Genellikle

şimdiki zamanın ek fiili gibi kullanılır ve rica, özür, mahvîyet, alçakgönüllülük, anımsama veya anımsatma gibi edimbilimsel duygu değerleri iletir (Grammatika Altayskogo Yazıka 1869: 258-260). *emtir* ve *boltır* koşaçları, Altaycada dolaylılık işaretleyicileri olarak işlev görürler ve Türkiye Türkçesi'ndeki *imiş* koşacı gibi dolaylı bilginin nereden ve ne şekilde öğrenildiği hakkında ipuçları sunar. *turbay* ve *turu ine* koşaçları, yukarıdaki iki koşaca çok benzemekle birlikte dolaylı edinilen bilginin hayret uyandıran sürpriz niteliğine vurgu yapar. *turu* ve *cat* koşaçları, konuşanın idraki yönünü yansıtır ve “görünen o ki, anlaşılan, görünüşe bakılırsa” gibi anlamları iletirler. *-atan* eki bu iki koşaçla kullanıldığında düzenli olarak geleceğe işaret eder. *bolboy*, *bolor* ve *bolgodıy* koşaçları, epistemik olasılık bildirir. İlk ikisi “herhâlde, muhtemelen.” anlamında düşük olasılık bildirirken *bolgodıy* “galiba, öyle olsa gerek.” anlamında yüksek olasılık bildirir. Bu üç koşaçla *-atan* ekinin kurduğu terkiplerde de *-atan* ekinin gelecek zamana işaret ettiği görülür.

5. *-atan* Ekinin Görünüşsel Kullanımları

5.1. Geçmişteki Çok-Vakitli Eylem Kodlaması

-atan eki geçmişte alışılmış veya farklı zamanlarda gerçekleşmiş belirsiz sayıdaki olayları ifade edebilir. Eski Altaylıların yaşamını anlatan aşağıdaki cümlede bu işlev görülmektedir:

(1) *Metall toño berze, toy balkaştı oodıp, edimdi çıgarıp alatandar.* (AÇ, 2000: 166, 7).

Metal donmaya başladığında, kilini kırıp eşyayı **çıkartıyorlardı**.

Geçmişteki alışılmış eylem bildirimini, süreklilik bildiren yardımcı fiilli şekillerle de iletilebilir. Aşağıdaki örneklerde *-p tur-* ve *-p cür-* yardımcı fiil şekilleri temel fiilin başlangıç ve bitiş sınırını silmekte, *-atan* eki ise oluşan yeni eylem ibareleri üzerinde bitmemiş görünüş perspektifi açmaktadır:

(2) *Öbököloris Altaydın ar-bütkeniniñ ayalgazın onço öylördö bilgir tuzalanıp turatandar.* (AÇ, 2000.: 186, 7).

Atalarımız Altay'ın tabiat durumunu (ekolojisini) her zaman bilinçli **kullanırlardı**.

(3) *Çe Sasoniy köp içerin le uzak cırğaarin süübeyten, onıñ uçun adazı ogo alaŋzu çok büdüp cüreten.* (Ö: 25).

Ama Sasoniy çok içmeyi ve uzun süre eğlenmeyi sevmezdi bu yüzden babası ona hiç şüphe etmeden **inanırdı**.

5.2. Geçmişteki İlerleyici veya Tek-Vakitli Eylem Kodlaması

-atan eki alışılmışlık bildiren bir bitmemiş eki olmakla birlikte tüm alışılmışlık şekillerinde görülebildiği gibi nadiren ilerleyici eylemleri de iletilebilir. Aşağıdaki

örnekte *emtir* algılamalı dolaylılık bildirmekte, *-atan* ise yüksek ve düşük odaklı işaretleyicilerde görülen tek-vakitli ilerleyici eylemi iletmektedir:

(4) *Çuuktap kelze, Çıñkıs töröp áatkan ak-çookır uydı, fonarın örö biyik ködürele, aćıktaytan emtir. (AK, 127)*

Yaklaştığında [gördü ki] Çıñkıs, feneri yukarı kaldırarak, doğurmakta olan ak benekli ineğe **bakmaktaymı**ş.

5.3. Geniş Zamandaki Eylem Kodlaması

-atan ekinin en sık karşılaşılan kullanımı geçmişteki niceliksel veya alışılmış eylemlerin belirtilmesi olsa bile o geniş zamanı, türsel olguları ve evrensel doğruları iletme için en uygun işaretleyicilerden biridir. Geniş zaman sadece *-atan* ekiyle değil, *-(ı)p turatan* ve *-(ı)p cüreten* ekleşik yapılarıyla da bildirilebilir. Bilhassa kipsel, dolaylı ve imrenimli koşaçların da yükleme dâhil olması *-atan* ekinin geniş zaman kullanımında daha fazla görülür.

Aşağıdaki örnekte *-(ı)p cüreten* ekleşik şekli eylemin öznenin karakteristik özelliği hâline geldiğini ifade eder:

(5) *Ol Ezenay degen kıs sege çaantayın aćarıp, sıstap cüreten bolgodıy. (AK, 17)*

O Ezenay denen kız, sana daima ilgi duyuyor [ve aşkından] **ızdırıp çekiyor** galiba.

Bir sonraki örnekte *-atan* geniş zamanı, *turbay* koşacı ise şaşkınlık uyandıran yeni bir durumu bildirmektedir:

(6) *Körzöñ, arakı barda – oturar, arakı ćokto – çıgar. Mege emes, arakıga keleten turbay!. Bildim. (AK, 64).*

Bakıyorum da içki varsa oturuyor, içki yoksa çıkıyor. **Meğer** bana değil, içkiye **gelirmiş!** Artık anladım.

-atan eki ayrıca evrensel doğrulardan söz eden atasözü ve darbı mesellerdeki gnomik önermelerin iletilmesinde de sıklıkla rol üstlenir. Bu tür ifadelerde epistemik arkaplan önemlidir ve olguyla birlikte olayların nasıl olmasının beklendiği de vurgulanır. Örnek:

(7) *Baylar alarga süüyten, bererge süübeyten. (darbı mesel)*

Zenginler almayı **sever**, vermeyi **sevmez**.

5.4. Zaman anlamının muğlak olduğu durumlar:

Yukarıda da belirtildiği gibi *-atan* eki bir zaman değil, görünüş ve kip ekidir. Onun bu özelliği yüzünden zamanın tespiti daima mümkün değildir, ek esas

olarak eylemin zamanını değil, bitmemiş görünüşünü anlatır. Belirsizlik özellikle roman ve hikâye metinlerinde daha sık görülür. Aşağıdaki örneği inceleyelim:

(8) *Bu stat'yanı kolhoztıñ pıedsedateli Aydar Adunoviç kıçırbağan. Neniñ uçun deze, ol oblastnoy gazetterdi kıçırarın süübeyten. Gazetterdi açıp, anañ minañ körölö, tuura salatan.* (AK, 51)

Bu makaleyi kolhozun başkanı Aydar Adunoviç okumadı. Çünkü o, oblast (bölge) gazetelerini okumayı **sevmez(di)**. Gazeteleri açıp orasına burasına bakıp kenara **bırakır(di)**.

Örnekte zamansal atıf belirsizdir. Özne ‘gazete okumayı eskiden mi sevmezdi, yoksa hâlâ sevmez mi, gazeteleri eskiden mi kenara bırakırdı, yoksa hâlâ bırakır mı’ gibi sorulara net yanıt yoktur.

6. -atan Ekinin Gelecek Zaman ve Kipsellikle İlgili Anlamları

Alışılmışlık işaretleyicileri gelecek zamanı ve onunla ilgili kipsel anlamları sıklıkla iletirler. “Geleceğe atıf, bütünüyle zamansal bir kavram değildir. Tahmin unsuru ve benzerî kipsel kavramları zorunlu olarak içerir” (Lyons, 1977: 677). Kipsel alan, çok boyutlu ve tanımlaması en zor alanlardan biridir. Aynı demeci farklı kipsel kategorilerle açıklamak ve yorumlamak mümkündür. Kipsellik genel olarak tutum, görüş, söz edimi, öznellik, nesnellik, niyet, gerçek dışılık, ihtimallik, tahmin, varsayım, gereklilik, dilek gibi kavramları içerir” (Fleischman, 1982; 1989; Palmer, 2001). Yukarıda da belirtildiği gibi Altaycanın geleneksel gramerlerinin çoğunda -atan eki, bilhassa “gereklilik bildiren bir gelecek zaman eki” şeklinde tanımlanır. Bu bölümde de görüleceği üzere -atan sadece gereklilik bildiren bir gelecek zaman eki değildir. Onun niyet, istek, ihtimallik, izin ve gerçek dışılık bildiren başka işlevleri de vardır. Cümlede geleceğe atfeden zaman zarfları ve her türden soru kalıbı gelecek ve kipsellikle ilgili anlamların netleşmesine yardımcı olur. Örneklerin analizi, -atan ekinin gelecekle ilgili olarak en çok deontik kipsellik bildiriminde kullanıldığını gösterir.

6.1. -atan Eki ve Gelecek Zaman Bildirimi

Koşaçlar bahsinde *туру* ve *çat* koşaçlarının -atan ile birlikte onun gelecek zaman işlevini ön plana çıkardığı belirtilmişti. Aşağıdaki örnekte epistemik kipsellik *туру* koşaçıyla (anlaşılan, durum onu gösteriyor ki gibi anlamlarla) iletilmekte, -atan ise kipsel değil, zamansal özellikleriyle ortaya çıkmaktadır:

(9) *Çaylunıñ cıdımaları emdi pötüktiñ edin çiyile, Berlinge çedeten туру...* (AKIS, 112)

Yaylanın ahlaksızları [Amerikalılar] şimdi horozun [Fransa'nın] etini yiyip **anlaşılan**, Berlin'e **ulaşacak**...

6.2. -atan Eki ve Deontik Kipsellik

-atan eki farklı deontik kipsellik türlerini de iletebilir. Deontik kipsellik, öznenin dışındaki bir kaynaktan (sözelimi konuşandan) doğan yükümlülük ve izin gibi anlamları içerir (Palmer, 2001: 9-10, 70-76).

6.2.1. -atan Eki ve Deontik İzin

-atan eki konuşanın, törelerin, geleneklerin tesis ettiği izin ve yasakların ifadesinde kullanılır:

(10) *Biy kijidiñ çakızına mundıy torbok **turbaytan** – diyt. Čaan kaannıñ örgöözine čaman kiji **kirbeyten** - diyt. (MK, 133-134)*

Beyin at bağlama yerinde bunun gibi iki yaşındaki tosun **duramaz** dedi(ler). Ulu kağanın otağına kötü insan **giremez** dedi(ler).

6.2.2. -atan Eki ve Yasaklayıcı Kipsellik

-atan eki ayrıca deontik kipselliğin bir alt alanı olan yasaklayıcı (prohibitiv) kipsellik ifade edebilir. Örnek:

(11) *Bogo **tañkılabaytan**. (Tadikin, 1971: 67)*

Burada **sigara içilmez**.

6.2.3. -atan Eki ve Müzakere (deliberative) Kipselliği

-atan eki, zayıf bir deontik gereklilik türü olan müzakere kipselliği anlamında kullanılabilir (McWhorter, 1910; Palmer 2001: 128). Bu kipsellik türünde konuşan, soru yoluyla kendisine bir fikir vermesi için muhatabına ricada bulunur. -atan eki bu kullanımda sözdizimi bakımından şahıs eksiz yani, şahıs bildirim bakımından tarafsız olarak kullanılır (krş.: Tadikin 1971: 70)

(12) *Sege kandıy iş **bereten**? (AKIS, 145)*

Sana nasıl bir iş **vermeli (versek, verelim)?**

6.3. -atan Eki ve Dinamik Kipsellik

-atan eki dinamik kipsellik kapsamında geleceğe dönük istek, niyet ve kararlılık gibi nüansları ifade edebilir. Dinamik kipsellik ayrıca fizikî ve zihinsel yeterliliği de içerir ama -atan eki bunları iletemez. Aşağıdaki örneklerden (12)'de geleceğe yönelik niyet, (13)'te ise kararlılık anlamı görülmektedir:

(13) *Erten özök **tüjetem**. (AK, 167)*

Yarın vadiye **ineceğim**.

(14) *Četen künge uyuktadım. Natazinıñ uykuzı? - diyt. Odorluga malım **saltam**, odınduga čonım **saltam emdi le** - diyt. (MK, 40)*

‘Yetmiş gün uyudum. Ne biçim uyku bu?’ dedi. ‘Otlağa hayvanlarımı **salacağım**, ağaçlık yere halkımı **yerleştireceğim** şimdi’ dedi.

6.4. -atan Eki ve Gerçek Dışılık Kipselliği

Tüm olumsuz ifadeler, tüm sorular, düş ve varsayım anlatımları ve farklı gelecek zaman türleri bu kipsellik çerçevesinde ele alınabilir. -atan eki, geçmiş ve hâlihazırdaki bitmemiş görünüşü iletebildiği için şartlı gerçek dışılığı bildirebilir.

(15) *Baya erte cânıp kelgen bolzo, andıy neme bolboyton.* (AK, 165)

Eğer demin erken dönülmüş olsaydı, öyle şey **olmazdı** (veya: **olmayacaktı**).

7. -atan Eki ve Edimbilimsel Kullanımları

-atan eki retorik soru cümlelerinde, gelenek, töre, toplumsal tecrübe gibi nedenlerle üzerinde herkesin ittifak ettiği varsayılan bir durumu şaşkınlıkla sorma anlamında da kullanılır. Burada konuşan kişi bir soru sormamakta, sadece bilinen bir olguyu soru yoluyla pekiştirmektedir (Tadikin, 1971: 72; Tıbıkova, 1991: 57). Örnekler:

(16) *Suduçını ijineñ çayladıp iyeze, zaveduyuşıydi kaydañ alatanıs?* (AK, 68)

Suduçı’yı işten çıkarsak (yerine yeni bir) müdürü nereden **alalım** (yani: hiçbir yerden alamayız çünkü yenisini bulmak çok zor)?

(17) *Kezik ulus “berbes kerek” dep aydışkan, a artkanı “kuru çerdi kaydatanı? Berip iyer kerek” deşken.* (AÇ, 2000 172, 7)

Bazıları “Vermemek gerek” dediler, diğerleri ise “Kurak yeri ne **yapacağız** (yani: işimize yaramaz)? Verelim gitsin” dediler.

SONUÇ

Özetlemek gerekirse -atan eki çok işlevli bir ektir ve genellikle geçmişteki alışılmış eylemleri, daha sonra ise geniş zamandaki olayları bildirir. Sözdizimsel koşulların oluşmasıyla gelecek zaman ve kipsellikle ilgili çeşitli anlamları da ifade edebilir. Bununla birlikte -atan’ın ilettiği bütün bu anlamların Altay Türkçesi’nde farklı şekil ve yapılarla da ifade edilebildiği belirtilmelidir.

KAYNAKÇA

Baskakov, N. A., (1947), “Oçerk grammatiki Ojrotskogo jazyka”. **Ojrotsko-Russkij Slovar’**, Moskva: Gos. Izd-vo inostrannıx i natsional’nyx slovarej. 220-312.

-----, (1966), **Severnye dialekty altajskogo (ojrotskogo) jazyka: Dialekt çernevyx tatarev**, Moskva: Nauka.

-----, (1966), “Altayskiy Yazık”, **Yazıki Narodov SSSR**. Moskva: Nauka. 506-522.

Bybee, J. L. & Perkins, R. & Pagliuca, W., (1994), **The Evolution of Grammar: Tense, Aspect and Modality in the Languages of the World**, Chicago: UChP.

Comrie, Bernard, (1976), **Aspect: An Introduction to the Study of Verbal Aspect and Related Problems**, Cambridge: CUP.

Dahl, Östen, (1985), **Tense and Aspect Systems**, Oxford: Blackwell.

Dırenkova, N. A., (1940), **Grammatika Oyrotskogo Yazıka**, Moskva-Leningrad: Nauka.

Fleischman, Suzanne, (1982), **Future in Thought and Language – Diachronic Evidence from Romance**, Cambridge: CUP.

Grammatika Altayskogo Yazıka, (1869), Altay misyonu üyelerince hazırlanmış anonim eser, Kazan’.

Johanson, Lars, (2000), “Viewpoint Operators in European Languages”, In Dahl, Östen (ed.) **Tense and Aspect in the Languages of Europe**, Berlin and New York: Mouton de Gruyter. 27-187.

Lyons, John, (1977), **Semantics**, Cambridge: CUP.

McWhorter, Ashton W., (1910), “A Study of the So-Called Deliberative Type of Question (ti poihsu;) as Found in Aeschylus, Sophocles, and Euripides”, **Transactions and Proceedings of the American Philological Association**, 41, 157-167.

Palmer, Frank R., (20012), **Mood and Modality**, Cambridge: CUP.

Plungian, Vladimir A., (2003), **Obşçaja Morfologija – Vvedenie v problematiku**, Moskva: URSS.

Tadikin, V. N., (1971), **Priçastiya v altayskom yazıke**, Gorno-Altajsk: GANIİJaL.

Tıbıkova, Aleksandra T., (1991) **İssledovanija po sintaksisu altajskogo jazyka: Prostoe predlojenie**, Novosibirsk: İNU.

Wittgenstein, Ludwig, (1999), *Tractacus Logico-Philosophicus*. (translated to English. by C. K. Ogden) London & New York: Routledge.

ESER KISALTMALARI

AÇ – Altaydın Çolmonı (Haftada üç gün çıkan Altay Türkçesi’nde gazete), kullanılan sayılar: 166, 172, 186

AK (Roman) – Manıtoı, Sergey, (1989), **Aş Kılгада**. Gorno-Altajsk: GAOAKİ.

AKIS (Roman) – Kokısev, Lazar', (1980), **Altaydıñ Kıstarı**. Gorno-Altaysk: GAOAKİ.

MK (Destan) – Gürsoy-Naskali, Emine (1999) **Altay Destanı Maaday-Kara**. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Ö (Roman) – İvanov, Anatoliy, (1984), **Öştöjü**. Gorno-Altaysk: GAOAKİ.

ANA DİL EĞİTİMİNDE HAFIZA-KELİME İLİŞKİSİNİN ÖNEMİ VE HAFIZANIN GÜÇLENDİRİLMESİNDE EZGİLİ ÜRÜNLERLE ALTERNATİF YAKLAŞIMLARIN ROLÜ

BATUR, Zekeriya*
TÜRKİYE/TURÇIA

ÖZET

Ana dili, bireyin hayatında birinci derecede rol oynayan ve seçme şansı olmadığı, önceden oluşturulmuş bir ifade alanıdır. Bu ifade alanı birey için ait olma, var olma ve kendini bulması bakımından diğer insanlardan ayıran farklılık belgesidir. Anadili, insanoğlu için verilmiş ayırıcı bir özelliktir.

Ana dil, bireyin yaşamına ilk giren ve düşünce kalıplarını şekillendiren, kişilik özelliklerini aşlayan toplumsal anlaşma aracıdır. Ana dili, bireyin hayata bakışını belirleyen bir sistemdir. İnsanın düşünce ve duygularını şekillendirme ve bir yere ait olma duygusunu kazandırır. Bu bağlamda alınan bilgilerin ya da öğretilerin kalıcılığını sağlayan saklama ve sürdürme faaliyetleri vardır. Ana dili, kelimelerin varlığıyla anlam kazanır ve bu sayede canlılığını sürdürür. Dilin canlılığı ancak ve ancak iyi eğitilmiş bir hafızayla mümkün olmaktadır. Hafıza, geleneksel bakışla ezber anlamında kullanılmakla birlikte böyle bir yaklaşımın yanlış olduğu yapılan çalışmalarla ortaya çıkarıldı.

Araştırmanın konusu, hafızanın kapasitesinden ziyade, dil ve kelimeyle olan ilişkisinin yanı sıra hafızayı güçlendirmek için geleneksel yaklaşımlarını destekleyen yeni yaklaşımlardır: Teknolojik yeniliklerin getirdiği yardımcı unsurlar, hece vezniyle yazılmış ezgili ürünlerdir (özellikle şiir, bilmece, mani, türkü, şarkı vb.). Çalışmanın sonucunda ezgili ürünlerin kelimelerin kazanımında etkili olduğu tespit edilmiştir.

Anahtar kelimeler: Ana dil, hafıza, kelime, ezgili ürünler.

ABSTRACT

The Importance of Memory-Word Relationship and The Role of Alternative Approaches on Improving Mind by Rhyming Words

Mother tongue plays an important role in humanbeings life and it is an formed area to express ourselves. By this way of expression, people find themselves; they feel belonging and existing. Mother tongue is a distinctive character given for humanbeing.

* Öğretim Üyesi, Uşak Üniversitesi Türkçe Eğitimi Bölümü. Uşak/Türkiye. e-posta: zekeryabatur9@gmail.com.

Mother tongue is a social communication tool between people to create personal characteristics and to shape their thoughts. It is a system which determines individuals' view of life. Mother tongue forms thoughts and emotions and brings feeling of belonging where individuals live. Therefore, information can be stored and continued. Mother tongue gets meaning by existence of words and continues to live. Liveliness of language can continue only by well trained minds.

This study investigates not only the relationship between memory and language-words, but also modern approaches that support traditional approaches to improve the humanbeing mind. Technological innovations bring elements which are written by rhyming syllable such as riddle, ditty, ballad/folk song, and song. This study found that rhyming elements is effective for gaining words.

Key Words: Mother tongue, mind/memory, word. rhyming elements.

GİRİŞ

Ana dil, bir toplumun kültür deposu olup aynı zamanda kültürün yansıtıcı ve yaşatıcısıdır. Buna bağlı olarak dil de aynı görevleri taşımaktadır. Kültürel unsurlar dil aracılığıyla geçmişten bugüne, bugünden yarına taşıyan silsileleri oluşturan bir zincirdir.

Dil, bir milletin duygu ve düşüncelerini yansıtan, tasarlayan ve şekillendiren bir unsurdur. Bir milletin sahip olduğu söz varlığı dilin işlevselliğini ya artırır ya da azaltır. Söz varlığı zengin olan bir dil, ifade ve anlatım gücü yüksek olan bir dildir. Buna bağlı olarak da dilin diğer diller arasındaki saygınlığı artar.

Bir dilin en önemli özelliği, o dili konuşan her bireyin aynı tadı alması ve anlaşabilmesidir (Demirel, 1999: 10). Çünkü dilin canlılığı, günlük iletişim sırasında bireylerin meramlarına açıklık getirmesi bakımından önemlidir.

Dil, kültürel unsurlarla varlığını sürdürmektedir. Kültürün her bir elemanı dile kaynaklık ederek canlılığını sürdürür. Bir milletin özelliklerini anlamada ya da karakteristik özelliklerini çözmede dilin ayrıştırma özelliği vardır. Dil, bir milletin geçmişte yaşadığı birçok gelenek ve göreneği yapısında barındırır. Bu yapı kimi zaman giyim-kuşam, kimi zaman spor faaliyetleri kimi zaman da evlilik olaylarıyla ilgili olabilmektedir. Dil, bu yapıları oluşturan ya da adlandıran her kelimeye tanıklık eder ve canlılık zincirini sürdürmektedir.

Karl Vossler "Dil, kültürün aynasıdır." der (Atabey, 2005: 14). Kültürün yansıtıcı ve yayımtıcı özelliklerinin dil olduğu ortadadır. Bu görüş birçok bilin insanı tarafından vurgulanmış ve hâlen de devam ede gelmektedir.

Bir toplumu tarih boyunca taşıyan ve o topluma millet ya da ulus olma niteliğini kazandıran dildir. Çünkü dil, bir toplumun kültür deposudur. Bu depoda, millete ait bütün yaşanmışlıklar yer almaktadır. Bu sayede bireylerin kültürel özelliklerinin şekillenmesi dil aracılığıyla olmaktadır.

I. Hafıza Faktörü

Hafıza, öğrenilmiş bilgilerin beyinde saklandığı kabul edilen yere denmektedir (Telman, 2000: 65). Bilgilerin işleniş biçimi, geri çağırma ve unutma doğrudan hafızayla ilgilidir. Bu noktadan hareketle hafızanın bireyin yaşantılarına dair dosyalar olduğunu söylemek yerinde olacaktır.

Çevresel faktörlerin sosyolojik olarak etkili olduğu buna bağlı olarak da hafızanın bu faktörlere göre şekillendiği yapılan araştırmalarla tespit edilmiştir. Çevresel faktörlerin hafızanın gelişiminde son derece etkili olduğu deneysel çalışmalarla desteklenmiştir. Bu çalışmalar, hafızanın bir veri deposu olduğu sonucuna varmıştır. Böylece yaşamı ilgilendiren her şeyin hafızanın güdümünde olduğu anlaşılmıştır.

Hafızanın ana dile katkısı nedir sorusuna cevap arandığında ise en çapıcı cevabın öğrenmenin temelinde hafızanın olduğudur. Gerek anlama (okuma-dinleme) gerekse anlatma becerilerinin başarıyla yerine getirilmesinde hafıza birebir etkin durumdadır. Ana dilin temel noktalarından biri olan kelime öğretimi bu anlamda eğitilmiş ya da güçlü bir hafızaya her zaman ihtiyaç duyduğu araştırmalarla tespit edilmiştir. Birçok araştırma göstermiştir ki öğretilen kelimelerin zamanla unutulduğu ve istenilen düzeyde kelime kazandırılmadığı saptanmıştır (Batur, 2006: 90). Bu durumun temelindeki asıl sorun hafızanın önemli noktalarının gözden kaçırılmış olmasıdır. Hafıza tek niklerinin bilinmesi ya da hafızanın eğitilmesi sadece kelime için değil yaşamı ilgilendiren tüm alanlarda da önemlidir. Güçlü bir hafıza özellikle dil eğitiminde oldukça fayda sağlayabilir. Konuşma, dinleme, okuma ve yazma gibi becerilerin etkinliği, sahip olunan kelime servetiyle dolayısıyla hafızayla ilgilidir. İyi bir hafızaya sahip birey dinledikleri sorunsuz anlatır (Robertson, 1994; 25), anlattıklarını da kolay bir şekilde kaleme alabilir ve değerlendirebilir.

Ana dil ya da Türkçe eğitimine en büyük katkı sağlayan en başta gelen becerilerden biri okuma becerisidir. Birey okuma etkinliği yoluyla daha fazla kelime okur ve bunlar günlük yaşantısında kullanır (Nas, 2003: 139). Bu noktada en önemli nokta iyi bir hafızaya sahip olabilmesidir. Bunun için iyi bir hafızaya sahip olabilmek için birkaç egzersizi yapmakta fayda vardır. Hafıza Egzersizleri ve Oyunları bu anlamda önemli uygulamaları içermektedir.

Hafıza Egzersizleri

- 1. Geriye Dönümlü Düşünme Egzersizleri,**
- 2. Süratle Geri Çağırma Egzersizleri,**
- 3. Rakam Belleme Egzersizleri, (Telman, 2000: 83-88).**

1. Geriye Dönümlü Düşünme Egzersizleri

Bu egzersiz günlük olayların yapılış sırasını hatırlamak için son derece ilgi çekicidir. Bireyin sabahtan akşama kadar yaptığı işlemlerin hatırlaması istenir.

Böylece olaylar arasındaki bağlantıların kurulması ve ufak ayrıntıların bile hatırlanması sağlanır. Bireyin unutmaya sırasında yaşayacağı psikolojik stresin de üstesinde gelmesine yardım etmektedir.

2. Süratle Geri Çağırma Egzersizleri

Bu çalışmanın temelinde daha önce görülen ya da duyulan herhangi bir şeyle ilgili ayrıntının hızlı bir şekilde hatırlanması ve unutulmanın engellenmeye çalışılmasıdır. Özellikle kelime öğretiminde öğretilen kelimelerin unutulması ve kelime dağılmasının fakir kalması, anlama ve anlatma sırasında çeşitli sıkıntılara neden olabilmektedir. Geri çağırma tekniğinin sık sık kullanılması doğabilecek sıkıntıları bertaraf etmesi mümkündür.

3. Rakam Belleme Egzersizleri

Hafıza egzersizi sırasında rakam kullanmak birçok bilgi ya da olayın hatırlanmasına yardımcı olur. En basitten herhangi bir ezber sırasında sayı kullanılarak verilen bilgiyi maddeleştirmek hafızayı kolaylaştırmaktadır.

Hafızanın hız gücünü arttıran diğer bir uygulama ise bireyin hayatında son derece önemli bir yer tutan oyun etkinlikleridir. Oyun, çocukluktan itibaren bireylerin kişilik oluşumunda etkili olan bir etkinliktir. Yaşama dair öğrenilen hemen hemen her şey oyun yoluyla öğrenilmektedir. Beyin, oyun yoluyla daha işlevsel hale getirilebilmektedir. Hafıza, zıtlıkları ve olağan üstünlükleri içeren etkinlikleri daha kolay hatırlamaktadır.

Hafızaya alınan bilgilerin organizeli ve belli kurallara göre olması, öğrenmeyi kolaylaştırmaktadır. Yapılan tüm çalışmaların temelinde öğrenilen bilgilerin unutulmamasını sağlamaktır. O hâlde akılda kalıcılığı sağlayan püf noktayı iyi kavramak gerekir. Özellikle ana dil eğitimi sırasında kelime öğretimiyle karşılaşılan sorunlar sürekli tartışma konusu olmaktadır.

Kelime ve diğer bilgilerin kolayca hatırlanması ve günlük ihtiyaçların karşılanmasında bireye katkı sağlaması bütün çalışmaların merak noktasını oluşturmaktadır. Ayrıca kelime servetini geliştirmek için “Blok İnşa Etme Metodu”, “Kelime Kökleri”, “Ön ek”, “Son ek” (FRY, 2000: 77-80) ve abartı gibi teknikleri kullanmak mümkündür. Bunlardan birinci teknik rakamlarla sorunu olan bireyler için birçok sıkıntıyı giderecek niteliktedir. Bu teknikle akılda tutulması istenen sayı dizisi ne kadar uzun olursa olsun; bu sayı dizisinin üçlü bloklar hâline getirilmesi sorunu çözmeye yetecektir. (876546737887 sayısını 876-546-737-887 şeklinde bölünerek bloklaştırılması). İkinci teknik ise yeni öğrenilen kelimelerin Türkçe mi, yabancı mı olduğunu ya da kök veya türemiş olduğunu bilmek hatırlamayı kolaylaştırır. Üçüncü ve dördüncü teknikler kelimelerin aldıkları eklerle ilgilidir. Türkçede ön ek kullanımı istisnalar hariç hemen hemen hiç yoktur. Fakat Türkçenin yapı itibarıyla son ekli olması ana dili öğrenenler için bir ayırıcı özelliktir. Öğrenilen kelimenin ön ek alması yabancı

olduğunu gösteren bir işaret olduğu için diğer öğrenilen Türkçe kelimelerden hemen ayırt edilebilmektedir. Kelime öğretimi sırasında abartı ve sıra dışılığı seçmek de ayrı bir ilgi uyandırma tekniğidir. Ses ya da yansımaların kullanılması dikkati toplayacağından etkili olacağı düşünülmektedir.

II. Hafıza-Ezgi ve Kelime

Geleneksel yapıya göre hafıza denilince ezber, ezber denilince hafıza anlaşılmaktaydı. Oysa hafızanın sadece ezberle değil; tahmin, analiz, sentez ve değerlendirme gibi üst seviyedeki düşünme işlemlerini yapmaktadır. Günümüzdeki çalışmalar ise hafızanın eğitimi üzerine yoğunlaşmaya başlamıştır. Özellikle ilköğretim aşamasında oyun yoluyla öğretimin çok başarılı olduğu gözlemlenmiştir. Kazandırılmak istenen bilgiler oyunlarla ve yoğunlaştırılmış etkinliklerle kazandırılma çalışmaları yeni **Öğretim Programı**'na (**İlköğretim Öğretim Türkçe Ders Programı**, 2006) da alınarak eğitim-öğretimi daha da kolaylaştırmıştır.

Öğrencilerin yaparak-yaşayarak öğrenme süreçleri desteklenegelen bir yöntemdir. Bu yöntem öğrenci öğrenmenin merkezinde olup ilgi ve ihtiyaçlarının farkında olup niçin bilgi aldığını bilmektedir. Yapılacak çalışmaların uygulamalarını öğretmenin gözetimi dışında yönlendirmesiyle herhangi bir müdahale yapılmamaktadır. Böylece öğrenen birey daha rahat öğrenebilmektedir. Bütün dallarda olduğu gibi Türkçe eğitiminde de bu yaklaşımın oldukça fayda sağladığı görülmektedir. Bu bağlamda kelime öğretimi için yapılan çalışmalarda ayrıca, ezgili ürünlerin de kullanımının kelime öğretimiyle ilgili teknikleri zenginleştirebileceği düşünülmektedir.

III. Ezgili Ürünlerin Kullanımı

Cumhuriyet dönemi öncesinde özellikle Osmanlıca kurallarının öğretiminde ezgilerden sıkça faydalandığı görülmektedir. Zaman zaman dinî birtakım bilgiler de bu yöntemle verilmiştir. Bu öğretilerde öğretilen kelimeyle birlikte ya dizlere vurulur ya da sallanarak ritmik hareketler yoluyla verilenler ezberletilmeye çalışılmıştır. Hâlen Fransızca sözlüklerinde ezgiye dayalı bir sistem bulunmaktadır.

Bu çalışma, daha önce yapılan çalışmaların kelime kazanımının oldukça yetersiz olduğu savından hareketle yola çıkılarak yapılmıştır. Bu noktadan hareketle geleneksel öğretim metotların dışında bir teknik uygulandı.

Çalışma yapılmadan önce aynı seviyedeki (sekizinci sınıf, Türkçe sınav notları üç olan öğrenciler) otuz öğrenci on beşer grup hâlinde çalışmaya dâhil edildi. Bunlardan ilk gruba kelimelerin sözlüksel anlamı verildi. İkinci gruba ise araştırmacı tarafından kelimelerin anlamı dizeleştirilerek verildi. İki gruba da kırkar dakika zaman verildi. Bu zaman zarfı içinde kelimeler sınıfta yazılarak öğrencilere not tutturuldu. Çalışmanın bir ay sonra tekrar edileceği konusunda öğrencilere herhangi bir bilgi verilmeden uygulamalar yapıldı. Birinci gruba kelimeler aşağıdaki gibi sunuldu:

a. Geleneksel Uygulama Örnekleri

Bu teknik normal ders işleyiş sırasına göre yapıldı. Öğretmen, öğrencileri sırayla tahtaya kaldırarak kelimelerin sözlük anlamlarını yazdırıp aynı kelime bir de farklı bir cümlede kullanmalarını isteyerek çalışmayı tamamlamıştır.

Akçe: Küçük gümüş para.

Demeç: Yetkili bir kimsenin bir konuda yayın organlarına yaptığı açıklama, beyanat:

“Yan tutmadan davranacağını ve davranılmasını isteyen demecini yaymıştı.”

Derviş: 1. Bir tarikata girmiş, onun yasa ve törelerine bağlı kimse, alperen.

2. Mecaz Yoksulluğu, çilekeşliği benimsemiş kimse.

3. Mecaz Alçak gönüllü ve her şeyi hoş gören kimse.

4. Hayvan bilimi Kırlangıç balığının pek küçüğü.

Ecdat: Geçmişteki büyükler, atalar: *“Ecdadının dilini neye beğenmiyorsun?”*

Esvap: Giysi, *“Bütün esvabi bir mintan ve eski bir pantolondan ibaretti.”* - Y. K. Beyatlı.

Fazilet: Erdem, *“Onun iyiliğini, faziletini, şan ve şerefini görmek benim saadetimdir.”* - A. Gündüz.

Harabe: Eski çağlardan kalmış şehir veya yapı, ören, kalıntı: *“Harabeyi dolaşırken ara sıra perişan kalabalıklara rast geliyoruz.”* - F. R. Atay

Istirap: Acı. Mecaz Üzüntü, sıkıntı, keder: *“İyi bir şoför her çeşit ıstıraba katlanmalıdır.”* - A. Gündüz.

İhtiyat: Herhangi bir konuda ileriye düşünerek ölçülü davranma, sakınma: *“İhtiyatla, yan duvara tutunarak son basamağa vardığını yukarıdan gördüm”* - R. H. Karay.

Gereğinden fazla olup saklanan şey, yedek: *“Tüpte kalan iki üç taneyi de yol ihtiyatı olarak zorla kendisine kabul ettirdim.”* - R. N. Güntekin.

Kâbus: Karabasan, *“Kâbus ile rüya arasındaki farkı bilirim.”* - Ö. Seyfettin.

Sıfat Acı, sıkıntı, korku veren (olay).

Kanı: İnanç, düşünce, kanaat: *“Ahlakın da iyiliğe değil, güce dayandığı kanısındadır.”* - S. Birsel.

Kudret: 1. Güç, erk, erke, iktidar: *“Muhtaç olduğun kudret, damarlarındaki asil kanda mevcuttur.”* - Atatürk.

2. Yetenek: *“Hep birden kollarını havaya kaldırarak dönmeye başlayışları bana insan kudretinin üstünde gibi geliyordu.”* - Y. K. Karaosmanoğlu.

3. Maddi güç, zenginlik.

Kulvar: 1. Yüzme ve atletizm yarışmalarında her yarışçıya ayrılan şerit.

2. *Mecaz* İçinde bulunduğu veya ilgili olduğu alan.

Küfe: 1. Genellikle söğüt veya başka ağaç dallarından örülen, yük taşımaya yarayan, kaba ve dayanıklı sepet: “*Bir şey yapamazsan sırtına bir küfe al ... Hamallık et!*”- B. Felek.

2. *sıfat* Bu sepetin alabildiği miktarda olan: “*Çardağın önünde o gün dizmeleri gereken sekiz küfe tütün duruyordu.*”- N. Cumalı.

Mahcup: Utangaç, sıkılğan: “*Kenara mahcup bir çocuk gibi büzüldü.*”- S. F. Abasıyanık.

Meşveret: 1. Bir konu hakkında birinin düşüncesini sorma, danışma: “*Ne kadar hükümetler varsa meşveret usulüne kabul etmiş.*”- Ö. Seyfettin.

2. İki veya daha fazla kişinin birbiriyle fikir alışverişinde bulunması.

Meziyet: Bir kişiyi veya nesneyi benzerinden üstün gösteren nitelik: “*Cemal Paşa'da anlamadığı işi ehline bırakmak meziyeti vardı.*”- F. R. Atay.

Mizaç: Huy, yaratılış, tabiat, karakter: “*Birdenbire mizacı değişen Sabri'yi kadınlardan bile tanımayan kalmadı.*”- Ö. Seyfettin.

Müسابaka: Yarışma, “*Biraz daha geçti, sıvrıkla yüksek atlama müسابakası ilan olundu.*”- M. Ş. Esendal.

Müteessir: 1. Üzölmüş, üzüntölü: “*Hatta çirkin yaratılışımdan bile / O kadar müteessir değildi.*”- O. V. Kanık.

2. Etkilenmiş.

Rivayet: 1. Söylenti: “*O, yanıma oturarak kara haberlerden, kötü rivayetlerden bahsetti.*”- F. R. Atay.

2. Bir olay, bir haber veya sözü nakletme: “*Rivayete göre, iğrenç, akla gelmez uğursuzluklar işlemişler.*”- R. H. Karay.

Soluğan: 1. Nefes darlığına tutulmuş.

2. *İsim, denizcilik* Uzaklarda esen rüzgârdan sonra başlayan dalga hareketi: “*Adaların kıyılarına gürleyen açık deniz soluğanları, ıssız koylara ak bir çizgi çekmişler.*”- Halikarnas Balıkcısı.

3. *halk ağzında* Sık soluyan (hayvan).

Süngü: 1. Tüfek namlusunun ucuna takılan küçük kılıç biçiminde delici silah: “*Cephane suyunu çekti. Süngü hücumuna kalkılacak.*”- A. İlhan.

2. Mezar başına nişan olarak dikilen sırık.

3. Isıtma kazanında kömürün karıştırılmasını sağlayan demir çubuk.

4. *Madencilik* Kavlakları düşürmek için kullanılan sivri uçlu, uzun çelik çubuk.

Yemeni: 1. Kalıpla basılıp elle boyanan, kadınların başlarına bağladıkları tül bent: “*Genç güzel aşçı kadının dört örgülü uzun saçları siyah bir yemeni ile örtülüydü.*”- A. Gündüz.

2. *Eskimiş* Bir tür hafif ve kaba ayakkabı: “*Hacı, ayağından yemenisini çıkardı, arabadan uzattı.*”- M. Ş. Esenal.

Yılık: 1. At, eşek gibi tek tırnaklı hayvan sürüsü.

2. Başboş bırakılmış at veya eşek.(TDK, 2007)

b. Ezgili Ürünlerin Uygulanışı

İkinci gruba ise tanımları verilen kelimeler şiirselleştirerek/uyaklı hâle getirilmiş, araştırmacı tarafından tahtaya yazdırılıp öğrencilere kelimelerin nasıl öğrenileceği konusunda bilgi verilmiştir. Çalışmada öğrencilere altı çizili kelimenin anlamının iki dize olduğu ve bu iki dizenin tamamı kelimenin anlamını verdiği söylenmiştir. Tüm öğrenciler kelimeleri yazdıktan sonra, her bir dize grup tarafından sesli bir şekilde okunmuştur. Dersin sonuna kadar öğrencilerin sorularına cevap verilmiştir.

c. Uyarlanmış Dizeler

Değer biçer servete

*Küçük gümüş paradır **akçe***

Yetkililer verir bilgi,

***Demeçtir** bu asıl ilgi.*

Varlıklı olmak ya da çilekeş

***Derviş** hoş görür, onda her şey eş.*

Ana, baba atadır,

***Ecdad** dediğimiz bunlardır.*

Kazak, gömlek rengârenk,

***Esvaptadır** bu ahenk.*

Görme kötüyü, İyilik et,

*Hoşgörü erdemdir, budur **fazilet.***

Hanlar hamamlar olmuşsa virane,

*Eski çağlardan kalmadır **harabe.***

Bu ne acı sıkıntı bedende,

***Istrap,** üzüntüdür serde.*

Yarını düşün et dikkat,
 Boş vermemektir **ihtiyat**.
 Açılmaz gözler korkudan,
Karabasandır gelir uykudan.
 Ayırmak için iyiyi çirkini,
 Bir **kanyla** düşünmeli her birini.
 Güç, erk ve iktidar,
Kudrette hepsi var.
 Şerit şerit çigiler,
Kulvardadır hep bunlar.
 Örülmüş ağaç dallarından,
Küfedir düşmez sırtlardan.
 Utangaç ve sıkılgan,
Mahcupluktur bu an.
 Oturur konuşur iki kişi,
 Budur **meşveret** işi.
 Her şeyin bir ustası var,
Mezihtedir asıl hüner.
 Ya huy derler ya yaradılış,
 Aslı **mizaçtır** gerisi yanlış.
 Yarışmadır bunun özü,
Müsabaka ise eskinin sözü.
 Etkilenmekte vardır bir tesir,
 Üzüntülü, üzülmüştür **müteessir**.
 O böyle demiş, bu böyle demiş
Rivayettir bunlar, kim demiş.
 Çok koşturup da duran,
 Soluk soluğa kalmadır **soluğan**.
 Ya kavga ya savaşta,
Süngü gelir en başta.
 Kadınlar bağlar rengârenk,
Yemenidedir bu ahenk.
 Dolanır sürü sürü ovalarda,
 Başboş **yulkular**dır her tarafta.

SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Kelime öğretiminin uygulaması yapıldıktan bir ay sonra iki gruba tekrar görüşülmüş, öğretilen kelimeler önce birinci gruba, daha sonra ikinci gruba öğrencilere kelimelerin anlamları verilen kağıtlara yazılmaları istenmiştir. Birinci gruptaki on beş öğrenciden toplanan kâğıtlar değerlendirilmiş; **akçe, ecdat, ihtiyat, meşveret, esvap, fazilet, müteessir ve yıllık** kelimelerinin hatırlanmadığı tespit edilmiştir, diğer kelimelerin hatırlanma ise tabloda gösterilmiştir.

Kelime	Hatırlanma Sayısı (Öğrenci Sayısı)
meziyet	2
mizaç	2
kulvar	3
soluğan	3
kanı	5
kudret	6
küfe	6
mahcup	7
demeç	8
ıstırap	8
derviş	9
müsabaka	9
rivayet	11
süngü	13
yemeni	13
harabe	14
karabasan	15

En az hatırlanan kelimeler **meziyet, mizaç, kulvar ve soluğan** iken en çok hatırlanan kelime ise **karabasan** kelimesi olmuştur.

Hatırlanmayan kelimelere bakıldığında bu kelimelerin günlük yaşamda hemen hemen hiç kullanılmayan kelimeler olduğu görülmektedir.

İkinci grubun kâğıtları değerlendirildiğinde **akçe ve soluğan** kelimeleri dışındaki diğer kelimelerin hatırlandığı görülmüştür. İki kelimenin hatırlanmamasının sebebi, iyi uyaklaşamamasından dolayı olduğu söylenmiştir.

İki farklı gruba uygulanan yirmi beş kelimedeki ikinci grubun (ezgili ürün) birinci gruba (geleneksel çalışma) göre daha başarılı olduğu görülmüştür. Bu noktadan hareketle uyak ya da ritmin bilgi ya da kelimelerin hatırlanmasında etkili olduğu söylenebilir. Bunun yanı sıra tanımlar dizeleştirilirken kısa tutulması, bilmece veya mani gibi olması birer oyunmuş hissini vererek öğrencilerin eğlenmesini sağlamıştır. Bu yolla da hatırlanması kolay olmuştur.

Kelime öğretiminin şiir şeklinde verilmesi, var olan kuralların dışında bir uygulama olduğu için öğrencilerin ilgisini çekmede başarılı olmuştur. Bu ilgi, dil-hafıza dolayısıyla kelime-hafıza ilişkisini güçlendirerek kalıcılığı sağlamıştır.

Yapılan çalışma göstermiştir ki, geleneksel yaklaşımlarla yapılan kelime öğretimi çalışmaları yetersiz kalmaktadır. Kelime öğretiminin aynı zamanda yaşamı öğrenme olduğu noktası göz ardı edilmektedir. Kelime öğretiminin sınıf-öğretmen-öğrenci üçgeninde sıkışıp kalması öğretimin yaşamdan kopuk olmasına neden olmaktadır.

Kelime öğretimi, dil-düşünce ve kültür öğretimidir. Yani bireyin yaşam alanını kapsayan bir öğretimdir. Bu yüzden kelime öğretimi sadece dil dersleriyle değil diğer derslerle de eşgüdüm hâlinde olmak zorundadır. Bu bağlamda kelime öğretimi sadece sınıf ortamıyla süreklilik kazanacak bir etkinlik değil aynı zamanda doğal ortamla desteklenecek bir etkinliktir. Bu anlamda radyo, TV, internet gibi iletişim araçları en üst seviyede kullanılmalıdır. Teknolojik yeniliklerin Türkçe öğretiminde kullanmak zaman kaybını önleyeceği gibi kelimelerin kalıcılığını da arttıracaktır.

Bireyin öğrenme alanlarının genişletmek, olabildiğince fazla duyuya ulaşmakla mümkün olmaktadır. Bunun temelinde ilgiyi çekme ve sürdürme yatmaktadır. Özellikle ezgili ürünlerle birlikte teknolojik araç-gereçlerin kullanımı dikkate değer bir noktadır. Eğitim-öğretimi kolaylaştırmak beraberinde başarıyı getireceği kuşkusuzdur.

KAYNAKÇA

Atabey, İ., (2005), **Türk Dili ve Kompozisyon Bilgileri**, Yargı Yayınevi, Ankara: 14.

Batur, Z., (2006), **İlköğretim 8. Sınıf Öğrencilerinin Türkçe 6. ve 7. Sınıf Ders Kitaplarından Geçen Bilinmeyen Kelimeleri Kazanım Düzeyleri Üzerine Bir İnceleme**: 90.

Demirel, Ö., **İlköğretim Okullarında Türkçe Öğretimi**, MEB Yayınları, İstanbul: 10.

Fry, R., (2000), **Hafıza Nasıl Geliştirilir?**, Timaş, 77-80.

İlköğretim Öğretim Türkçe Ders Programı, 2006

Nas, R., (2003), **Türkçe Öğretimi**, Ezgi Kitabevi, Bursa: 139.

Robertson A., K., (1994), **Etkili Dinleme**, Hayat Yayınları, İstanbul: 25.

TDK, (2007), www.tdk.gov.tr/19.07.2007

Telman, N., (2000), **Etkin Öğrenme Yöntemleri**, Epsilon, İstanbul: 65.

БУРЯТСКИЙ ЯЗЫК В УСЛОВИЯХ ГЛОБАЛИЗАЦИИ

BAZAROVA, D. V./БАЗАРОВА, Д. Б.

R.F., BURYATYA/ R.F., BURYATIA/ P.Ф., БУРЯТИЯ

В современном мире происходят кардинальные изменения во всех сферах жизни общества, которые существенно влияют на духовные и культурные ценности социума и индивида. Процесс возрождения национального языка и культуры в республиках и областях Российской Федерации и странах СНГ, бурное развитие международных деловых и культурных связей способствуют росту национального самосознания, всеобщему росту интереса и потребности в изучении национального языка, культуры, иностранных языков, определяя таким образом языковое поведение и языковые ориентации индивидов, что в целом обуславливает картину языковой ситуации того или иного региона, области. Изучение языкового поведения, языкового самосознания, языковой компетенции и языковой ориентации представителей разных этнических групп, классов, социальных слоев и групп представляет научный и практический интерес в современном многополярном мире, в условиях глобализации, диалога культур и культурного возрождения национальных меньшинств.

В связи с глобализационными процессами, многим народам, особенно малочисленным, все труднее становится сохранить свою самобытность, плыть изолированно от большого потока мировой цивилизации уже нет возможности и смысла. Этим потоком охвачен и бурятский народ. В связи с этим возникает ряд вопросов: что происходит сегодня с бурятским этносом, нашел ли он свое направление развития, какова его судьба?

Естественно, это и напрямую касается современного состояния и будущего бурятского языка, который в конце XX столетия занесен в Красную Книгу ЮНЕСКО как язык, находящийся в опасности. По мнению ученых Бурятии, перед бурятским этносом на сегодня стоят острые проблемы.

Проблема первая – угроза потери территориального и генетического единства. Буряты расположены на территории 3-х соседних государств. Всего бурят более 600 тысяч. Из них в России проживает около 460 тысяч (это всего лишь 0,31 % населения страны), в Монголии 50-100 тысяч (многие буряты после известных событий 30-х годов прошлого столетия в официальных документах значатся как халха), в Китае – более 50 тысяч, включая барга-бурят. Последних не всегда относят к бурятам. Из 87 родов баргу около 30 родов являются общими с российскими бурятами, включая почти все рода хори-бурят, некоторые рода эхиритов, булагатов, хонгодоров,

джидинских и селенгинских бурят. Хуучин баргутский диалект и говор (еще есть шинэ баргутский) близок к баргузинскому говору.

Лишь за последние 10-15 лет между тремя этими крупными бурятскими территориальными группами (можно назвать «этнопопуляциями») наблюдаются некоторые связи, в основном, проведение культурных праздников.

Мало брачных связей между молодежью этих этнопопуляций. Таким образом, мы можем сегодня констатировать факт утраты (может быть временной) территориально-генетической целостности бурятского этноса.

Проблема вторая. Она касается сохранения численности бурят. Сейчас очень велика вероятность сокращения численности бурят. Динамика численности населения в Республике Бурятия отрицательная – смертность превышает рождаемость (соответственно 11,8 и 11,6 на 1000 населения в настоящее время, а для сравнения 8,3-9,7 и 23,3 в 1982-1986 гг.)

Проблема третья – физическая ассимиляция. В настоящее время уровень ассимиляции бурят русскоязычным населением в целом невысок.

Проблема четвертая – развитие национальной культуры в новых условиях, избежание полной культурной ассимиляции. Процесс полной культурной ассимиляции зашел далеко. Это касается, прежде всего, бурятского языка, вероисповедания, традиций, обычаев. В 30-х годах прошлого столетия бурят, не говорящих на родном языке, было единицы. К концу XX столетия только русскоязычных бурят, по предварительным данным, стало около 20%. Сегодня более 60% молодых бурят, родившихся в г. Улан-Удэ, абсолютно не говорят на языке предков. Доля таких бурят с каждым поколением резко растет. Угроза потери родного языка большинством населения бурят – реальность. Потеря языка – это невосполнимая утрата, повлечет за собой разрешение всего внутреннего духовного мира бурятского этноса, затронет в корне национальное сознание.

Бурятам исторически суждено было развиваться на арене, где стыкуются крупнейшие европейские и азиатские суперэтносы, уникальные западная и восточные культуры. В этих условиях сохранять малочисленному народу свою самобытность трудно. Однако жить рядом с крупными этносами при правильном выборе своей стратегии развития выгодно.

В сегодняшних условиях судьба бурятского народа будет зависеть от интеллектуального потенциала каждого представителя и всего этноса. Прежде всего знания, интеллект и культура обеспечат прогресс народа. На индивидуальном уровне бурятский этнос должен иметь хорошее образование, высокую культуру, активную коммуникационную способность, хорошее здоровье и трудолюбие. На этническом уровне предлагается

высокое этническое самосознание и сохранение этнической самобытности, построение взаимовыгодных и добрососедских отношений с российскими народами и, прежде всего, русским народом; определение своего места в монгольском мире и расширение культурного, экономического и генетического обменов между монгольскими народами; развитие связей и с народами других стран.

Основа быстрого поднятия общей и традиционной культуры у бурят имеется. Сегодня буряты один из самых образованных народов мира, во второй половине XX столетия вошли по уровню образованности в первую тройку самых образованных народов России (второе место после евреев).

Числолицна I тыс. населениянаиболеемногочисленныхнациональностей России, имеющих высшее и незаконченное высшее образование (студенты вузов)

(по данным переписи населения в 1989г., ниже приведены первые 40 национальностей из 159)

1. Евреи	650
2. Буряты	256
3. Армяне	229
4. Осетины	222
5. Украинцы	197
6. Адыгейцы	193
7. Балкарцы	174
8. Якуты	172
9. Калмыки	171
10. Карачаевцы	171
11. Белорусы	167
12. Русские	162
11. Черкесы	156
14. Лезгины	151
15. Хакасы	145
16. Кабардинцы	140
17. Кумыки	123
18. Ингуши	123
19. Алтайцы	117
20. Татары	113
21. Аварцы	111
22. Коми	107
23. Даргинцы	99

24. Башкиры	96
25. Карелы	94
26. Тувинцы	93
27. Чуваша	89
28. Эвенки	85
29. Чеченцы	83
30. Мансы	83
31. Мордва	80
32. Удмурты	80
33. Казахи	78
34. Марийцы	74
35. Коми-пермяки	71
36. Коряки	67
37. Долганы	66
38. Чукчи	55
39. Ханты	54
40. Ненцы	39

В нынешних условиях глобализации очевидны усилия ученых в нашей Республике Бурятия в плане проектирования и моделирования возможных сценариев развития культуры, образования и экономики.

Анализ различных публикаций и опыта работы позволяет сделать некоторые выводы. Во-первых, культура, образование и экономика, проходящие стадию глобализации, приобретают многие отличительные черты, такие, как повышение роли науки, техники, интеллектуальных навыков человека, видов деятельности, связанных с информационными процессами, сетевой подход в образовании и т.д.

В качестве примера можно привести некоторые факты интеграции культуры, образования и экономики в Республике Бурятия в условия глобализации. В этом отношении в Бурятии придается огромное значение разным аспектам развития уникального синтеза культур, который сложился на ее территории.

Министерство образования и науки Республики Бурятия, Министерство культуры и массовых коммуникаций Республики Бурятия осуществляют продуманную стратегию развития национальных языков и богатейшей культуры всех населяющих ее народов и культуры региона в целом.

Интерес представляет деятельность Ассамблеи народов – общественной организации Республики, которая по многим позициям выступает в качестве модельной территории. Более ста представителей нации и народностей проживают на ее территории в дружбе, согласии и совместной деятельности.

Национальные культурные центры, деятельность Ассамблеи, Народного Хурала и Правительства Бурятии формируют условия и возможности для каждого представителя этноса в реализации своего творческого потенциала. Каждый культурный центр: азербайджанский, армянский, грузинский, бурятский, русский, эвенкийский, сойотский, семейский, немецкий, еврейский, польский, центр монголоязычных народов Севера, татарский, корейский и др. по решению Ассамблеи будет работать в школе с изучением языков культуры, обычаев, и традиций этих народов. Накоплен богатый опыт работы информационно-ресурсных этнокультурных центров в школах диалога национальных культур, которые выступают в качестве инновационных.

Причем деятельность культурных центров и этнокультурных центров в школах финансируется из средств предпринимателей и бизнесменов диаспор.

Особая роль в сохранении и функционировании бурятского языка отводится бурятской интеллигенции, научным работникам, студентам, которые могут содействовать расширению функций бурятского языка: культивируя общение на бурятском языке и всячески поощряя его в сфере образования, культуры, науки, в средствах массовой информации, перестраивая отношение общества и правящих кругов к языку, таким образом, меняя социальную психологию и ценностные ориентации русскоязычного населения республики и воспитывая уважение ко второму государственному (бурятскому) языку и культуре.

Важны сознательное пользование языком, языковая предприимчивость, огромный энтузиазм его носителей, их воинственность, культура.

Языковеды должны способствовать развитию внутренних ресурсов бурятского языка через создание и нормализацию терминологических и стилистических систем бурятского языка, составление авторских программ, учебно-методических пособий, универсальных учебников по бурятскому языку в дошкольной, начальной, общеобразовательной и высшей школе, двуязычных словарей, разговорников. В 2006 году ВНИК разработал и издал первый электронный учебник бурятского языка по заказу Министерства образования и науки РБ, по которому могут изучать бурятский язык все желающие.

В XXI веке бурятский язык не только должен выжить, но и обрести новые свойства, качества, функции, сферы и географию употребления. «Такое видение будущего бурятского языка предъявляет новые требования к менеджменту правительственных структур, учреждений и организаций, занимающихся его проблемами.» (М. Васильева).

Исходя из этого, применительно к проблеме развития бурятского языка в XXI веке, назрела необходимость разработки и реализации международной, комплексной, инновационной программы, над которой начал работать коллектив ученых и преподавателей Национально-гуманитарного института Бурятского госуниверситета под руководством директора института Васильевой М.С.

Международный уровень программы развития бурятского языка объясняется расселенностью бурятского этноса в нескольких государствах: в России – около 450 тысяч бурят, в Монголии – около 45 тысяч, в Китае – более 6 тысяч. В этом случае международная программа развития бурятского языка призвана преодолеть территориальные, государственные границы, озаботить локальные бурятские этнические группы идеей сохранения родного языка и мобилизовать государственные, общественные, научные, экономические и иные ресурсы для воплощения целей.

Комплексный характер программы развития бурятского языка в XXI веке предполагает разные направления деятельности, например: фундаментальные исследования и прикладные исследования особенностей бурятского языка, его диалектов, говоров, подговоров; исследования по теории и методике преподавания бурятского языка как государственного, родного, народного в разных типах и видах образовательных учреждений; по этнопсихологии, этнопедагогике, изучение социокультурных процессов и др.

Инновационность международной комплексной программы развития бурятского языка предусматривает конкретизацию географии, сроков объемов широкого внедрения результатов фундаментальных и прикладных исследований, разработок.

Основная концептуальная цель международной комплексной инновационной программы развития бурятского языка заключена в разработке прежде всего международного стандарта бурятского языка как родного, учебного плана, учебных программ по бурятскому языку, а также в разработке международной программы воспитания детей на бурятских народных традициях.

Безусловно, подобная программа может быть разработана и реализована при осуществлении системы организационных мер, к примеру: проведение международного семинара – совещания представителей властных и общественных, и коммерческих структур, религиозных объединений, ученых, учителей, родителей; политических партий; создание международных временных научно-исследовательских коллективов, лабораторий, проектных групп, учебно-научно-инновационных комплексов при университетах и других мер. В целом есть осторожный оптимизм возможности сохранения и развития бурятского языка в XXI веке.

О РИТУАЛЬНОМ ТЕРМИНЕ *ДУГЪ/ДОГЪ* В ПОГРЕБАЛЬНОЙ ОБРЯДНОСТИ ОСЕТИН

BESOLOVA, E. V./БЕСОЛОВА, Е. В.
RUSYA/RUSSIA/РОССИЯ

ABSTRACT

About a Ritual Term *Dug/Dog* in Funeral Ceremony of the Ossets

Facts of a language are the great source to reconstruct the elements of a culture, mythology, folk language. To solve many linguistic problems we must apply to a large cultural, historical and ethnographical context. Let's illustrate the thesis.

The ritual ceremony «*dug/dog*», meaning «horse-races in honor of a dead», according to V. I. Abaev, came from Turkic «*jog*», meaning «funeral ceremony...», though the scientist notes below, that «the form *jog* could not be the source for the Ossetian *dog*, because the transition of *j* into *d* is impossible. The form *žog* (*jog*) could not also be the source, because in this case we would have *žog* in the Ossetian language... So, according to V. I. Abaev, the word *dog* is the old contribution to the Alanski from Central Asiatic Turkic languages» [Abaev 1958:373]. Slavonic word «*trizna*», according to V. I. Abaev, «meant something different in ancient times» (italicized by us – Besolova). We elicited the fact that «the old Russian *trizna* is close to Russian-Slavonic *triz'*, meaning «three year old (about an animal)» [Fasmer 1987: 102]. The common meaning of the number 3 (three) in funeral ceremony confirms it. Its semantic is close to the notion about three generations of ancestors, in the third of which a dead is included. The Veda tradition is also oriented to correlate three part world with three sacrifices or with the dismembering of a sacrifice into three parts, independently of the way the sacrifices are made. The same we reveal in the old Slavonic, where the word *trizna* is close to the notion of death by way of funeral ceremony [Makovski 1996: 391]. Slavonic word *trizna* is a derivative from *triz'*, so the first meaning of the word *trizna* is «sacrificial slaughter of a three year old animal» [Trubatchyov 1959: 130-131]. The sacrifice of an animal remained in the latest funeral ceremonies of the Slavs. The next development of the meaning of the word *trizna* is: before the XIth century – «sacrificial slaughter of a three year old animal» (O.Trubatchyov) – «contest; deed; reward; struggle» (A.Sobolski) – «struggle in honor of a dead» (A.Kotlyarevski) – «funeral contest; battle games during funeral repast; funeral games» (B. Ribakov) – «funeral feast; funeral banquet (from the XIIth century); funeral repast».

We suppose that such development of the meaning can be referred to a ritual term «*dug/dog*». It's a compound word; its first part has a short form of Indo-

European numeral «*duo* – *dywwæ*, *duwæ*, *дыууæ*, *дыуæ* – «*dva*» (two), where the last element was abridged. It took place in ancient times with the words having the sacred meaning, and the first letter *d* in the word could keep the meaning of the whole word [Makovski 1996: 9] (italicized by us – Besolova). Compare: *дыгæрдыг* «two year old heifer», literally «bi-herbal [Abaev 1958: 379]. The development of the meaning of the term «*dug/dog*» came from the first meaning «two year old (about an animal)» - «sacrificial slaughter of a two year old animal» (very prestigious for sacrifice) [Uarziati 1995: 128; Mambetov 1968: 238]. The number «two» in funeral ceremony of the Ossets symbolizes earth and god, and it has ritual-magic meaning. Compare: two funeral pies; crypts that are made of slabs with two openings [Dzatiati 1974:122]; compare also: the role and the meaning of two year old pedigree stallions in contrast to draught and young ones [Kovalevskaya 1977: 45, 96].

So, the development of the meaning of the word «*dug/dog*»: «two year old (about an animal)» – «sacrificial slaughter of a two year old (horse)» - «formation»; «horse-races» (see: Denisov 1897:13) – «horse-races in honor of a dead». Compare: *dogun* (Russian: доган) – «a horse of two year old» came from the old Ossetian «*дыгъон*» – «race (about a horse) [Abaev 1958: 374]. It is known that the origin and development of horse-breeding is connected with the history of Indo-Iran peoples. We can suppose that ritual term *dug/dog*, meaning «two-horse» came from the ancient Iran language into Turkic languages in the result of inter-ethnic and cultural interrelations of the East-Iran and the ancient Turkic ethnoses, ancient nomads of Europe-Asia steppes.

Key Words: The development of the meaning of the word, ceremony, funeral horse-races.

Наблюдения показывают, что факты языка являются важнейшим источником для реконструкции элементов культуры, мифологии, этнологии, и в то же время решение многих собственно лингвистических задач требует обращения к широкому культурно-историческому и этнографическому контексту.

Осетиноведение накопило огромный материал, свидетельствующий об особом почитании коня и его роли в культе предков осетин.

Всему индоиранскому миру известен обряд посвящения коня покойнику, который являлся также заключительным обрядом на кладбище у осетин.

Текст обряда в традиционной системе определяется, как известно, религиозными верованиями, ментальностью, ритуалами и др. Ритуал есть способ ведения сакрального диалога. Обрядовый текст Посвящения представляет собой подобный диалог.

Сюжет и композиция текста обряда посвящение коня покойнику – «*Бæхфæлдисæн*» устойчивы. Экспозиция – характеристика личности умершего; завязка действия – выбор коня и спутников себе; основная часть – картины загробного мира; заключение – просьба покойного к Барастыру, владыке Страны мёртвых, о принятии его души в царство мёртвых; концовка – напутствие и пожелания покойному со стороны посвящающего коня (*бæхфæлдисæг*). Вариантов текста посвящения коня- множество. В них менялось каждый раз изображение облика и жизни умершего в самом начале произведения, изменения же во всём остальном касались только отдельных деталей, но не функций героя, что сближало данное уникальное речевое высказывание с мифом и сказкой (Салагаева, 1980; 103). Каждая сцена загробного мира – самостоятельный и законченный сюжет; перед читателем цикл новелл, сцепление ряда картин и нескольких сюжетов в одном произведении, объединенных одним героем, разнообразие характеров и идей, что было важно для становления прозы. В посвяжительной речи имеется связь мифа и устной поэзии с обрядом – это основные этапы перехода мифа (о Барастыре – владыке подземного царства) в сказку (чудесное рождение героя, сказочный рост его, выбор коня и пр.); в эпос (ср.: изображение подобных картин загробного мира в нартовском эпосе в сказании «Путешествие Сослана в царство мёртвых»), в литературу (поэма К.Л. Хетагурова «На кладбище» («Уæлмæрдты»)).

Поэтический язык обрядовой речи «*Бæхфæлдисæн*» представляет, основанную на мировосприятии праосетин, систему. Известно, что древнейшие черты мифологии лучше всего сохранились в обрядах и обрядовой поэзии, потому что «крепко приросли к самому быту» народа (Веселовский, 1940; 97).

Текст посвящения кажется спокойным, уравновешенным, цельным и плавным. Но в этой плавности повествования наблюдается внутренняя сложность и многосоставность. Ритмико-речевая динамика речи насыщена переплетением двух тем: умерший, его облик, жизнь и долгое путешествие в загробный мир (это свет, любовь и тепло провожающих) и рельефное изображение картин потустороннего царства (холод, мрак). Эта контрастность дана через антонимы, через антитезу. К сожалению, объём статьи не позволяет нам цитировать примеры, и поэтому ограничиваемся лишь перечислением поэтических тропов и стилистических фигур, проходящих путь от сакрального к художественному значению и создающих высокий художественный уровень посвяжительной речи. Анафора, анафора с эпифорой, эпифора, аллегория, анафора с антитезой; эпитет, метафора, олицетворение, сравнение; параллелизм, градация, инверсия; поэтические и фразеологические формулы-клише, устойчивые заклинательные формулы, «восходящие к той исторической эпохе, когда люди верили в магическую

силу заклинаний» (Исаев, 1964; 33), широко представлены в посвятительной речи.

По усопшему у осетин справляли множество поминок, к которым приурочивали скачки «дугь/догъ» - большие и малые, причём их устраивали как христианская, так и мусульманская части населения. Считалось, что скачки эти - «самое высшее удовольствие для умерших, которые, хотя и невидимо, но принимают вместе с живыми самое непосредственное участие в праздничных торжествах» (Ирон Амзор, 1982; 234).

Ритуальный обряд *дугь/догъ* «скачки в честь умершего», по В. И. Абаеву, из тюрк. *joğ* «погребальный обряд»..., хотя ниже учёный замечает, что «форма *joğ* не могла, однако, послужить непосредственным источником для ос. *doğ*, так как переход *j* \rightarrow *d* невозможен. Не могла быть таким источником и джекающая форма *žoğ* (*joğ*), так как в этом случае имели бы в осетинском *žoğ*... И так, - заключает В.И.Абаев, - слово *doğ* представляет старый вклад в аланский из среднеазиатских тюркских языков...» (Абаев, 1958; 373). (выделено нами. – Бесолова). Ниже, на 374 с., патриарх осетиноведения выявляет семантическую связь между «погребальным обрядом» и «скачками». Конские ристания (*догъ*) наряду со стрельбой в цель (*хъабахъ*) составляли существеннейшую часть погребальных церемоний.

Слово, близкое по значению к *дугь/догъ*, славянский термин *тризна*. Он, по предположению В. И. Абаева, в древности обозначал нечто другое (Абаев, 1958; 374).

Наши изыски выявили, что др.-русс. *тризна* обнаруживала вероятную связь с русск.-слав. *тризь* в значении «*трехгодовалый* (о животном)» (Фасмер, 1987; 102), что подтверждается общим значением числа *три* в погребальном обряде, где его семантика связана с представлением о *трех* поколениях предков, в третье из которых включается умерший. Ведийская традиция также ориентирована на соотнесение трехчастного мира с тремя жертвами (или с расчленением жертвы на три части), независимо от того, как эти жертвы осуществляются. То же мы находим и в старославянской, где слово *тризна* непосредственно связано с понятием смерти через погребальный обряд (Маковский, 1996;391). Славянское **trizna* есть производное от *trizь*, откуда первоначальное значение слова *тризна* – «жертвенное заклятие трехгодовалого животного» (Трубачев, 1959; 130-131). Жертва животного сохранилась в позднейших погребальных обрядах славян.

Развитие значения слова *тризна* шло: до XI в. «жертвенное заклятие *трехгодовалого животного*» (О. Трубачев) Υ «*состязание; подвиг; награда; борьба*» (А. Соболевский) Υ «*борьба в честь умершего*» (А. Котляревский) Υ «*погребальное состязание; боевые игры на поминках;*

погребальные игры» (Б. Рыбаков) Ў «погребальный пир; поминальное пиршество (с XII в.); поминки».

Подобное развитие значения применимо, на наш взгляд, и к ритуальному термину *дугь/догь*.

Это - сложное слово; в первой его части имеем краткую форму общеиндоевропейского числительного и.-е. **duo-* – *дуwъa, duwъa (дыуwъa, дыуъa)* – «два», в котором *последний элемент подвергся сокращению, как это обычно происходило в древности со словами, имевшими сакральное значение, а название первой буквы д в слове могло сохранять значение целого слова* (Маковский, 1996; 9) (выделено нами. – Бесолова). Ср.: *дыгъердыг* «двухлетняя телка», букв. «двухлетняя; два года выходящая на пастьбу» (Абаев, 1958; 379). Развитие значения термина *дугь/догь* шло, думается, из первоначального значения «двухлетнее (о животном)» Ў «жертвенное заклятие двухгодовалого, «очень престижного для жертвоприношения» (Уарзиаты, 1995; 128) животного». В частности Г. Х. Мамбетов пишет, что «до середины XIX века для гостя резали, главным образом, *двухлетнего жеребенка* (нэбгъэф), чем подчеркивали хлебосольность хозяина, его достаток и уважение к гостю. Позже жеребенок был заменен бараном, что практикуется и по сей день» (Мамбетов, 1968; 238).

Число «два» в погребальном обряде осетин символизирует землю и бога и обладает определенным ритуально-магическим значением; ср.: два поминальных пирога; двойные (с двумя туловами) сосуды из склеповых погребений; по два отверстия на одной или по одной на двух плитах у вставленных на склепах лазов (Дзаттиаты, 1974; 122).

В Осетии поражённого молнией человека «погребают с большой торжественностью и пиршеством; на его могиле воздвигают высокую кучу камней. Около этой кучи устанавливают одну большую палку со шкурой чёрного козла, а другую – с лучшими одеждами убитого» (Клапрот, 1967; 168). Подобный обряд применительно к поражённому молнией имелся и в религиозной жизни карачаевцев: ро на возвышенности близ селения Учкулан устанавливалась рогатина и на ней проводили распятие козы (редко козла). Данный приз предназначался всаднику, первым доскакавшему до него (так же, как и у осетин). Мы присоединяемся к М. Д. Каракетову, считающего, что осетинские «палки на куче, трактованные Г. - Ю. Клапротом как *две палки*, вероятней всего, являлись *рогатиной*. Она отражала в представлениях карачаевцев образ предка, ...и осетины, устанавливая рогатину на куче камней (могильный холм), как и многие народы мира, придавали ей те же символические значения: *раздвоение* от единого корня; раздвоение это, отражая мир ушедшего (т. е. перешедшего в мир предков или в образ предка), на одном конце, и мир живущего (т.

е. потомства), определялось как единство прошлого и настоящего, а через их соединение - будущее существование людей (Каракетов, 1995; 40-41). Важным здесь представляется, что понятие палки (рогаины) исходило из реального строения человеческого тела (ср.: *бахбаэттан* «ключица», но и «коновязь»).

Идея *двоичности* или парности также прочно лежит в проведении траурного стола осетинами.

«В III – начале II тысячелетия до н.э. на территорию Малой Азии, - пишет Е.Е.Кузьмина, - началось проникновение первых волн индоевропейцев – хеттов, лувийцев, палайцев, - которые познакомились с коневодством ещё на своей прародине... Достоверные археологические доказательства появления культа коня на Переднем Востоке связаны именно с хеттами...» (Кузьмина, 1977; 28-52).

В хеттских законах XIV–XIII вв. до н.э., в §58, подчеркивается роль племенных (*двухгодовалых!*) жеребцов в отличие от упряжных и молодых: «Если кто-нибудь украдет *племенного жеребца* (если это жеребец-сосунок, то это не племенной жеребец, если это годовалый жеребец, то это не племенной жеребец; если это *двухгодовалый*, то племенной жеребец), прежде обычно давал за него 30 племенных жеребцов. Теперь же он должен дать 15 лошадей, ... пять двухгодовалых жеребцов, пять годовалых жеребцов, пять жеребят-сосунков» (Ковалевская, 1977; 45). На конных заводах, созданных почти три тысячи лет назад, когда лошади «достигали определенного возраста», проводилась бонитировка, оценка экстерьера; ... они начинали проходить тренинг, их обучали подчиняться воле человека, превращая в боевых коней.

Как видим, «взрослыми, годными для строя и скачек, считали лошадей *двухлеток...*» (Ковалевская, 1977; 96).

Известно, что «скифы п е р в ы е воспользовались лошадьё для верховой езды. Кочевая жизнь, совершенно ровная страна, климат и условия почвы, которые способствовали развитию коневодства, наконец, занятие почти исключительно скотоводством, – все это вместе взятое должно было навести на мысль воспользоваться лошадьё для быстрых переездов. ... Скифы так привыкли к лошади, что проводили почти всю жизнь на коне» (Денисон, 1897; 13). Ниже: «В древности был у скифов, сарматов особый род конницы, в которой у каждого всадника были **две связанные между собою лошади**. В бою или в походе, когда одна лошадь уставала, всадник перескакивал на другую. И в самом разгаре жаркого боя перепрыгивали с усталой лошади на свежую с оружием в руках; так они были ловки и так понятлива эта порода лошадей» (Денисон, 1897; 29).

Этот способ действия назван «о дву-конь». И он принадлежит исключительно скифам, о чем свидетельствуют Элиан, Хигиний, Исидор, Манилий, Поллукс, Силий, Сундаса, Ливий, Аммиан Марцеллин (Денисон, 1897; 29). Способ «о дву-конь» давал возможность пробегать с большой быстротой огромные расстояния и появляться совершенно неожиданно в том или другом месте.

Известно также, что коневодческие термины и некоторые религиозные представления, связанные с конём, в хеттском языке заимствованы из индоиранского. Хетты поклонялись богу Пирве (др.-русск. Перун), который сочетал функции бога грома и смерти. Конь был атрибутом и жертвенным животным этого бога (Кузьмина, 1977; 34). Лошадь древними относилась к потустороннему миру. Она считалась символом подземного огня и подземной (нижней) воды; злых магических сил, порождением ночи и смерти (ср.: русск. *лошадь*, но русск. диал. *лоший*, *лохий* «плохой», «злой»). По М.М.Маковскому, «интересно происхождение и.-е. **ekuo-s* «лошадь» (ср. хетт. *akkusa* «бездна»), корень которого непосредственно соотносится с и.-е. **ag-/*eg-* «огонь» (Маковский, 1996; 240). Ср.: русск. *конь*, но осет. *къона* «очаг, место разведения огня», причём осет. *къона* «очаг, огонь», как и лошадь, и собака, по поверьям древних, - символ нижнего мира и нижнего огня.

Другими метафорами лошади были «смерть» (хетт. *ig* «смерть») и «ночь» (лат. *nox* «ночь»).

Развитие значения слова *дугъ* со временем: «*двухлетний* (о животном)» Ў «жертвенное заклание двухгодовалого (коня)» Ў «строй»; «скачки» Ў «скачки в честь умершего». Ср.: русск. *доган* «лошадь по второму году» от старосетинского *дугъон* «скаковой (о коне)» [Абаев, 1958; 374].

Мы предполагаем также, что в термине дугъ «поминальные скачки» заложено значение «два-конь».

Подтверждением может служить также и следующий факт.

В поминальной обрядности осетин устраивались как малые, так и большие скачки. Они проводились как в день погребения *амбойны дугъ* (скачки того же дня), так в годовщину смерти *стыр дугъ* (большие скачки), а особо выделялись *фæззæджы стыр дугъ* (осенние большие скачки).

Скачки устраивались на большие расстояния. В них могли принять участие все, кроме ближайших родственников. С определённого места всадники пускали вскачь коней до места предполагаемого погребения. Свообразие больших скачек, длящихся порою несколько дней, составляло участие как *скаковой* лошади (*дугъон /догъон бæх*), так и *вспомогательной*

(*хъузон /хъозон бах*), которая должна была любыми средствами обеспечить успех основной, скаковой, лошади – *дугъон* (Уарзиаты, 1995; 218).

Идея двоичности или парности в проведении поминальных скачек налицо. Как тут не вспомнить скифский способ строя, скачек «два- конь»! Этот, просуществовавший вплоть до первой четверти XX века, способ действия осетинских конников свидетельствовал об исторической глубине обряда поминальных скачек, восходившего к скифским древностям. Такой нам видится и *смысловая*, и *семантическая* история слова *дугъ*, означающего на сегодня «поминальные скачки».

В первой половине XX века исчез обряд, и термин утратил свое смысловое сакральное значение «поминальные скачки; состязания в честь умершего; погребальные игры» и приобрел «светское», спортивное значение. Ср.: метафорическое «*дугъ канын*» в значении «*бежать, как лошадь на скачках*», «*бег*», хотя параллельно существуют лексемы «*згъорын > згъорд*», «*уайын > уад*» со значениями «бежать», «бег», а также *тахын > тахт, тагъд*» «лететь, стремительно нестись», «быстрый, быстро» из иран. **tak-/tač* «течь», «бежать», и.е.- **teko-* (Абаев, 1979; 286-287). Ср.: англ. *flow* «течь» и *fly* «лететь».

Если исходить из положения, что происхождение и развитие коневодства в основе своей особенно тесно связано с историей индоиранских народов, есть все основания полагать, что в тюркские языки обрядовый термин дугъ попал из древнеиранского в результате межэтнических и культурных взаимоотношений восточноиранского и древнетюркского этносов, древних кочевников степей Евразии.

В процессе культурной ассимиляции и на Северном Кавказе произошло смещение и заимствование не только элементов материальной культуры, но и обычаев, обрядов. Наличие культа коня и поминальных скачек, привнесенных скифо-аланскими племенами в погребально-поминальную обрядность народов Кавказа (Калоев, 1984; Чибиров, 2007), свидетельствует о длительном и прогрессивном течении этнокультурных контактов осетин и их предков с кавказскими народами.

ЛИТЕРАТУРА

Абаев, В. И., (1958), **Историко-этимологический словарь осетинского языка**. Т. 1. Москва-Ленинград: Наука.

Абаев, В. И., (1979), **Историко-этимологический словарь осетинского языка**. Т.3. Ленинград: Наука.

Веселовский, А. Н.,(1940), **Историческая поэтика**. Ленинград.

Денисон, Г., (1897), **История конницы**. В 2-х томах. Санкт-Петербург.

Дзаттиаты, Р. Г., (1985), К семантике скачек дугъ у осетин // **Известия Юго-Осетинского НИИ**. Т. XXIX. Цхинвал.

Ирон Амзор., (1982), Пасха у горских осетин // **Периодическая печать Кавказа об Осетии и осетинах. Кн.2**. Цхинвал.

Исаев, М. И., (1964), **Очерки по фразеологии осетинского языка**. Орджоникидзе.

Калоев, Б. А., (1984), Похоронные обычаи и обряды осетин в XVIII - начале XX в. // **Кавказский этнографический сборник. VIII**. Москва: Наука.

Каракетов, М. Д., (1995), **Из традиционной обрядово-культурной жизни карачаевцев**. Москва: Наука.

Клапрот, Г. Ю., (1967), Путешествие по Кавказу и Грузии, предпринятое в 1807 -1808 гг.// **Осетины глазами русских и иностранных путешественников (XIII- XIX вв.)**. Состав. Б. А. Калоев. Орджоникидзе.

Ковалевская, В. Б., (1977), **Конь и всадник**. Москва: Наука.

Кузьмина, Е. Е., (1977), Распространение коневодства и культа коня у ираноязычных племён Средней Азии и других народов Старого Света // **Средняя Азия в древности и средневековье (история и культура)**. Москва: Наука.

Маковский, М. М., (1996), **Сравнительный словарь мифологической символики в индоевропейских языках: Образ мира и миры образов**. Москва: Гуманит. изд. центр ВЛАДОС.

Мамбетов, Г. Х., (1968), О гостеприимстве и застольном этикете адыгов // **Учёные записки адыгейского НИИ языка, литературы и истории**. Т.8. Майкоп.

Салагаева, З. М., (1980), Мифология и фольклор // **Поэтика жанра**. Орджоникидзе.

Трубачёв, О. Н., (1959), **Вопросы советского языкознания**. № 4.

Уарзиаты, В. С., (1995), **Праздничный мир осетин**. Владикавказ: Ир.

Фасмер, Макс, (1987), **Этимологический словарь русского языка Т.4/ Пер. с нем. и доп. О.Н. Трубачёва**. Москва: Прогресс.

Чибиров, Л. А., (2007), **Традиционная духовная культура осетин / Под ред. Ю.Ю. Карпова**. Москва: Российская политическая энциклопедия.

OSMANLICA AÇISINDAN ARAP HARFLİ VE LATİN HARFLİ TÜRKÇE LÜGATLERDE VE SÖZLÜKLERDE KELİMELERİN KARŞILAŞTIRMALI ANALİZLERİ

BIYIKLI, Mustafa
TÜRKİYE/ТУРЦИЯ

ÖZET

Asırlar boyu medeniyetler, kültürler ve diller arası etkileşim süreci sonucu ortaya çıkan Osmanlıca lügatler ve Türkçe sözlüklerde hangi dil kökünden kaç ana/madde başı kelime olduğunu, bunların adedini, yüzdesini ve Türkçe ana kelimelerin bunlar arasındaki yerini, adedini ve yüzdesini ortaya koymak için, bu araştırmada yer verdiğimiz lügatler ve sözlükleri ayrı ayrı ele alarak her birindeki madde başı ana kelimelerini tek tek dil köklerine göre saydık, inceledik ve dil köklerine göre tasnif ederek karşılaştırmalı analizlerini yaptık. Osmanlıca lügatler ve Türkçe sözlüklerdeki kelime sayılarını, dil köklerine göre dağılımlarını, oranlarını ve Türkçe kökenli kelimelerin diğer diller kökenli kelimeler arasındaki adedi ve oranını ayrı ayrı tablolar ve grafiklerle ortaya koyduk. Sonuçta her bir Osmanlıca lügat ve Türkçe sözlükteki kelimelerin dillere göre adedi ve nispeti dağılımı, Türkçe ve diğer kelimelerin nispeti, tablo ve grafiklerde net bir şekilde ortaya çıktı.

Anahtar Kelimeler: Lügat, sözlük, Osmanlıca, Türkçe, kelime, yabancı kelimeler.

ABSTRACT

Comparative Analysis of Vocabularies in The Arabic-Script and Latin-Script Dictionaries Related to Ottoman Language

In this study, we counted, analyzed and classified the vocabularies in the Ottoman lexicons and Turkish dictionaries that emerged from the ages-long interactions among civilizations, cultures and languages according to its lingual root, to calculate their number and rate by individually investigating each lexicon and dictionary. We established the number, rate of words of the Ottoman lexicons and Turkish dictionaries by its root language in tables and graphics. As a result, it was clearly established the number and percentages of words by different languages and the rate of Turkish words to the ones wish non-Turkish origins in Ottoman lexicons and Turkish dictionaries.

Key Words: Lexicon, dictionary, Ottoman language, Turkish, vocabulary, foreign words.

GİRİŞ

Osmanlıca ve paleografya, bilhassa tarih ve edebiyat bölümlerinin temel, teknik ve yardımcı dallarından ve derslerinden biridir. Dolayısıyla konu Osmanlıca olunca, birer başucu kitabı olan Osmanlıca lügatler de tarih ve edebiyat üzerine ders gören, ders veren ve araştırma yapanları doğrudan ilgilendirmektedir. Osmanlıca kelimeler, vezinler, çoğullar ve terkipler derken; asırlar boyu medeniyetler, kültürler ve diller arası etkileşim süreci sonucu ortaya çıkan Osmanlıca lügatler ve Türkçe sözlüklerde hangi dil kökünden kaç ana kelime olduğu, bunların adedini, yüzdesini ve Türkçe ana kelimelerin bunlar arasındaki yerini, adedini ve yüzdesini merak ettik ve bu çalışmada yer verdiğimiz lügatler ve sözlükleri ayrı ayrı ele alarak her birindeki madde başı/ana kelimeleri tek tek dil köklerine göre saydık, inceledik ve dil köklerine göre tasnif ederek karşılaştırmalı analizlerini yaptık. Madde başı/ana kelimelerden türemiş bileşik kelime ve terkipleri dikkate almadık ve saymadık.

Osmanlıca lügatler ve Türkçe sözlüklerdeki kelime sayılarını, dil köklerine göre dağılımlarını, nispetlerini ve Türkçe kökenli kelimelerin diğer diller kökenli kelimeler arasındaki adedi ve nispetini ayrı ayrı tablolar ve grafiklerle ortaya koyduk.

Osmanlıca lügatlerdeki Arapça ve Farsça kelimelerin yoğunluğu sebebiyle ve de daha net sonuçlar elde edebilmek için lügatler ve sözlükleri, “Osmanlıca Lügatler” ve “Türkçe Sözlükler” diye iki gruba ayırdık.

Sonuçta her bir Osmanlıca lügat ve Türkçe sözlükteki kelimelerin dillere göre adedi ve nispeti dağılımı, Türkçe ve diğer kelimelerin nispeti, tablo ve grafiklerde net bir şekilde ortaya çıktı. Yani tablo ve grafiğe bakarak lügat ve sözlüklerin içini net görmek mümkün oldu.

Ayrıca Osmanlıca lügatlerdeki toplam ana kelimelerin nispetleri dağılımı ve Türkçe kökenli kelimelerin bu lügatlerde diğer diller kökenli kelimeler arasındaki nispeti; Türkçe sözlüklerdeki toplam ana kelimelerin nispetleri dağılımı ve Türkçe kökenli kelimelerin bu lügatlerdeki diğer kelimeler arasındaki nispeti ve nihayet Osmanlıca lügatler ve Türkçe sözlüklerdeki toplam bütün kelimelerin nispetleri dağılımı ve Türkçe kökenli kelimelerin diğer tüm kelimeler arasındaki nispeti tablo ve grafiklerde net bir şekilde ortaya koyduk.

Burada şu hususu belirtmekte fayda görmekteyiz ki, lügatlerde yer alan menşeleri unutulmuş diğer diller kökenli kelimelerin çoğu da asırlar boyu işlenerek Türkçeleşmiş kelimeler olarak kabul edilmiştir ve Türk dilinde, manaları anlaşılabilir, meşru ve meşhur olarak kullanılmıştır. Biz bu çalışmada sadece ana kelimelerin kökenlerinin nispetlerini grafiklere yansıttığımızdan, grafiklerdeki neticelerin, bu hususun dikkate alınarak değerlendirilmesinde isabet vardır.

Kelimeler, dolayısıyla lügatler, bir milletin dağarcığıdır, hafızasıdır, zamanlarının belgeleridir. Büyük mütefekkirler, alimler ve mucitler, zengin kelimelere sahip dillerden çıkmıştır. Dil, bir milletin kimliğidir, kültür hazinesinin temeli ve kaynağıdır. Dil ile birlikte ilim ve fikir hayatı da oluşur. Dil birliğine ve kelime bütünlüğüne sahip milletler, millî birlik ve bütünlüklerini de sağlayan milletler olmuşlardır.

Toplumsal ve millî birer müessese, aynı zamanda birer varlık olan diller, asırlar boyu medeniyetler arası, milletler arası ve kültürler arası tesirler sonucu tabîî olarak birbirlerinden etkilenmişlerdir. Milletlerarası ders kitapları, ilmî, fikrî ve felsefî eserlerin tercüme edilmesi, iktisadın, icatların, teknolojinin ve iletişimin asırlar boyu yoğunlaşan bir şekilde günümüze değin gelişmesi nispetinde diller de bilinçli veya bilinçsiz bir şekilde etkilenmişlerdir. Her kelimesi ve tabiri arkasında bir tarih yaşayan diller, asırlar içinde ve nesillerin hafızasında yoğrula yoğrula yerleşmiş bir mana, his ve hayal halini almışlardır.

Bu süreçte Doğu dilleri birbiri arasında yoğun bir şekilde etkilenirken, öncelikle Doğudan Batıya yoğun kelime akışı olmuş ve bu Doğu kökenli kelimeler Batılılaşmış, Batı dillerine mal olmuştur, dolayısıyla Batı dilleri daha da zenginleşmiştir. Aynı şekilde bilhassa 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Batıdan Doğuya bilhassa teknolojik, felsefî ve ilmî yoğun bir kelime akışı olmuştur. Dolayısıyla bütün diller, tarihten mürekkep elemanlı olarak oluşmuştur. Mesela, İngilizce, Fransızca muhtelif elemanlı mürekkep diller haline geldiklerinden dünyanın en zengin dilleri arasında sayılmaktadırlar.

Ele aldığımız Osmanlıca lügatler ve Türkçe sözlüklere baktığımızda 19. yüzyılda Türk dilinin sahip olduğu kelime hazinesi oldukça fazladır ve diğer dillerden Türk diline ve edebiyatına giren kelimelerin yüzde doksanı Türkçeleşmiş, meşru ve meşhur olmuştur. Türkçe lügat hazırlıkları olmak üzere yerli ve yabancıların çalışmalarına baktığımız zaman 19. yüzyıldaki Türkçe ve Türkçeleşmiş kelime sayılarının aşağı yukarı 100.000 civarında telaffuz edildiğini görmekteyiz.

Ancak Tanzimat akımıyla başlayan ve 20. yüzyılın sonlarına kadar devam eden, Türk dili üzerindeki tartışmalar, sadeleştirme çalışmaları ve Türk dilinden, diğer dillerden gelen Türkçeleşmiş/Türkçeleşmemiş bütün kelimeleri tasfiye gayretleri Türkçe sözlüklerdeki ve Türk dilindeki kelime sayısını 20.000'lere kadar indirmiştir.

Ne var ki Türk dilinde oluşan bu kelime boşluğunu, Batı dillerinden yoğun bir şekilde gelen Türkçeleşmemiş kelimeler bilinçli veya bilinçsiz bir şekilde doldurmaya başlamıştır. Bu durumun dilden sokağa kadar yansıdığı görülmektedir ve dilde ve kültürde yabancılaşma sorunu ve tartışmalarını da beraberinde getirmiştir.

Türkçe için yapılan ilk lügat çalışması, I. Mahmud'un Şeyhü'l-İslâmlarından Mehmet Esat Efendi'nin, 1726-1732 arasında hazırladığı (Özön, 1962: IX) Türkçe/Türkçeleşmiş kelimelerden mürekkep bir lügat olan 851 büyük sahifeli, 37 bin madde başı kelime ihtiva eden **Lehçetü'l-Lügat**'idir (Beyreli, 2002: 518). Mehmet Esat Efendi, lügatında "marangoz" kelimesi dışındaki bütün kelimeleri Türkçe/Türkçeleşmiş olarak kabul etmiştir (Özön, 1962: IX). Zira Türkçenin gramer kurallarına uymuş/uydurulmuş ve benimsenmiş yabancı kökenli kelimeler Türkçeleşmiştir. Şemseddin Sami de Ahmet Vefik Paşa da bu görüştedir (Beyreli, 2002: 522). Bundan sonra ilk rastlanan sözlük, Ahmet Vefik Paşa'nın 1876 yılında 2 cilt olarak basılan **Lehçe-i Osmanî** lügati gelmektedir. Türkçenin kelime varlığıyla dikkati ilk çeken, Sir James Redhouse'un Türkçeden İngilizceye olan ve 1890 yılında yayımlanan, 93 bin maddelik **A Turkish and English Lexicon**'udur. Sir James Redhouse, Londra'da, 1864'ten 1885'e kadar üzerinde çalışıp II. Abdülhamid'in adıyla 10 cilt olarak yayınlamayı düşündüğü, 9 veya 10 cildini tamamladığı ancak "j" harfinin sonuna geldiği tamamlanmamış sözlüğü yayımlanmak üzere İstanbul'a yollamış ve fakat kaybolmuştur. Redhouse, aynı tarihlerde 200 bin kelimelik bir Türkçe-İngilizce sözlüğe başlamışsa da dahasonra bundan vazgeçmiştir (Beyreli, 2002: 521). Bu sözlüklerden başka önemli bir sözlük de 1891'de basılan Ebuzziya Tevfik'in 25 bin kelimelik **Lügat-i Ebuzziya**'sıdır (Beyreli, 2002: 520). 1887 senesinde doktor Hüseyin Remzi'nin bastırıldığı, yalnız Arapça ve Farça kelimelerden oluşan, 2 ciltlik 50 bin madde başı kelimeyi muhtevi **Lügât-ı Osmaniye** (Özön, 1962: X) **Lügat-i Remzî** (Beyreli, 2002: 520) isimli lügat vardır. Yine bu senelerde **Lügât-ı Ecnebiye** isimli küçük bir eser daha basılmıştır. 1899 senesinde Türkçenin önemli lügatlerinin başında gelen ve ayrı bir yere ve öneme sahip Şemseddin Sami'nin 1575 sayfalık **Kamus-ı Türkî** lügatı neşredilmiştir (Özön, 1962: X; Beyreli, 2002: 521). Bundan sonra ortaya çıkmış önemli bir lügat de, Ali Seydi Bey'in yazmış olduğu, 1908 senesinde 3 cilt hâlinde basılan **Resimli Kâmus-i Osmânî**'dir. 1908 senesinden sonra sözlük çalışmalarında bir duraklama olmuştur. Daha sonra neşredilen ve küçük bir sözlük (Özön, 1962: X) olan Mehmed Bahâeddin'in **Yeni Türkçe Lügat'i** (Beyreli, 2002: 522), o zamana kadar hiçbir sözlüğün, sayfalarına koymadığı ve 1910 senesinden sonra Türkçe yazı dilinde olduğu gibi kullanılan yabancı kökten gelme bazı kelimeler katılmıştır. O zamandan günümüze Türkçe meselesi üzerine tartışmalar devam ederken pek çok Türkçe sözlük de neşredilmiştir.

Biz, bu çalışmada, neşredilen Osmanlı lügatlerinden belli başlı 11 Osmanlıca lügati ve 5 Türkçe sözlüğü inceleyerek ve analiz ederek karşılaştırmalı olarak ortaya koyduk.

Kamus-I Türkî¹

Şemseddin Sami'nin hazırladığı **Kamus-ı Türkî**, 1574 sayfa olup, toplam 29038 ana kelimeden oluşmaktadır.

¹ Şemseddin Sami, **Kamus-ı Türkî**, İkdâm Matbaası, Dersâadet, 1317(1901). 1574 s.

Şemseddin Sami, **Kamus-ı Türkî**'yi meydana getirerek Türk dilinin sadeleşmesi ve yazı dili ile konuşma dilinin birbirine yaklaşmasını sağlamanın yanı sıra, Batı Türkçesi için “Osmanlıca” adlandırmasını yanlışlığına değinerek Türkçenin, Osmanlı Devletinin kuruluşundan da önce var olduğunu ve **Lisan-ı Türkî** deyiminin daha doğru olacağını savunmuştur.

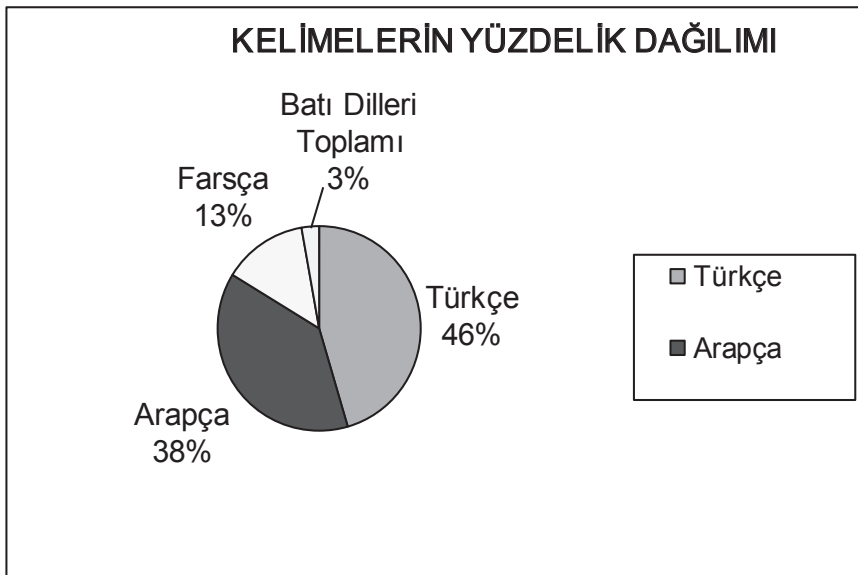
İncelemeye aldığımız **Kamus-ı Türkî**, taşıdığı addan da anlaşılacağı üzere Türkiye Türkçesinin Türk dilinin tarihî ve coğrafi yayılışını dikkate alarak Türkçeye Osmanlıca denildiği bir devirde bunun yanlışlığını dile getirerek eserine **Kamus-ı Türkî** adını vermiştir. “Garp Türkçesi” ve “Şark Türkçesi”ni yakınlaştırmayı hedeflemiştir.

Türkçenin kelimelerini en geniş ölçüde ortaya koymaya çalışan yazar, dil ve lügat zihniyetini Türkçülükle özdeşleştirerek Arapça ve Farsça kelimeleri, dildeki yerine ve kullanım alanlarına göre Türkçeleşmiş kelimeler olarak kabul etmiştir.

Kamus-ı Türkî'de, kaç adet kelimenin kökünün hangi dilden olduğunun yanı sıra, bu değişik dil köklerinden gelen kelimelerin lügatteki yüzde nispetleri ve bu nispetler arasında Türkçe kökenli kelimelerin adedi ve nispeti aşağıda **tablo** ve **grafik** hâlinde gösterilmiştir.

Kamus-ı Türkî'deki Köklerine Göre Kelime Sayılarını ve Yüzdeleri Nispetlerini Gösteren Tablo ve Grafik

Kelimelerin Yüzdeleri Dağılımı			
Türkçe	Arapça	Farsça	Batı Dilleri Toplamı
13202	11123	3904	809

Lügat-i Naci²

Muallim Naci'nin hazırladığı ve 960 sayfa olan **Lügat-i Naci**, toplam 18917 ana kelimedenden oluşmaktadır.

Lügat-i Naci, Muallim Naci tarafından yazılmıştır. Eserin ve yazarın adı kitabın ön kapağında ve ilk sayfasında mevcuttur. **Lügat-i Naci** sözlük manasında “Naci(nin) Sözlüğü” anlamına gelir.

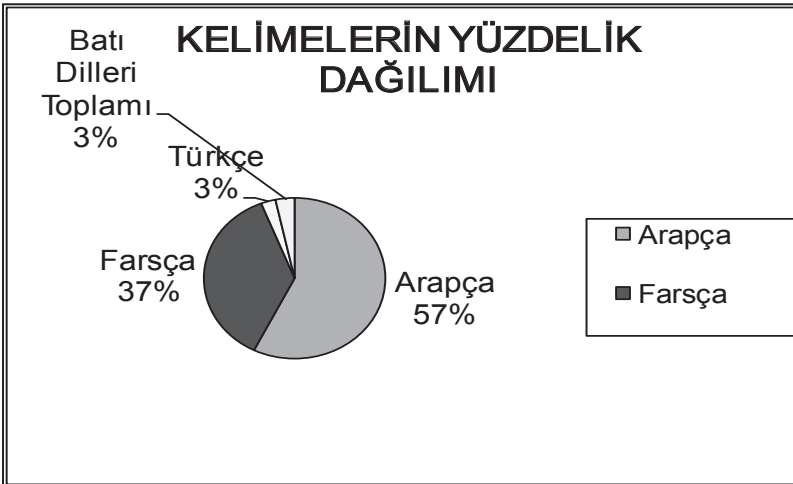
Muallim Naci, eserini tamamlayamadan vefat etmiştir. “Fetva” kelimesine kadar yazabilmiştir. Bu eser 832 sayfadan oluşmaktadır. Eser, 1901 (1317) yılında İstanbul Asır Matbaası ve Kütüphanesi (Sahibi Krikor) tarafından basılmıştır.

“Fetva” kelimesinden sonrasını ise Müstecebi-zade İsmet, Muallim Naci'nin notlarına dayanarak tamamlamıştır. Muallim Naci'nin hayatı hakkındaki bilgilere dayanarak eseri İstanbul'da yazdığı anlaşılmaktadır. Müstecebi-zade İsmet de eseri İstanbul'da tamamlamıştır. Bu tamamlanmış eser, 960 sayfadan oluşmaktadır. Bu da, İstanbul Asır Matbaasında 1906 (1319) yılında yayımlanmıştır.

Lügat-i Naci'de, kaç adet kelimenin kökünün hangi dilden olduğunun yanı sıra, bu değişik dil köklerinden gelen kelimelerin lügatteki yüzde nispetleri ve bu nispetler arasında Türkçe kökenli kelimelerin adedi ve nispeti aşağıda tablo ve grafik halinde gösterilmiştir.

Lügat-i Naci'deki Köklerine Göre Kelime Sayılarını ve Yüzdeleri Nispetlerini Gösteren Tablo ve Grafik

Kelimelerin Yüzdeleri Dağılımı			
Arapça	Farsça	Türkçe	Batı Dilleri Toplamı
10856	6926	492	643

² Muallim Naci, **Lügat-i Naci**, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1901, 1906, 1987. 960 s.

Mükemmel Osmanlı Lügati³

Ali Nazıma ve Reşad tarafından hazırlanan **Mükemmel Osmanlı Lügati**, 999 sayfa ve toplam 19731 ana kelimedenden oluşmaktadır.

Mükemmel Osmanlı Lügati'ni, Mekteb-i Mülkiye-i Şahane Müdür Muavini Ali Nazıma ve Matbuat-ı Dahiliye Mümeyyizi Reşad hazırlamışlardır.

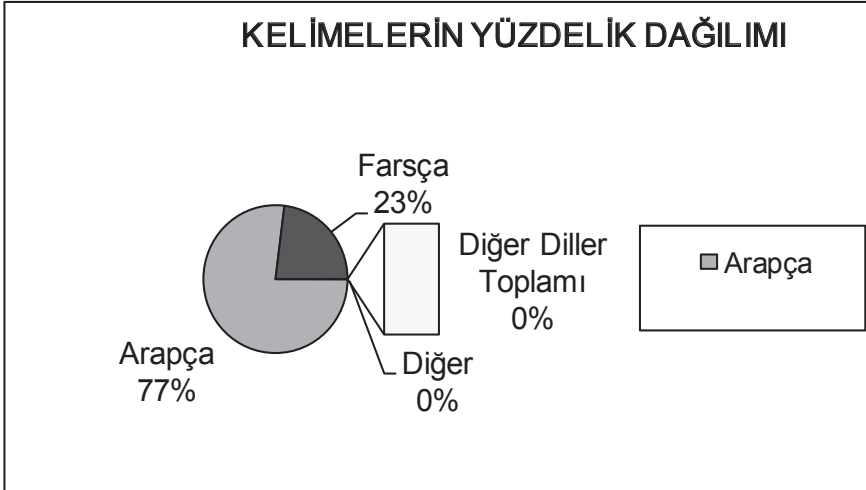
Mükemmel Osmanlı Lügati, Osmanlı inşasında kullanılan Arapça, Farsça kelimeler, tabirler ve ıstılahları havidir.

Lüगत, Maarif Nezareti'nin 10 Teşrîn-i Sani 1315 (22 Kasım 1899) tarihli ve 519 Numaralı Ruhsatnamesiyle ve 1319 (1903) tarihinde Hacı Hüseyin Efendi Matbaasında neşrolunmuştur. Ele alınarak incelenen nüsha yukarda neşir tarihi verilen nüshadır.

Mükemmel Osmanlı Lügati'nde, kaç adet kelimenin kökünün hangi dilden olduğunun yanı sıra, bu değişik dil köklerinden gelen kelimelerin lügatteki yüzde nispetleri ve bu nispetler arasında Türkçe kökenli kelimelerin adedi ve nispeti aşağıda **tablo** ve **grafik** hâlinde gösterilmiştir.

Mükemmel Osmanlı Lügati'ndeki Köklerine Göre Kelime Sayılarını ve Yüzdeler Nispetlerini Gösteren Tablo ve Grafik

Kelimelerin Yüzdeler Dağılımı		
Arapça	Farsça	Diğer Diller Toplamı
15178	4540	13

³ Ali Nazıma-Reşad, **Mükemmel Osmanlı Lügati**, Hacı Hüseyin Efendi Matbaası, Dersaadet, 1319. 999 s.

Resimli Kâmus-i Osmânî⁴

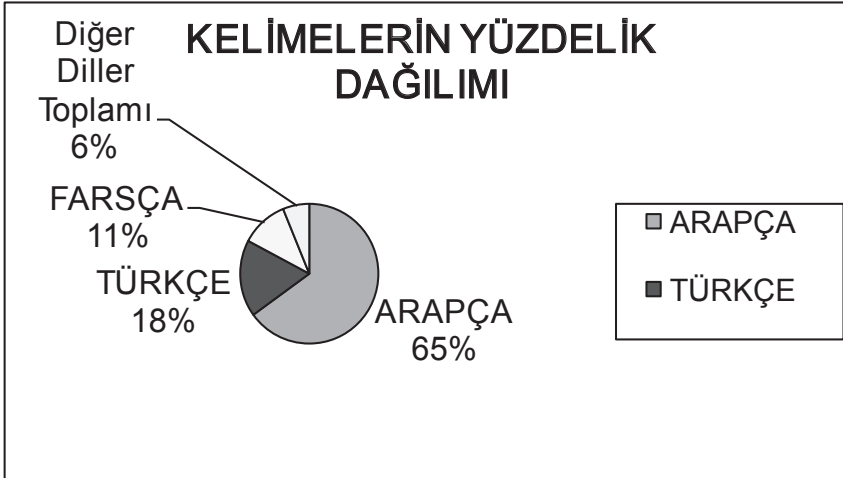
Ali Seydi Bey'in yazmış olduğu, **Resimli Kâmus-i Osmânî**, 3 cilt ve 1132 sayfadan oluşmaktadır. Kamus, üç sütun olarak düzenlenmiş, kelime izahlarında 3.000 kadar şekil kullanılmıştır. Kamus, toplam 21316 ana kelimedenden meydana gelmektedir.

Resimli Kâmus-i Osmânî'nin yazarı olan Ali Seydi Bey, daha çok hazırladığı sözlükler ve okullar için yazdığı tarih kitaplarıyla tanınan son devir yazar ve idarecilerindendir. Ali Seydi Bey, sözlük, dil, tarih, ahlakla ilgili pek çok eseri ve **Teşrifat ve Teşkilatımız** adlı bir eseri olan ve çeşitli gazetelerde makaleleri yayınlanan, çok yönlü bir kişidir.

Resimli Kamus-ı Osmanî'de, kaç adet kelimenin kökünün hangi dilden olduğunun yanı sıra, bu değişik dil köklerinden gelen kelimelerin lügatteki yüzde nispetleri ve bu nispetler arasında Türkçe kökenli kelimelerin adedi ve nispeti aşağıda tablo ve grafik halinde gösterilmiştir.

Resimli Kamus-ı Osmanî'deki Köklerine Göre Kelime Sayılarını ve Yüzdeleri Nispetlerini Gösteren Tablo ve Grafik

Kelimelerin Yüzdeleri Dağılımı			
ARAPÇA	TÜRKÇE	FARŞÇA	Diğer Diller Toplamı
13870	3791	2359	1318

Mükemmel Kamus-I Osmanî⁵

Mükemmel Kamus-ı Osmanî, Ahmet Rasim tarafından hazırlanmıştır.

⁴ Ali Seydî, **Resimli Kamus-ı Osmanî**, Matbaa ve Kütüphane-i Cihan, Dar'ül-Hilafet'il-Aliyye, 1324(1908). 1132 s.

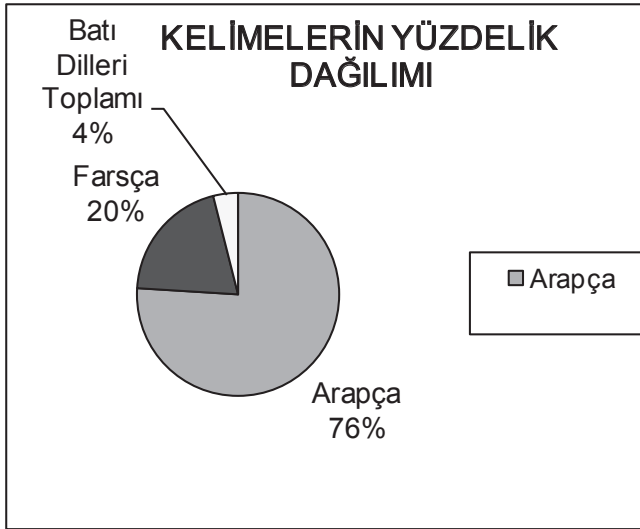
⁵ Ahmet Rasim, **Mükemmel Kamus-ı Osmanî**, Dersaadet, t.y.. 448 s.

948 sayfa olan Kamus, toplam 9950 ana kelime ihtiva etmektedir. Ele alarak incelenen bu eser 1 ciltlik orijinal bir eserdir. Bu eserde müellif, Elif (a)'den başlayarak Ze (z) ye kadar gitmektedir. 485 sayfa olan lüğatin yarısına yakını kelimelerin yanında bulunan açıklayıcı resimlerle desteklenmiştir.. Mesela, kuş, balta, merdane vs. gibi birçok nesne hem açıklamış hem de isimleri verilmiştir. Eserin herhangi bir mukaddimesi bulunmamaktadır. Doğrudan kelimeler verilmiş ve anlamları açıklanmıştır. **Lügat**'te müellif hakkında herhangi bir bilgi yer almamıştır.

Mükemmel Kamus-ı Osmani'de, kaç adet kelimenin kökünün hangi dilden olduğunun yanı sıra, bu değişik dil köklerinden gelen kelimelerin lügatteki yüzde nispetleri ve bu nispetler arasında Türkçe kökenli kelimelerin adedi ve nispeti aşağıda tablo ve grafik hâlinde gösterilmiştir.

***Mükemmel Kamus-ı Osmani*'deki Köklerine Göre Kelime Sayılarını ve Yüzdeler Nispetlerini Gösteren Tablo ve Grafik**

Kelimelerin Yüzdeler Dağılımı	
Arapça	7560
Farsça	1996
Batı Dilleri Toplamı	394

Türk Lügati⁶

İncelenen Türk Lügati: Türk Dillerinin İştikakı ve Edebî Lügatleri adlı eser, Hüseyin Kazım Kadri tarafından hazırlanan 35 yıllık bir çalışmanın ürünüdür. 3659 sayfa olan lügat, 19778 ana kelimedenden oluşmaktadır. Bu lügatte dikkati

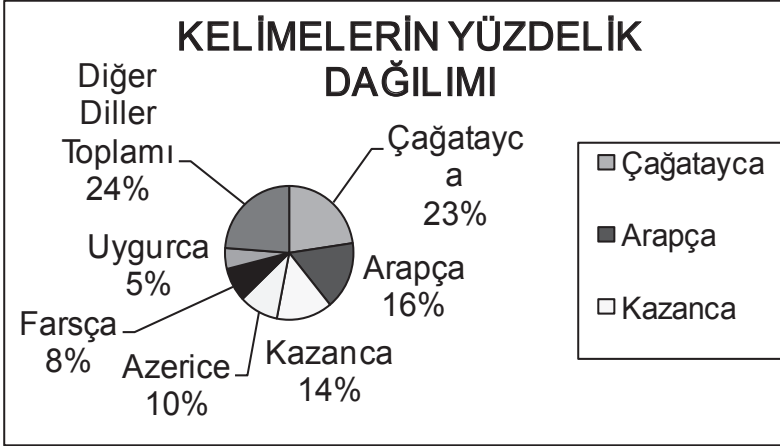
⁶ Hüseyin Kazım Kadri, **Türk Lügati: Türk Dillerinin İştikakı ve Edebî Lügatleri**, C:I-IV, Devlet Matbaası, İstanbul Cilt: I, 1927, C:II, 1928, C:III, 1943, C:IV, 1945. 3659 s.

çeken husus, diğer lügatlerden farklı olarak içinde bulundurduğu kelimelerin kökenleri olarak farklılık göstermesi yani diğer dillerin yanında Türk lehçelerine de yer verilmesidir. Yazar bu eseri hazırlamak için Farsça, Latince, Yunanca, Çağatay gibi daha birçok dili öğrenmiştir. Lügatin ilk iki cildinin Osmanlıcadır. Diğer iki cilt Latin harfleriyle ele alınmıştır.

Türk Lügâti'nde, kaç adet kelimenin kökünün hangi dilden olduğunun yanı sıra, bu değişik dil köklerinden gelen kelimelerin lügatteki yüzde nispetleri ve bu nispetler arasında Türkçe kökenli kelimelerin adedi ve nispeti aşağıda tablo ve grafik hâlinde gösterilmiştir.

Türk Lügâti'ndeki Köklerine Göre Kelime Sayılarını ve Yüzdeleri Gösteren Tablo ve Grafik

KELİMELERİN YÜZDELİK DAĞILIMI						
Çağatayca	Arapça	Kazanca	Azerice	Farsça	Uygurca	Diğer Diller Toplamı
4180	3059	2565	1801	1525	948	4399

Büyük Osmanlıca-Türkçe Sözlük⁷

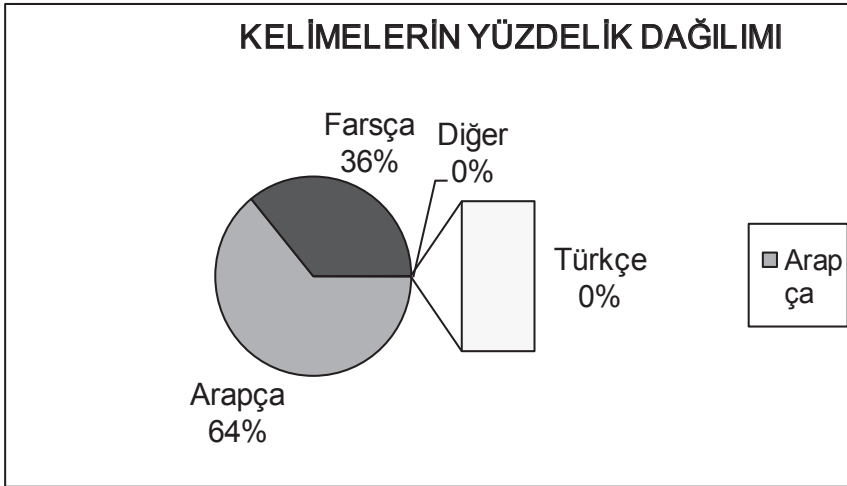
Mustafa Nihat Özön tarafından hazırlanan ve 808 sayfadan oluşan ve 27851 ana kelime ihtiva eden **Osmanlıca-Türkçe Sözlük**'ün birinci baskısı 1952'de yapılmıştır. 5. Baskı (1973)'ya 1000'den fazla kelime ve örnek katılmıştır.

Osmanlıca-Türkçe Sözlük'te, kaç adet kelimenin kökünün hangi dilden olduğunun yanı sıra, bu değişik dil köklerinden gelen kelimelerin lügatteki yüzde nispetleri ve bu nispetler arasında Türkçe kökenli kelimelerin adedi ve nispeti aşağıda tablo ve grafik halinde gösterilmiştir.

⁷ Mustafa Nihat Özön , **Büyük Osmanlıca-Türkçe Sözlük**, 5. Baskı, İnkılap ve Aka Yayınları, İstanbul , 1973. 808 s.

Büyük Osmanlıca-Türkçe Sözlük'teki Köklerine Göre Kelime Sayılarını ve Yüzdeler Nispetlerini Gösteren Tablo ve Grafik

Kelimelerin Yüzdeler Dağılımı		
Arapça	Farsça	Türkçe
17578	9841	16

Osmanlıca Türkçe Ansiklopedik Lügât⁸

Ferit Devellioğlu'nun 14.baskısı olan ve 1195 sayfadan oluşan **Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügati**, toplam 43048 ana kelimededen oluşmaktadır.

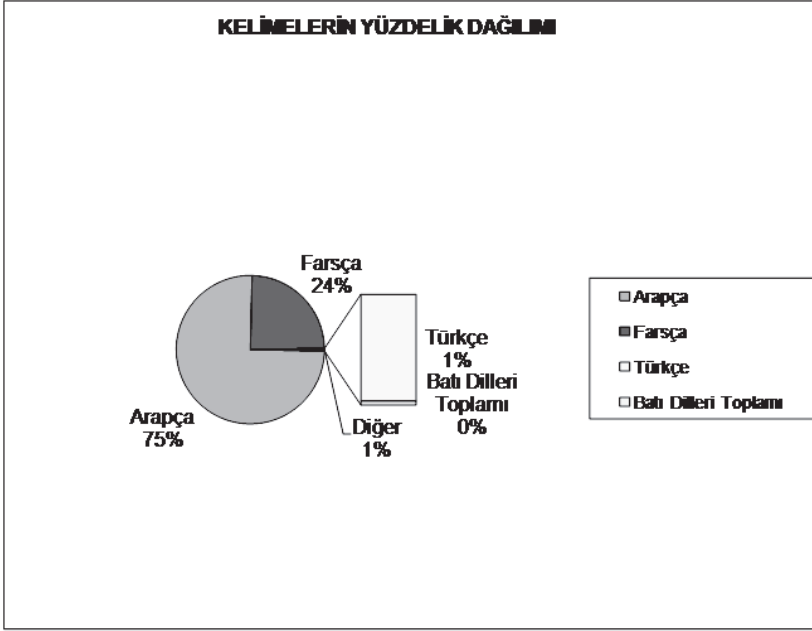
İncelenen Ferit Devellioğlu'nun 14. baskısı olan **Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügati**'nde, kelimelerin dillere göre dağılımı, Arapça-Farsça, Arapça-Türkçe ve Farsça-Türkçe dil gruplarının bazı kelimelerinin birleşmesi ile oluşmuş Osmanlıca birleşik kelimeler, lügatteki kelimelerin dillere göre yüzdeler dağılımları ortaya konmuştur.

Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügât'te, kaç adet kelimenin kökünün hangi dilden olduğunun yanı sıra, bu değişik dil köklerinden gelen kelimelerin lügatteki yüzde nispetleri ve bu nispetler arasında Türkçe kökenli kelimelerin adedi ve nispeti aşağıda **tablo ve grafik** hâlinde gösterilmiştir.

⁸ Ferit Devellioğlu, **Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügât**, 14. baskı, Aydın Kitabevi Yayınları, Ankara, 1997. 1195 s.

Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügât'teki Köklerine Göre Kelime Sayılarını ve Yüzdeleri Nispetlerini Gösteren Tablo ve Grafik

Kelimelerin Yüzdeleri Dağılımı			
Arapça	Farsça	Türkçe	Batı Dilleri Toplamı
32314	10462	263	9

Osmanlıca-Türkçe Sözlük⁹

Ahmet Doğan tarafından kaleme alınan Osmanlıca Türkçe Sözlük, 736 sayfa olup, toplam 19872 ana kelime ihtiva etmektedir.

Ahmet Doğan tarafından kaleme alınan Osmanlıca Türkçe Sözlüğün hazırlanmasında yazar, daha önce hazırlanan sözlüklere bir eleştiri getirilip bu sözlüklerin bir kısmının tamamen yüksek seviyedeki ilmi araştırmalara yönelik olduğu, diğer bir kısmının ise içerdiği kelimelerin kullanılış frekansları sebebiyle tatmin edici olmadığı üzerinde durmaktadır. Dilin hâl ve gelecek arasında bir köprü olma özelliğinden hareketle hazırlanan sözlük Osmanlı Türkçesi'nde kullanılan Arapça ve Farsça kelimeleri içermektedir. Sözlükte alfabetik sıralamada Türk imlası esas alınmıştır. Bu tip çalışmaların belirli bir kültür ve bilgi seviyesine hitap etmesi gerekliliğine inanan yazarın zaman zaman açıklaması yapılan kelimeler ile kelimelerin açıklamaları arasında fonetik ilgi kurmaya çalıştığı görülmektedir.

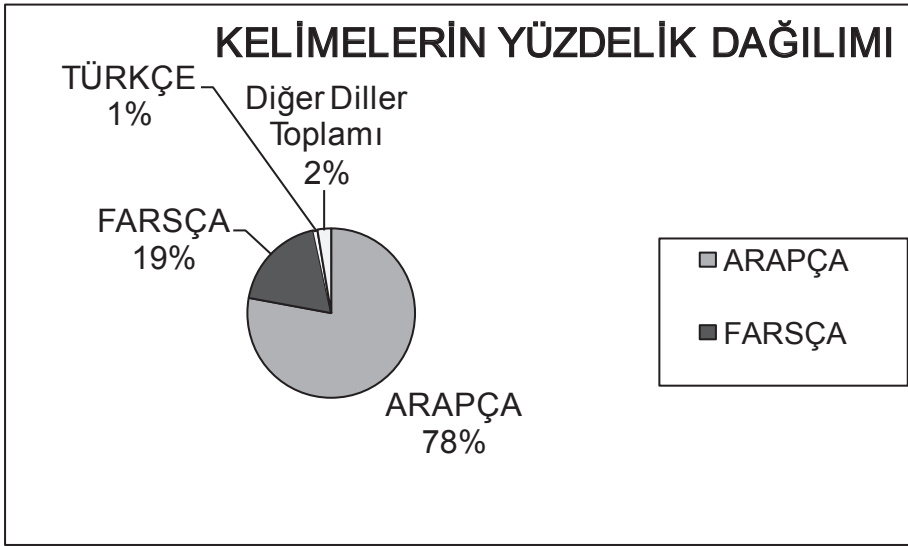
Osmanlıca-Türkçe Sözlük'te, kaç adet kelimenin kökünün hangi dilden olduğunun yanı sıra, bu değişik dil köklerinden gelen kelimelerin lügatteki yüzde

⁹ Ahmet Doğan, **Osmanlıca Türkçe Sözlük**, Akçağ Yayınları, Ankara, 1995, 736 s.

nispetleri ve bu nispetler arasında Türkçe kökenli kelimelerin adedi ve nispeti aşağıda tablo ve grafik hâlinde gösterilmiştir.

Osmanlıca-Türkçe Sözlük'deki Köklerine Göre Kelime Sayılarını ve Yüzdeler Nispetlerini Gösteren Tablo ve Grafik

Kelimelerin Yüzdeler Dağılımı			
ARAPÇA	FARŞÇA	TÜRKÇE	Diğer Diller Toplamı
14550	3490	147	489

Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Sözlük¹⁰

Arif Hikmet Par tarafından kaleme alınan ve 530 sayfadan müteşekkil **Osmanlıca Türkçe Ansiklopedik Sözlük**'te toplam 10585 ana kelime bulunmaktadır.

Bu sözlük lise ve üniversite öğrencilerinin divan edebiyatı ve Osmanlıca derslerine, eski metinleri okumada güçlük çeken kişilere yardımcı olmak amacıyla hazırlanmıştır.

Sözlüğün içindeki kelimelerin tasnifi ve analizi yapılarak, dillere göre kelime sayısı ve grafikleri ortaya kondu.

Bu eserde Arapça, Farsça ve Türkçe kelimelere yer verilmiştir. Araştırma sonucu 10585 kelime tespit edilmiştir.

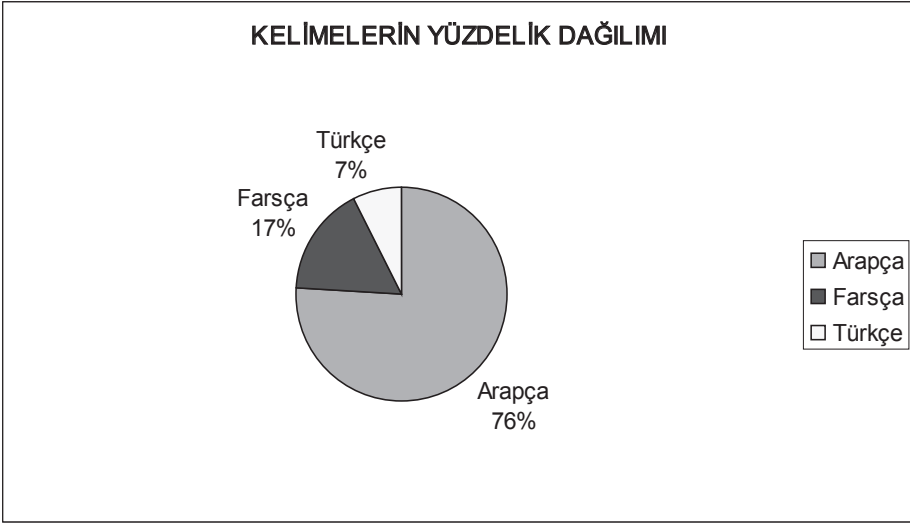
Osmanlıca Türkçe Ansiklopedik Sözlük'te, kaç adet kelimenin kökünün hangi dilden olduğunun yanı sıra, bu değişik dil köklerinden gelen kelimelerin

¹⁰ Arif Hikmet Par, **Osmanlıca Türkçe Ansiklopedik Sözlük**, Serhat Yayınları, İstanbul, 2000. 530 s.

lügatteki yüzde nispetleri ve bu nispetler arasında Türkçe kökenli kelimelerin adedi ve nispeti aşağıda **tablo** ve **grafik** hâlinde gösterilmiştir.

Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Sözlük'deki Köklerine Göre Kelime Sayılarını ve Yüzdelik Nispetlerini Gösteren Tablo ve Grafik

Kelimelerin Yüzdelik Dağılımları		
Arapça	Farsça	Türkçe
8020	1773	792

Osmanlıca Türkçe Lügât¹¹

Bir komisyon tarafından hazırlanan ve 1462 sayfadan oluşan **Osmanlıca-Türkçe Lügât**, toplam 28930 ana kelime ihtiva etmektedir.

Bu lügatta, **Risale i Nur**'da geçen Arapça ve Farsça kelime, tamlama ve kavramlarla birlikte, Türkçe ve Batı kökenli kelimeler kelimeler yer almaktadır.

Yeni Asya Neşriyat tarafından Risale i Nur eserleri seçilerek hazırlanmıştır

Eserle ilgili olarak yapılan incelemede, lügatte onbeş dilden kelime kullanılmıştır.

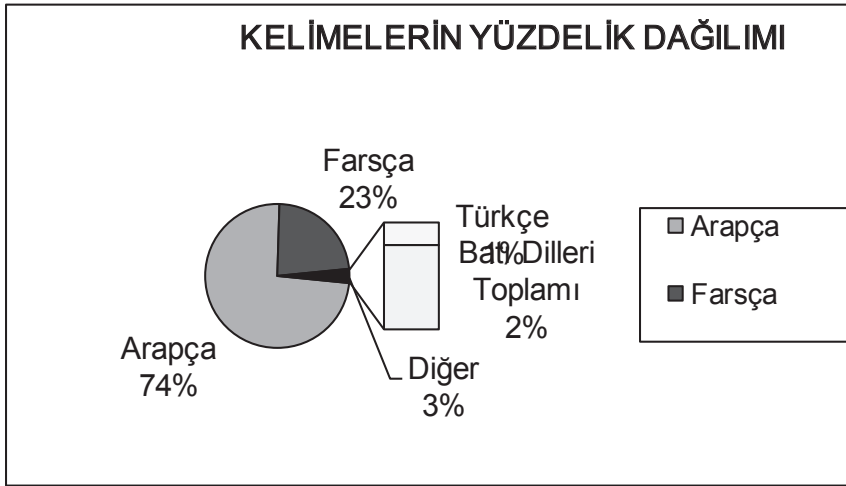
Lügati hazırlayanlarla ilgili herhangi bir bilgiye ulaşılamamıştır.

Osmanlıca-Türkçe Lügât'ta, kaç adet kelimenin kökünün hangi dilden olduğunun yanı sıra, bu değişik dil köklerinden gelen kelimelerin lügatteki yüzde nispetleri ve bu nispetler arasında Türkçe kökenli kelimelerin adedi ve nispeti aşağıda tablo ve grafik halinde gösterilmiştir.

¹¹ Komisyon, **Osmanlıca-Türkçe Lügât**, Yeni Asya Neşriyat, İstanbul, 2001. 1462 s.

Osmanlıca-Türkçe Lügât'taki Köklerine Göre Kelime Sayılarını ve Yüzelik Nispetlerini Gösteren Tablo ve Grafik

Kelimelerin Yüzelik Dağılımı			
Arapça	Farsça	Türkçe	Diğer Diller Toplamı
21392	6648	193	700

Büyük Türk Sözlüğü¹²

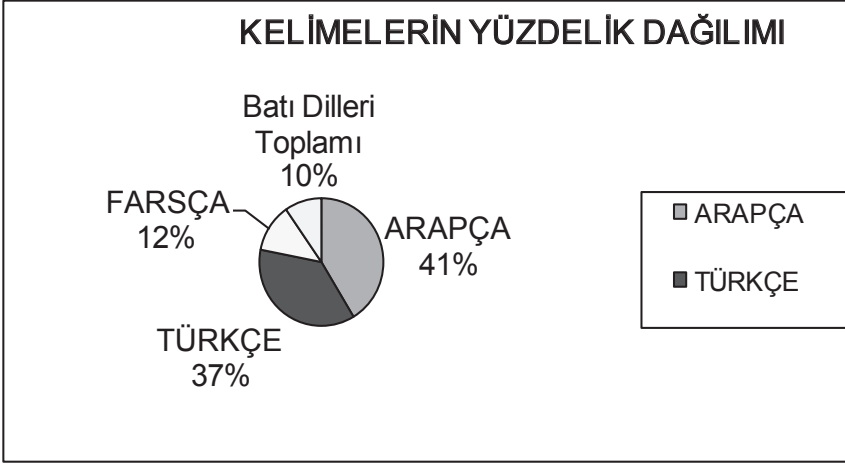
Umumi neşriyat müdürlüğünü Şevket Rado, ilmi kontrolünü Muharrem Ergin ve redaksiyonunu Yılmaz Öztuna'nın yaptığı **Hayat Büyük Türk Sözlüğü**, 1288 sayfadan ve 25381 ana kelimedenden oluşmaktadır.

Hayat Büyük Türk Sözlüğü'nde, kaç adet kelimenin kökünün hangi dilden olduğunun yanı sıra, bu değişik dil köklerinden gelen kelimelerin lügatteki yüzde nispetleri ve bu nispetler arasında Türkçe kökenli kelimelerin adedi ve nispeti aşağıda tablo ve grafik halinde gösterilmiştir.

¹² Şevket Rado-Muharrem Ergin-Yılmaz Öztuna, **Hayat Büyük Türk Sözlüğü**, Hayat Yayınları, İstanbul, t.y.. 1288 s.

Hayat Büyük Türk Sözlüğü'ndeki Köklerine Göre Kelime Sayılarını ve Yüzdeler Nispetlerini Gösteren Tablo ve Grafik

Kelimelerin Yüzdeler Dağılımı			
ARAPÇA	TÜRKÇE	FARŞA	Batı Dilleri Toplamı
10527	9310	3130	2414

Türkçe Sözlük¹³

İncelenen ve kelime analizi yapılan **Türkçe Sözlük**'ün 9. baskısı, Türk Dil Kurumu tarafından hazırlanmış, 1998'de iki cilt halinde yayımlanmıştır. Sözlük, *Bilim ve Uygulama Kolu Yayınları* tarafından yayımlanmıştır. Türkçe Sözlük, Prof. Dr. İsmail Parlatır, Prof. Dr. Nevzat Gözaydın, Prof. Dr. Hazma Zülfişar, Belgin Tezcan Aksu, Seyfullah Türkmen ve Yaşar Yılmaz tarafından hazırlanmıştır. Türkçe Sözlüğün zenginleştirilmesinde tarama işlemleri ön planda tutulmuştur. Öncelikli olarak orta öğretim kitapları taranmış; gazete ve dergilerden sözler derlenmiş; değişik meslek alanlarında kullanılan terimler toplanmış ve terim sözlüklerinden standart Türkçede yaygın olarak kullanılan sözler toplanarak Türkçe Sözlük'e eklenmiştir.

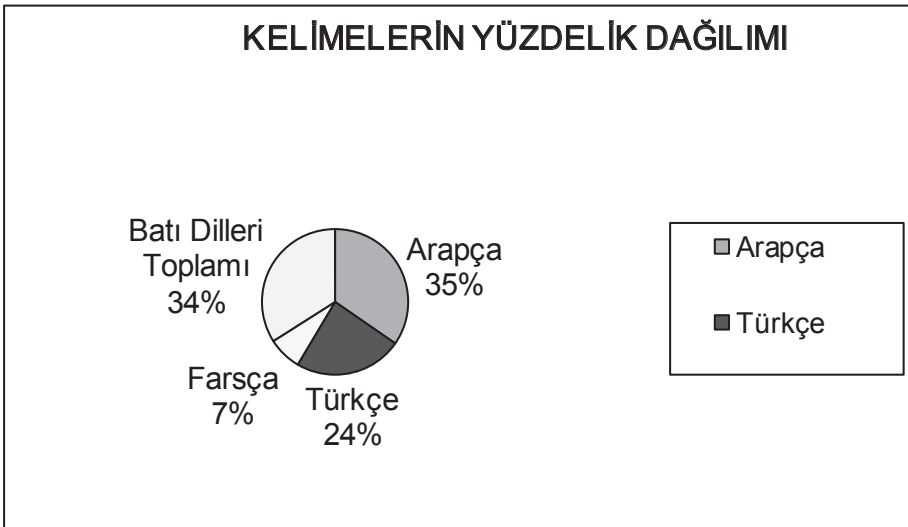
Bu çalışmada, **Türkçe Sözlük**'ün, 1998 basımı ve 9. baskısı incelendi ve kelime analizi yapıldı. Kelime analizinde dikkate alınan kök/ana kelimeler olduğu için kök kelimedenden türetilmiş, tamlama veya bileşik halde kullanılan kelimeler değerlendirmeye alınmamıştır. Yapılan analiz sonucunda toplam 18355 kelime ve bu kelimelerin hangi dillere mensup olduğunu ortaya konulmuş, ayrıca Türkçe kelimelerle diğer dillerden dilimize giren kelimelerin yüzdeler nispetleri grafik ve tablolara yansıtılmıştır.

¹³ İsmail Parlatır vd., **Türkçe Sözlük**, C:I-II, 8. baskı, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1988. 2523 s.

Türkçe Sözlük'te, kaç adet kelimenin kökünün hangi dilden olduğunun yanı sıra, bu değişik dil köklerinden gelen kelimelerin lügatteki yüzde nispetleri ve bu nispetler arasında Türkçe kökenli kelimelerin adedi ve nispeti aşağıda tablo ve grafik halinde gösterilmiştir.

Türkçe Sözlük'teki Köklerine Göre Kelime Sayılarını Ve Yüzdeleri Nispetlerini Gösteren Tablo ve Grafik

Kelimelerin Yüzdeleri Dağılımı			
Arapça	Türkçe	Farsça	Batı Dilleri Toplamı
6342	4417	1366	6230

Yeni Türkçe Lügat¹⁴

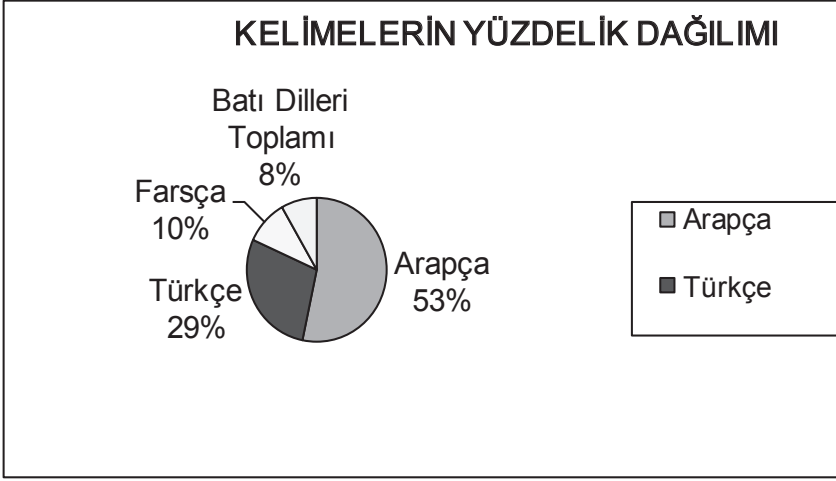
Mehmet Bahaettin Toven'in **Büyük Türkçe Lügati**, toplam 1210 sayfadan oluşmaktadır. Sözlüğün 822. sayfasından itibaren dizin bölümü başlamaktadır. Sözlükte toplam 8785 ana kelime yer almaktadır.

Yeni Türkçe Lügat'teki, kaç adet kelimenin kökünün hangi dilden olduğunun yanı sıra, bu değişik dil köklerinden gelen kelimelerin lügatteki yüzde nispetleri ve bu nispetler arasında Türkçe kökenli kelimelerin adedi ve nispeti aşağıda tablo ve grafik halinde gösterilmiştir.

¹⁴ Mehmet Bahaettin Toven, **Yeni Türkçe Lügat**, Haz. Abdülkadir Hayber, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2004. 832+378=1210 s.

Yeni Türkçe Lügat'teki Köklerine Göre Kelime Sayılarını ve Yüzdeleri Nispetlerini Gösteren Tablo ve Grafik

Kelimelerin Yüzdeleri Dağılımı			
Arapça	Türkçe	Farsça	Batı Dilleri Toplamı
9997	5386	1866	1533

Büyük Türkçe Sözlük¹⁵

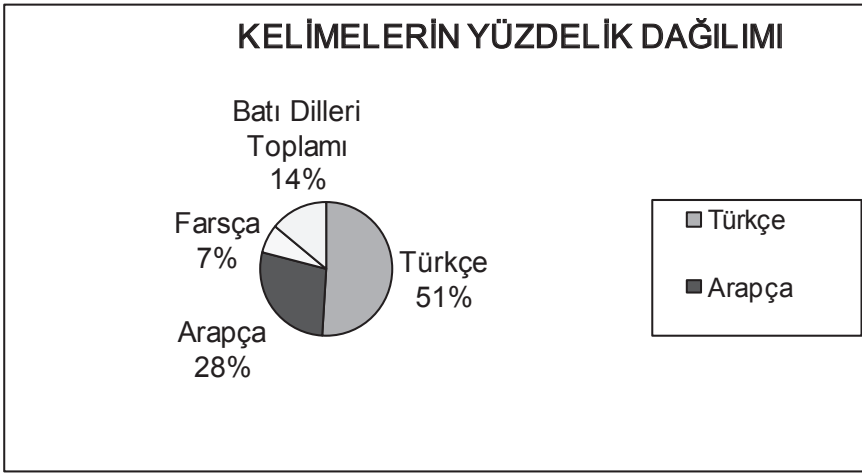
Büyük Türkçe Sözlük, ilk defa 1981'de basılmış, 1981-1986 yılları arasındaki dört baskıdan sonra genişletilmiş olarak beşinci baskısı yayınlanmıştır. Beşinci ve dokuzuncu baskılar arasındaki yayınlar beşinci baskıdaki metnin aynısıdır. Ele alınan sözlük, onuncu basımıdır ve bu basım daha geliştirilmiş, mükemmelleştirilmiştir. Yeni basımda, kelime hazinesindeki genişleme yanında, tarifler gözden geçirilmiş ilk yayınlanışlardaki eksiklikler giderilmeye çalışılmış, açıklamalar büyük şair ve yazarlardan seçilen örneklerle pekiştirilmiştir. Sözlük 1169 sayfa olup, toplam 44195 ana kelime ve bileşik kelimelerle beraber toplam 52997 kelimedenden oluşmaktadır.

Büyük Türkçe Sözlük'te, kaç adet kelimenin kökünün hangi dilden olduğunun yanı sıra, bu değişik dil köklerinden gelen kelimelerin lügatteki yüzde nispetleri ve bu nispetler arasında Türkçe kökenli kelimelerin adedi ve nispeti aşağıda tablo ve grafik halinde gösterilmiştir.

¹⁵ D.Mehmet Doğan, **Büyük Türkçe Sözlük**, 11. baskı, İz Yayıncılık, İstanbul 1996. 1169 s.

***Büyük Türkçe Sözlük*'deki Köklerine Göre Kelime Sayılarını ve Yüzdeleri Nispetlerini Gösteren Tablo ve Grafik**

Kelimelerin Yüzdeleri Dağılımı			
Türkçe	Arapça	Farsça	Batı Dilleri Toplamı
27013	14851	3680	7453

Misalli Büyük Türkçe Sözlük¹⁶

2005 Tarihinde yayınlanmış olan **Asırlar Boyu Tarihî Seyri İçinde Misalli Büyük Türkçe Sözlük**, “Sözlük Hakkında” adlı bölümde belirtildiği gibi titizlikle 34 yıl emek verilerek meydana getirilmiş muhteşem bir Türkçe sözlüktür. Üç cilt ve 3520 sayfa olan sözlük, toplam 46035 ana kelimedenden oluşmaktadır.

“61 bin ana madde ve ara madde, yaklaşık 35 bin deyim 400 müellifin 1000’e yakın eserinin taranmasıyla elde edilen 100 bin örnekle bu temel başvuru eseri”, Türkçeye bir sivil toplum kuruluşunun yaptığı önemli bir hizmet olması bakımından dikkate değerdir. Kubbealtı Lugatı’nın ilk ilmî danışma toplantılarına 1971 yılında ilim ve fikir adamları ile Türk dili üzerinde çalışmış akademisyenlerden oluşan 11 kişilik bir heyetle 1970’te Samiha Ayverdi, İlhan Ayverdi, Ekrem Hakkı Ayverdi, Nihad Sami Banarlı tarafından kurulan Kubbealtı Vakfı tarafından 1972 yılında faaliyete geçirilen dil akademisinde başlanmıştır.

İlk çalışmalarına 1971-1972 yılında başlayan danışma kurulu, Samiha Ayverdi (1905-1993), Dr. Ekrem Hakkı Ayverdi (1899-1984), Nihad Sami Banarlı (1907-1974), Tahsin Banguoğlu (1904-1989), Ömer Lütfi Barkan (1902-1979), Kaya Bilgegil (1921-1987), Abdülkadir İnan (1889-1976), Faruk Kadri

¹⁶ İlhan Ayverdi, **Misalli Büyük Türkçe Sözlük**, C:I-III, 2. Baskı, Kubbealtı Neşriyat, İstanbul, 2006. 3549 s.

Timurtaş (1925-1982), Faruk Nafiz Çamlıbel (1898-1973), Orhan Seyfi Orhon (1890-1972), Fevziye Abdullah Tansel (1912-1988)'den oluşmaktaydı. Sözlüğün yazımına 1976'da girildi ve uzun bir yol katettikten sonra dağılan akademinin bayrağını İlhan Ayverdi devraldı. Sonra Marmara Üniversitesi de bu sözlük çalışmasına iştirak etti. 34 yıl emek verilen “**Kubbealtı Lügati / Misalli Büyük Türkçe Sözlük**” nihayet Kubbealtı Neşriyat tarafından yayınlandı. 13.yüzyıldan 20. yüzyıla kadar Türkçe eserler taranarak hazırlanan, hazırlığı 1971, yazılması ise 1976 yılında başlayan Kubbealtı Lügati 34 sene süren ciddi ve zahmetli bir çalışmanın sonunda 2005 yılında tamamlanmıştır.

Sözlük'ün birinci sayfasında yer alan adların sırası şöyledir: İlhan Ayverdi, Ahmet Topaloğlu, Hayri Bilecik, Mustafa Tahralı, Fahrünnisa Bilecik, Hülya Uğur.

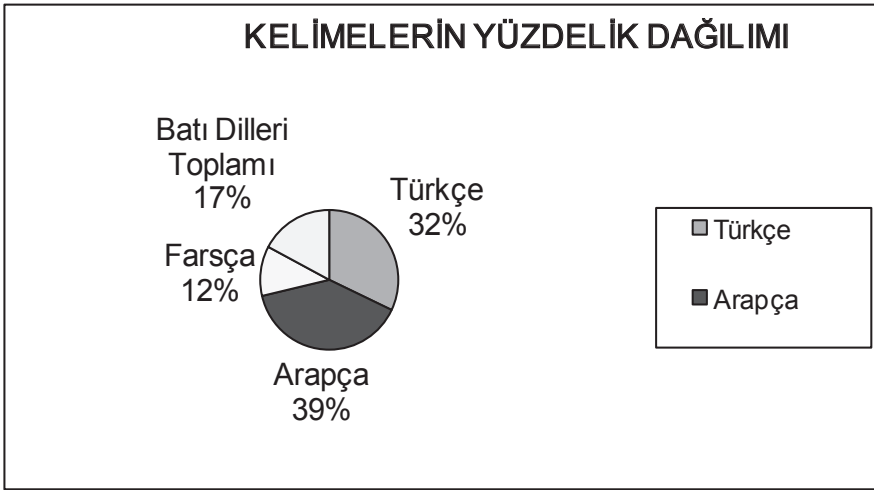
Asırlar Boyu Tarihî Seyri İçinde Misalli Büyük Türkçe Sözlük'ün Etimolojik redaksiyonunu Prof. Dr. Ahmet Topaloğlu yaptı. Arapça ve Farsça etimoloji ve imla editörlüklerini ise Prof. Dr. Mustafa Tahralı ve Hayri Bilecik üstlendi. Özel uzmanlık alanı danışmaları arasında Prof. Dr. Kenan Gürsoy (Felsefe), Prof. Dr. Tarık Akçal (Tıp), Prof. Dr. Mustafa Fayda (İlahiyat), Prof. Dr. Fahreddin Olguner (İslam Felsefesi), Prof. Honoris Causa Uğur Derman (Süsleme Sanatları) ve Prof. Dr. Muhittin Serin (Hat) gibi bir çok bilim ve fikir adamları yer aldı.

Sözlük, Kubbealtı Akademisi Kültür ve Sanat Vakfı ile Vehbi Koç Vakfı'nın yakın desteği ile yayınlandı.

Asırlar Boyu Tarihî Seyri İçinde Misalli Büyük Türkçe Sözlük'de, kaç adet kelimenin kökünün hangi dilden olduğunun yanı sıra, bu değişik dil köklerinden gelen kelimelerin lügatteki yüzde nispetleri ve bu nispetler arasında Türkçe kökenli kelimelerin adedi ve nispeti aşağıda tablo ve grafik halinde gösterilmiştir.

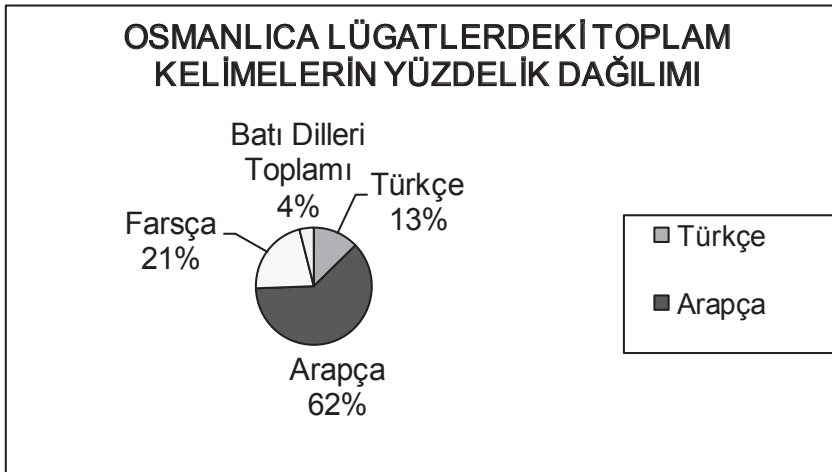
Misalli Büyük Türkçe Sözlük'deki Köklerine Göre Kelime Sayılarını Ve Yüzdeler Nispetlerini Gösteren Tablo ve Grafik

Kelimelerin Yüzdeler Dağılımı			
Türkçe	Arapça	Farsça	Batı Dilleri Toplamı
13777	17179	5010	7516

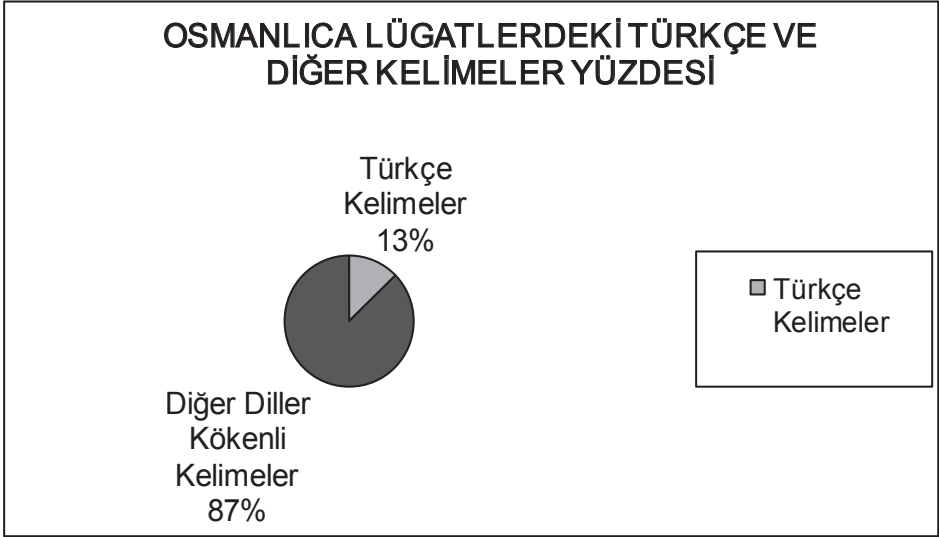

SONUÇ

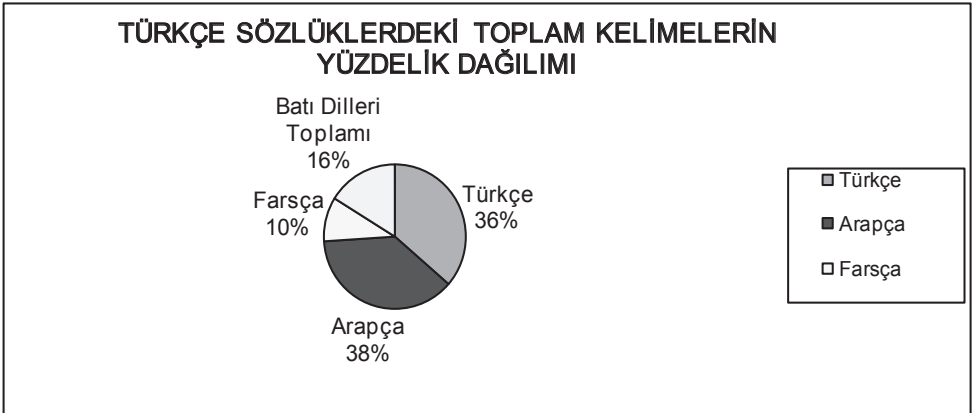
On Bir Osmanlıca Lügatindeki Toplam Kelimelerin Yüzdeler Dağılımı

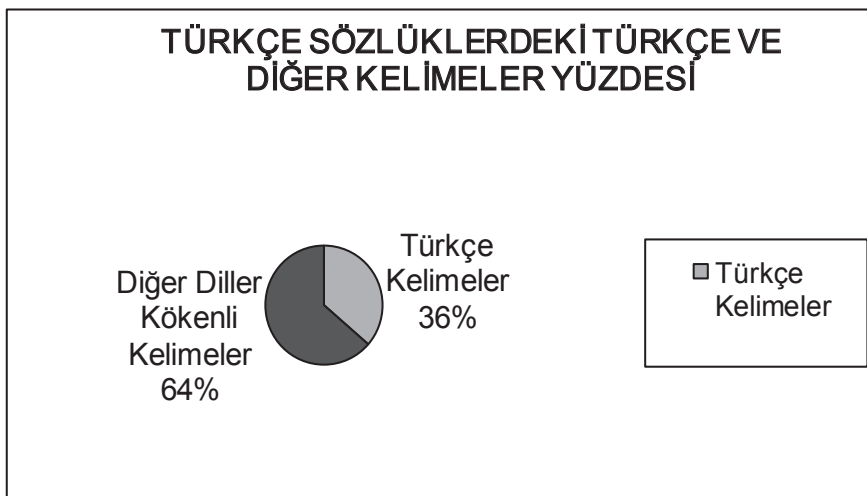
On Bir Osmanlıca Lügatindeki Türkçe ve Diğer Kelimeler Yüzdesi

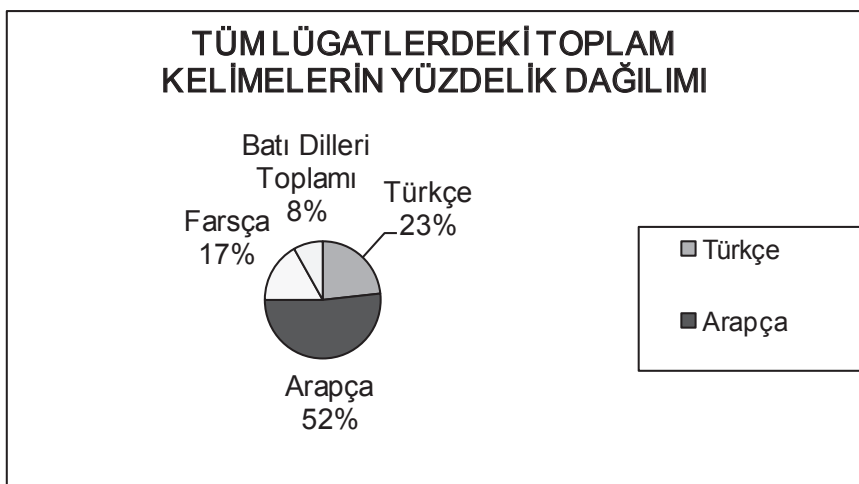
Türkçe Sözlükteki Toplam Kelimelerin Yüzdelerik Dağılımı

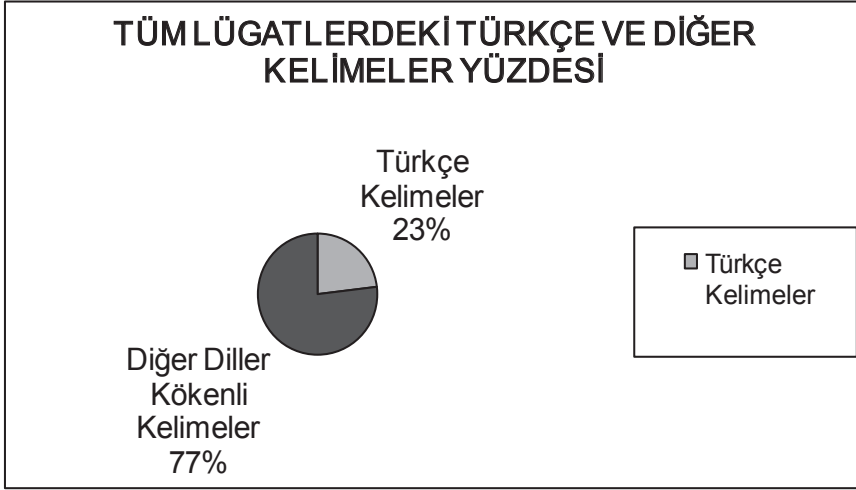
Beş Türkçe Sözlükteki Türkçe ve Diğer Kelimeler Yüzdesi

Tüm Lügat ve Sözlüklerdeki Toplam Kelimelerin Yüzelik Dağılımı

Tüm Lügat ve Sözlüklerdeki Türkçe ve Diğer Kelimeler Yüzdesi

Sonuç olarak bu çalışmada Türkçe kökenli kelimeleri ve asırlar boyu işlenerek ve kullanılarak Türkçeleşmiş kelimeleri, sayılarını kökenlerine göre tablolarda ortaya koyduk, karşılaştırdık ve Türk dilinde Türkçe kökenli kelimelerle, Türkçeleşmiş kelimelerin nispetlerini tablolar hâlinde gösterdik.

Bu inceleme ve tablolardaki gözlemlerden şunu çıkarmak mümkündür: Asırlar boyu kullanılarak kelime alışverişiyle zenginleşmiş Türkçedeki diğer diller kökenli Türkçeleşmiş kelimeleri tasfiye etmek yerine, zenginleşmiş Türk dilini koruyabilmek için metotlar geliştirmek, en isabetli yol olur/du.

KAYNAKÇA

Ahmet Rasim, (t.y.), **Mükemmel Kamus-ı Osmanî**, Dersaadet.

Ali Nazîma-Reşâd, (1319), **Mükemmel Osmanlı Lügati**, Dersaadet: Hacı Hüseyin Efendi Matbaası.

Ali Seydî, (1908), **Resimli Kamus-ı Osmanî**, Dar'ül-Hilafet'il-Aliyye: Matbaa ve Kütüphane-i Cihan.

Ayverdi, İlhan, (2006), **Misalli Büyük Türkçe Sözlük**, C:I-III, 2. Baskı, İstanbul: Kubbealtı Neşriyat.

Beyreli, Latif, (2002), "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Dilde Sadeleşme Akımında Türkçe Sözlüklerin Yeri", **Osmanlı**, Cilt: 9, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, ss.518-523.

Devellioğlu, Ferit, (1997), **Osmanlıca- Türkçe Ansiklopedik Lügat**, 14. baskı, Ankara: Aydın Kitabevi Yayınları.

Doğan, Ahmet, (1995, 1999), **Osmanlıca Türkçe Sözlük**, Ankara: Akçağ Yayınları.

Doğan, D.Mehmet, (1996), **Büyük Türkçe Sözlük**, 11. baskı, İstanbul: İz Yayıncılık.

Hüseyin Kazım Kadri, (C: I, 1927, C: II, 1928, C: III, 1943, C: IV, 1945), **Türk Lügati: Türk Dillerinin İştikakı ve Edebî Lügatleri**, C:I-IV, İstanbul: Devlet Matbaası.

Komisyon, (2001), **Osmanlıca-Türkçe Lügat**, İstanbul: Yeni Asya Neşriyat.

Muallim Naci, (1987), **Lügat-ı Naci**, İstanbul: Çağrı Yayınları.

Özön, Mustafa Nihat, (1962), **Türkçe Yabancı Kelimeler Sözlüğü**, İstanbul: İnkılap ve Aka Yayınları.

Özön, Mustafa Nihat, (1973), **Büyük Osmanlıca-Türkçe Sözlük**, 5. Baskı, İstanbul: İnkılap ve Aka Yayınları.

Par, Arif Hikmet, (2000), **Osmanlıca Türkçe Ansiklopedik Sözlük**, İstanbul: Serhat Yayınları.

Parlatır, İsmail vd., (1988), **Türkçe Sözlük**, C: I-II, 8. baskı, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları.

Rado, Şevket-Ergin, Muharrem-Öztuna, Yılmaz, (t.y.), **Hayat Büyük Türk Sözlüğü**, İstanbul: Hayat Yayınları.

Şemseddin Sami, (1901), **Kamus-ı Türkî**, Dersaâdet: İkdâm Matbaası.

Toven, Mehmet Bahaettin, (2004), **Yeni Türkçe Lügat**, Haz. Abdülkadir Hayber, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

КОНЦЕПТУАЛИЗАЦИЯ ОБРАЗА ЧЕЛОВЕКА В ТУРЕЦКОЙ НАИВНОЙ КАРТИНЕ МИРА (НА МАТЕРИАЛЕ СОМАТИЧЕСКОЙ ФРАЗЕОЛОГИИ)

BUKULOVA, Marina/БУКУЛОВА, Марина
RUSYA/RUSSIA/РОССИЯ

ÖZET

Bu bildiri, Türk Dili somatik (beden öğeleri konulu) atasözleri ve deyimler bazında Türk Dili Dünya Resmi'nde insan suretini tarif etmeyi amaçlamaktadır. Geleneksel olarak insan 'dış insan' ve 'iç insan' olarak ayrılır. Burada adı geçen terimler kararlaştırılmıştır. Çünkü bu terimler bütünsel nesneyi gösterir. 'Dış insan' ilk önce görsel algılanılabilir. 'İç insan'ın bünyesindeki esas öğeler ise 'entellektüel yetenek ve hâller', 'entellektüel faaliyetleri'dir.

Anahtar Kelimeler: Somatik atasözler ve deyimler.

ABSTRACT

The aim of this work is to make an attempt to describe a human's figure in native Turkish linguistic picture on basis of Turkish somatic phraseology. The traditional approach to human's description consists in dividing a human by 'external' and 'internal human'. These terms are rather relative because mean a complete object. Cognition of 'external human' bases above all on visual perception which is the initial and primitive stage of the perception of external human beginning with human's visual look. As a constituent of structure of 'external human' traditionally are marked out such fields "intellectual and conditions of a man", "intellectual activities".

Key Words: Turkish somatic phraseology.

Целью настоящей работы является попытка описания образа человека в наивной языковой картине мира на материале соматической фразеологии турецкого языка.

Традиционный подход к описанию человека состоит в разделении его на «внешнего» и «внутреннего» человека. Эти термины являются достаточно условными, так как подразумевают целостный объект. Исходя из философского определения понятий «внешнее» и «внутреннее» (философская категория «внешнее... в процессе познания выступает как то, что обнаруживается непосредственно, дано в наблюдении...; внутреннее же ... может быть выявлено благодаря теоретическому исследованию»

[БЭС, 1998; 93]), познание «внешнего человека» основано прежде всего на восприятии зрительном, являющемся базой первичной и примитивной ступени восприятия «внешнего человека», которая начинается с его визуального облика. В качестве базовых составляющих структуры «внутреннего человека» традиционно выделяют поля «интеллектуальные способности и состояния», «интеллектуальная деятельность».

Итак, на основе зрительного восприятия как «главного способа эстетического восприятия» [Ковшова, 2004; 603] формируются портретные номинации человека. Описание внешности на примере исследуемого материала производится с учетом денотативных и коннотативных характеристик внешности.

В менталитете турецкого человека, равно как и любого другого, внешность имеет превалирующее значение для лиц женского пола, вследствие чего подавляющее большинство фразеологических единиц (далее - ФЕ) описывает женскую красоту или непривлекательность. Понятие привлекательности на примере рассматриваемого материала покрывает значительно большую часть семантического пространства, нежели понятие непривлекательности, что можно объяснить тем, что «именно красота является максимальным и минимальным условием бытия человека» [Вендина, 2004; 161]. Соматические компоненты ФЕ, описывающих женскую привлекательность, являются наиболее важными составляющими женской красоты, так как именно на них сделало акцент языковое сознание. Красивой в сознании «наивного турка» представляется полная, длинноволосая женщина с большими выразительными глазами и четко очерченными бровями, с румяными щеками и красным цветом губ.

Женская привлекательность в ее статичном состоянии описывается при помощи цветовых характеристик, через образы алого цвета щек и губ, связанные в наивном восприятии с представлением о здоровье, физической и жизненной силе (ср.: *-in dudağında kan damlar* – погов. *кровь с молоком* (букв.: «с ее губ капает кровь»); *-in yanağında kan damlıyor* – погов. *кровь с молоком* (букв.: «с ее щеки капает кровь»)). Женская красота в ТЯКМ не только зрима, но и осязаема, ощутима. Одним из ее важных критериев, получившим отражение в языке, является объем тела, а именно полнота, реализующаяся через образы красивой, здоровой, полной жизненных соков плоти (ср.: *ла «дирхем мяса покрывает тысячу недостатков»*); *etli butlu (canlı)* – *полная, дородная, цветущая, пышущая здоровьем* (букв.: «с мясом, с ногой (ляжской)»)).

В наивном представлении о красоте женского лица акцент ставится на брови и глаза (ср.: *kaş ile göz, gerisi (kalani, artanı, dahası) söz* – *самое красивое – брови и глаза, остальное – не суть важно* (букв.: «бровь с

глазом, а остальное - слово»)). Что касается красоты женского тела, то его характеризует наличие таких органов как руки и ноги (ляжки) (ср.: *-in kolu budu yerinde olmak* – стройная, хорошо сложенная (букв.: «ее рука и нога (ляжка) на месте»)).

В описании женской привлекательности используются фитонимы, а именно «королева цветов» роза как универсальный символ красоты (ср.: *güldükçe uanağında güller açıyor* – очень красивая (букв.: «когда смеется, на щеках распускаются розы»)). Данная ФЕ описывает красоту в ее динамике, т.е. красоту, проявляющуюся в движении. Прелесть женственности передает также зооморфная метафора, а именно рыба (ср.: *balık etli* – полная, привлекательная (о женщине) (букв.: «с мясом рыбы»)). В данной ФЕ народное представление о женской плоти отражается в языке через образ деликатесного нежного мяса рыбы. Характерным является то, что женская привлекательность сравнивается с едой, а именно рыбой, как отмечено выше, и костным мозгом (ср.: *ilik gibi* – б) разг. аппетитная, ядреная (о женщине) (букв.: «как костный мозг»)), который считается очень вкусным составляющим костей. Костный мозг представляет собой дрожашую светящуюся прозрачную субстанцию, и именно такие его характеристики, очевидно, позволяют народному мышлению ассоциировать с ним женщину.

Что касается концепта мужской красоты, то в лице мужчины, так же как и в лице женщины, акцент делается на глаза и брови (ср.: *kaşlı gözülü* – симпатичный, красивый (букв.: «с бровями, с глазами»)), а также подчеркивается наличие головы и уха (ср.: *kelle kulak yerinde olmak* – иметь все при себе, быть хорошо сложенным (букв.: «голова, ухо на месте»)).

Большинство ФЕ, не имеющих гендерной дифференциации, содержат в своей семантике свойство радовать глаз, ласкать и привлекать взгляд (ср.: *göz okşatacak* – ласкать взор (взгляд) (букв.: «ласкать глаз»); *göz alıcı* – б) чарующий, обаятельный; очаровательный, привлекательный (букв.: «забирающий глаза»); *göze hoş görünen* – приятный для глаз, ласкающий взор (букв.: «видящийся глазу приятным»)), что связано с удовлетворением эстетических требований зрительного восприятия (ср. также: *-in yüzüne bakılır* – привлекательный, симпатичный (букв.: «в лицо ему смотрится»)).

Интерес вызывает паремия *-in alnında şeytan tüyü var* – погов. быть очень привлекательным и пользоваться большим успехом у лиц противоположного пола (букв.: «на лбу у него/нее волосок шайтана»). *Şeytan*, как известно - персонаж арабского религиозного мира, известный в христианской религии как сатана. *Tüy* «волосок (на теле)», в турецкой языковой картине мира является символом привлекательности и жизненной силы. В данной паремии красота, как не поддающееся логическому пониманию явление, приобретает магическую, «страшную» силу, сакральное значение, ассоциируясь с «нечистой силой».

Паремия *kör ölür badem gözlü olur, kel ölür sırta saçlı olur* - умирает слепой – говорят, что у него были миндалевидные глаза, умирает лысый – говорят, что у него были белокурые волосы (букв.: «умирает слепой – становится с миндалевидными глазами, умирает лысый – становится с белокурыми волосами») носит культурно-национальную маркировку. В ней находит отражение концепт красоты – это миндалевидные глаза и белокурые волосы, и народная традиция не говорить плохо о покойнике.

При передаче понятия непривлекательности используются квазисинонимы соматизма «лицо» *yüz* – «физиономия, рожа» *surat, çehre*. Коннотативные характеристики непривлекательности в ее статичном состоянии характеризуются понятием бедности/недостаточности физиономии (ср.: *çehre fikarası* – *страшила, очень некрасивый* (букв.: «бедность физиономии»); *çehre züğürdü* – *безобразный, очень некрасивый (о внешности)* (букв.: «нуждающаяся физиономия»)), а также через образы нецельности или вообще отсутствия внешнего облика (ср.: *-in üstü başı dökülmek* – *иметь жалкий вид* (букв.: «верх, голова осыпается»; *-in üstü başı kalmamak* – *быть плохо одетым, быть потрепанным* (букв.: «верх, голова не остались»)). Такие составляющие непривлекательности как хмурость, мрачность лица, народное сознание отождествляет с острыми, колючими осколками (ср.: *-in suratından (yüzünden) düşen yüz parça* – *хмурый, мрачный, недовольный, злой; с кислой физиономией* (букв.: «упавшее с его физиономии (лица) разбивается на сто осколков»)). Анализ внутренней формы данной ФЕ рисует в представлении образ о составной компоненте лица, которое, отделяясь, не дарит тепло и улыбку, а падает на землю и разбивается на сотни осколков.

Наблюдается сравнение с пищей, относящейся к категории отходов (ср.: *işketbe suratlı* – *груб. черти на нем горох молотили* (букв.: «с рожей как потроха»)). Фиксируется неудовлетворение эстетическим требованиям зрительного восприятия (ср.: *-in yüzüne bakılmaz* – *непривлекательный, неприятный* (букв.: «в лицо ему не смотрится»)). В большинстве случаев этот параметр фиксирует непривлекательность как отклонение от нормы (ср.: *göze batmak* – а) *бросаться (бить) в глаза, привлекать внимание чем-л.; колоть глаза, мозолить глаза б) предстать (показаться) в неприятном (некрасивом, неприятном) виде* (букв.: «утонуть в глазу»); *eğri çehreli* – *суровый, угрюмый, хмурый* (букв.: «с кривой рожей»); *-in suratı bir karış* – *злая (мрачная, раздраженная) физиономия* (букв.: «физиономия его одна пядь»)). В последней ФЕ непривлекательность передается метафорическим сравнением с маленькой мерой длины – пядью, которая ассоциируется с маленьким, или, точнее, уменьшившимся, сжавшимся лицом, каким оно становится в наморщенном, нахмуренном виде.

Непривлекательность также имеет гендерную дифференциацию. Так, отсутствие волос на голове осознается как недостаток мужской внешности (ср.: *başım kel mi benim?* – чем я не вышел? Что во мне вам не нравится? (букв.: «разве голова моя лысая?»)). Сходную функцию несет фитоним «тыква» как символ гладкой поверхности и предмет, соответствующий форме головы (явление метонимии) (ср.: *-in yalınayak başı kabak* – в лохмотьях, в небрежном виде (букв.: «ноги босые, голова – как тыква»)). Как видно из примеров (см. также приведенные выше примеры), образы жизненной состоятельности, силы, молодости, сексуальной привлекательности связываются с наличием волос на голове, отсутствие волос осмысляется как некрасивость, неопрятность и плохое здоровье.

Понятие женской непривлекательности передается путем сравнения с таким малозначимым по ценности предметом домашнего обихода как банные сандалии. Обычно банные сандалии бывают сделаны из дерева и не отличаются изяществом по форме (ср.: *hatat nalını suratlı* – чудовищно безобразная (о женщине) образина (букв.: «с рожей как банные деревянные сандалии»)).

В сферу «Денотативные характеристики внешности» описание черт лица и тела происходит с участием следующих компонентов:

А) активное участие в описании черт лица принимают названия животных, т.е. зоонимы. Распространенность и некоторая универсальность ФЕ с компонентом-зоонимом объясняется тем, что животные, тесно «соседствуя» с человеком на протяжении всего времени его существования, также являются «доступным элементом знания». Как пишет Т.В. Козлова, зоонимы «... активно используются в качестве образной характеристики человека, обладают высоким коннотативным потенциалом» [Козлова, 2001; 3].

Наибольшее количество ФЕ с компонентом-зоонимом описывают глаза (ср.: *ahı gözlü, gözleri ahı* – глаза как у серны (букв.: «с глазами, как у серны»); *gazal gözleri* – большие и красивые глаза с поволокой (букв.: «глаза как у газели»); *deve gözü* – большезлазый (букв.: «верблюжий глаз»); *kepene göz* – а) глубоко посаженные глаза; б) имеющий очень маленькие глаза (букв.: «глаза как клещ»); *fil dişli gibi* – матово – бледный, цвета слоновой кости (букв.: «как зубы слона»); *deve dudak(lı)* – с отвисшей губой (букв.: «верблюжья губа»); *leylek basak* – с тонкими, стройными ногами (букв.: «нога как у лебедя»); *koç burunu* – нос с горбинкой (букв.: «нос как у барана»)).

Б) в описании частей лица и тела также участвуют фитонимы (ср.: *mazi irisi gözler* – огромные черные глаза (букв.: «глаза как крупная туя»); *-in boynı armut sarına dönmek* – отощать, сильно похудеть (букв.: «его шея превратилась в черенок груши»); *kabak kafa(lı) (gibi)* – а) лысый, плешивый

(букв.: «тыквенноголовый»); *ayva göbekli* – втянутый пупок (букв.: «с пупком как айва»); *tuştula suratlı* – морщинистое лицо (букв.: «с лицом как мушмула»); *gül uyanak* – щеки как розы (букв.: «щеки как роза»).

В) описание соматизмов осуществляется также путем сравнения с предметами домашнего обихода, с наиболее характерными их признаками. Большинство этих ФЕ имеет пейоративную оценку (ср.: *ayna göz* – с большими блестящими глазами (букв.: «глаз как зеркало»); *gözleri fincan gibi olmak* – а) иметь большие (как плошки) глаза (букв.: «иметь глаза как чашки»); *kerçe surat* – очень маленькое лицо, лицо с кулачок (букв.: «физиономия как половник»); *tas surat* – круглое и глупое лицо (букв.: «физиономия как таз»); *kerçe kulak* – лопоухий (букв.: «ухо как половник»); *çanak ağızlı* – большой, огромный (о рте), рот до ушей (букв.: «со ртом как котел»); *fiçi karınlı* – толстопузый, пузатый (букв.: «с животом как бочка»).

Г) следующий способ описания осуществляется при помощи названий оружия, которое символизирует историческое прошлое народа. ФЕ с данными компонентами связаны с образами силы и великолепия и имеют положительную оценку (ср.: *tunç bilekli* – обладающий очень сильной рукой (букв.: «с бронзовым запястьем»); *kalkan elli* – а) с сильными руками (букв.: «с руками как щит»); *pala büyük* – длинные густые усы (букв.: «усы как сабля»).

Д) предметы искусства, такие как кисть для рисования, чернильница, скрипка. ФЕ с данными компонентами отражают представление с изящной красотой, которая связана с образами искусства (ср.: *-in ağzı hokka gibi* – ротик, губки бантиком (букв.: «рот как чернильница»); *kalem kaşlı* – имеющий длинные, словно нарисованные брови (букв.: «с бровями, как кисть для красок»); *ketan kaş* – брови дугой (букв.: «бровь как скрипка»); *kalem parmaklı* – имеющий длинные сильные пальцы (букв.: «с пальцами как кисть для рисования»).

Е) наименования тканей (ср.: *püskül püskül kaşlar* – мохнатые густые брови (букв.: «брови как бахрома»); *kaytan büyük(lü)* – имеющий длинные и тонкие усы (букв.: «с усами как шнур»); *iplik gibi saçları var* – у нее волосы как шелк (букв.: «у нее волосы как шелк»).

Ж) собственно соматизмы (ср.: *gaga burun* – 1. орлиный (крючковатый) нос; 2. 1) с орлиным (крючковатым) носом; 2) носатый (букв.: «нос как клюв»); *götten basaklı* (груб.) – коротышка, коротконогий (букв.: «с ногами от попы»); *parmak kadar* – маленький (о ребенке) (букв.: «с палец»); *-in bir dudağı yerde bir dudağı gökte* – фольк. великан огромного роста (букв.: «одна губа на земле, другая губа на небе»).

З) «Портретная» номинация (ср.: *ak gözlü* – а) светлоглазый (букв.: «с белыми глазами»); *çekik gözlü* – раскосый, с раскосыми глазами; узкоглазый

(об азиатском разрезе глаз) (букв.: «с удлинёнными глазами»); *derine kaştıç gözler* – запавшие глаза (букв.: «убежавшие в кожу глаза»); *yaуvan burunlu* – широконосый (букв.: «с плоским носом»).

Стратификация рассмотренного материала позволяет сделать следующие выводы:

Рассмотренный фрагмент наивной картины мира позволяет говорить о метафоричном языковом мышлении. ФЕ, образованные на основе метафоры, в основном являются ассоциативными. Признаки, лежащие в основе их образования, часто не присущи самому явлению, но выражают национально-культурные ассоциации, понятные в данном лингвокультурном сообществе.

Описание внешности происходит с участием как зрительного восприятия, так и сенсорно-вкусового, эмоционального и этического восприятия.

В описании внешности активное участие принимают объекты окружающего мира (флора и фауна), а также предметы домашнего обихода, искусства, военное оружие. ФЕ с такими компонентами, как правило, носят культурно-национальную маркировку, и отображают своеобразие языковой системы этноса, его традиции и обычаи.

Оценка умственных способностей человека в турецкой языковой картине мира находит различное вербальное выражение в составе ФЕ в силу выбора различных оснований для положительной или отрицательной оценки реалий мира и понятий (в данном случае, интеллектуальных способностей человека) носителями того или иного опыта. Примечательно, что интеллектуальные способности человека в турецкой языковой картине мира оцениваются в дихотомии умный/глупый, средние способности отражения не находят.

Ум представляет собой базовый концепт интеллектуальной и ментальной сферы внутреннего мира человека. «В языках, в которых название головы имеет ментальное значение, эта часть тела представляется в языковой картине мира как вместилище, в котором находится мозг» [Аркадьев, 2002; 76]. В соответствии с этим высказыванием, локусом ума в наивной турецкой картине мира является голова, так как мыслительная деятельность связана с мозгом, который находится в соответствующей области человеческого тела.

Следует заметить, что для тюркских языков характерно явление синонимии на уровне соматических терминов. Для различных функций приспособлено несколько названий одного анатомического органа. Центром интеллектуальных и ментальных состояний человека в турецкой наивной картине мира является *kafa* «голова».

Kafa как олицетворение ума мыслится «несколькояко»:

А) как полый сосуд, заполненный или незаполненный (мозгами, знаниями) (ср.: *boş kafalı* – *пустоголовый (человек), глупый* (букв.: «с пустой головой»));

Б) отождествляется с механизмом, функционирующим исправно либо нет, в зависимости от оценки умственных способностей субъекта (ср.: *-in kafasını işletmek* – *шевельть мозгами* (букв.: «заставлять голову работать»));

В) описывается в терминах войны, то есть выступает как объект/ субъект, могущий или не могущий быть вооруженным, а также как объект, по отношению к которому могут совершаться военизированные действия: (ср.: *kafadan gayri müsellağ* – *неумный, глупый, винтиков не хватает* (букв.: «с головой, неспособной носить оружие, с нестройной головой»); *kafa patlatmak* – *ломать голову над чем-л.* (букв.: «взрывать голову»). ФЕ данной группы содержат национально-культурные маркеры, отражая историческое прошлое народа.

Наряду со степенью наполненности «сосуда», важную роль играет и сам объем «сосуда», объясняемое тем, что большое количество легче вместить в большую емкость. Выражаясь точнее, одним из критериев оценки умственных способностей человека в наивной турецкой языковой картине мира является размер головы (ср.: *büyük kafalı* – *очень умный; образованный* (букв.: «с большой головой»). Важную роль в характеристике умного или глупого человека играет зооморфная и растительная метафора. *Kafa* отождествляется с животными и растениями, имеющими в турецкой языковой картине мира отрицательную коннотацию (ср.: *horoz kafalı* – *безмозглый, с куриными мозгами* (букв.: «с головой петуха»); *at kafalı* – *тупица, болван, дурак* (букв.: «с головой как лошадь»); *kabak kafa(lu) (gibi)* – *пустоголовый, глупый* (букв.: «тыквенноголовый», «с головой как тыква»)).

Kafa также является локусом воображения, воскрешающего как образы прошлого (в этом отношении воображение сближается с памятью) так и образы будущего, включая в себя элементы творческого процесса (ср.: *-in kafasından geçmek* – *проноситься в голове, возникать в воображении* (букв.: «проходить через голову»)).

Kafa осмысливается и как орган ментального восприятия, с которым мы объединяем и сознание. *Kafa* как вместилище, как сосуд, обладает способностью принимать и локализовать в себе различные представления о чем-либо. Временное отсутствие способности восприятия связывается с различными дисфункциями *kafa*: *-in kafası bozulmak* – 1) перестать соображать – о голове (букв.: «его голова испортилась»).

Kafa также связывается с мыслями, и собственно образом мыслей, умонастроением человека (ср.: *-in kafası karışmak* – *помутиться в голове*;

спутаться о мыслях (букв.: «его голова спуталась»); *eski kafa* – человек старых воззрений (букв.: «старая голова»)).

Голова является также местом локализации памяти (ср.: *-i, -in kafasında tutmak* – держать в голове, помнить, иметь в виду (букв.: «держать в голове»)).

Главной метафорой, создающей образ человека глупого, является метафора зооморфная. Голова человека, или его мозги, могут быть уподоблены какому-л. животному (ср.: *at kafalı* – тупица, болван, дурак (букв.: «с лошадиной головой»); *horoz kafalı* – безмозглый, с куриными мозгами (букв.: «с петушиной головой»); *kuş beyinli* – с птичьим умом, глупый (букв.: «с птичьим мозгом»)). Растительная метафора также принимает участие в характеристике глупого человека (ср.: *kabak kafa(li) (gibi)* – б) пустоголовый, глупый (букв.: «тыквенноголовый»)). Концепт глупости осмысливается на основе следующей ассоциативной базы:

Отсутствие головы (ср.: *adamda kafa yok ki* – нет у человека головы на плечах (букв.: «у человека же нет головы»));

Незаполненность, пустота головы (ср.: *-in kafası boş* – глупый, пустоголовый (букв.: «его голова пустая»));

Неполноценность головы (ср.: *kafadan sakat* – безголовый, безмозглый (букв.: «с неполноценной головой»));

Дисфункция головы (ср.: *-in kafası çalışmaz* – глупый (букв.: «его голова не работает»));

Кроме того, образ избыточности плоти на голове, затрудняющей ее функционирование, и используется для обозначения представления о глупом человеке (ср.: *et kafalı* – тупоголовый, тупой (букв.: «с мясной головой»); *-in kafası kalın* – тупоголовый, глупый (букв.: «его голова толстая»)).

Само понятие «интеллектуальная деятельность» осмысливается в языке как деятельность, осуществляемая мозгом (ср.: *beyin edisi* – психол. мозговая деятельность, работа мозга (букв.: «деятельность мозга»)). Местом осуществления умственной деятельности является, несомненно, голова – вместилище мозга. Представление об умственном процессе осмысливается через образы эксплуатации головы, работы головой (ср.: *-in kafasıyla çalışmak* – работать головой, заниматься умственным трудом (букв.: «работать головой»); *-in kafasını işletmek* – шевелить мозгами (букв.: «использовать голову»)). Являющаяся знаком-индексом пантомимика напряженно размышляющего человека также нашла языковое отражение (ср.: *büyük falı ile teşgul olmak* – покручивать усы, задумавшись (букв.: «быть занятым гаданием на усах»); *iki eli şakaklarında düşünmek* – (букв.: «думать, охватив голову руками»)).

Образ человека, который ухватил суть предмета, моделируется через образы араба, у которого открылись глаза (ср.: *arabın gözü açıldı* – *наконец он понял, наконец до него дошло* (букв.: «глаз араба открылся»)). В настоящей паремии образ араба сформирован на основе ассоциации с пошехонцем, чужеродным для данного социума элементом, не знакомым с его требованиями и правилами. Другой образ рождается на основе ассоциации с персонифицированной ногой, ступившей в воду (ср.: *ayak suya erdi (girdi)* – *до него, наконец, дошло; он взялся, наконец, за ум* (букв.: «нога дошла до воды (вошла в воду)»)). Вода как светлая, освежающая субстанция является здесь олицетворением просветления, знания. Представление о сути предмета ассоциируется и с костным остовом рыбы как серединной и глубоко расположенной составляющей ее тушки (ср.: *balığın bel kemiğini bulmak* – *докопаться до главного, дойти до сути (дела)* (букв.: «найти поясничную кость рыбы»)).

Идея о непродуктивной мыслительной деятельности осмысляется через образы головы, которая либо плохо функционирует, либо осмысляется как емкость, непроницаемая для восприятия (ср.: *-in kafası almamak* – *1) не понимать; не воспринимать; не мочь взять в толк; не укладываться в голове* (букв.: «голова не берет»); *-in kafası geç işlemek* – *медленно (туго) соображать* (букв.: «его голова медленно работает»)).

Данное эскизное описание «внутреннего человека» позволяет сделать следующие выводы:

1. В соответствие с универсальным положением, «внутренний человек» на фразеологическом уровне моделируется по образу внешнего (материального) человека. По наивным представлениям, отраженным в образном наименовании человека, представление о тех или иных интеллектуальных и внутренних свойств, эмоциональных переживаниях находит языковое отражение через образы определенной части тела, наделяемой теми или иными характеристиками. Вот почему в описании «внутреннего человека», наряду с зоонимами, фитонимами и артефактами, наиболее активно участвуют собственно соматизмы.

2. В отношении соматических органов в составе ФЕ и паремий турецкого языка наблюдается тенденция к персонификации. По Дж. Лакоффу, метафоры персонификации «позволяют осмыслять происходящее, олицетворяя его» [Лакофф, 2004; 60]. Эффект метафоры персонификации формирует особую экспрессивность смысла ФЕ и паремии.

3. На основании анализа зооморфных, растительных метафор в составе ФЕ можно сделать выводы о роли и значении задействованных в ФЕ животных и растений в языковой картине мира этноса. Сведения об

артефактах в составе ФЕ позволяют воссоздать структуру быта, основные занятия и промыслы этноса.

4. Турецкий язык обладает таким нетривиальным свойством как синонимия в области соматики – один из анатомических органов выполняет функции обычного, материального органа, другому приписываются особые функции, имеющие отношение к интеллектуальному и психоэмоциональному миру человека.

5. Базовым органом интеллектуального и ментального мира человека является ум, локализующийся в ментальной голове *kafa*. Психическим органом, выполняющим ментальные функции, является сердце *kalp*. Описание эмотивной лексики происходит в основном путем языкового отражения физиологических, мимических и пантомимических изменений человека.

Таковыми в общих чертах представляются образы «внешнего» и «внутреннего» человека в турецкой языковой картине мира.

ЛИТЕРАТУРА

Аркадьев П.М. Полисемия названий головы в славянском и германских языках в типологическом и историческом аспектах // **Московский лингвистический журнал**. Т. 6, № 1. М., 2002

Большой энциклопедический словарь. Языковедение. Гл. ред. В.Н. Ярцева. М., 1998.

Вендина Т. И. Прекрасное и безобразное в русской традиционной духовной культуре // **Логический анализ языка**. М., 2004

Козлова Т.В. **Идеографический словарь фразеологизмов с названиями животных**. М., 2001

Лакофф Дж., Джонсон М. **Метафоры, которыми мы живем**. М., 2004.

ÇOCUK EDEBİYATI'NIN DİL EĞİTİMİ VE ÖĞRETİMİ AÇISINDAN ÖNEMİ

CELKAN, Gül*

KUZEY KIBRIS/NORTH CYPRUS/СЕВЕРНЫЙ КИПР

ÖZET

Dil öğreniminin çocuğun gelişimiyle bağlantılı olduğu ve küçük yaşlarda başlayan dil eğitiminin en etkin bir şekilde kazanıldığı ortamın okullar olduğu gerçeğinden hareket edersek, ilkokula gelen bir çocuğun ne denli çocuk edebiyatı türlerine karşı ilgi duymaya özendirilmesi ve tüm derslerle bağdaştırılmak suretiyle çocuğun zengin bir dile kavuşmasına nasıl bir katkı koyacağı araştırmalarla kanıtlanmış bir gerçektir.

Çocuk gelişimi alanında yapılan araştırmalar dil ve sosyal gelişimin belli aşamaları olduğunu göstermiştir. Her çocuk bu aşamalarda aynı çabuklukta ilerleyemez, ancak olgunlaşma sürecine gelmeleri belli bir sıra içinde olur. Her bir aşamada çocuğun ilgisini çeken, ona hitap eden doğru çocuk edebiyatı örnekleri seçilirse çocuğun hem dil hem de sosyal gelişimine olacak katkısı yadsınmaz. Çocuk edebiyatı sayesinde çocuk her bir aşamayı başarılı bir şekilde tamamlayacaktır.

Bu çalışmada çocuk edebiyatı örneklerinden yola çıkarak okuma sevgisi ve alışkanlığının ancak, küçük yaşlarda kazanılmaya başlandığı takdirde dil eğitimi ve öğrenimi açısından olumlu etkileri gösterilecektir. Eğitim sisteminin eksikliği ve ailelerin de bu konuya fazla eğilmemeleri, çocuğun hem dil hem de sosyal gelişiminde çok yararları olduğuna inandığımız çocuk edebiyatının yeterince öneminin anlaşılmadığını ortaya koymaktadır.

Anahtar Kelimeler: Çocuk, çocuk edebiyatı, dil, gelişim, okul, aile.

ABSTRACT

It has been proven that the more exposed a child is to children's literature from a very early age, the better he/she becomes in using the language. This article will also emphasize the fact that if educators utilize samples of children's literature in their classes, it will be very effective and help with the learning process as well.

Studies carried out in this field show that language and social development go through certain stages. Therefore it is of vital importance to choose the right text when implementing works of children's literature into the classroom.

* Doğu Akdeniz Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, İngiliz Dili Eğitimi Öğretim Üyesi, Gazimagosa, KKTC. e-posta: gulcelkan@emu.edu.tr

This paper will show that if children are exposed to books at a very early age, then they will develop a kind of bond between themselves and the book and hence exposure to the contents of the book will help with their development linguistically, mentally and needless to say socially.

Key Words: Childs, children’s literature, language, development, school, family.

GİRİŞ

İngiliz dili ve edebiyatı alanında yetişmiş ve mezuniyetinden bugüne kadar üniversitelerde çeşitli seviyelerde hem dil hem de edebiyat derslerini vermiş, bu konularda yeni dersler önerip uygulamaya koymuş biri olarak Çocuk Edebiyatı’na eğilmem belki de yadırganabilir; ancak yadırganmaması gerekir, diye düşünüyorum. Neden mi? Zira, dil ağırlıklı dersler vermeye başladığım dönemden itibaren isyer yazma, okuma becerilerini geliştiren derslerde olsun ister edebiyatla dili bir arada irdeleyen derslerde olsun, öğrencilerde sürekli bir motivasyon eksikliği, bir yılgınlık, bir isteksizlik gözlemledim. Öğretim üyesi olarak bunun nedenlerini araştırıp bulmak da görevlerim arasındaydı. Şayet sürekli edebiyat dersleri veriyor olsaydım –derslerin genelde “lecture” türünde yapıldığını da düşünürsek– belki de bu sorunların o kadar da farkında olmayacaktım. Öğrencilerimle yaptığım söyleşilerde veya doldurmalarını istediğim formlarda çoğunun okuma alışkanlıklarının olmadığını, dili iyi kullanamadıklarını ve hayal gücünden yoksun olduklarını gözlemledim. Bunun nedenleri ise; çocuk yaşlarından itibaren kendilerine bu alışkanlıkların kazandırılması yönünde hiçbir şekilde bir girişimde bulunulması gerçeğinde yatıyordu. Kimi hikâyeler ve masallarla büyütülmemiş, kimi okuduğu bölge veya okul konumuyla kitapları olmamış, kimi ise ekonomik nedenlerden ötürü kitaplardan uzak kalmış. Ancak, küçük yaşlarda edinilmeyen güzel alışkanlıkların ilerde olumsuz etkiler yarattığı da bu şekilde ispatlanmış olmaktadır. Bu durum öğrencilerin notlarına da yansımakta ve sadece dil açısından değil, konuları anlatış, konuya hâkim olamama, bir düzen içinde yazamama gibi çarpıcı durumlar üniversite seviyesine gelmiş öğrencilerin sınav kâğıtlarına ve ödevlerine dahi yansımaktadır.

Dilin en iyi ve en etkin şekilde küçük yaşlardan itibaren öğrenildiği yadsınmaz bir gerçektir. Çocuk çevreyle iletişim sonucu ya bilişsel süreçlerle ya taklitle ya da model alma gibi yollarla dil kazanımını elde eder. Rae Lynn McCarthy¹ bu alanda yaptığı bir araştırmada: “Eğitimcilerin hikâyelerle ve masallarla yetişmiş çocukların bunları hiç duymamış veya kendisine hiç masal anlatılmamış ve hikâye okunmamış ailelerden gelen çocuklara göre dil kullanımı açısından daha avantajlı durumda olduklarını” belirlediğini öne sürer. Çocuklarına hikâyeler okuyan, masallar anlatan aileler çocuklarının kişiliklerine olduğu kadar, dil

¹ Mc Carthy, Rae Lynn, “The Importance of Storybook Reading to Emergent Literacy: A review of the research” ERIC, 1995. www.firstsearch.com.

becerilerinin de gelişmesine katkıda bulunmaktadır. Strickland² “**Emerging Literacy: Children Learn to Read and Write**” başlıklı çalışmasında çocuklarına kavramları sadece onlara okudukları kitaplarla değil, aynı zamanda birlikte yaşadıkları olaylardan, gezdikleri ve gördükleri yerlerle ilgili olarak pekiştirme yoluna giden aileler çocuklarının zengin bir kelime hazinesi olmasına katkıda buldukları gibi olayları anlatış tarzlarını da şekillendirirler. Bu gibi ortamlarda yetişen çocuklar aslında, öğrenci odaklı eğitimin merkezinde bulunan “çocuk” olarak, dil becerilerinin gelişmesi için anlamlı bir zemin oluşturulmuş olmaktadır. Böylece çocuk dili tüm özellikleri ile küçük yaşlardan itibaren sadece dinleyici konumunda değil, kullanıcı konumunda olarak da geliştirmektedir. Okul öncesi dönemlerde başlayan bu eğitim ana okulları ve yuvalarda ve daha sonra ilkokullarda da devam ettiği sürece birey, çocukluktan itibaren zihinsel gelişimine paralel olarak dil zenginliğini de geliştirecektir. Burada da en büyük kaynak olarak çocuk edebiyatı karşımıza çıkmaktadır. Doğru ve özenle seçilmiş çocuk edebiyatı metinleri çocuğun dil ve zihinsel gelişimi için büyük katkıda bulunacaktır.

Literatür

Bu bölümde, öncelikle çalışmada kullanılan dilbilimsel bazı kavramların tanımları ele alınacaktır. Daha sonra çocuk edebiyatının dile etkisi konusunda çalışmalar yapmış kişilerin araştırmalarına değinilecektir.

“Fonoloji, morfoloji, semantik, sentaks ve pragmatik”³ dil yeterliliği için gerekmektedir. Dilin temel ses yapılarını araştıran fonolojidir. Bilindiği gibi her dilde hem aynı ve hem de farklı sesler bulunmaktadır. Çocuk, ilk olarak seslerle karşılaşır ve bu sesler sayesinde yeterlilik kazanır. İşte bu seslere “fonem” adı verilmektedir. Morfoloji ise dilde anlam içeren en küçük birimleri inceleyen bilim dalına verilen addır. Bu en küçük anlamlı ses çıkaran birimlere “morfem” adı verilmektedir. Hâlbuki “semantik”, dilin anlam yönünü ele almaktadır. Cümleleri ve kelimeleri anlam açısından incelemektedir. Sentaks ise; cümlelerin kural/yapı açısından incelemesini yapan ve kelimelerden oluşan cümlelerin kurallarını oluşturan bilim dalıdır.

Pragmatik ise farklı bağlamlardaki metinleri yöneten kuralları araştırmaktadır. Başka bir ifade ile kullanılan dilin sosyal bağlamda kullanım uygunluğu: yani çocuklar küçük yaşlardan itibaren nezaket ifadelerini, argo kelimeleri, dilek ve arzularını ifade etmelerine yarayacak kavramlarla emir kavramlarını öğrenirler. Örneğin Zwisler⁴ “beş yaşındaki bir çocuk iki yaşındaki bir çocuğa bir şeyler

² Strickland, DS & Mandel, LM. “Delaware International Reading Association”, 1989. www.ericdigest .

³ Vardar, Berke, **Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü**, ABC Kitabevi, İstanbul 1998.

⁴ <http://www.zwisler.de/scripts/Sprachentwicklung>, “Sprachentwicklung”, Rainer ZWISLER, 25 Haziran 2006.

anlatırken, kendisine sanki pragmatik bilgi verilmiş gibi, basit cümleler kullanarak yavaş konuşur ve karşısındaki küçüğün kendisini anlamasını sağlamak için de sözcükleri tekrarlar” demektedir. Elbette bu iletişim modeli kendinden oluşmamaktadır. Beş yaşındaki çocuk, büyüklerinin kendisine davranış şeklini veya kendisine okunan hikâye kitaplarından aldığı davranış şekillerini model edinerek bu davranışı sergilemektedir.

Çocuk edebiyatı örneklerini dinleyerek yetişen çocuklar Wolfe’a⁵ göre hem yaşlılarına göre dile daha hâkim hem de daha olgun davranış sergilemekte, özgüvenleri artmaktadır. Aileler çocuklarından dili daha doğru ve düzgün kullanma beklentisi içinde olduklarından, öğretmenlerin de aynı beklenti içinde olup sınıfta güvenli bir atmosfer yaratma fırsatını kullanabilirler. Zengin bir dil çevresi oluşturmak Morow’un⁶ dediğine göre; öğretmenler öğrencilerinin evlerinde aileleriyle olan bu okuma/anlatım süreçlerini nasıl geçirdiklerini, nasıl bir karşılıklı diyalog içinde olduklarını öğrendikleri takdirde, sınıfta da aynı uygulamalara devam edip çocuğa güvenli bir ortam sağladıkları gibi okul içinde öğrenmelerine katkıda da bulunmuş olurlar.

Alanın uzmanları, öğretmenlerin çocuklara kitap okumanın yararlı olmadığına inandıkları maalesef bir gerçektir. (Strickland, 31) Müfredatı yetiştirme telaşesi öğretmenleri sadece kalem kağıt kullanarak öğrencilerin gerekli olan konuları yazıp ödevlerini yapmaya kanalize etmesi, aslında çocukların dil gelişimini olduğu kadar sosyal gelişimlerini de etkileyen kitap okuma gibi bir kültürel zenginlikten mahrum bırakılmalarına neden olmaktadır. “Kitapları dinlemek ve sorulan sorulara cevaplar vermek çocukların hem bilgilerini artıracak hem de dil gelişimlerine katkı koyarken okuma-yazma becerilerine ve aynı zamanda kitabın değerini anlamasına da yardımcı olmaktadır.” (34) Ebveyinlerin kitap okuyarak çocuklarına verdikleri dil dersleri aslında öğretmenlerin sınıflarda verdiği dil derslerine kıyasla daha zengin ve bir bakıma da bilinçli yapılıyor olmasa dahi uygulamalıdır. İlk okullarda çocuk edebiyatı örneklerinin çocuklara yüksek sesle sınıf ortamında okunması ve bu kitaplar hakkında öğrencilerle yapılacak sohbetler, onların dile hakimiyetlerini artırdığı gibi ilerki çağlarda okumaya olduğu kadar yazma becerilerine de katkı koyacaktır.

Ghosn⁷ 1998’de verdiği bir edebiyatın ilkokulda kullanımı üzerine verdiği konferansta otantik çocuk edebiyatı metinlerinin motivasyonu artırdığını, ve dil öğrenimi için anlamlı bir ortam yarattığına inandığını söylemiştir. Ghosn’a katılmamak mümkün değildir, zira destanlardan, efsanlerden çocuk hikâyelerine

⁵ Wolfe, SA, “Following the trail of a story” **Language Arts**, C. 58, s. 288-295.

⁶ Morrow, LM & Paratore, J. “Family Literacy: Perspectives and Practices”, **The Reading Teacher**, C. 47, s. 194-200. 1993.

⁷ Ghosn IK, “Four Good Reasons to use Literature in the Primary School Classroom”, **Seattle**, Mart 23-28, 1998.

kadar dikkatle ve özenle seçilmiş eserler çocuğu hayal alemine götürükten onun dil becerilerine olumlu etki yapacak ve ifade zenginliğı kazanmasına neden olacaktır. Çocuklar bu eserleri dinlemekten de, okumaktan da son derece haz alırlar ve doğal bir ortamda kelime hazineleri gelişecektir. Kelimeleri mekanik olarak yani anlamlarını ezberleyerek öğrenme yerine, doğal kullanım biçimleriyle öğrenmiş olacaklardır. Bu ister ana dil ister yabancı dil dersleri için olsun, aynıdır. Çocuklara öğrenmeleri gereken kelime listeleri yerine dillerinin gelişimine hikâye okuma veya okutturmanın daha etkili bir yöntem olduğu görüşü hâkimdir.

Çocuk edebiyatı, Collie ve Slater'ın⁸ kitaplarında da belirttiğı gibi çocuk edebiyatı hem çocuğun akademik anlamda gelişimine katkıda bulunur hem de eleştirel düşünce yeteneğinin gelişmesini sağlar. Collie ve Slater bu görüşlerinde haklıdırlar zira yetişkin öğrencilere en basit bir film hakkında dahi görüşleri sorulduğu zaman cevap sadece “Beğendim.” veya “Beğenmedim.” olarak kalıyor ve bir adım öteye gidemiyor. Bunun temel nedeni de çocukluk yaşlarından itibaren bu tür bir eğitim almamaları ve okul veya ev ortamında çocuk edebiyatı ürünlerinden uzak yetişip bunlar üzerine sohbet imkanını bulamamış olmalarındandır. Hayatı daha yakından tanımaya fırsat veren çocuk edebiyatı (Vandergrift⁹) çocuğun duygusal gelişimine de katkı koymaktadır.

İster ana dili eğitimi sınıflarında ister yabancı dil sınıflarında olsun, akademik yayınlarda konu ile ilgili olarak çıkan yazılar çocuk edebiyatının sınıf programları ile bütünleşmesinin ne kadar önemli olduğunu göstermektedir. Çocuk edebiyatının okul müfredat programlarında yer almasının gerekçeleri “The New South Wales Board of Studies” ‘in yaptığı çalışmalar sonucunda “*dil öğrencinin bilişsel, sosyal ve duygusal gelişiminin merkezindedir ve tüm öğrenme alanlarında önemli rolü vardır*”¹⁰ sonucunu çıkarmıştır. Bu müfredatın oluşunda yatan üç neden dilin birbiriyle çok bağlantılı olan kullanımlarından kaynaklanmaktadır: başkalarıyla iletişim içinde olmak; metinleri yorumlamak ve yaratmak; dünya ve kendimiz hakkında birtakım öngörüler geliştirmek ve kendimizi ve dünyamızı anlamak.

Dil ve öğrenme alanında yapılan araştırmalar, müfredatın farklı teorik bakış açıları getirdiğini göstermiştir. Örneğin Johnston¹¹ okuma sürecinin psikodilbilimsel ve sosyal özelliğinden bahsederken müfredatın da zaten bu bağlantıyı yansıttığını ileri sürmektedir. Dil ve öğrenme arasındaki ilişki müfredat içinde dört ana kısımda ele alınmaktadır: değerler ve davranışlar; konuşma

⁸ Collie J & Slater S, **Literature in the Language Classroom: A Resouce Book of Ideas and Activities** Cambridge, 1987.

⁹ Vandergrift K, **Teaching Children's Literature**, 1990.

¹⁰ **Board of Studies**, (1998), “English K-6 Syllabus”. Sydney: **Board of Studies** http://warriorlibrarian.com/LIBRARY/inst_kidlit.html.

¹¹ Johnston, C. B., (1997), “Interactive Storybook Software: Effects on Verbal Development in Kindergarten”, **Early Childhood Development and Care**, **132**, 33-44.

ve dinleme; okuma; ve yazma. Bunlar alt gruplara bölüdüğü zaman okuma dilimi, “okumayı öğrenme” ve “metin ve bağlam”dan oluşmakta, amaçların ve sonuçların sınanması da çocuk edebiyatının bu hedeflere ulaşmak için doğru bir yöntem olduğunu ortaya koymaktadır. Uygun metin örnekleri sosyal bir amacı da beraberinde getirmektedir; örneğin anlatılar eğlendirme amaçlı olmanın yanı sıra yaratıcılığı, duygusallığı, motivasyonu, rehberliği ve öğretmeyi de beraberinde getirmektedir. Müfredat ile bütünleştirilmiş çocuk edebiyatı örnekleri çocuğun dilinin gelişimine katkıda bulunurken yukarıda sıraladığımız alanlarda da önemli bir rol üstlenmektedir.

Çocuk edebiyatının dil gelişimini nasıl etkilediğini gösteren literatüre göre çocuklar ilk yıllardan itibaren yazılı ve görsel metinlerin bir anlam taşıdığını fark etmektedirler. Çocuk edebiyatının müfredat içinde ki önemini vurgulayan Wagner¹² bunu; ana dili edinimi, okuryazarlık ve etkin sınıf içi deneyimleri olarak üç kategoriye ayırmaktadır.

Eleştirel düşünce ve bilişsel gelişim üzerine yapılan araştırmalar dil ve düşünme yeteneği arasındaki bağlantıya işaret etmektedir. Zhang ve Alex¹³ öğretmenin ön planda olup sürekli hazırladığı çalışma sorularıyla öğrenciye hakim olan öğretmen odaklı sınıflarda dil öğrenimi çocuk edebiyatının önemli rol oynadığı sınıflara göre daha yavaş ilerlemektedir.

47 adet birinci sınıf öğrencisi üzerine bir araştırma yapan Senechal Thomas ve Daley¹⁴ bu görüşü elde ettiği sonuçlarla desteklemektedir. Hikâye kitapları ile çocuk ne kadar çok içiçe olursa, dil becerileri ve okuryazarlığı aynı oranda artar. Benzer bir araştırmayı da Otto¹⁵ 1993 yılında ilkökul birinci sınıf öğrencileri üzerinde yapmış ve hikâye kitaplarını okuyan veya resimlerini anlamaya çalışan çocukların % 75’inde çalışmanın sonunda yüksek düzeyde okuma becerileri kazandıklarını tespit etmiştir.

İnteraktif hikâye kitaplarının anasınıfı öğrencileri üzerindeki rolünü inceleyen Johnston¹⁶, 7 haftalık bir süreç sonunda çocukların sözel becerilerinin önemli derecede arttığını gözlemlemiştir.

¹² Wagner, B. J. (1985) “Integrating the Language Arts”. **ERIC Digest**. ED 263627.

¹³ Zhang, H. & Alex, N. K., (1995), “Oral Language Development Across the Curriculum, K-12”. **ERIC Digest**. ED 389029.

¹⁴ Senechal, M.-LeFevre, J.-Thomas, E. & Daley, K. E., (1996), “Early Exposure to Storybooks as a Predictor of Reading in Grade 1”. **Paper presented at the Biennial Meeting of the International Society for the Study of Behavioural Development, August, 1996**. Quebec City, Canada.

¹⁵ Otto, B. W., (1993), “Signs of Emergent Literacy Among Inner-City Kindergartners In A Storybook Reading Program”. **Reading and Writing Quarterly: Overcoming Learning Difficulties**, 9 (2), 151-162.

¹⁶ Johnston, C. B., (1997), “Interactive Storybook Software: Effects on Verbal Development in Kindergarten”. **Early Childhood Development and Care**, 132, 33-44.

Üçüncü sınıf öğrencilerinin kendilerine yüksek sesle okunan çocuk edebiyatına karşı ilgilerini inceleyen Kelly¹⁷ bunun çocuklarda anlamayı, tartışmayı, yazma becerilerini ve duygusal katılımlarını pekiştirdiğini yazmaktadır.

1995 yılında Sprod¹⁸ eleştirel düşünceyi geliştirmede çocuk edebiyatının rolünün ne denli olduğunu araştırmaları sonucu ortaya koymuş ve çocuk edebiyatının okullarda yaygın bir şekilde kullanılmasını önermiştir.

Çocuk edebiyatı örnekleri bazen önerilen kalıplaşmış ders kitapları yerine de kullanılabilir. Van Sledright & Kelly¹⁹ beşinci sınıf öğrencileriyle yaptıkları bir çalışmada, alternatif kitap seçme fırsatı verilen çocuklar kendi seçtikleri kitapları kullandıkları zaman daha ileri düzeyde düşünme ve karar verebilme becerileri geliştirmişlerdir.

Angeletti,²⁰ eleştirel düşünme stratejilerini öğretirken öğrenciler tarafından seçilmiş olan kitapları kullanmış ve hem beceri kazanırken hem de okumaya karşı olumlu davranışlar göstermişlerdir.

Daha önce öğrenilmiş uygun bilgileri hatırlamaya yardımcı eylemleri içeren “Şema Teorisi” bağlamında farklı edebiyat türlerini okuyan çocukların eleştirel düşünme becerileri de gelişecektir (Smith, 1991)²¹. İkinci sınıf öğrencileri ile yaptığı çalışmada kontrol grubundaki çocukların farklı edebî türleri gören çocuklara kıyasla yazma becerilerinin daha zayıf olduğunu gözlemlemiştir. Aslında Smith bu sonucuyla bildirimizin başında da belirttiğimiz sorunların kaynağına ışık tutmaktadır.

Çocuk okuyarak mevcut deneyimlerinden de yararlanmakta ve soyut veya somut yeni yeni metinler ortaya çıkarmaktadır. Demek oluyor ki okuma, ileri düzeyde düşünme alışkanlıklarının oluşumunu da beraberinde getirmektedir (Collins, 1993)²². Çocuk edebiyatı örneklerini okuyarak çocuklar hem kişisel olarak zevk almakta hem de bu eserleri kendine özgü yorumlamalarıyla ifade etmektedirler. Elbette bu da dil becerilerinin gelişmesinin doğal bir sonucudur.

¹⁷ Kelly, P. R., (1990), “Guiding Young Students Response to Literature”. **Reading Teacher**, 43 (7), 464-470.

¹⁸ Sprod, T., (1995), ”Cognitive Development, Philosophy and Children’s Literature”. **Early Childhood Development and Care**, 107, 23-33.

¹⁹ Van Sledright, B.A. & Kelly, C., (1998), “Reading American Hmistory: The Influence of Multiple Sources on Six Fifth Graders”. **Elementary School Journal**, 98 (3), 239-265.

²⁰ Angeletti, S., (1990), “Using Literature to Develop Critical Thinking”. **Paper presented at the Annual Meeting of the International Reading Association, May 6 - 11, 1990**. Atlanta, GA. ED 320107.

²¹ Smith, C. B., (1991), “Helping children to understand literary genres”, **Reading Teacher** 44 (6), 440-441.

²² Collins, N. D., (1993), “Teaching Critical Reading Through Literature”. **ERIC Digest**. ED 363869.

Çocuğun ruhsal gelişiminde; yaratıcı düşünceyi geliştirmek, dil gelişimini sağlamak, kendilerini ve başkalarını tanımada yol göstermek, zamanı en iyi biçimde değerlendirmek gibi beceriler, edebiyat aracılığıyla gelişir. Örneğin sınıfta bir piyesi öğrenciler arasında rolleri dağıtıp okutmak onların kendilerine uygun kişilerin özenle öğretmen tarafından seçilmesi hâlinde karakterlerle özdeşecekler, onlar gibi konuşmaya hareket etmeye başlayabileceklerdir. Kişilik kazanma aşamasında olan çocuklara bu olumsuz yanları yanında, dikkatle planlandığı takdirde olumlu sonuçlarının daha fazla olacağı bir yöntemdir. Oyunun çocuğun gelişimindeki rolünü düşünecek olursak çocuğu oyunla sadece zekâsını değil, her türlü becerisini de geliştirdiğini unutmamak gerekir. Kelime geliştirmeye yarayan araçlar arasında oyunları veya çocukların ezberlemekte zorluk çekmediği bilmece, çocuk şarkıları, kısa replikleri sayabiliriz.

Her ne çeşit edebiyat ürünü kullanılıyor olsun, bilinmeyen sözcüklerin anlam çalışmaları sınıf içinde gerçekleştirilmelidir. Bunlar öğrenciye ödev olarak verilip ezberletilmeye çalışılmamalıdır. Öğrenciler bilinmeyen sözcükleri ve deyimleri metne bağlı şekilde tam olarak kavradıktan sonra kendi konuşmalarında ve yazma çalışmalarında kullanılmalıdır. Aynı kökten gelen sözcükler ve değişik tarzda aynı anlamı taşıyan deyimler, geçmiş öğretim çalışmalarına bağlı olarak hatırlatılmalıdır. Bu sayede öğrenciler, sözcükleri ve deyimleri özümseyecektir. Bunu uygulamadığımız takdirde çocukların hafızasında yer etmeyecek sadece anlık bir çalışma olarak kalacaktır. “Çocuk ve Oyun” adlı makalesinde Yrd. Doç. Dr. Namık Kemal Şahbaz, bizim de bildirimizin başında ileri sürdüğümüz fikirlerimizi desteklemektedir.

Çocuk edebiyatı yazarı ve aynı zamanda da gazeteci olan Nur İçöz ile çocuk edebiyatı üzerine kendisiyle yapılan bir söyleşide raportöre verdiği cevapları, konuya getirdiği açıklık ve ileri sürdüğümüz fikirleri tamamlayıcı olduğu gerekçesi ile burada alıntı olarak vermek doğru olacaktır: *En beğenilen mizah kitaplarımdan biri olan **Bu Gün Ne Cadilik Yaptım**'ı okuyan çocuklarla yaptığım bir söyleşide içlerinden biri kalkıp bana yazarlık yaşamımın en büyük ödülünü şu soruyla verdi: “Nasıl oluyor da bizi bize böylesine güzel anlatabiliyorsunuz?” İşte önemli olan bu. Çocuğun satır aralarında kendini bulması ancak hiç küçümsenmediğini, tersine önemsendiğini duyumsayabilmesi... Benim yazarlık haritam bu. Çocuğa göreliliği hiç göz ardı etmeden, yalın ama dilimizin kendine özgü melodisini duyumsatmaya özen göstererek, neredeyse her konuyu okurumla paylaşabilmeye çalışıyorum.*²³

İçöz, hitab ettiği kitleyi yakalamış ve onları çok iyi tanıyıp anlayacakları dilde ve tarzda yazarak gerçek anlamda kalplerini fethetmiştir. Genelde de bakıldığında çocuklar yazarı bir kitabından tanıyıp bütün eserlerini okuma eğilimi içinde olmazlar mı? Kıyaslama, eleştirme, özümseme, özdeşleşme gibi

²³ <http://www.altinkitaplar.com.tr/roportaj.asp?ID=6>.

becerilerini bu şekilde geliştirmeleri daha kolay olacaktır. Zira her kitap bazen hitap etmeyecek ve dil yetisini kullanıp kitap hakkındaki duygu ve düşüncelerini o küçük dünyasından çıkıp geçmiş bilgi ve becerilerinin hatta deneyimlerinin ışığında dile getirecektir. Belki de ilköğretimde öğretmenlerin izlemesi gereken yol da budur. Öğrencileri ders kitaplarının monotonluğundan çıkarıp hayal ve gerçeği bir arada barındıran çocuk edebiyatı örneklerini dersleriyle bütünleştirip çocuğun beş duyusuna da hitap ederek sınıf ortamını zevkli hale sokmaları gerekecektir.

Çocuk Edebiyatı'nın amacı; bilgilendirme, zevk verme, çocuğa yaşamı tanıtmadır. Bunun yanı sıra eğlendirici bir öneme de sahiptir. Çocuğa yaşama sevinci aşılacak bir değeri vardır. Çocuk edebiyatı çocuğa hayatı ve yakın çevrelerini tanımaya yöneltirken çocuk gelişiminde de önemlidir. Şunu da unutmamız gerekir ki, çocuğun diğer davranışlarını da etkiler. Yaratıcı etkinliklerde bulunması için gerekli altyapı hazırlar. En önemlisi ise dil gelişimine yardımcı olur. Çocuğun düzeyine uygunluğu ve eğitici olması ise aranan nitelikleridir. Ayrıca çocuğu araştırmaya ve incelemeye yöneltmeli, yaşama sevincini ve iyimserliği işlemeli ancak bunları kazandırırken de günün gerçeklerini de yansıtmalıdır. Ancak bu noktada biraz düşünmek gerekir. Gerçekçilik kavramı üzerinde durmamız gerekir, diye düşünüyorum. Çocuğun dilinin gelişimine katkıda bulunacak diye, her çeşit kitabı okumasına izin vermek veya gözetim altında tutmadan, yönlendirme olmadan her kitabı okumasına göz yummak faydadan çok zarar getirecektir. Nasıl filmlerde, “Ebeveyn gözetiminde seyredilmesi tavsiye olunur”. ibaresi varsa, aynı şekilde kitaplar da ebeveyn veya öğretmen denetiminde okunmalıdır. Kendini kuş ile özdeşleştirip balkondan uçmaya çalışan çocuklar, Örümcek Adam ile özdeşleştirip binaların duvarlarından aşağı inip kendini boşlukta bulan çocuklar ilk akla gelen örneklemelerdir. Örneklemelere evden kaçan çocukları, gölde hayatını kaybedenleri de eklemek mümkün. Bunların nedenlerine baktığımızda okudukları kitapların etkisinde kalmaları diyebiliriz. Tabii bu sadece çocuklar için geçerli değil. Genç kızlar ve genç erkekler de okuduklarının etkisinde kalabiliyorlar. Gerçek hayattan örnekleme yapacak olursak Tamarro'nun **Yüreğinin Götürdüğü Yere Git** kitabının etkisiyle sevdiğine kavuşmak için evden kaçan kızın babası tarafından hayatına son verilmesi, yakın zamanda tanıklık ettiğimiz olaylardan sadece bir tanesi.

Hacettepe Üniversitesi öğretim üyelerinden Prof. Gönen²⁴ yaptığı bir çalışmada edebiyatın dil gelişimine yaptığı katkıları şu şekilde sıralamaktadır:

- a. Edebiyat, çocuğun kendi öykülerini anlatması için model teşkil etmektedir.
- b. Edebiyat, yaratıcı etkinlikler için basamak görevi yapmaktadır.
- c. Edebiyat, çocukta dile karşı hassasiyet geliştirmektedir.
- d. Edebiyat, çocuğun sözcük bilgisini artırmaktadır.

²⁴ Gönen, Mübeccel, **HÜ Eğitim Fakültesi Dergisi**, C. 5, s. 7, 2004.

Gönen, yine aynı makalesinde çocuklara öykü anlatma ve okuma işlerinin üç büyük amaca hizmet ettiğini yazmaktadır. Bunlar:

1. *İçinde buldukları kültürün merkezini oluşturan edebiyatı çocuklara tanıtmak,*

2. *Bilgilerini pekiştirmek, bilgi çemberlerini genişletmek ve daha fazla bilgi arayışına yöneltmek,*

3. *Bellek, sıra takibi ve çözümleme gibi terimlerle dile getirilen dille bağlantılı becerileri çocukta geliştirmek.*

Çalışmamızda farklı literatürden verdiğimiz fikirleri destekleyici açıklamaları ile Gönen, konunun ne denli önemli olduğunu vurgulamaktadır.

İletişimsel yeteneklerin gelişimi için; dinleme, taklit etme, doğal olarak dili kullanma, kavram gelişimi, karşılaştırma yeteneği, kendisinin ve diğer insanların duygularını ifade etme, konuşma seslerini doğru olarak çıkarma, bağımsız olarak düşünme ve sonuç çıkarma davranışlarının kazandırılması amaçlanmaktadır. Bu davranışlar da ancak öykü anlatma aşamasında kazandırılabilir. Eğitimcilerin ve ana babaların bu konuya ağırlık vermesi gereklidir.

Kitabın dil gelişimine yardımcı olabilmesi için; çocuklara bol resimli kitap okunmalı, çocuk kitaptaki resimleri anlatmaya, kitapla ilgili olarak sorulan soruları cevaplamaya, yarım bırakılan cümleyi tamamlamaya, yarım bırakılan kitabı anlatmaya, daha sonra da kitabı kendi cümleleriyle özetlemeye teşvik edilmelidir. Bunlar; edebiyatın çocukların dil gelişimini güdüleyip, uyarıcı yollarıdır. Çocuk edebiyatının zengin kaynağına dayanmayan dil programının kuvvetsiz kalıp gelişemeyeceği unutulmamalıdır.²⁵

Çalışmada buraya kadar genelde düz yazı örnekleriyle çocuk edebiyatının dil gelişimine katkılarından bahsettik. Ancak şu noktayı da vurgulamakta yarar görüyorum: Çocuğun doğduğu andan itibaren duyduğu ninniler onun dil gelişiminde etkisi olan araçtır. Her kültürde ninnilerin olduğunu düşünecek olursak ve annenin bebeğini doğduğu andan itibaren ninnilerle masallarla büyüttüğü varsayımından hareket edersek şiirsel halk edebiyatı ürünlerinin de çocuğun dil gelişimine olan katkısından bahsetmiş oluruz. Modeller kadar çocuklara sunulmuş, zenginleştirilmiş dil çevreleri de onların dili kazanmalarında ve yaratıcı şekilde kullanmalarında, destekleyici etkenlerdir.²⁶

Ninniler, çocuk oyunlarına bağlı şarkılar, türküler, tekerleme, bilmece, sayışma, maniler, halk şiiri ve türkülerini sayesinde her çocuk bulunduğu ortamın kültür özelliklerine göre dilini geliştirir ve de doğal olarak dile bağlı olarak değer ve davranış geliştirir.

²⁵ a.g.e.

²⁶ Güven, Nergis ve S. Bal, **Dil Gelişimi ve Eğitim**: “0-6 Yaş Dönemindeki Çocuklar için Destekleyici Etkinlikler”, İstanbul :Epsilon Yayınları, 2000.

*Sözlü anlatım, yani konuşma ile gerçekleştirilen şiirsel halk edebiyatı ürünleri çocuğun dil oluşumunda ve gelişmesindeki vurgulu, uyumlu, coşkulu, heyecanlı, ses tonu ve bedensel davranışlarda, dinleyen ile konuşanın yüz yüze olmasından kaynaklanan doğal, etkili bir dil eğitimine katkılarda bulunur. Dildeki yineleme, yavaşlama, hızlandırma, yükseltme ve alçaltmalar sözcüklerin, cümlelerin anlamlarını netleştirir.*²⁷

Unutmamalıyız ki, bu ürünler “dilin telaffuzunu ve melodisini, sözcüklerini, söz sanatlarını, söyleyiş kalıplarını öğretirken aynı zamanda toplumsal iletişimi de sağlar.”²⁸ Bilmeceler, sayışmalar ve maniler yaratıcı zekâ ve dil becerileri kazandırır. Çocuklarımızın daha iyi bir şekilde dile hâkim olup konuşması ve yazması yönünde tercihimiz, o zaman bu ürünlerin olumlu katkılarını göz önünde bulundurmamız gerekmektedir. Ailede, sosyal çevre ve okullarda kültürümüzün bu zengin söz varlığını gündeme getirmeliyiz. Aslında ulusal bilincin gelişmesinde dilin önemi yadsınamaz bir gerçek ve bu ürünlerden işe başlayarak yazılı ürünlere doğru yönelmeliyiz.

Barbara Keifer **The School Journal**'da²⁹ yayımladığı bir yazısında, çocuklar ve yetişkinler birlikte okuyup okuduklarını konuşa konuşa paylaştıkları zaman, çocuğun dilinin her bakımdan geliştiği, dile daha hâkim olarak konuştuğunu gözlemlediğini yazmaktadır. Bunun dışında elbette çocuk farklı karakterleri tanıyabilmekte, hikâyelerin yapısı hakkında bilgi sahibi olmakta, yeni sözcükler öğrenirken karmaşık cümle yapılarını da kullanmayı öğrenmektedir.

Tüm alanın araştırmacıları ve biz de görüşümüz odur ki, çocuğun sözlü dilinin gelişimi bir süreç ister ve bu süreç farklı aşamalarda farklı becerilerin birlikte gelişmesiyle olgunlaşır. Bu görüşü aşağıdaki tablo³⁰ ile daha açık bir şekilde ifade etmeye çalıştık.

Sözlü Dilin Gelişimi

Doğumdan 2 yaşına kadar geçen sürede:

- Temel ihtiyaçları için ağlar.
- Öksürme, hapşırma gibi sesler çıkarırlar.
- Kahkaha atar, garip sesler çıkarır.
- Gülümser ve isimlerini duyunca tepki verirler.
- Etraftaki sesleri duyar ve tepki verirler.

²⁷ Günay, Doğan; **Metin Bilgisi**, Multilingual Yayınevi, İstanbul, 2001.

²⁸ Çevirme, H., “Şiirsel Halk Edebiyatı Ürünlerinin Çocuğun Dil Eğitime Katkısı”, **İnönü Üniversitesi, Eğitim Fakültesi**, 2004.

²⁹ www.suite101.com/article.cfm/reading/81160.

³⁰ www.suite101.com/article.cfm/reading/81160.

- Çeşitli sesleri bir arada kullanarak vücut dili yardımıyla dikkatleri çekmek isterler.

- Çok basit sözcükleri veya heceleri tekrar edebilirler.
- Ses oyunları yapabilir ve sesli ve sessiz harften oluşan heceleri seslendirebilirler.

2-4 Yaş Arası

- Tek kelimelik cümlelerden uzun ve farklı sözcüklerden oluşan cümlelere geçiş.

- Sözlü dil kullanımını geliştirirler.
- Çok soru sorarlar.
- Yetişkin seslerini taklit ederler.
- Sıfat, zarf gibi tanımlayıcılar kullanmaya başlarlar.
- “hayır” ve “”olmaz” kullanarak aksini söylemeyi öğrenirler.
- Zamirler, edatlar, çoğul ekleri kullanmaya başlarlar.
- Sözlü verilen talimatlara uyar ve masalları anlayarak dinlerler.
- Resimlerdeki nesnelere isimlendirebilirler.
- Konuşmalara katılabilirler.

4-6 Yaş Arası

- Dilbilgisini tüm kuralları ile uygularlar.
- Sözcük dağarcıklarını ileri düzeyde geliştirirler.
- Sözlü hikâyeler yaratırlar.
- Dili düşünmek ve başkalarıyla deneyimlerini paylaşmak için kullanırlar.
- Bilgi, düşünce ve duygularını uzun cümlelerle ifade ederler.
- Sözlü dili yaratıcı ve hayal dünyalarını yansıtır şekilde kullanırlar.

İlk Okuma

Başlangıç Aşamasında Çocuk

- Kitaba dokunur, hatta ağzına alır, çiğnemeye çalışır veya sadece sayfalarını çevirir.

- Aile bireyleriyle kitap sayfalarını karıştırmaktan ve sayfaları çevirmekten hoşlanır,

- Kendisine kitap okunmasından hoşlanır, yani hikâyeyi defalarca dinlemeyi severler.

- Sadece kitaplara bakmak bile onlar için zevktir.

Daha Sonraki Dönemlerde ise Çocuk

- Çevresindeki yazılı metinlerin artık farkındadır.
- Kitaplarında sözlü dilden farkı olmadığını anlar.
- Hikâye dinlemeye bayılır ve tekrarından sıkılmaz.
- Çocuk şiirleri ve masalları dinlemekten hoşlanır.
- Masal veya hikâye okunurken içindeki resimleri gösterir ve hikâye hakkında bir soru sorulduğu zaman da cevap verir.
- Sayfaları doğru düzende çevirir.
- Kütüphaneden kitap seçebilir.
- Hikâyeyi rahatlıkla takip edebilir ve hatta kendisini masalla özdeşleştirebilir.
- Farklı sözcüklere karşı duyarlılık kazanır.
- Kelimelerle harfler arasındaki farkı görür.
- Büyük harfle küçük harfi ayırt etmeyi öğrenir.
- Hikâyeyi hatırlayıp tekrar kendisi anlatabilir.
- Hikâyelerde daha önce öğrenmiş olduğu sözcükleri hatırlayabilir.
- Ezberlediği hikâyeleri kitaptan takip ederek okuyabilir.

Kitapla fiziksel olarak başlayan yakınlaşma bu şekilde çocuğun zihinsel olduğu kadar dil gelişimini de olumlu yönde etkilemektedir.

Kitapların çocukların gelişimde oynadığı bu önemli rollerden sonra, kitap seçiminin de önemine değinmek gerekmektedir. Doğru yaşa ve doğru seviyede kitap önerileri çocukların kitap okumalarını artırıcı en önemli etkidir. Şunu unutmamak gerekir ki, her yaş grubunu kendi özellikleri vardır ve hatta bu kız ve erkek çocuklar arasında dahi farklılıklar göstermektedir. Bir de bunların dışında önerilen kitapların kolay bulunabilir olması da gerekmektedir. Öğrenci odaklı eğitimin olmazsa olmazlarından biri de, çocuğun ilgi alanlarını belirleyebilmek ve onu daha yakından tanıyabilmek için hazırlanacak anket sorularıdır. Gelişimin doğru yönde olabilmesi için bu sorularla öğrenciyi tanımak ve verilecek kitap okuma ödevlerinin de bu doğrultuda önerilmesini sağlamak sınıf öğretmenlerinin görevleri başında gelmektedir. Aşağıda verdiğimiz anket soruları öğretmenler tarafından sınıfta kolaylıkla uygulanabilecek şekilde düzenlenmiştir:³¹

1. Bir hobin var mı?

Varsa, nedir?

³¹ Celkan, Gül, (2006), **II. Ulusal Çocuk ve Gençlik Edebiyatı Sempozyumu**, 4-6 Ekim 2006. s. 613-620. AÜ, Basımevi.

2. Evde hayvan besliyor musun?

Ne çeşit ev hayvanın var?

3. Sana başkası tarafından okunan en beğendiğin kitap hangisidir?

4. Hangi tür kitapları dinlemeyi seversin?

gerçek hayvanlar gerçek dışı yaratıklar peri masalları

gerçek çocuklar aile hikâyeleri şiir

bilimkurgu resimli kitaplar tarihî hikâyeler

komik hikâyeler bilgilendirici kitaplar bilimsel kitaplar

sporla ilgili kitaplar macera kitapları gizemli hikâyeler

gerçek hikâyeler

5. Kendi kendine okuduğun ve en beğendiğin kitap hangisidir?

6. Ne çeşit kitapları kendin okumaktan hoşlanırsın?

7. Hangi spor dallarını seversin?

8. Okuldan eve gelince ne yaparsın?

9. Hafta sonları ne yapmayı seversin?

10. Ne gibi şeyleri biriktirmekten hoşlanırsın?

11. Okulda en çok sevdiğin dersler nelerdir?

12. Bu hafta hangi kitabı okudun?

13. Kütüphaneye gider misin?

Gidersen ne yaparsın?

Ne kadar sıklıkta gidersin?

14. Tatilde nereye girmek istersin?

15. Televizyon izler misin?

16. Cevabın evet ise ne tür programlar izlersin?

17. En beğendiğin televizyon programı hangisidir?

18. Daha fazla bilgi sahibi olmak istediğin konuları sıralar mısın?

Bu çalışmada, çocuk edebiyatının çocuğun gelişimi ile ilgili olarak dil eğitimi ve öğretimi açısından önemi üzerinde durduk. Ancak çocuk edebiyatını diğer dersler ile bağlantılı olarak kullandığımız zaman bunun daha da etkili olacağı inancındayız. Dil bilgisi derslerinde dahi metne dayalı bir dil bilgisi dersi yapıldığı takdirde öğrencinin tanımlamalarla dil bilgisi öğreneceği yerde uygulama ile

daha iyi öğrendiği gözlemlenmiştir. Cümle analizleri eğer hikâyelerdeki cümleler üzerinde yapılırsa, mekanik ve ezbere dayalı öğrenme yerine metne ve uygulamaya dayalı bir öğrenme sistemi gerçekleşmiş olacaktır. Dil bilgisi dersinin amacına ulaşması için bu yöntemin uygulanması kaçınılmazdır, diye düşünüyoruz.

Çocuk kitaplarının ilköğretim seviyesinde müfredatın bir parçası olarak görülmesi ve farklı dersleri pekiştirici olarak kullanılması, çocuğun hem öğrenme sürecine olumlu etki yapacak hem de bir çeşit pekiştirici görev yüklenmiş olacaktır.³² Örneğin Jules Verne'in **80 Günde Devr-i Âlem** romanı coğrafya derslerinde öğrendikleri bilgiler ışığında sınıf içi sunumuyla daha katılımcı ve eğlenceli bir şekilde incelenirken, yine aynı yazarın **Aya Yolculuk** kitabı fen veya hayat bilgisi derslerinin yardımı ile ele alınabilir ve hatta çocuklara ilk uzay yolculuklarından aya ilk inen astronota kadar kimlerin bu yolculuğa katılmış olduğu araştırma ödevi olarak verilebilir. Sonuçta yazarın yolculuğu ile gerçek yolculuk karşılaştırılır. Hatta matematik dahi çocuk edebiyatı, okuma dersleri ile bağdaştırılabilir. Matematiksel kavramlar olan “değer”, “sayı” “oran” ve “orantı” hikâyeler kullanılarak rahatlıkla anlatılırken her şeyin bir değer olduğu ve rakamlarla ifade edilen şeylerin de olduğu öğretilmektedir. Matematik dersinde elma ile armudun toplanmadığını öğretirken okuma dersinde işlenen hikâye kitabında benzer bir aktiviteyi “Çiftlikteki farklı hayvanları toplayın bakalım.” ifadesiyle deneyebiliriz.

Eğitim ve öğrenme serüvenine hayata geldiği andan itibaren başlayan insan, her evrede bir şeyler öğrenmektedir. Ancak konu dil eğitimi ve gelişimi olduğu zaman bunu gerçekleştirecek faktörleri irdelemek kaçınılmaz olmaktadır. Bu çalışmada da alanda yapılmış çalışmaları taradık ve konunun sadece okulda değil, evde başladığını ve herkesin bu işin bir paydaşı olduğunu göstermiş olduk.

Çocuk edebiyatı örneklerinin baskı kalitesinden kaçınmadan çocuklara yönelik olarak hazırlanması en büyük dileğimizdir. Görsellik her alanda olduğu gibi kitaplar için de geçerlidir. Paylaştığımız fikir ve düşüncelerin konuya ilgi duyan herkese ışık tutması dileğimizdir.

Bu araştırma burada kalmamalı ve bu çalışmalar ışığında okullarda yapılacak gözlem ve anketlerle sonuçlar bilimsel bir şekilde incelenmelidir, diye düşünüyoruz. Bu noktadan hareketle bundan sonra izleyeceğimiz yol bu yönde olacaktır.

KAYNAKÇA

Angeletti, S., (1990), “Using Literature to Develop Critical Thinking”, **Paper presented at the Annual Meeting of the International Reading Association, May 6 - 11, 1990.** Atlanta, GA. ED 320107.

Board of Studies, (1998), English K-6 Syllabus. Sydney: Board of Studies http://warriorlibrarian.com/LIBRARY/inst_kidlit.html.

³² a.g.e.

Celkan, Gül, (2006), **II. Ulusal Çocuk ve Gençlik Edebiyatı Sempozyumu**, 4-6 Ekim 2006. s. 613-620. AÜ Basımevi.

Collie, J. & Slater, S., (1987), **Literature in the language classroom: A Resource book of ideas and activities**, Cambridge.

Collins, N. D., (1993), **Teaching Critical Reading Through Literature**, ERIC Digest. ED 363869.

Çevirme, H., (2004), “Şiirsel Halk Edebiyatı Ürünlerinin Çocuğun Dil Eğitime Katkısı”, **İnönü Üniversitesi, Eğitim Fakültesi**.

Günay, Doğan, (2001), **Metin Bilgisi**, Multilingual Yayınevi, İstanbul.

Güven, Nergis ve Bal, S., (2000), **Dil Gelişimi ve Eğitim**: “0-6 Yaş Dönemindeki Çocuklar için Destekleyici Etkinlikler”, İstanbul: Epsilon Yayınları.

Gönen, Mübeccel, (2004), **HÜ, Eğitim Fakültesi Dergisi**, Cilt: 5, s. 7.

Ghosn, I. K., “Four Good Reasons to use Literature in the Primary School Classroom”, **Seattle**, Mart 23-28, 1998.

<http://www.altinkitaplar.com.tr/roportaj.asp?ID=6>

<http://www.zwisler.de/scripts/Sprachentwicklung>, “Sprachentwicklung”, Rainer zwisler, 25 Haziran 2006.

Johnston, C. B., (1997), “Interactive storybook software: Effects on verbal development in kindergarten”, **Early Childhood Development and Care 132**, 33-44.

----, (1997), “Interactive storybook software: Effects on Verbal Development in Kindergarten”, **Early Childhood Development and Care 132**, 33- 44.

Kelly, P. R., (1990), “Guiding young students response to literature”. **Reading Teacher 43 (7)**, 464-470.

Mc Carthy, Rae Lynn, (1995), “The importance of storybook reading to emergent literacy: A Review of the Research” ERIC, www.firstsearch.com

Morrow, L. M. & Paratore, J., (1993), “Family Literacy: Perspectives and Practices” **The Reading Teacher**, Cilt: 47, ss. 194-200.

Otto, B. W., (1993), Signs of emergent literacy among inner-city kindergartners in a storybook reading program, **Reading and Writing Quarterly: Overcoming Learning Difficulties 9 (2)**, 151-162.

Senechal, M.-LeFevre, J.-Thomas, E. & Daley, K. E., (1996), “Early Exposure to Storybooks as a Predictor of Reading in Grade 1”. **Paper presented at the**

Biennial Meeting of the International Society for the Study of Behavioural Development, August, Quebec City, Canada.

Smith, C. B., (1991), "Helping Children to Understand Literary Genres", **Reading Teacher** 44 (6), 440-441.

Sprod, T., (1995), "Cognitive Development, Philosophy and Children's Literature", **Early Childhood Development and Care** 107, 23-33.

Strickland, D. S. & Mandel, L. M. "Delaware International Reading Association", 1989, **www.ericdigest**.

Van Sledright, B. A. & Kelly, C., (1998), "Reading American History: The Influence of Multiple Sources on Six Fifth Graders", **Elementary School Journal** 98 (3), 239-265.

Vandergrift, K., (1990), **Teaching Children's Literature**.

LİSE BİRİNCİ SINIF ÖĞRENCİLERİNİN OKUMA İLGİ VE ALIŞKANLIKLARI ÜZERİNE

COŞKUN, Eyyup* -KARAKOÇ, Mehmet** - ZORBAZ, Kemal Zeki***
TÜRKİYE/TURCIЯ

ÖZET

Bu araştırma, lise birinci sınıf öğrencilerinin okuma ilgi ve alışkanlıkları ile bunları etkileyen etmenleri belirlemek amacıyla İzmir ili, Buca ilçesinde yapılmıştır. Örneklem olarak farklı sosyoekonomik çevrelerde bulunan beş okuldan toplam 285 öğrenci seçilmiştir. Bu amaçla örneklem grubuna 31 sorudan oluşan bir anket formu doldurtulmuştur. Veriler SPSS programına girilmiş ve veri analizi frekans-yüzde ve çapraz tablo yöntemleri ile yapılmıştır.

Araştırma bulgularına göre, araştırmaya katılan öğrencilerden büyük çoğunluğu okumaktan hoşlanmakta ve kitap seçerken en çok kitabın ismine, tavsiyeye, kitap hakkındaki reklama bakmaktadır. Araştırmadan çıkan bir başka sonuca göre gençlerin en beğendikleri türlerin roman ve hikâye olduğu tespit edilmiştir. Yine araştırmada gençlerin en çok bilgi ve kültürlerini arttırmak için okudukları, okuma konusunda büyük çoğunluğun kimseyi örnek almadığı sonucu ortaya çıkmıştır. Yeterince kitap okuyamadığını söyleyenler ise bunu derslerden vakit bulamamaya ve televizyondan kopamamaya bağlamışlardır.

Genel itibarıyla öğrenciler, en son ne zaman bir kütüphaneye gittiklerini ya da kitap okuduklarını hatırlamamaktadırlar. Kütüphaneye gidenler de daha çok ders çalışmak ve ödevlerine kaynak bulmak için kütüphaneyi kullandıklarını dile getirmektedirler. Öğrencilerin büyük çoğunluğu ayda bir kitap bile okumadığını; okuyanlarsa genellikle tanıtımı çokça yapılan popüler kitapları okuduklarını dile getirmektedirler.

Anahtar Kelimeler: Okuma, okuma ilgisi, okuma alışkanlığı.

ABSTRACT

This study was conducted in Buca, İzmir to determine the reading habits and interests of the freshmen of the high school. The sample population is 285 students from 5 schools from various socio-economic status. Students answered the scale of 31 questions. SPSS was used to find out the data analysis and frequency tables.

* Yrd. Doç. Dr., Mustafa Kemal Üniversitesi Eğitim Fakültesi Türkçe Eğitimi Bölümü. e-posta: ecoskun2002@yahoo.com

** Doktora Öğrencisi, Dokuz Eylül Üniversitesi Buca Eğitim Fakültesi Türkçe Eğitimi Bölümü. e-posta: mkarakoc@hotmail.com

*** Arş. Gör., Gazi Üniversitesi Gazi Eğitim Fakültesi Türkçe Eğitimi Bölümü.

The result shows that students love reading and they care about the title of the book the recommendation and publicity of the book while choosing it. They like novel and short story best. They read to learn and to broaden their horizon and most don't take anybody as the role model. Those who cannot read spend more time on watching TV. Students indicate that their should be more public libraries, more publicity on the books and more publication of the books for the high reading rate.

Students do not remember when they have gone to the library last and which book they have read last. Those who go to library say that they go to library to study their lesson and find references. Student exchange books with each other. Most do not read a book even in a month.

Key Words: Reading, reading interests, reading habits.

GİRİŞ

1. Okuma ve Okuma Alışkanlığı

Bilindiği gibi bilgi ve teknolojinin akıl almaz bir biçimde geliştiği günümüzde, bu gelişmelere bağlı olarak problemler de artmaktadır. Bu problemlerin çözümünde okumanın, özellikle de okuduğunu anlamının ve okumayı bir alışkanlık hâline getirmenin çok büyük yerinin olacağı açıktır.

Okumak, çağdaş olmanın ölçütlerinden biridir. Çağdaş ve yaratıcı düşünceye sahip, üretken, eleştirici, yapıcı, özgür düşünceye sahip bireylerden oluşan bir toplum istiyorsak, bireylere öncelikle okuma bilincini aşlamak zorundayız. Zira toplumun gelişmelere ve değişmelere kolaylıkla uyum sağlaması, özellikle yetişkinlere böyle bir bilincin aşılması ile olanaklıdır (Bircan ve Tekin, 1989: 393).

Bamberger'e (1990: 1-3) göre insan, bildiklerinin büyük bir bölümünü okuma yoluyla edinmektedir. Okuma, bilgi edinmede şimdiye değin aşılamamış bir araç olma niteliğini korumaktadır. Bu nedenle okuma alışkanlığının önemi çok büyüktür. Her ne kadar kitle iletişim araçları, bir konu ile ilgili ilk uyarıyı yaparlarsa da konunun derinleştirilmesinde ve kişi tarafından izlenmesinin devamında kitaplardan vazgeçilemez.

Okumanın, aydınlanma ve özgür düşünmenin, insanın varoluş sebebini anlamasının tek ve en etkin aracı olduğunu söyleyen İşeri (2005:13), okuryazarla 'okur' kavramını birbirinden ayırmak gerektiğini ve okur-yazar olan herkesin bizim algıladığımız anlamda okur sayılamayacağını dile getirir. Onun kastettiği okur, okuduğu metnin ana konusunu çözen, metnin iletisini anlayan ve eleştirebilen, bu eleştirilerini ve öğrendiklerini kendi yaşamına uygulayıp, çağın gereklerini yerine getiren aydın, görgülü, bilgili okurdur.

Okuma becerisiyle bireyler geçmiş ve gelecekle iletişim kurarak sınırsız bir yaratıcı güce ulaşabilirler. Bu sınırsız yaratıcı güçle zaman öncesine ve zaman sonrasına uzanarak düşünsel bir keyif alma, okumanın ileri amaçlarından biridir. Bu keyif alındığında insan mutlu olur ve okuma etkinliğini sürdürebilir. Okuma iletişimde bulunmak demek, zaman sınırını aşarak, günümüzden üç bin dört bin yıl öncesinin olaylarını sanal bir ortamda yaşamak, Sokrates’le buluşmak, Herodot’la konuşmak, Dostoyevski’nin Soneçka’sını anlamak, günümüzü yorumlayarak yarınla dönük kestirmelerde bulunmak demektir (Güleryüz, 2002: 159).

Okuma, özgür ve aydın bir insan ve gelişmiş bir ülke olabilmenin en önemli şartlarından biridir. Okumanın alışkanlığa dönüşebilmesi için de ilgiye ihtiyaç vardır. İlgi yoksa başka bir ifadeyle okuma etkinliği, insanların bir ihtiyacını gidermiyorsa, ona bir fayda sağlamıyorsa okumanın bir davranış hâline gelmesini beklemek boş bir hayalden öteye geçemez.

Bamberger (1990: 16) de genç okuyucuların, okumanın önemini anladıkları için değil, daha çok kişiliğine ve zihinsel gelişme düzeyine uygun güdeleri ve ilgileri nedeni ile okuyacaklarını söyleyerek, ilginin okumadaki önemini vurgular.

Dökmen (1994: 30-33), okumak için başlangıçta kişinin belli sebeplerinin, yani belli ihtiyaçlarının olması gerektiğinin dile getirir. Güdü adını verdiğimiz bu ihtiyaçların, kişinin okuma alışkanlığını kazanmasında ve sürdürmesinde önemli bir rol üstlendiğini, insanların okumasında ilginin çok büyük yerinin olduğunu söyler ve şöyle devam eder: “Kişiler, kitaba ve okumaya ilgileri oranında yönelirler ve ilgi duydukları alanda okurlar.” Çocukları ve gençleri iyi birer okuyucu yapmak istiyorsak, gözetmemiz gereken iki temel ilke vardır: Birincisi, çocuğun ya da gencin genelde ilgilendiği konuları bilmek; ikincisi, onlara bu konulara ilişkin kitaplar vermektir.

Okuma, toplumlarda gelişmişliğin önemli bir göstergesidir. Gelişmekte olan ülkemiz için de çocuk ve gençlerimizin okuma alışkanlığı kazanmaları daha bilinçli, çağdaş ve gelişmiş bir toplum olma yolunda atılacak en önemli adımlardandır. Okuma sevgisi ve ilgisini okuma alışkanlığı izleyecektir (Gönen, Öncü ve Işıtan, 2004).

“Kişinin, okuma alışkanlık ve zevkini kazanmasında, kitabı sevmesinde ve günlük hayatının bir parçası hâline getirmesinde en önemli etken okul ve çevredir.” diyen Tekişik’a (1992) göre, Türk insanının az okumasının ve kitabı günlük hayatının ayrılmaz bir parçası hâline getirememesinin sebeplerinden bazıları şunlardır:

- a. Ülkemizdeki kültür politikalarının gelen iktidarlara göre değişmesi,
- b. Millî eğitim ve kültürden sorumlu olanların bu konuya gereken önemi vermemesi,

- c. Son yıllarda okuma alışkanlığına ve okuyan insana gereken değerin verilmemesi,
- d. Okul programlarının ağır ve gereksiz bilgilerle yüklü olması,
- e. Sınıf ve okul kütüphanelerinin bulunmaması; bulunanlardan da gereği gibi yararlanılmaması,
- f. Ülkemizde, ihtiyacı karşılayacak kadar çocuk kütüphanesi ve gezici kütüphane bulunmaması,
- g. Çocukların kütüphanelerden yararlanmaya ve kitap okumaya teşvik edilmemesi,
- h. Ailede anne babaların okuma ve kitap edinme alışkanlığına sahip olmaması ve bu konuda çocuklarına iyi örnek olmaması,
- i. Kitap fiyatlarının devamlı artması ve zevkle okunacak kitapların yazılmasının zorlaşması.

Ülkemizde okuma alışkanlığının istenilen düzeye ulaşamamasının en önemli nedenlerinden biri de kültürel değişimimizin çok hızlı olmasıdır. Gelişmiş toplumların sözlü kültür aşamasından, yazılı kültür aşamasına ve oradan da görsel kültür aşamasına sırasıyla ulaştıklarını söyleyen Yılmaz (1993: 48), okuma alışkanlığının yazılı kültürün bir ögesi olduğunu belirtmektedir. Gelişmiş ülkelerin bu sağlıklı geçişi sağlamış olmasına karşın, Türkiye, sözlü kültür döneminin çok uzun sürmesi ve bu arada gelişmiş ülkelerin yazılı kültür aşamasını tamamlayarak, görsel kültür aşamasına ulaşması nedeniyle yazılı kültürü gerçekleştirmeden kendini görsel kültür aşamasının içinde bulmuştur. Yazılı kültürü atlayarak sözlü kültürden görsel kültüre geçmek zorunda kalan Türk toplumunda, okuma alışkanlığı bu sebeplerden dolayı yeterli düzeyde değildir

1.2. Problem Durumu

Sürekli ve artan bir hızla değişen teknolojik gelişmeler kitle iletişim araçlarının önemini arttırsa da okumayla bu araçlar arasında büyük farklılıklar vardır. Filmler, radyo ve televizyon ile karşılaştırıldığında, okumanın benzersiz yararları vardır. Reklâm sorumlusunun lütfu ile kendisine sağlanan sınırlı türler arasından ya da güncel filmler arasından seçmek yerine, okuyucu bugünün veya geçmişin en iyi eserleri arasından bir seçim yapabilir. Kendisine en uygun zamanı veya yeri seçerek okuyabilir. Bunu istediği hızda yapabilir, yavaşlayabilir veya hızlanabilir, ara verir, tekrar okur veya durur canı istediğinde düşünür. İsteddiği şeyi, istediği zamanda, yerde ve biçimde okuyabilir. Bamberger (1990: 3), “Her ne kadar kitle iletişim araçları bir konu ile ilgili ilk uyardıyı yaparlarsa da, konunun derinleştirilmesinde ve kişi tarafından izlenmesinin devamında kitaplardan vazgeçilemez.” diyerek okumanın diğer etkinliklerden daha yararlı olduğunu dile getirir.

Göğüş (1983: 7-9), “Bugün insanlar, çok ve çeşitli yayınları izleyebilmek için okuma yollarını öğrenmek ve okuma becerisini kazanmak zorundadırlar. Okuma ile okuduğunu anlama, yorumlama, onları daha kolay bir biçimde sistemleştirme arasında doğrudan bir ilişki vardır. Çok okuyan bir insan, bunları daha hızlı ve kolay bir şekilde yapabilir.” diyerek okumanın önemini vurgular.

Bu çalışmada, lise birinci sınıf öğrencilerinin okuma alışkanlıklarının ne düzeyde olduğu, okumalarında en çok neye önem verdikleri, niçin okudukları ya da okumadıklarının tespit edilmesi amaçlanmıştır.

Bu araştırmayla, yukarıdaki genel amaca bağlı olarak, lise birinci sınıf öğrencilerinin;

1. Kitap okumaktan hoşlanıp hoşlanmadıkları, hoşlanmıyorlarsa bunun sebepleri,
2. Kitap seçerken en çok nelerden etkilendikleri,
3. En çok hangi tür kitaplardan hoşlandıkları ve hangi nedenlerle okudukları,
4. Okuma konusunda kendilerini yeterli görüp görmedikleri,
5. Anne-babalarının ve öğretmenlerinin okumaları konusundaki görüşlerinin neler olduğu,
6. Okuma konusunda birilerini örnek alıp almadıkları,
7. Bir kitapta en çok önemsedikleri özelliklerin neler olduğu,
8. En fazla hangi tür yayınları okudukları,
9. Günlük gazete takip edip etmedikleri,
10. En son ne zaman kitap okudukları,
11. Evlerinde kitaplık olup olmadığı, varsa kaç kitabının bulunduğu,
12. En son ne zaman kitap almak için bir kitapçıya gittikleri,
13. Satın almadıkları kitapları nerelerden temin ettikleri,
14. En son ne zaman kütüphaneye gittikleri, gitmeyenlerin kütüphaneye gitmeme sebepleri,
15. Son bir yılda kaç kitap okudukları ve son okudukları üç kitabın ismi belirlenmeye çalışılmıştır.

2. İlgili Yayın ve Araştırmalar

Dökmen’in (1994) 284’ü üniversite, 314’ü lise, 197’si ilköğrencisi, 48’i ise kütüphaneci ve öğretmenlerden oluşan bir uzman grubu olmak üzere, toplam 853 kişi üzerinde gerçekleştirdiği çok yönlü araştırmasında ana çizgileriyle şu sonuçlara ulaşılmıştır:

Lise ve üniversite öğrencileri, okumak için daha çok gazete ve mizah dergilerini tercih etmektedirler. Bilim ve kültür kitaplarına ise daha az ilgi göstermektedirler. Gerek lise, gerekse üniversite öğrencilerinin yarıdan fazlası, yeterince kitap okumadığını itiraf etmektedir.

Yine aynı çalışmada, ilköğretim, lise ve üniversite öğrencilerinin kütüphane kullanımına yönelik olarak;

1. Öğrenciler kütüphanelerden nasıl yararlanacakları konusunda sistemli bilgi verilmediği,
2. Öğrencilerin, kütüphanelerden nasıl yararlanacağını bilmediği,
3. Öğrencilerin kütüphaneyi yanlış amaçla kullandıkları,
4. Kütüphanelerin sayılarının ve niteliklerinin yetersiz olduğu sonucu çıkmıştır.

Akpınar'ın yaptığı bir çalışmada bulunduğu sonuçlar da oldukça ilgi çekicidir. Öğrencilerin % 6'sı bir yıl içinde hiç kitap okumamıştır. Bir yıl içinde 5 kitaptan fazla okuyanların oranı sadece % 31'de kalmıştır. % 59'u da son bir yıl içinde Türkiye'de popüler olan hiçbir kitaptan haberdar değildir. Öğrencilerin gazete okuma oranları, çok düşüktür; % 3'ünün evine hiç gazete alınmamakta, % 2'si gazetenin hiçbir bölümünü okumamakta, % 32'si spor ve magazin sayfalarını, % 11'i haber ve ekonomi sayfalarını, % 14'ü sanat sayfalarını, % 24'ü gazete eklerini okumaktadır (Akt. Gömleksiz, 2005).

Üniversite öğrencilerinin okuma ve yayın takip etme alışkanlıkları düzeyi, ilgileri, okuma problemleri ve okuma alışkanlığına ilişkin düşüncelerini inceledikleri çalışmalarında Esgin ve Karadağ (2000), öğrencilerin % 92'sinin yeterince kitap okumadıklarını düşündüklerini, bunu da itiraf ettiklerini söylemektedir. Yalnızca % 8'lik bir oran yeterince kitap okuduğunu düşünmektedir. Yapılan görüşmelerde öğrenciler, yeterince kitap okuyamama konusunda birçok neden ileri sürmüşlerdir. Bu nedenlerden en önemlileri, "Böyle bir alışkanlık kazandırılmamış olması" (% 36), "Derslerden zaman bulamıyoruz" (% 44), "Kitaplar çok pahalı" (% 15) ve "Kitap okumak ilgi çekici gelmiyor" (% 5) şeklindedir. Bununla birlikte, büyük bir oran (% 91) okuduğu kitapların kendisine yarar sağladığı konusunda hem fikirdir. Mavi (1995), yaptığı çalışmada öğrencilerin çoğunluğunun roman, hikâye, şiir türü kitaplardan hoşlandığını tespit etmiştir. Öğrenciler ders kitabı dışında, genelde gazete ve dergi okumaktadır. Okuma alışkanlığını etkileyen nedenler arasında zaman yetersizliği, aile ortamı ve maddî olanaksızlıklar ilk üç sırayı almaktadır.

3. Bulgular ve Yorumlar

Lise birinci sınıf öğrencilerinin kitap seçiminde etkili olan faktörlere ilişkin dağılım tablo hâlinde şu şekilde karşımıza çıkmaktadır:

Tablo 1: Öğrencilerin Kitap Seçiminde Etkili Olan Faktörlere Ait Dağılım

Kitap Seçimine Etki Eden Faktörler	<i>f</i>	Yüzde	Geçerli Yüzde	Toplamlı Yüzde
Kitabın ismi	110	38,6	39,9	39,9
Kapağı	32	11,2	11,6	51,4
Hakkındaki reklâm	46	16,1	16,7	68,1
Kâğıdının kalitesi	1	0,4	0,4	68,5
Tavsiye	87	30,5	31,5	100,0
Toplam	276	96,8	100,0	
Hata-Boş	9	3,2		
	285	100,0		

Tablo 1'den anlaşılacağı gibi araştırmaya katılan öğrenciler için bir kitabın alınmasında ya da okunmasında etkili olan en önemli faktör % 39,9 ile kitabın ismidir. Daha sonra sırasıyla kitabın birileri tarafından tavsiye edilmesi % 31,5 ve % 16,1 ile kitap hakkında televizyonda ya da diğer kitle iletişim araçlarında yapılan reklâm, % 11,2 ile kitabın kapağının ilginç olması, en son da % 0,4 kitabın kâğıdının kalitesi gelmektedir.

Tablo 2: Öğrencilerin En Çok Hangi Tür Kitaplardan Hoşlandıklarını Gösteren Dağılım

En Fazla Hoşlanılan Türler	<i>F</i>	Yüzde	Geçerli Yüzde	Toplamlı Yüzde
Roman	157	55,1	56,3	56,3
Hikâye	38	13,3	13,6	69,9
Deneme	3	1,1	1,1	71,0
Biyografi	6	2,1	2,2	73,1
Gezi-İnceleme	10	3,5	3,6	76,7
Şiir	24	8,4	8,6	85,3
Bilimsel	18	6,3	6,5	91,8
Kişisel Gelişim	9	3,2	3,2	95,0
Diğer	14	4,9	5,0	100,0
Toplam	279	97,9	100,0	
Hata-Boş	6	2,1		
	285	100,0		

Tablo 2'de görüldüğü gibi araştırmaya katılan 285 öğrenciden 6'sı bu soruya cevap vermemiş ya da yanlış cevap vermiştir. Geriye kalan 279 öğrenciden 157'si (% 56,3) en fazla hoşlandığı tür olarak romanı, 38'i (% 13,6) hikâyeyi,

24'ü (% 8,6) şiiri, 18'i (% 6,5) bilimsel kitapları, 10'u (% 3,6) gezi incelemeyle ilgili kitapları, 9'u (% 3,2) kişisel gelişim kitaplarını, 6'sı (% 2,2) biyografi türü kitapları ve 3'ü (1,1) denemeyi işaretlemişlerdir. Diğer seçeneğini işaretleyen öğrenciler ise korku-gerilim kitapları, tarihi kitaplar, mizah kitapları, sporla ilgili kitaplar, hayvanlarla ilgili kitaplar, polisiye kitaplar gibi kitapları sevdiğini yazmışlardır.

Tablo 3: Öğrencilerin Okuma Konusunda Kimi Örnek Aldıklarını Gösteren Dağılım

Örnek Alınan Kişi	F	Yüzde	Geçerli Yüzde	Toplamlı Yüzde
Anne	32	11,2	11,5	11,5
Baba	22	7,7	7,9	19,4
Öğretmen	42	14,7	15,1	34,4
Arkadaş	27	9,5	9,7	44,1
Hiç Kimse	156	54,7	55,9	100,0
Toplam	279	97,9	100,0	
Hata-Boş	6	2,1		
	285	100,0		

Tablo 3'te görüldüğü gibi öğrencilerin büyük çoğunluğu (156 kişi = % 55,9) okuma konusunda kimseyi örnek almadıklarını söylemektedirler. Öğrencilerin 42'si (% 15,1) öğretmenini, 32'si (% 11,5) annesini, 27'si (% 9,7) arkadaşlarını, 22'si (% 7,9) bu konuda babasını örnek aldığını söylemektedir. Bu durum da gösteriyor ki gençler kitap okurken çoğunlukla birilerini örnek almamaktadırlar. Öğretmenlerin örnek olma durumu yüzde 15'ler düzeyindeyken, anne ve babaların ve arkadaşların örnek olma oranı yüzde 10'lar civarındadır.

Tablo 4: Öğrencilerin Bir Kitapta En Fazla Önemsedikleri Özelliklere İlişkin Dağılım

En Fazla Önemsenen Özellik	F	Yüzde	Geçerli Yüzde	Toplamlı Yüzde
Kitabın dilinin anlaşılır olması	115	40,4	41,7	41,7
Kitabın okunaklı olması, yazı karakterlerinin uygun olması	8	2,8	2,9	44,6
Görünüşünün ilgi çekici olması	27	9,5	9,8	54,3
Kitabın çok fazla uzun olmaması	15	5,3	5,4	59,8
İçerik olarak yaş düzeyine uygunluğu	111	38,9	40,2	100,0
Toplam	276	96,8	100,0	
Hata-Boş	9	3,2		
	285	100,0		

Tablo 4'ten anlaşılacağı gibi öğrencilerin bir kitapta en fazla önemsedikleri özellikler 115 kişi (% 41,7) ile kitabın dilinin anlaşılır olması ve 111 kişi (% 40,2) ile kitabın içerik olarak onların düzeylerine uygun olmasıdır. Kitabın görünüşünün ilgi çekici olması (% 9,8), kitabın çok fazla uzun olmaması (% 5,4), kitabın okunaklı olması (% 2,9) gibi özellikler daha az önemsenmektedir. Diğer özelliklerin onların bir kitabı sevmesinde ya da sevmemesinde çok fazla bir etkisi yoktur.

Tablo 5: Öğrencilerin Günlük Gazete Takip Edip Etmediklerini Gösteren Dağılım

Günlük Gazete Takip Etme	F	Yüzde	Geçerli Yüzde	Toplamlı Yüzde
Evet	164	57,5	59,2	59,2
Hayır	113	39,6	40,8	100,0
Toplam	277	97,2	100,0	
Hata-Boş	8	2,8		
	285	100,0		

Tablo 5'te görüldüğü gibi günlük gazete takibiyle ilgili soruyu cevaplayan 277 öğrenciden 164'ü (% 59,2) günlük gazete takip ettiklerini, 113'ü (% 40,8) günlük gazete takip etmediklerini belirtmişlerdir. Buna göre öğrencilerin yarıdan fazlası gazete takip etse de önemli bir kısmı (% 40,8) çeşitli nedenlerden dolayı günlük gazete takip edememektedirler.

Tablo 6: Öğrencilerin Hangi Sıklıkta Kitap Okuduklarını Gösteren Dağılım

Okuma Sıklığı	F	Yüzde	Geçerli Yüzde	Toplamlı Yüzde
Hiç okumam	10	3,5	3,6	3,6
Yılda bir	14	4,9	5,1	8,7
Yılda birkaç	71	24,9	25,8	34,5
Ayda bir	137	48,1	49,8	84,4
Haftada bir	43	15,1	15,6	100,0
Toplam	275	96,5	100,0	
Hata-Boş	10	3,5		
	285	100,0		

Tablo 6'dan anlaşıldığı gibi araştırma kapsamına giren öğrencilerin 137'si (% 49,8) ayda bir kitap okuduğunu belirtmiştir. 71'i (% 25,8) yılda birkaç kitap okuduğunu, 43'ü (% 15,6) haftada bir kitap okuduğunu, 14'ü (% 5,1) yılda sadece bir kitap okuduğunu belirtmiştir. 10'u (% 3,6) ise hiç kitap okumadığını söylemiştir.

Tablo 7: Öğrencilerin En Son Ne Zaman Bir Kitapçıya Gittiklerini Gösteren Dağılım

Kitapçıya En Son Ne Zaman Gidildiği	F	Yüzde	Geçerli Yüzde	Toplamlı Yüzde
Bu hafta	22	7,7	7,9	7,9
Geçen hafta	42	14,7	15,1	22,9
Bir ay önce	75	26,3	26,9	49,8
Üç ay önce	28	9,8	10,0	59,9
Hatırlamıyorum	112	39,3	40,1	100,0
Toplam	279	97,9	100,0	
Hata-Boş	6	2,1		
	285	100,0		

Tablo 7'de görüldüğü gibi araştırmaya katılan ve bu soruya cevap veren 279 öğrenciden 112'si (% 40,1) en son ne zaman kitapçıya gittiğini hatırlamamaktadır. 75'i (% 26,9) en son bir ay önce bir kitapçıya gittiğini ve kitap satın aldığını, 42'si (% 15,1) en son geçen hafta içinde bir kitapçıya gidip kitap satın aldığını, 28'i (% 10,0) en son üç ay önce bir kitapçıya gittiğini, 22'si (% 7,9) en son daha bu hafta içerisinde bir kitapçıya gidip kitap satın aldığını beyan etmektedir. Buna göre araştırma kapsamına giren öğrencilerin yarıya yakını (% 40,1) en son ne zaman kitapçıya gittiğini ve bir kitap satın aldığını hatırlamamaktadır. Bu da bize öğrencilerin çoğunluğunun kitap okuma alışkanlığı olmadığı gibi kitap satın alma alışkanlığı da edinmediklerini göstermektedir.

Tablo 8: Öğrencilerin En Son Ne Zaman Kütüphaneye Gittiklerini Gösteren Dağılım

Kütüphaneye En Son Ne Zaman Gidildiği	F	Yüzde	Geçerli Yüzde	Toplamlı Yüzde
Hiç	12	4,2	4,2	4,2
Bir gün önce	30	10,5	10,6	14,8
Bir hafta önce	66	23,2	23,2	38,0
Bir ay önce	63	22,1	22,2	60,2
Bir yıl önce	67	23,5	23,6	83,8
Hatırlamıyorum	46	16,1	16,2	100,0
Toplam	284	99,6	100,0	
Hata-Boş	1	0,4		
	285	100,0		

Tablo 8'de görüldüğü gibi ankete katılan öğrencilerin 67 tanesi (% 23,6) en son kütüphaneye bir yıl önce gittiğini söylemektedir. Öğrencilerin 66'sı (% 23,2) bir hafta önce, 63'ü (% 22,2) bir ay önce, 30 tanesi (% 10,6) bir gün önce, 46'sı (% 16,2) ne zaman gittiğini hatırlamadığını, 12 tanesi (% 4,2) ise şimdiye kadar 'hiç' kütüphaneye gitmediğini söylemektedir. Buna göre son bir ay içinde kütüphaneye gidenleri (159 kişi= % 56) hariç tutacak olursak anket grubunun büyük bir kısmı bir yıl ve daha uzun süredir kütüphaneye gitmemiştir. Bu da tek başına eğitim sistemimizin, inceleme-araştırma yapmaya gerek duymayan ve sadece ders kitaplarından öğrendikleriyle yetinerek okul hayatını tamamlayan öğrenciler yetiştirdiğinin önemli bir kanıtı olsa gerektir.

Tablo 9: Öğrencilerin En Çok Sevdikleri Kitapları Gösteren Dağılım

En Çok Sevilen Kitaplar	Yazarı	Kişi Sayısı
Bir Genç Kızın Gizli Defteri Serisi (1, 2, 3, 4, 5, 6)	İpek Ongun	34 Kişi
Mavi Saçlı Kız	Burçak Çerezcioğlu	28 Kişi
Çalıkuşu	R. Nuri Güntekin	24 Kişi
Harry Potter Serisi (1,2,3,4)	J. K. Rowling	16 Kişi
Şeker Portakalı	Jose Mauro De Vasconcelos	14 Kişi
Dokuzuncu Hariciye Koğuşu	Peyami Safa	13 Kişi
Metal Fırtına	Orkun Uçar & Burak Turna	10 Kişi
Yaş Onyeddi	İpek Ongun	10 Kişi
Martı	Richard Bach	9 Kişi
Sefiller	Victor Hugo	8 Kişi
Robinson Crusoe	Daniel Defeo	7 Kişi
Yaban	Y. Kadri Karaosmanoğlu	7 Kişi
Simyacı	Paulo Coelho	6 Kişi
Acımak	Stefan Zweig	6 Kişi
Yüzüklerin Efendisi (1,2,3)	John Ronald R. Tolkien	6 Kişi
İçimizde Bir Yer	Ahmet Altan	6 Kişi
Hayatın İçinden	Cüneyd Suavi	5 Kişi
Sekizinci Renk	Gülten Dayıoğlu	5 Kişi
Çocuk Kalbi	Edmondo De Amicis	5 Kişi
Beyaz Diş	Jack London	5 Kişi
Falaka	Ahmet Rasim	5 Kişi

Tablo 9'da görüldüğü gibi, bu bölümde beş ve beşten fazla kişi tarafından tercih edilen eserler yer almıştır. Buna göre; **“Bir Genç Kızın Gizli Defteri Serisi”** 34 kişi, **“Mavi Saçlı Kız”** 28 kişi, **“Çalhuşu”** 24 kişi, **“Harry Potter Serisi”** 16 kişi, **“Şeker Portakalı”** 14 kişi, **“Dokuzuncu Hariciye Koğuşu”** 13 kişi, **“Metal Fırtına”** ve **“Yaş On Yedi”** 10’ar kişi tarafından, diğer sayılanlar da 9 veya daha az kişi tarafından tercih edilmiş ve araştırma kapsamındaki gençlerin en çok sevdikleri kitaplar olarak tespit edilmişlerdir.

“Sefiller”, “Robinson Crusoe”, “Çocuk Kalbi”, “Acımak”, “Yaban”, “Falaka” gibi Türk ve Dünya klasiklerinden kitaplar yukarıdakilere göre daha az tercih edilmiş ama yine de çok okunan kitaplar olmuşlardır. Bulgulara göre, öğrenciler tarafından çok tercih edilen kitaplar, son zamanlarda popüler olan ve tanıtımı diğerlerine oranla daha çok yapılan; **“Bir Genç Kızın Gizli Defteri Serisi”, “Mavi Saçlı Kız, Harry Potter Serisi”, “Şeker Portakalı”, “Metal Fırtına”, “Yaş On Yedi”, “Yüzüklerin Efendisi Serisi”, “Simyacı”, “Martı”, “İçimizde Bir Yer”, “Hayatın İçinden”, “Sekizinci Renk”, “Beyaz Diş”** gibi kitaplardır.

TARTIŞMA VE SONUÇ

➤ Araştırmaya katılan gençlerin kitap seçimine etki eden en önemli faktörler sırasıyla şunlar olmuştur: Kitabın ismi, kitabın birileri tarafından tavsiye edilmesi ve kitap hakkında televizyon ve diğer kitle iletişim araçlarında yapılan reklam. Bu da gösteriyor ki, bir kitabın tercih edilir olması için kitaba koyulan ismin gençlerin ilgisini çekecek bir isim olması gerekmektedir. Daha sonra kitapla ilgili tavsiyelerin ve reklamların ve sonra da kapağının okuyucuyu çekecek şekilde tasarımının önemi gelmektedir.

Bu konuda Zengin (2003: 131-149) de çalışmasında gençlerin kitap seçiminde tavsiyenin önemli bir yerinin olduğunu tespit etmiştir. Gençlerin birbirleriyle etkileşimde bulduklarını, okudukları eserleri birbirlerine tavsiye etmek suretiyle kitap okuma alışkanlıklarını geliştirdiklerini söylemiştir.

➤ Araştırmada, gençlerin en fazla roman türü kitaplardan hoşlandıkları görülmüştür. Bundan sonra sırasıyla hikâye ve şiir türü kitaplar gelmektedir. Deneme türü kitaplar, gençler tarafından en az tercih edilen kitaplar arasında yer almıştır. Bu sonuçtan hareketle, uygun roman ve hikâyeler seçilmesi yoluyla, gençlere kitap okuma alışkanlığı kazandırılabilceği söylenebilir.

Gönen ve arkadaşları da yaptıkları araştırmada (2004), çocukların en fazla roman ve hikâye türünü okuduklarını tespit etmişlerdir.

➤ Öğrencilerin büyük çoğunluğu, okuma konusunda kimseyi örnek almadığını söylemektedir. Öğretmenlerini örnek aldığını söyleyenlerin oranı yüzde 15’ler düzeyinde seyrederken, anne ve babasını ya da arkadaşlarını örnek aldığını söyleyenlerin oranı ise yüzde 10’lar civarındadır. Kısacası öğrenciler okuma konusunda kimseyi örnek almamakta ve kendi kendilerine okumaya

çalışmaktadırlar. Öğretmenlerini ve anne babalarını örnek almayı tercih edenlerin oranı diğer hiç kimseyi örnek almadığını söyleyenlerin oranına göre çok düşüktür.

➤ Öğrenciler, bir kitapta en çok, kitabın içerik olarak onlara hitap etmesi ve kitabın dilinin anlaşılır olması gibi özelliklere önem vermektedirler.

➤ Örnekleme oluşturan öğrencilerin yüzde altmışına yakını, günlük gazete takip edebildiklerini söylemişlerdir. Araştırma grubunun büyük bir kısmı günlük olarak gazete okumaktadır.

➤ Araştırmaya katılan öğrencilerin yarıya yakını ayda ortalama bir kitap okuduğunu belirtirken, % 3,6'sı ise şimdiye kadar hiç kitap okumadığını söylemiştir. Yine de yarıya yakınının ayda bir de olsa bir kitap bitirdiğini söylemesi sevindiricidir.

➤ Araştırma kapsamına giren öğrencilerin yarıya yakını en son ne zaman kitapçıya gittiğini ve bir kitap satın aldığını hatırlamamaktadır. Bu da bize öğrencilerin çoğunluğunun kitap okuma alışkanlığı olmadığı gibi, kitap satın alma alışkanlığı da edinmediklerini göstermesi açısından önemlidir.

➤ Öğrencilerin yarından fazlası, son bir ay içinde bir kütüphaneye gitmiştir. Geriye kalanı ise çok uzun süredir kütüphaneye gitmemiştir.

➤ Araştırmaya göre, öğrenciler tarafından çok tercih edilen kitaplar; **“Bir genç Kızın Gizli Defteri Serisi”**, **“Mavi Saçlı Kız”**, **“Harry Potter Serisi”**, **“Şeker Portakalı”**, **“Metal Fırtına”** ve **“Yaş Onyediyi”**, **Yüzüklerin Efendisi Serisi”**, **“Simyacı”**, **“Martı”**, **“İçimizde Bir Yer”**, **“Hayatın İçinden”**, **“Sekizinci Renk”**, **“Beyaz Diş”** gibi kitaplar olmuştur. Bu kitapların –**“Çalhuşu”**, **“Dokuzuncu Hariciye Koşuğu”** ve **“Yaban”** gibi çok tanınmış ve her dönemde en çok okunanlar listesine girmiş kitapları saymazsak– son dönemde popüler olan, reklamı çok yapılan ve gençlik psikolojisini anlatan kitaplar olduğunu kolaylıkla görebiliriz.

➤ Zengin'in (2003) çalışmasında olduğu gibi bu çalışmada da gençlerin en beğendiği yazarlardan biri olarak İpek Ongun çıkmıştır. Zengin, bu kitapların edebî değer olarak pek kıymetlerinin olmamasına rağmen, kolay anlaşılması, gençlerin kendi problemlerini roman kahramanlarının yaşaması, gençlerin hayatlarından örnekler ve onların anlayacağı bir psikolojiyle yazılmaları gibi sebepler dolayısıyla gençler tarafından çok tercih edildiklerini ifade etmiştir.

KAYNAKÇA

Bamberger, R., (1990), **Okuma Alışkanlığını Geliştirme** (Çev.: Bengü Çapar). Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.

Bircan, İ. ve Tekin, M., (1989), “Türkiye’de Okuma Alışkanlığının Azalması Sorunu ve Çözüm Yolları”, **Ankara Üniv. Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi**, 22 (1): 393-410.

Dökmen, Ü., (1994), **Okuma Becerisi, İlgisi ve Alışkanlığı Üzerine Psiko-Sosyal Bir Araştırma**. Ankara: MEB Yayınları.

Esgin, A. ve Karadağ Ö., (2000), “Üniversite Öğrencilerinin Okuma Alışkanlığı”, **Popüler Bilim**. (Eylül, 2000). 82: 19-23.

Göğüş, B. (1983), “Okumayı Biliyor Muyuz? ” **Öğretmen Dünyası**, C. 4. S.44 s.7-9.

Gönen, M.-Öncü (Çelebi), E. ve Işıtan, S., (2004). “İlköğretim 5., 6. ve 7. Sınıf Öğrencilerinin Okuma Alışkanlıklarının İncelenmesi”, **Milli Eğitim Dergisi**, (Güz 2004), 174.

Güleryüz, H., (2002), **Yaratıcı Çocuk Edebiyatı**, Ankara: Pegem Akademi Yayıncılık.

Mavi, S., (1995), **Okuma Hatalarının Okuma Alışkanlığına Etkisi**, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Halk Eğitimi Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.

Tekışık, H. H., (1992), “Türk İnsanı Niçin Az Okuyor? ”, **Çağdaş Eğitim**, S. 176.

Tosunoğlu, M., (2003), ”Türkçe Öğretiminde Okuma Alışkanlığı ve Çocukların Okuma Eğilimleri”, **Türk Dili Dergisi**, 39.

Turcan, A. İhsan ve Diğerleri, (1999), “Üniversite Öğrencileri Arasında Ders Dışı Okuma Alışkanlık Düzeylerinin Tespiti Üzerine Bir Araştırma”. **4. Ulusal Eğitim Bilimleri Kongresi**, C. 1. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Eğitim Fakültesi Yayınları.

Yılmaz, B., (1993), **Okuma Alışkanlığında Halk Kütüphanelerinin Rolü**, Ankara: Kültür Bakanlığı Kütüphaneler Genel Müdürlüğü.

Zengin, N., (2003), “Gençlerin Okuma Alışkanlıklarını Belirlemeye Yönelik Bir Çalışma Hakkında”, **Türklük Bilimi Araştırmaları**, 13: 131-149.

WEB

Gömlüksiz, M. N., (2005), “Geleceğin Öğretmenlerinin Kitap Okumaya İlişki Görüşlerinin Değerlendirilmesi” (Fırat Üniversitesi Eğitim Fakültesi Örneği), http://efdergi.yyu.edu.tr/makaleler/cilt_I/ozetler/nuri_ozet.htm! (18.05.2005).

Güçlü, A. O., (1998), “Daha Okumaya Başlamadan”, <http://www.milliyet.com.tr/1998/02/24/yazar/guclu.html> (Erişim Tarihi: 03.06.2005).

İşeri, K., (2005), “Okuma Ediminin Eğitimsel İşlevi”, <http://host.nigde.edu.tr/kiseri/Makaleler/Okuma-1-6.doc> (Erişim Tarihi: 18.05.2005).

OKUL ÖNCESİ ÖĞRETMENLİĞİ ÖĞRENCİLERİNİN ÇOCUĞA BAKIŞ AÇILARININ BAZI DEĞİŞKENLERE GÖRE İNCELENMESİ

CEYLAN, Şehnaz* -ULUTAŞ, İlkay** -ÖMEROĞLU, Esra***
TÜRKİYE/TURÇIA

ÖZET

Çocuk, kültürel değerlerin nesilden nesile aktarılması bakımından önemli bir değere sahiptir. Yetişkinlerin çocuğa bakış açısı onların deneyimlerinden, eğitim düzeylerinden ve içinde buldukları kültürel değerlerden etkilenebilmektedir. Çocuğu birey olarak algılama kültürden kültüre farklılık göstermektedir. Değişen toplumsal ve kültürel yapı içerisinde çocuğa olan bakış açısı da farklılık göstermektedir. Çocuk, ülkenin kültürüne özgü bakış açısından etkilenebilmektedir. Batı kültüründe, çocuk yetiştirirken bireyselleşmesine önem verilmekte ancak doğu toplumlarında aile ve toplumun değer yargılarına önem verilmektedir. Çocuğa karşı olumlu bakış açısının oluşması, çocuğun ileride kendine güven duyan, olumlu benlik imajı gelişmiş, kendini rahatlıkla ifade edebilen ve başkaları ile iş birliği yapabilen bir birey olmasını sağlayacaktır. Bu bakımdan gelişim ve öğrenmenin hızlı olduğu okul öncesi çocuklarına eğitim verecek olan öğretmenlerin de çocuğa karşı bakış açılarının olumlu olması önemli olmaktadır.

Bu çalışma, okul öncesi dönem çocuklarına eğitim verecek birinci, ikinci, üçüncü ve dördüncü sınıf öğretmen adaylarının çocuğa bakış açılarının bazı değişkenlere göre incelenmesini amaçlamaktadır. Araştırmanın örneklemini, Ankara ilinde bulunan üniversitelerin okul öncesi eğitimi öğretmenliği programına devam eden 374 öğrenci oluşturmuştur. Araştırmada öğrencilerin çocuğa bakış açılarını değerlendirmek amacı ile araştırmacılar tarafından geliştirilen “Çocuğa Bakış Açısı Envanteri” kullanılmıştır. Araştırma sonucunda, okul öncesi öğretmenliği öğrencilerinin çocuğa bakış açılarının anne-baba öğrenim düzeyi ve en uzun yaşadıkları yerleşim merkezi gibi değişkenlerden etkilendiği ortaya çıkmıştır. Elde edilen bulgular doğrultusunda önerilerde bulunulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Okul öncesi dönem, çocuğa bakış açısı, çocuk, öğretmen.

* Uzm., Gazi Üniversitesi, Meslekî Eğitim Fakültesi, Çocuk Gelişimi Eğitimi Bölümü, Ankara/TÜRKİYE. e-posta: syayla@gazi.edu.tr; sehnazc@gmail.com

** Dr., Gazi Üniversitesi, Meslekî Eğitim Fakültesi, Çocuk Gelişimi Eğitimi Bölümü, Ankara/TÜRKİYE. e-posta: ilkayulutas@gmail.com

*** Prof. Dr., Gazi Üniversitesi, Meslekî Eğitim Fakültesi, Çocuk Gelişimi Eğitimi Bölümü, Ankara/TÜRKİYE.. e-posta: esraomeroglu@yahoo.com

ABSTRACT

A Study into the Point of Views of the Students of Preschool Teaching over Child Depending on Some Variables

Child has a significant value in terms of transferring cultural merits into the generations. The point of views of adults could be affected by their experiences, education levels and cultural values they are in. Perceiving child as an individual varies from one culture to another. The point of view for child within a changing social and cultural structure varies as well. Child is affected by the point of view peculiar to the culture of the country. Individualization of child while growing him up is regarded importantly in western culture, whereas family and value judgments are of more importance in eastern societies. Creating a positive point of view for child will help him become an individual confiding himself with an improved personality image, being able to express himself easily and being able to cooperate with others in the future. Within this perspective, the fact that teachers to teach children of preschool education where development and learning is quite fast are positive towards children is rather important.

This study aims at examining the points of views of pre-service teachers at first, second, third and fourth grades who will teach the children of preschool education depending on some variables. The sampling of the study consists of 374 students attending to program of preschool education teaching of the universities in the city of Ankara. "The Inventory of Point of View Towards Child" developed by the researches was used in order to evaluate the point of views of the students. As a result of the study, it was found that the point of views of the students of preschool education are affected by such variables as parent education level and the location where he lived the longest. Some recommendations were given depending on the findings obtained.

Key Words: Preschool education period, point of view towards child, child, teacher.

GİRİŞ

Erken çocukluk dönemi, yaşam zincirinde bireyin gelişim temellerinin atıldığı dönemdir. Türk toplumunda çocuk olgusu konusunda geleneksel değerlerle toplumsal gerçekliğin paralel gelişmediği gözlenmektedir. Toplumsal kültürde çocuk, aileyi değerli kılan; sevgi, neşe ve mutluluk sağlayan bir varlıktır. Çocukluk kavramı, diğer toplumsal kavramlar gibi norm ve değerlere göre göreceli olarak belirlenmektedir. Hem çocukluk yaşantısı, hem de çocukluk kavramı yüzyıllar boyunca değişim göstermiştir. Eski toplumlarda, çocukluk yaşamın farklı bir dönemi olarak görülmüştür. Çocukluğun yaşamın daha sonraki dönemlerinde gelişimin temelini oluşturduğu düşünülmemiştir. (Akyüz, 2001; Doğan, 2001).

Ancak, toplumsal ve kültürel yapının değişmesiyle, toplumların çocuğa olan bakış açısı da farklılık göstermiştir.

Günümüzde, eğitim ve bilim alanındaki yenilikler sonucu, toplumların çocuğa olan bakış açısı, davranışları ve duyguları değişerek, çocuk bir birey olarak algılanmaya başlanmıştır. Çocukların mutlu ve sağlıklı bireyler olmalarının, yetişkinler tarafından çocuklara gösterilen sevgi ve kabul davranışlarına bağlı olduğu anlaşılmıştır. Ayrıca, çocukluk dönemi özel bir yaşam dönemi olarak görülerek, bu dönemde verilen sevgi, ilgi ve kaliteli eğitimin ilerleyen yaşlarda kendine güven duyan, olumlu benlik imajı gelişmiş, kendini rahatlıkla ifade edebilen ve işbirliği içinde çalışabilen bir birey olmasını sağlayacağı vurgulanmıştır (Tan, 1997; 32; Yılmaz ve diğ., 2006; 410; Yörükoğlu, 2000; 239).

Çocuk tüm gelişimlerine ilişkin temel bilgi, beceri, tutum ve alışkanlıkları ailede kazanmaktadır. Bu açıdan aile, çocuğun bakımı, gelişimi ve eğitiminden sorumlu başlıca kurum olma özelliği taşımaktadır. Aileden sonra, okul öncesi eğitim kurumları çocuğu toplumsal yaşama hazırlamada aileyi destekleyen kurumlar olarak sistem içinde yerlerini almaktadır (Kandır, 2001). Okul öncesi eğitim kurumlarında çocuğa her bakımdan model olan öğretmenlerin iyi bir şekilde yetiştirilmesi önemli bir konudur.

Öğretmenlik mesleği diğer mesleklere göre, kişisel özellikleri daha belirgin olması gereken bir meslektir. Ayrıca öğretmenlik mesleği, sosyal, kültürel, ekonomik, bilimsel ve teknolojik boyutlara sahip, alanda özel uzmanlık bilgi ve becerisini gerektiren profesyonel statülü bir alandır. Bu nedenle, kişiliğin temellerinin atıldığı erken çocukluk dönemi öğretmenlerine daha büyük sorumluluk yüklenmektedir (Alkan, 2000; 12).

Okul öncesi eğitim kurumlarında görev yapan öğretmenler; çocuğun gelişimi ve eğitimi hakkında bilgi sahibi olmalı, objektif gözlem yapabilmeli ve alanla ilgili yenilikleri takip edebilmelidir. Ayrıca sabırlı, sorumluluk sahibi, yaratıcı, iletişim becerisi yüksek, hoşgörülü, güvenilir, canlı ve neşeli kişilik özelliklerine sahip olmalıdır (Oktay, 1999; 220; Yaşar, 2006; 256). Bu özelliklere sahip bir öğretmen çocukları olduğu gibi kabul edip onlara sevgisini çeşitli yollar ile anlatabilir. Böylece çocuğa karşı olumlu bir bakış açısı geliştirebilir. Öğretmenlerin çocuğa bakış açıları, yaşamlarında önemli bir yere sahip olan anne-babalarından ve yaşadıkları çevreden etkilenebilir.

Okul öncesi öğretmen adayları, farklı sosyo-kültürel ve ekonomik düzeylerden gelmektedirler. Bu nedenle, öğrencilerin geldikleri aile yapısı ve çevre çocuğa olan bakış açısını etkilemektedir (Aldemir, 2004; 72).

Aktan-Kerem ve Cömert (2005), okul öncesi eğitimin sorunlarının incelenmesine yönelik araştırma sonuçlarında, öğretmenlerin birinci sırada katılmak istedikleri hizmet içi eğitim konusunun çocukları tanıma teknikleri

olduğu belirtmişlerdir. Böylece, öğretmenlerin çocuklara olan bakış açıları çocukları tanımada önemli bir etken olacaktır.

Bu çalışma, okul öncesi öğretmenliği öğrencilerinin çocuğa bakış açılarının anne-baba öğrenim düzeyi ve en uzun yaşadıkları yerleşim merkezi değişkenlerine göre incelenmesi amacıyla yapılmıştır.

Yöntem ve Araçlar

Evren ve Örneklem

Araştırmanın evrenini Ankara ili merkezinde bulunan üniversitelerin eğitim fakültelerindeki okul öncesi eğitimi öğretmenliği programına devam eden üniversite öğrencileri oluşturmuştur. Araştırmanın örneklemini bu üniversitelerin eğitim fakültelerindeki okul öncesi eğitimi öğretmenliği programına devam eden birinci, ikinci, üçüncü ve dördüncü sınıf öğrencilerinden tesadüfî örnekleme yöntemi ile belirlenen 374 öğrenci oluşturmuştur.

Veri Toplama Araçları

Veri toplamak amacıyla, öğrencilerin demografik özelliklerini belirlemek için “kişisel bilgi formu” ve çocuğa bakış açılarını değerlendirmek amacıyla da araştırmacılar tarafından geliştirilmiş olan “Okul Öncesi Öğretmen Adayları için Çocuğa Bakış Açısı Envanteri” kullanılmıştır.

Kişisel Bilgi Formu: Araştırmacılar tarafından geliştirilmiş Kişisel Bilgi Formu, öğrencilerin sınıfı, yaşı, cinsiyeti, mezun oldukları lise türü, kardeş sayısı, öğrencilerin en uzun yaşadıkları yerleşim merkezi, anne-babaların öğrenim düzeyi gibi demografik bilgileri ortaya çıkarmaya yönelik sorulardan oluşmaktadır.

Çocuğa Bakış Açısı Envanteri: Araştırmada bağımlı değişkeni (çocuğa bakış açısı) belirlemek için “Çocuğa Bakış Açısı Envanteri” kullanılmıştır. Ulutaş, Ceylan ve Ömeroğlu (2007) tarafından geliştirilmiş olan “Çocuğa Bakış Açısı Envanteri” öğrencilerin çocuğa bakış açılarını belirlemek amacıyla kullanılmaktadır. Envanter, çocuğun varlığına, fiziksel özelliklerine, motor özelliklerine, bilişsel ve dil özelliklerine, sosyal-duygusal özelliklerine bakış açısı olmak üzere toplam 25 madde ve beş bölümden oluşmaktadır. Ayrıca “Tamamen Katılıyorum”, “Biraz Katılıyorum”, “Hiç Katılmıyorum” biçiminde üçlü derecelendirme şeklinde verilmiştir. Çocuğa Bakış Açısı Envanteri'nin tamamına göre tutarlık derecesi, güvenilirlik katsayısının (Cronbach alfa değeri). 66 olarak bulunmuştur.

Verilerin Analizi

Örnekleme alınan gruptan elde edilen veriler, SPSS istatistik programı kullanılarak analiz edilmiştir. Okul öncesi öğretmenliği öğrencilerinin çocuğa bakış açıları ile anne-baba öğrenim düzeyi, en uzun yaşadıkları yerleşim merkezi gibi değişkenlerin ortalamaları arasında farkın anlamlı olup olmadığını test

etmek için tek yönlü varyans analizi uygulanmıştır. Varyans analizinin anlamlı çıkması durumunda, farkın hangi gruplar arasında anlamlı olduğunu belirlemek için “Tukey Testi” ve “LSD Testi” kullanılmıştır.

Bulgular ve Tartışma

Araştırmada okul öncesi öğretmenliği öğrencilerinin çocuğa bakış açılarının anne-baba öğrenim düzeyi ve en uzun yaşadıkları yerleşim merkezi değişkenlerine ilişkin elde edilen bulgular aşağıda tablolar hâlinde verilmiştir.

Tablo 1: Araştırmaya alınan öğrencilerin en uzun yaşadığı yerleşim merkezine göre Çocuğa Bakış Açısı Envanteri’nden aldıkları puan ortalamaları, standart sapmaları ve F değerleri.

Çocuğa Bakış Açısı Envanteri Alt Testleri	Yerleşim Merkezleri	n	Ort.	Std. Sap.	F	p	Turkey Testi*
1. Çocuğun Varlığına Bakış Açısı	(1) Şehir merkezi	199	9.45	1.08	3.070	.04*	(2-3)
	(2) İlçe merkezi	134	9.51	.85			
	(3) Kasaba	41	9.07	1.12			
2. Çocuğun Fiziksel Özelliklerine Bakış Açısı	(1) Şehir merkezi	199	7.05	2.08	4.369	.01**	(1-2)
	(2) İlçe merkezi	134	6.40	2.36			
	(3) Kasaba	41	6.31	2.18			
3. Çocuğun Motor (Hareket) Gelişimi Özelliklerine Bakış Açısı	(1) Şehir merkezi	199	7.03	1.52	.000	1.0	
	(2) İlçe merkezi	134	7.02	1.30			
	(3) Kasaba	41	7.02	1.58			
4. Çocuğun Bilişsel Ve Dil Özelliklerine Bakış Açısı	(1) Şehir merkezi	199	9.40	1.00	1.617	.20	
	(2) İlçe merkezi	134	9.47	.97			
	(3) Kasaba	41	9.14	1.10			
5. Çocuğun Sosyal-Duygusal Özelliklerine Bakış Açısı	(1) Şehir merkezi	199	6.30	1.20	.544	.581	
	(2) İlçe merkezi	134	6.41	1.53			
	(3) Kasaba	41	6.51	1.22			

* $p < .05$ ** $p < .01$

Öğrencilerin en uzun yaşadığı yerleşim merkezine göre Çocuğa Bakış Açısı Envanterinden aldıkları puanların dağılımına bakıldığında, çocuğun varlığına bakış ve fiziksel özelliklerine bakış açısı alt testlerinde anlamlı farklılık elde edilmiştir ($p < .05$). Kasabada en uzun yaşayan öğrencilerin en düşük ortalamaya (Çocuğun varlığına bakış= 9,07, Çocuğun fiziksel özelliklerine bakış açısı=

6,31). Çocuğun varlığına bakış açısı alt ölçeğinde ilçe merkezinde en uzun yaşayan öğrencilerin en yüksek ortalamaya (9.51) sahip olduğu, çocuğun fiziksel özelliklerine bakış açısı alt ölçeğinde ise şehir merkezinde en uzun yaşayan öğrencilerin en yüksek ortalamaya (7,05) sahip olduğu ortaya çıkmıştır. Yapılan Tukey testi sonuçlarına göre, çocuğun varlığına bakış açısı alt testinde en uzun ilçe ve kasabada yaşayan öğrenciler arasında, çocuğun fiziksel özelliklerine bakış açısı alt testlerinde ise en uzun şehir ve ilçe merkezinde yaşayan öğrenciler arasında anlamlı farklılık olduğu bulunmuştur.

Peker (2007), Türkiye’de “kırsal” ve “kırsal kökenli kentte yaşayan” ailelerin çoğunluğunda, çocuktan anne-babaya doğru bir kaynak aktarımı yaşandığını ve çocuğa bakış açısı ekonomik değer biçimi olarak görüldüğünü vurgulamıştır.

Özyürek ve Tezel-Şahin (2005), çalışmalarında, kırsalda yaşayan anne babaların kentte yaşayan anne-babalara göre daha koruyucu ve daha katı/sert tutuma sahip oldukları belirlemişlerdir.

Buna göre **Tablo 1**’de öğrencilerin çocuğa bakış açısı envanterinin çocuğun varlığına bakış açısı alt testinde en düşük ortalamaya sahip olan en uzun kasabada yaşayanlar olduğu görülmektedir. Böylece, düşük yaşam şartları nedeniyle ailelerin çocukların geliştirilmesi ve desteklenmesi yönünden yetersiz kaldıkları düşünülebilir. Ayrıca, ebeveynler çocuklarını yetiştirirken büyük ölçüde anne-babalarının kendilerini yetiştirme tutumlarından, kendi kişiliklerinden, gelir düzeylerinden, okur-yazarlık durumlarından vb. büyük ölçüde etkilenebilir.

Tablo 2: Araştırmaya alınan öğrencilerin anne öğrenim düzeylerine göre Çocuğa Bakış Açısı envanterinden aldıkları puan ortalamaları, standart sapmaları ve F değerleri.

Çocuğa Bakış Açısı Envanteri Alt Testleri	Öğrenim Durumu	n	Ort.	Std. Sap.	F	p	LSD Testi*
1. Çocuğun Varlığına Bakış Açısı	(1) Okur-yazar	32	9.21	1.40	2.411	.04*	(2-4)
	(2) İlkokul mezunu	183	9.55	.85			
	(3) Ortaokul mezunu	40	9.60	.70			
	(4) Lise mezunu	70	9.21	1.19			
	(5) Üniversite veya yüksekokul mezunu	49	9.28	1.15			
2. Çocuğun Fiziksel Özelliklerine Bakış Açısı	(1) Okur-yazar	32	6.68	1.65	2.408	.04*	(2-4)
	(2) İlkokul mezunu	183	6.46	2.24			
	(3) Ortaokul mezunu	40	6.70	2.37			
	(4) Lise mezunu	70	7.41	2.09			
	(5) Üniversite veya yüksekokul mezunu	49	6.87	2.37			

3. Çocuğun Motor (Hareket) Gelişimi	(1) Okur-yazar	32	7.18	1.40			
	(2) İlkokul mezunu	183	7.02	1.48			
Özelliklerine Bakış Açısı	(3) Ortaokul mezunu	40	6.95	1.53	.167	.95	
	(4) Lise mezunu	70	6.97	1.41			
	(5) Üniversite veya yüksekokul mezunu	49	7.08	1.41			
4. Çocuğun Bilişsel ve Dil Özelliklerine Bakış Açısı	(1) Okur-yazar	32	9.34	1.20	1.759 1.751.759	.13	
	(2) İlkokul mezunu	183	9.32	1.04			
	(3) Ortaokul mezunu	40	9.77	.47			
	(4) Lise mezunu	70	9.34	1.17			
	(5) Üniversite veya yüksekokul mezunu	49	9.46	.73			
5. Çocuğun Sosyal-Duygusal Özelliklerine Bakış Açısı	(1) Okur-yazar	32	6.37	1.07	.257	.90	
	(2) İlkokul mezunu	183	6.39	1.21			
	(3) Ortaokul mezunu	40	6.40	1.23			
	(4) Lise mezunu	70	6.22	1.13			
	(5) Üniversite veya yüksekokul mezunu	49	6.44	2.09			

* $p < .05$

Öğrencilerin anne öğrenim düzeylerine göre Çocuğa Bakış Açısı Envanterinden aldıkları puanların dağılımına bakıldığında, çocuğun varlığına bakış ve fiziksel özelliklerine bakış açısı alt testlerinde anlamlı farklılık elde edilmiştir ($p < .05$). Çocuğun varlığına bakış açısı alt testinde annesi okur-yazar ve lise mezunu olan öğrencilerin en düşük ortalamaya (9,21), annesi ortaokul mezunu öğrencilerin en yüksek ortalamaya (9,60) sahip olduğu bulunmuştur. Çocuğun fiziksel özelliklerine bakış açısı alt ölçeğinde ise annesi ilkokul mezunu öğrencilerin en düşük ortalamaya (6,46) sahip olduğu, annesi lise mezunu olan öğrencilerin ise en yüksek ortalamaya (7,41) sahip olduğu ortaya çıkmıştır. Gruplar arasındaki farkın belirlenmesi ile ilgili yapılan tek yönlü varyans analizi sonucuna göre uygulanan LSD testinde, çocuğun varlığına bakış ve fiziksel özelliklerine bakış açısı alt testinde annesi ilkokul ve lise mezunu olan öğrenciler arasında farklılığın olduğunu ortaya çıkmıştır.

Bilgin ve diğ. (1998) mesleklere göre aile araştırması ile ilgili çalışma sonuçlarında, işçi ailelerinin “iyi bir anne çocuk yetiştirmede neye dikkat etmek gerekir” sorusuna en çok çocuğun sağlıklı yetişmesi yanıtını verdiklerini saptamıştır.

Aile Yapısı Araştırması (2006) sonuçlarında, çocuk ile ilgili düşünceleri cinsiyete göre bakıldığında, erkeklerin % 89.3'ü, kadınların % 87.4 çocukların yaşlılıklarında anne-babalarına bakması gerektiğini ve yarıya yakını da soyunun devamı olarak düşünmektedir. Buna göre Türk toplumunda çocuğun varlığına geleneksel bir bakış açısı var olduğu görülmektedir. Çocuk insan soyunun ve geleceğin temsilcisi olarak görüldüğünden eğitim düzeyi düşük ailelerde geleneksel görüşlere daha bağlı olduğu düşünülebilir.

Tablo 1 ve **Tablo 2**'de en uzun şehir merkezinde yaşayan ve anne eğitim düzeyi yüksek öğrencilerin çocuğun fiziksel özelliklerine daha çok önem verdiği görülmektedir. Türk toplumunda yetişkinler çocukları ilk gördüklerinde “güzel bebek”, “cici kız” gibi iltifatlarla onların fiziksel özelliklerine dikkat çekerek iletişimi başlatmayı tercih ettiği düşünülebilir. Ayrıca büyük şehirde yaşayan insanların birbirlerini daha az tanıma imkânı olduğu için ilk değerlendirmeyi dış görünüşü dikkate alarak yapabilir.

Tablo 3: Araştırmaya alınan öğrencilerin babalarının öğrenim düzeylerine göre Çocuğa Bakış Açısı envanterinden aldıkları puan ortalamaları, standart sapmaları ve F değerleri.

Çocuğa Bakış Açısı Envanteri Alt Testleri	Öğrenim Durumu	n	Ortalama	Std. Sapma	F	p	Tukey Testi*
1. Çocuğun Varlığına Bakış Açısı	(1) İlkokul mezunu	92	9.44	.93	.314	.81	
	(2) Ortaokul mezunu	64	9.35	1.39			
	(3) Lise mezunu	99	9.50	.82			
	(4) Üniversite veya yüksekokul mezunu	119	9.40	.99			
2. Çocuğun Fiziksel Özelliklerine Bakış Açısı	(1) İlkokul mezunu	92	6.53	2.21	.490	.68	
	(2) Ortaokul mezunu	64	6.79	2.00			
	(3) Lise mezunu	99	6.70	2.35			
	(4) Üniversite veya yüksekokul mezunu	119	6.89	2.23			
3. Çocuğun Motor (Hareket) Gelişimi Özelliklerine Bakış Açısı	(1) İlkokul mezunu	92	7.03	1.40	2.687	.04*	(2-4)
	(2) Ortaokul mezunu	64	7.37	1.44			
	(3) Lise mezunu	99	7.12	1.43			
	(4) Üniversite veya yüksekokul mezunu	119	6.76	1.48			

4. Çocuğun Bilişsel ve Dil Özelliklerine Bakış Açısı	(1) İlkokul mezunu	92	9.33	1.08	.709	.54
	(2)Ortaokul mezunu	64	9.46	.99		
	(3) Lise mezunu	99	9.49	.89		
	(4) Üniversite veya yüksekokul mezunu	119	9.32	1.05		
5. Çocuğun Sosyal-Duygusal Özelliklerine Bakış Açısı	(1) İlkokul mezunu	92	6.39	1.07	.671	.57
	(2)Ortaokul mezunu	64	6.21	1.25		
	(3)Lise mezunu	99	6.30	1.12		
	(4)Üniversite veya yüksekokul mezunu	119	6.48	1.67		

***p<.05**

Öğrencilerin baba öğrenim düzeylerine göre Çocuğa Bakış Açısı Envanterinden aldıkları puanların dağılımına bakıldığında, motor (hareket) gelişimi özelliklerine bakış açısı alt testinde anlamlı farklılık elde edilmiştir ($p<.05$). Çocuğun motor (hareket) gelişimi özelliklerine bakış açısı alt testinde babası üniversite veya yüksekokul mezunu olan öğrencilerin en düşük ortalamaya (6,76), babası ortaokul mezunu olan öğrencilerin en yüksek ortalamaya (7,37) sahip olduğu bulunmuştur. Yapılan Tukey testi de anlamlı farklılığın bu iki grup arasında olduğu görülmektedir.

Yörükoğlu (2000), sosyo-kültürel ve ekonomik düzeyi yüksek ailelerin eğitime, başarıya ve toplumsal yükselmeye önem verdikleri görülmektedir. Babaların yoğun iş temposu nedeniyle çocuklarına ayıracak vakitlerinin olmadığını belirtmiştir. Buna göre, babaları üniversite veya yüksekokul mezunu olan öğrencilerin çocuğun motor gelişimi özelliklerine bakış açısı ortalamasının düşük olduğu görülmektedir. Yüksek öğrenim düzeyine sahip babaların çocuklarından beklentilerinin yüksek olması, çocukların bakış açısını etkileyebileceği düşünülebilir. Eğitim düzeyi düşük babaların daha çok çocuklarıyla zihinsel etkinlikler yerine top oynama vb. fiziksel etkinlikleri içeren oyunları tercih ettikleri için, onların hareket gelişimlerini önem verdikleri düşünülebilir.

SONUÇ VE ÖNERİLER

Okul öncesi öğretmenliği öğrencilerinin çocuğa bakış açılarının bazı değişkenlere göre incelenmesi amacıyla yapılan araştırma sonucunda; öğrencilerin en uzun yaşadığı yerleşim merkezi ve anne eğitim durumuna göre çocuğun varlığına bakış ve fiziksel özelliklerine bakış açısı alt testlerinde anlamlı farklılık olduğu ($p<.05$), baba eğitim durumuna göre çocuğun motor (hareket) gelişimi özelliklerine bakış açısı alt testinde farkın anlamlı olduğu ($p<.05$) bulunmuştur.

Farklı sosyo-ekonomik ve kültürel çevrelerden gelen okul öncesi eğitim öğrencilerinin çocuğa bakış açılarını anne-babalarının eğitim durumu ve uzun süre buldukları yerleşim merkezinin etkilediği söylenebilir. Bu nedenle, okul

öncesi öğretmen adaylarına kaliteli ve iyi bir eğitimin verilmesi ileride öğretmen olduklarında çocuklara olan bakış açılarının olumlu olmasına ve onlara sevgiyle yaklaşmalarını sağlayacaktır.

Çocuklara okul öncesi eğitim döneminde belli davranışların kazandırılması ve gelişimlerini desteklemek için olumlu bir sınıf atmosferi yaratan, rehberlik edebilen ve onların görüşlerine saygı duyan bir öğretmene ihtiyaçları vardır. Öğretmenin sınıfta olumlu bir atmosfer yaratması çocukların özgüvenlerinin gelişimi yönünden çok önemlidir. Böyle bir ortamda çocuklar olumlu benlik imajı geliştirirlerse, psikolojik olarak kendini daha serbest hisseder ve iletişime daha açık olurlar.

Bu nedenle, okul öncesi öğretmen adaylarının farklı alt yapılardan geldikleri düşünülürse, üniversitede aldıkları eğitimin önemi ortaya çıkmaktadır. Öğrencilerin, iyi ve kaliteli bir eğitim almaları, mesleklerini severek yapmalarına ve geleceğin yetişkinleri olacak çocukların duygu ve düşüncelerine saygı duymalarını sağlayacaktır. Ayrıca çocukların fiziksel, motor, bilişsel, dil ve sosyal özellikleri açısından olumlu bir bakış açısı geliştirerek onların tüm gelişimlerini desteklemeye çalışacaktır.

Araştırma bulguları doğrultusunda verilebilecek öneriler aşağıda sıralanmıştır:

- Köy ve kasaba gibi küçük yerleşim yerlerinden gelen öğrencilerin, çocuğa bakış açılarını genişletebilmeleri için, alan ile ilgili sempozyum, konferans, panel vb. etkinliklere yönlendirilebilirler.
- Küçük yerleşim yerlerinden gelen öğrencilerin, aldıkları eğitimi uygulamalı olarak kullanabilmeleri için, aile ve çevresine çocukla ilgili bilgilerini aktarmaları sağlanabilir.
- Üniversitelerin okul öncesi eğitim programlarında çocukları tanıma teknikleri ile ilgili derslere daha fazla yer verilebilir.
- Okul öncesi öğretmen adaylarının çocuğa karşı tutum ve davranışlarını daha iyi gözlemleyebilmek için uygulama derslerinde gözlem yapılarak öneriler verilebilir.

KAYNAKÇA

Alkan, C., (2000), “İki Binli Yıllarda Öğretmenlik Mesleğinin Yeniden Yapılandırılması ve Öğretmen Adaylarının Yetiştirilmesi”, **Çağdaş Eğitim**, 271,12-14.

Aktan, Kerem, E.-Cömert, D., (2005), “Okul Öncesi Eğitimin Sorunlarının İncelenmesine Yönelik Bir Araştırma: İstanbul İli Örneği”, **Çağdaş Eğitim**, 326,30-37.

Akyüz, E., (2001), “Çocuk Hakları Sözleşmesinin Temel İlkeleri Işığında Çocuğun Eğitim Hakkı”, **Millî Eğitim Dergisi**, Temmuz, Ağustos, Eylül, Sayı: 151 <http://yayim.meb.gov.tr>

Aldemir, A., (2004), **Öğretmen Adaylarının Bilgi Okuryazarlığı Düzeyleri Üzerine Bir Araştırma: Sakarya Üniversitesi Örneği**, Ankara: Hacettepe Üniversitesi. Sosyal Bilimler Enstitüsü. Yüksek Lisans Tezi.

Aile Yapısı Araştırması (2006), TÜİK, T.C Başbakanlık Aile ve Sosyal Araştırmalar Genel Müdürlüğü, T.C Başbakanlık Türkiye İstatistik Kurumu, Ankara: T.C. Başbakanlık Türkiye İstatistik Kurumu Matbaası, www.aile.gov.tr.

Bilgin, V.-Özden, M.-Başbuğ, A.- Akın, F.-Keleş, İ.-Seyfeli, B., (1998), **Mesleklere Göre Aile Araştırması: İşçi Ailesi**, Ankara: Başbakanlık Aile araştırma Kurumu Yayınları.

Doğan, İ. (2001), “Çocuk Hakları Açısından Türkiye’de Çocuk Olgusu” Milli Eğitim Dergisi, Temmuz, Ağustos, Eylül, Sayı: 151. <http://yayim.meb.gov.tr>

Kandır, A., (2001), “Çocuk Gelişiminde Okul Öncesi Eğitim Kurumlarının Yeri ve Önemi”. Milli Eğitim Dergisi. Temmuz, Ağustos, Eylül, Sayı: 151, <http://yayim.meb.gov.tr>

Oktay, A., (1999), **Yaşamın Sihirli Yılları: Okul Öncesi Dönem**. İstanbul: Epsilon Yayınları.

Özyürek, A. ve Tezel Şahin, F., (2005), “Kırsal Bölge ve Şehir Merkezinde Yaşayan 5-6 Yaş Grubu Çocuğa Sahip Anne-Babaların Çocuk Yetiştirme Tutumları”. **Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi**. 9 (3),121-136.

Peker, M., (2007), “Çocuk İstihdamı Üstüne Bir Deneme (Fişek Enstitüsü Çalışan Çocuklar Bilim ve Eylem Merkezi Vakfı)”, <http://www.fisek.org.tr/017.php>

Tan, M., (1997), “Çocukluğun Tarihi Araştırmalarında Sözlü Tarih Yaklaşımı ve Sözlü Tarihte Bir Çocuk”, **Çocuk Kültürü. 1. Ulusal Çocuk Kültürü Kongresi Bildirileri**. Ankara: Ankara Üniversitesi Çocuk Kültürü Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayınları.

Uzman, E., (2004), “Sosyal Destek Düzeyleri Farklı Üniversite Öğrencilerinin Bazı Değişkenlere Göre Kimlik Statüleri”, **XII. Eğitim Bilimleri Kongresi**, 805-825.

Yaşar, Ş., (2006), “Çocuklara Vatandaşlık Bilincini Kazandırmada Okul Öncesi Eğitimin Rolü” Marmara Üniversitesi Atatürk Eğitim Fakültesi, **I. Uluslararası Okul Öncesi Eğitim Kongresi**, İstanbul: YA-PA Yayınları.

Yılmaz, E.-Hamarta, E.-Deniz, M. E., (2006), “Anasınıfı Öğretmenlerinin, Kendilerinin ve Aday Öğretmenlerinin Görüşlerine Göre Dönüşümcü Liderlik Düzeylerinin İncelenmesi”, **Marmara Üniversitesi Atatürk Eğitim Fakültesi, I. Uluslararası Okul Öncesi Eğitim Kongresi**, İstanbul: YA-PA Yayınları.

Yörükoğlu, A., (2000), **Değişen Toplumda Aile ve Çocuk**, İstanbul: Özgür Yayınları.

STANDART TÜRKÇEDE SES OLAYLARININ SEBEP-SONUÇ İLİŞKİSİ ÇERÇEVESİNDE YENİDEN SINIFLANDIRILMASI*

COŞKUN, Mustafa Volkan**
TÜRKİYE/TURÇIA

ÖZET

Ülkemizde yapılan ses bilgisi çalışmaları, modern fonetik araştırmaları çerçevesinde yöntem, terim, sınıflandırma, açıklama gibi yönleriyle incelenmiş ve değerlendirilmiştir. Bildiride sadece Standart Türkçedeki ses olaylarının oluşum safhaları ve sebepleri ele alınmıştır. Yapılan incelemede ses olaylarının görünür şekliyle ele alındığı, düşünceye ve düşündürmeye yönelik açıklamalar yapılmadığı; çalışmalarda hatalar bulunduğu; uygulanan yöntemlerin birbirinden farklı olduğu; sınıflandırma ve terim adlarında birlik kurulamadığı görülmüştür.

Ses olayları, ses birliklerinin akustik ve artikulatorik özellikleri göz önüne alınarak: **1. Benzeşme, 2. Aykırılışma, 3. Ses Türemesi, 4. Ses Düşmesi, 5. Yer Değiştirme** başlıkları altında toplanmış; ses olaylı kelimelerin gelişimleri, ara tanıkları da gösterilerek, eş ve art zamanlı olarak açıklanmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Fonetik, ses olayları, benzeşme, aykırılışma, ses türemesi, ses düşmesi, yer değiştirme.

ABSTRACT

Phonological studies realised in our country are focused on method, term, classification, explanation etc. and based on modern phonetic researches. In the presentation, only the constitution phase of phonic cases and their reasons in standart Turkish language are handled. At the end of the study it was found out that: phonic cases are dealed apparently and do not include explanation towards thought and thinking; there are mistakes in some studies; the methods applied are different from each other; and there are no constitutions in classification and terms.

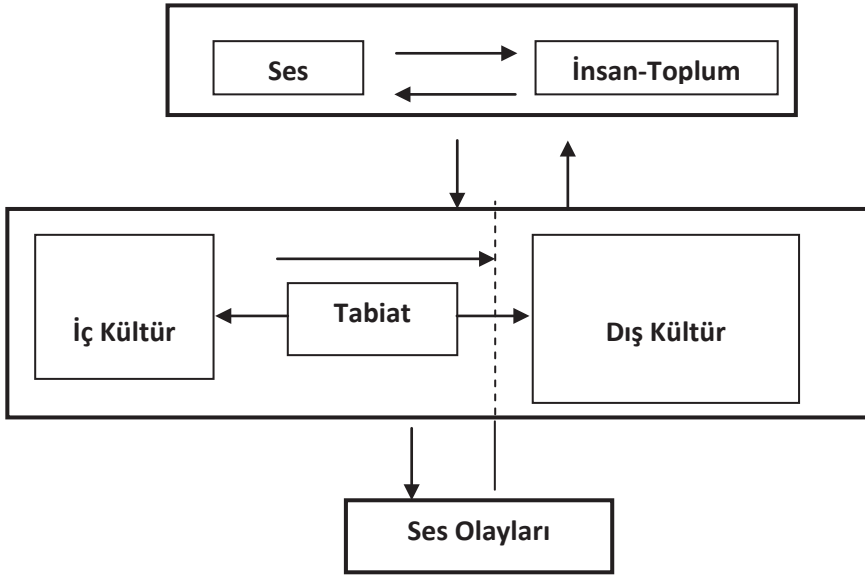
* Bu araştırma Muğla Üniversitesi, Fonetik Araştırma ve Uygulama Merkezi, Dr. Atilla Kırıl Fonetik Lâboratuvarı'nda yapılan uygulamalı çalışmalar sonucunda ortaya konmuştur. Araştırmamıza konu olan kelime ve kelime gruplarını oluşturan ses ve ses grupları değişik denek ve çalışmalarla akustik, artikulatorik, psikolojik ve fizyolojik açılardan değerlendirilmiş, çok yer tutacağı için, sadece madde başı mahiyetinde olan kelime ve kelime grupları makaleye dâhil edilmiş, yapılan ölçümlerin aritmetik değerleri verilmemiştir.

** Muğla Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Türkçe Eğitimi Bölümü Öğretim Üyesi.

Considering acoustics and articulatorics features of phonic constitutions, the phonic cases were entitled as: **1. Simulation, 2. Contariety, 3. Epenthesis, 4. Phone-Drop, 5. Metathesis.**

Key Words: Phonetic, phonic case, simulation, contariety, epenthesis, phone-drop, metathesis.

Dilin ilk oluşum döneminde bir araya gelerek kelimeleri oluşturan sesler, zaman içinde uzak ve yakın çevre etkileriyle bazen düşer, bazen benzeşir veya aykırılaştırılır, bazen yer değiştirir; bazen de başka bir ses topluluğu içinde türeyebilirler. Bu tür ses olaylarına sebep olan unsurlar; yerleşim bölgelerinin tabiat özellikleri ve olayları, toplumdaki iç kültür değişimleri, oluşumları ve dış kültürlerin etkileridir. İnsan ve toplum fizyolojisi, psikolojisi; tabiat özellikleri ve olayları, iç ve dış kültür unsurlarıyla çok yönlü etkileşime girerek ses olaylarının oluşmasını sağlarlar. Ses ve insan bir arada yaşayan iki önemli canlı varlıktır ve anlamlı yaşayabilmek için birbirlerine muhtaçtırlar. Ses olaylarının oluşum sebepleri ve döngüsü aşağıdaki tabloyla ifade edilebilir:

Ses olaylarının temelinde, en az çaba harcama kanunu yatar, oluşumlarında rastgelelik yoktur. Bazı kişilerin ürettikleri, ancak yaşadıkları topluma mal olmamış ses olayları, ferdi ses olaylarıdır, bunlar sadece kişinin fizyolojik veya psikolojik durumuyla ilgilidir. Bu tür ses olaylarında toplumun fizyoloji ve psikolojisi kabullenici değildir.

Art ve eş zamanlı dil bilinci çerçevesinde gerçekleştiği için, toplumun benimsediği ses olaylarının sebeplerini, günümüz teknolojisiyle tespit etmek

mümkün hâle gelmiş bulunmaktadır. Laboratuvar ortamında, akustik, psikolojik ve artikülasyon fonetik verilerinden faydalanarak ses olaylarının sebepleri ortaya konulabilir.

Ülkemizde ses bilgisi bölümü, dil bilgisi kitaplarının birinci bölümlerinde yer almaktadır. Ses bilgisi bölümü, diğer bölümleri oluşturan morfoloji ve sentaks bölümlerinin taşıyıcısı olduğu için, bu doğrudur. Ancak günümüzde fonetik-morfoloji, fonetik-sentaks ilişkisi bilimsel olarak araştırılmadığı için, ses bilgisi bölümleri amaca uygun olarak düzenlenememiştir. Bu yönüyle bakıldığında, ses bilgisi bölümleri, bilimsel temellere oturtulamamış, sadece görüneni ifade eder olmaktan öteye götürülemediği. Bütün ses bilgisi bölümleri hemen hemen birbirinin tekrarıdır. Söz konusu bölümlerde, laboratuvar verilerinden faydalanılarak ortaya konmuş artikulatorik, akustik ve psikolojik fonetikle ilgili bilgiler yoktur. Bu da yazılanların bilimselliğine gölge düşürmektedir. Bölümlerde tarihî süreç göz ardı edilmiştir. Tarihî süreçten, **bar** > **var** gibi değişikliklerdeki ses olaylarını sadece **b+** > **v+** değişikliği şeklinde aktarmak anlaşılmalıdır. Önemli olan, öğrencilere ve ilgilenele bu tür ses olaylarının sebeplerini açıklamak ve kavratmak, böylece onların düşünme ve yorumlama kabiliyetini güçlendirerek, diğer ses olayları hakkında da yorum yapabilmelerini sağlamaktır.

Mevcut kitapların ses bilgisi bölümlerinde dikkati çeken hususlar şu şekilde sınıflandırılabilir (Konumuz ses olayları olduğu için, sadece bu yönüyle bir değerlendirme yapılmıştır).

1. Aynı ses olayı için farklı terimler kullanılmaktadır.¹

¹ SESLERİN BİRLEŞMELERİ, Ses türemesi, Konsonant düşmesi, Orta hece vokalinin düşmesi, Orta hece vokalinin değişmesi, Vokal birleşmesi (kontraksiyon), Yer değiştirme (metatez), Başta konsonant türemesi (protez), Hece düşmesi (haploloji), İki vokalın yan yana gelmesi (hiatus), Konsonant ikileşmesi, Benzeşme (asimilasyon), Aykırılma (disimilasyon), Yuvarlaklaşma, TÜRKÇE KELİMELERDEKİ BAŞLICA SES HUSUSİYETLERİ, Uzun vokal bulunmaması, *o/ö* vokalleri, İnce *a*, Kapalı *e*, Orta hece vokali, *j* sesi, *f* sesi, *h* sesi, Başta bulunmayan sesler, Sonda bulunmayan sesler, Sedalılışma ve Yumuşama, Diftong, İkiz konsonant, Başta çift konsonant bulunmaması, Sonda çift konsonant, Başta ve sonda üç konsonant bulunmaması, Ortada üç konsonant, İnceltici sesler, *r* sesi, İstanbul Türkçesi, Kesme, Ses uyumları, Vokal uyumu, Vokal-konsonant uyumu, Konsonant uyumu, TÜRKÇE KELİMELERDEKİ BAŞLICA SES DEĞİŞMELERİ, (Ergin 2003: 49-94); II. Kısım: Seslerin Birleşmesi 1. Dilim: Hece, I. Hecenin yapısı, I.A. Hecenin oluşması, I.B. Hecenin çeşitleri, II. Türkçenin heceleri, II. A. Düzenli hece, II. B. Düzensiz hece, II. C. Hece bölümü kanunu, III. Hecelerin birleşmesi, III. A. Ekleme III. B. Öbkleşme 2. Dilim: Oturuşma, I. Ses düşmesi, I. A. Sesdeşlerin düşmesi I. A. 1. Damaksıların düşmesi, I. A. 2. Damaksıların çeşitlenmesi, I. A. 3. Bölünlülerin düşmesi, I. A. 4. Başka sesdeşlerin düşmesi, I. B. Soslilerin düşmesi, I. B. 1. Orta Hece Düşmesi, I. B. 2. Ekleme düşme, I. B. 3. Başta sesli düşmeleri, II. Ses türemesi II. A. Sesli Türemesi, II. B. Sesdeş Türemesi, II. B. 1. Öntüreme, II. B. 2. İçtüreme, III. Ses dönüşmesi, III. A. Yabancı kelimelerle çatışma, III. A. 1. Dereceli Büzülme, III. A. 2. Toplanma, III. B. Göçüşme, 3. Dilim: Bitişme ve Kaynaşma, I. Bitişmenin esasları, I.A. Bitişme durumları, I. B. Çatışmanın giderilmesi, I.B.1. Düşmeyle ekleme, I.B.2. Türemeye ekleme, I. B. 3. Ekleme şeklinin değişmesi, II. Kaynaşma, II.A. Basit birleşme, II. B. Büzülmeyle birleşme, III. Kısım: Seslerin Benzeşmesi, 1. Dilim: Soslilerin Benzeşmesi, I. Dil ve dudak benzeşmeleri I. A. Dil Benzeşmesi, I. B. Dudak benzeşmesi, II. Eklerde sesli uyumu, II. A. Eklerin seslilenmesi, II.B. Eklerin sınıflanması: III. Sesli uyumu

2. Bilgi yanlışları bulunmaktadır.

2.1. Ses olayları yanlış olarak adlandırılmaktadır. Meselâ: Türkçede ses olaylarında kaynaşma teriminin kullanılması doğru değildir. **Kahve altı** > **kahvaltı** gibi gelişmeler, kitaplarda kaynaşma, vokal birleşmesi, ünlü birleşmesi

kanunları, III. A. Dil ve dudak uyumu kanunları, III.B. Genel sesli uyumu kanunu, IV. Sesli uyumunun sonuçları IV. A. Düz sıradan kelimeler, IV. B. Yuvarlak sıradan kelimeler, IV.B.1. Seslisi dar eklerde, IV.B.2. Seslisi geniş eklerde, V. Sesli uyumunun tarihçesi, V.A. Osmanlıcada, V.B. Yeni Türkçede, VI. Sesli uyumuna aykırı haller, VI. A. Türkçe kelimelerde, VI.B. Yabancı kelimelerde, 2. Dilim: Seslilerle sesdeşlerin benzeşmesi, I. İçste ünlüleşme, I.A. Tabanların soneslerinde, I.B. Eklerin soneslerinde, I. C. Birleşiklerde, I. D. Eklerin ön seslerinde, II. Sesdeşlerde atlama, II. A. Kurallı atlama, II. B. Aykırıklar, III. Seslilerde darlaşma, III. A. Düz seslilerde, III. A. 1. İlk hecede, III. A. 2. Orta hecede, III. B. Yuvarlak seslilerde, IV. Seslilerde inceleme, IV. A. Tam inceleme, VI. B. Yarı inceleme, V. Dudak seslerinin benzeşmesi, V. A. Seslilerin yuvarlaklaşması, V. B. Sesdeşlerin dudaksıllaşması, 3. Dilim: Sesdeşlerin benzeşmesi, I. Sesleşme benzeşmesi, I. A. Katı sesdeşlerin benzeşmesi, I. A. 1. Eski kelimelerde, I. A. 2. Eklemede, I. B. Bölünlülerde benzeşme, I. C. Sesdeş uyumu kanunu, I. D. Sesdeş uyumunun sonuçları, II. Boğumlanma benzeşmesi, II. A. Dudaksıllaşma, II.B. Genizsileşme II. C. Damaksıllaşma, III. Ayırışma, III. A. Doğrudan ayırışma, III. B. Dağılıma ve çift değişme (Banguoğlu, 2000: 52-113); Kaynaşma, Düşme, Aşınma, Orta hece yutumu, Ünlü uyumu, Ünsüzlerin benzeşmesi, Yumuşama (Gencan, 1971: 37-44/49-51); 2.1.2.2. Türkçe kökenli kelimelerde bulunmayan ünsüzler, 2.1.2.3. Söz başında bulunmayan ünsüzler, 2.1.2.5. Söz sonundaki ünsüzlerin durumu, 2.1.3. Ses uyumları, 2.1.4. Yardımcı sesler (Demir-Yılmaz, 2003: 158-165); Türkçenin ses bilim özellikleri, Sesler, Ünlüler, Ünsüzler, Kaynaştırma ünsüzleri, Ses değişimleri: Darlaşma, Benzeşme, Yuvarlaklaşma, Ayırışma, Türeme, Düşme, Ötümlüleşme, Kaynaşma, Ünlü çatışması, İkizleşme (Çotuksöken, 2001: 97-103); Türkçe kelimelerdeki ses uyumları, Türkçedeki ses değişiklikleri, Ses türemesi, Ses düşmesi, Ses benzeşmesi, Başlıca ses değişiklikleri (Gülensoy, 2000: 324-330), İlerleyici benzeşme, Gerileyici benzeşme, Büyük ünlü uyumu, Küçük ünlü uyumu, Ötümlüleşme (Ünsüz yumuşaması), Ötümsüzleşme (Ünsüz sertleşmesi), Ses düşmesi, Ses Türemesi, Ses Değişmesi, Ünlü çatışması, Seslem (Hece yitimi), Kaynaşma, Ulama (Bilgin, 2006: 80-108); Ses özellikleri, Ses olayları, Değişmeler, Benzeşmeler, Düşmeler, Tekleşme, Ünlü birleşmesi (kontraksiyon), Hece düşmesi (hoploloji), Hece kaynaşması, Türemeler – İkizleşme, Göçüşmeler (Metatez) (Ercilasun, 2005: 84-96); Büyük ünlü uyumu, Küçük ünlü uyumu, Ünsüz uyumu, Ünlü-ünsüz uyumu, Ses olayları, Benzeşmeler, Değişmeler, Türemeler, Düşmeler, Göçüşmeler (Oyar, 2006: 52-59); SES OLAYLARI, a. Genel, b. Ünlü düşmesi, c. Ünlü Türemesi, ç. Büzülme/Hece kaynaşması, d. Daralma, Genişleme, e. Öndamaksıllaşma, Artdamaksıllaşma, f. Düzleşme, Yuvarlaklaşma, g. Kısalma, Uzama, ğ. Ünlü birleşmesi, h. Ünsüz türemesi, i. Ünsüz düşmesi, ı. Göçüşme, j. Benzeşme, k. Aykırılışma/Başkalaşma, l. Hece düşmesi, m. İkizleşme, Tekleşme, n. Ötümlüleşme, Ötümsüzleşme, o. Süreklileşme, ö. Diğer Morfonetik Nöbetleşmeler (Eker 2002: 219-233); Ses uyumları, Büyük ünlü uyumu, Küçük ünlü uyumu, Ünsüz uyumu, Ünlü-ünsüz uyumu, Ses olayları, Benzeşme, Benzeşmezlik, Ses düşmesi, Ses Türemesi, Kaynaşma, Ses aktarması, Orta hece ünlüsünün değişmesi, İki ünlünün yan yana gelmesi, Ünsüz ikizleşmesi, Yuvarlaklaşma, Daralma, Türkçe kelimelerde belli başlı ses özellikleri, Uzun ünlü bulunmaması, *o/ö* ünlüleri, *İnce a*, *Kapalı e*, Türkçede bulunmayan ünsüzler, Türkçede başta bulunmayan ünsüzler, Sonda bulunmayan ünsüzler, Sürekli ötümsüz ünsüzlerin ötümlüleşmesi, Başta çift ünsüz bulunmaz, Sonda çift ünsüz bulunması, Üç ünsüz bulunması, Türkçede inceltici ve daraltıcı ünsüzler, Kesme (Boz, 2006: 79-88); Ses olayları, Büyük ünlü uyumu, Küçük ünlü uyumu, Ünlü/ünsüz benzeşmesi, Ötümlüleşme, Daralma, Ses Türemesi, Ses düşmesi, Benzeşme, Ulama, Türkçenin ses özellikleri (Bozkurt, 2004: 119-130), Ses değişimleri, Benzeşme, Benzeşmezlik, Ünlü uyumları, Ses düşmesi, Ses türemesi, Ünlü çatışması, Ünlü daralması, Ünsüz değişimi, Ünsüz benzeşmesi (Demir, 2004: 41-83), Ses olayları, Ses türemesi, Ses silinmesi, Hece düşmesi, Benzeşme, Ünlü yaklaşması, Aykırılışma, Kaynaşma, Yer değiştirme, İkizleşme, Ses değişimleri, Ses özellikleri (Güneş, 2003: 58-74).

(kontraksiyon), hece binişmesi gibi başlıklar altında toplanmaktadır. (Boz, 2006: 84), (Ergin, 2003: 51), (Banguoğlu, 2000: 65), (Oyar, 2006: 59), (Güneş, 2003: 61), (Ercilasun, 2005: 95), (Bilgin 2006: 106), (Çotuksöken, 2001: 103), (Eker 2002: 223). Bu tür ses olayları; ünlü düşmesi, eğer ünsüz düşüyorsa, ünsüz düşmesi şeklinde adlandırılmalıdır. (Demir 2004: 58), (Gülensoy, 2000: 328). Farklı iki sesin kaynaşması ve bu iki sestten farklı bir sesin meydana gelmesi, kaynaşma olayını ifade eder. Türkçede böyle bir durum söz konusu değildir. Burada e ünlüsü, düşmekte ve **kahvø**² ile **altı** kelimesi birleşerek **kahvaltı** kelimesini oluşturmaktadır. Bunun sebebi de **a** ünlüsünün yatay frekansının, **e** ünlüsünün yatay frekansından yüksek olmasıdır.

Sıra+y+ı, ev-i-m gibi kelimelerdeki **+y+** ve **-i-** sesleri için, **kaynaştırma ünlü ve ünsüzleri** terimleri kullanılmaktadır. Kaynaştırma terimi, yukarıda ifade ettiğimiz gibi, kaynaşan seslerin, ses değerlerinin farklılaşarak, tek bir ses hâlini almasını ifade eder ki, böyle bir durum Türkçede yaşayan kelimelerde mevcut değildir (Çotuksöken, 2001: 101), (Bilgin, 2006: 82), (Güneş, 2003: 71), (Demir, 2004: 73). Bu terim yerine bağlama ünlüleri, bağlama ünsüzleri, bağlantılı ünlüler, bağlantı ünlüleri veya bağlayıcı ünlüler, bağlayıcı ünsüzler terimleri kullanılmalıdır. (Çotuksöken, 2001: 101), (Demir-Yılmaz, 2003: 163), (Bilgin 2006: 81). Bu terimler içinde en uygunu, anlamı hem semantik hem de fonetik açıdan karşıladığı için, bağlayıcı ünlü ve bağlayıcı ünsüz terimleridir (Korkmaz, 2003: 28). Yardımcı ünlü, yardımcı ünsüz, ünsüz türemesi, türeme terimlerini de kullananlar vardır. (Gülensoy, 2000: 326), (Ercilasun, 2005: 86), (Boz, 2006: 84), (Bozkurt, 2004: 123), (Banguoğlu, 2000: 73), (Ergin, 2003: 51), (Eker, 2002: 196).

2.2. Açıklamalarda yanlışlıklar vardır. Bazı kitaplarda **deriyle** vb. kelimesinde olduğu gibi, **ile** kelimesiyle birleşik yapılarda, **i-** ünlüsünün düştüğü ve yerini **+y-** ünsüzüne bıraktığı ifade edilmektedir (Bozkurt, 2004: 123). Bazılarında, **i-** ünlüsünün **+y-** yarı ünlüsüne dönüştüğü şeklinde ifadeler bulunmaktadır (Çotuksöken, 2001: 103), (Gülensoy, 2000: 319), (Tufan, 2004: 71). Doğrusu, **deri ile > EAT-DK3 deri-y-ile > ST deriyøle** gelişmesindeki gibi, önce iki ünlü arasında bir yarı ünsüz türemekte, sonra **ile** kelimesindeki **i-** düşmektedir (Banguoğlu, 2000: 98).

3. Ses olayları sadece görünür yönüyle ifade edilmektedir. Ses olaylarında **ET tolu > ST dolu, ET köç > ST göç** gibi değişmeler, sadece **t+ > d+**, **k+ > g+** değişimleri olarak görünür yönleriyle ifade edilmekte, sebep-sonuç ilişkisi içinde değerlendirilip açıklanmamaktadır.

4. Standart Türkçe'deki ses olaylarıyla ağızlardaki ses olayları ayrı bölümler hâlinde ele alınmamaktadır.

² ø işareti, düşen sesin yerini belirtmek için kullanılmaktadır.

³ EAT-DK: Eski Anadolu Türkçesi-Dede Korkut. Muharrem Ergin, Dede Korkut Kitabı II, Ankara 1991.

Kitaplarda ses olaylarına verilen örnekler standart Türkçeden seçilmelidir, çünkü okuyanlar, ağızlarından verilen kelimeleri standart Türkçe kelimeler olarak algılayabilirler. Aynı ayrı ağızlara ait karakteristik ses olayları, örnekleriyle ayrı bir başlık altında toplanmalı, bunların ağızlara ait olduğu vurgulanmalı, sunulan örneklerin oluşumu ve gelişimi hakkında bilgi verilmelidir.

5. Ses olayları farklı farklı sınıflandırılmaktadır; sınıflandırmaları yaparken, laboratuvar verilerinden faydalanmalı ve sınıflandırmalarda görüş birliği sağlanmalıdır.

6. Ses olaylarından art ve eş zamanlı ses olaylarında tarihî dönemler arasında karşılaştırma yapıyorsa, art zamanlı (**ET sarıg> ST sarı**); aynı dönem içinde karşılaştırma yapıyorsa eş zamanlı (**Cumhuriyet dönemi ST gelmiyor > Cumhuriyet dönemi ST gelmiyor**) açıklaması yapılmalıdır.

7. Yazıya yansımış olan kelimelerdeki ses olayları (**Ar. faide > fayide >> fayöda**) ile yazıya yansımamış, sadece standart dilde sözlü olarak ifade edilen ses olayları ayrı ayrı belirtilmemektedir (**böyle > bö:le, yazsın>yassın, rast gelsin >ras gelsin, pahalı>pa:lı, tuhaf >tuaf**).

8. Ses olaylarından özellikle ses değişimlerinde, seslerin nitelik ve nicelikleri ya hiç ifade edilmemekte ya da eksik ifade edilmektedir. Ses olaylarındaki sebep-sonuç ilişkisini ortaya koyabilmek, öğrencilerin düşünme ve yorumlama kabiliyetlerini güçlendirebilmek için, sık sık seslerin nitelik ve nicelikleri üzerinde durulmalıdır. Seslerin nitelik ve niceliklerini tespit edebilmek için, fonetik laboratuvarında deneyli çalışmalar yapılmalıdır.

9. Standart Türkçe'deki ses olaylarında ara geçişler gösterilmemektedir. Ara geçişlerin tespitinde, art zamanlı tanıklar için, tarihî lehçelere; eş zamanlı tanıklar için Anadolu ağızlarıyla, çağdaş Türk lehçelerine başvurulmalıdır. Anadolu ağızlarına başvurmak, kelime ve kelime gruplarındaki ses olaylarının başlangıç safhası çoğunlukla ağızlarda gerçekleştiği için çok önemlidir; bu bakımdan, ülkemizde ağız araştırma ve çalışmalarına en üst seviyede önem verilmelidir ve daha fazla vakit kaybetmeden, ağızlar dijital atlası, ağızlar tasnif atlası, ağızlar ses atlası, ağızlar kelime atlası ve ağızlar çekim atlası olmak üzere beş ana atlas oluşturulmalıdır. Aksi takdirde, kültürümüzü ifade edecek, taşıyacak ve birçok bilimsel çalışmaya temel teşkil edecek olan ağız özelliklerimiz yok olup gidecektir.

Bu çalışmada ses olayları sınıflandırılırken, örneklerde sadece standart Türkçeye mal olmuş ses olaylarını içeren kelimelere yer verilecektir. Ağızlarla ilgili ses olaylarının tasnifi daha derin ve kapsamlı bir araştırma ve çalışmayı içerdiği için, konuyla ilgili ayrı bir çalışma yapmak gerekir. Bu çalışmada ara tanıklar için, sadece gereken yerlerde Anadolu ağızlarına başvurulmuştur.

Standart Türkçe'deki ses olaylarını: **1. Benzeşme, 2. Aykırılışma, 3. Ses Türemesi, 4. Ses Düşmesi, 5. Yer Değiştirme** başlıkları altında toplamak yeterlidir.

Dildeki ses olaylarının çoğunluğu, seslerin birbirini çekmesi ve itmesi neticesinde oluşmaktadır. Seslerin birbirini çekmesi, benzeşmeyi sağlamakta; seslerin birbirini itmesi, aykırılışmaya (benzeşmezliğe) sebep olmaktadır. Tarih içinde uzun süre bir arada yaşayan sesler, bir zaman sonra birbirlerini itebilmektedirler; bunun sebebi, canlı olduklarından, seslerin de tıpkı insanlar gibi kendilerine özgü mizaçlarının olmasıdır. Ses-insan ve toplum ilişkisi, üzerinde çok araştırma yapılması gereken karmaşık bir ilişkidir. Bu ilişkinin gerçekleşmesinde, birbirleriyle etkileşim içinde bulunan tabiat ve kültür unsurları, insan-toplum psikolojisi ve fizyolojisi en belirleyici etkenlerdir. Toplumların şekillenmesinin temelinde de insanlar arasındaki benzeşme ve benzeşmezlikler yatmaktadır. Birbirine benzer karakterler, aile, grup ve toplumu oluşturabilmekte, birlikte yaşayabilmekte veya zaman içinde anlaşamayıp ayrılabilen, ayrılan karakterlerin yerlerini başka karakterler alabilmektedir. Derecesine göre benzeşmezlikler; aile, grup ve toplum oluşturamamaya veya önceden oluşan grup üyelerinin bir süre sonra birbirlerinden ayrılmalarına sebep olmaktadır. Yaşayan varlıklar olan sesler arasındaki ilişki de tıpkı insanlar arasındaki ilişkiye benzemektedir. Bu sebeple, her iki canlı varlığın hayatında da benzeşme ve benzeşmezliklerin olması kaçınılmazdır.

1. Benzeşme

Benzeşme, kelimelerde seslerin nitelik ve nicelik bakımından birbirlerine benzer durumda olduğunu veya benzer duruma geldiğini ifade etmek için kullanılan bir terimdir. Ses değişmelerinin çoğu, benzeşmeyle olur. Başka bir ifadeyle benzeşme, kelimenin içindeki bir sesin, kelimedeki diğer bir sesin yerine, kendisine nitelik ve/veya nicelik bakımından benzeyen başka bir sesi davet etmesi olayıdır. Benzeşme olayında önce bir sesin reddedilmesi, sonra onun yerine başka bir sesin getirilmesi söz konusudur. Benzeşmenin sebeplerini tespit edebilmek için, dili meydana getiren seslerin bütün özelliklerinin eksiksiz olarak bilinmesi gerekir. Seslerin tek başlarına veya kelime, kelime grubu, cümle içindeki akustik, artikulâtorik, psikolojik değerleri farklı olabilir; bunların tespiti teknolojiden faydalanılarak yapılmalıdır.

Benzeşme; ünlü benzeşmesi, ünsüz benzeşmesi, ünlü-ünsüz benzeşmesi olmak üzere üç ana başlık altında toplanabilir.

Dil bilgisi kitaplarında sadece Banguoğlu (Banguoğlu, 2000: 78), kalınlık-incecik uyumu (Ergin 2003: 70), (Güneş 2003: 68), (Ercilasun, 2005: 84)⁴ ve

⁴ Kalınlık-incecik uyumu, dil bilgisi kitaplarında değişik adlar altında gösterilmektedir. Dil benzeşmesi (Banguoğlu, 2000: 79), önlük-artlık uyumu (Demir-Yılmaz, 2003: 161), (Eker, 2002: 206), büyük ünlü uyumu (Bozkurt 2004: 119), (Çotuksöken 2001: 98), (Bilgin 2006: 85),

düzlük-yuvarlaklık uyumunu (Ergin 2003: 72), (Demir-Yılmaz, 2004: 161), (Ercilasun, 2005: 85), (Güneş, 2003: 69)⁵, benzeşme başlığı altında toplamıştır. Söz konusu uyumların terim adları, akustik, fizyolojik ve semantik açıdan doğru adlardır.

Kalınlık-incelik uyumu kuralı, başlangıçtan günümüze kadar süregelen yerleşik bir kuraldır. Türkiye Türkçesi'nde eklerin kalın ve ince olmak üzere iki şekillerinin bulunması, uyumun düzenli bir hâl almasını sağlamıştır. Bu uyumda adından da anlaşılacağı üzere, kalın ünlüyü kalın ünlü, ince ünlüyü ince ünlü takip etmektedir.

Adıyla açık olarak kendini ifade eden düzlük-yuvarlaklık uyumu, istisnaları olmakla birlikte, özellikle Latin asıllı alfabeğe geçişten sonra yerleşik bir hâl almıştır. Eski Anadolu Türkçesi ve Eski Türkçe dönemlerinde bugünkü biçimiyle bir düzlük-yuvarlaklık uyumu yoktu. Eski Anadolu Türkçesi'nde (**bildür-, degül, yolu, devletüm, yasduk**), Eski Türkçeye (**ürkit-, tünli, tüşdi**) nazaran uyumsuzluk çok daha fazlaydı.

Her iki uyumda da kesin kurallar vardır. Bu kurallarla beslenmiş olan bilinçler, zamanla seslerin benzeşmesini sağlayarak, dilde kurala uymayan kelime ve kelime gruplarını, ses bakımından uyumlu hâle getirmektedirler.

“EAT-TS⁶ **ol bir** > **oö bir** AA [**obir**]⁷ >AA **öbir*** >ST **öbür**” artzamanlı gelişmesinde olduğu gibi, zaman içinde hem ünsüz düşmesi, hem de benzeşme olmaktadır. Burada dar-düz-ince ünlü, geniş-yuvarlak-kalın ünlü yerine geniş-yuvarlak-ince ünlünün geçmesini sağlamış ve böylece gerileyici uzak yarı benzeşme neticesinde kalınlık-incelik uyumu sağlanmıştır. Diğer aşamada geniş-yuvarlak-ince ünlü, dar-düz-ince ünlü yerine yuvarlaklık bakımından kendine benzeyen yuvarlak-düz-ince ünlüyü ilerleyici uzak yarı benzeşme

(Gülensoy, 2000: 317), (Demir, 2004: 51). Kalınlık-incelik uyumu terimi, benzeşme olayını hem akustik hem de semantik bakımdan karşıladığı için uygundur. Büyük ünlü uyumu semantik ve akustik açıdan çağrışım yapmamaktadır. Dil benzeşmesi terimi de fizyolojik bir yaklaşım olmakla birlikte, olayın içeriğini ifade edememektedir. Önlük-artlık uyumu terimi, standart Türkçede *ı* sesi orta damak bölgesinde oluştuğu için uygun değildir. Bu durum yapılan yüzden fazla deneyle ispatlanmıştır. *I* sesi, hem Anadolu ağızlarında hem de standart Türkçede orta damak bölgesinde oluşmaktadır.

⁵ Düzlük-yuvarlaklık uyumu, dilbilgisi kitaplarında, küçük ünlü uyumu (Bilgin, 2006: 86), (Gülensoy, 2000: 318), (Demir, 2004: 53), (Bozkurt, 2004: 120), (Çotuksöken, 2001: 98), dudak benzeşmesi (Banguoğlu, 2000:79), dudak uyum (Eker, 2002: 207) başlıkları altında anlatılmaktadır. Küçük ünlü uyumu terimi, akustik, fizyolojik ve semantik açıdan yerinde bir terim değildir. Dudak benzeşmesi terimi, fizyolojik bir yaklaşımla üretilmiştir; ancak olayı tam olarak ifade etmekten uzaktır. Düzlük-yuvarlaklık uyumu terimi, fizyolojik bakımdan dudakların aldığı durumu ifade ettiği için doğru bir terimdir.

⁶ **Tarama Sözlüğü V**, Ankara 1971 (Benim iki karındaşım var idi, birisi kırk yaşında vefat etti... *ol bir* karındaşım dahi... “**Miftah-ül-Cenne XV. Yüzyıl**).

⁷ **Derleme Sözlüğü IX**, Ankara 1993, s. 3260.

yoluyla kelimenin ses dizisine katmıştır. Burada birinci aşamada (**öbir**), dilin ön tarafı kabarak, ön-yatay-yarı frekans benzeşmesi, ikinci aşamada (**öbür**), yarı-yuvarlaklık benzeşmesi gerçekleşmektedir. **o ile > oyile* > öyile > öyöle [öyle]8** gelişmesinde⁹, Anadolu ağızlarında yoğrulan **o ile** kelime grubunda, önce iki ünlü arasında bir ünsüz türemiş, sonra ses uyumu sağlanarak **öyle** kelimesi oluşturulmuştur. Burada ses türemesiyle birlikte ön dikey frekans benzeşmesi de sağlanmıştır. Ünsüz türemesiyle birlikte, kelime başındaki dar ünlünün söyleniş süresi yarı yarıya kısalmıştır.

Art zamanlı ses değişmelerinde, art zamandaki kelime, uyuma sahip olmasına rağmen, eş zamanda farklılaşmaktadır. Ancak bu farklılaşmış yapıda, uyum bozukluğu yoktur. Bu durum, **EAT gice > ST gece** değişiminde olduğu gibi dönemlerin tercihi olarak görünmektedir. Bu tür yapılar, ilerleyici uzak tam benzeşme neticesinde oluşmaktadır. Eski Anadolu Türkçesi'nde (EAT) yarı benzeşme varken, Standart Türkçede (ST) daha ileriye gidilerek tam benzeşme sağlanmıştır. Eski Türkçe (ET) ve Memlûk Kıpçakçası¹⁰ (MK) dönemlerinde düzlük-yuvarlaklık uyumuna uymayan (**ET-KB11**) **bedük**, (> **MK-GT12**) **beyük** yapıları Eski Anadolu ve Türkiye Türkçesi dönemlerinde (> **EAT-DK13**) **böyük**, (> **ST**) **büyük** şekillerine dönüşerek ünlü uyumu gerçekleştirilmiştir. **EAT böyük** yapısını tercih ederken, **ST büyük** yapısını tercih etmiştir. Her iki dönemde de kelimedeki ünlü uyumu sağlanmıştır. ST'de gerileyici uzak tam benzeşme sağlanarak, biraz daha ileri gidilmiştir. Bu değişimde, sırasıyla geniş-düz-ince ünlüden geniş-yuvarlak-ince ünlüye, geniş-yuvarlak-ince ünlüden dar-yuvarlak-ince ünlüye geçiş vardır. Dikkat edilirse geniş-düz-ince ünlüden dar-yuvarlak-ince ünlüye direkt bir geçiş olmamıştır. Bu, fizyolojiyle ilgili bir olaydır. Geniş-düz-ince bir ünlünün, dar-yuvarlak-ince bir ünlüye değişiminde ara bir dönem geçmesi gerekmektedir. Bu dönemde dil, yarı yüksek konumda kalmakta, sadece dudaklar yuvarlak bir şekil almaktadır. Bu

⁸ Ses bilgisi çalışmalarında fonetik ve fonolojik işaretler yerli yerinde kullanılmamaktadır. Köşeli parantezler, kelimelerin okunuşu (*[i:ne]*) ve fonları (*[a]*, *[e]* vd.) ifade etmek için kullanılır. Sağa eğik çizgiler, fonemleri ifade etmek için kullanılır: /ü/ # /ö/ (/güç/ # /göç/). /güç/ # /göç/ fonolojik karşılaştırmasında sadece /ü/ ve /ö/'ler fonemdir; g ve ç'ler ise güç ve göç kelimelerinde anlam ayırıcı olmadıkları için fondur, sağa eğik çizgi içinde gösterilemezler. Fonlar, fonetikte kullanılan yerlerine göre ya tek taraflı çizgiyle ya iki çizgi arasında (*ç-*, *-ç*, *-ç-*) veya köşeli parantez içinde (*[ç]*) gösterilirler. Seslerin, ünlü veya ünsüzlere bağlanıp bağlanmadıkları belirtilmek isteniyorsa, ünsüzlerle bağlantıyı göstermek için kısa çizgi (-), ünlülerle bağlantıyı göstermek için artı (+) işareti kullanılabilir (*-a-*, *-a*, *a-*, *+m+*, *m+*, *+m*, *-m+*, *+m-* gibi).

⁹ Bu tür gelişmeler, makalemizin ses türemesi bölümünde de incelenmiştir.

¹⁰ Memlûk Kıpçakçası, Anadolu Türkçesi'nden çok büyük ölçüde etkilenmiştir.

¹¹ Reşit Rahmeti Arat, **Kutadgu Bilig III**, İstanbul 1979, s. 68.

¹² Ali Fehmi Karamanoğlu, **Gülistan Tercümesi**, Ankara 1989, s. 218. (Eserin tamamlanma tarihi: 1 Eylül 1391)

¹³ Muhammed Ergin, **Dede Korkut Kitabı II**, Ankara 1991, s. 58. (Eserin yazılış tarihi tam olarak bilinmemekle birlikte 15. asırdan sonra yazıldığı anlaşılmaktadır.)

ara dönem yaşanmadan, dar-yuvarlak-ince ünlünün oluşumu mümkün değildir. Seslerin değişim kanunları buna müsaade etmemektedir. Bu da, benzeşmelerde rastgeleliğin olmadığını göstermektedir. ET'deki (**ET-KB**¹⁴) **buçuk** kelimesinde, düzlük-yuvarlaklık uyumu bulunmamaktadır; kelimeye yaklaşık iki asır sonra 14. yüzyılda gerileyici uzak tam benzeşme (> **HT-NF**¹⁵ **buçuk**) sağlanarak, ünlü uyumu gerçekleştirilmiştir. Aynı yapı günümüze kadar gelmiştir (> **ST buçuk**). Eski Türkçe (**ET-KB**¹⁶) **edgü** kelimesiyle Orta Türkçe (> **MK-GT**¹⁷) **eygü** kelimesi ve (> **EAT-DK**¹⁸) **eyü** kelimesinde düzlük-yuvarlaklık uyumu mevcut değildir. Bu durum, Anadolu ağızlarında (> **AA**¹⁹) **eyi** kelimesiyle giderilmiştir, aynı kelime Standart Türkiye Türkçesi'nde ünlülerin tam benzeşmesiyle (> **ST**) **iyi** yapısına bürünmüştür. Burada görüldüğü gibi düzlük-yuvarlaklık uyumunun gerçekleşmesi için, Anadolu ağızlarında ilerleyici uzak yarı benzeşmeye ihtiyaç olmuştur, böylece önce dar-yuvarlak-ince ünlüden, dar-düz ince ünlüye geçiş sağlanmıştır. Bu geçiş olmadan baştaki geniş-düz-ince ünlünün yerini dar-düz-ince ünlüye bırakması mümkün olmamış; ses değişim kanunları buna müsaade etmemiştir. Anadolu ağızları, -ü'nün düzleşmesini sağlayarak, dildeki ses değişim kanunlarını uygulamıştır. Bu yönüyle ele alındığında Anadolu ağızlarının yaptığı hizmet çok büyüktür. **ET-DLT**²⁰ **bürge**²¹ > **EAT-DK**²² **püre** > **LL**²³, **ST pire** gelişiminde olduğu gibi, bütün dönemlerde her iki ünlü uyumu da mevcuttur. ET ve EAT dönemlerinde dar-yuvarlak+geniş-düz yapısı tercih edilirken, Osmanlıca ve ST'de dar-düz+geniş-düz yapısı tercih edilmiş ve böylece düzlük benzeşmesi de sağlanmıştır; burada iki ünlü biraz daha benzeşir duruma gelmiştir. **ET-DLT, KB törü** > **TS**²⁴, **LO**²⁵, **ST töre**²⁶ gelişiminde, yuvarlaklık benzeşmesinden, düzlük-yuvarlaklık benzeşmesine geçilmiştir. Burada da benzeşmede biraz daha ileri gidilmiş, ek olarak açıklık ve genişlik benzeşmesi de sağlanmıştır. Yukarıdaki iki kelimeye görüldüğü gibi, ST'de ünlü uyumları, daha yakın benzeşmeler

¹⁴ Dipnot 4, s. 77.

¹⁵ Aysu Ata, **Nehcü'l-Feradis III**, Ankara 1998, s. 87.

¹⁶ Dipnot 4, s. 139.

¹⁷ Dipnot 5, s. 250.

¹⁸ Dipnot 6, s. 109.

¹⁹ **Derleme Sözlüğü V**, Ankara 1993, s. 1821.

²⁰ **Divanü Lûgat-it-Türk Dizini** (Çeviren: Besim Atalay), Ankara 1986, s. 125

²¹ **Bürçe, bürge,üre AA** (**Derleme Sözlüğü**, 1993, Cilt: II)

²² Dipnot 6, s. 251.

²³ Ahmet Kırkkılıç, Şeyhülislâm Mehmed Esad Efendi, **Lehçetü'l-Lûgat** (1732), Ankara 1999.

²⁴ **Tarama Sözlüğü V**, (**Sihah-ül-Acemi fi-l-Lûga**, XV. yüzyıl vd.)

²⁵ Recep Toparlı, Ahmet Vefik Paşa, **Lehce-i Osmânî** (1876), Ankara 2000

²⁶ **Derleme Sözlüğü X**.

üzerine kurulmuştur. **ET-KB töpü** > **AA²⁷ töpe** > **KE²⁸**, **ST** tepe gelişmesinde, kelimenin iki aşama geçirdiği anlaşılmaktadır. Yarı açık-yuvarlak-ince + **dar-yuvarlak-ince** ünlü diziminden, yarı açık-yuvarlak-ince+yarı açık-düz-ince ünlü dizimine, oradan yarı açık-düz-ince+yarı açık-düz-ince ünlü dizimine geçilmiştir. Bu geçişte Anadolu ağızlarında tam benzeşmeye yakın bir benzeşme vardır. **ST**, **KE**'den beri gelen **tepe** kelimesine, dolayısıyla tam benzeşmeye sahip çıkmıştır. Bütün lehçe ve ağızlarda ünlü uyumu sağlanmıştır; ancak en ileri düzeyde benzeşme günümüzde **ST**'dedir.

Far. di:va:r > **EAT-DK²⁹ dıvar** > **ST duvar** gelişmesinde olduğu gibi, alıntı kelimelerin çoğu, ilk dönemlerden itibaren Türkçe ses kurallarıyla yoğrulmuştur. Kelimede **EAT**'nde düz-ince ses kalınlık-incelik uyumu çerçevesinde kalınlaştırılırken, **ST** çift dudak ünsüzü etkisiyle yuvarlak sesi tercih etmiştir. Bu ses olayında **EAT**'nde düzlük benzeşmesi sağlanırken, standart Türkçede **EAT**'ne kıyasla aykırılışma vardır. Bu aykırılışmanın sebebi, dar-düz ünlünün yanında, diş-dudak ünsüzünün bulunmasıdır. Burada ünsüz-ünlü benzeşmesi söz konusu olup, ünsüz-ünlü benzeşmesi, düzlük-yuvarlaklık benzeşmesinin önüne geçmiştir.

Ar. heva: > **ET-KB, EAT-DK, ST hava** gelişmesinde olduğu gibi, ünlü uyumu kuralları çerçevesinde **ET** döneminde de eş zamanlı gerileyici-uzak-tam benzeşme yoluyla alıntı kelimelerde de ünlü uyumu sağlanmaktadır.

ST'ye ait kelimelerin ses gelişimleri incelendiğinde, tonlulaşma yönünde bir ilerlemenin olduğu görülebilir. **ET boltukınta** kelimesi **ST**'deki şekliyle karşılaştırıldığı zaman, (**boltukınta** >) **olduğunda** şeklinde bir gelişmenin olduğu görülür. Bu durum, Türkçenin fonetik açıdan çok mükemmel aşamalar geçirdiğini gösterir. **ET**'deki on seslik bir yapı, **ST**'de dokuz seslik bir yapıya dönüştürülmüş, kelimedeki bütün tonsuzlar, tonlulaştırılmış ve ünlü uyumu sağlanmıştır. Bu gelişimi, içinde altı periyodik (ahenkli), üç aperiodyk (ahensiz), bir yarı periyodik (yarı ahenkli) olmak üzere on çalgılı bir orkestradan, yedi periyodik (ahenkli), üç yarı periyodik (yarı ahenkli) çalgılı bir orkestraya geçiş olarak değerlendirebiliriz. Başka bir hesaplama, içinde % 35 oranında davul bulunan bir orkestradan içinde % 11 oranında davul bulunan bir orkestraya geçiş sağlanmıştır. Bu, hem dil ve edebiyat hem de müzik kültürü açısından değerlendirildiğinde çok büyük bir estetik gelişmedir.

ST'deki ses değişimlerinin temelinde her zaman benzeşme veya aykırılışma yatmaktadır. Ses değişimlerinde tarihî süreç içinde hemen hemen her zaman tonlulaşma yönünde gelişme olmuştur. Böylece, kelimelerin fonetik olarak yeniden yapılandırılmasında, sık sık ses telleri devreye sokulmuş ve böylece **ST**

²⁷ **Derleme Sözlüğü X**, Ankara 1993. **Töpü** kelimesinin, 14. yüzyıldan önceki ağızlarda da yaşadığı anlaşılmaktadır.

²⁸ Aysu Ata, **Rabgûzî'nin Kısasü'l-Enbiyâ'sı II (Dizin)**, Ankara 1997.

²⁹ Dipnot 8, s. 84.

ahenk temeli üzerine oturtulmuştur. Art zamanlı bir inceleme yapıldığında **ET bar** > **ST var** gelişiminde, +r (Sonogram çıktısı, sondaki r'nin sızıcı olduğunu göstermektedir.) v+ ile sızıcılık bakımından benzeşmektedir. **ET kör**-> **ST gör**-; **ET kümüş** > **ST gümüş**; **ET temir** > **ST demir**; **ET teniz** > **EAT-DK, AA deniz** > **ST deniz** gelişimlerinde, yanlarındaki tonlulardan (ünlüler) dolayı, kelime başındaki tonsuz ünsüzlerin yerlerini karşılıklarına bıraktıkları görülmektedir. **ET ked**-> **KE key**-> **EAT-DK gey**- > **ST giy**- gelişmesinde, +d+/-'nin yerini +y+/-'ye bırakmasının temelinde -e- ile +y+/-'nin birbirine yakın oluşum frekanslarına sahip olmaları yatmaktadır. **K**+ 'nin yerini **g**+ 'ye bırakmasında hem Türkçenin tonlulaşma sürecine girmesi, hem de komşu sesin tonlu olmasının etkisi vardır. -E-'nin daralmasının ana sebebi, -i-'nin, +y+/-'ye oluşum frekansı bakımından -e-'den daha yakın olmasıdır.

ET tög- > **EAT-DK, LL döğ**- > **LO, ST döğ**- > **ST döv**-; **ET, EAT ög**- > **LO, ST öğ**- > **ST öv**- gelişmelerinde, yuvarlak ünlüler çift dudak ünsüzlerini istemektedirler. Bu olayda fizyolojik yönden çift dudak benzeşmesi vardır. **ET tonuz** > **donuz** > **ST domuz** gelişiminde, baştaki ünsüz değimine ek olarak, -**n̄**- çevresindeki yuvarlak sesler sebebiyle yerini -**m**-'ye bırakmaktadır (-**onu**- > -**omu**-).

Bazı kelimeler, standart Türkçede yazıdaki şekilden farklı telâffuz edilmektedir. Bunun sebebi yine benzeşmedir. **Mescit** kelimesindeki **c** sesi ile **s** sesi karşılık bakımından çapraz ünsüzlerdendir. ST'de yazıda karşılık bakımından düz veya çapraz ünsüzler³⁰, yan yana gelebilmelerine rağmen, konuşmada yan yana telâffuz edilemezler, telâffuzun gerçekleşebilmesi için, -**c**+ > (-**ç**+) sesinin +**s**- sesine ton bakımından benzeşmesi gerekir (+**sc**+ > +**sç**+). **Yazsın** [yassın] kelimesinde de aynı türden bir ilişki vardır. ST'deki bütün kelimeler üzerinde yaptığımız araştırmada (**Ar. tasdik** [tastik]), yan yana bulunan karşılıklı ünsüzlerden “düz veya çapraz karşılıklı tonlu” ünsüz, yerini “düz veya çapraz karşılıklı tonsuz”a bırakmaktadır. Bunun sebebi, fizyolojik olarak oluşumlarında ses telleri titreşmediği için tonsuz düz veya çapraz karşılıklı ünsüzlerin, tonlu düz veya çapraz karşılıklı ünsüzlere baskın gelmeleridir; bu tür ünsüzler için baskın ünsüzler terimini kullanmak yerinde olacaktır. Bu benzeşme, sadece kelime içinde yan yana bulunan karşılıklı ünsüzler için geçerlidir.

Saklanbaç > **saklambaç**, **Far. penbe** > **pembe** gelişmelerinde, **fizyolojik benzeşme** söz konusudur. Bu ses olayında, dudakta oluşan -**b**+ sesi, dış eti-

³⁰ *b-p (p-b), c-ç (ç-c), d-t (t-d), g-k (k-g), j-ş (ş-j), v-f (f-v), z-s (s-z) karşılıklı düz ünsüzler; b-ç (ç-b), b-t (t-b), b-k (k-b), b-ş (ş-b), b-f (f-b), b-s (s-b), c-p (p-c), c-t (t-c), c-k (k-c), c-ş (ş-c), c-f (f-c), c-s (s-c), d-p (p-d), d-ç (ç-d), d-k (k-d), d-ş (ş-d), d-f (f-d), d-s (s-d), g-p (p-g), g-ç (ç-g), g-t (t-g), g-ş (ş-g), g-f (f-g), g-s (s-g), j-p (p-j), j-ç (ç-j), j-t (t-j), j-k (k-j), j-f (f-j), j-s (s-j), v-p (p-v), v-ç (ç-v), v-t (t-v), v-k (k-v), v-ş (ş-v), v-s (s-v), z-p (p-z), z-ç (ç-z), z-t (t-z), z-k (k-z), z-j (j-z), z-f (f-z) karşılıklı çapraz ünsüzlerdir. Bu ünsüzler, çekim eksiz kelimelerde yan yana olursa, ST'de akustik ve fizyolojik sebeplerden dolayı telâffuz edilemezler veya bu ünsüzlerin telâffuzunda zorluk çekilir. (kullanım sıklığı az olan birkaç kelime hariç).*

burun sesi olan **+n-** yerine yine kendisi gibi dudakta oluşan **+m-** sesini tercih etmektedir (**+nb+ > +mb+**).

2. Aykırılışma

Türkçede bazı durumlarda benzeşen seslerin, bir zaman sonra aykırılıştıkları görülmektedir. **KB, EAT-DK, LL, LO ana > ST anne; KB inan- > LL, LO, ST inan-; DLT kanı > EAT-DK hanı > LO, ST hani; DLT takı / daki > EAT-DK dahı > LO, ST dahi; ET KB Ar. attar > LO, ST aktar; Ar. muşamma > LO, ST muşamba** gelişmelerinde aykırılışmalar vardır. **Ana** kelimesindeki **-a** ünlüsü, **ST**'de aykırılışmış ve kalınlık-incelik uyumunu kaybetmiş; **-a**'ya nazaran kapalı olan **-e**'nin tutunabilmesi için, ikinci bir **-n+** üretilmiştir. **Inan-** kelimesindeki **ı-** ünlüsü **+n+** ünsüzüyle komşu olduğu ve frekans azalması sebebiyle, yerini **i-** ünlüsüne bırakmıştır. Bu özelliği dolayısıyla **ın+** yapısı **ST**'de kelime başında bulunmaz. **Hanı, dahı** kelimelerindeki **-ı** ünlülerinin yerini **-i** ünlülerinin alması, **-ı**'daki yetersiz vurgu dolayısıyladır. **Attar** ve **muşamma** kelimelerinde ikiz ünsüzlerin aykırılışması söz konusudur. Kelimelerdeki aykırılışmaların temel sebebi, zamanında çok sık kullanılmalarıdır. Türkçede sık kullanılmayan kelimelerde, özellikle sık kullanılmayan alıntı kelimelerde fonetik farklılaşmalar olmamaktadır. **Attar** kelimesindeki aykırılışmanın sebebi, **ST**'de kelime başında **atta** yapısının bulunmaması ve konuşanların, bu yapının yerine Türkçe kelimelerin başında bulunan **akta** yapısını tercih etmeleridir. Türkçede **aktar-** fiilinden türetilmiş 13 farklı şekil vardır (**aktarım, aktarılma, aktarış vd.**). Buradaki ses olayında, görünürde alıntı kelimedeki aykırılışma söz konusuysen, kelime Türkçenin fonetik kurallarına uydurulduğu için, derin yapıda benzeşme söz konusudur. **Muşamma** kelimesindeki ses olayının sebebi, kelimenin, zamanında sık kullanılması ve Türkçenin fonetik kurallarına uydurulmaya çalışılmasıdır. **ST**'de kelimelerde **amma** yapısı yoktur (Sadece sık kullanılmayan alıntı **gammaz** ve **muamma** kelimelerinde **amma** yapısı vardır.); buna mukabil, Türkçe kelimelerde ve çok kullanılan alıntı kelimelerde **amba** yapısı sıkça kullanılmaktadır (**LO dolanbaç > ST dolambaç, saklanbaç > ST saklambaç; Ar. zambak > zambak; Far. KE çeha:r-şenbe >> TİKT³¹ çeha:r-şanba >> ça:r³²-şanba > LL ça:rşanba > çarşanba > ST çarşamba; Far. ca:n-ba:z > LL, LO ca:nba:z > canbaz > ST cambaz, Far. anba:r > LO anba:r > anbar > ST ambar; İsp. embargo > ambargo vd.**). Bu yönüyle bakıldığında, muşamba kelimesinin de derin yapısında benzeşme vardır.

3. Ses Türemesi

ST'de ses türemesi, akustik olarak dikey pozisyonda alçak veya orta frekanslar üretilmesiyle oluşan bazı ünlüleri, desteklemek amacıyla meydana gelir. Standart

³¹ Mehdi Ergüzel, Şirvanlı Mahmud, **Tarih-i İbn-i Kesîr Tercümesi**, IV. Cilt, 2. Kısım, Ankara 1999 (XIV. Yüzyıl).

³² Mustafa Canpolat, **Mecmû'atü'n-nezâ'ir**, Ankara 1995 (XV. Yüzyıl).

Türkçede bu ünlüler **u-** ile **ö-**³³dür. Bu yolla, **DLT ut- > ST yut-, DLT ur- > ST vur-, DLT örgüç > hörgüç, DLT tuç > tunç** gelişmelerinde olduğu gibi, kelime başlarına ve içlerine ünsüzler getirilmiş ve kelimelerin dilde tutunmaları sağlanmıştır. **Y+** yarı ünlüsüyle, **u-** ünlüsünün yatay pozisyonda frekansları birbirine çok yakındır. **V+** ünsüzü, **u-** ünlüsü gibi dudakların yuvarlaklaşmasıyla oluşur. **H+** ünsüzü, bütün ünlüler gibi ses tellerinde oluşur; **h+** ünsüzünün, ünlülerden farkı, oluşumunda ses tellerinin titreşmemesi, sesini havanın tellerin iç çeperlerine sürtünmesinden almasıdır. Görüldüğü gibi, türeyen ünsüzlerle komşuları ünlüler arasında ya fizyolojik ya da akustik bir benzeşme vardır.

Türkçenin genel ses karakteristiğine uymayan **Fr. station [stasyon] (> ST istasyon)** gibi bazı alıntı kelimelerde, dar bir ünlü; **Far. rişte > ST erişte** gelişmesinde kapalı bir **e-** türemektedir. **ET Elig > ST elli** gelişmesinde eski Türkçedeki **+g**'nin düşmesiyle vurgusu zayıf olan **-i-** ünlüsünü daha vurgulu hâle getirip korumak için, kelimedeki **+I+** ünsüzüne ek olarak, bir **-I+** daha türetilmiştir.

Türkçede kelime tabanı ünlü veya ünsüz ile bitiyorsa, taban ile ek arasında duruma göre ünlü veya ünsüz girmektedir (**ev+i+m, onun ev+i+n+de, araba+y+ı**)³⁴; bu ünlü ve ünsüz türemelerinde de akustik veya fizyolojik benzeşme söz konusudur. Araya rastgele bir ünlü veya ünsüz girmemektedir. Bağlayıcılar, mutlaka uyum

³³ **Örgüç** kelimesindeki **ö** yarı kapalı olmalı. Kelime başına **h** ünlüsü getirilmesiyle **ö**'nün yarı açık olması sağlanmış ve kelimenin yeri sağlamlaştırılmıştır.

³⁴ Bağlayıcı ünlü ve ünsüzler konusunda hem terim hem de görev bakımından değişik görüşler bulunmaktadır. Dar ünlülerin türeme olduğu konusunda Banguoğlu (2000: 73) ve Demir (2004: 59) dışındaki araştırmacılar hemfikirdir. Banguoğlu ve Demir, söz konusu ünlülerin eklere dahil olduğunu ve ünlüyle biten kelimelerde düşüklerini ifade etmektedirler. Sadece **-lyor** ekinde **-I-**'nin düşmesi söz konusudur: **başlayı yorur > başlayø yorur** (Ali Fehmi Karamanlıoğlu, **Kıpçak Türkçesi Grameri**, Ankara 1994, s. 129-130-TZ 75a) **> başlayø-yorøø (age.) > başlaøøyorøø > başlıyor**. Burada **başlayı** kelimesinin sonundaki zarf-fiil eki düşmüş ve geriye (**-uyor >**) **-yor** kalmıştır. **N, y, s, ŝ** ünsüzlerin türeme olduğu konusundaysa, ya sadece **n** ünsüzünü (Eker 2002: 196), (Demir, Yılmaz 2003: 164-165), **n,y** ünsüzlerini (Gülensoy 2000: 327), (Ergin 2003: 144), (Korkmaz 2003: 28,29) veya **n, y, s, ŝ** ünsüzlerinin hepsinin (Demir 2004: 69,70), (Çotuksöken 2001: 101) (Bozkurt 2004: 124-126) türeme olduğunu kabul edenler vardır. **N** sesinin, eski bir zamirin kalıntısı olduğu; **s**'nin, Altayca dönemine ait bir çokluk eki olduğu; **ŝ**'nin, beşer kelimesinin hecelenmesiyle ortaya çıkan **-şer** ekinin üleştirme sayı sıfatları üretirken kullanıldığı düşüncelerinden hareketle, bağlayıcı ünsüz olarak kullanılamayacakları ifade edilmekle birlikte, eskinin bir kalıntısı veya parçası da olsa, bu ünsüzler günümüzde bağlayıcı ünsüz görünümündedirler. Bunun için akustik, fizyolojik ve artikulatorik açıardan bir engel yoktur, sahip oldukları özellikleriyle bağlayıcı ünsüz görevi yapabilirler. Oluşum bölgeleri bakımından yatay pozisyonda alçak frekanslarda oluşan dar ünlülerin (**i, i, u, ü**) oluşumunda dil ile damak arasındaki mesafe dardır. Bunlara artikülasyon bakımından yakın olan **y, n, s, ŝ** bağlayıcı ünsüzlerinde de boğumlanma yerleri bakımından dil-damak etkileşimi, ünlülerdeki gibi darlık sınırları içindedir. Bağlayıcı seslerde olması gereken en önemli özellik, oluşumları esnasında tonlu veya tonsuz hava akımının engele takılmadan ağız veya burun yolundan sürekli çıkmasıdır; bunlar, akustik ve artikülasyon değer ve durumlarına göre, uygunluk bakımından 1. dar ünlüler, 2. y, 3. n, 4. s, 5. ŝ olmak üzere bir sıralandırmaya tâbi tutulabilir.

kuralları çerçevesinde türemektedir; **evim** kelimesindeki **e-** ve **-i-**, hem incelik hem de düzlük bakımından; **evinde** kelimesindeki **+n+** sesi, **+d+** ve **-i-**'ye ton bakımından; aynı şekilde, **arabayı** kelimesindeki **+y+** sesi de, **-a-** ve **-i'**ya ton bakımından benzeşmektedir.

EAT-DK ana-sı-y-ile > anasıyöle > ST anasıyöla [anasıyla]; EAT-DK aya-sı-y-idi > ayasıyödi > ST ayasıyödü [ayasıydı]; EAT-DK bey-leri-y-ile > beyleriyöle [beyleriyle] gelişmelerinde **ile** edatıyla, **i-** ek-fiili ünlüyle biten kelimelere geldiğinde, iki ünlü arasına **+y+** yarı ünlüsü girmekte ve sonra edatın baştaki ünlüsüyle **i-** ek fiili düşmektedir. Aynı kural, **ne idi > ne-y-idi > neyödi [neydi]; ne ise > ne-y-ise > neyöse [neyse]; ne ile > ne-y-ile > neyöle [neyle]; Ar. faide > fayide > fayöde > LL, ST fayda** gelişmeleri için de geçerlidir³⁵.

4. Ses Düşmesi

Türkçede kurallar çerçevesinde oluşan ses düşmesinin sebebi, kelimeleri üretirken az çaba sarfetmektir. **Ağabey**³⁶ (**[a::bey] >**) kelimesinde baştaki **a** sesi, **+ğ+**'nin uzatma özelliği (Coşkun 2000) sebebiyle uzun okunmakta, böylece **ağa** kelimesi uzun bir **a** (**[a:]**) şeklinde okunmaktadır; **a:bey** (**>**) kelimesindeki **-e-** sesi yerini, **+y**³⁷'nin frekans değerinin yakın olduğu **-i-**'ye bırakmakta (**a:biy >**); sonra, kelime sonundaki **+y**' düşmektedir (**a:biö [a:bi]**).

Almayacağım [almayaca:ım]³⁸ > almiyaca:ım > almiyıca:ım > almiyöca:öm > almiöccöm [almıcam] gelişmesinde, geniş sesler, daralmaktadırlar. Türkçede geniş sesler düşmezler; düşebilmeleri için önce daralmaları gerekir. Burada **-a-> -i-** değişimi olmaktadır. **+Y+** sesi, yarı ünlü dar bir ses olduğundan, düşmeye eğilimli seslerdendir; **EAT-DK, ST böyle > bö:öle [bö:le], (KB bek/berk, DK berk > LO³⁹, LL pek) iyi > pekiöi [peki:] > pekiö [peki]** gelişmelerinde de **+y+**'lerin düştüğü görülmektedir. **ET ne + ET için > EAT-TS neçün⁴⁰ > EAT-DK⁴¹ niçün > ST niçin DLT, KB oltur-/oldur- > DK, ST ootur-, ooturmak, DLT, KB keltür-/keldür- > KT-GT keötür- > EAT-DK geötür- [getür-] > LO, ST geötir- [getir-]** gelişmelerinde **-I+** akıcı sesi, baskın olan patlayıcı sesler yanında düşmektedir.

³⁵ Bang (2000: 98) **y'**nin türemesi sonucunda **i'**nin düştüğünü dile getirmektedir. Bazı yazarlar, **y'**nin türeme olduğunu ifade etmekte, ancak **i'**nin düştüğünden söz etmemektedirler. Diğer yazarlar ise **i'**nin **y'**ye dönüştüğünü ifade etmektedirler.

³⁶ **Lehçe-i Osmânî**'de **ağabey** ve **abi** kelimeleri yok, sadece **ağa** kelimesi var.

³⁷ **Y** sesinin, yatay pozisyonda ürettiği frekans ile dar ünlülerin frekansı birbirine çok yakındır.

³⁸ **Ğ** sesi, fonetikte [:] işaretiyle gösterilir.

³⁹ **Lehçe-i Osmânî** (1876)'de **pek iyi** kelimesi var.

⁴⁰ **Tarama Sözlüğü IV**, Ankara 1969, s. 2832 (**Ferhangname-i Sa'di Tercümesi XIV. Yüzyıl**)

⁴¹ Dipnot 8, s. 222.

DLT belgölüg > belöülö > EAT-DK, LO belöölö [bellü] > LL, ST belli gelişmesinde, Oğuz Türkçesi'nin karakteristik özelliği olarak hece başı ve kelime sonu **g**'lerin düşmesiyle birlikte vurgu frekans değerinin alçalması sonucunda orta hece **-ü-** ünlüsünün de düşmesi, **bellü** kelimesinin oluşmasını sağlamıştır; **-e-**'nin ilerleyici uzak etkisiyle, **-ü** ünlüsü yerini **-i** ünlüsüne bırakmış ve böylece ünlüler arasında düzlük bakımından benzeşme sağlanmıştır. **DLT, EAT-DK, LL yigirmi⁴² > yiöirmi [yi:rmi] > ST yirmi** gelişmesinde de hece başındaki **g** düşmektedir. **KB er- > KT-GT ir- > EAT-DK, ST iö- [i-]; ET erser > KB, DLT erseö > GT irseö > DK, ST iöseö [ise]; DK gide yorır > AA gideyorıö > AA gideyorö > ST gidiyor > ST gidiyö [gidiyo]** gelişmelerinde kelime sonundaki **r** sesi düşmektedir. **R** sesi, tonlular arasında titrek, sonda ise sızıcıdır; **+r** sesinin düşmesinin sebebi, dar alanda sızıcı olmayıp, açık alanda sızıcı olmasıdır. Türkçede **h** sesi, ses tellerinin iç çeperlerinde oluşan bir sestir ve iki ünlü arasında kaldığı zaman düşmektedir; düşme sebebi ünlülerle aynı yerde oluşmasıdır. Ünlülerden tek farkı, oluşumu esnasında ses tellerinin birbirlerine bitişmemesidir (**hastahane > hastaöane [hasta:ne], postahane > postaöane [posta:ne], pahalı > paöalı [pa:lı], tuhaf > tuö:af [tu:af]**).

TS-III, LL ısıcak > ST ösıcak [sıcak]; TS-III ısıtma > ST ösıtma [sıtma] gelişmelerinde zamanla vurgusu azaldığı için **ı** ünlüsü tutunamayıp düşmüştür. Aynı şey, **Ar. daki:ka > LO, ST daki:ka > dakika > ST daköka [dakka]; ST dil bilimi > ST dilbilimö [dilbilim]; (ET ilgerü)+le- > (DK-EAT ilerü)+le- > ileri+le > LO, ST ilerö+le [ilerle-]; karın+ı > KB, EAT-DK, ST karönü [karnı]** gelişmelerinde vurgusu iyice azalmış olan dar ünlüler düşmektedir.⁴³ **EAT-DK Burada > (AA buru / buri)⁴⁴buruda > buröda [burda]; EAT-DK orada > (AA oru)⁴⁵oruda > oröda [orda]** gelişmelerinde geniş ünlüler düşmez. Türkçede geniş ünlü düşmesi yoktur, çünkü geniş ünlülerin yatay pozisyon frekanslarının yüksekliği buna izin vermez. Dolayısıyla bu geniş ünlülerin zaman dilimi içinde önce daralması gerekir; daralma Anadolu ağızlarında yaşandıktan sonra, ünlü düşmesi standart Türkçede gerçekleşir. **Gazete > gazite > gasöte [gaste]** gelişmesinde de orta hece geniş ünlüsü önce daralmakta ve kısalmakta, sonra düşmektedir; düşmesiyle birlikte **+t+** ünsüzünün etkisiyle, **+z+** ünsüzü yerini karşılığına bırakmaktadır. Böylece birbirine ton bakımından benzer iki ünsüzün yan yana gelmesi sağlanmış olmaktadır. Türkçenin fonetik yapısı çok

⁴² Burada **g** geç dönemde düşmüştür.

⁴³ Orta hece ünlüsünün düşmesiyle ilgili olarak Muğla Üniversitesi Fonetik Araştırma ve Uygulama Merkezi Dr. Atilla Kırıl Fonetik Lâboratuvarı'nda orta hece ünlüsü düşmesi yaşanan kelimelerin hepsinde yaptığımız deneysel çalışmalarda orta hece ünlüsünün vurgusunun azaldığını tespit ettik; düşme vurgu azalması sebebiyle olmaktadır. Diğer dar ünlülerin düşme sebebi, yine vurgu kaybı olmasıyla ilgilidir.

⁴⁴ **Derleme Sözlüğü X**, Ankara 1993, s. 3794

⁴⁵ **Derleme Sözlüğü IX**, Ankara 1993, s. 3290

sağlamdır ve asla rastgeleliğe müsaade etmez. **Ar. misk** (> **LL, ST misk** > **ST misø**) kelimesinin sonundaki tonsuz patlayıcı ünsüz konuşmada düşer; **+k**'nin düşmesinin sebebi, gibi edatıyla kullanılmasıdır (Mis gibi kokuyor.). Türkçede sızıcı tonsuz+patlayıcı tonsuz+patlayıcı tonlu/patlayıcı tonsuz birlikteliği fonetik kurallara aykırıdır. Ünlüyle başlayan bir edat olsaydı, **+k** ünsüzü düşmezdi. **Üstteğmen** > **üsöteğmen** [**üsteymen**] gelişmesinde de aynı fonetik kurallar geçerlidir.

Türkçe kelimelerde taban-kök ilişkisi dışında ikiz ünsüz bulunmaz. İkiz ünsüzlü alıntı kelimelerdeki ünsüzlerden biri düşer (**Ar. hammam** > **LL, ST hamam**, **Ar. kassap** > **LL kasap**, **Ar. kerre** > **EAT-DK kerre** > **ST kere**). İkiz ünsüzlü alıntı kelimelerdeki ünsüzlerden birisinin düşmesinin temel sebebi, kelimenin sık kullanılır olması, içinde düşmeye eğilimli **l** ve **h** ünsüzlerinin bulunmaması ve ikiz ünsüzün her iki yanında aynı açık ve yarı açık ünlülerin bulunmasıdır. Alıntı kelimelerde ortada bulunan yan yana iki **n** ünsüzünden biri, komşu aynı açık ve yarı açık ünlülerin vurgusunu kuvvetlendirici olduğu için düşmez.

TS-V sütlü aş > **LO, ST sütlaç**; **güllü aş** > **LO, ST güllaç**; **ET ne** + **ET için** > **EAT-TS neçün**⁴⁶ > **EAT-DK**⁴⁷ **niçün** > **ST niçin**; **EAT-TS**⁴⁸ **ne asıl** > **ST nasıl**; **LL**⁴⁹ **kahve altı** > **ST kahvøaltı** [**kahvaltı**]; (**Far. ba:za:r** > **pazar**) + **ertesi** > (**AA baza**⁵⁰) > **pazaø ertesi** > **LO**⁵¹, **ST pazaøertesi** [**pazartesi**] gelişmelerinde açık ünlülerin, yarı açık ünlüleri, açık ve yarı açık ünlülerin, kapalı ve yarı kapalı ünlülere baskın gelmeleri ve onları düşürmeleri söz konusudur. Açık ve yarı açık ünlüler Türkçede baskın ünlülerdir; baskın olmalarının sebebi, ses dalgalarını taşıyan havanın, çeperleri geniş alanda oluşmasıdır. **Sütlaç**, **güllaç** kelimelerinde **-ü-** ünlüsü, **-a-** ünlüsünün etkisiyle; **niçin** kelimesinde **ü-** ünlüsü, **-e** ünlüsünün etkisiyle; **nasıl**, **kahvaltı** kelimelerinde **-e** ünlüsü, **a-** ünlüsünün etkisiyle; **pazartesi** kelimelerinde **e-** ünlüsü, **-a** ünlüsünün etkisiyle düşmüştür. Ünlüler, baskın olma bakımından yukarıdaki örnekler dikkate alındığında **a** > **e** > **ü** şeklinde sıralanır.⁵²

⁴⁶ **Tarama Sözlüğü IV**, Ankara 1969, s. 2832 (Ferhangname-i Sa'di Tercümesi XIV. Yüzyıl)

⁴⁷ Dipnot 8, s. 222.

⁴⁸ Dipnot 18, s. 2863 (**Ebamüslimname XV. Yüzyıl**).

⁴⁹ Şeyhülislam Mehmed Esat Efendi, **Lehçetü'l-Lügat**, 1732 yılı, hazırlayan Doç. Dr. H. Ahmet Kırkkılıç, s. 371

⁵⁰ **Derleme Sözlüğü II**, Ankara 1993, s. 586.

⁵¹ Ahmet Vefik Paşa, **Lehçe-i Osmânî**, 1876 yılı, hazırlayan Prof. Dr. Recep Toparlı, s. 782.

⁵² **Nere** yapısı, **ne+re** (isim+yön gösterme hâli eki).

5. Yer Değiştirme

ST'de sadece bir kelime de ünsüzler yer değiştirmektedir. **Far. çehar-yek** >> (**ça:r**⁵³-**yek**)⁵⁴ >>>⁵⁵ **LO, ST çeyrek** gelişmesinde yarı ünlü -y+ sesi, titrekle +r- sesinin önüne geçmektedir. Burada yarı ünlü olan -y+'nin, titrekle olan +r-'nin önüne geçtiği görülmektedir. Yer değiştirme ile ilgili örnekler, Anadolu ağızlarında Standart Türkçeye nazaran bolca bulunmaktadır. Bu durum, ST'deki bir heceli kelimelerin sonundaki iki ünsüzün dizilişiyle yakından ilgilidir (**Türk, sarp, alt, üst** vd.). Bir heceli kelimelerin sonundaki ünsüzlerin dizilişi ya akıcı+sızıcı/patlayıcı ya da sızıcı+patlayıcı şeklindedir; yer değiştirme, bu ses düzeninin, kelime ortasına yansımış şekli gibi görünmektedir. Yer değiştirmenin temelinde akıcı veya daha akıcı ünsüzlerin öne çekilmesi yatmaktadır; başka bir deyişle yer değiştirmede karakteristik olarak, fizyolojik bakımdan geniş alanda oluşan ünsüzlerin, dar alanda oluşan ünsüzler önüne geçmesi söz konusudur. Standart Türkçedeki ses olaylarıyla sınırlandırıldığı için, makalede geçiş dönemleri hariç, Anadolu ağızları ile ilgili örneklerle yer verilmemiştir.

SONUÇ VE ÖNERİLER

ST'deki ses olaylarının incelendiği bu makalede, konuyla ilgili olarak dil bilgisi kitaplarındaki ses bilgisi bölümleri incelenmiş ve değerlendirilmiştir. Ülkemizde deneyli ses bilgisi çalışmaları yapmak için laboratuvarların bulunmaması ve dolayısıyla deneyli ses bilgisi çalışmalarının yapılamaması, kitapların ilgili bölümlerinin bilimsel anlamda hazırlanamamasına; fonetik-morfoloji, fonetik-sentaks alanlarında araştırmalar yapılamamasına sebep olmuştur. Ses bilgisi çalışmalarının kulakla yapılmasının, konuyla ilgili çalışanları her zaman doğru sonuca götürmesi mümkün değildir; çalışmaların yapılabilmesi için elektronik ortamlara da ihtiyaç bulunmaktadır; bu ortamlarda ses görünür hâle getirilebilmekte ve çok yönlü olarak incelenebilmekte, değerlendirilebilmektedir.

Ses bilgisi çalışmalarında sözlü veya yazılı olarak kayıt altına alınmış tarihî ve günümüz verilerinden de faydalanmak gerekmektedir. Bu veriler, ses gelişimlerinin seyrinin tespit edilebilmesi konusunda ana ve yardımcı kaynak olma özelliği taşımaktadır. Deneyli ve kaynaklı çalışmaların bir arada yapılması, ses çalışmalarına bilimsel özellik kazandıracak ve yapılacak çalışmaların çokluğuna bağlı olarak, Türkçenin seslerle ilgili kurallarının tespit edilmesini sağlayacaktır. Böylece, geçmişte kayıt altına alınmış malzemelerdeki yanlışların tespit edilebilmesi ve ileride meydana gelecek ses olayları konusunda tahminlerde bulunulması sağlanmış olacaktır. Türkçenin özellikle kelime, kelime grubu ve cümle ile ilgili tespitlerin yapılabilmesi için, kesinlikle ses çalışmalarına ihtiyaç vardır.

⁵³ Bk. dipnot 45.

⁵⁴ **Türkçe Sözlük** (TDK), Ankara 2005.

⁵⁵ Arada iki aşama daha olmalı (> ünlü kısaltması > incelik benzeşmesi >), ancak taradığımız yazılı metinlerde tanıklara rastlayamadık.

Ses bilgisi; şekil ve cümle bilgisiyle anlam bilimin ana kaynağıdır ve ses olmadan kelime, cümle ve anlamın oluşması mümkün olmayacağı dikkate alınır; sesle ilgili çalışmalara çok önem verilmesi ve çalışmaların yoğunlaştırılması gerektiği kendiliğinden anlaşılabilir. Hâl böyleyken, ülkemizde ses çalışmalarına hemen hemen hiç önem verilmediği görülmektedir. Ses çalışmalarında sadece görünür yönle yetinilmektedir.

Sonuç olarak ses olayları araştırmalarıyla ilgili olarak aşağıdaki öneriler yapılabilir:

1. Ses olayları araştırmalarında yöntem ve kuramlar geliştirilmelidir.
2. Ses olayları tespit çalışmalarında deneyli araştırmalar yapılmalıdır.
3. Ses olaylarında görünürden daha çok derin yapıyla ilgilenilmelidir.
4. Ses olaylarıyla ilgili çalışmalarda, konuyla ilgilenen bilim adamları ortak çalışmalı ve projeler üretmelidirler.
5. Ses olayları, öğrenenleri düşünmeye sevk edecek şekilde açıklanmalıdır. Sadece görünürün ifade edilmesiyle bunu başarmak mümkün değildir.
6. Ses olayları, 1. Benzeşme, 2. Aykırılışma, 3. Ses Türemesi, 4. Ses Düşmesi, 5. Yer Değiştirme başlıkları altında toplanmalıdır.
7. Aynı başlık altında farklı ses olaylarına rastlamak mümkün olabileceği için, anlatımda çok yönlülük tercih edilmelidir.
8. Ses olayları, tarihî olarak incelenmeli ve mutlaka ses olayının ilk ortaya çıkış dönemi belirtilmelidir. Aksi takdirde, ses gelişmesinden bahsetmek ve bilimsellik mümkün olmaz.
9. Standart Türkçe'yle ilgili ses olaylarının tespitinde, Anadolu ağızlarıyla ilgili yapılmış çalışmalardan faydalanılmalıdır.
10. Ses olaylarının gelişiminde ara tanıklar mutlaka belirtilmelidir.
11. Ağızları ilgilendiren ses olaylarıyla, standart Türkçeyi ilgilendiren ses olayları ayrı başlıklar altında toplanmalıdır.
12. Kullanılan terimlerin ortak olması sağlanmalıdır.
13. Terim adlarını verirken, psikolojik, akustik, fizyolojik fonetik alanlarından yola çıkılmalıdır.
14. Kullanılan fonetik işaretlerde ortak hareket edilmelidir.
15. Ses olayları çalışmalarında kelimelerin okunuşları çok önemli olduğu için, alıntı kelimelerin orijinallerinin okunuşlarıyla ilgili çalışmalarda yerine göre Arap, Fars, Fransız, İngiliz dilleri uzmanlarıyla diğer dillerin uzmanlarına başvurulmalıdır.

KAYNAKÇA

Arat, R. R., (1979), **Kutadgu Bilig III**. İstanbul: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.

Ata, A., (1997), **Rabgûzî'nin Kıyasü'l-Enbiyâ'sı II (Dizin)**. Ankara: TDK.

Ata, A., (1998), **Nehcü'l-Feradis III**. Ankara: TDK.

Atalay, B., (1986), **Divanü Lûgat-it-Türk Dizini**. Ankara: TDK.

Banguoğlu, T., (2000), **Türkçenin Grameri**. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi.

Bilgin, M., (2006), **Anlamdan Anlatıma Türkçemiz**. Ankara: Anı Yayıncılık.

Boz, E., (2006), “**Türk Dili ve Kompozisyon I**” Ses Bilgisi, Türkçe Kelimelerde Belli Başlı Ses Olayları ve Özellikleri. Konya: Tablet Kitabevi. 76-90.

Bozkurt, F., (2004), **Türkiye Türkçesi**. İstanbul: Kapı Yayınları.

Canpolat, M., (1995) **Mecmû'atü'n-nezâ'ir**. Ankara: TDK.

Coşkun, V., (2000), Türkiye ve Özbek Türkçelerinde ğ, **Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi**, 9, 251-260.

Çotuksöken, Y., (2001), **Uygulamalı Türk Dili**. İstanbul: Papatya Yayıncılık.

Demir, N.-Yılmaz, E., (2003), **Türk Dili El Kitabı**. Ankara: Grafiker Yayıncılık: 15.

Demir, T., (2004), **Türkçe Dilbilgisi**. Ankara: Kurmay yayınevi.

Derleme Sözlüğü II, (1993), Ankara: TDK.

Derleme Sözlüğü V, (1993), Ankara: TDK.

Derleme Sözlüğü IX, (1993), Ankara: TDK.

Derleme Sözlüğü X, (1993), Ankara: TDK.

Eker, S., (2002), **Çağdaş Türk Dili**, Ankara: Grafiker Yayınları: 7.

Ercilasun, A., B., (2005), “**Türk Dili ve Kompozisyon**”, Türkçede Sesler, Türkçede Seslerin Sınıflandırılması, Türkçenin Ses Bilgisi ile İlgili Kurallar, Ankara: Ekin Kitabevi. 77-97.

Ergin, M., (2003), **Türk Dil Bilgisi**. İstanbul: Bayrak Yayınları.

-----, (1991) **Dede Korkut Kitabı II**. Ankara: TDK.

Ergüzel, M., (1999), **Şirvanlı Mahmud, Tarih-i İbn-i Kesîr Tercümesi**, IV. Cilt, 2. Kısım, Ankara: TDK.

Gencan, T., N., (1971), **Dilbilgisi**, Türk Dil kurumu Yayını: 334.

Gülensoy, T., (2000), **Türkçe El Kitabı**, Ankara: Akçağ Basım Yayım Pazarlama.

Güneş, S., (2003), **Türk Dili Bilgisi**, İzmir: DEÜ Rektörlük Matbaası.

Karamanoğlu, A., F., (1989), **Gülistan Tercümesi**. Ankara: TDK.

Kırkılıç, A., (1999), **Şeyhülislâm Mehmed Esad Efendi, Lehcetü'l-Lügat**, Ankara: TDK.

Oyar, A., (2006), “**Üniversiteler İçin Türk Dili**”, L. Doğan (ed.) Ses Bilgisi. Ankara: Nobel Basımevi. 49-64.

Tarama Sözlüğü IV, (1969), Ankara: TDK.

Tarama Sözlüğü V, (1971), Ankara: TDK.

Toparlı, R., (2000), **Ahmet Vefik Paşa, Lehce-i Osmânî**, Ankara: TDK.

Türkçe Sözlük, (2005) Ankara: TDK.

TÜRK DİLLERİNİN YAPISAL VE SEMANTİK FARKLILIKLARININ ÖRNEĞİ OLARAK BİRLEŞİK FİİLLER

CUMAKUNOVA, Gulzura
KIRGIZİSTAN/KYRGYZSTAN/КЫРГЫЗСТАН

ÖZET

Kırgız ve Türkiye Türkçesi örneğinde birleşik fiiller ve onların fonksiyonel açıdan çok çeşitliliği Kırgız Türkçesi'ni diğer Türk gruplarında ve kendinin mensup olduğu Kuzey-Batı (Kıpçak) Türk dillerinin birçoğundan ayırt eden belirgin bir özelliğidir. Yardımcı fiillerin çok olması Kırgızcanın fiillerine diğer Türk dillerinde ayrı kelimelerle ifade edilen ayrıntıları doğrudan fiille yansıtmaya imkân sağlar. Kırgızcada birleşik fiiller genel olarak Türk dillerinde görünen tezlilik, devamlılık dışında olumluluk-olumsuzluk, pişmanlık, kasıt, hareketin kimin için yapıldığı, sonuçlanmış-sonuçlanmamışlık vs. gibi birçok detaylı anlamların ifadesi için kullanılır. Kırgız Türkçesi'nde Birleşik fiillerin bu kadar anlam yüklü olması, bir yandan Kırgızcanın fiil sistemindeki zenginliği gösteriyorsa, diğer yandan da Kırgızcanın öğrenilmesini ve çevirisini zorlaştıran hususlardan biri olarak bilinmektedir. Tebliğimizde Kırgız Türkçesi'nde birleşik fiillerle ifade edilen tipik anlamları ortaya koymak dışında, asıl fiillerin yardımcı fiillere dönüşümündeki yapısal ve semantik özellikler üstünde de durulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Türkiye Türkçesi, Kırgız Türkçesi, birleşik fiiller.

Türk dillerinde birleşik fiiller meselesi çok tartışılan ve ne yazık ki tam olarak işlenmiş bir konu değildir. O nedenle konuyla ilgili kaynaklarda farklı bakışlar, farklı yaklaşımlar, farklı terimler sergilenmektedir. Böyle olmasının başlıca sebebi belki de birleşik fiiller bakımından Türk dillerinin farklı kadrolara sahip olması ve tek bir görüş belirtemeyecek kadar farklı özellikler taşımasından da kaynaklanabilir. Fakat bu çeşitlilik gramerlerimizde hâlen fiilin bu türlerine yeterli hassasiyet gösteremediğimiz gibi esikliğimizi örtemez.

Her şeyden önce kabul etmemiz gereken bir husus, Türkçenin fiil yapısının pek de basit olmadığı. Türkçe, bir eklemeli dil olarak nasıl kelime yapım ve çekim sisteminde ekler vasıtasıyla değişik anlamları arka arkaya ifade edebiliyorsa, fiil sisteminde de hareketin yapılmasındaki çeşitli durumları ve duyguları en ufak ayrıntısına kadar ifade edebilecek fiil birleşimlerini türetebiliyor. Fakat bu türetme mekanizması bütün Türk dillerinde aynı derecede olmadığı da bir gerçektir. Hatta bir bakıma birleşik fiiller yapısı, Türk dillerinin klasifikasyon özelliklerinin belli başlısı olarak da bakılabilir.

Ne var ki, meseleye bu şekilde bakılmadığı ve bu hususun yeterince dikkate alınmadığından Türk dilleri arasında cümle ifadesinde olsun, dil öğretimi veya çeviri işlerinde olsun nedeni pek anlaşılmayan bir takım hatalara, eksikliklere meydan verilmektedir. Örneğin, birleşik fiiller kadrosundaki yardımcı fiiller açısından Türk dillerinin Oğuz ve Kıpçak grupları arasında hayli fark görülmektedir. Çok zengin yardımcı fiil yelpazesine sahip Kıpçak grupları karşısında Oğuz dilleri daha sınırlı birleşik fiil sistemi ile ifade ediliyor. Bu, bir yandan Oğuz dillerini öğrenilmesi, anlaşılması ve çevrilmesi kolay diller olarak niteliyor ise, diğer yandan da Kıpçak dillerinin fiili ile verilmiş olan anlamı sadece fiiller ile ifade etmekte yetersiz kaldığını gösteriyor.

Varlığı Eski Türkçe’de de kaydedilen (Tekin, 1978; Sıdkov, 2001; Ahmetov,1978) (*bar-* ‘gitmek’, *ber-* ‘vermek’, *olur-* ‘oturmak’, *yori-* ‘yürümek’, *kal-* ‘kalmak’, *al-* ‘almak’ *id-* ‘göndermek’, *elt-* ‘götürmek’ *ur-* ‘vurmak’, *kel-* ‘gelmek’ *kör-* ‘görmek’) gibi birleşik fiil türlerinin zamanla farklı Türk dillerinde farklı gelişme sergilediği gözlemleniyor. Meselenin tarihî karşılaştırmalı aspekte incelenmesi, genel olarak Türkçede konunun gelişme sürecinin belirsiz birçok yönünü aydınlatacağı muhakkaktır.

Birleşik fiillerin kadrosunun tam olarak ortaya çıkarılmadığı, bu kavram altında büyük çelişkiler yaratan türlerinin de hâlen belirlenmemiş olması, terim kalabalıkları, genel olarak mevcut Türk dili gramerlerinin ortak eksikliği denilebilir.

Birleşik fiilleri ele alan bir incelemede evvela birkaç tane odak noktanın kesinleştirilmesi lazım. Bunların başında “Birleşik fiil“ terimi altında bakılan birçok fiil türlerinin birbirinden kesin ayrılması gelir.

Birleşik fiil komponentlerinin biri birine olan münasebetleri, anlam paylaşımı ve birleşimleri, morfolojik donanımı, sabitlik, değişkenlik gibi nitelikleri, hareketin sonuçlanmışlığı veya sonuçlanmamışlığı gibi hususlar dikkate alındığında birleşik fiilleri birçok çeşitlere ayırmak mümkün. Bu ayırma esnasında morfolojik, semantik ve söz dizimi kuralları açısından birçok hususun dikkate alınması gerekir. Örneğin, birleşik fiillerin terkibindeki fiillerin leksik anlamlarını koruması veya koruyamayışı da önemli bir husustur. Fiillerin kendi anlamlarını koruyarak birleşmesi zarf tümleci olarak onları söz dizimi alanının malzemesi yapar (*kapıp kaçtı, alıp geldi, görüp ağladı* gibi). Bir diğer husus yeni birleşiklerin anlamının deyimsele olup olmadığı (*çekip çevirmek, alıp verememek aklı gelip gitmek, gelip çatmak* gibi). Deyim anlamı meydana getirildiği zaman bu terkiye söz varlığı malzemesi olarak bakılması gerekir. Eğer birleşen fiillerin biri anlamını tamamıyla yitirip gramatikleşmiş ise yardımcı fiile dönüşür . Bu tür kelime grubu şekil bilgisinin malzemesi olur. Aşağıdaki tabloda birleşik fiillerin Türkçe ve Kırgızcadaki bazı örnekleri verilmiştir.

1. Birleşen fiiller burada kendi anlamlarını koruyorlar fakat birincisi ikincisine zarf olarak gelir: *uçup ket-* ‘uçarak gitmek’, *alıp kal-* ‘al ve kal-’, *karap kel-* ‘bak da kel-’ vs. Bu durumda ilki zarf-fiil olarak esas fiildeki hareketin oluş biçimini gösterir. Cümlede de zarf tümleci görevini yapar:

Col boyu uktap bardı. – Yol boyunca uyuyarak gitti/uyudu.

Üydön cügürüp çıktı. – Evden koşarak çıktı.

2. Fiillerin leksik anlamlarını koruyarak birleşmesinin bir diğer türü iki ayrı hareketin bir anda veya arka arkaya yapılması durumudur. Burada cümle için her iki fiille ifade edilen hareket de önemlidir.

İniñdi taap bar. Kardeşini bul da git.

Balasına kelip ketti. Çocuğuna geldi ve gitti.

3. Birleşik fiillerin üçüncü türünde her iki fiil de kendi anlamlarından uzaklaşır ve farklı deyimisel anlam oluştururlar. Burada komponentlerin anlam paylaşımı veya dominantlığından bahsetmek mümkün olmayabilir. Deyimsel fiiller başka dile olduğu gibi çevrilemez.

Çekip çevirmek ‘hale, yola koymak’

Alıp verememek ‘anlaşmamak, geçinememek’

Atıp tutmak ‘gelişigüzel tahminde bulunmak’

4. Birleşik fiillerin 4. çeşidinde zarf-fiil eklerini alan fiille birleşen yardımcı fiil kendi leksik anlamını tamamıyla veya kısmen yitirir ve ancak gramer anlamını üstlenir. Yani esas fiil olan birinci fiilin farklı durumlarını tasvir eden çekim elemanına dönüşür.

Bildiri konumuzu, sadece fiille yapılmış bu 4. gruptaki birleşik fiillerle, onun içinden de zarf-fiilin *-a/e*, *-y* ve *-ıp* eklerini alarak aynı usulle yapılmış olan birleşik fiillerin analizi ile sınırlandırdık. Bu geniş konunun diğer yönlerini ilerdeki çalışmalarımızda ele alacağımıza dair düşüncelerimiz olduğunu belirtmeliyiz. Bu gruba dâhil edilen fiillerde tasvirin zarf tümleci görevini yapan yukarıdaki birinci grup fiillerine nazaran ters istikamete doğru yapıldığı görülüyor yani anlamını yitirmiş olan fiil önündeki fiilin çeşitli tasvirini yapmaya koyuluyor. Fakat burada zaman, tarz, sebep, şart bildirme ana fonksiyonu olan gerindiumların aksine her Türk dilinin kendi yapısına göre fiilin çeşitli durumları: İktidar, kolaylık, çabukluk, birdenbirelik, deneme, devamlılık, yaklaşma, tasarlanmış veya beklenmedik şekilde işlendiğini, müsaade, konuşan açısından olumlu-olumsuz değerlendirme, sonuçlanmış sonuçlanmamış hareket ve başka da birçok yön tasvir edilir. Türkçe gramerlerinde her iki istikamette de tasvir söz konusu olmasına rağmen sadece ikinci gruptakilere **tasvir fiilleri** adı verilmiştir.

Burada esas fiil olan birinci fiil anlamını korurken ikinci fiil leksik anlamını tam olarak ya da kısmen yitirir yani, gramatikalleşir. Anlamını yitirmiş bu fiillere **yardımcı fiil** adı verilir. Fakat onlar Türkçenin esas yardımcı fiilleri olarak geçen ve hiçbir leksik anlam taşımayan: *olmak, kılmak, etmek, iymek, eylemek* gibi yardımcı fiillerden farklı olarak sadece belli durumlarda yardımcı fiil sıfatını alırlar ve normalde kendi anlamlarında kullanırlar. Türk dilleri arasındaki kadroları eşit değildir. Bu eşitsizlik her dilin yardımcı fiillere yükleyen semantik ağırlığına bağlıdır. Birleşik fiile çok yönlü ayrıntılar yükleyebilmek için doğal olarak yardımcı fiillerin sayısı da çoğaltılır.

Bildirimizde Oğuz ve Kıpçak gruplarına mensup iki dilin, Türkiye Türkçesi ile Kırgız Türkçesi'nin bu türden yardımcı fiillerini mukayese etme yolu ile bu farklılıkları gözler önüne sermeyi hedefledik.

Kırgız Türkçesi'nde müstakil fiillerin çoğunun birleşik fiil terkiibine girerek anlamlarını tam olarak yitirdikleri ve yardımcı fiil sıfatına büründükleri görülür. Birçok Türk dillerinde de kaydedilen bu hadise, Türk dillerinde de fiilin tür (Rusçası **vid**) kategorisinin mevcut olup olmadığı tartışmasını yaratmıştır. Fikrin ortaya atılması geçen yüzyılın 30'lu yıllarında başlamış ise da (**Grammatika hakasskogo yazıka**, 1975: 182) hâlen tam bir fikir birliğine varılmış değildir. Ona rağmen destekleyici fikirlerin çoğundan olsa gerek son akademik baskı gramer kitaplarının çoğunda tür yani vid (bu kitapların çoğu Rusça olduğu için bu terim kullanılmıştır, Kırgız Türkçesi'nde konu henüz işlenmediğinden belli bir terimi de yoktur.), Türk fiilinin özel leksik-gramatik kategorisi olarak morfoloji bölümlerinde yer almaya başladığı görülüyor (Baskakov, 1975: 352; Yuldaşev, 1958; Haritonov, 1960: 8; Kononov, 1956; Kononov, 1960: 263-268; Serebrennikov, 1958: 3-6; Grammatika hakasskogo yazıka, 1975: 184-245, 278-291; Axmetov, 1978: 125-129; **Grammatika sovremennogo başkirskogo literaturnogo yazıka**, 1981: 212-222).

Varlığı ilmî kaynaklarda gittikçe ağırlık kazanmaya başlayan tür kategorisi, birleşik fiillerin önemli kısmını teşkil eder. Görüş olarak biz de Kırgız dili gibi birleşik fiillerdeki hareketin yapılma tarzına ve oluşumuna yönelik en ayrıntılı bilgiler içeren çok sayıdaki sistemli yardımcı fiillere sahip diller için tür kategorisinden söz etmenin yerinde olacağını düşünüyoruz. Çünkü bu tür fiillere yönelik bugüne kadar sergilenen ciddiyeysiz yaklaşım ile gramer kitaplarının çoğunda fiillerin bu önemli özelliğinden söz bile edilmemiştir, edilenleri de çok yetersiz ve dilin genel yapısı için son derece tehlike yaratacak şekildedir. Örneğin, Kırgızca'yı pek iyi konuşamayan şehir Kırgızları ya da yabancılar dilin bu ince ayrıntılarını başvurdukları gramerlerde bulamazlar. Birleşik fiiller tam olarak yer almamış gramer verileri ile canlı Kırgızca arasındaki fark onlarda hep eksiklik duygusunu yaratır ve nedenini anlayamayan bir umutsuzluğa kapılır.

Kırgız İlimler Akademisi'nden çıkmış en son “**Kırgız edebî dilinin grameri**” (**kırgız adabiy tilinin grammatikası**, 1980: 325-330)'nde ünlü Kırgız gramatisti Prof. Dr. Sarıbay Kудaybergenov konuyu ilk defa ele almıştır. Kaynak, birleşik fiillerin tam kadrosunu ortaya çıkaramamış ve bazı karışıklıklara meydan vermiş de olsa konunun ilk defa ciddî bir şekilde gün ışığına çıkartılması ve tür (vid) kategorisine yönelik yaklaşımın sergilenmesi ile değerlidir (**Kırgız adabiy Tilinin Grammatikası**, 1980: 325-344).

S. Kудaybergenov, “Birleşik Fiiller” terimi altında ele aldığı bu fiillerin vid kategorisi için model olamayacağını savunmuştur. Neden olarak da bu terkipteki yardımcı fiillerin Rus dilindeki gibi evrensel yapıya sahip olmadığını, zarf-fiil ekleri olan *-ip* ve *-a/y*'in biri birinden farklı anlamları meydana getiren değişkenliğini göstermiştir. **Sonuç olarak** hadiseyi tür (**vid**) kategorisi olarak değil de, tür konstruksyonu olarak adlandırılmanın uygun olacağını kaydetmiştir (**Kırgız adabiy tilinin grammatikası**, 1980: 327).

Benzer fikir, Ethem Tenişev'in **Grammatika sarı uygurskogo yazıka** adlı eserinde de beyan edilmiştir: “Sarı-uygurskomu, podobno drugim tyurkskim yazıkam, ne obladaşım analogami russkix vidov, svoystven aktionsart, t.e. sposobnost' vırajat' posredstvom analitičeskikh form karakter protekaniya deystviya s različnogo roda vidovimi ottenkami” (Diğer Türk dillerinde olduğu gibi Sarı Uygurcaya da tam bir Rus vid kategorisi değil, aktionsart yani analitik fiiller vasıtasıyla hareketin çeşitli geçiş tarzlarını ifade etmeye yarayan vid görüntüleri özgüdür.), (Tenişev, 1976: 103).

Fakat Rus dilinde de vid kategorisi tek bir model üstünde kurulmamış ki? Değişik fiillerin bitmiş (soverşenniy) ve bitmemiş (nesoverşenniy) vidleri değişik şekilde meydana gelir. Üstelik Kırgız fiillerinde yardımcı fiilin zarf-fiil *-ip* eki ile geldiğinde bitmiş, *-a/-e*, *-y* ekleri ile geldiğinde bitmemiş (bazı istisnalar hariç) fiilleri meydana getirmesi, onların değişkenliğinin değil, sistemliliğinin göstergesidir. Bu demektir ki, Kırgızcada birleşik fiillerin bu türünde genel olarak bitmiş ve bitmemiş fiillere ayırt edebilecek bir sistemlilik söz konusudur. Nitekim sistemlilik, kategori kavramının olmazsa olmaz niteliklerinden biri değil midir?.

-ip ve *-a/-y* ekli zarf-fiiller ile birleşen yardımcı fiiller, esas fiildeki hareketin geçiş tarzını ifade ederek fiilin tür kategorisini oluşturur. Kırgızcada tür anlamını meydana getiren yardımcı fiilleri tam olarak belirtmeden önce Türkiye Türkçesi (bundan sonra TT) gramerlerinde mevcut birleşik fiiller ile Kırgız Türkçesi'ndeki (bundan sonra KT) benzerleri arasında bir paralellik kurarak ortak ve farklı yönlerini göstermeye çalışacağız, daha sonra TT'de olmayan Kırgız birleşik fiillerine geçeceğiz¹.

¹ Hem koyu hem de italik olarak gösterilen fiiller Türkçede olmayan, sadece Kırgızcaya özgü fiillerdir.

Yeterlilik Fiilleri

TT *-a/-e + bilmek*; KT *-a/-e/-ö/-o²-y + bilmek*

-a/-e/-ö/-o/-y + almak

görebil- körö al-körö bil-

yazabil- caza al-jaza bil-

İvedilik Fiilleri

TT *-ı/-i/-u/-ü + vermek*; KT *-a /-y + kal-*

-a/-y + sal-

-ıp + ciber-

-ıp + iy-

-ıp + koy

-ıp + ket

alıver- ala kal-

çeviriver- kotoro kal-

yutuver- cuta kal- /sal-

söküver- sögö kal- /sal-

TT *-a/-e + durmak*; KT *-a/-y + tur-*

bakadur- karay tur-

çözedur- çeçe tur-

Süreklilik Fiilleri

TT *-ıp + durmak*; KT *-ıp + tur-*

gezip dur- kezip tur-

söyleyip dur- aytıp tur-

söylenip dur- süylönüp tur-

ağlayıp dur- ıylap tur-

TT *-ır + durmak*; KT *-ıp + tur-/cür-*

sorar dur- surap tur-/cür-

çağırır dur- çakırıp tur-/cür-

TT *-a/-e + kalmak*; KT *-ıp + kal-*

kalakal- katıp kal-

şaşakal- tañ kalıp kal-

bakakal- karap (turup) kal-

² *-a/-e/-o/-ö* ünlü uyumu Kırgızcada daima korunduğundan bundan sonraki örneklerde bu sıra için sadece *a*'yı vermemiz yeterli olacaktır.

TT <i>-a/-e + gelmek;</i> <i>olagel-</i> <i>süregel-</i> <i>yaşanagel-</i>	KT <i>-a/-y +kel-</i> KT <i>-ıp kel-</i> <i>bolo kel- / bolup kel-</i> <i>ulana kel- / ulanıp kel-</i> <i>caşay kel- / caşap kel-</i>
TT <i>-ıp + gitmek;</i> <i>dalıp git-</i> <i>sönüp git-</i> <i>kaybolup git-</i>	KT <i>-ıp + ket-/kal-</i> <i>oylonup ket-/kal-</i> <i>öçüp ket-/kal-</i> <i>cogolup ket-/kal-</i>

Deneme Fiilli

TT <i>-ı/-i + görmek;</i> <i>bakagör-</i> <i>isteyigör-</i>	KT <i>-ıp + kör-</i> <i>karap kör- (hele bir gör)</i> <i>surap kör- (hele bir iste)</i>
---	---

Yaklaşma Fiili

TT <i>-a/-e +yazmak;</i> <i>düşeyaz-</i> <i>öleyaz-</i>	KT <i>-ıp kala/kete cazda-/taşta-</i> <i>tüşüp kete/kala casda-/taşta-</i> <i>ölüp kete/kala cazda-/taşta-</i>
---	--

TT gramerlerinde verilen birleşik fiiller bunlardan ibarettir. Aşağıda verilecek fiiller ise KT'deki birleşik fiillerin ayrıntılı anlamlarını içermektedir. Kırgız Türkçesi'nde birleşik fiiller çok anlamlı ve esas fiilin aldığı zarf-fiil eklerine göre değiştiğinden, onları Türkçedeki gibi semantiğine göre kümelenmek yerine bir yardımcı fiilin kapsadığı bütün anlamları içerecek şekilde tek tek göstermenin uygun olacağını düşündük.

al- 'almak'

1. *-a/y + al-*: Kabiliyet, yeti, yetki. (Türkçenin *abilmek* fiiline denk gelir)
casay al- 'yapabilmek'
çıgara al- 'çıkarmak'
2. *-ıp + al-*: Bir şeyi kendi menfaati için yapmak.
cazıp al- 'kendisi için yazmak'
surap al- 'kendisi için istemek'

İstemeden, beklenmedik bir şekilde bir hareketi yapmak:

kolumdu kesip aldım 'elimi kestim'
çaydı tögüp aldım 'çayı döktüm'

Bir yasağı çiğnemek, istenmeyen harekete başvurmak:

üygö kirip aldı ‘eve zorla girdi’

araktı kayra içip alıptır ‘gene içkiye başlamış’

ber- ‘vermek’

1. *-a/-y + ber-*: Hareketin yapılmasına birisini müsaade ettiğini

körö ber- ‘görebilirsin’,

ala ber- ‘alabilirsin’

Sürekli yapılan olumsuz bir alışkanlık veya hareketi:

cata beret ‘hep yatar’,

süylöy beret ‘hep (boş) konuşur’

Hareketin devamlılığını gösterir:

iştey berdi ‘çalışmaya (hep) devam etti *bara berdi* ‘yürümeye (hep) devam etti’

2. *-ıp + ber-*: Bir başkasının menfaati için yapılan hareketi belirtir:

aytıp ber- (birisi için) anlat-

taap ber- (birisi için) bul-

bar- ‘gitmek’

-ıp + bar(cata>ata)-: Bir niteliğin gittikçe değiştiğini:

buzulup bar(at)at ‘bozuluyor’

artıp bar(at)at ‘artıyor’

önügüp bar(at)at ‘gelişiyor’

kel-: ‘gelmek’

-ıp + kel +e(ata)-: Bir niteliğin yaklaştıkça değiştiğini:

çoñoyup kel+e(ata)t ‘büyüyor’

ısıp kel+e(ata)t ‘ısınıyor’

ciber- ‘göndermek’

-ıp ciber-: Beklenmedik bir şekilde yapılan hareketi:

ıylap ciberdi ‘ağlayıverdi’

ırdap ciberdi ‘şarkı söyleiverdi’

Çok çabuk yapılan hareketi:

bışırup ciberdi ‘pişiriverdi’

ırgıtıp ciberdi ‘atıverdi’

cıynap ciberdi ‘hemencecik topladı’

(Esas anlamını kısmen koruyarak) olumsuz yapılan hareketi

kuup ciberdi ‘kovdu’

çıgarıp ciberdi ‘(dışarı) çıkarttı’

ketirip ciberdi ‘gönderdi’(kendi iradesi dışında)

koy-: ‘komak’, ‘koymak’

-a/-y + koy-: Sevecenlikle verilen müsaadeyi (genelde yaşça küçükler için):

ala koy- ‘alabilirsin’

oynoy koy- ‘oynayabilirsin’

Çabuk yapılan hareketi (geçişli fiillerde)

kötörö koydu ‘kaldırırverdi’

çeçe koydu ‘çözüverdi’

Beklenmedik hareketi (geçişsiz fiillerde)

taany koydu ‘(birden) tanıdı’

körö koydu ‘(birden) gördü’

-ip koy-: Hareketin olumsuz şekilde sonuçlandırıldığını:

aytıp koydu ‘ihbar etti’ (söylememesi gereken)

taştap koydu ‘bıraktı’ (bırakmaması gereken)

bilip koydu ‘farketti’ (fark etmemesi gereken)

Kısa süreli bir hareketin (isteksiz, zoraki) yapıldığını:

külüp koydu ‘güldü’

ışkırıp koydu ‘ışık çaldı’

(... +mış bolup koy-) ... gibi yapmak

ölmüş bolup koy- ‘ölmüş gibi yapmak’

körbömüş bolup koy- ‘görmezlikten gelmek’

-ip koyup- : Bir eylem bitirildikten sonra başkasının yapıldığını:

casap koyup baram ‘yaptıktan sonra giderim’

cazıp koyup uktaym ‘yazdıktan sonra uyurum’

taştta-: ‘bırakmak, atmak’

1. **-ip taştta-:** Eylemin geri dönülmeyecek şekilde bitirildiğini ve konuşanın bundan hoşnut olmadığını gösterir.

berip taştadı ‘verdi (verilmemesi gerektiğini bildiği hâlde)’

aytıp taştadı ‘söyledi (söylenmemesi gerektiğini bile bile)’

2. **-a tašta-**: 3 terkipli fiillerde (Türkçedeki ‘az kalsın ... yazdı’ anlamına denk gelir).

cıgılıp kete taştadı ‘az kalsın düşecekti’.

ölüp kala taştadı ‘az kalsın ölecekti’.

berip sala taştadı ‘az kalsın verecekti’

Bu şekildeki **-a tašta** şekli sadece 3 terkipli birleşiklerde kullanılır.

Listemiz, KT’ki diğer birleşik fiiller ve örnekleri ile daha da uzatılabilir. Fakat bildirimizin amacı, Kırgız dilinde birleşik fiillerin çok çeşitliliğine, henüz işlenmemiş olan birçok yeni boyutlarının olduğuna dikkatleri çekmekti. Bu fiillerin çoğu çok anlamlı ve hangi zarf fiil ekiyle geldiğine göre de çok ince anlam farklılıklarını içerebilir. Bu ayrıntılar ancak örnek cümleler ve açıklamalar ile tam anlaşılabilir. Ayrıntılı detayları örneklerle vermek bir bildirin sınırını çok aşacaktı. O nedenle biz burada bildiri süresine uygun olarak yardımcı fiil görevinde bulunabilecek diğer Kırgız fiillerinin listesini esas leksik anlamlarıyla vermekle yetrineceğiz. Onlar şunlardır:

Bitmiş Hareketi Belirten Fiiller

sal-: ‘ko(y)mak’, ‘salmak’

kal-: ‘kalmak’

ket-: ‘gitmek’

iy-: ‘etmek’

tüş-: ‘düşmek’

çık-: ‘çıkmaq’

büt-: ‘bitmek’

cazda-: (az kalsın) ‘yazmak’.

Bitmemiş Hareketi Belirten Fiiller

Hareketin yapılmakta, tekrarlanmakta, denenmekte olduğunu, daha onuçlanmadığını, değişkenliğini bildirirler ve genel olarak **-a/-y** zarf-fiil ekli fiillerle birleşerek yapılır.

cat-: ‘yatmak’

otur-: ‘oturmak’

cür-: ‘yürümek’, ‘bulunmak’

tur-: ‘durmak’

tüş-: ‘düşmek’

bar-: ‘gitmek’, ‘varmak’

kör-: ‘görmek’

kal-: ‘kalmak’

ket-: ‘gitmek’

Kırgız Türkçesi'nin birleşik fiillerinin yukarıda gösterilmiş olan iki türünde de genel anlam için sadece esas fiilin değil, yardımcı fiillerin, hatta zarf-fiil eklerinin de belirleyici rolü olduğu ortadadır.

Tarafımızdan hazırlanmakta olan gramerin bir bölümünü oluşturan bu konu, bildiride perspektif olarak sunulmuştur. Konunun bildiri kapsamına alınamayan diğer yönleri olarak da şunları belirtebiliriz:

1. Sözü edilen yardımcı fiillerin Eski Türkçe ile karşılaştırması; neden TT'de azalma, KT'de çoğalma eğilimi gösterdiği.

2. Üç terkipli birleşik fiillerin yapı ve semantik özellikleri.

3. KT'de yardımcı fiil olarak kullanılan fiillerin esas türleri ile münasebetleri: bir kısmının tekrarının yapılabileceği, örneğin, *körüp kör-, salıp sal-, turup tur-, taştap tašta-, koyup koy-* gibi, diğer kısmında bunun mümkün olmadığı.

4. Tür (*vid*) kategorisinin morfolojik yol ile yapılması (*-gıla, -ala, -la* ekleri ile) ve onlarla yardımcı fiiller arasındaki eş anlamlılık, KT'nin fiil çekimindeki görünümü. Örneğin, 2. şahıs çoğul emir kipinin *-gıla* eki ile yapılması vs.

Kırgız Türkçesi'ndeki birleşik fiillerin bu ve buna benzer birçok yönleri hazırlamakta olduğumuz "Kırgız Türkçesi Gramerinde" tam olarak yer alacaktır.

KAYNAKÇA

Ahmetov, M. A., (1978), **Glagol v yazıke orhono-eniseyskih pamyatnikov**, Saratov: İzd-vo Saratovskogo Un-ta.

Baskakov, N. A., (1952), **Karakalpakskiy yazık, fonetika i morfologiya**, Moskva, T. II, ç. 1. **grammatika hakasskogo yazıka**, (1975), Moskva.

Grammatika sovremennogo başkirskogo literaturnogo yazıka, (1981), Moskva: İzd-vo "Nauka".

Haritonov, L. N., (1960), **Formı glagolnogo vida v yakutskom yazıke**, Moskva-Leningrad.

Kırgız adabiy tilinin grammatikası, (1980), Frunze.

Kononov, A. N., (1956), **Grammatika sovremennogo turetskogo literaturnogo yazıka**, Moskva-Leningrad.

-----, (1960), **Grammatika sovremennogo uzbekskogo yazıka**, Moskva-Leningrad.

Serebrennikov, B. A., (1958), **Problema glagolnogo vida v tyurkskih yazıkah**, "Voprosı grammatiki tyurkskih yazıkov", Alma-Ata, 3.

Sıdıkov, S., (2001), **Bayırkı türk cazuusu**, Bişkek.

Tekin, T., (1988), **Orhon Yazıtları**, Ankara.

Tenişev, E. R., (1976), **Grammatika sarı-uygurskogo yazıka**, Moskva.

Yuldaşev, A. A., (1958), **Sistema slovoobrazovaniya i spryajeniya glagola v başkirskom yazıke**, Moskva.

TÜRK KÜLTÜRÜNDE *EĞRİ* VE *DOĞRU* KELİMELERİNİN KAYNAKLARI ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

ÇAPAN, Pervin*
TÜRKİYE/ТУРЦИЯ

ÖZET

Edebiyat biliminin temel malzemesi olan dil, insanlar arasında tabîî bir anlaşma vasıtası olduğu kadar, milletleri ayakta tutan dinamiklerin de başında yer alır. Sosyal hayattan anadile yansıyan pek çok kelime, zamanla bir dil ve kültür unsuru olarak kavramlaşır. Çünkü kavramlar, zihnin düşünürken kullandığı sembollerdir. Zihin kavramlara bazı genelleme ve soyutlamalarla ulaşır. Kavramlar arasında ilişkiler kurularak gerçekleşen düşünce ise terimler yoluyla ifade edilir. Bu sebeple zihin, dünyayı kavramlarla görür, kavramlarla anlamlı hâle getirir ve terimlerle de yansıtır. Zihnin ve millî hafızanın aynası olan dil unsurları olarak bu kavramlardan bazılarının macerası, asırları içine alacak kadar uzun solukludur. Bu durumda kavramların değeri, niteliği, aynı dil birliğinden olan kimselerde aşağı yukarı aynıdır. Araştırmaya temel teşkil eden “eğri” ve “doğru” kelimeleri de, bu kabil kavramlar sınıfına dâhil edilebilecek niteliktedir. Her iki kelime de, incelenen metinlerde, fonksiyonları itibarıyla, adlandırma, belirtme, gösterme ve çağrışım gibi değişik görevlerle karşımıza çıkmaktadır. Bu kelimelerin eskiliği tartışılmaz. İhtiva ettikleri mânâ kâinatı ile Türk kültürünün taşıyıcısı durumundaki ilk metinlerden itibaren, yazılı ve sözlü kültüre mal olmuşlardır. Halk kültürünün, zekâ ve dinamizminin göstergesi olan atasözleri ve deyimlerde de onları, kavramlaşmış olarak bulabiliriz.

Bu bildiride öncelikle “eğri” ve “doğru” kelimelerinin lugat ve mecâzî anlamları verilecek, sonra da bu kelimelerin Klâsik Türk şiirinde redif olarak kullanıldığı metinlerden hareketle, millet muhayyilesinde kazandığı duygu ve düşünce değerleri söz konusu edilecektir. Araştırmanın amacı Klâsik Türk şiirinden yola çıkarak kendi çağlarında, edebî muhitlerde, dili kullanım ve estetik kaygılar bakımından takdir görmüş olan Ahmet Paşa, Necâtî Bey, Tâcî-zâde Câfer Çelebi, Zâtî, Taşlıcalı Yahya Bey, Vâlî, Mihrî ve Recâî-zâde İbrahim Şefîk’in toplam dokuz “eğri”, bir “toğru”, iki “toğrudan toğru” redifli gazellerinin ışığında, ‘eğri ve doğru’ kelimelerinin, Türk dilinde yaşadığı kavramlaşma macerasını ortaya koymaktır. Atasözleri ve deyimler başta olmak üzere, Klâsik Türk edebiyatının ilk edebî metni olan **Kutadgu Bilig**’den başlanılarak taranan

* Prof. Dr., Muğla Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Öğretim Üyesi. Muğla. e-posta: cpervin@mu.edu.tr

metinlerde karşılaşılan söyleyişlerle, çalışmaya esas olan gazellerde ortaya çıkan benzerlik ve farklar da örneklenerek dikkatlere sunulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Kültür, dil, *eğri*, *doğru*, Klâsik Türk Şiiri.

ABSTRACT

An Evaluation of The Sources of The Words *Eğri* and *Doğru* “Devious” and “Straight” in The Turkish Culture

Language, which is the principal material of Literature, is not only a natural communication tool among people but also stands in the forefront of the dynamics which keep nations afloat. Most of the words reflecting from the social life to mother tongue become a concept as a language and cultural component in the course of time as the concepts are the symbols used by the mind while thinking. The mind reaches concepts by some generalizations and abstractions. However, the thought realized by correlating among the concepts is expressed through terms. Therefore, the mind perceives the world through concepts, renders it meaningful through the concepts and reflects it through the terms. The adventure of some of these concepts as the language components which hold up a mirror to the mind and national memory are long lasting by centuries. In such a case, the value and nature of the concepts are more or less the same with the people belonging to the same language family. The words *eğri* and *doğru* which serve as the basis of the study have a nature to be included into the category of these practicable concepts. Both of these words arise with different tasks such as denomination, denotation, indication and connotation in terms of their functions in the studied texts. The oldness of these words is indisputable. With the universe of meaning they include, these words as of the first texts having the characteristic of conveying the Turkish culture have been adopted by the oral and written culture. We can see those words as conceptualized in the proverbs and idioms which are the indicators of intelligence and dynamism of the folk culture.

In this presentation, firstly the denotative and figurative meaning of the words *eğri* and *doğru* will be explained and then acting upon the texts in which these words are used as redif in the Classic Turkish poetry, the emotional and conceptual values they acquire in the nation's imagination will be mentioned. The aim of the study is to display the adventure of conceptualization of words *eğri* ve *doğru* in Turkish language starting from the Classic Turkish poetry in the light of ghazels with redif consisting of totally nine *eğri*, one *toğru* (the old form of *doğru*) and two *toğrudan toğru* of Ahmet Pasha, Necâtî Bey, Tâcî-zâde Câfer Çelebi, Zâtî, Taşlıcalı Yahya Bey, Vâlî, Mihrî and Recâtî-zâde İbrahim Şefik, who met with applause in terms of their use of language and esthetical concerns during their own ages in the literary environments. Starting especially from the proverbs and idioms and from **Kutadgu Bilig**, which is the first literary text of the Classic Turkish literature, the pronunciations in the examined texts and the similarities

and differences arising in the ghazels, which are the basis of the study, will be illustrated and explained.

Key Words: Culture, language, *eğri*, *doğru*, Classic Turkish Poetry.

GİRİŞ

Edebî metinler ve onları üretenler, vücut buldukları milletin karakterini büyük oranda yansıtan bir özellik arz ederler. Edebî metnin dili, bir anlamda onu yaratan sanatkârın duygu ve düşüncelerinin de dilidir. Bu dil bir yandan sanatkârın hayalinde yarattığı dünya için terennüm vasıtası olurken, bir taraftan da millete has, duygu ve düşünce değeri yüklenmiş olarak karşımıza çıkar. Bir başka söyleyişle edebî dil, sanatkârın gündelik dilden yaptığı son derece titiz ve dikkatli bir seçimle ortaya koyduğu, üst bir dil olma özelliği gösterir. Bu dil, asırlarca işlenmiş ve miras niteliği taşıyan kelimelerin oluşturduğu bir dildir ve bu yolda estetik kaygılar her şeyin üstündedir. Millet muhayyilesinde zengin ve anlamlı bir tecrübenin ürünü olarak ortaya çıkan bu kelimeler, zaman içinde kavramlaşarak milleti meydana getiren bütün fertler için aynı anlam dolgunluğuna kavuşur.

Kavram geleneksel mantık açısından; “bir objenin zihindeki tasarımı”dır. Kavram, dilden önce var olan ve ilk olarak dil aracılığıyla anlatımını bulan bir kuruluş değil, terimin ses yapısının bir soyutlamasıdır. Bir başka açıdan da; “ortak nitelikleri olan nesnelere verilen ad” olarak da tanımlanabilir. Yine onu; “dildeki bir genelleme, bir soyutlama” saymak da mümkündür. Bunlardan yola çıkarak kavramı, “dünyadaki nesnelere, biçimlerin, olgu, durum ve devinimlerin dilde anlatım buluşu” şeklinde de tanımlamak mümkündür. Bu durumda kavramların değeri, niteliği, aynı dil birliğinden olan kimselerde aşağı yukarı aynıdır. Bu itibarla kavramı iki başlık altında toplamak yerinde olacaktır. Bunlar: 1. Genel (topluma, dil birliğine özgü olan); 2. Özel (kişiye özgü olan) (Aksan, 2003: 149-151)

Araştırmaya temel teşkil eden *eğri* ve *doğru* kelimeleri de, bu kabil kavramlar sınıfına dâhil edilebilecek niteliktedir. Her iki kelime de, incelenen metinlerde, fonksiyonları itibarıyla, adlandırma, belirtme, gösterme ve çağrışım gibi değişik görevlerle karşımıza çıkmaktadır. Bu kelimelerin eskiliği tartışılmaz, Çünkü ihtiva ettikleri mânâ kâinatı ile Türk kültürünün taşıyıcısı durumundaki ilk metinlerden itibaren, yazılı ve sözlü kültüre mal olmuşlardır. Klâsik Türk edebiyatı ve bu edebiyatın kaynakları arasında birinci sırayı teşkil eden **Kur’ân-ı Kerîm**’den başlayarak, halk kültürünün, zekâ ve dinamizminin göstergesi olan atasözleri ve deyimlerde de onları, kavramlaşmış olarak bulabiliriz.

Atasözleri, insanoğlunun deneyimlerinden, bilgeliğinden ve benzetme gücünden kaynaklanır. Deyimler ise belli bir kavramı, belli bir duygu ya da durumu dile getirmek için birden çok sözcüğün bir arada seyrek olarak da tek bir sözcüğün yan anlamında kullanılmasıyla oluşan sözdür. Deyimler, bir

dilin anlatım yollarını, o dili konuşan toplumun geçmişini, yaşam biçimini, geleneklerini ve çeşitli özelliklerini belirten önemli ipuçları sağlarlar. Bu yüzden deyimler, güçlü bir anlatımın tanığı durumundadırlar. (Aksan 2003: 35-38) Asırlarca işlenerek nesilden nesile akseden atasözleri ve deyimleri oluşturan bu kelimeler, dil içinde temel söz varlığı olarak değerlendirilmelidir. Doğan Aksan'a göre; “*Temel söz varlığı, her dilde kuşaktan kuşağa aktarılarak yaşayan, insan yaşamında birinci derecede önemli olan, insana ve çevresine ilişkin önemli kavramları yansıtan sözcüklerdir. Bunlar miras kelimelerdir. Bir kelimenin temel söz varlığı sayılabilmesi için;*

1. Anlambilim açısından yansızlık taşıması,

2. Anlam aktarmalarıyla kullanım alanının genişletilebilmesi gücüne sahip olması, gerekir.” (Aksan, 2003: 17) Bu tanımlama çerçevesinde düşündüğümüzde, “eğri ve doğru” kelimeleri de temel söz varlığı değeri taşımaktadır.

Lügat manası itibarıyla **eğri**; 1. Doğru, düz olmayan bir noktada yön değiştiren, çarpık, 2. Yay gibi kavislenmiş, eğmeçli, mukavves, 3. Yatay veya düşey olmayan, bütünüyle bir yana eğilmiş bulunan eğik, mayil 4. (zarf olarak) Yanlış, 5. İstatikte: bir olayın şiddetindeki azalış ve çoğalışları gösteren çizgi, 6. Matematikte: doğru olmayan, münhani çizgi, yüzey (**Türkçe Sözlük I (A-J)**, 1988: 436-437) demektir. Etimolojik olarak bakacak olursak, Türkçe **eğirmek (crooked)** fiilinden gelmektedir. Mecâzî mânâda yanlış kötü anlamı da vardır. (Clauson, 1972: 112; Tietze, 2002: 697-698)

Doğru; bir ucundan öbür ucuna kadar yönü değişmeyen; gerçek, yalan olmayan, akla mantığa uygun; yasa, yöntem ve ahlaka bağlı, dürüst, namuslu; gerçeğe veya kurala uygun; gerçek, hakikat; iki nokta arasındaki en kısa çizgi; (zarf) yanlışsız, eksiksiz, hiçbir yöne sapmadan, dosdoğru, doğruca, karşı yönünde; yakın, yakınlarda (**Türkçe Sözlük**, 1988: 389-391) anlamındadır. *Eğri* kelimesinin zıddı olan *doğru*, etimolojik olarak, Eski Türkçe'deki **toğuru** kelimesine dayanmaktadır. (Clauson, 1972:473)

Bu bildirinin hareket noktasını, 15.yy. şairlerinden Ahmet Paşa'nın (ölm. 902/1497) 4; Necâtî Bey'in (ölm. 914/1509) 1 **eğri** redifli gazelleri ile Tâcî-zâde Câfer Çelebi'nin (1452-1515) 1 **eğri**, 16.yy. şairlerinden Zâtî'nin (1471-953/1546) 1 **doğru**, 1 **eğri**; Yahyâ Bey'in (ölm. 990/1582) 1 **eğri**, 17. yüzyıl şairlerinden Vâlî'nin (ölm.1695/1696) 1 **eğri**, 19. yüzyıl şairlerinden Mihri'nin (ölm. 1840?) ve Recâî-zâde Şefik'in (1808-1857) 1 **toğrıdan toğrı**, redifli gazelleri teşkil etmektedir. Çalışma boyunca söz konusu gazeller, kendi içinde ve topluca değerlendirilmiş ve bunların klâsik kültüre istinad eden noktaları aydınlatılarak, dil hazinesine kavram yönünden katkıları ve estetik cihetleri tartışılarak anlam ve duygu değerleri tespit edilmiştir.

Gazellerin İncelenmesi

I. Eğri Redifli Gazeller

“Eğri” kelimesinin, şairlerin diline ve imaj dünyasına yansımaları, lûgat (düz anlam-denotation) ve mecâzî (yan anlam-connotation) mânâlarını olabildiğince genişleten açılımlarda bulmak mümkündür. Klâsik şiirde şairlerin, büyük ölçüde sıfat ve bazen de zarf fonksiyonlu olarak kullandıkları bu kavramı, estetik kaygılarla, mecaz, teşbih, tenasüb, kinaye, tevriye ve irsal-i mesel sanatı çerçevesinde ele aldıkları görülmektedir. Bu kullanımlarda “eğri” çok defa, “doğru”nun zıddı ve anlamının pekiştirilerek ön plâna çıkarılması noktasında gündemdedir. Redif olarak mısra sonlarında yer alan “eğri” kelimesi, şairlerin muhayyilesinde bir güzelliğe veya bir dünya görüşüne tekabül etmektedir, çünkü şairlerin ruh dokusu, mizacı ve hayata bakışı büyük ölçüde bu rediflere yansımaktadır.

Türk şiirinde ilk dönemlerden itibaren kullanılan redif kelimesinin sözlük anlamı; “arkadan gelen bir şeyin ardından giden” şeklindedir. Arap şiirinde redif, kafiyenin devam eden parçası sayılır. Edebiyatta mısra sonlarında, genellikle kafiyeden sonra gelen, yazılışları ve anlamları aynı, harf, ek, kelime veya kelime gruplarına redif denir. Şairlerin kullandıkları kelimeler bilhassa redifler, bize onların ruh hâlleri hakkında bilgi verirler. Redifli şiirler, şairin muhayyilesini bütün zenginliğiyle aksettiren şiirlerdir. Şair ruh hâline uygun redif bulduğu zaman, şiirin özünü bulmuş demektir. (Açık, 1998: 9)

Araştırmaya esas alınan gazeller ve tespit edilen beyit ve metinlerde, eğri etrafında kümelenen söyleyişler ve bunların dayandıkları estetik unsurlara dair, 15 ayrı başlık tespit edilmiştir. Bunlar: *eğri külâh*; *eğri bakış*; *eğri kible-eğri mihrâb*; *eğri ağaç*; *eğri kâkül*; *eğri söz* veya *eğri hüküm*; *eğri yol*; *eğri ordu-eğri padişah dostu*; *eğri kaş*; *eğri ay*; *eğri yay-doğru ok*; *eğri harf*; *eğri gerdün*; *eğri hançer* ve *eğri nal* şeklinde sıralanabilir. Bildirinin sınırlarını zorlamamak adına, bunlardan kültürel bağlantıları ile birlikte, kelimenin nasıl kavramlaştığını gösteren bir başlık üzerinde durulmuştur.

Eğri Bakış

Klâsik şiirde, sevgilinin gözü üzerine kurulan imaj dünyasında şair, gözün rengini, şeklini, öldürücü oluşunu, mahmurluğunu ve yan bakış sebebiyle de eğriliğini ön plâna çıkarır. Üzerinde çalışılan gazellerde *eğri bakış*, lûgat mânâsı itibarıyla “kötü düşünceyle bakmak, yan bakmak” şeklinde geçmektedir. A. Tietze deyimi; “*hor bakmak, düşmanca bakmak.*” şeklinde tanımlar ve örnekler. (Tietze, 2002: 697) Halk şiirine yansıyan anlamı da bu şekildedir. Yusufelili Huzûrî (Tanyeri, 1996: 77) bir dördlüğünde şöyle demektedir:

*Hâşâ gönül derd ü gamından bıksın
İster gamzeleri ömrümü yıksın*

*Eğri bakan gözler kökünden çıksın
Mahşere dek a'mâ durdukça dursun*

Ahmet Paşa'nın (Tarlan, 1992: 276)¹ “eğri bakış”ı, “bir hadiseyi yanlış görmek ve algılamak.” mânâsında kullandığı

*Hatın tefsir-i hüsnündür hatâ sanmış anı zâhid
Aceb mi dîde-i keş-bîn eger etse nigâh eğri*
G.329/2

beytinde, sevgilinin yüzündeki ayva tüyelerinin, onun güzelliğinin tefsiri olduğu, zahidin bunu bir çirkinlik unsuru olarak görmesinin hata olacağı vurgulanmıştır.

Şairlere göre rakîb ile sûfî tipinin müşterek sıfatlarından biri de her ikisinin de kör olmalarıdır. Aslında rakîb sevgiliye devamlı olarak baktığı hâlde onun gerçek güzelliğini fark edemediği için; sûfî ise inat edip bakmadığı için bu şekilde vasıflandırılmışlardır (Şentürk, 1996: 59) Zahid-rind çatışmasının bir tezahürü olarak, şair, zahidin bu fikrini, onun görüşündeki isabetsizliğe ve yanılığa bağlayarak, beytin ikinci mısraında, sevgilinin şehlâ gözünden çıkan eğri bakışa ve zahidin beyan ettiği görüşe şaşmamak gerektiğini söyler. Çünkü sevgili aşığa doğrudan doğruya bakmaz, göz ucuyla, nergis gibi şehlâ bakar. Zahid ise hayat ve hadiseleri yeterince değerlendiremediği için menfî bir tiptir. Beyitteki “aceb mi” ifadesi, bir sihr-i helâl olarak kabul edildiğinde, hem sevgilinin hem de zahidin bakışını açıklamaktadır. Yine,

*Yüzü âyinesi yârın dürüst âyinedir zâhid
Sen anı rast görmezsin edersin çün nigâh eğri*
G.330/5

beytinde Ahmet Paşa, zahide sataşarak, sevgilinin parlaklığı, saflığı ve şekli itibarıyla aynaya benzeyen yüzünün, doğruyu gösterdiğini, kendisinin bakışının eğriliği sebebiyle, onu gereği gibi değerlendiremediğini söyler.

*Nigâr eğri bakan gözden cemâlin gizler ey zâhid
Sen ol didâri görmezsin çün edersin nigâh eğri*
G.332/2

Ahmet Paşa, zâhîde seslendiği bu beytinde de, “onun eğri baktığı için, sevgilinin yüzünü göremeyeceğini, çünkü sevgilinin yüzünü eğri bakışlardan gizlediğini” söyler. Bu beyitte *eğri bakış*, “ayıplama, taaccüp ve nazara sebep olan bakış” karşılamaktadır. Bilindiği üzere, halk arasında nazar gözü ve nazar bakışını karşılayan, “Nazar mezarı, ecel mezarından çoktur” şeklinde bir inanç vardır.

¹ **Not:** Buradan itibaren verilen bütün örneklerde ilk rakam gazel numarasını, ikinci rakam ise beyiti karşılamaktadır.

Bağdatlı Rûhî (**Bağdatlı Rûhî Dîvânı**, 1287: 155)'de bir beytinde eğri ve doğru bakışı şöyle ele almaktadır:

*Hışmile bağrın ezer yüzine **toğrı bakanun**
Kec-nazarlar idemez ol büt-i hoş-hvâre nazar*
Necâtî Bey; (Çavuşoğlu, 1992: 417)

*Kâmetin şimşâdını ayrı görürmüş servden
Rastı eksik değildür çeşm-i ahvelden hivel*
G.342/4

beyitte, sevgilinin şimşâda benzeyen boyunun serviden farklı olduğunu sanan bir şaşı, söz konusu edilmiştir. Yine Necâtî Bey;

*Boyun şimşâdını ayrı görürmüş servden nergis
Biri iki görür lâbüd şu kim eder nigâh **eğri***
G.597/7

şeklindeki beytinde, nergisin gözünün şehlâ olduğunu vurgulayarak, bu yüzden sevgilinin şimşâda benzeyen boynunu, serviden ayırt edemediğini söylemiştir. Bu yanılğı, bütün şaşılarda gibi, onun da ‘*eğri bakmasından*’ ve baktığını doğru algılayamamasından kaynaklanmaktadır.

Tâcî-zâde Cafer Çelebi (Erünsal 1983:451)
*Ne vaktin kim göre dil-ber turur âşık rakîb ile
Kılur ol çeşm-i şehlâlar nazar geh **toğru** geh **egri***
G.242/5

beytinde, âşığı ve rakîbi birlikte gören sevgilinin şehlâ bakışını vurgulayan şair, doğru âşıkla *eğri* rakîbin birlikteliğini gören sevgilinin, bazen *doğru*, bazen *eğri* baktığını söyler. Bu bakışı ile sevgili, durumu yadırgamaktadır. Yine bir başka beytinde de şair, sevgilinin kaşını hilâle benzeten rakîbin bu görüşünü, onun yaratılışındaki bozukluğa bağlar.

*Ger hilâli benzedürse kaşuna n’ola rakîb
Eğri fikri kanda olsa tab-ı nâ-mevzûn ider*
G.26/3

Vâlî’nin (Çapan 2005:693) Safâyî’de örneklenen bir gazelinin birinci beytinde;

*Dil-i şûrîdeye dil-ber kaçan ede nigâh **egri**
Kuluna hışm edip gûyâ çeker tığını şâh **egri***

Çılgın âşığa kızgınlıkla bakan sevgili, âşığın canına kasederek, *eğri* kılıcını çeken bir silâhşöre teşbih edilmiştir. Yan bakış-kılıç ilişkisi, her ikisinin de öldürücülüğü noktasında söz konusu edilmiştir.

Mevlânâ’da, bir mürşid ile onun şehlâ müridi arasında geçen bir anekdota göre: “*Mürşid bir gün müridinden diğer odadaki şeyeyi kendisine getirmesini*

ister. Şehlâ mürid diğer odaya gidip, geri döner ve mürşide orada iki şişe olduğunu söyler. Bunun üzerine mürşid ona şişelerden birini kırıp, diğerini getirmesini söyler. Mürid biraz sonra büyük bir kederle geri gelir ve mürşide: “Efendim, orada aslında tek bir şişe varmış.” der. Bu anekdotta, bakmak ve görmek arasındaki fark, maddî ve manevî boyutuyla değerlendirilerek, hayatın algılanmasında bakış açısının önemine dikkat çekilmiştir.

Safayî Tezkiresi’nin, **Nigâhî** maddesinde yer alan bir anekdotta ise şehlâ bakışın, yukarıdaki örneklerden farklı olarak, ikbâle vesile olduğu görülmektedir. “... Bundan sonra Nigâhî Efendi devlet-i aliyye tarafına gelip ma’ârifeti sebebi ile vezîr-i a’zâm Maktûl Mustafa Paşa’ya küçük tezkireci olup mezbûr şehlâ olmağla kâğıda **eğri** bakardı. Vezîr-i a’zâm bir gün tezkireci efendi kâğıda **toğru** bak dedikde sultanım sol tarafa böyle bakarım **toğru** bakasın dersiniz bu kulunuzu sağ tarafa geçürün deyü latîfe etmekle büyük tezkireci eylemişlerdir.” (Çapan, 2005: 602)

Zâtî Dîvânı’nda (Tarlan, 1968: 259) ise *eğri bakış*, neyzenle birlikte ele alınmıştır.

*Basduğı için neyleri âvâzını nâlem benüm
Ben garibe nây-zenler eğri eğri baktılar
G.259/4*

Beyitte, bir mecliste, şairin iniltisinin neylerin sesini bastırıldığından bahisle bu durumun neyzenleri kızdırdığı ve onların da şaire ters ters baktıkları anlatılmıştır. Bu beyitte de ters bakış kızgınlığı ifade etmektedir. Yine Zâtî (Tarlan 1987:503) bir başka beyitte:

*Eger kim bezm-i âlemde safâ var ise ey ârif
Neye **egri bakar** ney-zen n’içün eyler figân toğrı
G.1794/8*

demektedir. Şaire göre; derûnî bilgilere vâkîf ârif bir kişinin, dünya meclisinde safâ bulmayı dilediği takdirde, meclisteki neyzenin çalgısını eğri tuttuğu hâlde, neyden nasıl doğru bir ses çıktığına dikkat etmesi gerekir. Çünkü manevî mânâda eşyanın künhüne veya hakikatine ermek kolay değildir.

Esrâr Dede Tezkiresi’ndeki (Genç 2000:473) Melâmî Dede maddesinde yer alan bir beyitte de *eğri bakmak* deyimi, yine kâinatı doğru algılamının gereğini işaret etmek üzere kullanılmıştır.

*Bu devre **eğri bakma** mürâyî revâ değül
Şeytânlığını koy ki hemân kızdı beynümüz*

Fatîn Efendi’nin, **Hâtimetü’l-Eş’âr**’ında (Fatin 1271:385) **Mihri** maddesinde yer alan “toğrıdan toğrı” redifli gazelde, şair sevgiliye sitemle, âşıklara niçin eğri baktığını sorar. Eğer bir suçları varsa, doğrudan doğruya söylemesini ister.

*Niçün uşşâka **toğrı eğri eğri nîm-nigâh** itdün
Ne cürm itmişse söyle itme pinhân **toğrıdan toğrı***

Şefik bir beytinde, ay yüzlü sevgilinin, rakîbe ters ters bakmasının, mahzûn gönlünü mutlu ettiğini söyler.

*Rakîbe **toğrı eğri eğri bakdı** bu gice ol mâh
Dil-i mahzûnum artık itdi şâdân **toğrıdan toğrı 2***

Eğri kavramı etrafındaki bu değerlendirmeleri kültürel mânâda besleyen, şiirlerde rastlamadığımız, ancak Türk kültürü ve diline mal olmuş, pek çok atasözü, deyim ve söyleyiş de vardır. Bunları şöylece sıralamak mümkündür:

Atasözleri: *Ağzı eğri, gözü şaşı ensesinden belli olur; Baca eğri de olsa, duman doğru çıkar; Esrik devenin çulu eğri gerek; Deveye boynun eğri demişler, nerem doğru ki demiş; Dilenciye hıyar vermişler, eğri diye beğenmemiş; Eğri düzü beğenmez bu da bizi beğenmez* (Aksoy 1984: 118; 156; 228; 600; 621) Yine pek çok sözlükten derlenen şu atasözleri de vardır: “*Eğri cetvelden doğru çizgi çıkmaz.*” “*Eğri mastardan doğru çizgi çıkmaz.*”; “*Eğride tok, doğruda aç görmedim.*”; “*Eğrikapı'nın eğrisi, mahallenin doğrusu.*”; “*Eğrilerle doğru söyleşmek hata.*”; “*Eğrinin iki yakası bir araya gelmez.*” vb.

Deyimler: “*Eğrisi doğrusuna denk gelmek; eğri gözle bakmak; eğri büğrü* (zıt ikizleme); *(birine karşı) boynu eğri olmak; egesi eğri durmak.*” gibi.

II. Doğru Redifli Gazeller

Doğru kavramı kültürümüzde, yukarıda da zikredildiği üzere, daha çok *eğri* 'nin zıddı olarak kullanılmaktadır. Kelime incelenen metinlerde lûgat anlamından farklı fonksiyon ve söyleyişlerle karşımıza çıkar. Bunlar yaygın olarak; “doğru; doğruca; doğrudan doğruya; dosdoğru; rast ve dürüst” kelimeleriyle örülen beyitlerdir. Şiirlerin anlamını kavrama yolunda bu söyleyişleri ve giderek kavramlaşmış bu kelimeleri, iyi değerlendirmek gerekir.

Klâsik şiirin temel kaynaklarından olan **Kur'ân-ı Kerîm**'de de *doğru* kavramını, insana ulaştıran pek çok âyet vardır. Doğruluk kendi hakkına razı olmak, başkalarının hakkına göz dikmemek ve yaptığı her işi olması gerektiği gibi yapmaktır. Toplumda insanlar sadece kendi menfaatlerini öne çıkarır ve başkalarının haklarına değer vermezlerse, saldırgan ve güvensiz bir toplum ortaya çıkar. Doğruluk, dünya yaratıldığından bu güne kadar, sanatı üreten ve kullanan insan tarafından yine sanat yoluyla nesilden nesile taşınan temel değerlerden biri olmuştur. Hz. Ömer bir nasihatinde; “Seni ölüme götürse de doğruluktan ayrılma.” der. İlk edebî metin olan **Kutadgu Bilig**'de de; “... düz olan bir şeyin her tarafı uzdur (iyidir) ve iyinin davranışı da düzgün olur. Her *eğrilikte* ise kötülük tohumu vardır.” denilmektedir. Kültürümüzün temel değerlerinden olan atasözlerimizde

² Recâî-zâde İbrahim Şefik Dîvanı, Ali Emîri Ktp., Manzum Eserler. 228, s. 61b.

de doğru oluş; “*Doğru Allah’tan başka kimseden korkmaz; Doğru insan dik durur; Doğru sarsılır, ama yıkılmaz.*” şeklinde işlenmiştir. İnsanın hem dinî, hem de ahlâkî dünyasını kuşatan doğru kavramının, özellikle şiire yansımaması düşünülemez. Çünkü şiir dili, asırlarca işlenen ve geliştirilen bir geleneğin ürünüdür. Bu çerçeveden bakarak, incelemeye konu olan gazel ve beyitlerde, doğru kavramının işleniş kesafetini değerlendirmek daha da kolaylaşacaktır.

Walter G. Andrews’a göre: “...*Osmanlı şiir dilindeki söz dağarının çok büyük bir bölümü, sıradan dilin parçası değildi, hiçbir zamanda olmamıştı. Bukelimelerin kökeni sıradan dil değil, daha önceki bir edebiyat geleneğiydi.*” (Andrews, 2000: 78) Bu görüşün ışığında incelenen gazellerden ikisinde, *doğru* kavramı redif olarak kullanılarak bir kültürel değer vurgulandığı tespit edilmiştir. Andrews, Klâsik Türk şiirinin bu boyutu için; “... *Gazelin, kendi kelime hazinesiyle ifade edilen anlam değerleri, Osmanlı toplumunun en azından bir kesimi için hayatî önem taşıyordu ve geleneksel kelime hazinesi o değerleri iletebilecek tek araç olarak görülüyordu... Kelime hazinesi açısından tarihsel arka plânın sağlamlığı şu anlama gelir: Şiir dili, çok yüksek bir telmih ve çoğul anlam potansiyeline sahiptir ve bu dil okurları bir belirsizlik labirentine sokmadan, söz konusu potansiyelden sonuna kadar yararlanmağa imkân verir.*” diyor. (Andrews, 2000: 79) Çünkü Andrews’a göre; “*Gazel bir organizma değildir, gerçek anlamda bir edimde bulunmaz, bizzat kendisi bir eylemdir, meydana geldiği çevreyi etkileyen ve o çevreden etkilenen bir eylemdir.*” (Andrews, 2000: 175).

İncelenen metinlerde, redif olarak *doğru* kavramını seçen ve anlamını ön plâna çıkaran beş başlık tespit edilmiştir. Bunlar: Doğru yürümek; doğru yol; doğru söz; doğru boy; doğru tüccar şeklinde sıralanabilir. İşlenişe örnek olmak üzere “doğru” kavramını vurgulayan bir başlığı ele alacak olursak;

Doğru Yürümek

Doğru yürümek, dilimizde, “yanlışta sapmadan, doğruca bir çizgide gitmek.” mânâsındadır. İstikâmeti belirli olduğu için yanılmak da mümkün değildir. “*Doğru yolda yürüyen yorulmaz; Doğru gidenin başı duvara çarpmaz; Doğruluk su kabağıdır batmaz.*” gibi atasözleri bunun bir fazilet olduğunu daima vurgulamıştır. İncelenen metinler içinde, “doğru” kavramını redif olarak seçen Zâtî;

Yüri âlemde istersen eğer emn ü emân toğrı
Helâk itmezdi kimse yürüyeydi ger yılan toğrı
 G.1794/1

Beytin birinci mısraında, dünyada emniyet dileyenlerin, doğru işler yapmalarının gereğine işaret edilerek, aksi hâlde, eğri yürüyüşün timsâli olan yılan gibi yok olmaktan kurtulamayacakları vurgulanmıştır. İnsan yaptığı her işte doğruluğu gözetmelidir. **Kur’ân-ı Kerîm**’de **Hûd**, 11/112 ve **Şûrâ**, 42/15

surelerinde, insanın kendisine emrolunduğu gibi doğru olması; *Ahzâb*, 33/35-70-71; *Hadîd*, 57/19; *Fussilet*, 41/30 Sûreleri'nde sözde, işte ve niyette doğruluk işlenmiştir. Hatta Hz. Peygamber, *Hûd* Sûresi'nde yer alan; “dosdoğru ol, doğrulukla hareket et” me’âlindeki âyetlerin kendisini kocattığını söylemiş. (Yeniterzi, 1993: 104) **Kur’ân-ı Kerîm**'de doğruluğun mükâfatlandırılacağını müjdeleyen âyetler de vardır. (*Fussilet*, 41/30-32; *Ahkâf*, 46/13-14)

Dînî ve mitolojik bir mefhum olarak “yılan”, halk muhayyilesinde daima eğriliğin sembolü olmuştur. “Yılan”, Hz. Âdem ve Hz. Havva'nın cennetten kovulmalarına sebep olan fiili işlemleri yolunda, şeytana yardımcı olduğu için cezalandırılmış, çok güzel bir hayvan olduğu hâlde, ayakları alınarak sürünmesi uygun görülmüştür. Vücut şekli itibarıyla da, zikzaklar çizerek sürünmekten başka çaresi yoktur. Beyitte bu anekdotu doğrulamak üzere, eğri yürüyen ve yanlış sapanlar yılanla teşbih edilmiştir. Yılan soğuk, sevimsiz ve zararlı bir hayvan olarak görüldüğü için, insanlar tarafından daima öldürülür. Bu ölüm âdeta onun soyu için ezeli bir suçun cezası gibidir.

Havâyî'nin (Muallimoğlu, 1983: 86-87) şu beyiti de, Zâtî'nin beytinde gizlenen anlamı destekler niteliktedir.

*Âhir ezilir başı yılan gibi
Ol kimse ki doğru yolu kor eğri sapar*

Yunus Emre, Divanı'nda (Tatçı, 1990) doğru yürüyenin doğruya varacağını pek çok beyitte ifade etmiştir. Bunlar:

*Bir dem günâhın fikr ider tostoğrı Tamu'ya gider
Bir dem görür Hak rahmetin uçmaktara Rıdvân olur*
49/9

*Toğrı varurdu yolları kalem tutardı elleri
Bülbüle benzer dilleri danışman yiğitler yatur*
82/3

*Her kim tarîka gire gerek mâl terkin ura
Yola toğrı can vire bu tarikat içinde*
295/16

*Ger toğrı turmazısa mâl terkin urmazısa
Yola can virmezise tuymaz sohbet içinde*
295/17

*Her kim hakikat süre kahrı lutfu bir göre
İş açâ toğrı dura bu hakikat içinde*
295/22

Ger **toğrı** turmazısa yolına ırmazısa
Kahrı hoş görmezise adı yok ad içinde
295/23

Yûnus Emre hoş derdile süre göre gel devrânunu
Toğrı yola gitmez isen ışk neylesün senün ile
347/6

İkincisi tarikat kulluğa bil bağlaya
Yolu **toğrı** varanı yarlıgaya hocası
351/4

Toğruluk mancınığı istiğfâr taşıyla
Toğru vardı atıldı yıkıldı nefş kal'ası
375/5

İnce sırat köprüsi genez imiş bu yolda
Dosta giden kişinin **toğrulukdur** çâresi
375/7

Yûnus girçek âşıkısan ırlmadın **toğrı** durgıl
İrlmadın toğrı varan ol göriserdür didâr
408/7

Zâtî;
Mürûr-ı devr anun üstine hergiz yar yıkmazdı
Yürise yüzi suyuyla eğer âb-ı revân **toğrı**
G.1794/2

şeklindeki ikinci beyitte, suyun kıvrılarak akışı ile yanlışa sapan insanlar arasında ilişki kurar. “Yüzi suyuyla yürümeğ.” deyimini “doğruluktan sapmadan, insana yakışır vaziyette yaşamak.” anlamındadır. Su akıp geçtiği yerleri oyduğu için, geçtiği yerlerde çökmelere sebep olur. Bu da suyun akış yönünü ve hızını etkiler. İnsan için de hayatın tabiî akışını bozmak, kötü sonuçlar verecektir.

İncelenen gazellerden bazılarında “eğri-doğru yürümeğ” deyimini, sarhoş bir insanın sağa sola savrularak, yalpalaması anlamında kullanılmıştır.

Ahmet Paşa;
Bu gün bir mâh-ı nev gördüm giyer bir şeb-külâh **eğri**
Şarâb-ı nâzı nûş itmiş yürür geh **doğru** gâh **eğri**
G.331/1

Yahyâ Bey;
Harâbât ehline birdür reh-i mescidle meyhâne
Akar su gibi rind olan yürür geh **toğrı** gâh **eğri**
G.473/6

Şeyh Gâlib (Kalkışım 1994) de bir beytinde içkili iken *doğru yürümenin* imkânsızlığını ve buna şaşmamak gerektiğini, nehirlerin kıvrılarak akışıyla izah eder.

*Bu zûr-ı neşve ile **toğrı** gitme kâbil mi
Aceb mi cûlar eğer kec-mec etseler reftâr*

K.16/1

Yine bir başka beytinde de Gâlib, tutarsızlıklar gösteren bencil sevgiliyi yerer. Beyitteki “*toğrı gelmez*” kelime grubu hem bu bize doğru gelmiyor, onaylamıyoruz, hem de bizden yana gelmiyor, bize yüz çeviriyor, anlamında kullanılmıştır. Günümüzde vecize olarak yaşayan bir sözde; “Durmuş bir saat bile günde iki defa doğruyu gösterir.” denilmektedir.

*Sa’atı sa’ata uymaz bize **toğrı** gelmez
Bozdurur niyetimiz havfım odur ol hod-kâm*

G.218/3

Fatm Efendi’nin (Fatin, 1271: 385) **Hâtîmetü’l-Eş’âr**’da, **Mihrî** maddesine kaydettiği “*toğrı*” redifli gazelin 3. beytinde;

*Rakîbâ **eğri büğri** semt-i cânânı dolaşmakdan
Adem semtine gitmek sana şâyân **toğrıdan toğrı***

diyen şair, sevgilinin bulunduğu yerde eğri büğrü dolaşan rakibi yılanı teşbih ederek, onun sonunun da yılandan farklı olmayacağını ifade eder.

Keçeci-zâde İzzet Molla da (Keçeci-zâde İzzet Molla, 1839: 50, 86) örneklenen beyitlerinde hayat yolunda doğru gitmenin anlamını vurgular.

*Çıkarın **toğrıya** Hâdî-i sebildür yohsa
Kim ki bir râha gider ol rehi şâh-râh bilür*

*İstemez **toğrı** giden menzil-i maksûda delil
Var mıdır cadde-i mastarda sürâğ elfâz*

Atasözlerindeki benzer söyleyişler için; “*Doğru giden geyiğin gözünden başka yarası yok.*”; “*Doğru gidenin başı duvara çarpmaz.*”, örnek olarak gösterilebilir.” (Türk Atasözleri ve Deyimleri, 1992: 101-102) Tevfik Fikret’in (Muallimoğlu, 1983: 87) de bir beytinde bu atasözlerinin ilhâm ettiği bir ruhla seslendiği görülür.

*Güzel düşün, iyi hisset, yanılma, aldanma
Ne varsa **doğrudadır, doğruluk** şaşar sanma*

“*Burnunun doğrusuna (dikine) gitmek.*” deyiminde ise kavram, yukarıdaki örneklerden farklı olarak, insanın kendi doğrularını değişmez ve yanılmaz görmedeki hatalı tutumu vurgulamak üzere kullanılmıştır.

Sonuç olarak *eğri* ve *doğru* kelimelerinin, millet muhayyilesinden, sanatkârın dünyasına akseden boyutuyla işlendiği bu bildiride, “temel sözcüklüğü” karakterindeki bu kelimelerin asırlarca süren macerası ve kültürel temelleri ortaya çıkarılmaya çalışılmıştır. Bu kelimeler, sadece dile ait içi boş, harflerden imlâ yoluyla oluşturulmuş gramer kalıpları değildir. İnsan hayatını kuşatan din, felsefe, ahlâk ve hukuk sistemleri içinde de farklı bir yere ve güce sahiptirler.

Klâsik Türk şairleri, yarattıkları imaj dünyasında, mensup oldukları milletin bu kelimeleri kavramlaştırma yolundaki gayretlerini destekleyen ve süsleyen, son derece renkli hayat tabloları çizerler. Bunu yaparken kendilerine has söyleyişi zorlamadan ve sanatın izin verdiği nispette didaktik oldukları görülür. Türk dilinin kelimeleri kavramlaştırma yolunda kullandığı en tabii yol olan atasözü ve deyimler de onların söyleyişlerinde ön plândadır. Klâsik Türk edebiyatının birinci dereceden kaynağı olan **Kur’ân-ı Kerîm**, hadisler ve özlü sözler de bu yolda rehber edindikleri diğer unsurlar olarak sayılabilir. Bu unsurlarla zenginleştirdikleri muhtevayı, farklı boyutlarda sunarken, şiirin estetik cihetinden taviz vermezler. Kullandıkları edebî sanatlar, âhenk ve kelime tercihlerinde gösterdikleri titizlik de bunun göstergesidir. Gerçek hayatı idealize ettikleri gazel de, onlara, beyitin sınırlarına hapsolmeden, kendilerini ifade etme şansı vermektedir. Çünkü şiirin doğuşu, onu yaratan sanatkârın, mensup olduğu milletin asırlardır yaşattığı değerlerin dile mal olan güzelliklerini ve ifade kudretini yakalayabilmesine bağlıdır.

Çalışmada incelenen ve örneklenen şiirlerde, bu kelimelerin, millete mal olma yolunda geçirdiği zorlu macera, farklı başlıklar altında sunuldu. Bunların, Klâsik şairin gazel söylerken kurduğu ve büyük oranda stilize edilmiş dünyasında, daha çok sevgilinin güzellik unsurları çevresinde yoğunlaştığı görülmektedir. Şairler, edebî sanatlar ve geleneğin yansıması olan mazmunlar aracılığıyla, sevgili etrafında kurulan bu renkli dünyayı dile getirirler. Sevgilinin boyu, yüzü, saçı, kaş, gözü ve diğer bilinen güzellikleri yanında, Klâsik şiire yön veren karakterlerden olan rakîb ve zâhid de bu şiirde yerini bulur. Özellikle eğri ve doğru kavramlarının ifade kudreti içinde varolan zıtlığın, âşık-rakîb ve rind-zâhid çatışmalarıyla ortaya konulması, şiirin beslendiği diğer bir kaynaktır. Meselâ, sevgilinin efendi, âşığın köle, veya âşığın bî-günâh, rakîbin ise tab’-ı nâ-mevzûn oluşları gibi. Yine bu kavramların renklerle ifade edilmesinden doğan ve inancın rengini karşılayan, beyaz-siyah; iman-küfür gibi zıtlıklar da, seçilen metinlerde sıkça karşımıza çıkmaktadır.

Değişen dünya değerleri karşısında, giderek varlığını korumakta zorlanan doğru kavramı, her şeye rağmen, eğriyi hâkim kılmayı hedefleyen düşüncüyü kovmaya çabalamaktadır. Bunun başarılması, en azından insanlığın ortak zaferi olacaktır. Türk dilinin dünya sahnesine çıktığı ilk andan itibaren, Türkçe konuşanlar ve onu terennüm eden sanatkârlar aracılığıyla verdiği sayısız örnek, bu yolda milletimizin başarısını ortaya koymaktadır. Örnekler, gelecekte de,

bu kavramların gerçek anlamlarının dünya insanlığına tebliğ edilmesi yolunda, Türkçenin gücünü ve zenginliğini gösterecek niteliktedir. Klâsik edebiyat alanında yapılacak bu tarz çalışmalar çoğaldıkça, milletimizin asırlardan beri dünya kültürüne olan katkıları daha da belirginleşecek ve geleneksel kültürden millî kültüre, millî kültürden çağdaş kültüre geçiş yolları da kolaylaşacaktır.

KAYNAKÇA

Açık, Nilgün, (1998), **Gayrı Redifli Gazeller (İnceleme-Açıklama-Karşılaştırma)**, Yüksek Lisans Tezi (yayınlanmamış), Muğla: Muğla Üniv., Sos. Bil. Ens.

Aksan, Doğan, (2003), **Her Yönüyle Dil, Ana Çizgileriyle Dilbilim**, Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, TDK. Yay., İkinci Baskı.

Aksoy, Ömer Asım, (1984), **Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü I. II. III Atasözleri Sözlüğü**, Ankara: TDK. Yay.

Andrews, Walter G., (2000), **Şiirin Sesi, Toplumun Şarkısı, Osmanlı Gazelinde Anlam ve Gelenek**, Çev.: Tansel Güney, İstanbul: İletişim Yay.

Arat,Reşid Rahmeti, (1979), **Kutadgu Bilig I. Metin**, Ankara: TDK. Yay.

Arat, Reşid Rahmeti, (1994), **Yusuf Has Hâcib, Kutadgu Bilig II**, Ankara: TTK, Bas.

Bağdatlı Rûhî Dîvânı, (1287), İstanbul.

Clauson, Sir Gerard, (1972), **An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish**, London: At the Clarendon Press, Oxford Üniversitesi.

Çapan, Pervin, (2005), **Mustafa Safâyî Efendi, Tezkire-İ Safâyî (Nuhbetü'l-Âsâr Min Fevâ'idi'l-Eş'âr), İnceleme-Metin-İndeks**, Ankara:Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları.

Çavuşoğlu, Mehmet, (1977), **Yahyâ Bey Dîvânı, Tenkitli Basım**, İstanbul: İst. Üniv., Ed.Fak.Yay.

Çavuşoğlu, Mehmet-Tanyeri, M. Ali, (1987), **Zâtî Dîvânı, Edisyon Kritik Ve Transkripsiyon, Gazeller Kısmı C. III**, İstanbul: İstanbul Üniv. Bas.

Erünsal, İsmail E., (1983), **The Life And Works Of Tâcî-Zâde Cafer Çelebi With A Critical Edition Of His Dîvân**, İstanbul:Edebiyat Fakültesi Bas.

Fatin Efendi, (1271), **Hâtimetü'l-Eş'âr**, İstanbul.

Genç, İlhan, (2000), **Esrâr Dede Tezkire-i Şu'arâ-yı Mevleviyye**, Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Kurumu, Atatürk Kültür Merkezi, Tezkireler Dizisi.

Kalkışım, Muhsin, (1994), **Şeyh Gâlib Dîvânı**, Ankara: Akçağ.

Keçeci-zâde İzzet Molla, (1839), **Bahâr-ı Efkâr**, Bulak.

Muallimoğlu, Nejat, (1983), **Deyimler, Atasözleri, Beyitler ve Anlamdaş Kelimeler**, İstanbul: Muallim Yayınları.

Recâî-zâde İbrahim Şefik Dîvânı, Ali Emîrî Efendi Ktp., Manzum Eserler. 228.

Şentürk, Ahmet Atillâ, (1996), **Klâsik Osmanlı Edebiyatı Tiplerinden Sûfi yahut Zâhid Hakkında**, İstanbul: Enderun Kitabevi.

Tanyeri, M. Ali, (1996), **Örnekleriyle Türk Halk Şiirinde Deyimler**, İstanbul: Özgür Yay.

Tarama Sözlüğü III. (E-J), (1967), Ankara: TDK. Yay.

Tarlan, Ali Nihad, (1968), **Zâfî Dîvânı, Edisyon Kritik Ve Transkripsiyon, Gazeller Kısmı, C.I.**, İstanbul:İstanbul Üniv. Bas.

----, (1992), **Necâtî Bey Dîvânı**, Ankara: Akçağ.

----, Ali Nihad, (1992), **Ahmet Paşa Dîvânı**, Ankara: Akçağ.

Tatçı, Mustafa, (1990), **Yunus Emre Divanı II (Tenkitli Metin)**, Ankara: Kültür Bak. Yay.

Tietze, Andreas, (2002), **Tarihî ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugati, I. Cilt A-E**, İstanbul-Wien: Simurg.

Türk Atasözleri ve Deyimleri I, (1992), İstanbul: Milli Kütüphane Genel Başkanlığı, MBE. Yay.

Türkçe Sözlük I (A-J), (1988), Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, TDK.

Yeniterzi, Emine, (1993), **Dîvan Şiirinde Na't**, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yay.

DİL BİLGİSİ ÖĞRETİMİNİN GELECEĞİ

ÇİFCİ, Musa*
TÜRKİYE/TURPIA

ÖZET

Dil bilgisi öğretimi, çoğu zaman ana dili öğretiminin en sorunlu alanını oluşturmuştur. Klasik dil bilgisinin öğretim yöntemlerinde ve tekniklerinde hamle kazandırıcı önemli yenilikler gerçekleştirilememiştir. Bunlar yapılmadığı gibi, dil bilgisinin eğitim, öğretim konusu olarak önemi geri plana alınmaya başlanmıştır. Ayrıca, ana dili becerilerinin kazanılması ile klasik dil bilgisi konularının öğretimi arasında doğrudan bir ilginin bulunmadığı yönündeki iddiaların gittikçe güçlendiği görülmektedir. Türkiye’de ve diğer bazı batı ülkelerinde klasik dil bilgisi öğretiminin aleyhine gelişen bu ve benzerî tutumlar, dil bilgisi öğretiminin ve dilbilgisi alanının geleceği hakkında endişelere yol açmaktadır. Önemli ve köklü bir bilim alanı olan dil bilgisinin mutlaka ana diline katkısını sağlayıcı çalışmalar için dilciler ve eğitim bilimciler arasında daha somut işbirliğinin yapılmasına ihtiyaç duyulmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Ana dili, dil bilgisi, yöntem, teknik.

ABSTRACT

Grammar teaching has always been the most problematic area of mother tongue teaching. There has not been any important development in classical grammar teaching methods and techniques. Furthermore, grammar teaching as an issue of education has always been neglected. The claim that there is no relationship between acquiring mother tongue skills and grammar teaching has been gaining ground. Those and similar negative attitudes towards classical grammar teaching in Turkey and some western countries are cause for concern. There is a need for a concrete collaboration between linguists and educational scientists for grammar teaching to contribute mother tongue skills as classical grammar teaching is an important and well established science field.

Key Words: Mother tongue, grammar, method, technique.

Tarihin eski devirlerinden bu güne güçlerini yitirmeden intikal etmiş ulusların dillerine ve dil çalışmalarına büyük değer verdikleri bilinmektedir. Buna paralel olarak “dil bilgisi” de (grammar) Aristo’dan günümüze varlığını sürdüren,

* Yrd. Doç. Dr., Uşak Üniversitesi, Eğitim Fakültesi. Uşak/TÜRKİYE. e-posta: musaciftci@yahoo.com

yerleşik ve köklü geleneklere sahip önemli bir bilim alanı olmuştur. Gelecekte de ana bilim dallarını çeşitlendirerek, literatürünü zenginleştirerek bilimsel yapısını güçlendirmesinde önemli yararlar bulunmaktadır.

Ancak, gerek Türkiye’de gerekse batıda özellikle ilköğretim kademelerindeki dil bilgisi¹ öğretimine karşı olumsuz bir tutum giderek ağırlığını daha güçlü şekilde hissettirmeye başlamıştır. Bilim dünyasının saygın ve önemli bir bilim dalı olan dil bilgisinin eğitim öğretim kademelerinde niçin öğretim konusu olduğu sorusuna yeterince doyurucu cevapların bulunamaması, olumsuz tutumların çıkış noktasını oluşturmaktadır. Konunun giderek bir sorunlar yumağı hâlini aldığı gözlemlenmekte ve bu haliyle dil bilgisi öğretimi alanında çalışma yapan bilim adamlarının zihinlerini kurcalamaya devam etmektedir. Çalışmada, dil bilgisine karşı zaman içerisinde gelişen bu tutumun kısa bir seyri gözden geçirilecek, bunun dil bilgisi öğretimine olduğu kadar, dil bilgisi alanındaki çalışmalara nasıl yansıtacağı üzerinde durulacaktır.

Dil Bilgisinin ve Öğretiminin Önemi

Dil canlıysa dil bilgisi çalışmaları daha büyük anlam kazanır. Ölmüş bir dilin gramerini araştırmak, ortaya koymak o dili tekrar canlandırmak için teoride mümkün gibi görünüyorsa da pratikte son derece güçtür; hatta “*Gramerden dil doğmaz, dilden gramer doğar.*” Meşhur sözü doğru ise mümkün değildir. Dolayısıyla, diller için onların yaşamasını sağlayan kaynakların canlı tutulması gerekmektedir.

Bir dilin dil bilgisi çalışmalarının geleceği elbette dilin geleceğiyle ilişkilidir. Ancak, bir dilin geleceğinin ne ölçüde dil bilgisi çalışmalarına bağlı olduğu ise tartışılabilir. Atatürk, Türk dilinin kurtarmanın geçerli yollarından biri olarak dil bilgisi çalışmalarını, bu çalışmalar aracılığı ile Türkçenin zenginliğinin araştırılıp ortaya konmasını öngörmüş olmalıdır ki kurumsal inkılâplarından birini bu alanda gerçekleştirerek Türk Dil Kurumunu kurmuştur. Bunu yaparken Atatürk’ün dil çalışmalarının topluma katacağı sosyo-psikolojik gücü hesaplamaması mümkün görünmemektedir. Zira, Türk Dil Kurumu, sadece dilin belirli kurallarını incelemekle uğraşmamış, derleme ve tarama gibi tarihsel çalışmalar yoluyla hem dilin zenginleştirilmesini hem de halkın sosyal benliğini güçlendirmeyi hedeflemiştir. Nitekim o yıllarda Atatürk’ün yakın desteklerini verdiği Güneş-Dil Teorisi’nin amacı da bundan çok farklı düşünülmemelidir. Halk, bunun farkında olmasa bile, geniş aydın kesimler bu itici kaynağı doğru algılamış olmalıdır.

Dil bilgisi öğretimi, sadece Türkiye’de değil, pek çok modern ülkenin eğitim sisteminde giderek kan kaybetmekte, önemi konusundaki düşünceler aşınmaktadır. Hem hedefe ulaşmayı kolaylaştırıcı, verimi yükseltici yeni yöntemlerin bulunamaması hem de ana dili eğitim- öğretimi içerisindeki yeri ve

¹ Bu çalışmada “dil bilgisi” kavramıyla klasik gramer konuları kastedilmektedir; dilbilim ve semantik konuları bu kavramdan ayrı tutulmuştur.

önemi konusundaki daha da bulanıklaşan tartışmalar, dil bilgisi çalışmalarının (gramerciliğin) kendisini de tehdit etmektedir. Şu nedenle ki, dil bilgisi öğretimi derken sadece ilköğretim okullarında ana dili öğretiminin bir parçası olan dil bilgisi anlaşılmamalıdır; ileri düzeyde dil bilgisi öğretimi yapılarak dil bilgisinin akademik dünyasına yeni ve güçlü kadrolar yetiştirmenin akademik alt yapısı da hesaba katılmalıdır. Meşhur pedagoglarımızdan İsmail Hakkı Baltacıoğlu, konuşma eğitiminin temel amaçları için benzer düşünceleri ileri sürmektedir. Ona göre, konuşma eğitiminin amacı, öğrencilerin iyi ve güzel konuşmalarını sağlamakla birlikte toplumun ihtiyacı olan hatipleri yetiştirmektir. Çünkü, geleceğin hatipleri, bu sıralarda öğrenim gören öğrencilerin arasından yetişecektir. Dilcilik alanı için de aynı amacı aynı gerekçelerle ileri sürmek yanlış sayılmaz.

Dil bilgisi konuları, istisnaları bir kenarsa tutulursa, mantık ve matematik kuralları gibidir. Bu nedenle bu derslerin ana dili becerilerini güçlendireceği, özellikle düşünme gücünü (eleştirel düşünebilmeyi) destekleyeceği kabul edilmelidir.

Batı Ülkelerindeki Genel Durum

Dil bilgisinin ana dili öğretimi içerisindeki yerini ve önemini sorgulayan tartışmalar Batı'da daha erken başlamıştır. Bu tartışmalarda dil bilgisinin öğretimdeki önemini savunanların sayılarının giderek azalmaya başladığı görülmektedir.(Andrews vd., 2006; Wyse, 2006) Bazı araştırmacılara göre, ana dili öğretiminde gramerin katı kurallarının öğretilmesi gerekli değildir; sadece zaman israfıdır. (Zhongganggao, 2001) Dil bilgisi öğretiminin ilk kademelerde öğretilmesinin gereğine inananların temel gerekçelerinden biri ilköğretim çağındaki çocukların henüz bilişsel bakımdan gramerin kurallı işleyişini kavramaktan uzak buldukları, onların ana dillerinin kurallarını içselleştirerek öğrendikleridir. (Fitch, 1995)

Dil bilgisi öğretiminin ana dili eğitimi içerisindeki asli değerine inananlardan biri olan Mulroy, akademisyenler arasında dil bilgisi öğretimine karşı gelişmekte olan olumsuz tutumlardan duyduğu üzüntüyü bir örnekle şöyle ifade etmektedir: “*Benjamin Franklin, dersleri ikiye ayırıyordu: Faydalı olanlar ve sadece süs kategorisinde olanlar. En yakın arkadaşlarım bile bir eğitimci olarak dil bilgisine özel ilgimi süs kategorisine dâhil ediyorlar.*” (Mulroy, 2004: 52)

Bir zamanlar doğu dünyasında gramer bilmeyenin hayatının yarısının gittiği “Denizci ile Gramercinin Hikâyesi” yoluyla etkili biçimde vurgulanırken, Batı dünyasında ise on altıncı yüzyılda ressamların çizgilerine konu olarak bilgeliği besleyen temel damarlardan biri kabul edilirken (Turvey, 2000) günümüzde Mulroy’un ifadesiyle “süs olarak” değerlendirilmesi, bizi dil bilgisinin ve öğretiminin geleceğine ümitle bakmaktan alıkoymaktadır.

Türkiye’deki Durum

Tanzimat dönemine kadar “gramer” öğretimi denildiğinde Arap ve Fars gramerleri anlaşılmaktaydı. Türk dilinin grameri öğretim konusu olmaktan mahrum bırakılmıştı. Ancak Tanzimat’tan sonra “hasta adam” Osmanlı’nın sorunlarının temel kaynaklarından birisinin iletişim sorunu olduğunun anlaşılması (Mardin, 2001: 148; Özkan, 2005: 146), halka, yapılan yeniliklerin anlatılabilmesinin ve bunların halk tarafından anlaşılmasının kamuoyu desteği sağlayacağı düşüncesi, yanı sıra öze dönüş hareketlerinin doğal sonucu olarak dili ıslah etme çalışmaları sayesinde Türkçenin de diğer diller gibi bir gramerinin olduğu hatırlanmış, araştırılması ve öğretilmesi için birtakım düşüncelerin hayata geçirilmesine başlanmıştır. Öğretimde yararlanılmak üzere şiddetle ihtiyaç duyulan bir Türkçe gramer kitabı yazdırılmıştır. (Ahmet Cevdet Paşa-Fuat Paşa, 2004) İlerleyen yıllarda ise hem öğretim hem de bilimsel amaçlı başka gramer kitapları yazılmıştır. Burada **Divanü Lûgâti’t-Türk** gibi Türkçenin gramerini ve öğretilmesini konu alan dev eserleri bir kenarda tutuyoruz. Böylece Cumhuriyet dönemine yeterli sayılmasa da bir miktar dilcilik ve dil öğretimi tecrübesi aktarılmıştır.

Cumhuriyet döneminin ilköğretim programları olan “Heyet-i İlmiye”lerin programlarında dil bilgisi konularının, ilköğretimin ilk üç sınıfı hariç, öğretiminin bütün kademelerinde yer aldığı görülmektedir. Dönemin önde gelen yazarlarına okuma kitapları ve dil bilgisi kitapları yazdırılmıştır. Örnek olarak anmak gerekirse Ahmet Rasim, yazdığı dil bilgisi kitabında (A. Rasim, 1924) konuları oldukça ağır ve ayrıntılı şekilde incelemiştir.

1936 programında dil bilgisi derslerinin amacının dilin kurallarını sezdirmek ve dil bilinci kazandırmak olduğunu ima eden şu açıklamaya yer verildiğini de görmekteyiz: “*Dilimizin tâbi olduğu esaslı kaideleri sezdirip şuurlandırmak suretiyle Türk dilini kullanışta güven kazandırmak.*” (Edis, 1947: 37)

Dil bilgisi derslerinin öneminin ve işlevselliğinin en kuvvetli şekilde vurgulandığı programlardan biri 1976 Türk Dili, Türk Edebiyatı ve Türkçe Kompozisyon Dersleri Programı’dır: “*Liselerde dilin ayrı bir ders olarak okutulması, Türk çocuklarının dikkatini kültür bakımından çok önemli olan bu konuya çekecek ve onlarda bir dil şuurunu meydana getirecektir. Millî birliğin temeli olarak da dilin liselerde ayrı okutulmasında fayda vardır. Ortak bir konuşma ve yazma terbiyesi vermek de dil derslerinin gayeleri arasına girer.*” (**Talim ve Terbiye Kurulu Karar Defteri**, 1976: 3)

2005 programına gelindiğinde ise dil bilgisi öğretimine bakışta temel bir anlayış farklılığının ortaya çıktığını görüyoruz. UNESCO’nun dünyanın pek çok ülkesinde yaptığı temel okur yazarlık düzeyini ölçen PISA testlerinde Türkiye’nin 41 ülke içerisinde 36 sırayı alması, eğitim sorumlularını öğretim programlarında kökten düzenlemeler yapmaya yöneltmiştir. Bu yönelişte özellikle “eleştirel okuma”da

görülen eksikliklerin dil bilgisi konularının ana dili eğitim öğretiminde yeterince işlevsel olmadığı, bunun yerine ana dili eğitiminin dört temel becerisi üzerinde yoğunlaşılması gereği ima edilerek bir bakıma başarısızlık faturasının önemli bir kısmının dil bilgisine çıkarıldığı anlaşılmaktadır. Buna uygun olarak **2005 İlköğretim Türkçe Dersi Programı ve Kılavuzu**'na dil bilgisi öğretimini ana dili temel becerilerinin yanında ikinci planda değerlendirme eğilimi yansımıştır. Bu programda dil bilgisinin ana dili öğretimindeki asli öneminin belirtilmesinden kaçınılarak, sadece tamamlayıcı bir rol oynadığı vurgulanmıştır: “Dil bilgisi; bir dilin okuma, dinleme/izleme, konuşma, yazma temel becerilerini destekleyen kurallar bütünüdür.” (**İlköğretim Türkçe Dersi Programı ve Kılavuzu 2005**) Ayrıca aynı programda İngilizce dersi 3. sınıftan itibaren başlatılırken birinci kademede Türkçe dil bilgisi konularına hiç yer verilmemesi, dil bilgisi öğretimine karşı gelişen olumsuz bir akademik anlayışı yansıtmaktadır.

2005 programına gelinceye değin ilköğretimde dil bilgisi konularının ana dili dersinin temel konuları içerisinde değerlendirildiğini ve diğer beceriler kadar önem taşıdığına vurgulandığını görüyoruz. III. Heyet-i İlmiye'nin 1926'da hazırlamış olduğu programda Türkçe dersi zümresini oluşturan dersler sayılarak bunların tamamının ayrı birer dersler gibi işlenmekle birlikte aslında bir bütün oldukları belirtilmiştir: “*İlk mekteplerde her ne kadar Türkçe dersi elifbâ, kıraat, inşâd, temsil, imlâ, tahrir, sarf ve yazı gibi kısımlara ayrılmakta ise de bunların her biri müstakil birer ders değildir. Heyet-i mecmuası bir küll teşkil eder.*” (İlk Mekteplerin Müfredât Programı 1926: 28) Aynı şekilde, son öğretim programından bir önceki program olan 1981 programında, önceki programların dil bilgisi derslerine verdikleri önem kuvvetlendirilerek vurgulanmıştır: “Dil bilgisi öğrenimindeki ayrıntıları inceleyerek, kuralı sezme ve kurala varma çalışmalarıyla usavurmasını... geliştirecektir.” (İlköğretim Türkçe Dersi Programı 1981)

Dil Bilgisi Öğretime Bakışı Olumsuzlaştıran Birkaç Temel Sorun ve Çözümleri

Dil bilgisi öğretiminde karşılık bekleyen veya karşılığında henüz netleşmiş cevaplar bulunmayan sorulara kısaca bir liste hâlinde göz gezdirmek yararlı olacaktır:

Dil bilgisi, hangi amaçlarla eğitim öğretim konusu yapılabilir? Başka bir ifadeyle, dil bilgisinin öğretilmesinden ne gibi yararlar beklenmektedir? Dil bilgisi öğretiminin çoğu zaman ana dili becerilerinden yazma ve konuşmaya önemli katkı sağladığı vurgulanmıştır. Dil bilgisi konularına hâkim olan öğrencilerin anlatımlarının da kurallara uygun olacağı dile getirilmiştir. Romalılarda hatip yetiştirme programında gramer derslerinin önemli bir yerinin bulunduğu bilinmektedir. Ancak yakın zamanlarda bu katkılar tartışılır olmuş, dil bilgisinin teorik kurallar bütünü olarak iletişime olan katkısı göz ardı edilmeye başlanmıştır.

Dil eğitim öğretiminde önemli olanın etkili, işlevsel bir iletişim olduğu, bunda da teorik kuralların zannedildiği kadar işe yaramayacağı iddiası geliştirilmeye çalışılmaktadır. Bu ve benzer iddialar, dil bilgisinin eğitim öğretimdeki varlığını ve ağırlığını tehlikeye düşürmektedir. Bu nedenle, dil bilgisinin eğitim öğretime katkısını inceleyen çok sayıda nitelikli araştırmaya ihtiyaç duyulmaktadır.

Dil bilgisi nasıl öğretilmelidir? Hangi yöntemlerin kullanılmasıyla, hangi yaklaşımların ışığında daha hedefleri gerçekleştireci, yararlı bir dil bilgisi öğretimi yapılabilir? Ne yazık ki, ana dili eğitim öğretimi temel alanlarının içerisinde uygulanacak yöntem ve teknikler bakımından en az çalışmanın bulunduğu alan dil bilgisidir. Dil bilgisi öğretimi henüz temellendirilmiş stratejilere ve mikro düzeyde tekniklere sahip değildir. Bir asrı aşkın süredir doğru ve yerinde olarak uygulanan tümevarım yönteminin etkili ve verimli uygulamaları gerçekleştirilememiştir. Uygulamalı dil bilgisi öğretimi çeşitli nedenlerle yeterince anlaşılammış, metinlerin desteğiyle yapılacak olan uygulamalı dil bilgisi etkinliklerine yer vermede başarı sağlanamamıştır.

Dil bilgisi öğretiminde alanın konularının sınırları ne olmalıdır? Öğretime konu olacak dil bilgisi temel başlıkları var mıdır? Varsa nelerdir? Dil bilgisi konularının tamamının ana dili eğitimine yeterli katkıyı sağlayacağı düşünülmemelidir. Çeşitli akademik araştırmalarla ana dili eğitimine daha çok katkı sağlayacak dil bilgisi konularının belirlenmesi ve bu konuların daha etkili öğretim tekniklerinin geliştirilmesi sağlanmalıdır. Bu konuda henüz elimizde doğru fikir yürütmemizi sağlayacak bilimsel veriler bulunmamaktadır.

SONUÇ

Görüldüğü gibi Türkiye’de özellikle temel eğitim kademesindeki okullarda dil bilgisi öğretiminin aleyhine yeni bir süreç gelişmeye başlamıştır. Bu süreci yavaşlatmak mümkün görünse de durdurmak uzun zaman alacağına benzemektedir. Sürecin olumlu işlemesi, dil bilgisinin bu modern bir yaklaşım olarak görünen fakat aldaticılığı bulunan akımın kurbanı olmaması için dilcilerin ve eğitimcilerin akademik işbirliğine ihtiyaç duyulmaktadır. En köklü bilim dallarından olan dil bilgisinin eğitim öğretimdeki öneminin giderek azalıyor olması, dil bilgisi alanı için de sakıncalar taşımaktadır.

KAYNAKÇA

Ahmet Cevdet Paşa-Fuat Paşa, (2004), **Kavâid-i Osmaniye**, Haz. Nevzat Özkan, Türk Dil Kurumu Yay., Ankara.

Ahmet Rasim, (1924), **Yeni Sarf Dersleri - 5. Sınıf**, Kanaat Kitaphane Ve Matbaası, İstanbul, 118 s.

Andrews, Richard-Torgerson, Carole-Beverton, Sue-Freeman, Alison-Locke, Terry-Low, Graham-Robinson, Alison-Zhu, Die, (2006), **Effect of Grammar**

Teaching on Writing Development, British Educational Research Journal, Vol. 32, No: 1, February, Pp. 39-55.

Edis, A. Bedri, (1947), **Millî Eğitim Düsturu-Programlar**, 3. Tertip 7. Cilt, İstanbul.

Fitch, Deborah A. (1995), **Teaching Grammar to Adults and Second Language Research**, Education, Vol.: 116, Issue 1, P. 32, 3 P.

İlköğretim Türkçe Dersi Programı, (1981), Tebliğler Dergisi, Sayı: 2098.

İlköğretim Türkçe Dersi Programı ve Kılavuzu, (2005), MEB Yay., Ankara.

Mardin, Şerif, (2001), “Türkiye’de İletişimin Modernleşmesinin Erken Bir Safhası Üzerine Bazı Notlar”, **Türk Modernleşmesi**, İletişim Yay., İstanbul, 9. Baskı.

Mulroy, David, (2004), “Reflection on Grammar’s Denise”, **Academic Questions**, Summer, Vol. 17, Issue 3, P. 52-58.

Özkan, Mustafa, (2005), “Yenileşme Sürecinde Türk Dili”, **V. Türk Kültürü Kongresi 17-21 Aralık 2002**, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yay., Ankara.

Talim ve Terbiye Kurulu Karar Defteri, (1976), **Türk Dili, Türk Edebiyatı Ve Türkçe Kompozisyon Dersleri Programı** (Lise ve Dengi Okullar İçin), Ankara.

Turvey, Anne, (2000), **Teaching Grammar: Working with Student Teachers 2**, Changing English, Vol. 7, No 2, Pp. 139-152.

Wyse, Dominic, (2006), **Word Choices And The Teaching of Grammar**, Cambirdge Journal Of Education, Vol. 36, No 1, March, Pp. 31-47.

Zhonggangao, Dr. Carl, (2001), “Second Language Learning and The Teaching of Grammar”, **Education**, Vol. 122, Issue 2, P. 326, 11 P.

MU'İNÜ'L-MÜRÎD'DE OĞUZ TÜRKÇESİ UNSURLARI

ÇÜRÜK, M. Selcen
TÜRKİYE/TURCIЯ

ÖZET

Harezmi Türkçesi'nin başta gelen özelliklerinden biri farklı boyların ağızlarından alınan unsurlarla karma bir görünüm kazanmasıdır. Harezmi bölgesinin sosyal ve siyasî yapısında yer alan Oğuzlar, Harezmi Türkçesi'ne kendi ağız özelliklerini yansıtan konar-göçer Türk boylarından biridir.

Mu'înü'l-Mürîd, Harezmi Türkçesi ile kaleme alınan sayılı eserlerden biridir ve sahanın diğer eserleri gibi Oğuz Türkçesi unsurlarını bünyesinde barındırır. Bu çalışmada **Mu'înü'l-Mürîd**'deki Oğuz Türkçesi unsurları ele alınmış böylece Harezmi Türkçesi'nin dil özelliklerinin ortaya konulmasına ve Oğuz Türkçesi'nin Harezmi Türkçesi içindeki yerinin belirlenmesine katkıda bulunulmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Harezmi Türkçesi, **Mu'înü'l-Mürîd**, Oğuz Türkçesi unsurları.

ABSTRACT

The most evident feature of Harezmi Turkish is its arising as a heterogeneous language with the elements taken from dialects of different tribes. The Oghuz, who constituted a part in the social and political structure of Harezmi region, are one of the nomadic Turkish tribes which reflected their own dialect features on Harezmi Turkish.

Mu'înü'l-Mürîd, like the other works written in Harezmi Turkish, includes Oghuz Turkish elements as well. In this study, Oghuz Turkish elements in **Mu'înü'l-Mürîd** are discussed; thus, it is aimed to set the language features of Harezmi Turkish and to contribute to determine the place of Oghuz Turkish within Harezmi Turkish.

Key Words: Khwarezm Turkish, **Mu'înü'l-Mürîd**, The elements of Oghuz Turkish.

1. Coğrafi konumu itibariyle muhtelif kavim ve ülkelerin birbirleriyle ulaşımını sağlayan yolların kavşağında yer alan Harezmi, bu müstesna konumu

* Yrd. Doç. Dr., Uşak Üniversitesi, Eğitim Fakültesi. Uşak/TÜRKİYE. e-posta: mselcen@yahoo.com

dolayısı ile çeşitli halkların, dillerin, dinlerin, kültür ve medeniyetlerin karışıp kaynaştığı canlı bir ticaret, sanayî ve kültür merkezi olmuş, tarih sahnesine çıktığı ilk andan beri Orta Asya'nın siyasî ve medenî tarihinde küçük coğrafi konumunun aksine büyük, önemli roller oynamıştır.

Türk halkları ile teması çok erken çağlara dayanan bu elverişli bölgeye X. yüzyıldan önce gelip yerleşmeye başlayan Türkler, hızla bölgenin toplumsal ve kültürel dinamizmi içinde yer almış, XI. yüzyılın başlarında (1017) Gazneli Sultan Mahmud'un Harezm'i alıp idaresini emirlerinden Altuntaş'a bırakması buranın bir Türk şehri hâline gelmesinin ilk esaslı adımını oluşturmuştur (Barthold 1990: 295-299). Selçuklular zamanında da devam eden bu Türkleşme süreci 1097'de Selçuklu sultanı Sencer'in, Kutbettin Muhammed'i Harezm'e tayin etmesiyle Harezmşahlar Devleti adı ile tarihinde ilk ve maalesef son kez bir imparatorluk şeklinde gelişen bu devlet zamanında had safhaya ulaşmıştır. Kısa zamanda kurulup gelişen bu büyük imparatorluğun kısa bir zamana münhasır kalmasında en büyük rolü oynayan Moğol istilâsı esnasında da Türkleşme süreci durmamış, aksine bu büyük istilâ bölgeye yeni Türk boylarının gelmesine sebep olmuştur (Sümer 1972: 139).

Harezm'de uzun zaman devam eden bu Türkleşme, burada XI. yüzyıla kadar konuşulan ve İran dilinin şivelerinden biri sayılan Harezm dilinin de hızla Türkleşmesine yol açmıştır. Malum olduğu üzere Harezm'in Türkleşmesinde Kanglı, Kalaç, Yimek, Bayavut gibi konar-göçer Türk boyları, özellikle Oğuz ve Kıpçaklar etkili olmuştur (Köprülü 2004: 225-226; Barthold 1975:189).

Orta Asya'nın geniş bozkırlarında yüzyıllar boyunca bir arada yaşayan Kıpçak, Kanglı, Oğuz gibi muhtelif Türk boyları, sürekli etkileşim içinde bulunmuşlar, dolayısı ile bu bölgede vücut bulan yazı diline kendi dil özelliklerini katarak yeni oluşan bu dilin karma bir görünüm almasında rol oynamışlardır.

Harezm Türkçesi üzerinde yukarıdaki boylardan hangisinin ya da hangilerinin daha fazla etkili olduğu, elbette söz konusu boy/boyların dönemin sosyal ve siyasî yapısındaki nüfuzlarından soyutlanarak düşünülemez. Bu dönemden günümüze ulaşan dil yadigârlarının -karşılaştırmalı- olarak incelenmesi dil tarihimizin bu 'özel' döneminin gözler önüne serilmesi bakımından önemlidir.

2. Adlarına ilk defa Yenisey kitabelerinden birinde, Ulu Kem'e dökülen Barlık çayı kıyısındaki bir kitabede, rastlanan Oğuzlar (Sümer 1972: 3) Harezm bölgesinin sosyal ve siyasî yapısında yer alan önemli boylardan biri olmuştur. Tarih sahnesine bağımsız bir siyasî varlık olarak XI. yüzyılda çıkmakla birlikte¹,

¹ Devlet yapısına ve sosyal konumuna ilişkin hiçbir bilgi verilmeksizin Oğuzların kendilerine has bir devletlerinin olduğuna dair ilk kayıtlara IX. yüzyıl sonu ile X. yüzyıl başlarına ait Arapça kaynaklarda rastlansa da Sır-Derya Oğuz Devleti'nin varlığına dair tartışmalar bir kısım araştırmacılarca devam etmektedir. (Bununla ilgili olarak bk. S. G. Agacanov, **Oğuzlar**, (Çev. Ekber N. Necef-Ahmet Annaberdiyev), Selenge Yayınları, Ankara, 2004. s. 62-65 vd.).

VI. yüzyıldan itibaren Orta Asya'da kurulan birçok Türk devleti içerisinde sosyal ve etnik varlıklarını sürdürdükleri ve dahil oldukları Türk devletlerinin dillerine kendi ağız özelliklerini yansıttıkları bilinmektedir.

Türk dünyasının bu en kalabalık grubunu oluşturan kitlesi, muhtelif bölgelere yayılan kalabalık nüfusunun hakkını vererek tanıklanabilen ilk yazılı belgelerimizden itibaren vücuda gelen hemen her Türk yazı diline kendi dil unsurlarını –her lehçede derecelerine göre az ya da çok– katmayı bilmiş, bir yazı diline sahip oldukları XIII. yüzyıldan önce de kendilerinden söz ettirmeyi başarmışlardır.

Her ne kadar VII. yüzyıldan itibaren bize ulaşan eserlerin bir çoğunda Oğuz Türkçesi'nin özelliklerini görebilmekte isek de Oğuz Türkçesi'ne dair yazılı belgeye dayanan ilk bilgileri Kâşgarlı Mahmut'un, Türk lehçe ve şiveleri için paha biçilmez eseri Dîvânü **Lûgati't-Türk**'ünden almaktayız. Dîvân'dan önce ve sonra kaleme alınan eserlerdeki dil unsurlarının aydınlatılmasında Dîvân'ın çeşitli yerlerine serpiştirilmiş Oğuz Türkçesi'ne dair bilgiler, uzun zaman yegâne kaynak olma özelliğini muhafaza etmiştir.

Muhtelif dönemlerdeki eserlerde yer alan kimi unsurların Oğuz Türkçesi/Oğuzca olarak adlandırılmasına temel oluşturan iki kaynaktan biri Kâşgarlı Mahmut'un Dîvânı diğeri ise XIII. yüzyıldan itibaren Anadolu'da oluşan yazı diliyle kaleme alınan, kendine has özellikleri ile Doğu Türkçesi'nden ayrılan *Eski Anadolu Türkçesi* eserleridir.

Tarihî ve çağdaş Türkçenin hemen her dönemindeki Oğuz Türkçesi unsurları araştırmacıların dikkatini çekmiş, Eski Türkçe (Korkmaz 1995b; Gülsevin 1998), Karahanlı (Gülsevin 2004a), Kıpçak (Eckmann 1996; Özyetgin 2001), Harezmi (Ata 1997/1998; Gülsevin 2004b), Çağatay (Karaağaç 1997; Kaymaz 2004), Türkmen (Kara 1998), Karay (Gülsevin 2007) ve Halaç Türkçesi (Vörös 2002) gibi birçok lehçede kaleme alınan eserlerde bu unsurlara işaret edilmiştir.

3. Harezmi bölgesinin etnik yapısına paralel olarak ortaya çıkan, karışık dilli unsurlardan oluşan sayılı Harezmi Türkçesi yadigârlarından biri de Mu'înu'l-Mürîd'dir. 14. yüzyıl başında Hicrî 713/ Miladî 1313 tarihinde kaleme alınan eserin yazarı konusunda henüz bir fikir birliğine varılamamıştır. Eser, Türkistan'ın geniş bozkırlarında yaşayan konar-göçer halk kitlelerine hem İslâmı hem tasavvufu tanıtmaya amaçlıdır.

Harezmi sahasının diğer eserlerine göre daha az hacimli, kelime hazinesi bakımından daha az zengin olan ve fakat baştan sona Harezmi şivesiyle, kısmen harekelenerek XIV. yüzyıl Harezmi Türkçesi'nin ağız özelliklerini veren eserin mevcut tek nüshası Bursa Orhan Kütüphanesi, No: 1605'te kayıtlıdır. Kütüphanede bulunan bir mecmuanın 186-211. varakları arasında yer alan, her

sayfası yaklaşık 16-17 satırdan oluşan ve tamamı 26 varak olan eser baştan sona dörtlüklerle, mütekarib vezninde kaleme alınmıştır.

4. Mu'inü'l-Mürîd (MM)'deki Oğuz Türkçesi unsurlarını şöyle sıralayabiliriz²:

4.1. Kalın ünlü bulunan kelimelerin yazımında ت ve س ile birlikte ط ve ص harflerinin de kullanılması Eski Anadolu Türkçesi imlâ geleneğine has bir özelliktir. MM'de us 'akıl' kelimesi bir yerde sin harfi (س) ile (us kit- 76-4) yazılırken başka bir yerde sad (ص) ile (uâu tēr 83-3) yazılmıştır. Yine at 'binek hayvanı' için iki yerde (226-1; 245-1) ط kullanılırken ⁴ yerde (209-2; 212-2; 220-1; 220-3) ت harfi kullanılmıştır.

4.2. XI. yüzyıl Türkçesi'nin dil özelliklerini ayrıntılarıyla veren Kâşgarlı Mahmut, Dîvân'ında Eski Türkçe /d/ sesi için şu kayıtları düşmüştür: "Yağma, Tohsı, Kıfçak, Yabaku, Tatar, Kay, Çomul ve Oğuzlar, birbirine uygun olarak /d/ harfini her zaman /y/'ye çevirirler ve hiçbir zaman /d/ 'li söyleyemezler. Bunun gibi Çigiller ve başka Türklerce /d/ olarak söylenen bu harfi Rus ve Rum ülkelerine kadar uzanan Bulgar, Suvar, Yemek, Kıfçak boyları hep birden /z/ olarak söylerler. Öbür Türkler 'ayak'a *adağ* bunlar *azak* derler. Sözü'n kısası, Çigil dilinde bulunan /d/ harfi Rum diyarına kadar olan Yağma, Tohsı, Oğuz boylarıyla Argulardan birtakımının dilinde –Çin'e doğru gidilerek bütün boylarda– /y/ olur. Kıfçaklarca ve onlara uyanlarca –Rum ülkesine doğru ininiz– /d/ harfi /z/ olur." (DLT I: 32).

Kâşgarlı hem /ğ/'li hem /y/'li şekli görülen şu kelimeye de *Oğuzca* kayıt düşmüştür: *adruk* (DLT I: 98) ~ *ayruk* 'başka' (DLT I: 113). *Oğuzca* olduğu belirtilen şu kelimenin ise sadece /d/'li şekline rastlanır: *sıdrım* 'sırım'(DLT I: 485).

Bu ses, Karahanlı Türkçesi yadigârlarında sızıcı bir /d/ sesine dönüşürken bu dönem sonunda ve özellikle Harezmi Türkçesi döneminde /d/'li ve /y/'li şekiller karışık bir hâlde bir arada bulunur. Bu karışıklık bu dönem eserlerinin dilinin bir /d/ > /y/ geçiş dönemine ait olduğunu gösterir. MM'de de bu sesin her iki hâli de bulunur, ancak /d/'li şekiller baskındır:

² MM'deki *Oğuzca* unsurların belirlenmesinde tarafımızca yüksek lisans tezi olarak hazırlanan çalışma esas alınmıştır.

/d/' li Kelime Sayısı		/y/'li Kelime Sayısı	
<i>ağak</i>	[9]	<i>ayak</i>	[4]
<i>ağın</i>	[1]	---	---
---	---	<i>ayır-</i>	[1]
<i>eder-³</i>	[1]	---	---
<i>eğgü</i>	[3]	---	---
<i>ıđ-</i>	[4]	<i>ıy-</i>	[2]
<i>ıği</i>	[31]	<i>eye</i>	[1]
<i>kağgu</i>	[2]	---	---
---	---	<i>kayaş</i>	[1]
<i>keğ</i>	[3]	---	---
<i>keğ-</i>	[3]	<i>keydür-</i>	[1]
<i>keğik</i>	[7]	---	---
<i>kiğin</i>	[12]	---	---
<i>koç-</i>	[1]	<i>koy-</i>	[10]
<i>kuğuğ</i>	[1]	---	---
<i>öğle</i>	[1]	---	---
---	---	<i>tıyl-</i>	[1]
---	---	<i>uy</i>	[5]
---	---	<i>uyu-</i>	[6]
<i>yağağ</i>	[1]	---	---
<i>yıdığ</i>	[1]	---	---

4.3. Ön ve art damak /g/ sesi Türk dilinin tasnif çalışmalarında önemli bir seslik ölçüt olagelmıştır. Oğuz Türkçesi özelliklerinden olan, ğ/g sesinin birden fazla heceli kelimelerde hece başında, birden fazla heceli kelimelerin sonunda ve ek başında düşürülmesi MM’de şu yerlerde görülür:

4.3.1. Tek heceli kelimelerin sonunda kendini muhafaza eden ğ/g sesleri birden fazla heceli kelimelerde hece başında umumiyetle korunmuştur, ancak Oğuz Türkçesi’ndeki gibi düştüğü örneklerle de rastlanır. Karahanlı Türkçesi metinlerinden itibaren düştüğü görülen şu kelimelerdeki -kelimenin bünyesine dâhil- hece başı ğ/g sesleri MM’de de düşmüştür: *kerek* [70]³, *kerek-* [2], *kulağ* [13], *kıtar-* [1].

4.3.2. Birden fazla heceli kelimelerin sonundaki ğ/g sesleri MM’de çoğunlukla korunmakla birlikte bu sesin Oğuz Türkçesi’nin tesiriyle düşürüldüğü örneklerle

³ Köşeli parantez [] içinde verilen rakamlar kelimelerin **Mu’inü’l-Mürîd**’deki kullanım sıklıklarını gösterir.

de rastlanır. Yalnız düşmüş ve yalnız düşmemiş şekilleri bulunan örnekler yanında ğ/g seslerinin bazı kelimelerde hem korunduğu hem düştüğü örnekler görülür:

<i>ğ/g seslerinin korunduğu örnekler</i>	<i>Sayısı</i>	<i>à/g seslerinin düştüğü örnekler</i>	<i>Sayısı</i>
<i>açığ</i>	[1]	---	
<i>arığ</i>	[15]	<i>arı</i>	[5]
<i>bağlığ</i>	[1]	---	---
<i>borçluğ</i>	[1]	---	---
<i>icâzetliğ</i>	[1]	---	---
<i>ka muğ</i>	[32]	---	---
<i>katığ</i>	[5]	---	---
<i>körklüğ</i>	[2]	<i>körklü</i>	[4]
<i>ku duğ</i>	[1]	---	---
<i>ku ruğ</i>	[4]	---	---
<i>nev-niyâzliğ</i>	[1]	---	---
<i>âfâliğ</i>	[1]	---	---
---	---	<i>saru</i>	[2]
<i>âıfatlığ</i>	[1]	---	---
<i>tirig</i>	[5]	---	---
<i>toluğ</i>	[2]	<i>tolu</i>	[1]
<i>türlüğ</i>	[4]	<i>türlü</i>	[2]
---	---	<i>yazuílu</i>	[1]
<i>uluğ</i>	[5]	---	---
<i>vefâliğ</i>	[1]	---	---
<i>yuluğluğ</i>	[1]	---	---

4.3.3. Dîvân'da ek başı /ğ/ sesinin düşmesi ile ilgili olarak isimlerde ve fiillerde işin devam etmekte olduğuna bir belge bulunursa, kelimenin ortasındaki /ğ/ 'nin atılmasında Oğuzlarla Kıpçakların birbirine uydukları ifade edilmiştir (DLT III: 33). Bununla birlikte *t- > d-* ve *b- > m-* değişikliklerinde olduğu gibi açıklamaya ters düşen örnekler de yok değildir: örgen 'organ' (DLT I: 108), kümürgen "dağ soğanı" (DLT I: 522)...

Ek başı ğ/g MM'de çoğunlukla korunmuş, kimi kelimelerde düşmüştür. Ek başındaki à/g'nin düştüğü örneklere özellikle yönelme durumu ekinde rastlanır: *biz+e* 106-1; *yüz+e* 53-4, 196-2; *köz+e* 196-4; *üç+e* 225-2, 233-2; *biz+e* 106-1, 184-4; *til+e* 34-2; *sin+e* 64-4; *et+e* 89-3; 170-2; 171-1; 240-4; *siz+e* 301-4; *yél+e* 46-2.

Zarf-fiil eki -ânça'nın şu örnekte -ınça şeklinde geçmesi de dikkat çekicidir: batınça 165-3.

4.4. Bazı kelimelerin /y-/li ve /y-/siz şekillerine Türkçenin birçok lehçesinde olduğu gibi (bkz. Tekin 2003: 309-326) Harezmi Türkçesi'nde de rastlanır. Bu hususta Kâşgarlı: "Oğuzlarla Kıpçaklar baş tarafında /y-/ bulunan isim ve fiillerin ilk harfini 'elif'e yahut /c/'ye çevirirler. Öbür Türkler yolcuya *yelkin* Oğuzlar ve Kıpçaklar *elkin* derler. Onlar *ılık suya yılığ suw*, bunlar *ılığ* derler." şeklinde kayıt düşmüştür (DLT I: 31).

Kelime başı /y-/li şekil MM'de şu iki kelimedede görülür; aynı kelimenin /y-/siz şekli de metinde bir arada yer alır: *yığla-* 45-1, *ağla-* 119-3 ; *yırak* 38-2, *yıraklık* 37-1, irau [5]. Şu örnekler ise /y-/lidir: *yığaç* 101-1;102-2;*yipek* 342-2.

4.5. Oğuz grubu Türkçeleri için karakteristik bir ses değişimi olan *t- > d-* için Kâşgarlı, eserinin 'Diyalektlerin Değişiklikleri Üzerine Söz' adlı kısmında "Oğuzlarla onlara yakın olanlar kelimedeki /t/ harfini /d/'ye çevirirler. Türkler deveye '*tewey*', bunlar '*devey*' derler. Bunun gibi Türklerde 'delik' manasına gelen kelime Türklerde 'öt' bunlarda 'öd' olur." der (DLT I: 31).

Kâşgarlı, *keltürdi* maddesinde "Bu kelime Oğuz dilinde ت ile, öbür Türklerde د iledir. Oğuzların adeti böyledir; öbür Türklere aykırı olarak /d/ yi /t/ ve /t/ harfini de /d/ yaparlar. Öbür Türkler deveye '*tewey*', Oğuzlar '*deve*' derler. Türkler *dahi* manasına 'taki', Oğuzlar '*daki*' derler." şeklinde açıklama yapmıştır (DLT II: 195).

Kâşgarlı'nın bu örnekler dışında kelime başı /t/'li olan birçok kelimeyi de Oğuz Türkçesi olarak kaydettiği görülür: *tegül* 'değil' (DLT I: 329); *tamar* 'damar' (DLT I: 362); *tön-* 'dönmek' (DLT III: 184); *tamak* 'damak' (DLT I: 33); *töl* 'döl'(DLT III: 133)...

t- > d- MM'de şu dört örnekte görülür:

/t/li Kelime	Sayısı	/d/li Kelime	Sayısı
telbenüñg	[1]	delürmek	[1]
torum	[1]	dorumlar	[1]
tört	[25]	dört	[1]
turur	[17]	durur	[1]

Sahanın diğer eserlerinden **Nehcü'l-Ferâdis** ve **Kısâsü'l-Enbiyâ**'da MM'deki gibi bu değişim birkaç istisna dışında söz konusu değildir, ancak **Kur'an Tercümesi**'nde bu değişim hiç görülmezken **Mukaddimetü'l-Edeb**'de dönemin diğer eserlerine göre oldukça fazla görülmesi dikkat çekicidir (bk. Yüce 1988: 20-21).

4.6. Kelime başındaki /b/ ve /m/ sesleri için Kâşgarlı şu açıklamayı yapmıştır: “Kelimenin başında bulunan /m/ harflerini Suvarlarla Oğuzlar, Kıpçaklar /b/’ye çevirirler. Türkler ‘*men bardum*’, Suvarlar, Kıpçaklar, Oğuzlar ‘*ben bardum*’ derler. Türkler çorbaya ‘*mün*’, bunlar ‘*bün*’ derler.” (DLT I: 31). Bunlar dışında *b->m-* değişimi olan muÆear ‘pınar’ kelimesi için de *Oğuzca* kaydı düşülmüştür (DLT III: 363).

b- > m- değişikliği hususunda özellikle ilk hecesinde /n/ veya /nġ/ geniz ünsüzleri bulunan bazı kelimelerin başındaki /b-/ sesi /m-/’ye gelişmiştir. MM’de /m/’li kelimeler yaygındır:

<i>/b/’li Kelimeler</i>	<i>/m/’li Kelimeler</i>
ban- [1]	---
bu [255]	<i>munça</i> [6], <i>munda</i> [2], <i>mundağ-oğ</i> [1], <i>mundın</i> [3], <i>muñga</i> [6], <i>muñgar</i> [3], <i>muni</i> [18], <i>muñgi</i> [1], <i>mun- tæg</i> [3], <i>mun-tæg-ök</i> [1], <i>munu</i> [1], <i>munun</i> [1], <i>munuñg</i> [21]
bular [4]	munlarını (1)
---	<i>me/èn</i> [10], <i>menlik</i> [2], <i>mañga</i> [3]
---	<i>meñg</i> [1]
---	<i>meñgi</i> [1]
---	<i>meñgiz</i> [2]
---	<i>meñgze-</i> [3]
---	<i>miñg</i> [13]
---	<i>muñg</i> [2]
---	<i>mün-</i> [2], <i>münül-</i> [1]

4.7. MM’de belirtme durumu eki genellikle +*ni*/*ni* ve +*n* olmakla birlikte şu örneklerde +*U*/*I* olduğu da görülür: *uã+u* 83-3; *öl+i* 84-2.

4.8. Türk dilinin Batı grubunun güney kolu Türkçelerinden Türkmen Türkçesi’nin diyalektlerinde kullanılan -*GUn* 2. tekil şahıs emir eki (Amansarıev 1970: 354) MM’de bir yerde *üzülgün* (269-3) olarak geçer. Yine 2. tekil şahıs emir ekinin benzer kullanımı -*GII* ekinin üç yerde ünlü uyumuna uyarak yuvarlak ünlü ile geçmesinde görülür : *yörügül* 98-2; *oturaül* 127-3; *bolâül* 356-4.

4.9. Türk dilinin Eski Anadolu Türkçesi dışındaki dönemlerinde az kullanılan -*UbAn*/*IbAn* zarf-fiil eki (Caferoğlu 1958; Korkmaz 1995) –vezin zaruretiyle olsa gerek– metinde şu yerlerde geçer:

aytıban 390-4; *barıban* 237-2; *batıban* 373-1; *birikiben* 21-1; *boluban* (305-2); *buluban* 364-3; *ewrüben* 44-3; *keçiben* 367-1; *keziben* 340-4; *kiriben* 289-4; *koğuban* 331-3; *köçüben* 367-1; *öldürüben* 367-3; *saçıban* 367-1; *salıban* 390-3;

seçiben 369-2; *tutuban* 298-2; *uyduruban* 303-2; *uyuban* 141-1, 181-1; *yetiben* 328-3; *yitiben* 308-2.

4.10. MM'nin söz varlığı içerisindeki Oğuz Türkçesi unsurlarından 'özellikli'olanları şöyle sıralayabiliriz:

4.10.1. *bul-*: Oğuz lehçelerinden Azerbaycan Türkçesi dışında görülmeyen ve fakat Türk dilinin diğer lehçelerinde eskiden beri kullanılan *tap-*'bulmak' kelimesi MM'de bir yerde (362-2) geçerken *bul-* 'bulmak' kelimesi şu 23 yerde geçer: 22-4; 36-2; 48-4; 54-1; 107-1; 148-2; 235-3; 260-2; 268-2; 268-3; 269-2; 306-3; 314-3; 314-4; 340-3; 341-3; 354-4; 362-1; 362-2; 364-3; 375-2; 376-3; 397-1.

4.10.2. *inġen*: MM'de geçen '*çok, pek çok*' anlamındaki *köp* ve *üküş* kelimesi (*köp* [19], *üküş* [12]) yanında yine 'çok' anlamına gelen *inġen* kelimesi de görülür. XIII. yüzyıla kadar rastlanmayan bu kelime Eski Anadolu Türkçesi'nde sık kullanılan kelimelerden biridir. MM'de bir yerde geçer: 187-4.

4.10.3. *aġ*: Kâşgarlı *aġ* maddesinde kelimeye 'ak, her şeyin beyazı' anlamını verir (DLT I: 81; CTD: 53). *ürünġ* maddesinde kelimeye 'ak olan nesne' anlamını verdikten sonra Oğuzlar'ın bu kelime yerine *ak* kelimesini kullandığını belirtmiştir (DLT I: 134; CTD: 79). Bu kelime MM'de bir yerde geçer: 39-1.

4.10.4. *aşlık*: Kâşgarlı *aşlık* maddesinde bu kelime için 'aşevi, mutfak' anlamını vererek Oğuzların *buġdaya aşlık* dediğini belirtmiştir (DLT I: 114; CTD: 70). MM'de de kelime 'zahire, buġday' anlamı ile iki yerde geçer: 256-1; 256-1.

4.10.5. Kâşgarlı'nın *Oġuzca* kaydı düştüğü aşağıdaki kelimeler de MM'de yer alır, ancak bunların Türkçenin diğer tarihî ve çağdaş lehçelerindeki durumlarını dikkate alarak Oğuz Türkçesi'nin karakteristik kelimeleri olup olmadığı hususunda, Kâşgarlı'nın kelime başı /d/'li olan kelimeleri sıralarken kelime başı /t/'li olan birçok kelimeyi (töl 'döl'; tamar 'damar; 'dönmek'...) de *Oġuzca* olarak kaydettiğini, yine kelime başında bulunan /m/ harflerini Suvar, Oğuz ve Kıpçaklar'ın /b/'ye çevirdiğini belirttikten sonra *b->m- deġişimi olan muġġar 'pınar' kelimesini de Oġuzca olarak kaydettiğini göz önünde tutarak ihtiyatlı olmak gerektiğini düşünebiliriz:*

imdi 'şimdi' (DLT I: 125; CTD: 75), MM [9], *oba* 'oba, kabile'(DLT I: 86; CTD: 55), MM [1], *önġ* 'önce'(DLT I: 115; CTD: 70), MM [9], *öġüz* 'Ceyhun ve Fırat gibi olan her ırmaġa verilen isimdir' (DLT I: 59 'öküz'; CTD: 41), MM [1], *sınuk* 'sımk, kırılmış' (DLT III: 365; CTD: 604), MM [1], *sökel* 'hasta'(DLT I: 394 'sükel'; CTD 199), MM [1], *tölek* 'dölek, oturaklı, gönlü sakin kişi' (DLT I: 387; CTD: 195), MM [1], *tawar* 'canlı ve cansız mal'(DLT I: 362 'tavar'; CTD: 207), MM [2], *uġ* 'bir nesnenin tükenmesi' (DLT I: 44; CTD: 34), MM [1], *us* 'hayır ile şerri ayırdediş'(DLT I: 36; CTD: 30), MM [1], *aġġla-* 'anlamak'(DLT I: 290; CTD: 147), MM [2], *ayıt-* 'sormak' (DLT I: 215; CTD: 115), MM

‘söylemek, demek’ anlamıyla geçer [23], *buyur-* ‘buyurmak, emretmek’ (DLT III: 186; CTD: 526), MM [4], *et-* ‘koymak, kılmak’ (DLT I: 171; CTD: 95), MM [3], *sor-* ‘sormak, aramak’ (DLT III: 182; CTD: 524), MM [16], *tin-* ‘dinmek, solumak, dinlenmek’ (DLT II: 28; CTD: 278), MM [1], *tek tur-* ‘sessiz olmak’ (DLT I: 334; CTD: 168), MM [1], *yun-* ‘yıkamak, abdest alma’ (DLT III: 66; CTD: 472), MM [12], *yarat-* ‘yaratmak, oranlamak, yapmak’ (DLT II: 315; CTD: 422), MM [6], *yut-* ‘yutmak (Oğuz-Kıpçak)’ (DLT II: 313; CTD: 422), MM [3].

5. “Çeşitli kavim ve boy unsurları ile meskûn sahalarda, umumiyetle edebî dil, daima müelliflerin ana şivesinden müteessir olup, ekseriya o şivenin hususiyetlerini taşır.” (Caferoğlu, 1984-II: 111). Nitekim Harezmi sahasında kaleme alınan eserler Karahanlı Türkçesi temelinde oluştuğu hâlde her birinin taşıdığı Oğuz Türkçesi unsurlar birbirinden farklı olmuş, aynı olan unsurlar ise eserlerdeki kullanım sıklığı bakımından farklılık göstermiştir. Bu farklılık eserin yazıldığı muhit, yazarı, dolayısı ile istinsah tarihi ile alakalı olabilir. Eserlerin yazıldığı istinsah sahası Oğuzların çoğunlukta olduğu (ya da bunun tam tersi) bir yer olabilir ve eserin orijinalinde Karahanlı Türkçesi ve/veya başka lehçelere ait unsurlar yer alırken yazarın kendine yabancı kelime ve ekler yerine halkın daha kolay anlayacağını düşündüğü Oğuz Türkçesi’ne ait unsurları tercih etmiş olabileceği dikkate alınmalıdır.

Harezmi Türkçesi ile kaleme alınan eserlerin hacimce en küçüğü olan MM’nin –sahanın bilimsel çalışması yapılan diğer eserleriyle genel hatları noktasında karşılaştırıldığında– daha az Oğuz Türkçesi unsuru barındırdığı görülür. Söz konusu unsurların dönemin diğer eserleriyle karşılaştırmalı olarak ortaya konulması, eserlerdeki unsurların kullanım sıklığı ve işlevlerinin belirlenmesi ile Oğuz Türkçesi’nin Harezmi Türkçesi’ndeki yeri daha sağlıklı bir şekilde ortaya çıkacaktır.

KAYNAKÇA VE KISALTMALAR

Agacanov, S. G., (2004), **Oğuzlar**, (Çev.: Ekber N. Necef-Ahmet Annaberdiyev), İstanbul: Selenge Yay., 4. baskı.

Amansariyev, C., (1970), **Türkmen Dialektolojisi**, Aşgabat.

Ata, Aysu (1997), **Nâşirü’l-dīn Bin Burhānū’l-dīn Rabgūzī, Kıssaşü’l-Enbiyā (Peygamber Kıssaları), I, Giriş-Metin-Tıpkıbasım**, Ankara: TDK Yay.

----, (1998), **Nehcü’l-Ferādis, Uştmağlarınñ Açuk Yolu, Dizin-Sözlük**, Ankara: TDK Yay.

[DLT] Atalay, Besim (1985), **Divanü Lugat-It Türk Tercemesi, II**, Ankara: TDK Yay., 2. baskı.

-----, (1986a), **Divanü Lugat-it Türk Tercemesi, III**, Ankara: TDK Yay., 2. baskı.

-----, (1986b), **Divanü Lugat-it Türk Dizini 'Endeks'**, Ankara: TDK Yay., 2. baskı.

Banguoğlu, Tahsin, (1988a), "Oğuzlar Ve Oğuzeli Üzerine", **TDAY-Belleten 1959**, Ankara: TTK Yay., s. 1-26.

-----, (1988b), "Oğuz Lehçesi Üzerine", **TDAY-Belleten 1960**, Ankara: TTK Yay., s. 23-48.

Barthold, V. V., (1975), **Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler**, (Çev. : Ragıp Hulusi Özden. Haz.: Kâzım Yaşar Koprıman-Afşar İsmail Aka), Ankara.

-----, (1990), **Moğol İstilasına Kadar Türkistan** (Haz.: Hakkı Dursun Yıldız), Ankara: TTK Yay.

Caferoğlu, Ahmet, (1958), "Azeri Türkçesi'nde -Uban/-Üben Eki", **Jean Deny Armağanı**, Ankara, s. 61-66.

-----, (1984), **Türk Dili Tarihi I-II**, İstanbul: Enderun Kitabevi, 3. Baskı.

-----, (1988), **Türk Kavimleri**, İstanbul.

[MM] Çürük, M. Selcen, (2005), **Mu'înü'l-Mürîd (Giriş-Metin-Notlar-Açıklamalar-Dizin)**, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

[CTD] Dankoff, R.-Kelly, J., (1982-1985), **Compendium Of The Turkic Dialects, I-II-III**, Harvard University Printing Office.

Eckmann, Janos, (1988), "Harezmi Türkçesi", **Tarihî Türk Şiveleri**, (Çev. : Mehmet Akalın), Ankara: İlaveli 2. baskı, s. 173-210.

-----, (1996), **Harezmi, Kıpçak ve Çağatay Türkçesi Üzerine Araştırmalar**, (Haz.: Osman F. Sertkaya), Ankara: TDK Yay.

Golden, Peter B., (2002), **Türk Halkları Tarihine Giriş**, (Çev.: Osman Karatay), Ankara: KaraM Yayıncılık.

Gülsevin, Gürer, (1997), **Eski Anadolu Türkçesi'nde Ekler**, Ankara: TDK Yay.

-----, (1998), "Köktürk Bengü Taşlarındaki Oğuzca Özellikler", **Kardeş Ağızlar (Türk Lehçe ve Şiveleri Dergisi)**, Ankara: Sayı: 7, s. 12-18.

Gülsevin, Gürer-Boz, Erdoğan, (2004a), **Eski Anadolu Türkçesi**, Ankara: Gazi Kitabevi.

-----, (2004b), "Nehcü'l-Feradis'te Oğuzca Unsurlar", **Eski Anadolu Türkçesi**, Ankara: Gazi Kitabevi, s. 46-53.

Gülsevin, Selma, (2007), “Karay Türkçesi’nde Oğuzca Unsurlar”, **Turkish Studies/Türkoloji Araştırmaları (Osman Nedim Tuna Armağanı)**, <http://www.Turkishstudies.Net/Dergi/Iceriksayi4.Html>

Hassan, Ümit-Berktaş, Halil-Ödekan, Ayla, (1989), **Türkiye Tarihi I, Osmanlı Devletine Kadar Türkler**, İstanbul: Cem Yay., s. 370-371.

Kafesoğlu, İbrahim, (1992), **Harezşahlar Devleti Tarihi**, Ankara: TTK Yay., 3. Baskı.

Kara, Mehmet, (1998), “Mahtumkulu’nun Şiirlerinde Çağatayca ve Oğuzca Unsurlar”, **Bilig**, Sayı: 7, s. 131-135.

Karaağaç, Günay, (1997), **Lütfî Divanı**, Ankara: TDK Yay.

Karamanlıoğlu, Ali Fehmi, (2006), **Şeyh Şeref Hacı Mu’înü’l-Mürîd (Transkripsiyonlu Metin, Dizin-Tıpkıbasım)**, İstanbul: Beşir Kitabevi.

Kaymaz, Z., (2002), “Hoca Ahmet Yesevî’nin Hikmetlerindeki Oğuz Türkçesi Unsurları”, **Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi**, Sayı: 139, **Osman Nedim Tuna Hatıra Sayısı**, s. 155-162.

----, (2004), “Çağatay Türkçesi’nde Oğuzca Unsurlar Üzerine”, **Amancolovskie Çteniya**, Öskemen/Kazakistan, s. 204-210.

Korkmaz, Zeynep, (1995a), “Türkçede °-N Zarf-Fiil Eki ile **-Pan/-Pen** Eki Ve Türemeleri”, **Türk Dili Üzerine Araştırmalar**, I. Cilt, Ankara, s. 179-187.

----, (1995b), “Eski Türkçedeki Oğuzca Belirtiler”, **Türk Dili Üzerine Araştırmalar**, I. Cilt, Ankara, s. 205-216.

----, (1995c), “Kâşgarlı Mahmut ve Oğuz Türkçesi” **Türk Dili Üzerine Araştırmalar**, I. Cilt, Ankara, s. 241-253.

----, (1995d), “Kâşgarlı Mahmut ve Divanu Lûgati’t-Türk” **Türk Dili Üzerine Araştırmalar**, I. Cilt, Ankara, s. 254-260.

Köprülü, M. Fuad, (1977), “Harizmşahlar”, **İslâm Ansiklopedisi**, C. 5/1, İstanbul: Millî Eğitim Basımevi, s. 265-296.

----, (2004), **Türk Edebiyatı Tarihi**, Ankara: Akçağ Yay., 5. baskı, s. 225-226.

Mansuroğlu, Mecdut, (1951), “Anadoluda Türk Yazı Dilinin Başlama ve Gelişmesi”, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi, 4. Cilt, Sayı: 3, s. 215-229.

----, (1988), “Eski Osmanlıca”, **Tarihî Türk Şiveleri**, (Çev. : Mehmet Akalın), Ankara: İlaveli 2. baskı, s. 247-276.

Özyetgin, M., (2001), **Ebū Hayyūn Kitūbu'l-İdrūk Li Lisūni'l-Etrūk, Fiil: Tarihî-Karşılaştırmalı Bir Gramer ve Sözlük Denemesi**, Tengrim Türklük Bilgisi Araştırmaları Dizisi: 3, Ankara: Köksav.

Roux, Jean-Paul, (2001), **Orta Asya (Tarih ve Uygarlık)**, (Çev.: Lâle Arslan), İstanbul: Kabalcı Yay.

Sağol, Gülden, (1993), **Harezmi Türkçesi Satır Arası Kur'an Tercümesi, (1. Kısım: Giriş ve Metin)**, Harvard Üniversitesi Yakınoğu Dilleri ve Medeniyetleri Bölümü.

Sümer, Faruk, (1972), **Oğuzlar (Türkmenler), Tarihleri-Boy Teşkilâtı-Destanları**, Ankara: Dil Ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yay.

Tekin, Talat, (2003), **Makaleler, 1 Altayistik**, (Yayıma Hazırlayanlar: Emine Yılmaz-Nurettin Demir), Ankara: Grafiker Yay.

Togan, A. Zeki Velidi,(1977), Harizm, **İslâm Ansiklopedisi**, İstanbul: Millî Eğitim Basımevi, Cilt 5/1, s. 240-257.

Toparlı, Recep, (1988), **Mu'înü'l-Mürîd**, Erzurum: Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Yay., No: 15.

Vörös, Gabor, (2002), "Halaç Dilinde Oğuzca Unsurlar", **Türkler**, Ankara: Yeni Türkiye Yay., 3. Cilt, s. 666-670.

Yüce, Nuri, (1988), **Mukaddimetü'l-Edeb, Giriş, Dil Özellikleri, Metin**, TDK Yay.

ÇATI EKLERİNİN BİLİNMEYEN BİR İŞLEVİ

DELİCE, H. İbrahim
TÜRKİYE/TURCIYA

ÖZET

Çatı eklerinin işlevleri, hep cümle öğeleri esas alınarak incelenmiştir. Bu incelemeler sonucunda ortaya çıkan işlevler, çatı kategorisi içerisinde etken, edilgen, dönüşlü, işteş, ettirgen, geçişli, geçişsiz ve oldurgan terimleriyle belirlenmiştir. Bu işlevlerin hepsi de yüklem cümleden istediği öğelerle ilgilidir ve ortak bir kategori oluşturmaktadır. Bu kategorinin adı da “çatı”dır.

-İş/-Uş-, -Il/Ul-, -It/-Ut-, -dIr/dUr-, -tIr/-tUr- ve -In/Un- çatı eklerinin yukarıda zikredilen işlevinden farklı bir kategoride değerlendirilebilecek olan iki işlevi daha vardır; ki bu, *oluş* fiilini *kılış* fiiline (*kaynamak > kayna-T-mak*); *kılış* fiilini *oluş* fiiline (*düğümle- > düğümle-N-mek*) dönüştürmektir.

Bu ekler vasıtasıyla *oluş* fiili, *kılış* fiiline dönüştürüldüğü zaman “oldurgan” çatı adıyla tanımlanmıştır; ancak, yüklem öncesi öge düzenini ilgilendirmediği için ele alındığı kategori başlığı doğru değildir.

Bu hâliyle, çatı eklerinin eklendiği fiilin tabanında anlamsal değişiklik yapan ve yeni bir dil bilgisi kategorisi oluşturan bir işlevi ortaya çıkmaktadır. Bu işlevi, *kılış* fiilinden *oluş* fiili yaptığında “oluşlama” *oluş* fiilinden *kılış* fiili yaptığında “*kılışlama*” terimleriyle karşılamak doğru olacaktır.

Anahtar Kelimeler: Fiil, çatı, çatı ekleri, kategori, işlev.

ABSTRACT

In this study, the functions of voice suffix were analyzed in the base of sentence elements. As a result of analyses the functions appeared as active, passive, reflexive, reciprocal middle, causative, transitive verb, intransitive and *oldurgan* in the voice category. All these functions are related with the elements which verb required from sentence and that functions constitute a common category. The name of this category is “voice”.

-İş/-Uş-, -Il/Ul-, -It/-Ut-, -dIr/dUr-, -tIr/-tUr- and -In/Un- voice suffix have another two functions which can be analysed in different categories, which transform *oluş* verb to the *kılış* verb (*kaynamak > kayna-T-mak*); *kılış* verb to the *oluş* verb (*düğümle- > düğümle-N-mek*).

When the *oluş* verb transformed to the *kılış* verb by these suffix, *oluş* verb called as “*oldurgan*” voice. However, this is not related with combination of preverb elements. Thus, to assess it in that category is not true.

In this state, the functions which make semantic changes in the fundament of verb and constitute a new gramer category of voice suffix are appeared. This function should be called “*oluşlama*” when it transform *kılış* verb to the *oluş* verb and should be called “*kılışlama*” when it transform *oluş* verb to the *kılış* verb.

Key Words: Verb, infix, voice suffix, category, function.

GİRİŞ

Türkçede çatı kavramı ve çatı ekleri “II. Türk Gramerinin Sorunları Sempozyumu”nda ele alınmıştır.

Bu sempozyumda, Bilâl Yücel, bu konuyla ilgili çalışmaları derli toplu bir şekilde incelemiş ve genel bir değerlendirme ortaya koymuştur (Yücel, 1999; 156-202).

Bu çalışma ile çatı kavramı, “özne ve nesneye göre fiilin aldığı şekil” olarak özetlenmiştir. Ayrıca, Muharrem Ergin’in çatı eklerini çatı kavramını kullanmadan fiilden fiil yapan ekler başlığı altında değerlendirdiği de vurgulanmıştır.

Gerek dil bilgisi kitaplarına gerekse dil bilgisi terimleri sözlüklerine bakılsın, çatı kavramı genellikle yüklem olan fiilin yüklemi birinci dereceden tamamlayan özne ve nesne ile ilişkisi olarak değerlendirilmektedir.

Yüklemin kendini tamamlayan öğelerle ilişkisini eksiz veya ekli olarak belirten işlevleri çatı kategorisi içinde değerlendirildiğinde çatı ekleri diye adlandırılan bazı eklerin yüklem olan fiile gelerek onun tabanında var olan anlamına yaptığı değişiklikler, çatı kavramının dışında kalmaktadır ve bu işlev ile yeni bir kategori oluşturmaktadır.

Bu işlev, oluş fiilini kılış fiiline; kılış fiilini ise oluş fiiline dönüştürmektir. Bu işlevler var olan terimlerin çağrışımsal alanlarından da istifade edebilmek için *oluşlama* ve *kılışlama* terimleriyle; bu işlevlerin ortaya çıkardığı kategori de “Duyularla algılanabilen her şey, fenomen, numen karşıtı.” anlamına gelen *görüngü* terimiyle adlandırılabilir.

Çatı eklerinin fiil köküyle ilgili bu işlevlerine “Türkçede Yüklem Olarak Fiil” (Delice, 2002; 185-212) makalesinde değinmiştim. Bu bildiri ile konuyu hem detaylandırmak hem de geniş bir yelpazede tartışmaya açmak istedim.

Bu bildiriyle tartışmaya açmak istediğim bu işlevler, cümleye dil bilgisi kitaplarının çatı ekleri diye vasıflandırdığı bir ek ile aktarılır. Bu işlevlerden birini yerine getiren eklerin ayırımını yaparken fiilin cümle içinde taşıdığı anlamı da göz önünde bulundurmak gerekir. Örneğin:

“Acımak” fiili, “Tadı acı duruma gelmek, acılaşmak.” anlamı ve “Yağ acıdı.” örneğiyle oluş fiilidir; zira, “acımak” eylemi bir özneye gerek duymaksızın “yağ” nesnesi üzerinde kendi kendine gerçekleşmiştir.

Yine “acımak” fiili “Başkasının acılı durumundan üzüntü duymak.” anlamı ve “*Bu boş localar, boş sandalyeler karşısında yorulan sanatkârlara acıyordum.*” (M. Ş. Esenal) örneğiyle de kılış fiilidir; çünkü, acımak eylemi bir özne tarafından gerçekleştirilmektedir.

Türkçede aynı yapıda ekler üst üste gelebilmekte; ancak, aynı işlevde ekler üst üste gelememektedir. Aynı yapı ve işlevde iki ekin üst üste gelmesi durumunda gereksiz kullanım ortaya çıkar. Fiil tabanı üzerinde çatı eklerinin üst üste kullanımları örnek cümle kullanımlarıyla (Gülsevin, 1999; 203-223) detaylı bir şekilde incelenmiş ve dilbilimcilerce tartışılmıştır.

Bu nedenle, eklemeli bir dil olan Türkçenin her ekinin kullanılabilen tüm işlevleri ayrı ayrı tespit edilmeli ve Türkçenin işlevsel yorumlanması tamamlanmalıdır.

1. Kılışlama Ekleri

Oluş tabanlı fiilleri kılış tabanlı fiillere dönüştüren eklerdir.

Bu dönüşümü yapan ekleri ve Türkçede bu eklerle kurulan fiilleri şöyle sıralayabiliriz:

1.1. -t-, -It-/-Ut-

Bir özne tarafından gerçekleştirilen kılış fiilleri üzerine geldiğinde ettirgen ve oldurgan çatı kuran bu ek, kendi kendine gerçekleşme ifade edebilen oluş fiillerinin üzerine geldiğinde kılış tabanlı fiiller yapmak için de kullanılabilir.

“Acımak” fiili, “Tadı acı duruma gelmek, acılaşmak.” anlamı ve “*Yağ acıdı.*” örneğiyle oluş fiilidir. Bu fiilin üzerine -t- kılışlama eki getirildiğinde “acıtmak” tabanına ulaşılır; ki, bu taban da “Acı katmak” anlamı ve “*Karabiber yemeği acıttı.*” örnek cümlesiyle artık bir kılış fiilidir ve “acıma” eyleminin “yemek” nesnesi üzerinde gerçekleşmesini sağlayan “karabiber” öznesini ortaya çıkarmıştır.

-t-, -It-/-Ut- ile Kılışlama Yapılan Fiiller

<i>acıt-</i>	<i>ağart-</i>	<i>ağrıt-</i>	<i>akıt-</i>	<i>aksat-</i>
<i>alçalt-</i>	<i>ayılt-</i>	<i>azalt-</i>	<i>bayılt-</i>	<i>benzet-</i>
<i>beyazlat-</i>	<i>bollat-</i>	<i>bollaş-</i>	<i>boşalt-</i>	<i>büyüt-</i>
<i>cayırdat-</i>	<i>cazırdat-</i>	<i>cıvıt-</i>	<i>cıyırdat-</i>	<i>cızırdat-</i>
<i>cumbuldat-</i>	<i>çakıldat-</i>	<i>çatlat-</i>	<i>çınlat-</i>	<i>çtırdat-</i>
<i>çıtlat-</i>	<i>çoğalt-</i>	<i>çökelt-</i>	<i>çürüt-</i>	<i>damıt-</i>
<i>damlat-</i>	<i>daralt-</i>	<i>dımbırdat-</i>	<i>diriltmek-</i>	<i>durult-</i>
<i>düzelte-</i>	<i>eğrilt-</i>	<i>eksilt-</i>	<i>ekşit-</i>	<i>erit-</i>
<i>eskit-</i>	<i>esnet-</i>	<i>fıkırdat-</i>	<i>fırıldat-</i>	<i>fışkırdat-</i>

<i>fıskırt-</i>	<i>fokurdat-</i>	<i>foslat-</i>	<i>fosurdat-</i>	<i>foşurdat-</i>
<i>gacırdat-</i>	<i>gevret-</i>	<i>gevşet-</i>	<i>gıcırdat-</i>	<i>gümbürdet-</i>
<i>gümbürdet-</i>	<i>gümlet-</i>	<i>harlat-</i>	<i>hışıldat-</i>	<i>hışırdat-</i>
<i>hopurdat-</i>	<i>höpürdet-</i>	<i>ılt-</i>	<i>ışıldat-</i>	<i>ışıt-</i>
<i>ihiyarlat-</i>	<i>incelt-</i>	<i>kabart-</i>	<i>kanat-</i>	<i>karart-</i>
<i>kavlat-</i>	<i>kaynat-</i>	<i>kıpırdat-</i>	<i>kısalt-</i>	<i>kıtırdat-</i>
<i>kızart-</i>	<i>kocat-</i>	<i>köpürt-</i>	<i>körelt-</i>	<i>küçült-</i>
<i>kütürdet-</i>	<i>morart-</i>	<i>oynat-</i>	<i>parlat-</i>	<i>patırdat-</i>
<i>patlat-</i>	<i>pıtdat-</i>	<i>pofurdar-</i>	<i>sarart-</i>	<i>semirt-</i>
<i>seyrelt-</i>	<i>sızlat-</i>	<i>soğut-</i>	<i>şaklat-</i>	<i>şangırdat-</i>
<i>şapırdat-</i>	<i>şaplat-</i>	<i>şıkırdat-</i>	<i>şıklat-</i>	<i>takırdat-</i>
<i>tangırdat-</i>	<i>tıkırdat-</i>	<i>tingıldat-</i>	<i>tingırdat-</i>	<i>tıpırdat-</i>
<i>tokurdat-</i>	<i>üret-</i>	<i>yansıt-</i>	<i>yeşert-</i>	<i>yumuşat-</i>
<i>zangırdat-</i>	<i>zayıflat-</i>	<i>zımbırdat-</i>	<i>zingırdat-</i>	<i>zonklat-</i>

1.2. *-dIr-/-dUr-, -tIr-/-tUr-*

Bu ek de *-t-*, *-It-/-Ut-* eki gibi kendi kendine gerçekleşme ifade edebilen oluş fiillerinin üzerine geldiğinde kılış tabanlı fiiller yapmak için kullanılabilir. Bu fiillerin üzerine geldiğinde kılış tabanlı fiiller yapmak için kullanılabilir.

“Ağaçlanmak” fiili, “Ağaçlı duruma gelmek.” anlamı ve “*Tarla ağaçlandı.*” örneğiyle oluş fiilidir. Bu fiilin üzerine *-dIr-/-dUr-, -tIr-/-tUr-* kılışlama eki getirildiğinde “ağaçlandırmak” tabanına ulaşılır; ki, bu taban da “Bir yeri ağaçlı duruma getirmek.” anlamı ve “*Orman içinden nakledilen köyler halkına ait araziler, devlet ormanı olarak derhâl ağaçlandırılır.*” (Anayasa) örnek cümlesiyle artık bir kılış fiilidir ve “ağaçlandırmak” eyleminin “orman içinden nakledilen köyler halkına ait araziler” nesnesi üzerinde gerçekleşmesini sağlayan söylenmemiş olan “görevliler” öznesini ortaya çıkarmıştır.

-dIr-/-dUr-, -tIr-/-tUr- ile Yapılan Kılışlama Tabanlı Fiiller

<i>ağdalaştır-</i>	<i>ağdır-</i>	<i>ağırlaştır-</i>	<i>akışkanlaş-</i>	<i>aklaştır-</i>
<i>akortsuzlaştır-</i>	<i>aksettir-</i>	<i>alevlendir-</i>	<i>aşındır-</i>	<i>ateşlendir-</i>
<i>ayazlandır-</i>	<i>bağdaştır-</i>	<i>ballandır-</i>	<i>basıklaştır-</i>	<i>benzeştir-</i>
<i>biçimlendir-</i>	<i>biriktir-</i>	<i>birleştire-</i>	<i>bitiştir-</i>	<i>bollaştır-</i>
<i>buğulandır-</i>	<i>Buharlaştır-</i>	<i>bulandır-</i>	<i>bulanıklaştır-</i>	<i>bulaştır-</i>
<i>buruştur-</i>	<i>canlandır-</i>	<i>cazibeleştir-</i>	<i>cazipleştir-</i>	<i>cıvıklaştır-</i>
<i>çalılandır-</i>	<i>çatalaştır-</i>	<i>çeşitlendir-</i>	<i>çetrefileştir-</i>	<i>çiçeklendir-</i>
<i>çimlendir-</i>	<i>çirkinleştir-</i>	<i>çoraklaştır-</i>	<i>çölleştir-</i>	<i>çukurlaştır-</i>
<i>dalgalandır-</i>	<i>darlaştır-</i>	<i>değerlendir-</i>	<i>demlendir-</i>	<i>denkleştir-</i>
<i>derinleştir-</i>	<i>dikleştir-</i>	<i>dindir-</i>	<i>dondur-</i>	<i>donuklaştır-</i>

<i>elektriklendir-</i>	<i>esmerleştir-</i>	<i>esnekleştir-</i>	<i>estir-</i>	<i>genleştir-</i>
<i>gölgelendir-</i>	<i>gürleştir-</i>	<i>güzelleştir-</i>	<i>ılklaştır-</i>	<i>ıhştır-</i>
<i>kamburlaştır-</i>	<i>keçeleştir-</i>	<i>kırıştır-</i>	<i>kıymetlendir-</i>	<i>kızdır-</i>
<i>kokuştur-</i>	<i>koyulaştır-</i>	<i>köklendir-</i>	<i>kökleştir-</i>	<i>kömürleştir-</i>
<i>körleştir-</i>	<i>kötüleştir-</i>	<i>köyleştir-</i>	<i>kristallendir-</i>	<i>kumlaştır-</i>
<i>kurtlandır-</i>	<i>küflendir-</i>	<i>lezzetlendir-</i>	<i>loşlaştır-</i>	<i>matlaştır-</i>
<i>mavileştir-</i>	<i>mayalandır-</i>	<i>mermerleştir-</i>	<i>nemlendir-</i>	<i>netleştir-</i>
<i>nurlandır-</i>	<i>oluştur-</i>	<i>ormanlaştır-</i>	<i>parlaklaştır-</i>	<i>paslandır-</i>
<i>pembeleştir-</i>	<i>pihtılaştır-</i>	<i>polimerleştir-</i>	<i>puslandır-</i>	<i>renklendir-</i>
<i>rutubetlendir-</i>	<i>sarılaştır-</i>	<i>saydamlaştır-</i>	<i>seyrekleştir-</i>	<i>sıcaklaştır-</i>
<i>sıkılaştır-</i>	<i>sıvılaştır-</i>	<i>silikleştir-</i>	<i>sislendir-</i>	<i>sivrileştir-</i>
<i>soğuklaştır-</i>	<i>soldur-</i>	<i>söndür-</i>	<i>sulandır-</i>	<i>sürüklendir-</i>
<i>sütlendir-</i>	<i>şeffaştır-</i>	<i>şekerleştir-</i>	<i>şiddetlendir-</i>	<i>tatlılaştır-</i>
<i>topaklaştır-</i>	<i>topraklandır-</i>	<i>tozlaştır-</i>	<i>tutuştur-</i>	<i>tüttür-</i>
<i>tüylendir-</i>	<i>uyuştur-</i>	<i>yassılaştır-</i>	<i>yoğunlaştır-</i>	<i>yoksullaştır-</i>
<i>yozlaştır-</i>	<i>yuvarlaklaştır-</i>	<i>zenginleştir-</i>		

1.3. -r-, -Ir/-Ur-

Bu ek de ettirgen çatı oluşturan ekler gibi daha çok kendi kendine gerçekleşme ifade edebilen oluş fiillerinin üzerine geldiğinde kılış tabanlı fiiller yapmak için kullanılabilir.

“Bitmek” fiili, “Tükenmek.” anlamı ve “*Dün akşam param bitmişti.*” (S. F. Abasıyanık) örneğiyle oluş fiilidir. Bu fiilin üzerine -r-, -Ir/-Ur- eki getirildiğinde “bitirmek” tabanına ulaşılır; ki, bu taban da “Tüketmek.” anlamı ve “*Bu işi sonuna kadar bitirmek lazım.*” (P. Safa) örnek cümlesiyle artık bir kılış fiilidir ve “bitirmek” eyleminin “bu iş” nesnesi üzerinde gerçekleşmesini sağlayan “biz veya ben” gizli öznesini ortaya çıkarmıştır.

-r-, -Ir/-Ur- ile Yapılan Kılışlama Tabanlı Fiiller

<i>bitir-</i>	<i>düşür-</i>	<i>pişir-</i>	<i>şişir-</i>	<i>taşır-</i>
---------------	---------------	---------------	---------------	---------------

1.4. -lAt-

Kılış anlamı içeren isimlerden fiil türetirken de bu kategori için -lA+t- birleşimiyle ortaya çıkmış olan -lAt- birleşik eki kullanılır. Bu şekilde türetilen fiillerde -lA- eki, -t- eki olmaksızın kullanılamaz. İsimden fiil türeten -lA- ekinin çatı ekleriyle kullanılması üzerine Şükrü Haluk Akalın, “*Bu tür kelimelerde geçişli fiillerin geçişsiz hâle getirilmesi durumu söz konusudur. Bu sebeple, ayrı ayrı +lAş-, +lAn- gibi addan fiil türeten ekler değil, +lA- ekinin sonra çatı eki getirilerek geçişsiz hâle getirilen fiiller olduğu kanaatindeyiz.*” (Akalın, 1995;

98) görüşünü savunmaktadır. Bize göre ise bu birleşim, tekrar ayırımı mümkün olmayacak derecede kaynaşmış bir birleşikliklidir ve oluş anlamı içeren isimlerden birlikte kılış tabanlı fiiller türetmektedir.

Bu ek de daha çok ettirgen çatı oluşturan ekler gibi kendi kendine gerçekleşme ifade edebilen oluş fiillerinin üzerine geldiğinde kılış tabanlı fiiller yapmak için kullanılabilir.

“Aydın” ismi, “Işık alan, ışıklı, aydınlık.” anlamı ve “*Aydın bir oda.*” örneğiyle sadece oluş ifade edebilecek bir isimdir. Bu nedenle, bu isimden *-IA-* ekiyle doğrudan kılış fiili yapamayız. Onun üzerine kılış anlamı katacak olan *-t-* eki getirildiğinde “aydınlatmak” tabanına ulaşılır; ki, bu taban da “Bir sorun üzerine bilgi vermek.” anlamı ve “*Başbakan, basın toplantısında gazetecilerin sorularına verdiği cevaplar ile hepimizi aydınlattı.*” örnek cümlesiyle artık bir kılış fiilidir ve “aydınlatmak” eyleminin “hepimizi” nesnesi üzerinde gerçekleşmesini sağlayan “başbakan” öznesini ortaya çıkarmıştır.

***-IAt-* ile İsimlerden Yapılan Kılışlama Tabanlı Fiiller**

aydınlat- *siyahlat-*

2. Oluşlama Ekleri

Kılış tabanlı fiilleri oluş tabanlı fiillere dönüştüren eklerdir.

Bu dönüşümü yapan ekleri birkaç aydınlatıcı örnek kullanım cümleleriyle birlikte şöyle sıralayabiliriz:

2.1. *-I-*, *-II-/UI-*

Bu ek, yaygın olarak kılış fiilleri üzerine gelerek edilgen çatı işlevi için kullanılır; ancak, yine kılış tabanlı fiillerin üzerine gelerek onların kendi kendine gerçekleşme ifade edebilen oluş tabanlı bir fiile dönüşmesini sağlamak için de kullanılabilir.

“Çözmek” fiili, “Düğümlü, bağlı veya sarılı bir şeyi açmak.” anlamı ve “*Yalnız göğsünün düğmelerini çöz.*” (P. Safa) örneğiyle kılış fiilidir. Bu fiilin üzerine *-I-*, *-II-/UI-* eki getirildiğinde “çözülmek” tabanına ulaşılır; ki, bu taban da “çözme işine konu olmak.” anlamı ve “*Yolda yürürken ayakkabısının bağları çözüldü.*” örnek cümlesiyle artık bir oluş fiilidir ve “çözülmek eylemi bir özneye gerek duymaksızın “ayakkabısının bağları” nesnesi üzerinde kendi kendine gerçekleşmiştir.

***-I-*, *-II-/UI-* ile Yapılan Oluşlama Tabanlı Fiiller**

<i>bayıl-</i>	<i>burkul-</i>	<i>burul-</i>	<i>çözül-</i>	<i>dökül-</i>
<i>eksil-</i>	<i>geril-</i>	<i>kasıl-</i>	<i>kavrul-</i>	<i>kırıl-</i>

2.2. -ş-, -İş-/-Uş-

Bu ek, kılış fiilleri üzerine gelerek yaygın bir şekilde işteş çatı işlevi oluşturmak için kullanılır; ancak, yine kılış tabanlı fiillerin üzerine gelerek onların kendi kendine gerçekleşme ifade edebilen oluş tabanlı bir fiile dönüşmesini sağlamak için de kullanılabilir.

“Büzmek” fiili, “Buruşturarak, sıkıştırarak veya kıvrım yaparak bir şeyin alanını ve hacmini küçültmek.” anlamı ve “*Herkesin ağzı torba değil ki çekip büzesiniz.*” (B. Felek) örneğiyle kılış fiilidir. Bu fiilin üzerine -ş-, -İş-/-Uş- eki getirildiğinde “büzmek” tabanına ulaşılır; ki, bu taban da “Büzülerek alan hacmini küçültmek, kırışmak.” anlamı ve “*Yüzünün cildi ilerleyen yaşıyla birlikte sürekli büzüştü.*” örnek cümlesiyle artık bir oluş fiilidir ve “büzmek” eylemi bir özneye gerek duymaksızın “yüzünün cildi” nesnesi üzerinde kendi kendine gerçekleşmiştir.

-ş-, -İş-/-Uş- ile Yapılan Oluşlama Tabanlı Fiiller

<i>abanozlaş-</i>	<i>ağdalaş-</i>	<i>akortsuzlaş-</i>	<i>altınlaş-</i>	<i>aşağılaş-</i>
<i>balçıklaş-</i>	<i>bayındırlaş-</i>	<i>belirginleş-</i>	<i>belirleş-</i>	<i>betonlaş-</i>
<i>boklaş-</i>	<i>boncuklaş-</i>	<i>bütünleş-</i>	<i>büzül-</i>	<i>büzüş-</i>
<i>çamurlaş-</i>	<i>çeliş-</i>	<i>çiçekleş-</i>	<i>dönüş-</i>	<i>durulaş-</i>
<i>düzleş-</i>	<i>eterleş-</i>	<i>hamurlaş-</i>	<i>ılıklaş-</i>	<i>kabuklaş-</i>
<i>katış-</i>	<i>kesinleş-</i>	<i>korlaş-</i>	<i>koyulaş-</i>	<i>kümeleş-</i>
<i>mermerleş-</i>	<i>mumlaş-</i>	<i>muşambalaş-</i>	<i>netleş-</i>	<i>nötrleş-</i>
<i>ormanlaş-</i>	<i>ormansızlaş-</i>	<i>ozonlaş-</i>	<i>perçinleş-</i>	<i>pisleş-</i>
<i>polimerleş-</i>	<i>sabitleş-</i>	<i>sakızlaş-</i>	<i>semizleş-</i>	<i>seyrekleş-</i>
<i>sirkeleş-</i>	<i>şekerleş-</i>	<i>şekilleş-</i>	<i>ululaş-</i>	<i>yassılaş-</i>
<i>yatış-</i>	<i>yenileş-</i>	<i>zorlaş-</i>		

2.3. -n-, -In-/-Un-

Bu ek, kılış fiilleri üzerine gelerek yaygın bir şekilde dönüşlü çatı işlevi oluşturmak için kullanılır; ancak, kılış tabanlı fiillerin üzerine gelerek onların kendi kendine gerçekleşme ifade edebilen oluş tabanlı bir fiile dönüşmesini sağlamak için de kullanılabilir.

“Mayalamak” fiili, “Maya koymak, içine maya karıştırmak.” anlamı ve “*Annem her gün bir bakraç yoğurt mayalar.*” örneğiyle kılış fiilidir. Bu fiilin üzerine -n-, -In-/-Un- eki getirildiğinde “mayalanmak” tabanına ulaşılır; ki, bu taban da “Mayanın etkisiyle ekşiyip kabarmak.” anlamı ve “*Hamur mayalandı.*” örnek cümlesiyle artık bir oluş fiilidir ve “mayalanmak” eylemi bir özneye gerek duymaksızın “hamur” nesnesi üzerinde kendi kendine gerçekleşmiştir.

-n-, -In-/-Un- ile Yapılan Oluşlama Tabanlı Fiiller

<i>baglan-</i>	<i>biçimlen-</i>	<i>boğumlan-</i>	<i>buğulan-</i>	<i>buzlan-</i>
<i>çalkan-</i>	<i>çamurlan-</i>	<i>çiçeklen-</i>	<i>çimlen-</i>	<i>demlen-</i>
<i>düğümnen-</i>	<i>gölgelen-</i>	<i>hâlelen-</i>	<i>ipliklen-</i>	<i>kabuklan-</i>
<i>kapan-</i>	<i>kaşın-</i>	<i>korlan-</i>	<i>köklen-</i>	<i>körnen-</i>
<i>kültürnen-</i>	<i>kümelen-</i>	<i>mayalan-</i>	<i>neticelen-</i>	<i>nihayetnen-</i>
<i>oksijennen-</i>	<i>oksitlen-</i>	<i>palazlan-</i>	<i>semiznen-</i>	<i>şekerlen-</i>
<i>şekillen-</i>	<i>yangılan-</i>	<i>yankılan-</i>	<i>yassılan-</i>	<i>yeşillen-</i>

2.4. -Iaş-

Oluş anlamı içeren isimlerden fiil türetirken de oluş tabanlı fiil kategorisini oluşturabilmek için *-IA+ş-* birleşimiyle ortaya çıkmış olan *-Iaş-* birleşik eki kullanılır. Bu şekilde türetilen fiillerde *-IA-* eki, *-ş-* eki olmaksızın kullanılamaz. Bu birleşim, tekrar ayırımı mümkün olmayacak derecede kaynaşmış bir birleşikliklidir ve oluş anlamı içeren isimlerden oluş tabanlı fiiller türetmektedir.

Bu ek, daha çok *oluş* ifade eden isimlerin üzerine geldiğinde *oluş* tabanlı fiiller yapmak için kalıplaşmış olarak kullanılabilir.

“Acayip” ismi, “Sağduyuya, göreneğe, olanağa aykırı, garip, tuhaf, yadırganan, yabancı.” anlamı ve “*Dişlerinin arasından ısıklık gibi acayip sesler çıkarmaya başladılar.*” (R. N. Güntekin) örneğiyle sadece oluş ifade edebilecek bir isimdir. Bu nedenle, bu isimden *-IA-* ekiyle doğrudan fiil yapamayız. Onun üzerine oluş anlamı katacak olan *-ş-* eki getirildiğinde “acayıplaşmak” tabanına ulaşılır; ki, bu taban da “Başkalaşmak, yadırganacak bir duruma girmek.” anlamı ve “*Hasta hayvanın sesi son günlerde daha da acayıplaştı.*” örnek cümlesiyle artık bir *oluş* fiilidir ve “acayıplaşmak” eyleminin “hasta hayvanın sesi” nesnesi üzerinde kendi kendine gerçekleşmiş olduğunu ifade etmektedir.

-Iaş ile Yapılan Oluşlama Tabanlı Fiiller

<i>abideleş-</i>	<i>acarlaş-</i>	<i>acayıplaş-</i>	<i>acılaş-</i>	<i>adlaş-</i>
<i>afacanlaş-</i>	<i>ağdalaş-</i>	<i>ahmaklaş-</i>	<i>akçılın-</i>	<i>akçillaş-</i>
<i>akışkanlaş-</i>	<i>akortsuzlaş-</i>	<i>aksileş-</i>	<i>aktifleş-</i>	<i>aktüelleş-</i>
<i>alafrangalaş-</i>	<i>alaturkalaş-</i>	<i>alçaklaş-</i>	<i>alıklaş-</i>	<i>Almanlaş-</i>
<i>Amerikalılılaş-</i>	<i>anaçlaş-</i>	<i>analaş-</i>	<i>anlamsızlaş-</i>	<i>anormalleş-</i>
<i>apseleş-</i>	<i>aptallaş-</i>	<i>Araplaş-</i>	<i>argolaş-</i>	<i>Arnavutlaş-</i>
<i>arsızlaş-</i>	<i>asabileş-</i>	<i>asalaklaş-</i>	<i>asileş-</i>	<i>asrileş-</i>
<i>avareleş-</i>	<i>Avrupalılaş-</i>	<i>ayaklan-</i>	<i>aykırılış-</i>	<i>aymazlaş-</i>
<i>aynılaş-</i>	<i>ayranlaş-</i>	<i>ayrılış-</i>	<i>azgınlaş-</i>	<i>azmanlaş-</i>
<i>babacanlaş-</i>	<i>bağdaşıklaş-</i>	<i>bağımlaş-</i>	<i>bağımsızlaş-</i>	<i>bağnazlaş-</i>

<i>bakırlaş-</i>	<i>balabanlaş-</i>	<i>barbarlaş-</i>	<i>barizleş-</i>	<i>basitleş-</i>
<i>basmakalıplaş-</i>	<i>başkalaş-</i>	<i>batılılaş-</i>	<i>battallaş-</i>	<i>bayağılaş-</i>
<i>baygınlaş-</i>	<i>bayırlaş-</i>	<i>bayraklaş-</i>	<i>bebekleş-</i>	<i>becelleş-</i>
<i>bedavalaş-</i>	<i>bedbinleş-</i>	<i>bediileş-</i>	<i>bencilleş-</i>	<i>benekleş-</i>
<i>bengileş-</i>	<i>berraklaş-</i>	<i>beslenil-</i>	<i>beterleş-</i>	<i>beyazlaş-</i>
<i>bezginleş-</i>	<i>biçimsizleş-</i>	<i>bıçkınlaş-</i>	<i>billurlaş-</i>	<i>bitkileş-</i>
<i>boncuklaş-</i>	<i>bozkırlaş-</i>	<i>bönleş-</i>	<i>bronzlaş-</i>	<i>budalalaş-</i>
<i>buharlaş-</i>	<i>bulanıklaş-</i>	<i>bungunlaş-</i>	<i>buzayılaş-</i>	<i>buzlaş-</i>
<i>buzullaş-</i>	<i>bülbülleş-</i>	<i>büzüş-</i>	<i>cadalozlaş-</i>	<i>cadılaş-</i>
<i>camlaş-</i>	<i>canavarlaş-</i>	<i>cansızlaş-</i>	<i>cazibeleş-</i>	<i>cazipleş-</i>
<i>cebelleş-</i>	<i>cehennemleş-</i>	<i>cemaatleş-</i>	<i>cendereleş-</i>	<i>cenkleş-</i>
<i>cennetleş-</i>	<i>cephelеш-</i>	<i>ciddileş-</i>	<i>cılızlaş-</i>	<i>cıklaş-</i>
<i>cilveleş-</i>	<i>cimrileş-</i>	<i>cinleş-</i>	<i>cisimleş-</i>	<i>cıvıklaş-</i>
<i>coşkunlaş-</i>	<i>cömertleş-</i>	<i>cüceleş-</i>	<i>çapraşıklaş-</i>	<i>çaprazlaş-</i>
<i>çatalaş-</i>	<i>çayırlaş-</i>	<i>çekingenleş-</i>	<i>çelikleş-</i>	<i>çetinleş-</i>
<i>çetrefilleş-</i>	<i>çevikleş-</i>	<i>çıbanlaş-</i>	<i>çiftleş-</i>	<i>çulgunlaş-</i>
<i>çirkinleş-</i>	<i>çizgileş-</i>	<i>çocuklaş-</i>	<i>çukurlaş-</i>	<i>dalgınlaş-</i>
<i>damaksıllaş-</i>	<i>darlaş-</i>	<i>dazkırılış-</i>	<i>dazlaklaş-</i>	<i>değirmileş-</i>
<i>dejenerelеш-</i>	<i>demirleş-</i>	<i>demokratikleş-</i>	<i>demokratlaş-</i>	<i>densizleş-</i>
<i>derinleş-</i>	<i>dermansızlaş-</i>	<i>dernekleş-</i>	<i>destanlaş-</i>	<i>deyimleş-</i>
<i>dinçleş-</i>	<i>dinginleş-</i>	<i>dirileş-</i>	<i>dişileş-</i>	<i>divaneleş-</i>
<i>doğallaş-</i>	<i>doğululaş-</i>	<i>doğurganlaş-</i>	<i>dolgunlaş-</i>	<i>domuzlaş-</i>
<i>donuklaş-</i>	<i>dostlaş-</i>	<i>doygunlaş-</i>	<i>dramatikleş-</i>	<i>durağanlaş-</i>
<i>durgunlaş-</i>	<i>duyarsızlaş-</i>	<i>düşkünleş-</i>	<i>düşmanlaş-</i>	<i>ebedileş-</i>
<i>eblehleş-</i>	<i>edepsizleş-</i>	<i>edilgenleş-</i>	<i>efsaneleş-</i>	<i>ehlileş-</i>
<i>enayileş-</i>	<i>endüstrileş-</i>	<i>enginleş-</i>	<i>ergenleş-</i>	<i>erginleş-</i>
<i>erinleş-</i>	<i>erkekleş-</i>	<i>eskileş-</i>	<i>esmerleş-</i>	<i>esnekleş-</i>
<i>eşekleş-</i>	<i>eşitleş-</i>	<i>etkinleş-</i>	<i>etkisizleş-</i>	<i>evcilleş-</i>
<i>evrenselleş-</i>	<i>ezgileş-</i>	<i>facialaş-</i>	<i>fakirleş-</i>	<i>farklılaş-</i>
<i>farksızlaş-</i>	<i>faşistleş-</i>	<i>fazlalaş-</i>	<i>federalleş-</i>	<i>fenalaş-</i>
<i>fersizleş-</i>	<i>fettanlaş-</i>	<i>fikirleş-</i>	<i>filozoflaş-</i>	<i>fosilleş-</i>
<i>Fransızlaş-</i>	<i>Frenkleş-</i>	<i>garipleş-</i>	<i>garphılaş-</i>	<i>gavurlaş-</i>
<i>gelenekleş-</i>	<i>gelenekselleş-</i>	<i>gençleş-</i>	<i>genleş-</i>	<i>gerçekleş-</i>
<i>gerginleş-</i>	<i>gerillalaş-</i>	<i>globalleş-</i>	<i>göçebeleş-</i>	<i>göçmenleş-</i>
<i>gölleş-</i>	<i>güçleş-</i>	<i>güdükleş-</i>	<i>gülünçleş-</i>	<i>gümrahlaş-</i>

<i>güncelleş-</i>	<i>gürbüzleş-</i>	<i>gürleş-</i>	<i>güzelleş-</i>	<i>hainleş-</i>
<i>halsizleş-</i>	<i>hamaratlaş-</i>	<i>hamlaş-</i>	<i>hantallaş-</i>	<i>haraplaş-</i>
<i>hastalan-</i>	<i>haşarılaş-</i>	<i>haşınleş-</i>	<i>haylazlaş-</i>	<i>hayvanlaş-</i>
<i>helezonlaş-</i>	<i>helmeleş-</i>	<i>helvalaş-</i>	<i>hevenkleş-</i>	<i>hımbıllaş-</i>
<i>hinleş-</i>	<i>hınzırlaş-</i>	<i>hurçınlaş-</i>	<i>hıyarlaş-</i>	<i>hizipleş-</i>
<i>holdingleş-</i>	<i>homojenleş-</i>	<i>horozlaş-</i>	<i>hoşlaş-</i>	<i>hovardalaş-</i>
<i>hödükleş-</i>	<i>Hristiyanlaş-</i>	<i>huysuzlaş-</i>	<i>hülyalaş-</i>	<i>hümanistleş-</i>
<i>içselleştir-</i>	<i>ifritleş-</i>	<i>iktidarsızlaş-</i>	<i>ilahlaş-</i>	<i>ilginçleş-</i>
<i>ilkeleş-</i>	<i>ilkelleş-</i>	<i>imkânsızlaş-</i>	<i>inatlaş-</i>	<i>insancillaş-</i>
<i>insanlaş-</i>	<i>irileş-</i>	<i>ırmaklaş-</i>	<i>İslamlaş-</i>	<i>ıssızlaş-</i>
<i>itibarsızlaş-</i>	<i>ivedileş-</i>	<i>iyileş-</i>	<i>kabadayılaş-</i>	<i>kabaklaş-</i>
<i>kabalaş-</i>	<i>kaçışıl-</i>	<i>kadavralaş-</i>	<i>kadifeleş-</i>	<i>kadınlaş-</i>
<i>kadınsılaş-</i>	<i>kadrolaş-</i>	<i>kâfirleş-</i>	<i>kahpeleş-</i>	<i>kahramanlaş-</i>
<i>kalabalıklaş-</i>	<i>kalenderleş-</i>	<i>kalınlaş-</i>	<i>kalkerleş-</i>	<i>kalplaş-</i>
<i>kamburlaş-</i>	<i>kamçılış-</i>	<i>kamplaş-</i>	<i>kamusallaş-</i>	<i>kangrenleş-</i>
<i>kanserleş-</i>	<i>kansızlaş-</i>	<i>kanunlaş-</i>	<i>kapıl-</i>	<i>kapitalistleş-</i>
<i>karamsarlaş-</i>	<i>karbonlaş-</i>	<i>karılaş-</i>	<i>karmaşıklaş-</i>	<i>kartlaş-</i>
<i>kaslaş-</i>	<i>katılaş-</i>	<i>katileş-</i>	<i>katırlaş-</i>	<i>katmanlaş-</i>
<i>katmerleş-</i>	<i>kavramlaş-</i>	<i>kaypaklaş-</i>	<i>keçeleş-</i>	<i>keçileş-</i>
<i>kekemeleş-</i>	<i>kelimeleş-</i>	<i>kelleş-</i>	<i>kemikleş-</i>	<i>kentleş-</i>
<i>kentlileş-</i>	<i>keratinleş-</i>	<i>kerpiçleş-</i>	<i>kesatlaş-</i>	<i>keskinleş-</i>
<i>kibarlaş-</i>	<i>kılıbıklaş-</i>	<i>kıraçlaş-</i>	<i>kırçillaş-</i>	<i>kireçleş-</i>
<i>kırılş-</i>	<i>kırmızılaş-</i>	<i>kırtıpilleş-</i>	<i>kısırlaş-</i>	<i>kistleş-</i>
<i>kişileş-</i>	<i>kıvrıcıklaş-</i>	<i>kıvraklaş-</i>	<i>kıyaklaş-</i>	<i>kıymetleş-</i>
<i>kızır-</i>	<i>kızgınlaş-</i>	<i>kızıllaş-</i>	<i>klasikleş-</i>	<i>klişeeleş-</i>
<i>koflaş-</i>	<i>kolaylaş-</i>	<i>kolektifleş-</i>	<i>komikleş-</i>	<i>kooperatifleş-</i>
<i>korkunçlaş-</i>	<i>köhneleş-</i>	<i>köleleş-</i>	<i>kömürleş-</i>	<i>köpekleş-</i>
<i>kötümserleş-</i>	<i>kötürümleş-</i>	<i>köyleş-</i>	<i>közleş-</i>	<i>kristalleş-</i>
<i>kronikleş-</i>	<i>kullaş-</i>	<i>kurallaş-</i>	<i>kurnazlaş-</i>	<i>kurşunileş-</i>
<i>kurtlaş-</i>	<i>kurulaş-</i>	<i>kurumlaş-</i>	<i>kurumsallaş-</i>	<i>kutsallaş-</i>
<i>kutsileş-</i>	<i>kutuplaş-</i>	<i>kuzulaş-</i>	<i>küçükleş-</i>	<i>külçeeleş-</i>
<i>küreselleş-</i>	<i>küskünleş-</i>	<i>küstahlaş-</i>	<i>kütleş-</i>	<i>kütükleş-</i>
<i>laçkalaş-</i>	<i>laikleş-</i>	<i>laubalileş-</i>	<i>legalleş-</i>	<i>liberalleş-</i>
<i>lifleş-</i>	<i>loşlaş-</i>	<i>madaralaş-</i>	<i>maddeeleş-</i>	<i>maddileş-</i>
<i>madenselleş-</i>	<i>mafyalaş-</i>	<i>magazinleş-</i>	<i>mahallileş-</i>	<i>mahmurlaş-</i>

<i>mahzunlaş-</i>	<i>mankurtlaş-</i>	<i>mantarlaş-</i>	<i>manyaklaş-</i>	<i>marjinalleş-</i>
<i>maskaralaş-</i>	<i>matlaş-</i>	<i>mavileş-</i>	<i>maymunlaş-</i>	<i>medenileş-</i>
<i>melezleş-</i>	<i>merkezileş-</i>	<i>merkezleş-</i>	<i>meşrulaş-</i>	<i>mikroplaş-</i>
<i>militanlaş-</i>	<i>militleş-</i>	<i>millileş-</i>	<i>minyatürleş-</i>	<i>miskinleşmek-</i>
<i>mitleş-</i>	<i>mızızlaş-</i>	<i>modalaş-</i>	<i>modernleş-</i>	<i>monotonlaş-</i>
<i>morlaş-</i>	<i>moruklaş-</i>	<i>muasırlaş-</i>	<i>mutaassıplaş-</i>	<i>mutusuzlaş-</i>
<i>muzipleş-</i>	<i>muzırlaş-</i>	<i>müesseseleş-</i>	<i>mükemmelleş-</i>	<i>müstehcenleş-</i>
<i>müşkülleş-</i>	<i>nankörleş-</i>	<i>nasırlaş-</i>	<i>nazikleş-</i>	<i>neftileş-</i>
<i>nemrutlaş-</i>	<i>nesnelleş-</i>	<i>normalleş-</i>	<i>oburlaş-</i>	<i>odunlaş-</i>
<i>okullaş-</i>	<i>olağanlaş-</i>	<i>olanaksızlaş-</i>	<i>olgunlaş-</i>	<i>oluklaş-</i>
<i>operatörleş-</i>	<i>oraklaş-</i>	<i>organlaş-</i>	<i>ortaklaş-</i>	<i>otomatikleş-</i>
<i>öbekleş-</i>	<i>ölümsüzleş-</i>	<i>ötümlüleş-</i>	<i>ötümsüzleş-</i>	<i>özdeşleş-</i>
<i>özelleş-</i>	<i>özerkleş-</i>	<i>özgünleş-</i>	<i>özgürleş-</i>	<i>paçavralaş-</i>
<i>pahalılaş-</i>	<i>pancarlaş-</i>	<i>papağanlaş-</i>	<i>parlaklaş-</i>	<i>partileş-</i>
<i>pasifleş-</i>	<i>pekleş-</i>	<i>peltekleş-</i>	<i>pelteleş-</i>	<i>pembeleş-</i>
<i>pesleş-</i>	<i>peynirleş-</i>	<i>pihtılaş-</i>	<i>pintileş-</i>	<i>pısrıklaş-</i>
<i>pratikleş-</i>	<i>profesyonelleş-</i>	<i>proleterleş-</i>	<i>putlaş-</i>	<i>radikalleş-</i>
<i>rasyonelleş-</i>	<i>resimleş-</i>	<i>resmîleş-</i>	<i>restleş-</i>	<i>revanlaş-</i>
<i>rezilleş-</i>	<i>robotlaş-</i>	<i>romanlaş-</i>	<i>ruhsuzlaş-</i>	<i>Rumlaş-</i>
<i>Ruslaş-</i>	<i>sabunlaş-</i>	<i>sadeleş-</i>	<i>saftlaş-</i>	<i>sağırlaş-</i>
<i>sağlamlaş-</i>	<i>sahileş-</i>	<i>sakarlaş-</i>	<i>sakinleş-</i>	<i>salaklaş-</i>
<i>salgınlaş-</i>	<i>salozlaş-</i>	<i>samimileş-</i>	<i>sanayileş-</i>	<i>sapıklaş-</i>
<i>sarhoşlaş-</i>	<i>sarılaş-</i>	<i>sarplaş-</i>	<i>sathileş-</i>	<i>saydamlaş-</i>
<i>seçkinleş-</i>	<i>sembolleş-</i>	<i>semeleş-</i>	<i>sendikalaş-</i>	<i>serserileş-</i>
<i>sertleş-</i>	<i>sessizleş-</i>	<i>sevimplileş-</i>	<i>sevimsizleş-</i>	<i>sığlaş-</i>
<i>sıklaş-</i>	<i>silikleş-</i>	<i>simgeleş-</i>	<i>sinsileş-</i>	<i>sıradanlaş-</i>
<i>sıskalaş-</i>	<i>sivrileş-</i>	<i>siyahlaş-</i>	<i>Slavlaş-</i>	<i>sloganlaş-</i>
<i>softalaş-</i>	<i>soğuklaş-</i>	<i>solgunlaş-</i>	<i>soluklaş-</i>	<i>somutlaş-</i>
<i>sonsuzlaş-</i>	<i>sorumsuzlaş-</i>	<i>sosyalleş-</i>	<i>soysuzlaş-</i>	<i>soyutlaş-</i>
<i>sömürgeleş-</i>	<i>standartlaş-</i>	<i>sterilleş-</i>	<i>sucuklaş-</i>	<i>suskunlaş-</i>
<i>süblimleş-</i>	<i>süflileş-</i>	<i>sümsükleş-</i>	<i>süngerleş-</i>	<i>süreğenleş-</i>
<i>sürtükleş-</i>	<i>süzgünleş-</i>	<i>şabanlaş-</i>	<i>şapşallaş-</i>	<i>şarkılılaş-</i>
<i>şarlatanlaş-</i>	<i>şaşılaş-</i>	<i>şaşkınlaş-</i>	<i>şebekleş-</i>	<i>şeffaflaş-</i>
<i>şehirleş-</i>	<i>şehirlileş-</i>	<i>şirketleş-</i>	<i>şirretleş-</i>	<i>şuurlaş-</i>
<i>tabiileş-</i>	<i>tabulaş-</i>	<i>tahtalaş-</i>	<i>tanrılaş-</i>	<i>taşillaş-</i>

<i>taşlaş-</i>	<i>tatarlaş-</i>	<i>tatlılaş-</i>	<i>tatsızlaş-</i>	<i>tazılaş-</i>
<i>tedirginleş-</i>	<i>tekdüzeleş-</i>	<i>tekelleş-</i>	<i>tekleş-</i>	<i>tembelleş-</i>
<i>temelleş-</i>	<i>tenhalaş-</i>	<i>terbiyesizleş-</i>	<i>tetikleş-</i>	<i>tezleş-</i>
<i>ticarileş-</i>	<i>tıkızlaş-</i>	<i>tilkileş-</i>	<i>tipleş-</i>	<i>tiritleş-</i>
<i>tirşeleş-</i>	<i>titizleş-</i>	<i>titrekleş-</i>	<i>tizleş-</i>	<i>tombullaş-</i>
<i>topaklaş-</i>	<i>toplumlaş-</i>	<i>toplumsallaş-</i>	<i>topraklaş-</i>	<i>tortulaş-</i>
<i>tozlaş-</i>	<i>trajikleş-</i>	<i>tuhaflaş-</i>	<i>tunçlaş-</i>	<i>turşulaş-</i>
<i>turunculaş-</i>	<i>tutkulaş-</i>	<i>tutuculaş-</i>	<i>tüccarlaş-</i>	<i>tümörleş-</i>
<i>tümsekleş-</i>	<i>Türkçeleş-</i>	<i>Türkleş-</i>	<i>türküleş-</i>	<i>uçurumlaş-</i>
<i>urlaş-</i>	<i>ustalaş-</i>	<i>uyanıklaş-</i>	<i>uydulaş-</i>	<i>uygarlaş-</i>
<i>uysallaş-</i>	<i>uyuzlaş-</i>	<i>uzaklaş-</i>	<i>uzmanlaş-</i>	<i>ürkekleş-</i>
<i>üstünleş-</i>	<i>vahşileş-</i>	<i>varsıllaş-</i>	<i>verimsizleş-</i>	<i>viranlaş-</i>
<i>yabancılaş-</i>	<i>yabanileş-</i>	<i>yabanıllaş-</i>	<i>yakınlaş-</i>	<i>yalçınlaş-</i>
<i>yalınlaş-</i>	<i>yalnızlaş-</i>	<i>yapaylaş-</i>	<i>yapılaş-</i>	<i>yapısallaş-</i>
<i>yapış-</i>	<i>yaramazlaş-</i>	<i>yasalaş-</i>	<i>yasallaş-</i>	<i>yatkınlaş-</i>
<i>yavanlaş-</i>	<i>yavuzlaş-</i>	<i>yaygınlaş-</i>	<i>yayvanlaş-</i>	<i>yeğınleş-</i>
<i>yerelleş-</i>	<i>yerleş-</i>	<i>yerlileş-</i>	<i>yetkinleş-</i>	<i>yiğitleş-</i>
<i>yıldızlaş-</i>	<i>yobazlaş-</i>	<i>yoğunlaş-</i>	<i>yoksullaş-</i>	<i>yosunlaş-</i>
<i>yozlaş-</i>	<i>yöreselleş-</i>	<i>yumuklaş-</i>	<i>yumuşaklaş-</i>	<i>yuvarlaklaş-</i>
<i>yüzeyleş-</i>	<i>yüzeyselleş-</i>	<i>yüzsüzleş-</i>	<i>zakkumlaş-</i>	<i>zebunlaş-</i>
<i>zenginleş-</i>	<i>zindeleş-</i>	<i>zirzoplaş-</i>	<i>ziyadeleş-</i>	<i>züğürtleş-</i>

2.5. -Ian

Yine, *oluş* anlamı içeren isimlerden fiil türetirken de oluş tabanlı fiil kategorisini oluşturabilmek için *-IA+n-* birleşimiyle ortaya çıkmış olan *-Ian-* birleşik eki kullanılabilir. Bu şekilde türetilen fiillerde *-IA-* eki, *-n-* eki olmaksızın kullanılamaz. Bu birleşim, tekrar ayırımı mümkün olmayacak derecede kaynaşmış bir birleşiktir ve oluş anlamı içeren isimlerden oluş tabanlı fiiller türetmektedir.

Bu ek, –daha çok– oluş ifade eden isimlerin üzerine geldiğinde oluş tabanlı fiiller yapmak için kalıplaşmış olarak kullanılmaktadır.

“Bulut” ismi, “Atmosferdeki su damlacıkları ve buz taneciklerinin görülebilir yoğunluk kazanmasıyla oluşan, biçimleri, yükseklikleri ve yol açtıkları hava olaylarıyla birbirinden ayrılan yığınlar.” anlamı ve “*Mavi maviydi gökyüzü / Bulutlar beyaz beyazdı / Boşluğu ve üzüntüsü / İçinde ne garip bir yazdı.*” (A. H. Tanpınar) örneğiyle sadece oluş ifade edebilecek bir isimdir. Bu nedenle, bu isimden *-IA-* ekiyle doğrudan fiil yapamayız. Onun üzerine oluş anlamı katacak olan *-Ian-* eki getirildiğinde “bulutlanmak” tabanına ulaşılır; ki, bu taban da

“Bulutlarla kaplanmak.” anlamı ve “Gökler bulutlanıyor rüzgâr serinliyordu / Serpilmeye başladı bir yağmur ince ince.” örnek cümlesiyle artık bir oluş fiilidir ve “bulutlanmak” eyleminin “Gökler” nesnesi üzerinde kendi kendine gerçekleşmiş olduğunu ifade etmektedir.

-IAn ile Yapılan Oluşlama Tabanlı Fiiller

<i>acılan-</i>	<i>akıllan-</i>	<i>aksilen-</i>	<i>arızalan-</i>	<i>arlan-</i>
<i>arsızlan-</i>	<i>aydınlan-</i>	<i>ayrılan-</i>	<i>başaklan-</i>	<i>baylan-</i>
<i>bedirlen-</i>	<i>beneklen-</i>	<i>benimsen-</i>	<i>bereketlen-</i>	<i>bestelen-</i>
<i>beyazlan-</i>	<i>bilen-</i>	<i>bilin-</i>	<i>bilinçlen-</i>	<i>bitlen-</i>
<i>bıyıklan-</i>	<i>böbürlen-</i>	<i>böceklen-</i>	<i>budaklan-</i>	<i>bulutlan-</i>
<i>büyüklen-</i>	<i>büyülen-</i>	<i>canlan-</i>	<i>celallen-</i>	<i>cephelen-</i>
<i>cerahatlen-</i>	<i>cesaretlen-</i>	<i>cihazlan-</i>	<i>cilvelen-</i>	<i>cinlen-</i>
<i>cisimlen-</i>	<i>coşkulan-</i>	<i>cüçüklen-</i>	<i>cüretlen-</i>	<i>çatallan-</i>
<i>çekirdeklen-</i>	<i>çepellen-</i>	<i>çeşitlen-</i>	<i>çeşnilen-</i>	<i>çiftlen-</i>
<i>çimentolan-</i>	<i>çizgilen-</i>	<i>çukurlan-</i>	<i>dalgalan-</i>	<i>debelen-</i>
<i>delilen-</i>	<i>densizlen-</i>	<i>dertlen-</i>	<i>dinçlen-</i>	<i>duygulan-</i>
<i>edeplen-</i>	<i>efkârlan-</i>	<i>eklemlen-</i>	<i>elektriklen-</i>	<i>endişelen-</i>
<i>engellen-</i>	<i>erginlen-</i>	<i>eşitlen-</i>	<i>evhamlan-</i>	<i>ezgilen-</i>
<i>ferahlan-</i>	<i>gamlan-</i>	<i>gayretlen-</i>	<i>gazaplan-</i>	<i>gazellen-</i>
<i>gıcıklan-</i>	<i>göbeklen-</i>	<i>göllen-</i>	<i>gönüllen-</i>	<i>görgülen-</i>
<i>gövdelen-</i>	<i>gururlan-</i>	<i>gübrelen-</i>	<i>güçlen-</i>	<i>güvelen-</i>
<i>halkalan-</i>	<i>hâllen-</i>	<i>hararetlen-</i>	<i>harelen-</i>	<i>hasetlen-</i>
<i>havalan-</i>	<i>hedeflen-</i>	<i>helecanlan-</i>	<i>helmelen-</i>	<i>heveslen-</i>
<i>heyecanlan-</i>	<i>hiddetlen-</i>	<i>hırslan-</i>	<i>hislen-</i>	<i>hışımlan-</i>
<i>hızlan-</i>	<i>horozlan-</i>	<i>hoşlan-</i>	<i>huylan-</i>	<i>huysuzlan-</i>
<i>hüzünlen-</i>	<i>içlen-</i>	<i>iltihaplan-</i>	<i>ikirciklen-</i>	<i>ilgilen-</i>
<i>irinlen-</i>	<i>isteklen-</i>	<i>ışıklan-</i>	<i>işkillen-</i>	<i>iştahlan-</i>
<i>ivedilen-</i>	<i>kabadayılan-</i>	<i>kabullen-</i>	<i>kahırlan-</i>	<i>kahpelen-</i>
<i>kalın-</i>	<i>kanatlan-</i>	<i>kanıklan-</i>	<i>kanlan-</i>	<i>kapaklan-</i>
<i>kardeşlen-</i>	<i>karıncalan-</i>	<i>kasavetlen-</i>	<i>kaşarlan-</i>	<i>katarlan-</i>
<i>katkılan-</i>	<i>kaymaklan-</i>	<i>kaynaklan-</i>	<i>kaygılan-</i>	<i>kederlen-</i>
<i>kepeklen-</i>	<i>keseklen-</i>	<i>keyiflen-</i>	<i>kibirilen-</i>	<i>kifaflan-</i>
<i>kıllan-</i>	<i>kinlen-</i>	<i>kırçullan-</i>	<i>kirlen-</i>	<i>kısırgan-</i>
<i>kıvamlan-</i>	<i>kıvançlan-</i>	<i>kıvılcımlan-</i>	<i>kıvrımlan-</i>	<i>kıymetlen-</i>
<i>koçlan-</i>	<i>kokorozlan-</i>	<i>kokozlan-</i>	<i>kokulan-</i>	<i>kolaylan-</i>

<i>koltuklan-</i>	<i>konumlan-</i>	<i>konuşlan-</i>	<i>kopyalan-</i>	<i>kostaklan-</i>
<i>kökenlen-</i>	<i>köpeklen-</i>	<i>köprülen-</i>	<i>köpüklen-</i>	<i>kristallen-</i>
<i>kurtlan-</i>	<i>kurumlan-</i>	<i>kuşkulan-</i>	<i>kutuplan-</i>	<i>kuvvetlen-</i>
<i>küflen-</i>	<i>kümbetlen-</i>	<i>küşümlen-</i>	<i>lezzetlen-</i>	<i>liflen-</i>
<i>lığlan-</i>	<i>mağrurlan-</i>	<i>marazlan-</i>	<i>menevişlen-</i>	<i>meraklan-</i>
<i>mevzilen-</i>	<i>meyvelen-</i>	<i>mıknatıslan-</i>	<i>mikroplan-</i>	<i>nasırlan-</i>
<i>nazlan-</i>	<i>nefeslen-</i>	<i>nemalan-</i>	<i>nemlen-</i>	<i>neşelen-</i>
<i>nitelen-</i>	<i>oğullan-</i>	<i>onurlan-</i>	<i>öbeklen-</i>	<i>öçlen-</i>
<i>öfkelen-</i>	<i>örümceklen-</i>	<i>pahalan-</i>	<i>pamuklan-</i>	<i>parazitlen-</i>
<i>paslan-</i>	<i>peltelen-</i>	<i>peydahlan-</i>	<i>pihtılan-</i>	<i>pimpiriklen-</i>
<i>pipiriklen-</i>	<i>pirelen-</i>	<i>posalan-</i>	<i>puslan-</i>	<i>pürçeklen-</i>
<i>pürtüklen-</i>	<i>pürüzlen-</i>	<i>pütürülen-</i>	<i>rahatsızlan-</i>	<i>raşelen-</i>
<i>renklen-</i>	<i>rutubetlen-</i>	<i>ruziklen-</i>	<i>rüzgarlan-</i>	<i>sabırsızlan-</i>
<i>sabuklan-</i>	<i>saçaklan-</i>	<i>sakallan-</i>	<i>sakatlan-</i>	<i>salçalın-</i>
<i>sancılan-</i>	<i>semerlen-</i>	<i>sertlen-</i>	<i>sevdalan-</i>	<i>sineklen-</i>
<i>sınıflan-</i>	<i>sinirlen-</i>	<i>sislen-</i>	<i>sıtmalan-</i>	<i>siyahlan-</i>
<i>somutlan-</i>	<i>sonuçlan-</i>	<i>sorguçlan-</i>	<i>sporlan-</i>	<i>süratlen-</i>
<i>sütlen-</i>	<i>şahlan-</i>	<i>şenlen-</i>	<i>şerbetlen-</i>	<i>şereflen-</i>
<i>şiddetlen-</i>	<i>şimşeklen-</i>	<i>tabakalan-</i>	<i>talazlan-</i>	<i>tasalan-</i>
<i>tatlan-</i>	<i>telaşlan-</i>	<i>teraslan-</i>	<i>tiftiklen-</i>	<i>tirfillen-</i>
<i>tiritlen-</i>	<i>titizlen-</i>	<i>tomurcuklan-</i>	<i>topaklan-</i>	<i>tortulan-</i>
<i>tuzaklan-</i>	<i>tüllen-</i>	<i>tümörülen-</i>	<i>tüylene-</i>	<i>uçlan-</i>
<i>ufunetlen-</i>	<i>umutlan-</i>	<i>uslan-</i>	<i>uzaklan-</i>	<i>ümitlen-</i>
<i>vahvahlan-</i>	<i>vahyolun-</i>	<i>vasıflan-</i>	<i>yakamozlan-</i>	<i>yaltaklan-</i>
<i>yapılan-</i>	<i>yapraklan-</i>	<i>yaşlan-</i>	<i>yavuzlan-</i>	<i>yazıklan-</i>
<i>yelelen-</i>	<i>yemişlen-</i>	<i>yiğitlen-</i>	<i>yıllan-</i>	<i>yıpran-</i>
<i>yosunlan-</i>	<i>yumaklan-</i>	<i>yumrulan-</i>	<i>yurtlan-</i>	<i>yükümlen-</i>
<i>yüreklen-</i>	<i>yüzlen-</i>	<i>zamlan-</i>	<i>zevklen-</i>	<i>zevzeklen-</i>
<i>zıtlan-</i>	<i>zümürülen-</i>			

SONUÇ

“Çatı Ekleri” diye adlandırılan ve yüklem olan fiilin üzerine gelerek onun özne-nesne ilişkisini belirleyen ve çatı kategorisini oluşturan işlevlerinden, eklendiği fiilin *oluş/kılış* özelliğini değiştiren işlevleri ayrılmalı ve yeni terimlerle adlandırılmalıdır.

Bu ayırımla çok karışık bir görünüm sergileyen fiil konusunda Türkçenin öz kurallarının tespitine biraz daha yaklaşılmış olacaktır.

NOT

Bu bildiri de örnek olarak listelenen fiiller, Nesrin Akıncı'nın **Türkçe Sözlük**'teki "Fiillerin Sınıflandırılması ve Gövde Eklerinin İşlevsel Tasnifi" adlı basılmamış Yüksek Lisans Tezi taranarak elde edilmiştir.

Konuyu açıklamada kullanılan fiiller için verilen örnek cümleler varsa **Türkçe Sözlük**'ten alınmış, yoksa kurgulanmıştır.

Terimlerin İngilizce karşılıkları için Zeynep Korkmaz'ın **Gramer Terimleri Sözlüğü** adlı kitabından istifade edilmiştir.

KAYNAKÇA

Akalın Şükrü Haluk, (1995), "+IA- Ekinin Çatı Ekleriyle Kullanılışı Konusundaki Görüşler ve Ekin Yabancı Kaynaklı Kelimelere Getirilişi Üzerine," **Türk Gramerinin Sorunları I**, TDK Yayınları, Ankara.

Akıncı Nesrin, (2007), "Türkçe Sözlük'teki Fiillerin Sınıflandırılması ve Gövde Eklerinin İşlevsel Tasnifi", **Cumhuriyet Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü** (Basılmamış Doktora Tezi), Sivas.

Delice H. İbrahim, (2002), "Yüklem Olarak Türkçede Fiil", **Sosyal Bilimler Dergisi**, 26/2. Sayı, Sivas, s. 185 - 212.

Gülsevin Gürer, (1999), "Çatı Ekleri Üzerinde Kullanılabilen Ekler", **Türk Gramerinin Sorunları II**, TDK Yayınları, Ankara.

Korkmaz Zeynep, (1992), **Gramer Terimleri Sözlüğü**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1992.

Türkçe Sözlük, (2005), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

Yazım Kılavuzu, (2005), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

Yücel Bilâl, (1999), "Türkiye Türkçesi'nde Fiil Çatıları", **Türk Gramerinin Sorunları II**, TDK Yayınları, Ankara, 1999.

TÜRKİYE TÜRKÇESİ İSTEK KATEGORİSİNE SEMANTİK-PRAGMATİK BİR YAKLAŞIM

DEMİR, Sema Aslan
TÜRKİYE/TURÇİYA

ÖZET

Bu bildiride, Türkiye Türkçesi istek kategorisi semantik-pragmatik bir yaklaşımla incelenecek, istek bildiriminde kullanılan işaretleyiciler gramatikal statülerine göre sınıflandırılarak değerlendirilecektir. Çalışmada istek ile kastedilen, iletişim ortamına istek, dilek vb. kip ekleri, istek bildiren kiplik yüklem, sözdizimsel işaretleyiciler, söylem stratejileri, parçalar üstü sesbirimler vb. ile çıkan, ancak temelde konuşuru bu birimleri kullanmaya yönelen ya da bu birimlerle ifade bulan anlam alanıdır. Çalışmada önce, istek anlam alanı betimlenecek ve ardından isteği çeşitli anlam ayrımlarıyla işaretleyebilen, morfolojik, sözlüksel, sözdizimsel ve söyleme dayalı olmak üzere gramatikal statüleri birbirinden farklı dört tür işaretleyiciden bahsedilecektir.

Anahtar Kelimeler: İstek, semantik, pragmatik, istek işaretleyicileri.

ABSTRACT

In this work, the volition in Turkish will be investigated with a semantic-pragmatic approach, and the markers of volition will be classified in respect of their grammaticalization status. Volition is a modal category which can be marked with moods such as optative, voluntative; with modal predicates, syntactic, prosodic, and discourse based markers. In the frame of this work, firstly the semantic domain of volition will be described, and secondly four kinds of volition markers, which mark the volition with different tones- the morphologic, lexical, syntactic and discourse based ones-, will be analyzed.

Key Words: Volition, semantic, pragmatic, markers of volition.

GİRİŞ

Bu çalışmada, Türkiye Türkçesi istek kategorisi semantik-pragmatik bir yaklaşımla değerlendirilecektir. Çalışmada istek, semantik-pragmatik odaklı değerlendirileceğinden, öncelikle bir anlam alanı olarak kurgulanacak, sonrasında ise istek bildiriminde kullanılan işaretleyiciler gramatikal statülerine göre sınıflandırılarak değerlendirilecektir. İstek kategorisinin bir anlam alanı olarak kurgulanabilmesi için semantikten; istek anlam alanını, semantiğin dışarıda bıraktığı istek bildirimlerini içine alacak şekilde genişletmek ve bu anlam alanının kullanıma bağlı sınırlarını belirlemek için ise pragmatikten faydalanılacaktır. Pragmatik, bağlama bağlı anlamları ve anlamsal çıkarımları, konuşur ve

dinleyici arasındaki ilişkiyi, konuşurun niyetlerini, konuşma durumuna bağlı dinamik anlamları inceleyen bir disiplindir. İstek kategorisi, semantik bir alan/ bir anlam alanı olarak kurgulanacağı ve anlamlandırma sürecinde konuşur ve dinleyicinin niyetleri, iletişim ortamı, iletişim katılanlarının toplumsal statüsü, durumsal ve toplumsal bağlam vb. pragmatik veriler dikkate alınacağı için, istek işaretleyicileri, morfoloji esaslı çalışmalarda var olandan daha geniş bir çerçevede sunulacaktır. Belirli bir yapıyı, örneğin bir eki ya da bir diziliş biçimini merkeze alıp işlevleri sıralayan yapı odaklı çalışmalardan farklı olarak, anlam ve işlev odaklı; yapısal birimleri isteği karşılayabilirliğine göre sınıflayan; anlamlandırma sürecini konuşur ve dinleyiciden, konuşma durumundan, toplumsal ve durumsal bağlamdan yalıtılmış düşünmeyen bir çalışma amaçlanmaktadır.

Çalışmada, konuşma anından sonrasını ilgilendiren 'istek'ler üzerinde durulacaktır. Bu isteklerin büyük bir kısmı potansiyeldir, yani konuşma anından sonra gerçekleşebilirliği bulunur; bir kısmı ise mevcut gerçeklik algısına göre gerçek dışı olduğu için gerçekleşmeyebilir (*Keşke bir yıldız olsam* vb.). Ancak, isteklerin aktarımı ve öykülenmesi biçiminde olan veya potansiyelliğini yitiren ifadeler (*Buraya gelmek istediğini söylemiş* vb.) yer verilmemiştir. Çalışmada, standart Türkiye Türkçesi yazılı ve sözlü dil verileri kullanılmıştır. Roman ve hikâyelerden elde edilen örneklerin hangi eserlerden alıntılındıkları ve sayfa numarası, sonlarında belirtilmiştir. Sonunda eser adı bulunmayan örneklerse, günlük hayatta farklı iletişim ortamlarından ve görsel medya programlarından derlenmiş standart konuşma dili örnekleridir.

1. İstek Anlam Alanı

Çalışmada kurgulanan şekliyle istek, morfolojik bir paradigma, yarı gramatikal bir yapı ya da bir söylem stratejisi değil; tüm bunlarla ifade bulan bir anlam alanıdır. İstek anlam alanı, iletişim ortamına istek, dilek vb. kip ekleri, istek bildiren kiplik yüklemeler, söylem stratejileri ve parçalar üstü sesbirimlerle çıkan; ancak temelde konuşuru bu birimleri kullanmaya yönelten ya da bu birimlerle ifade bulan anlamsal içerik ya da değerdir. İçerik olarak, günlük hayatta yoğun sosyal ağları paylaşan, mesafeli olmayan insanların birbirlerinden bir şey isterken kullandıkları; emir kadar güçlü olmayan, rica kadar da kibar olmayan istemelerden oluşur. Niyet edilen, tasarlanan, arzu edilen durumları, zaman zaman gerçekleşme olasılığı görece düşen dilekleri veya hayal edilenleri karşılar; ikinci ve üçüncü kişilerde yönlendirici olabildiği için tavsiye, öneri, teklif, nasihat, tembih vb. anlam nüveleriyle de yakın durur.

İstek anlam alanının, kendisini çevreleyen diğer anlam alanlarından, söz gelimi daha üst bir isteme anlam alanı içine birlikte yerleştikleri *emir*, *rica* ve *yalvarmadan* farkı, istemenin derecesi, yönlendiriciliği, nezaket, toplumsal mesafe, toplumsal güç vb. nedenlere izah edilebilir. Söz gelimi isteğin emirden farkı, emrin biri buyurucu diğeri eyleyici olmak üzere en az iki kişili iletişim

ortamında, yapılması istenen bir işin/gerçekleştirilmesi beklenen bir durumun buyurucudan eyleyiciye belirli bir otorite ile dayatılması ve ileri derecede yönlendirici olmasıdır. Emirde buyurucu, eyleyiciden toplumsal veya durumsal nedenlerle görece üstündür. Eyleyiciyi harekete geçiren kendi arzu ve istekleri gibi iç dinamikler değil, buyurucudan ya da buyurucunun temsil ettiği kurumdan kaynaklanan dış dinamiklerdir. Oysa isteğin, emirde olduğu gibi dayatma, otorite ve statüye dayalı güç üstünlüğü, toplumsal mesafe, dış dinamiklerin etkisine bağlı ileri derecede yönlendiricilik vb. ön koşulları yoktur. Bu nedenle eşit güç ve statü ilişkilerinde veya rica edilecek kadar mesafeli olunmayan insanlarla iletişimde sık sık kullanılır ve tercihi sıklıkla toplumsal dayanışma ve yakınlığa işaret eder.

İsteği, semantik odaklı ele alan bir diğer çalışma Johanson 2007b'dir. Çalışmada 'istek' [volition], "Bu kavram talep, rica, direktif, empoze ediciler, yalvarma, uyarı, teşvik, öneri, tavsiye, öğüt, cesaretlendirme, kışkırtma vb.yi içerir" biçiminde tanımlanmış ve istek kategorisinin morfolojik ve analitik olmak üzere iki türlü işaretleyicisinden bahsedilmiştir. Bunlardan morfolojik olanlar sırasıyla *gönüllülük kipi* [voluntative], *istek kipi* [optative] ve *varsayım işaretleyicisi* [hypothetic marker, -sA] olarak verilir. Johanson'un analitik işaretleyiciler başlığında Türkiye Türkçesi için anlattıkları ise -mAk iste-, -mAYI iste- vb. bildirimlerdir. Bu yaklaşım, çalışmamızın morfolojik ve sözlüksel işaretleyiciler bölümünde de benimsenmekle beraber; burada çerçeve, sözdizimsel ve söyleme dayalı işaretleyicileri de içine alacak şekilde genişletilecektir.

2. İstek Anlam Alanının İstek Kipliğiyle İlişkisi

İstek anlam alanı, buradan hareketle kurgulanabilecek bir 'istek kipliği' modeli için de örnek oluşturabilir. Bu noktada kiplik [modality] ve kip [mood] kavramlarını hatırlatmak gerekir. Kiplik, dille ifade edilebilen anlamları inceleyen semantik bir alan; kip ise, kipliğin ifadesini sağlayan, biçimsel açıdan gramatikalleşmiş, genellikle fiil çekim paradigmatlarıyla ifade bulan morfolojik bir kategoridir (ayrıntılar için bk. Bybee&Fleischman, 1995: 2; Palmer, 2001). Kipliğin, kiplerden başka, gramatikal statüleri birbirinden farklı, sözlüksel, söz dizimsel, söyleme dayalı veya bürünsel işaretleyicileri de bulunabilir. Aynı cümle içinde, bu işaretleyicilerden birkaçı, birbirini dışlamadan koordineli biçimde kullanılabilir (Bybee, 1995). İstek anlam alanından hareketle kurgulanacak istek kipliği ise; 'dilbilgisi düzlemine istek bildiren kip ekleri, kiplik yüklemeler, söylem stratejileri ile çıkabilen ve konuşuru bu birimleri kullanmaya yönelten ya da bu birimlerle ifade bulan anlam değeri' biçiminde tarif edilebilir.

3. İstek Anlam Alanının İşaretleyicileri

İsteğin ifadesi, isteği çeşitli anlam ayrımlarıyla karşılayabilen ve birden fazla gramatikal düzeyi ilgilendiren farklı işaretleyicilerle gerçekleşebilmekte; konuşur bu işaretleyicilerden birini ya da birkaçını, isteğinin yönünü,

yönlendiriciliğini, derecesini, gerçekliğini ve gerçekleştirilebilirliğini dikkate alarak tercih edebilmektedir.

3.1. Morfolojik İstek İşaretleyicileri

İstek ifadesinde kullanılan morfolojik işaretleyiciler sırasıyla *gönüllülük kipi*, *istek kipi -A* ve *dilek kipi -sA*'dır. Bu paradigmaların yanı sıra farklı bağlamlarda *-(A/X)r*, *-mAz* ve *-mAlI* ekleri de isteği karşılayabilmektedir.

İstek kipi [optative] (*-A*) istek anlam alanının, standart Türkiye Türkçesi için kullanım alanı dar; işlevleri, başta gönüllülük kipi ve birleşik çekimlerde *-sA* olmak üzere, diğer istek işaretleyicilerince büyük oranda devralınmış bir morfemdir. İstek ekinin standart dilden çekilişi Adamoviç'e göre 1. kişilerde 1600'lü yıllarda başlar ve gerileme en erken 1. en geç 2. kişilerde gerçekleşir (Adamoviç, 1985; Johanson, 2007a). Bugün standart Türkçede dua, ilenme vb. kalıp söz ve deyimler; türkü, mani, halk hikâyesi vb. türler dışarıda tutulursa, söz konusu gerileme süreci, gönüllülük kipi ve görece *-sA* lehine neredeyse tamamlanmış; gönüllülük kipi, istek kipinin bıraktığı işlev sahasını devralabilecek semantik hamleleri büyük oranda gerçekleştirmiştir (İstek kipinin yalnız 1. kişilerde değil, 2. ve 3. kişilerde de gerilediğine ilişkin bkz.: Gülsevin, 1999). Johanson, istek kipinin gönüllülük kipi tarafından devre dışı bırakılması ile ilgili olarak, yeni bir biçimbirimin daha eski bir biçimbirim tarafından sürülmesini hayli ilgi çekici bulur ve bunun dil ilişkileriyle ilgili olabileceğini düşünür. İstek kipi, dil ilişkisi desteği bulduğu Doğu Anadolu ağızlarında, Azeri sahasının etkisiyle, devam ederken, Batı Anadolu'da kullanımdan büyük oranda çekilmiştir (Johanson, 2007a). *-A* istek eki, standart Türkçede tutunduğu kullanımların bir çoğunda olasılık, tahmin, tembih, çıkarım vb. bildirmektedir: *Sen ağzından kaçırmış olmayasın?*, *Bizi görmeyeler veya Bizi görmüş olmayalar* vb. Bir kısmında ise varsayıma veya koşula dayalılık vardır. *Sözün doğrusunu söyle ki dinletebilesin, neyin var ki ne veresin*. Bu ifadelerde *ki*'den sonra *-A* ile işaretlenen bildirim gerçekleşmesi, *ki*'den önceki bildirim gerçekleşmesiyle mümkün olabilir. Ancak daha *ki* öncesi bildirim gerçekleşmiş değildir.

İstek kipi standart Türkçede, *Bunun böyle olacağını bilesin istedim* vb. içe yerleşik cümlelerde, ana cümle yüklemde ve *istiyorum ki bana inanasın* vb. bağlı cümlelerde istek işleviyle, çok yaygın olmasa da kullanılabilir. Bu tür örnekler öneri, öğüt vb. anlamsal sezdirimler de içerebilir (bk. örn. 1, 2 ve 3).

(1) Geride bırakacaklarını, küçük yavrularını bir gözünün önüne getir. Arkandan onlardan başka kimsenin ağlamayacağını *bilesin*. Birkaç gün ah, vah, aslan çocuktu vs. derler, ondan sonra da realite ile baş başa kalırsın. **BP**: 199.

(2) Şimdi niçin sen *yazasın* istiyorum öğrendin mi? Bir kere olsun belkemiğinde dehşet ürpersin diye! **H**: 270.

(3) *İsterim ki senden*

İnancıma âşık *olasın*
 Zindanıma ışık *olasın*
 Yürüyesin gönlümün yollarına
 Sorasın beni sorasın **YÇ**

-sA biçimbirimi gerçekdışı olan ya da normal koşullarda gerçekleşmesi mümkün olmayan istek ve dilekleri (*Bir kuş olsam, uçsam tepelere*), gerçek olup gerçekleştirilebilirliği görece düşük olanları (*Keşke herkes senin gibi ince fikirli olsa*) karşıladığı gibi, ikili/çoklu iletişimde yönlendiriciliği ve empoze derecesi düşük, baskı oluşturmayan, eylemden çok eylemden önceki ‘razı olma’ eşliğine vurgu yapan istek ve beklentileri (*Bu akşam eve biraz erken dönsen.*) karşılar. -sA ile işaretlenen isteklerde açık uçlu bir olabilirlik ya da imkânsızlık vardır. Bu tür isteklerin ontolojik ve gramatikal zamanla ilişkisi de hayli ilginçtir. Tasarlama kiplerine, konuşma zamanıyla eylem zamanı arasındaki *sonralık* ilişkisi nedeniyle atfedilen ‘geleceklik’, -sA hiçbir zaman gerçekleşmeyecek/imkânsız bir eylemi karşılıyorsa neye dönüşmektedir? Hiç gerçekleşmeyecek eylemlerin zamanı var mıdır? Bu tür ifadelerde zaman referansı gelecekle-belirsizlik arasında zayıflamış görünmektedir: *Şu taşındır diyerek Kâbe’yi diksem başına; Keşke bir kuş olsam ben, özgürce uçsam vb.*

-sA’nın -(y)dI ile (-sAydl, ağızlarda ayrıca -Aydl), birleşik çekimli olduğu örneklerse, geçmişte gerçekleşme potansiyeli olduğu hâlde gerçekleşmeyen ya da konuşma anında, geçmişte olmuş olması/olmamış olması arzu edilen isteklerden başka (*Keşke sen de gelseydin, program çok güzeldi vb.*), olabilirliği devam eden isteklerde de izlenebilmektedir: *Sağ salim gelseydi; başına bir şey gelmeden dönseydi, hayırlısıyla şu işi bir bitirseydi vb.* Bu örneklerde, gerçekleştirilebilirliği konusunda bir dizi tereddüt ve endişenin yaşandığı isteklerin ifadesi vardır. Bu örneklerde -(y)dX, geçmişte değil, tereddüt ve kaygı nedeniyle, istenilenin konuşma zamanına/gerçekliğe uzaklığını ya da istenilen olay için kritik noktanın, son sınırın aşılması/olayın tamamlanması olduğunu ifade ediyor görünmektedir.

İstek kategorisini işaretleyen paradigmlar arasına, Tekin, 2003, Adamoviç, 1985 ve Johanson 2007a’da ‘gönüllülük kipi’ [voluntative] adıyla üçüncü bir paradigma daha dâhil edilir. Gönüllülük kipi, Tekin, 2003 ve Adamoviç 1985’te -(y)AyIm (<(A)yIn) ve -(y)Allm (<(A)llm) biçimbirimlerinden oluşan bir kişi-iki sayılı, Johanson 2007a’da -(y)AyIm, -(y)Allm, -sXn ve -sXnlAr’dan oluşan iki kişi-iki sayılı bir paradigma olarak verilir. Bu çalışmada ise üç kişi-iki sayılı tam bir gönüllülük paradigmasından bahsedilecektir. İsteği karşılayan morfolojik işaretleyicilerden biri olan *gönüllülük kipi* [voluntative], üç kişi-iki sayılı tam paradigma ile Türkiye Türkçesi için istek kategorisini karşılayan işaretleyicilerden biri olarak yerini alır. İşlekliginde, istek kipinin [optative] (-A) görece korunduğu durumlar dışında, standart dilden büyük oranda çekilmesiyle açılan işlev sahasının devri etkilidir (Konuya ilişkin bkz.: Adamoviç, 1985, Korkmaz, 2003; Johanson, 2007a). Günlük hayatta gerçekleştirilen bir dizi istek, yönü, derecesi,

gerçekleşebilirliği kendi sınırları içinde ‘değişebilir’ olsa da (bkz.: Aslan-Demir, 2007) gönüllülük kipiyle işaretlenebilmektedir. Gönüllülük kipi, emir kipinin 2., 3. ve çokluk 1. kişileriyle eş görünümüldür. Bu kesişim ilişkisinde teklik 1. kişi daima gönüllülük kipi lehine davranır.

Emir kipi ve gönüllülük kipinin ifade ettikleri, daha genel bir isteme semantik alanının farklı derecelerle ayrılan alt birimleridir ve bu nedenle, aralarındaki asıl fark yükledikleri semantik değer ve derece ile ilgilidir. Emir kipi, buyurucudan eyleyiciye belirli bir otorite ve dayatma ile yönelen, ileri derecede yönlendirici, güçlü ‘sözeylem’ değeri ve yaptırımı olan, toplumsal mesafeyi ya da konuşurun toplumsal veya durumsal statü üstünlüğünü yansıtan iletişim örüntülerinin bulunduğu ortamlardaki istemeleri kodlar; gönüllülük kipinin kodladığı istemelerde ise dayatma, yaptırıcılık, ileri derecede yönlendiricilik vb. ön koşullar yoktur; niyet edilen, tasarlanan, genellikle *gerçekleşebilirliği yüksek, somut istekleri* karşılar. Hatta, “istenir davranışların” niyet etme ve tasarlama gibi düşünsel süreçlerin de tamamlanıp zihinde somutlaştırılarak, harekete geçilmek üzere olanlarını bildirmeye elverişlidir. Gönüllülük kipi ve emir kipi arasında, biçimsel ortaklığa rağmen anlamsal derece ve işlev farkları bulunur (emir-istek tartışmalarıyla ilgili bkz.: Ercilasun, 1995, Korkmaz, 2003).

Gönüllülük Kipi

teklik 1. kişi -(y)AyIm

teklik 2. kişi ø

teklik 3. kişi -sXn

çokluk 1. kişi -(y)Allm

çokluk 2 kişi -(y)Xn(Xz)

çokluk 3. kişi -sXnAr

Emir Kipi

teklik 1. kişi

teklik 2. kişi ø

teklik 3. kişi -sXn

çokluk 1. kişi -(y)Allm¹

çokluk 2 kişi -(y)Xn(Xz)

çokluk 3. kişi -sXnAr

Gönüllülük kipiyle emir kipini ayıran, kökenleri farklı iki ayrı paradigma değil; tersine iki ayrı/ana işlev alanıdır. Aralarında kullanıma bağlı, bağlamla şekillenen, istemenin yönü ve derecesine ilişkin farklar bulunur. Aşağıdaki 4., 5., 6. örnekler paradigmanın emir işlevini, 7., 8., 9., 10. örneklerse istek işlevini göstermektedir:

(4) [Fikriye Hanım arabacıyla konuşuyor]

İki dakika sonra kapıya bir arabanın yanaştığını gördü. Otel hesabımı ödedi ve arabacıya, “Çek Köşke” dedi.

¹ Çokluk birinci kişinin emri kodlamadaki işlevsel durumu teklik birinci kişiden farklıdır. Çokluk birinci kişinin kodladığı temsil ettiği topluluk ‘ben ve sen’den, ‘ben, sen ve o’dan ya da ‘ben ve siz’den oluşabilir. Bu durumda ‘biz’le temsil edilen ya da ‘biz’i temsil eden toplulukta, biri buyurucu diğeri eyleyici olmak üzere, emrin gerektirdiği kişi ilişkisini karşılayabilecek bir potansiyel bulunur. Özetle, biz’i oluşturan kişilerden biri emir verme yetkisine sahipse, biz’in diğeri üyesine/üyelerine emredebilir: [Yöneticiden sekretere] *Ayşe Hanım, bu evrakları derhâl postaya verelim* vb.

GF: 271.

(5) Bunu duyan Gazi, yanında bulunan ordu komutanına:

“*Derhâl Kemalettin Sami Paşayı bulunuz. Trikupis’le birlikte tüm düşman generallerini kesinlikle esir alsın*” dedi.

GF: 201.

(6) [Çıkrıklarına el konan köylü valilik önünde toplanmıştır. Bunu isyan sayan valilik, müdahaleye hazırlanmaktadır. Alay Beyi konuşuyor]

– Şimdi buradan defolacaksınız!

Teğmene emir verdi:

– Bölüğe söyle, *süngü taksın*.

Derhâl zaptiyelerin martinleri ucunda süngüler pırl pırl yanmaya başladı.

ÇD: 111.

krş.

(7) Rıfat Bey’le gazete bayisi Muharrem arasında, kahvede geçen konuşma.

“Otur bir çay iç!” dedim. ...

“Ne oldu sattın mı verdiklerimi?”

“Bir tane bile kalmadı. Birinci sayıdan da on beş tane isterim.”

SAY: 273.

(8) Sonra doktorumuz da bir gün bir şey keşfetmiş gibi bize der ki,

– Dostum sizde nevrasteni var. *Okumayınız, düşünmeyiniz, mükedder olmayınız. Açık havada geziniz. Şehirden uzak yerlerde oturunuz.*

YÖ: 34

(9) Dur Fatmacığım, hele bir kahvemizi içelim, sınırlarımız *yatışsın...*” **ÜK:** 97.

(10) – Yağmur yakın, eli kulağında.

– Sabahkinden daha yüklü geliyor bu sefer.

– *Gelsin*, berekettir.

SY: 215.

-(X/A)r; -mAz ekleri, belirli bağlamlarda *bir işe gönüllü olma, niyetlenme; birinin gönüllü olmasını isteme* vb. (Özsoy-Taylan 1993) istek anlatımlarını da kodlayabilmektedir. -(X/A)r; -mAz morfeplerini istek anlam alanına yaklaştıran; potansiyel olanı, varsayılanı ve yeterliği bildirebilmesidir. İstekler

henüz gerçekleşmeyen; ancak potansiyel olan ya da gerçekleşeceği varsayılan sözeylemlerdir. *-(X/A)r*; *-mAz* ile işaretlenen istek bildirimlerinde, eyleyicinin yapmaya yeterli olduğu ya da yapabileceği varsayılan isteklerin ifadesi vardır. Varsayılan durum, 2. kişilerde dinleyiciye emrivaki ile iletilir: *Sana birkaç senelik maziyi anlatacağım. Dinlersin, üzülmezsin değil mi?* (ayr. bkz.: 11. örnek). Birinci kişilerde ise, konuşur bir işi yapmaya gönüllü ve taliptir: *Bu işi ben hallederim, sen üzülme.*

(11) [Zühre nine torunuyla konuşuyor]

– Alıver şunu oğlanım. Yüzünü yuduğunda *kurularsın*. Beni *hatırlarsın*. Dengin içine sıkıştırıver. “Bir Zühre ninem vardı” *dersin*. Belki kışa çıkmam. Şu küt, kambur hâlimle. Durup bakma öyle. Haydi git oyalan bir yerlerde. Çekilecek tespihlerim var.

Z: 18.

Gereklilik/zorunluluk bildirimini *-mAll* biçimbiriminin en yaygın işlevi olmakla beraber, tek işlevi değildir. *-mAll*'nin morfosemantik içeriği *gereklilik* ve *zorunluluk* kategorilerinin yanı sıra *tahmin*, *çıkarım*, *istek*, *emir* vb. nin ifadesi için de elverişlidir. *-mAll*'nin istek bildirdiği ifadelerde, konuşuru dışarıdan tetikleyen zorlayıcı dinamikler, kanunlar, kurallar, ödev ve sorumluluklar yoktur, tersine kişinin hayalleri, arzuları vb. vardır (Düşük dereceli gerekliliğin istek bildirebileceğine ilişkin bk. Coates, 1983; Corcu, 2003). Olması istenilen, arzu edilen durum, görece düşük gerçekleşme potansiyeli nedeniyle varsayıma dayalıdır.

(12) *Bir evim olmalı.*

Öylesine yükselebilmeli yedi renk düşünceler içinden .

Yıldız yıldız olmalı geceleri

Ve saadetten çatlayabilmeli

Dallardaki tomurcuklar

Bir evim olmalı CD

3.2 Sözlüksel İstek İşaretleyicileri

Sözlüksel işaretleyiciler başlığı altında, istek bildiren *kiplik yüklem*lerden bahsedilecektir. Morfolojik işaretleyicilerle sözlüksel işaretleyicilerin gramatikal statüleri birbirinden farklıdır. İlki gramatikalleşme sürecini tamamlamış birimlerden oluşurken, ikincisi gramatikalleşme süreçleri bakımından daha geridedir (bkz.: Johanson, 2007b, gramatikalleşme süreçleriyle ilgili bkz.: Hopper&Traugott, 1993). Bu nedenle, morfolojik işaretleyicilere ‘kip’ [mood], –burada anlatılacak olan– sözlüksel işaretleyicilere ise ‘kiplik yüklem’ [modal predicate] denilmektedir (Haan, 2005).

3.2.1. İstek Bildiren Kiplik Yüklemeler

İstek bildiren kiplik yüklemeler, isteği leksikal semantikleriyle kodlayabilen sözlüksel birimlerdir. İstek bildirimini için en sık kullanılan yüklemeler *dile-*, *iste-*, *arzu et-*, *arzula-* vb.dir. Bu yüklemelerin kullanıldığı yapılar, yapılması istenilen iş/eylem ve eyleyici yüklem öncesine, yüklem istemine [valency] göre yerleşir: *birinden bir şey iste-*, *birinin bir şey yapmasını iste-*, *bir şey yapmak iste-* vb. (bkz.: Johanson, 2007b). Bu yöntemde, istenilen eylem/iş/nesne kadar *isteme hâlinin aktarımı* da önemlidir: *Ayşe'nin gelmesini istiyorum*. İsteğin kim tarafından gerçekleştirileceği ise *-mA* ekli eylem öncesi isim-fiile iyelik ekiyle ya da *ondan iste-*, *Ayşe'den iste-* vb., dolaylı tümleçlerle aktararak belirtilir.

Morfolojik istek işaretleyicilerinin isteğin derecesi, yönlendiriciliği, gerçekliği ve gerçekleştirilebilirliğini karşılamada farklı yatkinlikler gösterebilmesine paralel eğilimler, uygun leksikal birimin tercihiyle, kısmen kiplik yüklemelerde de izlenebilir. Örneğin *iste-* yüklemi, güçlü ve somut istekleri, *dile-* ve *arzu et-*, *arzula-*, *temenni et-* vb. yüklemeler, gerçekliği ya da gerçekleştirilebilirliği görece düşük, soyut istekleri, *arz et-*, *talep et-* vb. yüklemelerle resmi bağlamlarda somut istekleri karşılama eğilimindedirler: *Seninle görüşmek istiyorum*, *Mutluluklar diliyorum*, *Müvekkilime söz hakkı verilmesini talep ediyorum* vb.

İste-, *dile-*, *arzu et-*, *arzula-* vb. yüklemelerin istek bildirimini için kullanıldığı durumlarda görünüş kategorisi ayrıca önemlidir. Bu tür örneklerde isteğin harekete geçirici [performative] ya da potansiyel olma özelliği, nezaket bildirimine ilişkin özel kullanımlar dışarıda tutulursa, eylemin *sonlanmamış* aspekt-zamanla, tercihen 'sınırlararasılıkla' (aspekte ilişkin bkz.: Johanson, 1994; 2000; Uğurlu, 2003) ifade edildiği ve birinci kişilerle çekimlendiği durumlarda ortaya çıkmaktadır: *Senden ders notlarını istiyorum* krş.: *Dün ondan ders notlarını istedim*.

(13) [Selma Sultan ile babası arasında geçen konuşma]

– Sadede gelelim. Ne istiyorsunuz?

– Şey istiyordum...şey... *Beni Sultanahmet'teki mitinge götürmenizi istiyordum*. SS: 39.

13. örnekte *iste-* yüklemi *-yordum* ile işaretlenip *sonlanmış* aspekt-zaman ile ifade edildiği hâlde potansiyel olma özelliğini yitirmemiş; *geçmişte istiyordum*, *artık istemiyorum* vb. bildirimlerin dışında, hâlâ istenir olan bir eylemi karşılayabilmiştir. Bu tür örneklerde *-DX* ve *-mXş* (*Affedersiniz*, *bir şey sormak istemiştim* vb.) konuşma zamanından önceki bir noktaya yönelmek için değil; konuşma zamanından uzak bir noktaya yönelerek, istenilen işi yapma konusunda dinleyici üzerinde baskı oluşturmamak/negatif nezaket stratejisi oluşturmak için tercih edilmiştir (negatif nezaketle ilgili bkz.: Brown-Levinson, 2004).

3.3 Sözdizimsel İstek İşaretleyicileri

Bu bölümde anlatılacak olan sözdizimsel istek işaretleyicileri, diğer gramatikal düzeylerle ilişkilerine göre *sözdizimi-leksikoloji bağıntılı olanlar*, *sözdizimi-leksikoloji-morfoloji bağıntılı olanlar* ve *diğer sözdizimsel işaretleyiciler* olmak üzere üç grupta değerlendirilecektir.

3.3.1 Sözdizimi-Leksikoloji Bağıntılı Olanlar

İstek anlam alanının ifadesinde, ilgi çekici diziliş özelliğinin yanı sıra, leksikal semantiği istek bildirmeye elverişli sözlüksel bir ögenin de önemli olduğu, bu ikisinin eş güdümüne dayanan işaretleyicilerdir.

3.3.1.1 Bilgi yapısı farklı olan isim cümleleri

Bu tip cümlelerde *özne*, sıklıkla iyelik eki alan ve leksikal semantiği istek bildirmeye elverişli olan *arzum*, *muradım*, *dileğim*, *isteğim*, *temennim* vb. adlardan veya *istediğim*, *arzuladığım*, *dilediğim* vb. fiilimsilerden oluşur. İstenilenin ne olduğuna ilişkin bilgi ise yüklem üzerindedir. *İstenilen* sıklıkla, [-mA+iyelik, -mAk ya da ad] + *ekeylem* biçiminde yüklemleşir. Böylelikle istek aktarımı *özne+adsoylu yüklem* tipi sözdizimsel bir kod üzerinden gerçekleşmiş olur: *Tek istediğim sınıfımı geçmek krş., Sınıfımı geçmek istiyorum.*

(14) Sizden *istediğim*, *toplantının güvenliğini sağlamanızdır.*

(15) *Tek arzum*, kitap etrafındaki tartışmanın benim dışımda ve tamamen gazeteciler arasında *cereyan etmesidir.*

Türkçe cümlelerde yaygın bilgi yapısı *odak+konu* biçimindedir. *Odak* [focus, rheme, comment vb.], cümledeki yeni ya da önemli bilgidir, genellikle vurgulu söylenir; *konu* [topic, theme, old, given vb.] ise cümledeki eski ya da verilen, bilinen, varsayılan bilgidir. *Odak* ve *konu* bir cümlenin bilgi yapısını oluşturur (detaylar için Rooth, 1996; Buring, 1997). *Odak+konu* tipi bilgi yapısında yeni ya da önemli bilgi *özne*, *nesne* ya da *tümleç* üzerinden, *konu* ise *yüklem* üzerinden aktarılır. Türkçe cümlelerde yaygın olan bu bilgi yapısı, burada sözü edilen istek cümlesinde değişir ve istek aktarımı, *istek ifadesi taşıyan bir özne* ve *istenileni bildiren ad soylu yüklem* biçiminde *konu+odak* bilgi yapısıyla gerçekleşir: *Tek istediğim bir an önce evime dönmek.*

3.3.2 Sözdizimi-Leksikoloji-Morfoloji Bağıntılı Olanlar

Bu tür işaretleyiciler, ilgi çekici sözdizimi ve bağımlılılaşma biçimi ile öne çıkan, sözlüksel ve morfolojik istek işaretleyicilerinin düzenini ve organizasyonunu sağlayan gramatikal kod ya da kodlardan oluşmaktadır. Bunlar, *İstiyorum ki çocuklar hiç susmasın*, *dilerim ki yüzünden gülücükler eksik olmasın* vb. istek bildiriminin aynı anda sözdizimi, leksikoloji ve morfoloji olmak üzere birden fazla gramatikal düzeyin işbirliği ile gerçekleştirildiği işaretleyicilerdir.

3.3.2.1 *ki*'li bağı cümleler

İstek bildiriminde kullanılan ilgi çekici sözdizimsel kodlardan biri, Türk cümle tipinden farklı olarak ana unsurun *ki* öncesinde bulunduğu; *ki* sonrası cümlelerin, *ki* öncesi yükleme bağlandığı Hint-Avrupa tipi cümlelerdir: *İstiyorum ki bütün servetinizi sağlığınızda milli müesseselere vasiyet edesiniz* vb. (konunun dil etkileşimiyle ilgili durumu için bkz.: Johanson, 2007b). Bu tip cümleler istek bildirimi için kullanıldığında, *ki*'nin solundaki cümlede *iste-*, *dile-*, *arzu et-* vb. leksikal öğelerden oluşan kiplik yüklem; *ki*'nin sağında ise yüklemi genellikle *gönüllülük kipi* veya *istek kipiyle*, zaman zaman da diğer kip ekleriyle çekimlenmiş bağımlı bir cümle bulunur.

(16) Bu hayvanlara karşı bir merakım var. *İsterim ki* benim bahçemde de *olsun*. Gidip onlara bakayım. İGA: 139.

(17) *İsterim ki* senden
Yılgınlıkta inanç *olasın*
Zulme karşı direnç *olasın*
Gömülesin aşkımın sularına
Göresin beni, *göresin* YÇ

3.3.2.2 -*AsI* + iyelik *var/yok/gel-/tut-*

-*AsI* + iyelik morfepleriyle içe yerleşen bir istek ve isteme hâlinin varlığıyla ilgili bilgi veren *var/yok/gel-/tut-* yüklemelerinin yer aldığı sözdizimsel birlik, isteği karşılayan bir diğer ifade biçimidir: *Çay içesim var, dışarıya çıkasım yok, başımı alıp kaçasım geliyor* vb. Bu yapıda -*AsI*² morfemi, iyelik ekleriyle bütün kişiler için çekimlenebilir ve böylece isteme hâlinin kime ait olduğu ifade edilir: *Gelesim var, gelesin var, gelesi var* vb.

3.3.3 Diğer Sözdizimsel İşaretleyiciler

3.3.3.1 Eksiltili İstek Cümleleri

Eksiltili istek cümlelerinde ne istek bildiren bir kip eki, ne de kiplik yüklem bulunur. Tersine, yüklem olmadığı/eksildiği için istek yüklem öncesi pozisyonundaki öge ile aktarılır. Bu tür istek bildirimlerinde ezgilemenin rolü de önemlidir. Ezgi örüntüsü, eksiltili bir cümlelerin istek ya da istek anlam alanı dışında başka bir semantik değerle, örneğin emir, uyarı, tehdit vb. olarak

² Bugün Türkiye Türkçesi'nde sıfat-fiil işlevi gören -*AsI* morfemi, Eski Anadolu Türkçesi'nde ayrıca *gelecek zaman*, *istek*, *gereklilik* gibi işlevlerle, ana cümle yüklemiyle de çekim işlemine girebilmekteydi (bkz.: Özkan 2000). -*AsI*'nin kip eki olarak kullanılması, Azeri sahasında gereklilik işleviyle devam ederken (*gelesiyem, oxuyasyam*); ek Türkiye Türkçesi'nde dua, beddua (*kahrolası, körolası* vb.) gibi kalıplaşmış ifadeler dışında, yalnız sıfat-fiil işleviyle sınırlanmıştır (bkz.: Johanson, 2007: b). -*AsI* morfeminin yapısına dair bkz.: Korkmaz, 1995.

yorumlanmasında belirleyici olabilmektedir.³ Eksiltili istek cümlelerinin doğru yorumlanmasında bağlamın önemi de büyüktür; ancak bağlam, eksiltilen yüklem dinleyicinin zihninde tamamlanması gibi bir süreçten önce, söz konusu cümlenin emir, gösterme, kızma, uyarı vb. bir dizi yorumlama olasılığı içinde istek olarak yorumlanmasına yardımcı olur. 18. örnekte bir çocuğun kek istemek için söylediği *teyze kek* cümlesi, başka bir bağlamda, örneğin mutfaktan yanık kokuları geliyorsa, uyarı için söylenmiş de olabilir. Benzer biçimde, 19. örnekteki eksiltili *Anne kapı* cümlesi, kapı açıksa kapatılması, kapalıysa açılması yönünde yorumlanabilen bir istek ya da kapı çarpmak üzereyken söylenmiş bir uyarı olabilir. Bu nedenle, eksiltili cümleleri doğru yorumlayabilmek ve konuşurun kastettiği anlama ulaşabilmek için bağlam bilgisine ihtiyaç duyulmaktadır.

(18) –Teyze kek...

– Getiriyorum.

(19) -Anne kapı...

– Tamam yavrum, kapatıyorum.

Yüklem eksiltme istek cümlelerinde de birtakım sınırlılıklar doğurur. Örneğin yüklem eksiltildiği için kişi-sayı kodlaması yapılamaz. Bu durum eksiltili istek cümlesinin teklik-çokluk 1. ve 3. kişilere yönelmemesi, daima hitap edilenle/2. kişiye yönelmesi gibi kullanıma bağlı bir darlığa yol açar.

3.4 Söyleme Dayalı İstek İşaretleyicileri

Bu bölümde anlatılacak olan istek işaretleyicileri, ne istek bildiren bir kip eki, ne de bir kiplik yüklemden oluşur. Tüm bu sayılanlardan daha az gramatikal ya da hiç gramatikal olmayan, ancak istek semantiğini taşıyan ve iletişim ortamına çıkararak söylem stratejileridir. Bu stratejiler, konuşurun isteğini, dinleyiciye bir takım ipuçlarıyla, dolaylı olarak/sezdirecek bildirdiği ifadelerdir: Müzik sesinin kısılmasını isteyen birinin *Başım çok ağrıyor* ya da pencerenin açılmasını isteyen birinin *Burası çok sıcak oldu* demesi gibi. Bu tür bildirimlerin çalışmaya dâhiliyeti ancak pragmatik bir yaklaşımla mümkün olur. Pragmatik, semantiğin dışarıda bıraktığı, bağlama bağlı anlamları ve anlamsal çıkarımları inceler. Pragmatik öncesinde anlamla ilgilenen yegâne alan olan semantik, anlamları tanımlamak, incelemek ve bunları düzenleyen semantik kurallar elde etmekle ilgilenir (Dascal 2003: 12). Ancak anlam, semantiğin inceleme konusu yaptıklarından daha geniş ve değişkendir. Cümlelerin anlamı konuşurun niyetine ve bağlama göre çeşitlenerek değişmekte, semantik teoriler, anlamın bu tür açılımlarını incelemede kimi zaman yetersiz kalmaktadır. Semantiğin henüz dokunmadığı anlam alanları, kısa sürede pragmatik çalışmaların odağı olmuştur (Levinson, 2005).

³ Çalışmaya bürünsel öğeler dâhil edilmediği için istek cümlelerinin ezgi örüntüleri verilmemektedir; ancak bu yönde yapılacak bir çalışmanın önemli veriler sunabileceği de öngörülmektedir.

Pragmatiğin, semantik olarak adlandırılan formal anlambilimden farkı, semantiğin bağlamdan bağımsız, salt simgelerle onların karşılıdığı anlamla ilgilenmesi, pragmatiğin ise dil kullanımına, bağlama, konuşur ile dinleyici arasındaki ilişkiye bağlı bir anlamlandırma süreçlerini içermesidir (Çakır, 2004: 246). Pragmatik, sözcenin potansiyel anlamlarını ilgilendiren dinamik bir süreçtir (Thomas, 1995: 22). Leech pragmatiği “konuşma durumuna bağlı olarak ortaya çıkan anlam” biçiminde ifade eder. Ona göre semantik ve pragmatik arasında çok özel bir sınır vardır. Semantik bir dilde X’in ne anlama geldiği ile ilgilenirken, pragmatik anlam konuşan kişiye göre değişebilir. X ile neyi kastetti? gibi (Trosborg, 1995: 6’dan).

Dilin bir yönü de ifade ettiğimiz cümlelerle, aslında seslendirmedığımız şeyleri de söyleyebilmemizdir (Chierchire&Connell 1990: 188). İsteklerimizi herhangi bir istek sözü kullanmadan da karşımızdakine bildirebiliriz. Bunu sezdirerek yaparız. Sezdirme yoluyla bir şeyler ister, reddeder, onaylar; bunları yaparken ne bir istek, ne bir onay, ne de bir ret sözcüğü kullanırız. Sezdirmeye dayalı isteklerin anlaşılmasında bağlamın rolü oldukça önemlidir. Bağlam, dinleyicinin konuşura dair ön bilgisi, iletişim ortamı, cinsiyet, yaş, eğitim, toplumsal statü vb. unsurlardan oluşur.

Sezdirmeye dayalı istekler, herhangi bir şeyi doğrudan istemek yerine, istenilen eylemi gerçekleştirmeye yönelik teklifin dinleyiciden gelmesinin tercih edildiği iletişim ortamlarında, davranışı gerçekleştirmeye yeterli görülen insana veya insanlara yöneltilmektedir. Aşağıdaki 20. örnekte, istediği kitabı, kütüphanenin referans bölümünde olduğu için alamayan bir asistanın bölüm başkana söyledikleri, 21. örnekte ise evli bir çiftin ziyarete gittiği bir akraba evinde, ev sahibi kadının ağır olduğu için dolabın üzerinden indiremediği fırına binaen söylediği sözler, sezdirme yoluyla yapılan isteklerdir:

(20) Asistan: *Hocam kütüphanede okumak istediğim bir kitap var. Referans bölümünde. Ben alamadım. Referans bölümünden kitap alabilmek için bölüm başkanı ya da profesör olmak gerekiyormuş.*

(21) Kadın: *Ömer işten dönseydi, fırını indirtecektim.*

Erkek: *Ben indiririm yenge.*

SONUÇ

Bu çalışmada, istek anlam alanı betimlenerek, farklı gramatikal statülere sahip istek işaretleyicileri işlevleriyle birlikte anlatılmaya çalışılmıştır. İsteği düzenli olarak karşılayan *gönüllülük* kipi, *-sa* ve *-A*’nın yanı sıra, bağlamsal koşulların elverdiği sürece *-(X/A)r* ve *-mAlI* ekleri de istek bildirebilmektedir. Morfolojik istek işaretleyicileri, isteğin geçekliğini, gerçekleştirilebilirliğini, isteğin derecesini vb. karşılamada birtakım anlam ayrımları da gösterebilirler. Kiplik yüklem, isteği leksikal semantikleriyle ifade edebilen sözlüksel birimlerdir. Sözlüksel

işaretleyicilerin gramatikalleşme düzeyleri morfolojik işaretleyiciler kadar ileri değildir (Johanson, 2007b). Sözdizimsel istek işaretleyicileri, *ki* ile bağımlılaştıran, ilk cümlede *iste-*, *dile-* vb. yüklemelerin, ikinci cümle yükleminde gönüllülük ya da istek kipinin bulunduğu *İstiyorum ki bütün servetinizi sağlığınızda milli müesseselere vasiyet edesiniz* vb. cümleleri; istek ifadesi taşıyan bir özne ve istenilene bildiren ad soylu bir yüklemle *konu+odak* bilgi yapısıyla kurgulanan *Sizden istediğim, bu evrakları yerine ulaştırmanızdır* vb. ifade biçimlerini; *-AsI+iyelik var/yok/gel-/tut-* vb. biçiminde gerçekleşen *Çay içesim var, Başımı alıp kaçasım geliyor* vb. bildirimleri ve eksilteli istek cümlelerini kapsar. İstekler, belirli bir istek eki, istek bildiren bir yüklem vb. kullanılmadan, bağlamsal ipuçları kullanılarak, sezdirme yoluyla da ifade edilebilir. Bu tür istek bildirimlerinde konuşur isteğini, dinleyiciye örtülü olarak iletir.

KAYNAKÇA

Adamoviç, M., (1985), **Konjugationsgeschichte der Türkischen Sprache**, Leiden: E.J. Brill.

Aslan-Demir, S., (2007), “İstek Kipliği, Gerçeklik, Gerçekleştirilebilirlik”, **VII. Uluslararası Dil-Yazın-Değişbilim Sempozyumu Bildirileri**, Konya.

Buring, D., (1997), **The Meaning of Topic and Focus**, Routledge.

Bybee J., Fleischman S., (1995), “An Introductory Essay”, **Modality in Grammar and Discourse**, Amsterdam/Philadelphia: John Benjamin’s, 2-14.

Chierchie, G. & Mc. Connel, S., (1990), **Meaning and Grammar: An Introduction to Semantics**, London: The MIT Press.

Coates, J., (1983), **The semantics of the modal auxiliaries**. London: Croom Helm.

Corcu, D., (2003), **A Linguistic Analysis of Necessity as a Part of the Modal System in Turkish**, Mersin Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi.

Çakır, C., (2004), “Anlamların Bağlam Açısından İncelenmesi: Kökanlambilim ve Altanlambilim”. **Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi**, 24/3: 245-255.

Dascal, M., (2003). **Interperation and Understanding**. Amsterdam-Philadelphia: John Benjamins.

Ercilasun, A. B., (1995), “Türkçede Emir ve İstek Kipi”, **Türk Gramerinin Sorunları I**, Ankara: TDK.

Gülsevin, G., (1999), “Eski Türkiye Türkçesi’nde İstek Kipi Üzerine”, **TDK-Fransız Anadolu Araştırmaları Enstitüsü, Osmanlı Öncesi: Eski Türkiye Türkçesi Toplantısı**, İstanbul.

Haan, F. (2005). "Typological Approaches to Modality", in **Modality**. W. Frawley (ed). Berlin: Mouton de Gruyter.

Hopper, J.P, E. Traugott, (1993), **Grammaticalization**, Cambridge University Press.

Johanson, L., (1994), "Türkeitürkische Aspektotempora", R. Thieroff/J. Ballweg (eds.), **Tensesystems in European languages**, Tübingen: Linguistische Arbeiten 308, 247-266.

-----, (2000), "Viewpoint operators in European Languages" In: Dahl, Östen (ed.) **Tense and aspect in the languages of Europe**. Berlin & New York: Mouton de Gruyter. 27-187.

-----, (2007a/ baskıda), "Diskontinuität in der Entwicklung des Türkischen: Anstieg und Niedergang des Osmanischen Optativs."

-----, (2007/b baskıda), "Contact-induced renewal of Turkic modal expressions of volition, necessity and possibility."

Karahan, L., (1996), **Anadolu Ağızlarının Sınıflandırılması**, Ankara: TDK.

Korkmaz, Z., (1995), **Türk Dili Üzerine Araştırmalar I**, Ankara: TDK.

-----, (2003), **Türkiye Türkçesi Grameri: Şekil Bilgisi**, Ankara: TDK.

Levinson, S. C., (2005), **Pragmatics**, Cambridge: Cambridge University Press.

Levinson, S. C., Brown, - P., (2004), **Politeness: Some universals in language usage**, Cambridge University Press.

Özkan, M., (2000), **Türk Dilinin Gelişme Alanları ve Eski Anadolu Türkçesi**, İstanbul: Filiz.

Özsoy, S., Taylan E., (1993), "Türkçede Bazı Kiplik Biçimlerin Öğretimi Üzerine", **VII. Dilbilim Kurultayı Bildirileri**, Ankara.

Palmer, F. R., (2001), **Mood and Modality, Cambridge Textbooks in Linguistics**, 2nd. Edition, Cambridge University Press.

Rooth, M., (1996), "Focus", in **The Handbook of Contemporary Semantic Theory**, Shalom Lappin (ed.), Oxford: Blackwell.

Tekin, T., (2003), **Orhon Türkçesi Grameri**, TDAD:

Uğurlu, M., (2003), "Türkiye Türkçesi'nde Bakış (aspectotempora)", **Türkbilig** 2003/5: 124-133.

ÖRNEKLERİN ALINDIĞI KAYNAKLAR

BP: Bay Pipo, Soner Yalçın vd, <http://books.google.com/>

CD: Cebidelik Düşünceler, Halit Gezen, <http://www.sakaryagazetesi.com.tr/yazi.asp?id=4005&yazar=1>

ÇD: Çıkrıklar Durunca, Sadri Ertem, İstanbul: Otopsi Yay., 2001.

GF: Gazi ve Fikriye, Hıfzı Topuz, Remzi Kitapevi, 2001.

H: Huzur, Ahmet Hamdi Tanpınar, <http://books.google.com/>

İGK: *İki Genç Kızın Romant*, Perihan Maden, Everest Yay., 2002.

SAY: Sarı Yazma, Çınar Yay., 1999.

SS: Saraydan Sürgüne, Kenize Murat, İsis, 1990.

SY: Susuz Yaz, Necati Cumalı, Cumhuriyet Kitapları, 2005.

ÜK: Üç Kadın, Peride Celal Remzi Kitabevi, 1987.

YÇ: Yürek Çağrısı, Adnan Yücel, http://www.siirgen.org/siir/a/adnan_yucel/yurek_cagrisi.htm

YÖ: Yüksek Ökçeler, Ömer Seyfettin, Ankara: Bilgi, 1992.

Z: Zor, Sevinç Çokum, Türk Edebiyatı Vakfı Yayınları, 1978.

“DİLBİLGİSELLEŞME” TERİMİ ÜZERİNE

DEMİRCİ, Kerim
TÜRKİYE/TURCIYA

ÖZET

Artzamanlı bakış açısından, dildeki değişimin bir ürünü olan “dilbilgiselleşme”, genel olarak sözlükbirimlerin ve bazı dilsel yapıların başka biçimbirime dönüşmesi olarak tanımlanmaktadır. Zaman içerisinde belli şartlarda ve oranlarda değişime uğrayan isim ve fiil gibi kimi bağımsız biçimbirimler uzun bir süreç sonunda zaman eki/kiyi, durum eki, yardımcı fiil, edat, bağlaç vb. olarak yeni dilbilgisel işlevler üstlenmek suretiyle semantik altyapıları morfolojik veya leksikal unsurlarla doldurma yoluna giderler. Bir yandan bir tür fosilleşme sayılan bu oluşum meydana gelirken öte yandan aynı ad ve eylemler çoğunlukla bağımsız olarak esas işlevlerini de devam ettirmektedirler. Genetik akrabalığa bağlı olmaksızın birçok dilde görülen bu özellik Türkçede de farklı biçimlerde görülmektedir. Bu yazının amacı, bir anlamda dilin ihtiyaç giderme yöntemi sayabileceğimiz “dilbilgiselleşmeyi” içeriği, bazı türleri ve nedenleri bakımından ele alıp genel hatlarıyla incelemektir. Ayrıca, yön olarak daha çok bağımsız biçimbirimlerden bağımlı biçimlere dönüşme şeklinde görülen "dilbilgiselleşmenin" ters yönde hareket eden bazı istisnaları da incelenecektir.

Anahtar Kelimeler: Dilbilgiselleşme, aynı anda var olma, artzaman, eşzaman, dilbilgiselleşmede yön, kelimeleşme.

ABSTRACT

“Grammaticalisation”: An Overview

“Grammaticalisation”, from a diachronic standpoint, is commonly defined as part of the natural change process in language where various lexical items and linguistic elements under certain circumstances turn into different forms to serve grammatical functions. Over a substantial amount of time, some free morphemes such as nouns and verbs obtain new grammatical tasks becoming modals, case markers, auxiliary verbs, postpositions, connectives etc. On the one hand, while this change process is taking place, the same nouns and verbs continue to function as free morphemes keeping their original linguistic meanings and assignments intact, on the other. “Grammaticalisation” can also be considered as the formation of new morphological forms to represent some semantic structures that lack morphologic and phonetic representation at the surface. This process is observed in several languages worldwide independent of their genetic affinity; therefore, Turkish observes it in various forms as well. The aim of this study is to identify

the contents and some forms of “Grammaticalisation” both in Turkish and some other world languages.

Key Words: “Grammaticalisation”, coexistence, diachronic, synchronic, direction in grammaticalisation, lexicalization.

GİRİŞ

Farklı dillerde görülen dilbilgiselleşme, modern dilbilim kitaplarında bazen semantik bazen sentaktik değişim başlıkları altında anlatılan bir değişim sürecinin adıdır. Tarihi dilbilim çalışmalarında sıkça kullanılsa da Türkçede *terim olarak* yeterince yaygın değildir. Bu yazıda, Batı dillerinden Almancada *Grammatikalisierung*, Fransızcada *Grammaticalisation*, İngilizcede *Grammaticalisation* vb. ile adlandırılan ve ‘gramerleşme’ olarak da adlandırabileceğimiz bu dil olayı için ‘dilbilgiselleşme’ terimini tercih edeceğiz (bkz.: Vardar, 2002: 72). “Dilbilgiselleşme” terimi açıklanırken konu ve anlatılan örnekler dilbilgisine uygunluk (gramer açısından doğruluk) veya uygun olmama (yanlışlık) esasına göre değil dilbilgisel işlev/görev esasına göre ele alınacaktır.

Terim Olarak Ortaya Çıkışı ve Tanımı

Dilbilgiselleşmenin dilbilimsel bir terim olarak kullanılmaya başlanması, Hint-Avrupa dilleri uzmanı ve bir zamanlar Saussure’ün öğrencisi olan Fransız Antonie Meillet’e dayandırılmaktadır (Campbell, 1999: 238; Hopper and Traugott, 2000: 18). Meillet bir yazısında dilbilgiselleşmeyi “eskiden bağımsız olan bir kelimenin dilbilgisel bir karakter yüklenmesi” olarak tarif etmiştir “L’attribution du caractère grammatical à un mot jadis autonome” (1912: 130-148). Meillet’in bu fikrinin temel kaynaklarından biri Alman düşünür Wilhelm von Humboldt (1767-1835) öteki ise yine bir Alman gramerci Georg von der Gabelentz’dir (1840-1893). Bu iki bilim adamının aşağıda kısaca anlatılacak olan görüşleri dilbilgiselleşme teriminin fikrinsel altyapısını hazırlamıştır.

W. von Humboldt, “Dilbilgisel Yapıların Doğuşu ve Bu Yapıların Düşüncenin Evrimine Etkileri” adlı yazısında gramerin belli aşamalar sonunda ortaya çıktığını savunur. Bir başka deyişle bu düşünce, dillerin sadece somut fikirleri ifade edebilen basit bir seviyeden başlayıp şu anki gelişmiş dilbilgisel seviyeye doğru bir evrim yaşadığını öne sürer. Humboldt’a göre bu değişim süreci dört kademedeyi gerçekleştirir. İlk kademedeyi, anlatılan şeyler işaret edilir, somut nesnelere ve bunların ilişkileri konuşma esnasında açık olarak ifade edilmez, ancak dinleyici bunu çıkarım yoluyla anlamalıdır. Buna ‘pragmatik’ safha denebilir ki bu dilin ilkel safhası mahiyetindedir. İkinci adımda anlatımda bir düzen/sıra gelişir. Objelerin devamlı kullanılması belirli bir kelime sıralamasının doğmasına sebep olur. Bu safhaya ‘sözdizimsel’ safha denebilir. Buna paralel olarak bu süreçte kelimeler kendi gösterdikleri anlamlarının dışında farklı işlevler yüklenme eğilimine de başlarlar. Üçüncü aşamada ise farklı işlevler üstlenen kelimeler önceden gösterdikleri anlamsal fonksiyondan bir hayli uzaklaşırlar. Böylece konuşmada/

ifadede, hem ana kelimeler hem de ilgi kuran kelimeler ortaya çıkmış olur. Dilbilgisel anlamda eklerin ve köklerin ortaya çıkışı bu devreye tekabül eder. ‘Biçimbilimsel’ aşama denilebilecek dördüncü safhada dildeki ekler ve kökler yapısal ve işlevsel belirginlik kazanır. Bu aşamada, oluşan morfolojik birimlerin kullanılmasıyla yeni kelimeler meydana getirmek/türetmek mümkündür. Humboldt sonraları kültürel bağlamda ele aldığı insan dillerinin oluşumunu belirtilen bu süreç ile izah etmiştir. Günümüzde dil tipolojisinde kullanılan *yalınlayan*, *eklemeli* ve *bükünlü* (Eker, 2005: 334) dil yaklaşımları Humboldt’un bu dört aşamalı izahına dayansa da (Hopper and Traugott, 2000: 18-21) onun bu yaklaşımını birçok dilin tasnif ölçütü olarak değil, bir dilin uğradığı değişim süreci olarak algılamak gerekir.

On dokuzuncu yüzyılın sonuna doğru dilbilgiselleşme üzerine yapılan çalışmalar bu işin adının konması dışında, bir gelenek oluşturacak sayıya ulaşır. Tam bir adlandırma yapmasa da, dilbilgiselleşmenin tasvirini yapan ve tanımına kapsamlı bir şekilde ışık tutanlardan biri de yukarıda bahsettiğimiz Alman Georg von der Gabelentz’dir. Gabelentz (1891: 241) okurlarından, dilbilimsel yapıları, diğer insanlar iş bulma kuyruğunda beklerken kendileri işe alınan, terfi ettirilen, yarım maaşlı olarak çalıştırılan ve sonunda emekli edilen devlet memurları şeklinde tahayyül etmelerini ister. Bir memurun emekli edilmesi gibi dildeki yapılar da ‘zayıflar’ (verblassen), renkleri ‘solar’ (verbleichen), bundan dolayı yeniden boyanmaları gerekir. Daha kötüsü, bu yapılar ölebilir ve canları çıkmış bir hâlde ‘mumyalanarak’ cesetler hâlinde saklanırlar (1891: 242). Bu benzetmeyle olayı bir süreç olarak niteleyen Gabelentz dilbilgiselleşmenin iki eğilimin sonucu olduğunu belirtir. Birincisi dildeki telaffuz kolaylığına kaçma eğilimi, ikincisi ise farklılık yaratma eğilimidir. Telaffuzdaki rahatlıklar kelimelerde ses yıpranmalarını ortaya çıkarırken kelimenin yeni telaffuzu ile eskisi arasındaki değişme zamanla anlam farklarını beraberinde getirir. Bunun neticesinde ses yapısı değişen kelime yeni işlevler yüklenir. Anttila’ya göre (1989: 149) dilbilgiselleşme aslında -sınırları bazen karışsa da- bir dilin grameri ve sözvarlığı arasında temelde var olan farkın bir göstergesidir. Geleneksel olarak, bazı kesişme noktalarının olmasıyla birlikte gramer ve sözvarlığı ayrı iki alan olarak algılanmaktadır. Sözvarlığı kuralları göstermezken gramer, kuralları temsil eder. Sözvarlığından alınan bir kelimenin anlam alanının sınırlandırılması zamanla kelimenin temel anlamının tamamen kaybolmasına sebep olabilmektedir. Eklemeli dillerin çekim ekleri çoğunlukla bu yolla, yani bağımsız kelimelerin eklenmesiyle oluşmuştur. Yukarıda bahsettiğimiz ‘zayıflama’ ve ‘solma’ gibi bakış açısını Lyle Campbell (1999: 238) daha bilimsel terimler kullanarak dilbilgiselleşmenin *semantik zayıflama* ve *fonolojik yıpranma* olduğunu belirtir. Bundan dolayı Heine ve Reh (1984: 15) dilbilgiselleşmeyi semantik karmaşıklığın, pragmatik önemin, sentaktik özgürlüğün ve fonetik özün kaybolduğu bir evrim olarak tarif eder. Bu yaklaşımlar, aslında dilbilgiselleşme olayının ana çizgilerini teşkil eder. Buradan yola çıkarak dilbilgiselleşmenin ne anlama geldiğine bakalım.

Antonie Meillet'in terimi kullanmaya başlamasından sonra dilbilgiselleşme birçok dilci tarafından tanımlanmıştır. Türk dilbilimci Berke Vardar, dilbilgiselleşmeyi "dilim evrim süreci içinde bir sözlükbirimin biçimbirime dönüşmesi" (Vardar, 2002: 72) şeklinde tarif eder. Batılı kaynaklarda da (Matthews, 1997: 151; Campbell, 1999: 238; Anttila, 1989: 149; Trask, 1996: 143; O'Grady, Dobrovolsky and Aronof, 1997: 676) benzer tanımlar yapılmaktadır. Kristen Malmkjaer de aynı tanımları yapmaktadır, fakat *piçin* (pidgin) ve *kreol* (creol) dillerini anlatırken piçinlerin oluşup oturması sürecini dilbilgiselleşme örneği olarak gösterir (Malmkjaer, 1996: 88). Tüm bu tanım ve tasvirleri özetlemek gerekirse dilbilgiselleşme, dillerdeki bazı kelimelerin büyük bir ölçüde gerçek anlamlarını kaybedip yapısal olarak fosilleşmeleri¹/kalıplaşmaları, dilde semantik görevden ziyade dilbilgisel işlev yüklenmeleri demektir. Aşağıda belirtileceği üzere, bazı sözcüklerin ekleşmedikleri hâlde dilbilgisel adlandırma yönüyle ad/işlev değiştirmeleri de bir anlamda dilbilgiselleşme olarak kabul edilmelidir.

Farklı Dilbilgiselleşme Örnekleri

Bir değişim süreci olan dilbilgiselleşme birçok dünya dilinde farklı oranlarda ve değişik biçimlerde kendini gösterir. Birden çok oluşum yolu olan dilbilgiselleşmeyi yalnız kelimelerin ekleşmesi² olarak algılamamak gerekir. Örneğin, bazı bağımsız biçimbirimler ek hâline gelip sonradan sesbirimleşirken bazıları yardımcı fiil, kip, edat, bağlaç, belgisiz zamir vs. işlevleri kazanırlar. Bu bölümde Türkçede ve değişik dillerde görülen yeni işlevler kazanmış farklı dilbilgiselleşme örnekleri incelenecektir. Birçok dilde birden fazla dilbilgiselleşme örneği bulunduğu için burada seçilen örnekler de aynı türde olmayıp çeşitlilik arz etmektedir.

Türk lehçelerinde tasvir fiiller olarak adlandırılan bazı yardımcı fiillerin işlevleri bir dilbilgiselleşme sürecini gösterir. Türkiye Türkçesi'nde en bilinen dilbilgiselleşme örneği şimdiki zaman eki olarak kullanılan ve devam etme bakış³ (aspekt) sergileyen *-yor* morfemidir.

¹ Dilbilgiselleşmeyi bir süreç olarak anlatırken fosilleşme veya kalıplaşma gibi ifadelerin kullanılması bir çelişki olarak algılanabilir. Bazı durumlarda işlev değişikliği olduktan sonra ses değişikliği devam edebilir. Örneğin İngilizce *will* kelimesi *istemek* anlamından gelecek zaman kipi görevine geçtiğinde işlev değişikliği tamamlanmıştır fakat ses değişikliği devam etmiştir. *I will* ʔ *I'll*. Türkçe *yori->yor->yo* örneği de aslında bir işlev fosilleşmesi olarak algılanmalıdır. *En az çaba yasasıyla will* fiilini *ll* yapan *yürü* fiilini konuşma dilinde *-yo* hâline sokan ana dil konuşucusunun fonetik yıpratmayı nerede durduracağını kestirmek oldukça zordur.

² Lyle Campbell (1999: 239-240) sayıları oldukça fazla olan dilbilgiselleşme türlerinin en sık görülen otuz farklı türünü kitabında gösterir. Ancak bu yazı dilbilgiselleşme terimini genel olarak ele aldığı için türler konusu ayrıntılı bir biçimde işlenmeyecektir.

³ "Aspektotempora" adlı yazısına bakınız: Demir, Nurettin ve Emine Yılmaz (2003), **Türk Dili El Kitabı**, Ankara: Grafiker. 246-258; **Türkbilim** 2003/5: 124-133. L. Johanson, (1971), **Vorstudien zu einer Beschreibung des Türkkeitürkischen Aspektsystems**, Uppsala: Acta Universitatis Upsaliensis, **Studia Turcica Upsaliensia**, 1.

*yaz-a yorı-r

yaz-ZARF FİİL yürü-GENİŞ Z.3.TŞ (Johanson 1995: 316).

Bu morfemin *yürü-* fiilinin ses ve anlam erozyonu sonucu ekleştiği kabul edilir⁴. Modern Türk lehçelerinin çoğunda (Karaçay, Kırgız, Kazak, Uygur, Özbek vs.) *dur-*, *otur-*, *yür-* ve *yat-* gibi fiiller ekleşmedikleri hâlde şimdiki zaman ve devamlılık bildiren gramer yapıları olarak kullanılmaktadırlar. Bu kullanımlara bakılınca, Türkçedeki *-yor* ekinin *yürü-* eyleminden gelmiş olabileceği gayet makul görünmektedir. Türkiye Türkçesi'nde dilbilgiselleşme sürecini tamamlamış olan *-yor* Türkmen Türkçesi'nde iki durumu bir arada yaşamaktadır. Birleşik fiil yapılarında ikinci fiil olarak kullanılan *yürü-* fiili de, ekleşmiş *-yAr* (*-yār*, *-yār*) morfemi de şimdiki zaman işlevi görmektedir.⁵ Kazak Türkçesi'nde ise ekleşmeye rastlanmaz, *cür-* fiili yardımcı fiil olarak zaman ve görünüş görevi üstlenir.

Türkiye Türkçesi *yorı-* [bağımsız morfem] > *-yor* [bağımlı morfem]

Türkmen Türkçesi *yör-* [bağımsız morfem] > *-yAr* [bağımlı morfem]

Kazak Türkçesi *cür-* [bağımsız morfem] > *cür-* [bağımlı morfem işlevli yardımcı fiil] (Demirci, 2006: 49).

Bu örnekte *yürü-* fiili bir süreç olan dilbilgiselleşmeyi farklı evrelerde yaşayıp yansıtmaktadır. Orhun abidelerinde de ekleşmenin olduğu göze çarpar. Dolayısıyla *yürü-* fiilindeki dilbilgiselleşmenin Türk dillerindeki yazıya geçme sürecinden çok önce başladığı söylenebilir.

Anta qalmiş yir sayu qop torı ölü yorıyur ärtig

Orda, geri kalanlarla her yere hep zayıflayarak, ölerек yürüyordun' [Kül Tigin Güney 9] (Tekin, 1968: 232).

Taşra yorıyur tiyin kü aşıdip balıqdağı tağıqmış, tağdağı inmiş, tirilip yetmiş är bolmiş.

'Dışarı yürüyor diye ses işitip, şehirdekiler dağa çıkmış, dağdakiler inmiş, toplanıp yetmiş er olmuş' [Kül Tigin Doğu 12] (Tekin, 1968: 265).

⁴ Geniş zaman eki *-(a)r/-(I)r'*ın da *yürü-* fiilinden geldiği tartışması vardır. Kuznetsov'a göre, *yor-/yürü-* fiilinin hareket bildiren fiillere takılarak ilkin –ve uzun zaman- yardımcı fiil olarak kullanılmış olabileceği, *kel-*, *ket-*, *bar-*, *in-*, *çık-* gibi fiillere bağlandıktan sonra 'yarı yardımcı fiil' olmaktan çıkıp tam 'yardımcı fiil' hâline gelip başka fiillere de katılmaya başlamış olacağı düşünülmür. Geniş zamanla gelecek zaman eki çok sonradan ortaya çıkmıştır (Kuznetsov, 1997: 207).

⁵ Türkmencede sadece *yürü-* fiili değil farklı fiiller de ekleşmedikleri hâlde zaman bildirirler. *alıp yör* 'alıyor', *okāp yörüs* 'okuyoruz', *alıp otur* 'alıyor', *gelip yatır* 'geliyor' (Buran ve Alkaya, 2001: 86).

Bazı Türk lehçelerinde (Türkçe, Azerice) *bil-* fiilinin, bazılarında (Kazak, Kırgız, Özbek, Uygur vs.) *al-*, bazılarında (Kumuk, Oryat) *bol-* fiilinin sözlük anlamından sıyrılarak *yeterlik* yerine kullanılmaları dilbilgiselleşme örneğidir. Birleşik fiil yapılarında ikinci fiilin yardımcı fiil olarak dilbilgiselleşmesi Hint-Aryan dillerinde de büyük bir yer tutar; *gitmek, vermek, almak, atmak, vurmak, salmak, uyanmak, gelmek, oturmak, düşmek* vs. (Hopper and Traugott, 2000: 109) gibi fiiller ekleşmemiş fakat dilbilgiselleşmiş kelimelerdir.

<i>Main</i>	<i>gaanaa</i>	<i>gaa</i>	<i>letaa</i>	<i>huuŋ</i>	
Ben	şarkı	söyle-	al-		1. TŞ
‘Ben şarkı söyleyebilirim’					

<i>Main</i>	<i>Hindi</i>	<i>bol</i>	<i>letaa</i>	<i>huuŋ</i>	
Ben	Hintçe	konuş-	al-		1. TŞ
‘Ben Hintçe konuşabilirim’					

<i>Main</i>	<i>Hindustani</i>	<i>khaanaa</i>	<i>pakaa</i>	<i>letaa</i>	<i>huuŋ</i>	
Ben	Hindistan	yemek	pişir-	al-		1. TŞ
‘Ben Hint yemekleri pişirebilirim’ (Demirci, 2006: 105).						

Türkçede dilbilgiselleşmenin diğer örnekleri ise ek fiilin oluşumu olarak gösterilir. Ek fiil olarak kullanılan *-Im, -sIn, -Iz* vs. gibi eklerin şahıs zamirlerinden, *-Dir* ekinin *tur-* fiilinin geniş zaman çekiminden ve *imek (i-)* fiilinin *er-* ‘olmak’ fiilinden geldiği bilinir (Demir ve Yılmaz 2003: 170, 186; Atabay-Kutluk ve Özel, 1984: 215-216; Eker, 2005: 373).

er- > i-

tur-ur > -Dir

bän türk bän ‘ben türk-üm’

edgü er-ür men ‘iyi-y-im’

sän türk sän ‘sen türk-sün’

edgü er-ür sen ‘iyi -sin’

edgü tur-ur ‘iyi-dir’

Standart Türkçe’de fonetik olarak fazla görülmeyen *i-* fiili (ekfiil) Demir ve Yılmaz’ın belirttiğine göre Trabzon ağızlarında hâlen yaşamaktadır: *insan i-yuk* ‘insanız’ (Demir ve Yılmaz, 2003: 186).

Bazı batı dillerine baktığımızda oldukça önemli bazı dil unsurlarının dilbilgiselleşme yoluyla oluştuğunu görürüz. İngilizce, Roman dilleri (Fransızca, İspanyolca, İtalyanca, Portekizce, Romence) ve Yunanca gibi bazı Avrupa

dillerinde genel bir eğilim olarak gelecek zaman ekleri/kipleri bağımsız sözcüklerin ses veya işlev değiştirmeleri sonucunda dilbilgiselleşmişlerdir. İngilizcedeki en belirgin örnekler *will* ve *go* fiilleridir. Biri *istemek* (*will*), öteki *gitmek* (*go*) anlamındaki bu fiillerden *will* genel anlamda bir gelecek zaman kipi olurken *go* ise yakın gelecek için kullanılan bir kiptir (Campbell, 1999: 238-239).

If you will ‘Eğer istersen’ (fiil), *I will sleep/I’ll sleep* ‘Uyuyacağım’ (kip)

I am going to school ‘Ben okula gidiyorum’ (fiil), *I am going to eat/I am gonna eat* ‘Yiyeceğim’ (kip)

Modern Yunancada gelecek zaman eki olan *tha*, Klasik Yunancada ‘istemek’ anlamındaki *thélei* kelimesinin şekil, anlam ve işlev değiştirmiş hâlidir (Campbell, 1999: 238-239). R. L. Trask birçok dilde *go* ‘gitmek’, *come* ‘gelmek’, *want* ‘istemek’ ve *must* ‘mecbur olmak’ fiillerinin sıkça gelecek zaman eki/kipli olarak kullanılır hâle geldiklerini söyler. Benzer bir şekilde, aşağıdaki tablo *habeo* ‘sahip olmak’ fiilinin Latince’den İspanyolcaya geçerken eklenerek gelecek zaman morfemi olduğunu göstermektedir (Trask, 1996: 144-145):

Latince

İspanyolca

Cantare habeo

Cantaré ‘Şarkı söyleyeceğim’

Cantare habes

Cantarás ‘Sen şarkı söyleyeceksin’

Cantare habet

Cantará ‘O şarkı söyleyecek’

Cantare habemus

Cantaremos ‘Biz şarkı söyleyeceğiz’

Cantare habetis

Cantarís ‘Siz şarkı söyleyeceksiniz’

Cantare habent

Cantarán ‘Onlar şarkı söyleyecekler’

Aynı gelişme Fransızca birinci tekil şahıs çekimi için *Cantare habeo* > *chant-e-r-ai* ‘Şarkı söyleyeceğim’ yolunu izlemiştir (Hopper and Traugott, 2000: 44).

Farklı dillerde önceden değişik anlamlara sahip olan birçok kelime günümüzde yeni anlamlar ve işlevler üstlenmiş ekler olarak dilde yerlerini almışlardır:

Bir Ural dili olan Macarcada *bél* adı ‘iç, öz, çekirdek’ yönelme bildiren *-be* eki durumuna gelmiştir. Fincede bir ad olan *keralla* ‘zamanında, sırasında’ eklenerek *-ke* olmuştur ve ‘ile’ anlamı katar. Fince *vuosi* ‘yıl, sene’ > *-uus* (ör. *uut-uus* ‘yenilik’). Eski İngilizce, *hād* ‘durum, özellik’ > *-hood* ‘-lik’ (*motherhood* ‘annelik’), *līc* ‘vücut, şekil’ > *-ly* ‘-ce/-ca’ (*nicely* ‘güzelce’); Fransızca, *mente* ‘fikir’ > *-ment* örnekleri eklenmeyi göstermektedirler (Anttila, 1989: 149-150).

Önemli örneklerden biri de İngilizce ‘lets’ (haydi) ifadesidir. *let* ‘izin vermek, bırakmak’ ve *us* ‘biz, bize, bizi’ kelimelerinden oluşan *let’s* yapısı çoğunlukla dilbilgiselleşerek içerisindeki *us* ibaresinin kelime (*let*) *us* > (*let*)’s ek > (*lets*)

s fonem yolunu izlemesiyle farklı anlam ve işlevler yüklenir. Normalde birinci şahıs(lar) için kullanılması gereken bu kalıp *Lets you and him fight* ‘Hadi sen ve o kavga edin’, *Lets you go first, then if we have any money left I’ll go* ‘Hadi önce sen git, eğer paramız kalırsa ben de giderim.’, *Lets wash your hands* ‘Hadi ellerini yıka’ gibi örneklerde birinci şahıs(lar)dan sıyrılmıştır (Hopper and Traugott, 2000: 10-14).

Buraya kadar verdiğimiz örneklerin dışında İngilizcedeki birçok gramer kalıbı bağımsız biçimbirimlerin işlev değiştirmesi sonucu ortaya çıkmıştır. Dilbilgiselleşen *have, be, wish, need, make, ought* (< *owe* ‘borcu olmak’ fiilinin ikinci hali) vs. İngilizce zamanların ve kiplerin ana unsurlarındandır. Hopper ve Traugott’ın aktardığına göre Lightfoot (1982: 159) şu anda zaman ve kip bildiren *can, could, may, might, must, shall, should, will, would, do, did*’in Eski İngilizcede tıpkı bir fiil gibi hareket ettiklerini bildirir (Hopper and Traugott 2000: 46-47).

Standart dillerin bazı konuşma grupları tarafından bozulmasıyla/ değiştirilmesiyle kimi dil yapıları yeni dilbilgisel işlevler kazanabilirler. Esasen piçin ve kreoller bir anlamda bu yolla oluşturulan basitleştirilmiş toplama dillerdir. Piçin olup olmadığı tartışma konusu olan *Zenci İngilizcesi*’nde dilbilgiselleşme sayılabilecek gelişmeler olmuştur. Amerika’da yaşayan siyahların kullandıkları bazı dil unsurları dilbilgisel bir tutarlılık kazanarak gramer işlevleri üstlenmişlerdir. *Olmak/bulunmak* anlamındaki *be* fiili buna bir örnektir. Siyah İngilizcesinde *John be happy* cümlesi standart İngilizcede *John is always happy* ‘John her zaman mutludur’ şeklindedir (Fromkin and Romdan, 1993: 290). Bir başka deyişle *be* ‘olmak’ fiili, *always* ‘daima, her zaman’ zarfı durumuna geçerek hem anlam hem işlev değişikliğine uğramıştır. Buna da bir tür dilbilgiselleşme demek yanlış olmasa gerek. Benzer bir durum Türkçenin Kıbrıs ağızlarında görülür. Birleşik zamanlı fiillerin yapısında yer alan veya bildirme unsuru olan *imiş* Türkçede rastlanmayan bir ekleşme sergiler. Kıbrıs ağızlarında *imiş*, genel Türkçede olduğu gibi yüklem bir parçası olarak yüklemden sonra değil, cümle başında veya cümlenin başka bir unsurundan sonra gelebilir. Aşağıdaki örneklerde *imiş* hem sentaktik hem de semantik farklılıklar gösterir:

Kıbrıs Türkçesi

Miş sonunda aşkı ilan etdi

Miş Ahmet okula gitmeyecek yarın

Sonundamış aşkı ilan etdi

Sonunda aşkı ilanmış etdi

Standart Türkçe

Güya/söylediğine göre] Sonunda aşkı ilan etmiş

[Güya/söylediğine göre] Ahmet yarın okula gitmeyecektmiş.

Aşkı *sonunda* ilan etmiş

Sonunda aşkı *ilan* etmiş
(Demir 2002: 132-133).

Zenci İngilizcesi'nde de gördüğümüz değişimin kurallı/tutarlı hale gelmesi özelliği Demir'in sonuç bölümünde belirttiği gibi (Demir, 2002: 136) Kıbrıs ağzlarında da tutarlıdır. *Miş*'in bir kelimeye eklenmemiş olarak kullanılmasının 'güya/söylendiğine göre' anlamı katması, eklendiği unsuru semantik bakımdan vurgulu hâle getirmesi ve *imiş* alan unsurun cümle sonunda kullanılmaması gibi özellikler sentaks ve semantik tutarlılıklar gösterir. Bu durumu da bir tür dilbilgiselleşme kabul etmek gerekir.

Şimdiki zaman ekinin ve ekfilin dilbilgiselleşmesi bağımsız morfemleri bağımlı morfemlere dönüştürdüğü hâlde bazı edatların oluşması⁶ zarf-fiil yardımıyla gerçekleşir. *gör-e>göre* (görmek fiilinden), *de-(y)-e>diye* (demek fiilinden), *değ->değin* (değmek fiilinden), *ötür->ötürü* (*öt-* 'geçmek' fiilinden) vb. bunlardan bazılarıdır (Johanson, 1995: 316; Gabain, 2000: 94; Tekin, 1968: 166-167).

Türkçede kullanılan *yeter ki, yoksa, tut ki, kaldı ki, demek, demek ki, ister... ister..., ...olsun ...olsun* vs. gibi bağlaçları da dilbilgiselleşmiş unsurlar olarak kabul edebiliriz. Sözcük türü olarak aslında fiil kökenli olan bu kelimeler gramer yönünden işlev değiştirerek cümleleri birbirlerine bağlayan bağlaç hâline gelmişlerdir.

Bir, insan, adam vb. kelimeler aslında birer isimken belgisiz zamir olarak da kullanılabilirler. Bu, bir tür dilbilgiselleşmedir: "Kaşları çatık *birisi* vardı, tahsildar Fethi Efendiye benziyordu." "*İnsanın* (adamın, bir kimsenin) adı çıkmaktansa canı çıkması yeğdir." (Atabay-Kutluk ve Özel, 1984: 126, 129). "*Adamın* bir şey yapası gelmiyor." Benzer şekilde İngilizce *one* 'bir', *body* 'vücut, gövde', *thing* 'nesne' vb. gibi kelimeler asıl anlamlarının dışında belgisiz zamir olarak kullanılırlar. *One* 'bir' sayısı aynı zamanda belirsizlik artikeli olarak da kullanılır (Campbell, 1999: 240). Şu örnekte *one* kelimesi dilbilgiselleşmiştir:

<i>Repair</i>	<i>your</i>	<i>car</i>	<i>or</i>	<i>buy</i>	<i>a</i>	<i>new</i>	<i>one</i>
Tamir et-	senin	araba	veya	al	bir	yeni	bir

'Arabayı tamir et veya yenisini al'

⁶ Bazı kelimelerin oluşum yollarından biri olarak *işlev değiştirme* veya *conversion* terimi de kullanılmıştır. **Bkz.:** Mustafa Sarı, 2000, "Türkiye Türkçesi'nde Sözcük Türlerinin Değişikliğe Uğraması", **Türkoloji Dergisi**, XIII. Cilt, 1. Sayı, s. 227-242. Bize göre bu tür işlev değiştirme dilbilgiselleşmeden ayrı olarak incelenmelidir. Mesela İngilizcede *water* 'su' kelimesinin *I drink water only* 'Sadece su içerim' cümlesinde isim olarak, *I water the garden every morning* 'Her sabah bahçeyi sularım.' cümlesinde fiil olarak kullanılması dilbilgiselleşmedeki gibi zaman içerisinde fonetik ve semantik erozyon sonucunda oluşmuş bir değişim değildir. Türkçede de aynı durum vardır: *duvarın boyası* (boya-isim), *duvarı boyadık* (boya-fiil). Bu konu ayrıca incelenmesi gereken dilbilgisel bir olaydır. Aslında *water* kelimesinin hem *su* hem de *sulama* anlamında kullanılması bir anlam gelişmesi olarak da algılanmalıdır, dilbilgiselleşmede ise tek yönde bir daralma söz konusudur.

Burada, *one* kelimesi *car* kelimesini karşılar. Bu durumda fonetik yıpranmanın olmadığı bir dilbilgiselleşme görmekteyiz.

Yazımızın bundan sonraki bölümünde dilbilgiselleşmenin en belirgin iki özelliğine bakacağız. Bunlar *aynı anda var olma* ve *dilbilgiselleşmede yöndür*.

Aynı Anda Var Olma

Dilbilgiselleşmenin oluşum seyrini takip edebilmek için olaya eşzamanlı ve artzamanlı yaklaşılması gerekir. Tarihî dilbilim ve etimolojinin metot olarak kullandığı artzamanlı yaklaşım bizi değişimin başladığı muhtemel noktaya götürürken, dil birimlerinin hâlihazırdaki durumları ise eşzamanlı bir bakışla incelenir. Bu yaklaşımlardan hareketle dilbilgiselleşme konusunda karşımıza iki durum çıkmaktadır. Birinci durumda biçimbirim sözlük anlamını ve ilk işlevini devam ettiren ikinci durumda aynı biçimbirim farklı kullanıma ve işleve sahip olmaktadır. Başka bir ifadeyle, bir biçimbirimin değişime uğramamış şekli de değişmiş şekli de aynı anda dil içerisinde kullanımda olabilir. Bunu, *aynı anda var olma* (coexistence) terimiyle adlandırmanın doğru olacağı kanaatindeyiz (Hopper and Traugott, 2000: 36). Örneğin Türkçe *yürü-* fiili hâlen konuşma ve yazı dilinde fiil olarak kullanılırken dilbilgiselleşmiş hâli de bir gramer ögesi olarak kullanılmaktadır. Yukarıda bahsettiğimiz yeterli bildiren yardımcı fiiller *bil-*, *al-*, *bol-* ve benzer işlevlerdeki diğer tasvir fiilleri hem fiil olarak hem de zaman veya bakış bildiren yardımcı fiiller olarak aynı anda kullanılmaktadırlar. Edatlardan *göre* ve *diye*'yi ele aldığımızda, dilbilgiselleşmelerine paralel olarak, *gör-* ile *de-* fiil köklerinin farklı yapılarda bağımsız fiiller olarak, *-e* zarf fiil ekinin bağımsız farklı yapılarda zarf fiil eki olarak hâlen kullanıldığını görürüz. Aynı anda var olma durumu *will*, *go*, *let's*, *wish*, *need*, *make*, *have*, *do* vs. gibi kelimeler için de geçerlidir. Yunanca *thélei* fiili bugün *thélō hina gráphō* cümlesinde hem 'Yazmak istiyorum' hem de 'Yazacağım' anlamında kullanılabilir (Campbell, 1999: 238-239). Aynı anda var olmayı şu şekilde göstermek mümkündür:

A 'bağımlı morfem' > A 'bağımlı morfem'
A 'bağımlı morfem' > B 'bağımsız morfem'

Dilbilgiselleşmede Yön

Buraya kadar baktığımız dilbilgiselleşme örneklerinin ana gövdesini tek yönlülüğün (unidirectionality) oluşturduğunu gördük. Herhangi bir bağımsız biçimbirim belli bir bağlamda gerçek anlamını ve işlevini kaybederek dilbilgisel bir gösterge (grammatical marker) olmaktadır. Sonunda bu biçimbirim bağımsızlığını kaybederek bir ek durumuna gelmekte ve morfolojik anlamda başka bir ad almaktadır. Dilbilgiselleşmeye genel anlamda bakıldığında değişim sürecinde bu şekilde bir tek yönlülük vardır (Trask, 1996: 146-147):

bağımsız biçimbirim \mathcal{V}_0 *bağımlı biçimbirim*

Fakat bu durum her zaman, tek yönlü olarak işlememektedir. Örnekleri az olsa da, bağımlı bir biçimbirimin zaman içerisinde bağımsız bir biçimbirime dönüşmesi de mümkündür. Bu durum için *kelimeleşme* (lexicalization veya degrammaticalization) terimiyle ifade etmek mümkündür (Kuryłowicz, 1965: 52; Lehman, 2002: 14; Hopper and Traugott, 2000: 127). Ancak istisna denilebilecek bir oranda rastladığımız bu ters yöndeki değişimin örnekleri öteki örneklere nazaran fazla değildir. Ters yönde hareketi gösteren bazı örneklere bakalım:

Türkçede geçmiş zamanın rivayetini bildiren *-mİş* bağımlı morfemi *Mişlere muşlara kulak vermem* cümlesinde bir isim gibi çekimlenerek ‘söylenti’ kelimesi yerine kullanılmıştır. Aynı şekilde, isimlere eklenerek meslek adı belirten *-cİ* bağımlı morfemi de *cılar, cular* şeklinde ‘bir fikrin taraftarı’ anlamında konuşma dilinde kullanılmaktadır. Zaman eklerinin de bazen bu şekilde kullanıldığı görülmektedir. İçerisinde eklerin kelimeleştiği *Şunu hiç kimse unutmaz ki eceklerle, acaklarla işler yürümez* cümlesi Türkçede pekâlâ kullanılabilir bir cümledir. Bask dilinde *-tasun* eki önceleri eklendiği isimlere *-İlk* anlamı katardı. Örneğin *eder* ‘güzel’ kelimesi bu eki alınca *edertasun* ‘güzellik’ biçiminde kullanılmaktaydı. Aynı ek şimdi *tasun* biçiminde kalıplaşarak ‘kalite’ anlamına gelen bağımsız bir sözcük olarak kullanılmaktadır. Bağımsızlaşan bu ek yeni yapımlar ekleri alır bir duruma dahi gelmiştir: *tasunezko* ‘kalitatif, nitel’. *-ism* eki İngilizcede benzer bir değişim süreci yaşamıştır. Normalde bir kelimeye bağlı olduğunda doktrin, meslek veya öğreti anlamı katan bu ek şimdi tek başına bu anlamları karşılayan bir kelime olarak kullanılabilir. *I am not interested in all these isms* ‘Bu doktrinlerin hiçbirisiyle ilgilenmiyorum’ cümlesi dilbilgisel açıdan doğru bir cümledir. Hatta *ism*den hareketle biri çıkıp *wasm*⁷ ‘günü geçmiş doktrin’ kelimesini uydurmuştur (Trask, 1996: 146-147). Türkçeye Batı dillerinden giren aynı ek benzer bir yol izlediği görülür. Muhtemelen, *-izm* eki Türkçede kelime olarak ilk defa Cemil Meriç’in “İzm’ler idrakimize giydirilen deli gömlekleri. İtibarları menşe’lerinden geliyor. Hepsi de Avrupalı” (1996: 90) cümlesinde kullanılmıştır. Burada dikkat çeken bir durum da kökleşen eklerin ek olarak kullanıldıklarında sahip oldukları anlamlardan tamamen uzaklaşmalarınıdır.

SONUÇ

L. Campbell’in ifadesine göre birçok dilbilimci dilbilgiselleşmeyi dil içerisinde bağımsız bir konuma sahip, benzeri olmayan bir durum olarak kabul etmemektedir. Onlara göre dilbilgiselleşmenin kendine özgü bir mekanizması yoktur. Dilbilgiselleşme olayı; fonetik değişim, semantik değişim ve bazı dilsel unsurların tekrar analizi (reanalysis) gibi öteki mekanizmalara bağlı olduğunda bir anlam ifade eder (Campbell, 1999: 241).

⁷ Trask’ın bu örneğindeki ironik nokta şudur. *ism* ekinin içerisindeki *is* İngilizcede şimdiki zaman eki olarak kabul edilince *ism* ‘güncel doktrin, öğreti’ anlamına gelir. Bu varsayımla ‘günü geçmiş doktrin, öğreti’ de *wasm* kelimesiyle ifade edilir, zira *was, is*’in geçmiş zaman çekimidir. Bunun etimolojik olarak bir kıymeti olmasa da dilin ne kadar farklı yöntemlerle kelime ürettiğini göstermesi bakımından bir anlamı vardır.

Bizce dilbilgiselleşme neredeyse her dilde rastlanabilen ve dilin kendi mantığının teşvikiyle oluşum yolları bulan oldukça dikkat çekici ve olduğundan daha fazla önemsenmesi gereken bir dil hadisesidir. Dili her seviyede etkileyen ve değiştiren bu sürecin başlı başına ele alınarak her dilin kendi dilbilgiselleşme süreci ayrı ayrı incelenmelidir. Zira, yazının başından bu yana bahsettiğimiz gibi, ister genel anlamda bütün diller olsun isterse özel olarak bir dile bakılsın, dil adeta biyolojik bir varlık gibi değişim yaşayarak kendi içerisinde yeni biçimler oluşturma yoluna başvurmaktadır. Emile Beneviste (1968) dildeki bu tür değişiklikleri anlatırken daha çok biyoloji bilimine ait olduğunu bildiğimiz ‘mutasyon’ (Mutation of linguistic categories-Dilbilimsel sınıfların değişimi) terimini yazısının başlığında kullanır (Lehman, 2002: 7).

Dilbilgiselleşmenin niçin cereyan ettiğini sorup bu soruya her bir dilbilgiselleşme örneğini kapsayacak şekilde doyurucu bir cevap vermek oldukça zor olsa da dilbilgiselleşme, dilin ihtiyaç duyduğu dilbilgisel unsurları yaratma yollarından biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Yukarıda bahsedildiği gibi Türkçede ‘birinci tekil şahıs, şimdi, gelmek eylemi yapmak’ unsurlarını çekimli bir hâlde söylemek istediğimizde *Gel-(i)yor-um* veya *gel-mekte-(y)im* diyoruz. Türkçe, *yürü-* fiiline *-yor* görevi, *-mek* isim fiil eki ve *-te* bulunma hal ekine, onları birleştirerek, zaman işlevi yüklemiştir. Bu bir nevi görevlendirmedir. Dil kendi iç dinamiklerini kullanarak semantik derin yapısında anlam olarak mevcut olan durumlara morfolojik temsilciler bulmaktadır. Bunu da elindeki malzemeyi (söz varlığı) kullanarak yapmaktadır. Bunun bir tek türünün olmadığını gördük. Örneklerde görüldüğü gibi “dilbilgiselleşme” ekseriyet itibarıyla bağımsız biçimbirimlerin bağımlı biçimbirimlere, edatlara, bağlaçlara, yardımcı fiillere vs. dönüşmesi şeklinde tek yönlü ve uzun zaman dilimine yayılmış bir seyir izler. Dilbilgiselleşen unsurlar farklı oranlarda ses, şekil, sözdizimi ve anlam düzeyinde işlev değişikliğine uğrarlar. Her ne kadar, dilbilgiselleşmede çoğunlukla tek yönlülük gözlenirse de istisnaî olarak bazı durumlarda eklerin bağımlı biçimbirimlere dönüşmesi de söz konusudur. Öte yandan "dilbilgiselleşme" eğilimi gösteren bağımlı biçimbirimlerin bir koldan değişime uğradığını, diğer yandan değişime uğramadan varlıklarını sürdürdüklerini görürüz. Bir yazı ile ancak ana hatlarını görebildiğimiz dilbilgiselleşmenin dil felsefesini de içine alacak şekilde, ses bilgisinden anlam bilgisine dilbilimin bütün boyutları içinde daha derin ve ayrıntılı olarak incelenmesi gerekir.

KAYNAKÇA

Anttila, Ramio, (1989), **Historical and Comparative Linguistics**, Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing Company.

Atabay, Neşe, İbrahim Kutluk ve Sevgi Özel (1984), **Sözcük Türleri**, Ankara: Türk Dil Kurumu.

Buran, Ahmet ve Ercan Alkaya, (2001), **Çağdaş Türk Lehçeleri**, Ankara: Akçağ.

Campbell, Lyle, (1999), **Historical Linguistics**, Cambridge, Massachusetts: MIT Press.

Demir, Nurettin, (2002), “Kıbrıs Ağızlarında imiş Hakkında”, **Bilig**, Güz 2002, Sayı 23: 129-140.

Demir, Nurettin ve Emine Yılmaz, (2003), **Türk Dili El Kitabı**, Ankara: Grafiker.

Demirci, Kerim, (2006), **Kazakh Verbal Structures and Descriptive Verbs**, Maryland: Dunwoody Press.

Eker, Süer, (2005), **Çağdaş Türk Dili**, Ankara: Grafiker.

Ergin, Muharrem, (1995), **Orhun Abideleri**, İstanbul: Boğaziçi Yayınları.

Fromkin, Victoria and Robert Romdan, (1993), **An Introduction to Language**, Harcourt Brace College Publishers.

Gabain, A. Von, (2000), **Eski Türkçenin Grameri**, Ankara: Türk Dil Kurumu.

Gabelentz, von der Georg, (1891), **Die Sprachwissenschaft, Ihre Aufgaben Methoden, und bisherigen Ergebnisse**, Leipzig: Weigel. [Paul J Hopper ev Elizabeth Closs Traugott bazı alıntıları bu kitaptan alınmıştır].

Heine, Bernd and Mechthild Reh, (1984), **Grammaticalisation and Reanalysis in African Languages**, Hamburg: Buske. [Lyle Campbell bazı alıntılarını buradan aktarılmıştır].

Hopper, Paul J. and Elizabeth Closs Traugott, (2000), **Grammaticalization**, Cambridge University Press.

Humboldt, Wilhelm von, (1825), “Über das Entstehen der grammaticalischen Formen und ihren Einfluß auf die Ideenentwicklung”, *Abhandlungen der Königlich Akademie der Wissenschaften zu Berlin*: 401-30.

Johanson, Lars, (1989), “Aorist and Present tense in West Oghuz Turkic”, **Journal of Turkish Studies**, Volume: 13, 99-105.

-----, (1995), “On Turkic converb clauses”, *Converbs in Cross-Linguistic Perspective: Structure and Meaning of Adverbial Verb Forms-Adverbial Participles, Gerunds-* (adlı kitapta bölüm) Berlin • New York: Mouton de Gruyter, Editörler: Haspelmath, Martin and König Ekkehard.

Kuryłowicz, Jerzy, (1965), “The Evolution of Grammatical Categories”, **Diogenes**: 51, 55-71.

Kuznetsov, Petro İ., (1997), “Türkiye Türkçesi’nin Morfoetimolojisine Dair”, **Türk Dili Araştırmaları Yıllığı BELLETEN 1995**, Ankara: Türk Dil Kurumu.

Lehman, Christian, (2002), **Thoughts on Grammaticalization**, (Second revised online edition).

Lightfoot, David, (1982), **The Language Lottery: Toward a Biology of Grammars**, Cambridge, MA: MIT Press:

Malmkjaer, Kristen, (1996), **The Linguistics Encyclopedia**, London and New York: Routledge.

Matthews, P. H., (1997), **Concise Oxford Dictionary of Linguistics**, Oxford, New York: Oxford University Press.

Meillet, Antonie, (1912), “L’évolution des formes grammaticales”, **Scienta (Rivista di Scienza) 12**, No. 26, Reprinted in Meillet 1958: 130-148.

Meriç, Cemil, (1996), **Bu Ülke**, İstanbul: İletişim Yayınları. (Yayına Hazırlayan: Mahmut Ali Meriç).

O’grady, William, M. Dobrovolsky and M. Aronoff, (1997), **Contemporary Linguistics**, New York: St. Martin’s Press.

Sarı, Mustafa, (2000), “Türkiye Türkçesi’nde Sözcük Türlerinin Değişikliğe Uğraması”, **Türkoloji Dergisi**, XIII. Cilt, 1. Sayı: 227-242.

Tekin, Talat, (1968), **A Grammar of Orkhon**, Bloomington: Indiana University Publications.

Trask, R. L., (1996), **Historical Linguistics**, London, New York, Sydney, Auckland: Arnold.

Vardar, Berke, (2002), **Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü**, İstanbul: Multilingual.

**SOVIET AND POST-SOVIET LANGUAGE POLICIES
IN THE CENTRAL ASIAN REPUBLICS
AND THE STATUS OF RUSSIAN**

DIETRICH, Ayşe
TÜRKİYE/TURÇIYA

ABSTRACT

This paper examines the development of language policy and the role of Russian in the five Central Asian states of Turkmenistan, Kazakhstan, Uzbekistan, Kyrgyzstan and Tajikistan from the time of the Russian Revolution to the present day. It begins by investigating the development of Soviet language policy during the Bolshevik period, looking at the roles of both local languages and Russian. It then follows the changes in language policy and the role of Russian in Soviet society until the end of the Soviet Union.

Next the establishment of national language policies in the newly independent states in Central Asia is examined. Specifically, it looks at language policy for the government, media and education as provided for in current or proposed legislation and government policies. In addition, the official or unofficial role of Russian in these states is discussed.

Lastly, the survival and possible future role of Russian in the Central Asian republics is discussed. These projections are based on the most recent demographic data on the number of ethnic Russians and Russian speakers in each country, as well as the measures that the Russian government has taken to promote the Russian language in the region.

Key Words: Russian, language policy, Central Asia.

Following the Russian Revolution the Bolsheviks implemented a policy towards the minority nationalities of the USSR which aimed at uniting all the nations into a single socialist community with a uniform national culture. One aspect of this policy, language policy, was carried out by the *Narkomnats*, established in 1917, which served as an intermediary between the central Soviet organs and the minority peoples to help the government in dealing with a variety of problems, among them: standardizing each local language; spreading it as a lingua franca within the population; expanding the lexicon to meet the needs of a modern industrial society; increasing literacy; and creating new alphabets.

This last task, the creation of new alphabets for the languages of Central Asia, passed through several phases. Before 1917, the peoples of Central Asia used

the Arabic alphabet to write their languages. This script was a familiar system of writing as well as a symbol of religious and cultural ties with the Islamic world.

In the beginning, Soviet authorities modified the Arabic script, and this modified Arabic alphabet became the standard script for writing Kazakh, Tajik, Uzbek, Kyrgyz and Turkmen (Bacon, 1966: 190). In 1925, this policy was reversed and all materials printed in the Arabic script were banned. In its place, the use of the Latin alphabet for these languages was proposed at the Baku Turkological Congress in 1926. This proposal was accepted, and between 1927 and 1930 all five languages transitioned to the Latin alphabet in order to separate them from Islam and from Perso-Arabic culture.

As Russian became the predominant language of the USSR in the mid-1930s the Latin alphabet came to be seen as an obstacle to non-Russians in learning the language. In addition, Soviet authorities feared that a new Pan-Turkic literature written in the Latin alphabet could draw the Turkic peoples of Central Asia toward Turkey (Bacon, 1966: 191; Laitin, 1998: 49-52). As a result, between 1938 and 1940 the Latin alphabet was abandoned and replaced with Cyrillic throughout Central Asia. It was claimed by Soviet authorities that this move would promote greater unification of the Soviet people by linguistically integrating the peoples of Central Asia into the Union. In 1938 the teaching of the Russian language was made mandatory in all non-Russian schools across the Soviet Union.

During the process of integrating the socialist republics into the Soviet Union a number of reforms were introduced into these languages to reduce the elements they shared with related languages and bring them closer to Russian. Along with the changes of alphabet, numerous Russian loan words and new grammatical structures were introduced. Though many of these words were Russian, there were also international terms, such as *telefon* and *telegram*, which the Russians had adopted during their own process of industrialization and modernization. The adoption of Russian loan words deeply affected the composition of the Central Asian languages' vocabulary. For instance, the percentage of Arabic and Persian words in Uzbek-language newspapers fell from 37 % in 1923 to 25 % in 1940, while the percentage of Russian words rose from 2 % to 15 % (Conquest, 1967: 76).

Following the dissolution of the Soviet Union, a process of social upheaval and the emergence of new, independent states took place; Russians and the other peoples of the former Soviet Union had to search for a new concept of national identity. Almost 25 million ethnic Russians suddenly became foreign citizens in the republics they considered their homeland, while the new states were confronted with the task of establishing their own national identities. Language became a major factor in this process.

In the years following the dissolution of the Soviet Union it can be seen that the former Soviet republics of Turkmenistan, Uzbekistan, Kazakhstan, Kyrgyzstan and Tajikistan have each adopted very different attitudes and policies toward Russian and its role in their countries. In addition, in some cases, these policies have had to be altered to meet new realities.

The last of the Central Asian republics to proclaim its official language in 1990, Turkmenistan designated Turkmen as its official language in its constitution. In 1993 Turkmenistan adopted a Turkmen Latin alphabet, and has attempted to put its national language on an equal footing with Russian as an international language (www.unesco.org/most/v13n2schlyter.htm). Since independence the number of schools conducting classes in Russian has decreased 71 %, and instruction in Russian was scheduled to end in 2002 (Blagov, *Newsweek International*, 1 July 2002).

Uzbekistan's language law, adopted in 1995, recognises the Uzbek language as the official language, however, except in the symbolic areas of renaming streets, neighbourhoods etc. implementation of the law has been somewhat slow (Fierman, 1995; 583). Two new Latin alphabets were adopted for Uzbek, one in 1993 and the other in 1995, but neither can be regarded as an improvement over the former Cyrillic alphabet, because the Latin alphabet does not reflect the phonology of Uzbek language well.

Uzbekistan faces another language problem regarding the Autonomous Republic of Karakalpakstan which lies within Uzbekistan's borders and whose dialect is far closer to Kazakh than to Uzbek. If this language's script is to conform to that of any other language, it would be Kazakh, not Uzbek. However, there has been no independent Karakalpak language policy to date, and it seems that this issue's solution is linked to whether or not the Kazakhs adopt the Latin alphabet.

Another source of contention in Uzbekistan has been the status of ethnic Russians living in the country. During the Soviet era Russians had been the most privileged group, but this situation ended with the collapse of the Soviet Union. They lost their privileged status in Uzbekistan and the 1995 language law does not guarantee the free usage of Russian as a language of international communication. In addition, anyone who did not adopt Uzbek citizenship by 1 July 1993 was regarded as a foreigner, and non-citizens were denied access to health care and education. As a result, many Russian-speaking non-citizens have left Uzbekistan.

In Kazakhstan, the constitution, adopted in 1995, designates Kazakh as the official language, while recognizing Russian as the language of inter-ethnic communication and guaranteeing its equal use in the government and media. Currently, only the highest state officials are required to demonstrate Kazakh language proficiency, while the remaining state personnel have been given a 15-

year grace period to learn Kazakh. Kazakh remains the language of the poor and those on the fringes of society despite support from the government. However, the Kazakh government must seek a way to promote the Kazakh language without creating animosity among its large Russian minority (approximately 38 % of the population). In addition, Kazakhstan shares an almost 7,000- km long common border with Russia; thus, it cannot afford to antagonize the Russians inside or beyond its borders. As a result, it is difficult for the government to build a state based solely on Kazakh national identity.

A large segment of the Russian population in Kazakhstan has continued through diplomatic channels to urge the government to recognise Russian not just as a language for interethnic communication, but as Kazakhstan's second official language. The leadership of the Slavonic Public Movement 'Lad' see the language movement as the central issue if the Russians are to consider Kazakhstan their home. According to 'Lad' Kazakh is unsuited to the modern public sphere because it cannot serve as a language of modern politics, science and education; historically Kazakh has never been a language of high culture¹, but rather a language of nomad poetry. Such statements have, naturally, antagonized Kazakh nationalists. They blame the government for a lack of determination in making Kazakh the official language, pointing out that Kazakhstan is the only Central Asian republic which has not proceeded with its announced plan to transition to the Latin alphabet (www.cacaianalyst.org). Kazakhstan continues to use the Cyrillic alphabet. As previously mentioned, this lack of resolve also has a direct bearing on if and when the language issue in neighbouring Karakalpakstan is resolved.

Turning to the situation in Tajikistan, the constitution adopted in 1994 declares Tajik to be the official language, yet Russian is recognised as a language of inter-ethnic communication and its use is also allowed in all spheres of social life. In fact, all ethnic groups are free to use their own native languages (www.usefoundation.org). Tajikistan has a large Uzbek population and a 1989 language law allows the use and teaching of Uzbek. Tajik law also guarantees all citizens the freedom to obtain general secondary education in Tajik, Russian or Uzbek (www.usefoundation.org). In addition, Tajik-Russian bilingualism is strongly encouraged in Tajikistan. Tajikistan still uses the Cyrillic alphabet.

The only Central Asian republic to have granted the Russian language official status is Kyrgyzstan through a law passed in May 2000 (Landau&Barbara, 2001: 120). The new constitution, amended in 1996, recognises Russian as a language for inter-ethnic communication (www.usefoundation.org). Under current law both Kyrgyz and Russian have official status. Gazeta SNG reported on 18 February

¹ Up until the 20th century the languages of culture in this region were Persian and Chaghatay Turkish.

2004 that State Secretary Osmonakun Ibraimov told journalists that Russian is the de facto official language for meetings and documents at high levels of government (**The Times of Central Asia**, 23 Feb. 2004). However, the Kyrgyz parliament passed a language law which requires state officials to know Kyrgyz well enough to perform their jobs and mandates the use of Kyrgyz in education and mass media. At a three-day international congress on the Russian language in the Commonwealth of Independent States (CIS) held in the Kyrgyz capital Bishkek, former President Askar Akaev spoke in favour of the law, stating that he is confident the two languages can continue to coexist. During the opening ceremony President Akaev said that the development of the Russian language is not only an economic priority, but also an important political task for Kyrgyzstan (**The Times of Central Asia**, 12 March 2004). He emphasized that the status of Russian in Kyrgyzstan is under 'firm protection' and Russian as a language of inter-ethnic and international communication will always serve as a bridge in Kyrgyzstan's relations with Moscow. Akaev also pointed out that CIS countries should upgrade the role of the Russian language in all areas of cooperation (**Radio Free Europe/Radio Liberty**, 2004). Kyrgyzstan, like Kazakhstan and Tajikistan, still uses the Cyrillic alphabet.

In the fifth annual assembly of Peoples of Kyrgyzstan held in Bishkek in 2006, the Bakiev government was accused of ignoring the concerns of ethnic minorities. Russians represent about 12 per cent of the population, well behind Kyrgyzstan's largest ethnic minority group, the Uzbeks, at around 16-17 per cent, who also want their language to be recognized as an official language. On May 27, 2006, hundreds of people in Jalalabad took to the streets in a peaceful rally, demanding that the Kyrgyz government make the Uzbek language official. However, at the rally current president Kurmanbek Bakiev rejected the possibility of granting the Uzbek language official status.

The Future of the Russian Language in the Central Asian Republics and Conclusions

A number of factors, both internal and external, will determine the Russian language's future in the former Soviet republics of Central Asia. Among the internal factors are demographics, the view of the national governments on the role of Russian in their countries, the foreign policy orientation of these countries, and the general attitude of the citizenry towards Russian. External factors influencing the continued use of Russian are the state of the Russian economy and the level of support the Russian government provides for the study of Russian and Russian-language education programmes both in Russia and in the Central Asian republics.

The demographic makeup of the country, in particular the ratio of the titular nationality to Russians and other minorities within the country is the first internal

factor affecting the future of Russian. Because Russians during the Soviet era generally did not make the effort to learn the titular language, and minorities, too, generally learned Russian rather than the titular language as their means of interethnic communication, the existence of sizable Russian and minority communities within a country could be an indicator of the degree of potential support for the continued use of Russian within the country.

As for the future of Russian in the five republics of Central Asia, this varies from republic to republic.

The future of Russian is unclear in Turkmenistan. Since 1993 Russian schools have been systematically closed down. At present there is only one school that offers a proper Russian language education – the Pushkin School in Ashgabat. All other schools that formerly taught in Russian have transitioned to Turkmen. The lack of Russian classes in Turkmen schools, the effective ban on the subscription to Russian press and the cutoff of Russian TV channels have all had a negative effect on the level of Russian language proficiency. The young generation can speak almost no Russian. While in the capital Russian is still spoken by a number of people, it has almost been forgotten in the provinces.

Although Russian remains a language of instruction in some educational institutions, there is a continued effort to increase the role of Turkmen in all areas of public life. In addition, there are even indications that Turkmenistan is attempting to move towards a three-language policy of Turkmen, Russian and a third international language such as French, German or English (Landau&Barbara, 2001: 189-193). Russian remains a means of communication with many of Turkmenistan's neighbours, a fact which favours its survival in the country, but politically, Turkmenistan has pursued a more independent and isolationist international policy. While relations with Russia have improved since former President Turkmenbashi's death last year, they are not as close compared to some of the other Central Asian republics, nor has Turkmenistan attempted to align itself more closely with the West. Neither the Russian Embassy in Turkmenistan nor the Russian authorities display any great interest in preserving the Russian language in Turkmenistan (<http://www.chrono-tm.org/?025504269200000000000013000000>).

In summary, Russian will continue to have a role in the life of Turkmenistan in the near future, particularly in the field of higher education, but the extent of its role in other fields, and continued vitality over time are uncertain.

In Uzbekistan, although the Uzbeks make up 80 % of the population and Russians just over 5 %, Russian still retains an important role. For example, in the education system Russian is the most emphasized language after Uzbek. However, since independence Russian has lost some ground in educational institutions both to Uzbek and to other foreign languages, especially English

(landau&barbara, 2001: 173-178). In the area of international policy Uzbekistan, while not wishing to sever ties with Russia, had moved to align itself with the West, a trend that accelerated after the events of 11 September 2001. Closer relations with the United States, combined with an increased American presence in Uzbekistan as well as other parts of Central Asia, could have been an incentive to study English rather than Russian. However, Uzbek-Russian ties have been rapidly growing ever since the May 2005 Andijan events and the eviction of US forces from the Qarshi-Qanabad air base in 2006. A bilateral agreement signed in November 2005 expanded economic and educational options for Uzbeks. In the realm of employment, Russia is the primary destination for unskilled workers who migrate in search of jobs; over a million Uzbek citizens work at least part of the year in the Russian Federation. This, combined with the restoration of bilateral political ties, means that Uzbekistan's current capacity can not keep up with the demand for Russian language instruction.

In addition, Russian is still used for regional communication with the other former Soviet republics in the region, another factor in favour of its continued use and study in Uzbekistan. A survey of students conducted in 2002 in Uzbekistan's two largest cities, Tashkent and Samarkand, indicates that Russian continues to be important in the lives of young Uzbeks. When asked which language they used in their professional lives, 41.2 % of those responding in Tashkent said 'only Russian.' A slightly smaller number, 41.0 % responded 'Russian and Uzbek.' Only 7.4 % answered 'Uzbek only.' The statistics from respondees in Samarkand showed a slight drop in the percentages for 'Russian only,' and 'Russian and Uzbek,' and a slight increase for 'Uzbek only' at 39.0 %, 38.0 % and 11.0 % respectively (www.gazeta.kg 2.08.2003). These figures, combined with the current political trends, indicate that the Russian language will certainly have a place in Uzbek life for the near future, although its long-term prospects may still remain less certain.

In the remaining three Central Asian republics, Kazakhstan, Kyrgyzstan and Tajikistan, the future of Russian is perhaps more assured than in Turkmenistan and Uzbekistan, although the reasons for this differ from country to country.

Kazakhstan's large Russian community, combined with the extremely widespread knowledge of Russian among all ethnic groups (up to 95 %)² (www.odci.gov/cia/publications/factbook/geos/kz.html) virtually ensure that Russian will continue to play an important role in Kazakhstan, despite the government's moves to increase the knowledge and use of the official language Kazakh. In addition, although Kazakhstan has ties to the West, particularly in the fields of energy and regional security, Russia remains a country with whom Kazakhstan maintains close ties. This, too, will work in favour of Russian

² 2001 estimate.

remaining a major language in the country. Nowadays, all legislative acts, decrees and other documents are issued in Russian and afterward translated into Kazakh. The policy of multi-nationality puts the official language in one row with other languages of the nations residing in Kazakhstan. The Russian language in many ways dominates over the official Kazakh language.

In a further bid to make the workforce more competitive, the government also seeks to boost the role of English in Kazakhstan. President Nazarbaev proposed a new project called the Trinity of Languages, with the ultimate view of making the country trilingual in the official language Kazakh, Russian, ‘the language of inter-ethnic communication’, and English, ‘the language of successful integration into the global economy’.

Like Kazakhstan, Kyrgyzstan has attempted with varying degrees of success to increase the role of the Kyrgyz language in the country. However, although the percentage of Russians in Kyrgyzstan is less than half that of Kazakhstan, Russian is an official language. This alone is almost enough to guarantee the Russian language’s continued use in Kyrgyzstan. When combined with the country’s continued close ties to Russia³ there can be little doubt as to Russian’s long-term survival in the country.

The population of Tajikistan contains the smallest number of Russians of any of the Central Asian republics, a number which continues to decline due to emigration. Despite this, Russian remains the language of interethnic communication and Russia maintains a relatively strong military presence in the country, especially along the Afghan border (Jonson, 2004; 107-108). As a result, while Russian will undoubtedly continue to play a role in the life of the country in the near future; its survival in the long term may depend on whether Tajikistan maintains its current close ties with Russia and the existence of institutions such as the Slavonic State University in Dushanbe, opened in 1996. As an example of the two countries’ current close ties, President Emomali Rahmanov stated at an international conference held in Dushanbe in 2005 on ‘Russian Language and Literature in Central Asian Countries’, that Tajikistan and Russia are ‘strategic partners’. As a result learning Russian remains important for Tajikistan. Despite the presence of 20,000 Russian teachers, the Tajik government has appealed to the Russian Embassy to provide even more instructors due to the intense demand for instruction in Russian. In addition, the Government has purchased \$ 300,000 dollars worth of Russian text books.

There is an additional factor that may work in favour of the continued use of Russian in the republics of Central Asia, namely the attitude of the Russians

³ Despite the Kyrgyz government granting the United States limited rights to station military personnel in its territory prior to the 2001 war in Afghanistan, ties with Russia remain close. One example is the new air base that Russia opened in Kyrgyzstan in 2003, Russia’s only airbase outside its territory. See: “Russia opens Kyrgyzstan Base”, <http://news.bbc.co.uk/go/pr/fr/-/2/hi/asia-pacific/3206385.stm>.

living in these republics towards learning the titular languages and adapting to the new societies they find themselves in. For many Russians the religious and cultural differences between Slavs and Muslims are insurmountable, and they have little desire to assimilate into what they see as an alien and, often, inferior culture. By refusing to assimilate, they will continue to form a Russian-speaking bloc in the region, though they may, out of necessity, learn the titular language to a greater extent than in the Soviet period (Landau&Barbara, 2001: 211).

Yet another factor in the continued use of Russian in Central Asia is the problems that could arise if Russian language proficiency is lost. In most of the former Soviet republics the majority of newspapers and magazines are now being published in the local language, and fewer materials are being published in Russian. Should this trend continue there is the risk that many potential young scholars from other countries who know Russian, but not the local language, may be discouraged from conducting research in or about these countries.

Another consideration for the countries that abandon Russian is that Russia is the largest, most dominant and most technologically advanced of the former Soviet republics. It has nearly three-fourths of former Soviet military territory and more than half of its population. It is estimated that Russia accounts for 75 % of the gross domestic product of the former Soviet republics. If the Russian economy grows a situation could develop where Russia would prefer to invest in countries such as Kazakhstan, Tajikistan and Kyrgyzstan where Russian is still widely used, rather than in those former Soviet republics that have abandoned or restricted Russian. Such a development could force those countries that have resisted to finally yield to a new oncoming linguistic tide that favours Russian (www.epic.org/periphelion).

A final factor that may help to determine the future of the Russian language in the former Soviet republics is the level of support provided by the Russian government for Russian-language schools at all levels in these countries and the opportunities it provides for students from these countries to pursue higher education in Russia. Russia has responded in a number of ways in these areas. For example, the head of the Ministry of Education's CIS Department, Yuri Kungurtsev, reported that the ministry had established three Russian universities in Tajikistan and Kyrgyzstan, an indication that Russian officials are taking steps to encourage the study and use of Russian outside the Federation (www.atimes.com). In addition, the Russian education minister announced that the quota for scholarship students from CIS countries who want to study in Russian high schools had been almost doubled. Kyrgyzstan's quota is now six times higher than it was before (*The Times of Central Asia*, 12 March 2004). At the previously mentioned Bishkek congress the Education Minister Vladimir Filipov announced that Moscow had decided to increase funds to \$6 million to support the Russian language in the CIS (*Radio Free Europe/Radio Liberty*, 2004). Clearly, the

Russian government is determined to regain for the Russian language the status it previously enjoyed in these regions.

At this point, the efforts that have been made in some circles to replace Russian with another language as the means of communication between some countries should be considered. After the collapse of the Soviet Union Turkey displayed great interest in Central Asia, especially regarding the issue of creating a new alphabet for the Turkic languages. In November 1991, at a conference held at Marmara University in Turkey, a common Turkic alphabet based on the Latin alphabet used in Turkey was adopted. It was believed that this would be a step to bring Turkey and the Central Asian Turkic republics closer as well as to reduce the influence of Russia and the Russian language in the region. However, this project was doomed to failure as each of the Central Asian republics later introduced their own alternative alphabets (www.iias.nl). What Turkey apparently failed to fully appreciate was that the Central Asian republics each had distinct languages and that the proposed Turkic alphabet did not reflect the unique characteristics of each language. The Turkic languages of Central Asia have followed different lines of development and many are no longer mutually intelligible. As a result, Russian is still used as the means of communication among the different ethnic and national groups. Nonetheless, Turkey still has a lively interest in the region, maintaining a number of educational institutions there and even opening new ones (Demir et al, 2000: 141-155).

For a variety of reasons Russian will continue to be a significant language well into the future in the republics of the former Soviet republics of Central Asia, despite some efforts to the contrary. Russian serves as an established medium of regional and interethnic communication, a fact that could have important economic implications (Kaplan&Baldauf, 1997: 159). It is the language of the skilled Russian workforce and remains the language of instruction for science and technology, a fact which gives it considerable prestige over the local languages (Kaplan&Baldauf, 1997: 241). "Russia's growing economy, its consumer products, its popular culture, and the persistence of the Russian language as the regional **lingua franca** for commerce, employment, and education in many of the states of the former Soviet Union have all made Russia a more attractive nation for regional populations. If the influx of migrants from surrounding regions continues; if Russian business investment grows in neighboring states; if regional youth continue to watch Russian TV and films and purchase Russian software, cds and DVDs, and other consumer products; and especially if the heavy hand of Moscow is pulled back and the hand of commerce is extended instead in Russian foreign policy, Russia will achieve the economic and cultural predominance in Eurasia." (Hill, 2006: 342).

In addition, for the political and cultural elites who were educated during the Soviet era Russian was the language of administration and culture and may serve

as a part of their elite identity (Kaplan&Baldauf, 1997: 299). For example, the Kyrgyz writer Chingiz Aitmatov pointed out in his welcome speech to the congress participants in Bishkek, ‘each language is unique and thirsts for recognition.’ He then continued: ‘But, following our traditions and developing our language, we must never forget about the people and language that have helped us to come out of medieval darkness. For this reason we will save, protect, use and cultivate the Russian language as one of the greatest values of the Kyrgyz nation.’ (**The Times of Central Asia**, 12 March 2004).

Another example which shows Russian’s definite future in the Central Asian republics can be seen in their militaries. Officers from Kyrgyzstan, Kazakhstan and Tajikistan attended a two-week training exercise in 2005 in the eastern US state of Virginia aimed at improving cooperation on border security and counterterrorism efforts. During the exercise the US Army required 22 Russian linguists and Russian software for its computer systems, because Russian remains the common language of Central Asian militaries (McMahon, 2005).

For many of these countries relations with Russia-political, military, and economic - are, and will continue to be important, despite the desire by some of them to forge closer links to the West. Most of the Central Asian republics suffer from weak economies and high unemployment and may find it easier to receive aid from and conduct business with their close neighbour with whom they share recent historical ties than a distant countries and relative new-comers to the region like the United States and the European Union.

Another point that seems to have received little consideration is the ‘ripple effect’ that language policy in one country can have in neighbouring countries (Kaplan&Baldauf, 1997; 271). That is, adopting a language policy favorable to Russian in one country, could influence the formation of a language policy also favorable to Russian in neighboring countries.

In the end, the fate of the Russian language in these countries is in the hands of the young generation which has grown up after the breakup of the Soviet Union. As an indication of the attitude of the new generation in some of the former Soviet republics toward the Russian language I can provide an example from my own teaching experience. Several of my students enrolled in both undergraduate and graduate courses in the Russian Language and Literature Department at Ankara University come from various former Soviet republics. Despite already being able to speak Russian, they are determined to improve their knowledge of Russian grammar, composition, and literature, and even want to learn Old Russian. They clearly believe that when they return home to their own countries they will be able to teach Russian or find other employment with their knowledge of Russian. Despite being encouraged to study English also, they show little inclination to do so, preferring to further their studies of Russian; they perceive a continuing and important role for Russian in their countries in the years to come.

Language planners in the Central Asian republics may need to reconsider the strategies they have adopted to promote and preserve their national languages if, despite their efforts, the young people of their countries continue to feel the need to learn Russian. The language policies adopted have generally taken a 'top-down' approach with little or no attempt to ascertain what the citizens of their countries actually want. For example, the effort to modernise and intellectualise their national languages to the degree that they are able to fully replace Russian in the areas of law, administration higher education and science requires qualified specialists fully fluent in both languages to create and disseminate the necessary terminology. However, if these efforts are ultimately successful, their people are now faced with a permanent lag in the flow of information, especially scientific information from the outside world. Since most research is published in just a few widely known international languages, scientists who cannot at least read them must now wait for this research to be translated into their own native language, often a lengthy process. Likewise, the results of their own research must go through the same process in reverse for it to become widely known. In the end, those responsible for language policy may discover, as have other countries attempting to promote a new national language, that the financial costs and long-term efforts to modernise and intellectualise their native languages are simply not worthwhile nor widely accepted by their own citizens.⁴

Language planners will also need to carefully consider the effects of their policies on internal stability and external relations. For example, any attempt by Kyrgyzstan or Tajikistan to impose their national languages on the sizeable Uzbek minorities inside their borders has the potential to create discord among these ethnic groups within their borders and tension in their relations with Uzbekistan.

Rather than the centralized, top-down approach that has characterised language planning in the Central Asian republics, language planners may need to adopt a very different approach to their task. To be effective in the long run, language planners will need to consider a number of factors: among these are the purpose or purposes of language planning; the needs and desires of their citizens; the economic costs and perceived benefits of a particular language policy; the possible effects of this policy in other areas, neighbouring countries in particular; and who should be involved in the formation of language policy.⁵ Specifically, language planners in the Central Asian republics will need to carefully examine the role of the Russian language in their countries and plot a new, more realistic

⁴ Intellectualisation refers to the process of developing new linguistic resources to discuss and disseminate information at the highest levels of intellectual application and abstract realities. For an introduction to the topic of intellectualisation see Liddicoat and Bryant; for a discussion of the efforts to intellectualise Filipino see Gonzalez.

⁵ For an overview of the various issues involved in language planning and language policy see Kaplan and Baldauf.

language policy, one that takes into account the linguistic and ethnic diversity of their societies.⁶

As for Turkey's language policy in the Central Asian republics, in order to have an effective and long-term language policies in that region, Turkey has to reconsider her approach and adopt a more effective bottom-up policy. That means, instead of encouraging the people of Central Asian republics to use Turkish as an interethnic language, Turkey has to produce specialists who know the local languages and Russian as well, since it is the only interethnic language in all the Central Asian republics and send them to the Central Asian republics. In order to produce specialist of that kind that Ministry of Education in Turkey has to add Russian language in their primary and secondary school programs and the institutions like TOMER or the universities in Turkey has to reopen the language classes for the languages of the Central Asian republics. It should be remembered that any nation which previously suffered under an iron fist which suppressed their native languages, will not allow any other country to do the same now. Therefore, Turkey, instead of a domineering approach, should adopt a humbler, more low-key one to promoting Turkish in Central Asia. To do that the Turkish government, like the US, Russian, British, German, French, Iranian and other governments have done in Turkey, has to open cultural centers in the republics of Central Asia to teach Turkish. This approach will introduce Turkish to a large number of people as an attractive alternative foreign language which is easy to learn because it is close to their own native language, but without threatening to take over or replace their own language like Soviets attempted to do. Another point that these centers should emphasize is that as Turkey proceeds towards full EU membership, Turkish will become an increasingly important language in the EU. As a result, Turkish will have the added attraction of being the easiest major EU language for the citizens of the Turkic Central Asian republics to learn since it is related to their own languages.

REFERENCES

Abazov, R., (1999), "Central Asia's Conflicting Legacy and Ethnic Policies: Revisiting a Crisis Zone of the Former USSR", **Nationalism & Ethnic Politics**, Vol. 5, No. 2, 62-90.

Bacon, E., (1966), **Central Asians under Russian Rule**, Ithaca: Cornell University Press.

Bakshi, J., (1999), "Russian Policy Towards Central Asia-I", **Strategic Analysis: A Monthly Journal of the IDSA**, 12, no.10. www.ciao.org

Bekturganova, B., (2002), "Kazakhskii yazyk i politika", www.navi.kz

⁶ For a discussion of language planning that not only recognises, but encourages linguistic diversity see Mühlhäusler.

Bissenova, A., (2004), "Language Debate in Kazakhstan Reflects Russian-Kazakh Tensions", **www.cacianalyst.org**

Blagov, S., (2003), "Ex-Soviet States Reject All Things Russian", **Asia Times** (Inter Press Service) **www.atimes.com**

Blua, A., (2004), "Kyrgyzstan: Congress on Russian Language Held in Bishkek amid Concerns". **Radio Free Europe/Radio Liberty**

Caroe, O., (1967), **Soviet Empire**. London : MacMillan.

Conant, E., (2002), "Saying Nyet to Russian", **www.pravapis.org/ art_no_russian.afp**, **Newsweek International**.

Conquest, R., (1967), **Soviet Nationalities Policy in Practice**, London: The Bodley Head, Chapters 1-4.

Demir, C. E.-A. Balci and F. Akkök, (2000), "The role of Turkish schools in the educational system and social transformation of Central Asian countries: the case of Turkmenistan and Kyrgyzstan", **Central Asian Survey** 19, 141-155.

Dickens, M. N. D., 'Soviet Language Policy in Central Asia'. **www.oxuscom.com/lang-policy**.

Dietrich, A., "Language Policy and the Status of Russian in the Soviet Union and the Successor States outside the Russian Federation", **Australian Slavonic and East European Studies**, Volume 19, Nos.1-2, 2005.

Dokuchaeva, A. and E. Roberova, (2003), 'Ispolzovanie russkogo iazyka v Kyrgyzstane'. **www.gazeta.kg**

Fierman, W., (1995), "Problems of Language Law Implementation", **Nationalities Papers** Vol. 23, No. 3, 573-95.

Glenn, J., (1991), **The Soviet Legacy in Central Asia**, London: MacMillan Press Ltd.

Gonzalez, A., (2002), "Language Planning and Intellectualisation", **Current Issues in Language Planning**, Vol. 3, No. 1, 5-27.

Guboglo, M., (1990-91), "Demography and Language in the Capitals of the Union Republics", **Journal of Soviet Nationalities**, I, no. 4, 1-42.

Hill, F., (2006), "Moscow Discovers Soft Power," **Current History**, October, 342.

Jonson, L., (2004), **Vladimir Putin and Central Asia: The Shaping of Russian Foreign Policy**. London: I.B. Tauris.

Kaplan, R. B. and R. B. Baldauf, (1997), Jr. **Language Planning from Practice to Theory**. Clevedon: Multilingual Matters Ltd.

Kolstoe, P., (1995), **Russians in the Former Soviet Republics**. Bloomington, IN: Indiana University Press.

Kuzio, T., (2004), "Russia's Imperial CIS Designs," www.taraskuzio.net/media/russian_imperialism.pdf

Laitin, D. D., (1998), **Identity in Formation: The Russian-Speaking Populations in the Near Abroad**. Ithaca, NY: Cornell University Press.

Landau, J. M. and K.H. Barbara, (2001), **Politics of Language in the ex-Soviet Muslim States: Azerbaijan, Uzbekistan, Kazakhstan, Kyrgyzstan, Turkmenistan and Tajikistan**. London: Hurst and Company.

Lepître, M., (2002), "Language Policy in the Russian Federation: Language Diversity and National Identity", **Noves SL. Revista de Sociolingüística. Sociolingüística internacional**. www.cultura.gencat.es/llengcat/noves

Liddicoat, A.J. and P. Bryant, (2002), "Intellectualisation: A Current Issue in Language Planning", **Current Issues in Language Planning**, Vol. 3, No. 1, 1-4.

McMahon, R., "US: Central and South Asian Military Officers Attend Crisis Training", <http://www.eurasianet.org/departments/insight/articles/pp072305.shtml>

Mühlhäusler, P., (2000), "Language Planning and Language Ecology", **Current Issues in Language Planning**, Vol. 1, No., 306-67.

Mitrofanova, E., (2004), 'Russkii iazyk – instrument sotrudnichestva i vzaimodeistvia v ramkakh SNG'. www.news.moldova.ru

Naby, E., (1994), **The Emerging Central Asia, Central Asia and the Caucasus After the Soviet Union**, University Press of Florida.

Neville, P., (2003), **Russia, the USSR, the CIS and the Independent States**, Windrush Press.

Potier, T., (2002) "Language Across Russia's Soft Underbelly". http://www.erp.org/english/index.php?article_id=119

Schlyter, B., (2001), "Language Policies in Present Day Central Asia", **MOST Journal on Multicultural Societies**, 3, no. 1. www.unesco.org/most/vl3n2schlyter.htm

-----, (1999), "Language Policies and Language Movements in Central Asia". www.iias.nl/iiasn/17/regions/17CAXA01.html

The Times of Central Asia, (2004), (Kyrgyzstan) "Strong Language in Kyrgyzstan".

The Times of Central Asia, (2004), (Kyrgyzstan) "The Role of Russian Increasing".

Taras, R., (1998), “Nations and Language-Building: Old Theories, Contemporary Cases”, **Nationalism & Ethnic Politics**, Vol. 4, No. 3, 79-101.

Vieyetz, E., (2002), “Minority languages of the Russian Federation: Perspectives for a ratification of the European Charter of Regional and Minority Languages”. **Mercator-Working Papers** 6, Barcelona.

WEB

<http://www.gazeta.kg> “Ispol’zovanie Russkogo Iazyka v Kyrgyzstane”, 8 February 2003.

www.chrono-tm.org (30 October 2006), “Studying foreign languages in Turkmenistan”.

www.regnum.ru/news/578467.html (25 January 2006), “V Tadjikistane ne hvataet uchitelei russkogo yazyka”.

www.c-asia.org. (23 November 2005), “V Tadjikistane pridajut bolshoe znachenie russkomu yazyku”.

www.cacialyst.org. (14 June 2006), “Uzbek Community in Kyrgyzstan want Uzbek as Official Language”.

www.lgi.osi.hu/documents.php?id=1272. (16 August 2006), “Kyrgyzstan: People’s Assembly Disappoints”.

www.iwpr.net/?p=rca&I=258200&apc_state=henirca2005. (23 November 2005), “Language Controversy in Kyrgyzstan”.

www.eurasianet.org. (19 September 2006), “Uzbekistan’s Russian-Language Conundrum”.

www.eurasianet.org. (3 July 2007), “Kazakhstan Plans Education Reform in Drive for Competitiveness”.

www.inform.kz/showarticle.php?lang=eng&id=124891 (28 May 2005), “Legal Groundwork of State Language Policy Discussed in Astana”.

БУРЯТСКО-РУССКИЙ БИЛИНГВИЗМ: НЕКОТОРЫЕ ОСОБЕННОСТИ ИЗМЕНЕНИЯ ЯЗЫКОВОГО СОЗНАНИЯ БУРЯТ

DIRHEEVA, Galina/ ДЫРХЕЕВА, Галина
RUSYA/RUSSIA/РОССИЯ

ABSTRACT

Buryat-Russian Bilingualism: Some Features of Language Consciousness Change of Buryats

It is known that the very closed language contacts usually tends to change the world reflection in minority language till the full concept substitution, impregnation of the same meaning words or partial changing of the meaning. The analysis of free verbal associations helps to reveal some manifestations of ethnic notions about Russian and Buryat realities in bilingual speech of Buryat people.

The Associative Experiment Shows

1. Till now the force of national language code influence, which is equal to correlation of the number of Buryat word reaction to the number of answers, is too high – 0,81.

2. The variety of associative field tells us about high level of reflection of respondents and that they know Russian very well.

3. Counting of stereotype level shows that some Buryat words are not very stereotyped (Buryat *sakman* – 0,48; Russian *teatr, urozhay* – 0,18), because they have two variants of reactions. So the bilingual thought is more polilogic, plural.

4. The comparative analysis shows that for ten yeas stereotype level of reactions reduced not so much (2 %) and now it is 0,21. So we can say that ethnolingual consciousness of Buryat-Russian bilinguals is too stable.

Key Words: Buryat-Russian bilingualism, associative experiment, language consciousness.

В современной отечественной лингвистике на первый план выходят проблемы взаимовлияния и взаимодействия носителей разных языков, разных культур и, соответственно, разных языковых сознаний. Наряду с традиционным для лингвистов изучением языка и речи все более актуальным становится исследование языкового сознания субъектов деятельности, особенно в случае общения носителей разных языков, тем более в случае, если носитель является двуязычным.

Словосочетание «языковое сознание» в последние годы активно применяется в психолингвистических и лингвистических работах и используется наряду с традиционным понятием «языковое мышление». Ставши в известной мере модным, данный термин в то же время остается недостаточно определенным. Очевидно, что он тесно связан с разграничением языка и речи, основополагающим для языкознания. Причем очевидно, что данное соотношение находится под пристальным постоянным его вниманием.

Понятие «языковое сознание» сегодня активно разрабатывается, о чем, в частности, свидетельствуют достаточно многочисленные в последние годы публикации сборников (Этнокультурная специфика... 1996; Языковое сознание...1998; Языковое сознание...2000 и др.) и проведение конференций, создание исследовательских школ. Практически, на данный уровень выявления языковых особенностей выходит большинство исследователей, занимающихся комплексным изучением проблем межязыкового взаимодействия, функционирования языка в обществе.

Несомненно, что одним из направлений данных исследований является изучение национальных особенностей языкового сознания, хотя можно констатировать, что, несмотря на огромный интерес к проблеме, к сожалению, ввиду ее сложности пока отсутствуют конкретные этнопсихолингвистические исследования по тем или иным языкам, а также особенностям изменения языкового сознания в случае дву- и многоязычия.

Как отмечает В.И. Карасик (Карасик, 2004; 8), в настоящее время в речевой организации человека выделяют пять аспектов: **1.** Языковую способность, **2.** Коммуникативную потребность, **3.** Коммуникативную компетенцию, **4.** Языковое сознание и **5.** Речевое поведение. Все указанные компоненты неоднородны, наиболее доступным и конкретным является речевое поведение, а наиболее абстрактным и соответственно непонятным - языковое сознание. По мнению Лурия, это - вербальное отражение во внутреннем мире внешнего мира. То есть, предполагается, что «ядро ЯС представляет собой лингвистическую проекцию бытия человека, сохраняющееся на протяжении жизни, ориентирующее его в окружающей действительности и составляющее основу его языковой картины мира».

До последнего времени понятия «мышление» и «сознание», практически, отождествлялись. Очевидно, что они тесно взаимосвязаны, поскольку обозначают определенные формы высшей нервной деятельности, а при добавлении третьего компонента - языка - образуют ментально-лингвальный комплекс, который определяется как «функционирующий на основе человеческого мозга самоорганизующаяся информационная система» (Морковкин, 1994; 64).

При этом, как отмечает М.М. Копыленко (1988; 87), что касается дихотомий “язык-речь” и “язык-мышление”, то последняя неверна. Язык связан с сознанием – высшей присущей только человеку формой отражения действительности. Речь же, любая – акустическая или графическая – есть манифестация языка, его реализация и она связана с мышлением – высшей формой движения материи, с активным процессом отражения объективной действительности. То есть они соотносятся с двумя разными явлениями, составляющими область идеального. Одно из них представляет статику (язык) и систему, другой – процесс и реализацию этой системы, что соответствует природе речи. Речь манифестирует, отражает язык и вместе с тем не вполне ему адекватна, точно также, как мышление не абсолютно адекватно сознанию. Речь стремится к увеличению разнообразия, язык – к его ограничению. Речь постоянно устраняет избыточность информации, язык же стремясь к сохранению информации в целом, сохраняет и избыточность. Эти закономерности отражают закономерности, присущие мышлению и сознанию.

Возможно, что здесь происходит сложный процесс, который можно разбить примерно на три физические составляющие: вибрация, семиотика, семантика, которые вначале при усвоении языка действуют постепенно в замедленном темпе, а в дальнейшем, когда человек осваивает язык, они сливаются в одно целое и в речи воспринимается только уже конечный вариант, значение слова или выражения. Это, в частности, можно продемонстрировать на случаях усвоения второго языка. При хорошем владении языком не происходит мысленный перевод, слова и выражения как бы автоматически возникают сразу.

Или, выражаясь словами В.Б. Касевич (1988; 88), можно отметить, что значительная часть информации перерабатывается человеком без языка, происходит структурирование поступающей информации в терминах, скажем, определенных фреймов. Обращение к языку и его структурам обычно выступает как ответ на потребность коммуницирования. Перевод от когнитивных структур к языковым – это во многом перевод с языка смыслов на язык значений. Как всякий перевод он сопряжен с определенными трансформациями и потерями. Фило- и онтогенетически язык вырастает из не-языка.

Очевидно, что проблематика языкового сознания осложняется в условиях дву- и многоязычия. Как отмечают некоторые исследователи, в данном случае формируются единые семантические сети, которые не выходят за пределы наработанного индивидом социокультурного опыта.

Данные положения лежат в основе нашего исследования, предполагающего выявление структурных и иных языковых изменений в условиях двуязычия на базе особенностей изменения этноязыкового сознания.

Механизм речевого общения в неоднородной языковой среде, представляющий множество вариантов лингвистического приспособления носителей языка в целях взаимопонимания, является достаточно малоизученной проблемой в общем языкознании, а в бурятском – практически, совершенно неразработанным разделом. При этом, фактически, отсутствует системное описание особенностей внутривидовых изменений, происходящих в бурятском языке, под влиянием русского.

В последние годы активизировалось изучение национально-культурной специфики реального функционирования бурятского языка и увязываемых с ним культурных ценностей, однако недостаточно разработок, связанных с анализом лингвокультурной компетенции носителей бурятского языка, как в области русской языковой культуры, так и в области родной бурятской, а также особенностями ее трансформации в связи с активным развитием двуязычия. Общеизвестно, что тесное взаимодействие двух языков обычно приводит к изменению способа отображения мира чаще в малом языке вплоть до полной замены исходных понятий, вкраплениям однопонятийных слов или частичным изменением объема значений.

Задача, которую мы ставим, в том числе, в своем исследовании – выявление специфики этнического сознания народа, находящегося в длительном языковом и культурном контакте. Бурятский язык – уникальный в плане изучения онтогенеза, функционирования и трансформации языкового сознания, он наиболее архаичный среди монгольских языков и претерпевает в последние годы значительные изменения. Одна из гипотез исследования: русская и бурятская культуры являются комплиментарными, «хотя есть четкие различия в некоторых устойчивых этностереотипах языкового поведения».

Многоаспектность подхода (социолингвистический, культурологический, лингвистический, коммуникативно-прагматический, психолингвистический) обусловлена сложностью проблемы изучения процесса языковых изменений и изменений в сознании его носителей в условиях двуязычия. Поскольку наиболее эффективным источником обогащения и обновления языка является разговорная речь, одним из основных методов исследования должен быть анализ речевого дискурса, спонтанного речепорождения. В частности, при этом необходимо выявить особенности воздействия на языковое сознание билингов внелингвистических факторов (возраст, образ жизни, образование, место проживания и т.д.), а также факторов отбора и реализации ситуативно заданных речевых жанров.

Одной из наиболее распространенных и достаточно объективных форм изучения этносоциопсихолингвистических особенностей индивида

является тестирование. В нашем случае намечается включение, в том числе, и ассоциативного эксперимента в серию психолингвистических тестов, разработанных на двух языках – бурятском и русском, поскольку очевидно, что язык и сознание неразделимы, именно в языке зафиксированы особенности мышления, когнитивные стили, устойчивые стереотипы и т.д.

При этом, поскольку имеется предположение, что функционирование языковых процедур основывается на работе ассоциативной памяти, намечается продолжение и расширение проведения ассоциативного эксперимента, демонстрирующего достаточно объективную зависимость речевых и ментальных стереотипов от конкретного языка.

Общеизвестно, что наиболее чувствительным показателем культуры любого народа является его лексикон. В формировании личности участвуют все языковые средства и в первую очередь лексические. С помощью анализа свободных вербальных ассоциаций была сделана попытка выявить не только проявления этнических представлений о некоторых русских и бурятских реалиях в речи двуязычных бурят, их представления об окружающем мире, как традиционные, так и новые, но и косвенно определить уровень владения русским языком.

Материалом для анализа послужил ассоциативный эксперимент, вошедший как часть в лингвистический тест, проведенный среди взрослых бурят-билингвов в 1999-2000 году (300 респондентов, из них 150 – жители г.Улан-Удэ, 150 – сельской местности), на основе 16 слов-стимулов. Двенадцать из этих слов – русские, причем 10 – заимствования (*театр, клуб, интернациональный, техника, коллектив, участок, станция, памятник, спутник, ударник*). Два слова имеют бурятские эквиваленты (*урожай и праздник*), четыре слова – бурятские (или отражающие бурятские реалии – *сакман*), из них два (*аршан и сакман*), можно считать, уже вошли в словарь местных носителей русского языка, стали регионализмами.

Наиболее частотными для русских слов оказались ассоциации: *интернациональный* → *долг* (75), *клуб* → *сельский* (119), *урожай* → *богатый* (90), *коллектив* → *дружный* (69), *станция* → *железнодорожная* (114), *спутник* → *Земли* (83), *ударник* → *труда* (150). Для бурятских слов – *талхан* (*мука, хлеб*) → *сагаан* (*белый*) (71), *хара* (*черный*) (17), *амтатай* (*вкусный*) (16); *хурьган* (*ягненок*) → *сагаан* (*белый*) (35); *аршан* → *тункинский* (26), *целебный* (28); *сакман* → *молодой* (13). Подтвердилось, что два последних слова вполне ассоциируются как русские слова. Слова *талхан* и *хурьган* соответственно имеют больше бурятских слов-реакций. Из 62 слов-реакций на *хурьган* 34 – бурятские, а всего из 218 всех реакций 175 – бурятские, на слово *талхан* из 54 разных реакций 33 – бурятские (всего из 221 – 181 бурятское). То есть сила влияния национального языкового кода, равная

соотношению числа реакций бурятских слов к общему числу ответов, достаточно высокая и равна 0,81.

Разнообразие ассоциативных полей свидетельствует о достаточно высоком уровне рефлексий респондентов, достаточно хорошем знании русского языка. Из русских слов наибольшее число реакций у слова *станция* – 70, наименьшее – *ударник* (34), *спутник* и *интернациональный* (по 39). Однако больше всего слов-реакций у слова *сакман* (79), достаточно много реакций и на слова *аршан* (68), *хурьган* (62), *талхан* (54). Ассоциативные поля этих слов более многочисленны за счет параллельных русских и бурятских реакций, хотя встречаются случаи, когда русское слово имеет бурятские реакции, то есть оно ассоциируется уже как бурятское слово, например: *клуб* → *худоогэй* (сельский), *залушуулай* (молодежный), *колхозой* (колхозный); *спутник* → *газарай* (Земли); *ударник* → *ажалай* (труда); *техника* → *шэнэ* (новая); *интернациональный* → *суглаан* (сбор); *урожай* → *баян* (богатый), *сайн* (хороший) и т.д. Таких случаев немного, в основном, к этим словам даются русские ассоциации, а на слова *памятник* и *станция* не было ни одной бурятской реакции.

Подсчет уровня стереотипности показывает, что слова типа *сакман* (уровень стереотипности – 0,48) менее стереотипизированы (например, слова *театр*, *урожай* и *интернациональный* имеют уровень стереотипности 0,18), поскольку они имеют, как указано выше, двойные варианты реакций и соответственно мышление билингвов более полилогично, множественно. Однако, если рассматривать только русские слова, то средний уровень стереотипности (реакций только на русские слова) по именам существительным у бурят-билингвов равняется 0,23, что примерно соответствует уровню стереотипности реакций носителей русского языка в 70-х годах XX века. В настоящее время он несколько выше (Уфимцева, 1995).

В ходе анализа была сделана попытка сравнить частотные реакции на русские слова у бурят-билингвов с традиционными русскими ассоциациями. Из совпавших с Русским ассоциативным словарем (1994) слов - *праздник*, *театр*, *урожай* - только у последнего совпала частотная последовательность реакций: *богатый* (77 – в РАС, 90 – в нашем эксперименте) и *хороший* (соответственно 39 и 27). Ассоциативные поля слов *праздник* и *театр* оказались достаточно смещенными (в РАС *праздник* – *веселый*, *Новый год*, *веселье*; *театр* – *Большой*, *кино*, *спектакль*; в нашем случае *праздник* – *новогодний*, *веселый*, *Белого месяца*; *театр* – *оперы* и *балета*, *драматический*, *кукольный*), что, скорее всего, объясняется локальной спецификой исследования.

Результаты данного эксперимента были также сопоставлены с материалами, полученными в 1989-1990-х годах. Сравнение показывает, что

за 10 лет произошли незначительные изменения в уровне стереотипности реакций, в среднем его снижение составило 2 % - 0,21. В 73 % случаев совпали первые три наиболее частотные реакции, причем полностью они совпали у слов *памятник (Ленину, культуры, Пушкину), спутник (Земли, жизни, космический), талхан (сагаан, хара, шэнишсын), урожай (богатый, хороший, высокий), коллектив (дружный, трудовой, сплоченный)*, хотя в некоторых случаях они поменялись местами. То есть эти словосочетания являются устойчивыми стереотипами, содержат реакции, обладающие узуальными связями со словом-стимулом. Таким образом, они отражают мышление и культуру бурят-билингвов.

Три самые частые реакции составляли в среднем 47,7%, в настоящее время этот процент также ниже на 2 % - 45,7%, что также подтверждает снижение уровня стереотипности двуязычных бурят. По сравнению с данными Н.В. Уфимцевой по языковому сознанию русских данный процесс у бурят несколько замедлен, что, возможно, объясняется их билингвистичностью.

Можно также отметить, что десять лет назад почти ко всем приведенным словам-стимулам респондентами были даны бурятские реакции. Их общая сумма была хоть и незначительна и составляла на русские слова 44 различные реакции (всего 57 слов), однако через десять лет бурятские реакции оказались отсутствующими у слов *станция, спутник, интернациональный*. И всего их насчитывается 21 различных слова-реакции (всего 26 слов). Вместо них появляются английские варианты типа *space* на слово-стимул *спутник*.

Интересно то, что на бурятские стимулы *хурьган, сакман, аршан, талхан*, практически, остались те же реакции, и доля бурятских реакций пока сохраняется та же, что и десять лет назад, то есть эти слова косвенно показывают, что уровень владения бурятами-билингвами родным языком пока поддерживается. На слова-стимулы *хурьган* и *талхан* наиболее частотными остаются бурятские реакции *сагаан* и *хара*, а *сакман* и *аршан*, фактически, подтверждают статус регионализмов, на них наиболее частотными являются русские реакции: *молодой, весенний, зимний и целебный, тункинский и лечебный*.

Данный эксперимент показал тот языковой потенциал, который с наибольшей вероятностью способен реализоваться в конкретной коммуникативно-речевой ситуации, типичной для социальной группы бурятско-русских билингвов. Очевидно, что этническое самосознание бурят пока сохраняется, но наряду с традиционными стандартными ассоциациями (например, реакции на слово праздник – Сагаалган, Белого месяца (частота – 23), новогодний (25), весны (26)) возникают и укрепляются новые понятия на соответствующем языке. Причем реакция на бурятские слова содержит адекватные варианты обоих языков: *талхан* ‘мука’ – *хара*, черная, *сагаан*, белая.

Таким образом, ассоциативный эксперимент, проведенный среди бурят-билинггов, показал:

1. Пока сила влияния национального языкового кода, равная соотношению числа реакций бурятских слов к общему числу ответов, достаточно высокая и равна 0,81.

2. Разнообразие ассоциативных полей свидетельствует о достаточно высоком уровне рефлексий респондентов, хорошем знании русского языка.

3. Подсчет уровня стереотипности показывает, что слова типа *сакман* (уровень стереотипности – 0,48) менее стереотипизированы (например, слова *театр*, *урожай* и *интернациональный* имеют уровень стереотипности 0,18), поскольку они имеют двойные варианты реакций и соответственно мышление билинггов более полилогично, множественно. Однако, если рассматривать только русские слова, то средний уровень стереотипности (реакций только на русские слова) по именам существительным у бурят-билинггов равняется 0,23, что примерно соответствует уровню стереотипности реакций носителей русского языка в 70-х годах XX века.

4. Сравнительный анализ показал, что за 10 лет произошли незначительные изменения в уровне стереотипности реакций, в среднем его снижение составило 2% - 0,21. В 73% случаев совпали первые три наиболее частотные реакции, причем полностью они совпали у слов *памятник* (*Ленину*, *культуры*, *Пушкину*), *спутник* (*Земли*, *жизни*, *космический*), *талхан* (*сагаан*, *хара*, *шэниисын*), *урожай* (*богатый*, *хороший*, *высокий*), *коллектив* (*дружный*, *трудовой*, *сплоченный*), хотя в некоторых случаях они поменялись местами. То есть эти словосочетания являются устойчивыми стереотипами, содержат реакции, обладающие узуальными связями со словом-стимулом. Таким образом, они отражают мышление и культуру бурят-билинггов.

5. На бурятские стимулы *хурьган*, *сакман*, *аршан*, *талхан*, практически, остались те же реакции, и доля бурятских реакций пока сохраняется та же, что и десять лет назад, то есть эти слова косвенно показывают, что уровень владения бурятами-билингвами родным языком пока поддерживается.

6. Этноязыковое сознание бурят достаточно устойчиво и пока сохраняется, но наряду с традиционными стандартными ассоциациями возникают и укрепляются новые понятия на соответствующем языке. Причем реакция на бурятские слова содержит адекватные варианты обоих языков: *талхан* 'мука' – хара, черная, сагаан, белая.

ЛИТЕРАТУРА

Карасик, В. И., (2004), **Языковой круг: личность, концепты, дискурс**. Москва: Гнозис: 2002.

Касевич, Вадим, (1988), «Язык и знание». **Языковое сознание. Тезисы IX Всесоюзной симпозиума по психолингвистике и теории коммуникации**. Москва. 88-89.

Копыленко, Михаил, (1988), «Язык/сознание – речь/мышление». **Языковое сознание. Тезисы IX Всесоюзной симпозиума по психолингвистике и теории коммуникации**. Москва. 87-88.

Морковкин, В. В., Морковкина А.В., (1994), «Язык, мышление и сознание et vice versa», **Русский язык за рубежом**, 1, 63-70.

Русский ассоциативный словарь. (1994). Ю.Н. Караулов, Ю.А. Сорокин, Е.Ф. Тарасов, Н.В. Уфимцева, Г.А. Черкасова. Книга 1. Москва. 224.

Уфимцева, Н. В., (1995), «Структура языкового сознания русских: 70-е – 90-е гг.». **Этническое и языковое самосознание: Мат-лы конф.** (М., 13-15 декабря 1995 г.). Москва. 151-154.

Этнокультурная специфика языкового сознания. (1996), Москва.;
Языковое сознание: формирование и функционирование. (1998), Москва.;
Языковое сознание и образ мира. (2000), Москва и др.

К ПРОБЛЕМЕ ИЗУЧЕНИЯ ТЮРКСКО-ИРАНО-АРАБСКИХ ЯЗЫКОВЫХ КОНТАКТОВ

DJUBATOVA, B. N./ДЖУБАТОВА, Б. Н.
KAZAKHSTAN/KAZAKHSTAN/КАЗАХСТАН

ÖZET

Türkolojide Türk-İran-Arap dilleri arasındaki temas, sonuna kadar incelenmeyen meseledir. Sovyet döneminin dil bilimi araştırmalarında bu meselenin kültürel-tarihî yönlerine önem verilmemiştir. Dil biliminde bu mesele tek taraflı incelenmiş, Türk dilinin İran, Arap dilleri üzerindeki etkisi ve rolü hiç incelenmemiştir. Bu makalede Orta ve Merkez Asya Türklerinin edebî dillerinin oluşma tarihinde İran ve Arap dillerinin rolü gösterilmiş ve aldığı yeri kronolojik şekilde belirtlenmiştir. Eski çağlardan günümüze kadarki Türk-İran-Arap dilleri teması tarihine kısaca yorum yapılmıştır. Bu diller arasındaki sıkı ilişkiyi belirten tarihî ve lengüistik detaylara yer verilmiştir. Makale yazarı son yılların yenileşme dünyasında bu meselenin aktüelliğini ve Türk-İran-Arap dilleri temasının büyük çaplı araştırılmasına yeni sistemli yaklaşımın gerektiğini göstermiştir. Bu konuyla ilgili yeni araştırmaların amaçları belirtilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Türk-İran-Arap dilleri arasındaki temas.

ABSTRACT

The problem of Turkic-Irani-Arabic contacts in turkology is not researched nowadays in a hole volume. In linguistic researches of soviet period the cultural-historical aspects of this problem didn't attract attention. It was studied from one side only – the role and influence of Turkic on Irani and Arabic had never been examined. In this article the role and the place of Irani and Arabic in the history of making Central Asia literary languages is shown.

We suggest short survey of Turkic-Irani-Arabic contacts history beginning from ancient ages up to these days some linguistic and historical facts, which are the evidence of close connections between these languages.

The author bases the actuality of this problem in the light of last years transformations and displays the necessity of new systematic approach to the great research of Turkic-Irani-Arabic contacts – the tasks of new researches in this field are determined.

Kew Words: Turkic-Irani-Arabic contacts.

Изучение проблемы контактов тюркских языков с другими родственными и неродственными языками, которые окружали их в прошлом и сейчас, имеет огромное научное значение не только для лингвистики, но и для истории, философии, культурологии и других отраслей науки. Исследования такого рода помогут проследить живой процесс формирования и становления национальных языков и их диалектов, историю развития и движения тюркских этносов, эволюцию мировоззрений, взглядов, мышления. Неопровержимыми документами и фактами языковых контактов и связей, безусловно, являются письменные памятники, археологические данные, а необозримое прошлое народов запечатляется в их языке, где самым проницаемым уровнем является лексика. Слова, выражаясь словами О.О.Сулейменова, это «чип, в котором закодировано прошлое человечества».

Проблема тюркско-ирано-арабских контактов затрагивается во многих научных исследованиях (см. В.В.Бартольд, Е.Э. Бертельс, Б.Г.Гафуров, А.М.Щербак, И.М.Оранский). Но нельзя утверждать, что эта тема достаточно глубоко и тщательно изучена. В казахском языкознании до сих пор нет фундаментальных трудов по данному вопросу. В лингвистических исследованиях советского периода культурно-исторический аспект заимствованной лексики не рассматривался вообще, если рассматривается, то поверхностно, не глубоко. Видимо, причин такого подхода было несколько: советская идеология, отсутствие квалифицированных кадров, тенденциозность, предвзятое отношение западных ученых к истории Средней и Центральной Азии. Здесь уместно было бы высказывание Е.Э.Бертельса, который отметил необъективное, ошибочное мнение ученых вокруг такого понятия как «персидская литература»: «В XX веке на Западе как будто «забыли» о причинах такого наименования и стали приписывать всю эту литературу иранскому народу. При этом многие востоковеды склонны были ведущей страной во все исторические периоды считать Иран, а Среднюю Азию рассматривать всего лишь как своего рода иранскую провинцию, ...тот самый литературный язык, которым впоследствии пользовались на территории теперешнего Ирана, пышным цветом расцвел первоначально именно в Средней Азии» [Бертельс, 1960; 23]. Наступил XXI век, многое вокруг меняется, в научном сознании тоже происходят изменения, происходит переоценка культурных ценностей, что в конечном итоге приведет к качественно новым научным фундаментальным исследовательским работам.

Что касается тюркско-иранских контактов, то они корнями уходят в древность. В работах по истории имеются очень много фактов, свидетельствующих о тесных связях между тюркоязычными и ираноязычными племенами, которые вместе обитали просторы Евразийской степи. В Ахеменидской державе, которая вышла на арену истории в V-IV

вв. до н.э. восточноиранские народности – парфяне, согдиане, хорезмийцы, маргиане – жили и контактировали с тюркоязычными племенами. Об этой этнокультурной связи говорят терракоты, на которых изображены тиграхауды – воины-саки в остроконечных шапках, эти терракоты были распространены на огромной территории – в разных городах Ахеменидской державы от Египта до Средней Азии [Гафуров, 1972; 83].

До наших дней дошли памятники андроновской культуры, датируемые IV-III вв. до н.э., которые были найдены на кургане Пазарык на Алтае, Есикском кургане под г.Алматы в Казахстане. «Золотой человек» Есикского кургана с изображениями животных и зверей, которые известны в археологии под названием «скифский звериный стиль» рассказывает о существовании общей материальной культуры для многих народностей и племен, которые обитали на этой территории. Влияние «скифского звериного стиля» было велико на другие культуры: «У скифских племен на обширной территории от Сибири до Северного Причерноморья еще до ахеменидского периода выработались специфические приемы искусства изображения животных («скифский звериный стиль»). Произведения этого стиля пользовались большой славой в древности, такие сюжеты использовались некоторыми греческими художниками. Ахеменидское искусство многим обязано «скифскому звериному стилю», который господствовал в то время у населения евразийских степей, в том числе и в Средней Азии» [Гафуров, 1972; 84]. По причине отсутствия письменных памятников существуют различные версии по определению этнической принадлежности андроновских племен. Одна из этих версий предполагает, что андроновцы принадлежали к финно-угорской этнической группе. Другая, наиболее утвердившаяся версия говорит, что они были индоиранцами. Существует и третья версия, которая гласит, что племена андроновской культуры были тюркоязычными [Кан, 2002; 24]. На каком же языке говорили древние племена саков, усуней, гуннов, древние жители современного Казахстана? На этот вопрос нет однозначного ответа, существует много гипотез и по этому вопросу. Одна из них выдвигает принадлежность их к индоиранским языкам, другая гипотеза – к тюркским, третья гласит, что они говорили на вымершем древнем языке и т.д. Хотя большинство историков придерживаются гипотезы, что в древности на территории Евразийской степной полосы доминирующим языком был индоиранский, никто из них не исключает присутствие в этом регионе и других языков, кроме индоиранских, утверждая: «Можно с уверенностью констатировать индоиранскую языковую принадлежность большинства сакских и других полукочевых племен эпохи раннего железа, проживавших на территории Казахстана, Джунгарии и Средней Азии и являвшихся частью гигантского индоиранского этнокультурного субстрата, доминировавшего на всей территории Евразийского степного пояса от Внутренней Азии

до Северного Причерноморья» [Масанов, 2001; 23]. Все эти гипотезы утверждают о том, что культурные связи, миграционные процессы никогда не останавливались, продолжались постоянно. Народы, которые населяли евразийское пространство никогда не жили замкнуто, изолированно, а наоборот, культурные обмены, этнические контакты шли постоянно, не переставая и в доисторические периоды. Мнение ученых по поводу истории продолжительности этих контактов расходятся: одни полагают, что эти контакты восходят к далекому прошлому, насчитывающему три-четыре тысячелетия (О.О.Сулейменов), а другие считают, что ирано-тюркские контакты имеют более чем тысячелетнюю историю (И.М.Оранский), связывая это, по всей видимости, с письменными памятниками, которые служат доказательством. По утверждению Е.Э.Бертельса, тюркское население бок о бок жило с населением иранского происхождения уже по крайней мере две тысячи лет тому назад, поэтому культура и история этих народов и сплетены так тесно [Бертельс, 1960;72].

В истории очень много фактов о связях тюрков с согдийцами - одним из ираноязычных народов Средней Азии. Согдийцы сыграли ключевую роль в торговых контактах между Китаем, Восточным Туркестаном и Центральной Азией, а также в культурной жизни Средней Азии, принимая участие в распространении буддийской и манихейской религий в данном регионе [Щербак, 2001;69]. В VII-IX веках согдийский язык из восточноиранских языков выступал как *lingua franca* – одним из контактных языков, используемых для межэтнического общения у народов, которые обитали на огромной территории, простиравшейся от Мерва до Монголии, от Хорезма до Северной Индии. Отношения тюрков с ираноязычными народностями были основаны, в первую очередь, на торгово-экономических контактах. Главным фактором интеграционных процессов, которым подверглось население Средней и Центральной Азии явилось прохождение через всю эту территорию Великого Шелкового пути, который связывал страны Средиземноморья и Европы с Дальним Востоком. И контроль над Шелковым путем был в руках согдийцев. Таким образом, влияние культуры ираноязычных народностей, в числе которых были и согдийцы, на другие народы было огромным. В китайских летописях упоминаются о согдийских колониях в Восточном Туркестане, Центральной Азии. Согдийцы выступили как культурный элемент, пришедший к тюркам с торгово-экономической целью [Бартольд, 2002;430]. В X-XI веках тюркский и персидский языки постепенно начали вытеснять согдийский язык.

Сегодня следы согдийской культуры в виде субстратной лексики можно обнаружить в топонимической системе нынешнего Южного Казахстана. В раннем и собственно средневековье на территории Средней Азии и Юго-Восточного Казахстана большое распространение имели иранские

(согдийские) топонимы, точнее ойконимы с географическим термином – кат, -кет, -кент, -канд, -дех, -дих, с общим значением 'селение', 'поселение'. В данное время в Южном Казахстане сохранились географические названия с компонентом кент: Шымкент, Манкент, Суткент, Кумкент и оз: Кандоз - которое можно растолковать как 'поселение племени оз-уз' [Рысбергенова,2000;26]. В современных тюркских языках до сих пор живет субстратная лексика иранских языков, например, слово парфянского языка *šahr* 'город', слово хорезмийского языка *агна* 'большой канал'[Оранский,1979; 93-94]. История некоторых заимствованных слов современного казахского языка восходит к древности. Например, слово иранского происхождения *azat* встречается в священной книге зороастризма «Авесте» и применялся как термин со значением 'благороднорожденный' для обозначения благородных, знатных людей. В среднеперсидском - пехлевийском языке - это слово означало 'рожденный членом царского дома', 'рожденный благородным', 'рожденный свободным'[Гафуров,1972;56]. Это слово устоялось в современном казахском языке в значении 'свободный', 'вольный'. Рассмотрим другое древнее слово иранского происхождения *afsin*. Историко-этимологический анализ этому слову дается у В.И.Абаева: « В данном случае нельзя пройти мимо среднеазиатского термина *afšin*. Титул *afšin* засвидетельствован (главным образом у арабских писателей) с VIII-IX вв. ... Афшинами назывались правители области Усрушана. Последний из них - Хайдар, называемый в арабских источниках просто *alAfshin* и достигший значительной известности как полководец халифов Мамуна и Мутасима. Титул *afšin* засвидетельствован также на согдийской почве. Согдийский правитель Гурек в договоре с арабским военачальником Кутейбой ибн Муслимом именуется «ихшид Согда, афшин Самарканда». Здесь ясно выступает нарицательное значение слова *afšin* 'правитель'. Поскольку *afšin* в своей форме носит ясные черты скифского (массагетского) происхождения, термин *afšin* в Согдиане и Усрушане должен рассматриваться как заимствование из скифского (массагетского). Мы имеем дело со скифским социальным термином, распространившимся по Средней Азии. Весьма возможно, что термин *afšin* восходит к массагетскому матриархату и служил первоначально наименованием массагетских правительниц типа знаменитой Томирис, а затем из массагетского был заимствован в соседние области Средней Азии уже в применении к правителям мужчинам [Абаев, 1958; 111]. В осетинском языке слова *æfsin/æfsinæ* имеет значения 'хозяйка дома, распоряжающаяся хозяйством, припасами,стряпней, угощением', а также 'свекровь'. Этимология казахского слова *absin* 'старшая из снох по отношению к младшей', по всей вероятности, связана с термином *afšin* массагетского матриархата, потому что в традиционной казахской семье старшей снохе всегда отводится одно из главных мест и ведущая роль в семейной иерархии.

В современных тюркских языках есть ряд слов, которые подтверждают торгово-экономические связи тюрков с иранцами и заимствованные из иранских языков. Например, словом *sart* тюрки в начале называли торговцев, прибывших из Индии. А потом, когда пальма первенства в торгово-экономической сфере перешла в руки иранцев и они установили контроль над торговыми путями, этим словом начали называть среднеазиатских иранцев, таким образом, слово *sart* стало означать 'торговец', 'купец', т.е. это слово применялось в отношении всех купцов, народов, которые занимались куплей-продажей. В более позднее время это слово проникает в монгольский язык в значении 'торговец'. Этот факт свидетельствует о том, что контакт между тюрками и иранцами основывался не на факторе религии, а на торговле [Бартольд, 2002; 109].

В современных тюркских языках помимо упомянутых нами терминов имеются слова из активной лексики, этимологию которых лингвисты связывают с контактом тюрков с древнеиранскими племенами. Например, самое жизненно важное слово современного казахского языка *nan* 'хлеб' и слова *pada* 'стадо', *mért* 'мужчина' имеются в лексике финно-угорских языков с такими же значениями. Например, коми-зыр. *ńań*, удм. *ńań*, манс. *ńań*, хант. *ńań* 'хлеб' к др.-ир. **ni-kan* 'закапывать, зарывать (в горячую золу)' (древнейший способ выпечки хлеба); удм. *pudo*, коми-перм. *poda* 'скот' от др.-ир. **pāta*; удм. *murt*, коми-зыр. *mort* 'человек', 'мужчина' от др.-ир. **martiya*-. [Оранский, 1979; 71]. Масштаб распространения иранских слов до Северной и Восточной Европы, видимо, говорит о древности слова, а значит и о древности контактов между носителями этих языков.

Сведения о тюрко-иранских контактах имеются в манихейских текстах, которые датируются IV-V вв. Дошедшие до наших дней обрывки манихейских текстов свидетельствуют, что манихейская литература развивалась параллельно на различных иранских и тюркских языках. Интересно отметить, что в тюркских текстах встречаются многочисленные иранские заимствования, как *нигошак* (слушатель), *бришти* (ангел), *диндар* (священнослужитель); а в иранских текстах - лексические элементы тюркского языка, как *тангри* («бог»), для которого имелось достаточно своих эквивалентов, или еще менее нужное *тагин* («еще»). Это явление ученые объясняют тем, что миссионерами манихейства часто бывали именно тюрки, и поэтому внесение ими таких лексических элементов, которые не имеют терминологического характера, легко объясняется их языковыми навыками. А термины манихейской религии были на иранском языке, поэтому применялись иранские заимствования в тюркском тексте [Бертельс, 1960; 88].

В самых ранних памятниках тюркской письменности—орхоно-енисейских памятников VI-VIII веков тоже прослеживается тюрко-иранская взаимосвязь

в области культуры. Вопрос о происхождении тюркской письменности вызвал очень много споров и гипотез у ученых. В начале XX века появилась и крепко укоренилась версия, утверждающая, что руническое письмо древних тюрков является модифицированным вариантом согдийского письма, что тюрки переняли его у согдийцев. Некоторые исследователи предполагают, что в основе тюркского рунического письма лежит арамейское письмо. Интересный априори выдвигает О.Сулейменов, отрицая роль согдийцев как посредника межкультурных контактов: «... тюрки-огузы в VII в. до н.э. захватили Вавилон и правили в Ассирии 28 лет, а значит, именно они там могли познакомиться с арамейским письмом, потому что в то время в Ассирии использовали две системы – слоговой клинописью пользовались для монументальных надписей, исторических хроник, арамейский алфавит использовался в канцелярских и торговых записях. Почти три десятилетия употребляя арамейское письмо, понятное населению Ассирии, и такое знание арамейского алфавита позволило усовершенствовать, существенно доработать протоогузское письмо, которое было, несомненно, алфавитным, но, видимо, содержало больше иероглифов, что и заставило тюркских грамматистов осуществить реформу своей письменности, существенно доработать протоогузское письмо» [Сулейменов, 2002; 164]. Нужно полагать, что ученый строит свое суждение на основании определенных исторических фактов, положений и требует научного доказательства. Есть еще мнение, что данный алфавит является результатом развития культуры самих тюркских племен [Айдаров, 1971; 37]. Хотя вопрос о происхождении руники еще не решен до конца, их нити однозначно ведут к семитской и согдийской культурам. Хотя Г.Айдаров, исследователь языка памятников отрицает наличие иранских заимствований в них, это не дает право констатировать об отсутствии контактов, язык памятников не может полностью содержать весь словарный запас тюркских народов того периода. Остается согласиться с О.Сулейменовым, который предлагает качественное рассмотрение явлений культур, языков, письменности Древнего Мира (Передняя Азия, Малая Азия, Средиземноморья) с привлечением тюркских материалов и рассмотрение тюркской древности в общепланетарном, в общеисторическом контексте. В последнее время начинают говорить об осязаемом вкладе древних тюрков в развитие мировой цивилизации [Щербак, 2001. Все это, конечно, дает понять, что все культуры народов Средней и Центральной Азии древнего периода «варились в одном котле», обогащая друг друга, перенимая друг у друга отдельные элементы.

Возвращаясь к тюрко-согдийским связям, уместно будет вспомнить, что о поздних контактах тюрков с ираноязычными согдийцами упоминается в словаре Махмуда Кашгари (XI в.), где он пишет о том, что жители городов Семиречья, как Исфиджаб, Баласагун, Тараз, были двуязычными и общались между собой на двух языках – тюркском и согдийском [Гафуров, 1972; 545].

Начиная с VIII в. на смену согдийскому - некогда лидирующему языку в Средней и Центральной Азии – приходит тюркский и новоперсидский языки. Новоперсидский язык имел сильное влияние в этом регионе до прихода ислама в VIII в. После прихода мусульманской религии его вытесняет арабский язык. Однако, следует отметить, что новоперсидский язык продолжал функционировать преимущественно как язык литературы, язык поэзии. После завоевания арабами Ирана и Средней Азии роль литературного языка выполняет арабский язык. Вхождение Мавераннахра в состав Арабского халифата способствовало распространению ислама и языка священного Корана – классического арабского языка. Арабский язык приобретает статус государственного языка и языка религии, а тюркский язык остается языком общения, куда постепенно просачиваются арабские слова, в первую очередь, религиозного характера, а затем административные термины в небольшом количестве. Арабский язык становится языком привилегированного класса, аристократов и образованных людей. Если персидский язык был известен как язык литературы и поэзии, то арабский стал языком религии и науки. Известно, что великие ученые-выходцы из Средней Азии написали свои трактаты на арабском. Расцвет влияния арабского языка восходит к X-XI векам, когда государственной религией Караханидов становится ислам. Но после распада Арабского халифата влияние арабского языка начинает ослабевать, сфера его использования начинает сужаться, постепенно арабский язык уступает свою позицию персидскому языку.

Персидский язык начинает вытеснять арабский язык из сферы административного управления и литературы. Исторические и поэтические сочинения этого периода, которые дошли до нас, были написаны на персидском языке. В языке письменных документов XII-XIII вв., сочиненных на персидском, можно заметить смешение тюркских слов. О роли персидского языка того периода В.В.Бартольд приводит такой интересный факт: «Когда Плано Карпини в 1246 г. уезжал из Монголии, ему дали для Папы грамоту, написанную «по-сарацински». В последние годы проф. Пельо удалось установить, что в архиве Ватикана до сих пор сохранилась эта грамота, написанная на персидском языке. Грамота (дата ее – начало ноября 1246 г.) написана настолько безграмотно, что персидский язык не мог быть родным языком составляющих ее. Заглавие грамоты написано по-турецки, ... встречаются турецкие слова и выражения. Надо думать, что составителями грамоты были среднеазиатские купцы турецкого происхождения, старавшиеся написать по-персидски, как на принятом в их стране литературном языке» [Бартольд, 2002; 158]. Приведенный пример показывает, что персидский язык выступал в роли литературного языка у среднеазиатских тюрков. Составление официальной бумаги на персидском

явилось данью традиции и норме, принятых в обществе. И тюрки строго придерживались этих правил.

Образованные тюрки средневековья кроме своего родного языка владели еще двумя языками – персидским и арабским. Мусульманский ученый Хусам ад-Дин Хамиди ал-Асими Барчынлыги (XIII в.), выходец из города Барчынкенд на нижнем течении р. Сыр-Дарьи в совершенстве владел тремя языками. По словам знавшего его лично Джемалы Карши, его сочинения на арабском были красноречивыми (фāсих), на персидском – остроумными (мāлих), на турецком – правдивыми (сахūх). Это было первое в мусульманской литературе сопоставление трех литературных языков мусульманского мира [Бартольд, 2002; 122]. Другой ученый и правитель средневековья Улугбек тоже в совершенстве владел тюркским, арабским и персидским языками, сочинял стихи на тюркском и персидском [Гафуров, 1972; 487]. Основываясь на эти факты, можно делать вывод, что тюрки никогда не были монолингвами, а владели несколькими языками – тюркским, персидским и арабским в силу исторических, культурных и географических причин. Тем не менее, они не утратили свой родной язык. Безусловно, такие качества, как толерантность, открытость, присущие тюркским народам, складывались веками благодаря этим контактам.

В XIV-XVI вв. на смену персидскому и арабскому языкам приходит среднеазиатский тюркский письменный литературный язык, достигнув совершенства, приходит, вытесняя их со всех сфер жизни. Однако, следует помнить, что история формирования и становления тюркского литературного языка началась задолго до этого, в эпоху Караханидов, когда Саманиды потеряли свою власть и правление в Мавераннахре в 999 г. Тюркский язык хотя был основан на «живом» разговорном языке тюрков, все же его лексический состав претерпел сильное влияние арабского и персидского языков. Это было особенно заметно в языках жителей городов, оседлого населения. Например, 60-90 % языка известного среднеазиатского поэта А.Навои составляет арабская и иранская лексика.

Влияние ирано-арабских языков сохраняет современный казахский язык, самый чистый из тюркских языков в отношении иноязычного влияния. Сегодня 15-20 % лексики современного казахского языка составляет арабо-иранская лексика, когда в лексике других оседлых тюркских народов Средней Азии их намного больше. Но в силу политических и культурных процессов на постсоветском пространстве их количество за последние годы заметно увеличилось. Восточные языковые единицы активно используются в номинации новых понятий. Арабо-персидские заимствования выступают как необходимый материал для создания научной терминологии на национальном языке.

История тюркских народов достаточно хорошо исследована, о них написано большое количество научных монографий, но тюркско-иранские и тюркско-арабские языковые контакты разработаны не достаточно полно. Из вышеприведенных и систематизированных материалов можно легко обнаружить, что эти контакты рассматривались только односторонне, много говорится об иранском влиянии, об арабских заимствованиях, а влияние тюркской культуры либо не затрагивается, либо затрагивается очень поверхностно, не глубоко. В лингвистических работах, посвященных проблемам заимствования культурно-исторический аспект проблемы не освещается, если даже освещается, то на очень скудных материалах. Не секрет, что даже среди ученых лингвистов бытует мнение, что изучение этой проблемы не актуально.

До сегодняшнего дня преувеличивалось влияние иранских и арабских языков на тюркские языки. При этимологизации слова, как правило, обращались к индоевропейскому материалу, видимо, из-за разработанности этой семьи языков, тюрко-иранские и тюрко-арабские контакты рассматривались односторонне. Для получения более полного, проверенного научного результата необходимо изучать обратную сторону этих языковых контактов – изучение тюркской лексики в иранских и семитских языках. Новый подход требует рассмотрения истории контакта тюркского языка с родственными и неродственными, мертвыми и живыми языками, с которыми тюркские языки вступали в исторический контакт. К таким языкам можно отнести санскрит, языки Малой и Передней Азии, индоевропейские языки. Исследование должно проводиться, основываясь на чисто академические, объективные материалы, в контексте общемировых цивилизаций, не преувеличивая и не принижая другие культуры, не допуская предвзятости и тенденциозности. Здесь уместно было бы процитировать слова тюркослави́ста О.Сулейменова: «Качественное рассмотрение явлений культур, языков, письменностей, вышедших из ареала Древнего Мира (Передняя Азия, Малая Азия, Средиземноморья) не обойдется без привлечения тюркских материалов. И тюркология должна подготовиться к этому неизбежному повороту – надо привыкать видеть тюркскую древность в общепланетарном, а значит в общеисторическом контексте, помня, что данные лингвистического, археологического и палеографического анализов должны стать основой «историко-культурных соображений», а не наоборот, как было принято до сих пор» [Сулейменов, 2002; 117].

Принципы научного подхода были изложены тюркологом К.М.Мусаевым (Мусаев, 1984). Нужно обратить внимание на то, как изучается проблема тюркских заимствований в Иране, в арабских, балканских и других зарубежных странах, где историческое присутствие тюркских народов запечатлелось в языке. Например, в словарном составе современного

персидского языка тюркские слова в количественном отношении стоят на третьем месте после арабских и европейских заимствований.

Необходимо выявление общей ирано-арабской заимствованной лексики в тюркских языках через проведение сопоставительного анализа, такое изучение дает возможность определить историческое время заимствования, материал, каналы, через которые они проникли в тюркские языки.

Сегодня, когда пересматривается история отдельных государств, концепций в оценках тех или иных исторических процессов и событий, изучение проблемы языковых контактов должно проводиться с привлечением новых материалов, освещающая культурно-исторический аспект вопроса.

Качественное изучение тюркско-ирано-арабских языковых контактов дает возможность более полно разработать лексикологию тюркских языков или отдельных тюркских национальных языков, предоставит новые материалы для составления толковых и этимологических словарей, работа над которыми сейчас уже начата; определить место и роль тюркского языка в истории мировых цивилизаций; дополнит исследования процесса формирования и становления тюркских литературных языков; предоставит материалы для написания капитальных трудов по истории тюркского языка; и, наконец, поможет в деле воспитания молодого поколения, даст возможность молодежи переосмыслить и понять подлинную историю своего народа.

ЛИТЕРАТУРА

Абаев, В. И., (1958), **Историко-этимологический словарь осетинского языка**. Т.1. Москва-Ленинград: Наука. 111.

Айдаров, Г., (1971), **Язык орхонских памятников древнетюркской письменности VIII в.** Алма-Ата: Гылым, 37.

Бартольд, В.В., (2002), **Работы по истории и филологии тюркских и монгольских народов**. М.: Восточная литература.109, 122, 158, 430.

Бертельс, Е.Э., (1960), **История таджикско-персидской литературы**. Москва: Восточная литература. 23, 72, 88.

Гафуров, Б. Г., (1972), **Таджики. Древнейшая, древняя и средневековая история**. Москва: Наука. 56, 83, 84, 487, 545.

Кан, Г., (2002), **История Казахстана**. Алматы: Аркаим. 24.

Масанов, Н. Э. и др. История Казахстана. **Народы и культуры**. Алматы: Дайк-Пресс. 23.

Мусаев, К. М., (1984), **Лексикология тюркских языков**. Москва.: Наука. 119-125.

Оранский, И. М., (1979), **Иранские языки в историческом освещении**. Москва: Наука. 71, 93-94.

Рысбергенова, К. К., (2000), **Историко-лингвистический анализ топонимов Южного Казахстана**. Алматы: Гылым, 26.

Сулейменов, О. О., (2002), **Тюрки в доистории**. Алматы: Атамұра. 117, 164.

Щербак, А. М., (2001), **Тюркская руника**. Санкт-Петербург: Наука.

UKRAYNA'DAKİ KARAMANLİCA YADİGÂRLARI: TÜRK DİLİ TARİHİNE VE ARAŞTIRMA PERSPEKTİFLERİNE DAİR

DRYGA, Iryna*

UKRAYNA/UKRAINE/УКРАИНА

ÖZET

Bildirimizin amacı Ukrayna'da Karamanlıca yazılı yadigârlar konusunun ilk başta Yunan bilimciler, sonra ise Türkologların gittikçe büyük dikkatini çektiği, bu açıdan Ukrayna'nın, etnik oluşum, gelişim, göçler, dilin gelişimi ve diller arası etkileşim gibi hususların iç içe girdiği gerek Türk, gerekse Kara ve Akdeniz Bölge Tarihi'nin en zor sorunlarından birinin çözümlenmesinde en baştaki rol üstlenebileceği ve önemli bir katkıda bulunabileceğine işaret etmektir.

Ele alınacak konular şunlardır: 1. 'İçine kapanık millet' olan Karamanlı Turkofon Hristiyanlar tahminen 16. yy. sonlarından 1920'lere kadar 400 yıllık kendi yazılı geleneğini geliştirmiş, kutsal metin yazma ve çevirme bin yıllık ekolünün yazılı ifadesi olarak oldukça zengin yazılı mirası Kırım ve Azak'ta bırakmışlardır.

2. Ana dili Türkçe olan Hristiyanlar, Ortodoks Yunan bir papazın gözünde ihanetçi sayıldıkları, kendilerine ahlaki norm olarak Yunan kilisesine mahsus olan Yunanca liturji ve kutsal kitap okuma zorunluluğu uygulandığı için söz konusu kültüroloji tezadı bugünlere dek sürerek sorunun gerek Türkiye gerekse Yunanistan'daki dil tarihi araştırılmalarına, gayriresmî olsa da bir mani koymakta, Karamanlıca kitapların resmi kaydetme ve Yunan paleografisi çerçevelerindeki arkeografik tasviriyle yetinmektedir. Bu sebeplerden dolayı konuyu genelleştirip tamalandırabilecek hiçbir linguistik araştırma yapılamamıştır.

3. Karamanlıca edebiyatını (ilk başta **Zebur**) ancak 18.yüzyılın başında ilk önce daha hoşgörülü Batı Avrupa (Karamanlıların ticari ilişkileri güçlü olan Venedik)'da basılı olarak çıkarılmaya izin verildiği hâlde ondan önceki dönemlerde (en az XVI. yüzyıldan) Karamanlıca el yazma geleneği çok gelişmiş vaziyeteydi, matbaa geliştikten sonra da süregelmiştir.

4. Kendi başımıza gerçekleştirdiğimiz memleketimiz Azak bölgesindeki alan araştırmalarına ve Kiev'deki arşiv tarama sonuçlarına dayanarak Ukrayna'daki Karamanlıca koleksiyonlarından, önce yayımlanması gereken kitaplardan,

* Doç. Dr., Ukrayna Ulusal Bilimler Akademisi, A. Krymsky Doğu Bilim Araştırma Enstitüsü, Klasik Doğu Bölümü, Kiev/UKRAYNA. e-posta: idriga@gmail.com; tereddut@yahoo.com

onların dil özelliklerinden bahsedilecek, Türk dili ve bu arada Karay, Kırımçak, Urum gibi Ukrayna'daki 'küçük' Türk dilleri tarihine bu kitapların neleri kazandırabilecekleri üzerinde durulacaktır.

5. Yunan bilimci Evgeni Çernuhin'in Atina Millî Araştırmaları Fonu için 2004-2006 tarihlerinde yazdığı '**Ukrayna Grekleri Tarihi**'nde 70 kitaplık 'Gotfi Piskoposluk Dairesi Arşivi'nde bulunan 40'ı Türkçe olan, Trefilios Karatsoğlu, Simeon Keçeci-Yeni, Karasubazarlı Mikael isimli papazların kaleme aldıkları Karamanlıca metinler araştırılırken Kapadokya ve Selanik'te rastladığımız Karamanlı dil yadigârlarındaki paralellikler araştırılacaktır.

6. Karamanlı yazılı kaynaklarının sayısı ne kadardır? Tarihî akibeti nedir? Muhtemel okuyucuları ve müellifleri kimlerdir? gibi sorulara cevaben Türk, Balkan ve Ukrayna dil tarihçilerinin ortaklaşa çalışmaları neticesinde iş birliğinin nasıl genişletilebildiği incelenecektir.

Anahtar Kelimeleri: Türk dili tarihi, Karamanlıca, yazı geleneği, Kırım redaksiyonu, elyazma, Azak Urumları, Ukrayna'daki Türkçe.

Son 10 yılda yapılan çalışmalar Türk tarihinden ayrı düşünülemez. Ukrayna tarihi bilindikçe Ukrayna'daki Türk halkı ve dilleri ile ilgili tarihî araştırmalarda da gelişme görülmeye başlamıştır. Şu an itibarıyla, modern Türk edebiyatının zamandaş araştırmalarında belirli bir dönem tamamlanmış olduğundan, nihayet yüzyıllardır sabırsızlıkla beklenen kendi Türk manevi mirası, bu arada Kırım ve Azak Urum Türklerine ait yazılı Türk Karamanlı edebî geleneğinin incelenmeye başlandığından bahsedilebilmektedir. Fakat şu var ki, bu geleneği, onların tarihî vatanları olan Anadolu, Kapadokya, Balkan (ilk başta Yunanistan), Bucak'tan arındırılmış olarak araştırmak, neredeyse olanak dışıdır.

Ukrayna'da Karamanlıca yazılı yadigârlar konusu ilk başta Yunan bilimciler, sonra da Türkologların dikkatini çekmektedir. Bu açıdan bakıldığında yadigârlar, Ukrayna'nın, etnik oluşumu, gelişimi, göçler, dilin gelişimi ve diller arası etkileşim gibi hususlar açısından önem taşımaktadır. Bildirimizin amacı, bu yadigârların gerek Türk, gerekse Karadeniz ve Akdeniz Bölge tarihinin en zor sorunlarından birinin çözümlenmesinde büyük rol oynayacağını ve önemli katkılar sağlayabileceğine işaret etmektir.

Karamanlıca konusu, başka bir deyişle Türk lehçelerinden bazılarının Yunan harfleriyle yazıldığı yazı sistemi, XXI. asırdaki Ukrayna için çok önemli bir konudur. Karamanlı Hristiyanları 400 yıllık kendi yazı geleneğini geliştirmişler ve bu geleneğe ait oldukça zengin bir yazılı mirası Kırım ve Azak'ta bırakmışlardır.

Yaygın bir rivayete göre, Yunan harfli ilk Türkçe yazı, Constantinopolis Patriği Gennadios (Skholari) tarafından 1453 tarihinde İstanbul fethinden hemen

sonra Mehmed Fatih'e Ortodoksluğun esaslarını açıklamak için yazdırılmıştı. XVI. yy. sonlarında Bab-ı Ali'nin topraklarında yoğun bir biçimde bulunan Hristiyan kitleleri dinlerinin gerektirdiği dillerini ya çok kötü biliyor ya da hiç bilmiyordu. Yunan ruhanileri böylece bayağı zor, hatta gülünç bir duruma düşmüşler. İstanbul'dan tayin edilen din adamları görev yapacakları yere ulaşınca tebaalarının din kitapları anlamamakla kalmayıp Türkçe konuşamadıkları takdirde kendileriyle bir türlü anlaşamadıkları gerçeğe yüz yüze geliyorlardı. Bizanslı Yunanlar, Roma Katolik Kilisesi'ne nazaran İncil'in yabancı dillere tercümesine gayet olumlu baktıkları hâlde, Türk halkları arasında Yunan kilise misyonerliğinin oluşturulamaması, Türkçe konuştukları için Karamanlıların kültür diyalogunda eşit haklı katılımcılar olarak algılanılamamaları gibi dönemin tarihî şartlarında olumsuz bir biçimde rol oynamıştır.

Anadili Türkçe olan Hristiyanlar, Ortodoks Yunan bir papazın gözünde ihanetçi sayıldıkları ve kendilerine Yunan kilisesine mahsus olan Yunanca liturji ile kutsal kitap okuma zorunluluğu ahlaki bir norm olarak uygulandığı için söz konusu kültüroloji tezadı bugünlere dek sürerek gelmiştir. Bu sorun gerek Türkiye gerekse Yunanistan'daki dil tarihi araştırmalarına gayriresmî bir biçimde de olsa bir engel oluşturmakta ve Karamanlca kitapların resmî kaydetme ve Yunan paleografisi çerçevelerindeki arkeografik tasviriyle yetinilmektedir. Yunanistan'da geleneksel olarak Karamanlca araştırılırken "Türkçe" terimi kullanılmaktan kaçınılmış, ayırım ve seçim yapılmadan Yunan harfli tüm metinler, yazıldığı yer ve kullanıldığı Türk şivelerine bakılmaksızın "Karamanlidica (Karamankıca)" terimi ile ifade edilmiştir. Ancak şunu hatırlamak gerekiyor ki, "Karamanlidica" dediğimiz metinlerin bir kısmında, Türkçenin 20. yüzyıla kadar Karaman'da kullanılan ağzı (Karaman Ağzı), bazılarında ise diğer Türkçe ağızları veya İstanbul çıkışlı olursa edebî Türkçe kullanılmıştır. Karamanlca edebiyatına ait eserlerin (ilk başta Zebur) ancak 18. yüzyılın başında, daha hoşgörülü olan Batı Avrupa (Karamanlıların ticari ilişkileri güçlü olan Venedik)'de basılmasına izin verildiği görülmektedir. Bundan önceki dönemlerde ise (ilk kez XVI. yüzyılda), Karamanlca el yazma geleneği çok gelişmişti. Matbaa geliştikten sonra da basım işi devam etmiştir. Avrupalı bilginler, Karamanlı edebiyatına daha hoşgörülü bakmışlardır. Bu konudaki ilk dikkate değer araştırmayı, 1950'lilerin başlarında yapmışlardır¹. Yunan harfli Türkçe yazıtlarının ilk bibliyografyası ise 1958'de yayımlanmıştır². 1987'de **Karamanlı Yayınlar Katalogu**'na ek olarak

¹ Eckmann, J. "Anadolu Karamanlı Ağızlarına Ait Araştırmalar. 1. Phonetica". – Ankara, 1950. – S. 165-200 [Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih – Coğrafya Fakültesi Dergisi. VIII. Cilt 1-2. Sayıdan ayrıbasım], Idem. "Yunan Harfli Karamanlı İmlâsı Hakkında". – Ankara, 1950. – s. 27-31 [Türk Dili ve tarihi hakkında araştırmalar, I (Eds. H. Eren&T. Halası-Kun)]. "

² Salaville, S., Dalleggio, E. Karamanlidica, **Bibliographie Analytique d'ouvrage en Langue Turque imprimés en caractères Grecs. I. 1584-1850.** – Athènes, 1958. – XI+325 p.

Yunanlı araştırmacı Evangelia Balta kendi çalışmasını bastırmıřtır³. Görülüyor ki, bu çalışmaların tümü, Karamanlıca metinlerin 1718 tarihinden beri 1920’lerde çıkmış son Selanik basılı eserlerine kadar nasıl yazılıp basıldığı hakkında genel bir fikir vermektedir. XX. yüzyılın 20. yıllarında Karamanlıca kitaplarının basılışı gayet ani durdurulmuştur. Sebep, Yunanistan’ın yeni sınırlarının oluşması ve Küçük Asya ile nüfus mbadelesidir: Yunanistan’a geçen Karamanlıların ocukları Yunancaya geçmiş, Karamanlıca’yı okuyamaz olup yüzlerce yıllık kültürleri tarihin malına dönüşmüştür. Karamanlı yazılı kaynaklarından büyük bir çoğu muhtemelen kayıptır, bir kısmı Yunan, Türk, Balkan ve Ukrayna-Rusya kütüphane hazinelerinde veya özel koleksiyonlarda saklanmaktadır.

Karamanlı elyazmaları bulmayı zorlaştıran, Yunan elyazmalarının genel kütlesinden ayrı tutulmamasıdır. Ancak Yunan arşivlerinde elyazmalar sayısı 30 bini açmaktadır. Pek ok Yunanca elyazmada Karamanlıca not, dipnot, birkaç sayfa bulunabilir. Yunanistan’daki Karamanlı elyazmalarının araştırılması yine Yunan paleoğrafisi çerçevelerindeki formal ve arkeoğrafi tasvirinin dışına hala çıkmamakta bu yüzden sonraki incelemenin ve potansiyel kullanıcıların ulaşımı için imkanları azaltmaktadır. Türkiye’deki Karamanlıca araştırmaları, şu yedi gruba ayırmaktayız⁴:

1. Avrupalı kurumların Türkiye’deki Türkoloji yayınları.
2. Karamanlı müelliflerin eserleri, dil incelemeleri.
3. Başlı başına Karamanlıca ve Türkçenin tarihindeki rolü.
4. Bina ve mezar taşları zerindeki Karamanlıca yazıların incelemeleri.
5. Karamanoğulları ve Karaman Beylerbeyliği hakkındaki yazılar.
6. Halk ve blgebilim erevesindeki Karamanlıcadan bahseden yazılar.
7. Uluslararası ilişkiler ve siyasi yazılar (mübadele, Türk-Yunan ilişkileri vs.).

Karamanlıca araştırmalarının XX. yüzyıldaki yetersizliğinin sebepleri arasında ise;

1. Genç kuşak bilim adamlarında yabancı dil biliminin eksikliği, dolayısıyla Yunanca ve Türkçe bilecek, tarih dil araştırmaları sürdürecek filolog uzmanların yokluğu;

2. Aynı derecede Ortodoksluğu ile İslamiyeti derinliklerine kavrayıp benimseyecek kadar özel ahlaki terbiye almış uzmanların olmayışı;

³ Balta, E. Karamanlidika, **Additions 1584-1900. Bibliographie Analytique.** – Athnes, 1987, – 285 p.

⁴ Дрига І. М. **Стан вивчення караманлійських писемних пам’яток в Туреччині // XI Сходознавчі Читання А. Кримського.** М. Київ, 7-8.06.2007 р. – с. 21-24. Detaylı bir bibliyoğrafayı bu tebliğimizde vermekteyiz.

3. Egemen çevrelerdeki ideolojik yönergelerin tamamı problemin tarafsız irdelemesine desteten ziyade mani olmuştur. Gene de bugünlerde Türkiye’de özellikle AB ile bütünleşme süreci içinde tarihî ve filolojik çalışmalar çok gelişmiş vaziyettedir. Bu süreçte üçüncü ülkelerin ve bu arada Ukrayna’nın katkıları olabilir⁵.

Dobruca ile Bucak’ta bulunmuş Karamanlıca eserlerin durumu ve farklı, akibeti Türkiye ve Yunanistan’a nazaran avantajlıydı. Memleketimiz Azak bölgesinde yapmış olduğumuz alan araştırmalarına ve Kiev’deki arşiv taramalarımıza dayanarak şunu belirtelim: ülkemiz, coğrafyasının bir kısmı itibarıyla Bizans’ın varislerinden biridir. Bugüne kadar Ukrayna’nın güneyinde Bizanslıların torunları hâlâ yaşamakta, ve bu açıdan ülkemiz yegâne bir örnektir. Kırım Ortodoks Hristiyanları Osmanlı’nın himayesinde ayrı bir din-ethnik grup hâlinde Rus Çaricesi Ekaterina’nın 1778 tarihli fermanına kadar varlığını sürdürmüşler. Azak bozkırlarına zorlu iskânları neticesinde dikkatsiz bırakılan Karamanlıca’yı kullanan Hristiyanlar, bu dikkatsizlik nedeniyle yeni memleketlerinde özgün Kırım kültürlerini yeniden kurmuş ve koruyabilmişlerdir. 19. yüzyılın sonu, Azak göçmenlerinin yaşam tarzlarını değiştirerek anadil ve kültürlerini unutturmaya başlamışken XX. yüzyılın başındaki toplumsal sarsıntı ve savaşlar Azak Urumlarının yoğun etnik bilincini pekiştirmiş, 1925’lerde Sovyetlerin sürdürdüğü toprak köleliği ve kökleştirme politikası kültürel izolasyonarını daha da etkilemiştir. Sonuç olarak uzun seneler boyunca yabancı kültürler arasında eriyip gitmek yerine Karamanlı kültür, mükerrer ‘konservasyon’ yoluyla dünyada eşi olmadığı ve hala da modern kamuoyunun değerine idrak edemediği Karamanlı kültürü saklamıştır.

Türkçe yazılan **İncillerin** her hâlde her köyün kilisesinde saklanıyor olduğu ve, dahası, papazların en az özel kullanımında diğer dini kitapların da bulunması gerektiği hâlde Yunan-Rus Ortodoks Kilise ilkelerinde yetiştirilmiş araştırmacılar Rusya İmparatorluğu’ndaki anadilde okul eğitimi yasağını gözönünde bulundurarak bu gerçeği görmezlikten gelmiş, sükûtle geçiştirmişler.

Ukrayna’da şu an bulunmakta olan Karamanlıca kaynakları Yunan bilimci Evgeni Çernuhin Atina Millî Araştırmaları Fonu için 2004-2006 tarihlerinde yazdığı ‘Ukrayna Grekleri Tarihi’nde hesaplamaya çalışmıştır. Bunlar arasında en zengini, «Gotfi Piskoposluk Dairesi Arşivi»⁶ ya da protoiereus Trefilios Karatsoğlu’nun arşividir. Adıgeçen kaynaklar O. M. Garkavets’in alan

⁵ Karamanlıbilim alanında diğer eşit haklı aday, Rusya’dır. Sankt – Petersburg’lu meslektaşlarımıza bu konuda her türlü başarılar dileyerek yine de Ukraynalı bilginlerin daha avantajlı bir durumda buldukları, Ukraynalı Urum Türk kültürü araştırmalarında yeni bir sayfayı açma fırsatını kaçırmayacaklarına ümit ediyoruz.

⁶ Серафимов, С. Заметки из архива Готфийской епархии в Крыму. – ЗООИД. – Т. 6. – Одесса, 1867. – С. 591-595. Sayfa: 27.

araştırmalarını içeren kitabında⁷ daha önce de anılmış ve arkeografik açılarından tasvir edilmişti, ancak kapsamlı dil araştırılması, çeviri yapılmamış veya Ortodoks liturji geleneği yönünden değerlendirilmemiştir. Ukrayna Urumları hakkında en temel sayılan çalışmasında ancak seçme Karamanlıca metinler yayınlanmış, dili ‘kesin Karamanlı (aslında Osmanlı) yazı geleneği’ olarak kısaca tanımlanmıştır. Asıl ilgisini Urum Türk halk edebiyatına yönlendiren Garkavets böylece Ukrayna’daki Karamanlıca yazılı yadigârlarının varolmasını tekrar, ve kaçınıcı defadır, kaydetmiş fakat çözmeye cesaret edememiştir. Azak’taki Karamanlıca yadigârları meselesini sözkonusu yazı geleneğinin kökenleri, Bizans ve Bizans sonrası, belki de Kırım aydın müellif çevrelerinde geliştirilen ekoller ile dolaysız bağlantılı olarak değerlendirmek gerektiğinin altını çizmek istiyoruz. İlk etapta yapılacak olan işler, saklanmış olan yadigârların envanterini yapıp dil ve tarihî yönden inceden inceye incelemek, yenilerinin amaçlı arayışını gerçekleştirmektir.

Azak’taki Karamanlıca konusuna ilgi gösterenler arasında, meşhur bir etnoğraf, Novorosiyski Üniversitesi Profesörü V. İ. Hrihoroviç’in ismine sıkı sıkıya bağlıdır. Hrihoroviç kendisi paradoksal olarak aslında sözkonusu soruna ilgisiz kalmıştır. Kırım’ın kadim elyazmaları konusuna tüm gönü vermiş olan Ukraynalı Profesör, 1874 tarihli Ukrayna’nın güneyine yaptığı gezisi sırasında kendisine aldığı daha sonraki dönemlerin birkaç nüshaya fazla ilgi göstermemiştir. Belki de oldukça erken vefatı, Kırım Hristiyanlarının hayatlarının bu tarafına dikkat göstermesini önlemiştir. Kamuoyunu aydınlatan ve bugüne kadar ehemmiyetini yitirmeyen gerçek bir keşif, Odesa’daki Alman konsülü filolog Otto Blau tarafından yapılmıştır: V. Hrihoroviç’in bir kimseden almış olduğu Karamanlıca iki elyazmayı araştırıp yayımlamış, bir tanesini de kendisine satın almıştır. Bir sürü yanlışlık, hatta zamanımızda kabul edilemez ‘antiarkeografik’ zayıflığın olmasına rağmen, O. Blau’nun bu çalışması, Azak Karamanlıca metinleri bastırıldığı, incelemeye kalktığı, ve en önemlisi, ilimde Azak’ta ancak Karamanlıca elyazmalarının olduğu değil, aynı zamanda da yarı unutulmuş Türkofon Urumların olduğu fikri sabitleştirdiği için olağanüstü kıymetlidir. Ne yazık ki, söz konusu çalışmayı ne yeni Karamanlıca metin keşifleri, ne de Karamanlıca sorununu tekrar gündeme getiren incelemeler izleyebilmiştir. Mariupol Greklerine temaslı yerli ve yabancı tarihçi, folklorcu ve bölge etnoğrafyacılarının çalışmalarında tek tek sözü geçtiği hâlde ilmî bir problem olarak hiçbir zaman ele alınamamıştır.

Ayrıntılı dinî anlatıları, ayin rehberleri, velaetname gibi kitapları içeren Ukrayna Kiev Karamanlıca koleksiyonunun sınıflandırılması, işlev alanları bakımından O. Garkavets tarafından araştırıldıysa da (bölüm 5 ‘Urum yazılı eserleri’ ve 6 ‘Urumcanın yüce üslubu’) dil ve edebiyat tarihi yönünden araştırılması yoktur. Urumlar hakkında bilinen tek Türkçe araştırmasında⁸, ‘Kiev’deki Grek Alfabeli

⁷ Гаркавец, О. Уруми Надазов’я. Історія, мова, казки, пісні, загадки, прислів’я, писемні пам’ятки. – Алма-Ата 1999. – 624 с.

⁸ Altınkaynak, Erdoğan, *Ortodoks Türkler Urumlar*, Ankara, ÜBL Yayınları, Temmuz 2005, 247 s.

Türkçe Mahkeme Kayıtları' olarak Gotfi Piskoposluk Dairesinden Karamanlıca 14 sayfa faksimilesi bulunmaktadır. Ancak Türkiyeli yazarın kütüphaneye hiçbir zaman kayıtlı olmadığı, sözkonusu arşivden hiç yararlanmadığını gösteren kullanıcı listeleri ve oradaki görevlilerin ifadelerinden anlaşılıyor ki fotoğraflar O. M. Garkavets'in özel arşivinden alınmış, Ukrayna Ulusal Kütüphanesi'nin hiç haberi olmadan Türkiye'de yayınlamış böylece Arşivlerden yararlanma Uluslararası Anlaşması kabaca çiğnenmiştir. Kaldı ki, Sayın E. Altınkaynak'ın Türkçe yayımladığı bu kitapta, ne yazık ki, ayrı ayrı hatalara rastlamakla birlikte Urumlar hakkında Ukraynaca iki asıl kitaptaki⁹ bilgilerden başka orijinal malûmata hiç rastlayamadık.

Azak Urumlarının yazı kültürünü pekiştiren etkenler arasında, halkın şuan eşit sayıda Türkçe ve Yunanca konuşan iki dil grubuna ayrılmış olmasıdır. Türkçe konuşanlar yazı dillerini Yunan alfabesi vasıtasıyla kurarak kâh dinî kâh günlük manevi ihtiyaçlarını karşılayacak elyazma ve basılı edebiyatlarını geliştirmişler. XIX. yüzyıldan beri seçkin tarihçi ve eski eserleri derleyenler 'Mariupol Greklerinde' Yunan harfli Türkçe yazıtların varolmasını kaydetmişlerdi. Ancak onların fikrinde bu yazıtlar, kurallardan bir çeşit zoraki sapma göstermektedir. Şüphesiz bu sapma kökünden kazılacaktır. Bu bağlamda Serafim Antonoviç Serafimov isimli Urum, bir köyü doğumlu, çok eğitilmiş ve aydın, kökten sürme bir papazın görüşü çok ifade edicidir: vekilharç Trifilios'un defteri anlatırken 'Türkçe, yalnız yer yer Rus harflerle karışık Yunan alfabeyle' yazıldığını kaydetmiştir.

XVIII. yüzyılın ilk yarısı–XIX. Yüzyılın sonuna ait toplam 64 elyazmadan 16'sı Yunanca, 39'u Türkçe, 3'ü Rusça ve 6'sı karışık dillerdedir. 48i büyük ihtimalle Kırım veya Azak'ta kaleme alınmıştır. 19'u, anlatı türünden yani dini kanun olan 'kodeks'lerdir. Geri kalan 27 belge, iş yazışma türünden mektup, not, sözleşme, senet, ilmühaberlerdir. Bazılarının müellifi, kendine özgü bir eğitim almış Trifilius kendisi, bazıları ise çevredeki baş din adamı olduğu için köy kiliseleri papazları, devlet memur ve özel kişilerden şöyle veya böyle ellerine geçmiştir. Yazışmacıların çeşitliliği de yaşam öykülerini, Azak Urum cemaatının sözlü tarihi hakkındaki bilgi edinme, yazı dili öğrenme düzeyini, el yazılarını kıyaslama fırsatı verdiği için özellikle dikkat çekicidir. Yazılardan birkaç tanesi, din adamları tarafından yazılmış olmamasına karşın bir yerlerde okuma yazmayı öğrenmiş kendi gramer yetenekleri oranında safdil fikirleri ifade etmeye çalışan basit insanlarca akdedilmiş olduğu için çok kıymetlidir.

Diğer kitaplar arasında XVIII. yüzyıldan Yunanca, Kilise Slavoncası metinlerin yanı sıra İncil'den Eski Yunanca, Latince, İbranice, Almanca, Polonca alıntılar,

⁹ Гаркавец О., Уруми Надазов'я... ile 'Panamerova' olarak belirtilen Пономарёва, И. Мариупольские греки. Историко – этнографический обзор. – Мариуполь, 2005.

Türkçe, Arapça, Arnavutça, Gürcüce ayrı duaları bulunan bir konvolüt özel bir yer tutmaktadır. Türkçe olmayan tüm dillerde yazılar, yine Yunan harflidir. Bu yazılar, Karamanlı Türkçe değilse o zaman nedir? Konvolüt'ü oluşturan metinlerde fonetik esasına dayanarak diğer dilleri aktarmak için müellifin bildiği tek yazı sistemini kullanımı çok ayırdedicidir. Nihayet, Yunan harf yazım stili hemen her elyazmada birbirine çok yakındır. Türkçe seslerini yazıda gösterme kuralları (bu arada XVIII. yüzyılın artık 1. yarısında Kirilce *u* harfinin yazılması) da birbirine benzemektedir. Sonraki dönemlerde Azak Karamanlıcasına diğer Kirilce harfleri de girmeye başlayınca son tahlilde Yunan harflerinin yerini tamamen almıştır. XVIII. yy. müelliflere gelindiğinde ise kanımızca onlar şöyle ya da böyle Kırım veya daha sonra Azak'ta aynî hocaların yetiştirmeleri idi.

Kütüphanemizdeki anlatı türü kitaplar arasında sırf Yunanca yazılmış hiçbir elyazma yoktur. Kodeksler arasında, iki tam İncil, biri 1743 (27liste), öbürü XVIII. yüzyıl ila XIX. yüzyılın sonundan tamamlanmamış bir **İncil**, XVIII. yüzyılın ortalarından tamamlanmış bir gramer kitabı ve XIX. yüzyılın ilk üçünden biri ikisi müzik nota kitabıdır. Karamanlıca kitaplarından 9'u ayın kitabıdır; onlardan 7'si muhtemelen göçten daha önce akdedilmiş olsa gerek. Bütün bunlar, Trifilios Karatsoğlu'nun kâğıtlarıyla beraberdi. Muhtemelen, bu zatın özel kütüphanesi o kadar da az değildi, ellerinde her hâlde diğer kitaplar da vardır. Ellerimizdeki kısımlar tamamını oluşturamamaktadır. Bugün, söz konusu fragmentlerin kodekslerin kısmı mı olduğu, yoksa aynen gördüğümüz gibi küçük defterlerde mi saklandığını tahmin etmek çok zor. Edebiyatçılar için asıl merak uyandıran, sözkonusu ayın metinlerinin nasıl ve kimler tarafından kaleme alındığı, hangi kaynaklardan çeviri yapıldığıdır. Kuşkusuz halk edebiyatı ürünleri değil, orijinalleri Bizans döneminden bilinen azizlerin belirli velayetname, vaaz ve ahlak derslerine kadar inmektedir.

Yunan kilisesi kadim ayın kitapları daha çağdaş ve kütlelerin daha iyi anlayabileceği Yunan diline çevrilmesine oldukça geç ve gönülsüz olarak yönelmiştir. Tebaasının ihtiyaçlarını karşılamak için çeviriler hep Türkçeye yapılmıştı. Çevirmenler kimlerdi, nerede ve ne zaman çalıştılar? Bunlar bilinmiyor ama, Kırım'da ve hatta Ortodoksların göçünün ilk on yıllarında Azak'ta, kullanılan dil Yunanca değil, Türkçenin yerel şivesi olduğu meydandadır.

Görülüyor ki, hem anlatı hem iş mektubu türü evraklar, Kırım ve Azak tarihi, Türk edebiyatı tarihi, karşılaştırmalı ve tarihi Türk grameri araştırmalarında kullanılmamıştır. Koleksiyonun ilk başta Karamanlıca kısmının ilmi kıymeti çok yüksektir. Gramer, diyalektoloji ve tarih ile ilgili yorumları aktararak Trefilios'un mektupları başta olmak üzere onu bir an önce yayımlamak, ancak Karamanlıcanın kendisinin tarihine değil, Gagavuz, Karay, Kırımçak, Urum gibi Ukrayna'daki Türk dilleri tarihine yeni pek çok şey kazandırabilecektir. Bugünkü araştırmacılar için Karamanlıların Kırım'da geçirdikleri ve Azak'a göçlerinden

sonraki ilk yıllar hala karanlıktadır. Oysa Gotfi koleksiyonundaki belgelerde bu sorunlara ışık tutacak zerre kadar olsa da bilgilerin bulunacağı tahmin edilebilir.

Bu konuda Türk, Balkan ve Ukrayna dil tarihçilerinin ortaklaşa çalışmalarını ve iş birliğini pekiştirmek, ‘Karaman’dan Urum’a Türk Dili tarihi’ gibi ortak bir proje üretmek tüm Türkoloji, Slav bilim ve Balkan bilimine büyük bir katkı sağlayacağından eminiz.

KAYNAKÇA

Ağca, Ferruh, **Karamanlı Türkçesi morfolojisi (şekil bilgisi)**. – Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Yüksek Lisans. 1999, 132 s. Danışman: Nevzat Özkan.

Altınkaynak, Erdoğan, **Ortodoks Türkler Urumlar**. – Ankara, ÜBL Yayınları, temmuz 2005, 247 s.

Analecta Isiniana: 77. Stathis, Pinelopi, **Dictionnaires et grammaires dans la bibliographie en Karamanlı**. 1994 Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi 2056-2063ss.

Anzerlioğlu, Yonca, “Ortodoks Karamanlılar”//**Türk Kültürü**. 4.2002/1974 S. 166 956.1 /300.

Armutlu, H. Mehmet, 1927- **Türk Dilinin Anadolu’daki Üç Temel Direği “Üç Karamanlı”**/H. Mehmet Armutlu. Ankara: 1997-1999: Özkan Matbaacılık Cilt: 1-3.

Айбабин, А. И., **Этническая история ранневизантийского Крыма**. –Симферополь,1999, 349+1 С.

Араджиони, М. А. **Греки Крыма и Приазовья: история изучения и историография этнической истории и культуры (80-е гг. XVIII в. – 90-е гг. XX в.)**. – Симферополь, 1999, 132 с.

Араджиони, М. А, ‘О взаимоотношениях христианского и мусульманского населения полуострова в период Крымского ханства’ // **V сходознавчі читання А. Кримського: Тези доповідей міжнародної наукової конференції** (м. Київ, 10-12 жовтня 2001 р.). – Київ, 2001. – С. 8-10.

Balta, E. Karamanlidika, **Additions 1584-1900. Bibliographie Analytique**, – Athènes, 1987, 285 p.

Beşir, Çelebi, **Karamanlı Hekim Beşir Çelebi’nin Edirne Tarihçesi ...1979]**.

Blau, O., ‘**Griechische-türkische Sprach-Proben aus Mariupoler Handschriften**’ // **Zeitschrift der Deutschen Morgenlaendischen Gesellschaft**. – Bd. 28. – Berlin, 1874, s. 562-583.

Claude, Cahen, **Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler**, Çev.: Yıldız Moran, E Yayınları, İstanbul 1979.

Clogg, R., **I Kath'imas Anatoli: Studies in Ottoman Greek History**. – İstanbul: The Isis Press, 2004, p. 387-410 [Analecta Isiniana: 77]. – 410 p.

Clogg, R., ‘The Publications and Distribution of Karamanli Texts by the British and Foreign Bible Society before 1850’/Clogg R. **I Kath'imas Anatoli: Studies in Ottoman Greek History**. – İstanbul: The Isis Press, 2004, p. 333-386. [Analecta Isiniana: 77].

Чернухин, Е. К., ‘О грамотности, неграмотности и безграмотности мариупольских греков (замечания к рукописному наследию XVIII–XIX вв.’ // Язык и культура. – Вып. 8. – Т. V. – Часть 2. Национальные языки и культуры в их специфике и взаимодействии. – Киев, 2005. – С. 68-74.

Чернухин, Е. К., ‘Памятники караманлийского письма в Украине: к постановке проблемы и о перспективах исследования’ // *Yazarın bizzat verdiği bilgisayar çıktısı*.

Çiftçiöğlü, İsmail, ‘Ürgüp'ün Taşkınpaşa (Damsa) Köyü'nde Karamanlı Devri Eserleri’ // **Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**. 3/2-12.2001.

Çiftçiöğlü, İsmail, **Vakfiyelere ve Tahrir Defterelerine göre Karamanlı Eğitim-Öğretim Müesseseleri**. Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Doktora, 347 s. 2001. Danışman: Kemal Göde.

Çöloğlü, Ayşe Reyhan, **Karaman'da Aşıklık Geleneği ve Karamanlı Aşıklar**. Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1999, 360 s. Yüksek Lisans. Danışman: Ali Yakıcı.

Dryga, I. M. “Ukrayna Millî Bilimler Akademisi, A. Kırımskı adına Şarkiyat Araştırma Enstitüsünün Geçmişi ve Bugünü” \\ **Abay Türkoloji Yıllığı**.- Abay Devlet Pedagoji Üniversitesi. Türk Dünyası Araştırmaları/Almaaty, Kazakhstan, 2006.- No.: 1, s. 67-76.

Дрига, І. М., ‘Карбована в камені караманлідіка Кападокії’ // **Східний Світ**, К., № 1, 2007. – С. 98-106.

Дрига, І. М., ‘Стан вивчення караманлійських писемних пам’яток в Туреччині’ // **XI Сходознавчі Читання А. Кримського**. - М. Київ, 7-8.06.2007 р. – С. 21-24.

Eckmann, J., “Anadolu Karamanlı Ağzına Ait Araştırmalar” // **AÜ DTCF Dergisi**, Cilt VIII, Sayı: 1-2 Mart Haziran 1950.

Eckmann, J., “Anadolu Karamanlı Ağzlarına ait Araştırmalar. 1. Phonetica”.

– Ankara, 1950, s. 165-200 [**Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih – Coğrafya Fakültesi Dergisi**. VIII. Cilt, 1-2. Sayıdan ayrıbasım], Idem. “Yunan Harfli Karamanlı İmlâsı Hakkında”. – Ankara, 1950. – S. 27-31 [**Türk Dili ve Tarihi Hakkında Araştırmalar, I** (Eds. H. Eren & T. Halasi-Kun)].

Eckmann, J., “Yunan harfli Karamanlı imlâsı hakkında” // **Türk Dili ve Tarihi Hakkında Araştırmalar, I** (Eds. H. Eren & T. Halasi-Kun)], Ankara, 1950, s. 27-31.

Eckmann, J. ‘**Sur le Terme “Karaman” et les Recherches sur les Karamans**’ / De J. Eckmann, Mefküre Mollova. İstanbul, 1980, Edebiyat Fak. Basımevi.

Erol, Merih. “19. Yüzyılda Basılan Karamanlıca Eserler” // **Toplumsal Tarih**. - 8. 2004, 66-69 ss.

Eyice, Semavi, **1924- Anadolu’da Karamanlıca Kitabevi** / Semavi Eyice, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1975, 26-48 ss.

Eyice, Semavi, **1924. Anadolu’da “Karamanlıca” Kitabeler: (Grek Harfleriyle Türkçe Kitabeler)**. - Ankara, 1980. Türk Tarih Kurumu Basımevi, 683-696 ss.

Eyice, Semavi, **1924-Konya’nın Alâeddin Tepesinde Selçuklu Öncesine Âit Bir Eser Eflâtun Mescidi** / Semavi Eyice, İstanbul 1971, 269-303 ss.

Eyice, Semavi, **1924-Türk Trakya Araştırmalarının öncüsü Ord. Prof. Dr. Arif Müfid Mansel : (1905-1975)** / Semavi Eyice, İstanbul: [yayl.y.], 1976, 301-330 ss.

Гаркавецъ, О., **Уруми Надазов’я. Исторія, мова, казки, пісні, загадки, прислів’я, писемні пам’ятки**, Алма-Ата 1999, 624 с.

Греческие молитвы, заклѣтия и заговоры из Большой Каракубы, **Вступ. статья, ист.-фил. ком., перевод Евгения Чернухина**, Донецк, 2005, 168 с.

Григорович, В. И., **Записки антиквара о поездке его на Калку и Кальмиус, в Корсунскую землю и на южные побережья Днепра, Днестра и Турунгана**, Одесса, 1874, 48 с.

Хартахай, Ф. А., **Христианство в Крыму**, Симферополь, 1867, 70 с.

Хартахай, Ф. А., **Язык умирающего греческого наречия: Греческий глоссарий**. – Саргана, 1859. – РНБ, отдел рукописей, ед. 802-806.

İslam Ansiklopedisi, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları Cilt 24, ss. 454-462.

Каһя, Нағруллаһ, **Грек Харfli Османли Türkçеси Bir Eser: İspat-ı Mesihіye Üzerinde Dil İncelemesi**. Fatih Uni. Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk

Dili ve Edebiyatı Bölümü, Yüksek Lisans, 289 s. 2003. Danışman: Mehmet Kutalmış.

Karakaya, Nilay Çorağan. “Karamanlılar” // **Yeni Türkiye**, Özel Sayı: 1-2.2002/1995.

Karamanlı Aynî-Hayatı ve Eserleri-İnceleme, Öztoprak, Fahrettin.

Karamanlı Halk Ozanlarından Âşık Gufrâni ve Kenzi / Düzenleyen ...1992. İpekten, Halûk. Karamanlı Nizâmî: Hayatı, Edebî Kişiliği ve Divanı ...1974.

Karamanlı Mehmet Paşa // **Türk Dünyası Tarih Dergisi**. 172-4.2001.

‘Karamanoğlu Mehmet Bey (Karaman)’, ‘**Karamanoğulları**’ // Tarih. Benlisoy, Foti / Benlisoy, Stefo. “19. Yüzyılda Karamanlılar ve Eğitim Nevşehir Mektepleri”. 13/74-2. 2000.

Кондараки, В. Х., **История Христианства в Тавриде**. – Одесса, 1871, 28 с.

Кочубей, Ю., **Україна і Схід. Бібліографія**, 1917-1991, К., 1999.

Korat, Gürsel, **Büyük Bedel: Mübadele** // **Atlas**, 2001, Sayı: 94, s. 120-139.

Korat, Gürsel, **Taş Kapıdan Taşkarıya: Kapadokya**. – İstanbul: İletişim Yayınları, 2005, 6. Baskı, 382 s., c. 71.

Korat, Gürsel, “Karanlıktaki Dil: Karamanlıca” // **Atlas**, 8.2003.

Korkmaz, Zeynep. **Türk Dili Üzerine Araştırmalar**. TDK Yayınları, Cilt I, s. 248.

Konyalı, İ. Hakkı, **Abidelerle ve Kitabelerle Karaman Tarihi**, Baha Matbaası, Ankara 1967.

Salaville, S.-Dalleggio, E. Karamanlidika. **Bibliographie Analytique d’ouvrage en Langue Turque Imprimés en Caractères Grecs**. I. 1584-1850. – Athènes, 1958, XI+325 p.

Savran, Ömer, **Karamanlı Nizami Divanı’ndan Seçme Gazeller ve Bugünkü Türkçesi**. Yüksek Lisans, 1996.

Серафимов, С., ‘Заметки из архива Готфийской епархии в Крыму’ // **ЗООИД**, Т. 6, Одесса, 1867, С. 591-595.

Соколов, И. И., ‘Мариупольские греки. 1. Мариупольские греки до поселения их на Украине (XV-XVIII вв.)’ // **Труды Института славяноведения АН СССР**, Т. 1, Ленинград, 1932, С. 297-317;

Somunkıran, Rezzan, **Karamanlı Nizami Divanı Tahlilî**. Yüksek Lisans, 1994.

Şikarî, **Karamanoğulları Tarihi**, Yeni Kitap Basımevi, Konya 1946.

Temizsoy, İlhan, **Karaman Museum** /M. Vahbi Uysal; translated: by Ülge Göker. Ankara, 1983, Ajans-Türk Matbaacılık.

Uzunçarşılı, İ. Hakkı, **Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri**, TTK Yayınları VIII, İstanbul 1989.

Ünal, Tahsin, **Karamanoğulları Tarihi (Türkçe Kaynaklara Göre)**, Konya: Arı Basımevi, 1986.

V. İ. Vernadski adındaki Ukrayna Milli Kütüphane (NBUV) Elyazmalar Enstitüsü Elyazma Koleksiyonları.¹⁰

Якубова, Л. Д., ‘Еллінізація приазовських греків (середина 20-х-30-і роки) – мовно-культурний аспект’ // **Записки історико-філологічного товариства Андрія Білецького.** – Т. 2. – С. 87-98.

¹⁰ Yukarıdaki katalog, fon ve ayrı elyazmalardan yararlanma fırsatı verdikleri ve her türlü yardımı ettikleri için tüm ilgili NBUV görevlilerine ile Sayın Kütüphane Genel Müdürü Ord. Prof. Dr. Onışçenko, O. İ., Elyazmalar Enstitüsü Müdürü Sayın Prof. Dr. L. İ. Dubrovina'ya çok teşekkür ediyoruz.

Α Β Γ Δ, γ Ε ε Ζ ζ Η η Θ Ι ι Κ κ Λ λ Μ

Ν η Ξ κε Ο ο Π π Ρ ρ Σ σ Τ τ Υ υ Φ φ Χ χ

Ψ ψ Ω ω Δ γ Ξ κε

α β γ δ ε ζ η θ ι κ λ μ ν

ξ κ ο π ρ ς σ υ φ χ ψ ω ς δ γ

μ ι ο για α α ε ο ι ω ε ι υ ο υ γ ο ς ω δ ε β (ε υ ε β) τ ε υ γ ε

Προσεύχη.

(Βοήθεια ὀπίσθε)

Εἰς τὸ ὄνομα τοῦ Πατρὸς, καὶ τοῦ υἱοῦ, καὶ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος. ἁμήν.

Δόξα σοι ὁ Θεός, δόξα σοι. Царю небесн.

Βασιλεῦ οὐρανῶν Παράκλητε το Πνεῦμα τῆς ἀληθείας, ὁ πατάχοῦ παρῶν, καὶ τὰ πάντα πληρῶν. ὁ θεσαυρὸς τῶν ἀγαθῶν, καὶ ὅσων χορηγός, ἐπί και σκήνωσον ἐν ἡμῖν, καὶ κενάρισον ἡμᾶς, ἀπὸ πάσης κηλίδος, καὶ ὄσων Ἀγαθῶν, τὰς ψυχὰς ἡμῶν.

Ἰπααδέιτ.

βοи́тца о́писте

Παπαῦα, βῆ Ὀμμοσά, βῆ Ἀβίῶ ἀρχὸν ἰομινε, Ἁμήν. Слава тебѣ, Боже, сла.

ὁ ὄνομα ὁλοσεν σανα Ἀγαθῶν, ὁ ὄνομα ὁλοσεν σανα Царю небесн.

Κοιτενί Παδνηῶν, τεσσημα βερτσῶν, καρτῶν κιν Ρεχῶ, σένκμ ἔρ μινε ἀδερσιν, βῆ ταχί τῶ μινε νεσνερερί τεμνίτ ἐτπτῶσιν. σένκμ μαχὸν κηληκάριν χὰς νεσνεσιν ὄμμορ βερτσῶσιν. σέν κιν, ὄνομαχ ἐτ μινε παμῶν βῆ βῆ ἔρ τερπῆ νεσνερερί πησῶ, τεμνῶρενίτ τῶσων...

TÜRKİYE TÜRKÇESİ'NDEKİ ARAPÇA SÖZCÜKLER VE BU SÖZCÜKLERDEKİ SES OLAYLARI

DURSUNOĞLU, Halit
TÜRKİYE/ТУРЦИЯ

ÖZET

Türk Dil Kurumunun, dilimizde yaşanan gelişmelere bağlı olarak sürekli güncellenmekte olduğu ve 2005'te yayımladığı **Güncel Türkçe Sözlük**'e göre, Türkiye Türkçesi'nde 2005 yılı itibarıyla 104.481 söz varlığı bulunmaktadır.

Türkçenin en büyük lehçelerinden biri olan Türkiye Türkçesi'nde "**Güncel Türkçe Sözlük**"e göre 6.463 Arapça sözcük bulunmaktadır. Bu sayı, Türkiye Türkçesi'ndeki alıntı kelimeler bakımından en büyük sayıdır. Türkçenin bütün söz varlığı içinde en fazla yeri tutan Arapça sözcüklerin bazıları Türkiye Türkçesi'nde ses değerlerini olduğu gibi korurken, bazıları da küçük ya da büyük değişimlere uğramıştır.

Bu bildiride Türkiye Türkçesi'nde kullanılan Arapça sözcükler, bu sözcüklerin kullanım sıklığı ve sözcüklerdeki ses değişimlerinden bahsedilerek Türkçe ve Arapça arasındaki ilişkilerden ve etkileşimlerden bahsedilecektir.

Anahtar Kelimeler: Türkçe, Arapça, Türkiye Türkçesi, dil bilimi, dil ilişkileri (dil etkileşimleri).

ABSTRACT

The Arabic Words in Turkey Turkish and the Sound Events (*Changing*) in These Words

According to the **Current Turkish Dictionary**, which is revised due to the new developments and published in 2005, There are 104.451 words in Turkey Turkish.

In Turkish according to one of the biggest dialect Turkey Turkish, **Current Turkish Dictionary**, there are 6.463 Arabic words in. It means that that number is the biggest one about the borrowed words, some of which have saved their shapes and sound valves, the others have had variety.

In this presentation, we will discuss the Arabic words, hich have beingused in Turkish, frequency of using them and the changes of shapes in these words and also the relations between Arabic and Turkish and the interactions.

Key Words: Turkish, Arabic, Turkey Turkish, linguistics, language relations (*language interactions*).

GİRİŞ

Günümüz Türkiye Türkçesi'ne ait “**Türkçe Sözlük**”te 6.453 söz varlığı bulunduran Arapça, yalnızca Türkiye Türkçesi'ni değil Türkçenin bütün lehçelerini en fazla etkileyen, onlara en fazla kelime veren dillerin başında gelmektedir.

İslâmiyet'le birlikte, **Kur'an**'ın dilinin Arapça olması nedeniyle, İslâm medeniyetinin dili hâline gelen Arapça, İslâm'ın hâkim olduğu her coğrafyada olduğu gibi Türk milletinin yaşadığı coğrafyalarda da büyük bir ilgi ve rağbet görmüştür. Samimî duygularla İslâmiyet'i benimseyen ve çok kısa bir zaman sonra, Peygamberin vefatından 200-250 yıl sonra, bu dinin sancaktarlığına talip olan Türk milleti, İslâm'ın gereklerini yerine getirmek, dinin temel kaynaklarını anlamak ve **Kur'an**'ın gür sedasını daha da uzak coğrafyalara duyurmak için Arapçaya çok önem vermiş, bir başka ifadeyle, Arapçayı kendi dili gibi benimsemiştir.

Eğitim sistemini tamamen Arapça üzerine bina eden ve ilim dili olarak Arapçayı benimseyen birçok Türk devleti ve bu devletlerin başındaki idareciler Arapçaya, Arapça eğitime birçok Arap devletinden ve Müslüman topluluktan daha fazla önem vermiştir. Öyle ki, medreselerde hemen hemen bütün dersler Arapça olup bu medreselerde görev yapan hocalar da en yüksek maaşla ücretlendirilmiş ve devlet erkânı tarafından çok büyük saygı ve itibar görmüştür.

Medrese eğitiminin Arapçaya dayanması, ilim ve devlet adamlarının Arapça bilmeleri kadar ağırlık ve saygınlığının olması, dinin öğretilerinin yeterince anlatılması için Arapçanın çok gerekli olması, Arapça bilenlerin toplumda itibar görmesi ve benzeri sebepler, Arapçanın asırlarca önemini korumasına neden olduğu gibi Türkçe üzerinde de derin ve izler tesirler bırakmasına neden olmuştur.

19. yüzyılla birlikte Batı Medeniyeti'nin tesiri altına giren Türk milleti, bu dönemden sonra Batı dillerinden özellikle Fransızcadan çok kelime almış olsa da, dilde sadeleşme hareketiyle birlikte birçok kelimeyi bünyesinden çıkarmış olsa da bünyesine aldığı ve iyiden iyiye kendine mal ettiği Arapça sözcükleri de kullanmaya devam etmiştir. Arapça kelimeleri irili ufaklı birtakım değişikliklerle yapısına alan Türkçe onlara yeni şekiller ve sesler kazandırmıştır. Artık bu kelimeler tamamen Türk'ün ve Türkçenin malı olmuştur. Öyle ki, bu kelimelerden birçoğu bir Arap'ın anlamayacağı kadar Türk'ün olmuştur.

1. Türkiye Türkçesi'ndeki Arapça Kelimelerin Yapısı

Türkiye Türkçesi'ndeki Arapça kelimeler birkaç yapıdan oluşmaktadır. Bu yapılar şunlardır:

1.1. Yalnızca “Arapça”dan Oluşan Kelimeler

Türkiye Türkçesi'ndeki Arapça kelimelerin büyük çoğunluğu bu yapıdadır. Bu sözcükler, Arapçadan ya olduğu gibi ya da birtakım ses değişimlerine uğrayarak

alınmıştır. Bunun yanı sıra birleşik kelime ya da tamlama hâlinde alınan kelimeler de vardır.

akıl (*'akl*), bedel (*bedel*), beden (*beden*), cerrahî (*cerrahi*), cevaben (*cevāben*), diyanet (*diyānet*), esas (*esās*), esmer (*esmer*), fitne (*fitne*), gafil (*gāfil*), hamt (*ḥamd*), hamur (*ḥamir*), hıfzıssıha (*ḥifzu 'ş-şihḥa*), insan (*insān*), kelime (*kelime*), kemal (*kemāl*), makbuz (*maḳbūz*), maksat (*maḳşad*), medhüsenâ (*medḥ u āenā*), nihayet (*nihāyet*), nikâh (*nikāḥ*), ruh (*rūḥ*), ruhsat (*ruḥşat*), tamir (*ta 'mir*), taraf (*taraf*), vakit (*vakt*), vali (*vāli*), zekâ (*zekā*)

1.2. “Türkçe+ Arapça”dan Oluşan Kelimeler

başhekim (*baş+ḥakim*), başmüfettiş (*baş+mufettiş*), başmühendis (*baş+muhendis*), erat (*er+-āt*), gidişat (*gidiş+-āt*), mirasyedi (*mirāā+yedi*)

1.3. “Arapça+Türkçe”den Oluşan Kelimeler

cumartesi (*cum 'a+ertesi*), defnetmek (*defn+etmek*), defolmak (*def'+olmak*), fethetmek (*feth+etmek*), hâliyle (*hāl+-iyle*), hâsılı (*hāşil+-i*), hazmetmek (*hazm+etmek*), hazzetmek (*ḥazz+etmek*), hicveylemek (*hecv+eylemek*), hüsnükuruntu (*ḥusn-i +kuruntu*), kahvaltı (*ḳahve+altı*), kalabalık (*galebe+luk*), keyfetmek (*keyf+etmek*), meslektaş (*meslek+-taş*), sanatçı (*şan 'at+-cı*)

1.4. “Arapça+Farsça”dan Oluşan Kelimeler

Türkiye Türkçesi'nde çok sayıda sözcük, özellikle birleşik sözcüklerin birçoğu bu yapıdadır.

belki (*bel+ki*), beyanname (*beyān+nāme*), cahilâne (*cāhil+-āne*), cefākâr (*cefā+kār*), cür'etkâr (*cur 'et+kār*), cüzdân (*cuz '+-dān*), dâhiyane (*dāhi+-āne*), darphane (*darb+hāne*), davlumbaz (*taḅl+-bāz*), defterdar (*defter+dār*), derslane (*ders+hāne*), dindâr (*din+-dār*), duhan (*du 'ā'+hān*), eczane (*eczā'+hāne*), edibane (*edib+-āne*), ehli dil (*ehl-i dil*), esrarengiz (*esrār+-engiz*), esrarkeş (*esrār+-keş*), fakirhane (*fakir+hāne*), fedakâr (*fidā'+-kār*), felaketzede (*felāket+-zede*), ferahnak (*ferah+nāk*), gafilane (*gāfil+-āne*), gariban (*garib+-ān*), gayretkeş (*gayret+-keş*), gazelhan (*gazel+hān*), gulyabanî (*gūl+yābāni*), gusülhane (*gusl+hāne*), haberdâr (*haber+-dār*), hakaretimiz (*ḥakāret+-āimiz*), halisane (*hāliş+-āne*), hamiyetperver (*hamiyyet+perver*), hapishane (*ḥabs+hāne*), hatırşinas (*ḥātir+-şinās*), hayalperest (*hayāl+-perest*), hayırperver (*ḥayr+perver*), hazinedâr (*hazine+-dār*), hicazkâr (*hicāz+kār*), hilebaz (*hile+-bāz*), hilekâr (*hile+-kār*), hissedâr (*hişşe+-dār*), hizmetkâr (*ḥidmet+kār*), hokkabaz (*ḥuḳḳa+bāz*), hükümdâr (*ḥukm+-dār*), hükümrân (*ḥukm+-rān*), hürmetkâr (*ḥurmet+kār*), hürriyetperver (*ḥurriyyet+-perver*), ibadetgâh (*'ibādet+-gāh*), ibadethane (*'ibādet+hāne*), ibraname (*ibrā'+nāme*), icazetname (*icāzet+nāme*), kabristan (*ḳabr-sitān*), kadirşinas (*ḳadr-şinās*), kafadar (*ḳafa+dar*), kahvehane (*ḳahve-hāne*), kalpazan (*ḳalb-zen*), kanaatkâr

(*kanā`at+kār*), karargâh (*karār+gâh*), kararname (*karār+nāme*), kazara (*każā`+rā*), kimyager (*kîmiyā`+-ger*), kumarbaz (*ķimār+-bāz*), kütüphane (*kutub+hāne*), lügatçe (*luğat+-çe*), lütufkâr (*lutf+-kār*), maceraperest (*mācerā+-perest*), mademki (*mā-dām+-ki*), mahirane (*māhir+-āne*), mahpushane (*maħbūs+hāne*), malikâne (*mālik+-āne*), manidar (*māni`+-dār*), mapushane (*maħbūs+hāne*), maslahatgüzar (*maşlahat+-gūzār*), masumane (*ma şūm+-āne*), menfaatperst (*menfa`at+-perest*), menfaatperver (*menfa`at+-perver*), mevlithan (*mevlid-hān*), minnettâr (*minnet+-dār*), misafirhane (*musāfir+hāne*)

1.5. “Farsça+Arapça”dan Oluşan Kelimeler

beddua (*bed+du`ā*), bertaraf (*ber+taraf*), bîhaber (*bi-haber*), bîtaraf (*bi-taraf*), çardak (*çār+tağ*), çarkifelek (*çerh+felek*), derakap (*der+akab*), derhâl (*der+hāl*), divaniharp (*divān-i ħarb*), ezcümle (*ez+cümle*), ezkaza (*ez+kaza*), hemcins (*hem+cins*), hemfikir (*hem+fikr*), hemhâl (*hem+hāl*), hırdavat (*ħurde+-āt*), hoşsohbet (*hoş+şuħbet*), narenciye (*nārenc+-iyye*), peşinat (*pişin+-āt*), turuncu (*turunc+i*)

1.6. “Fransızca+Arapça”dan Oluşan Kelimeler

biokütle (*bio+kutle*), biyokimya (*bio+kîmyā*), elastikî (*élastique+-i*), elastikiyet, elektrokimya (*électro+kîmyā*), fizikî (*physique+-i*)

1.7. “Arapça+İngilizce”den Oluşan Kelimeler

Bu yapıda çok az sayıda kelime bulunmaktadır.

hücumbot (*ħucūm+bot*)

1.8. “Yunanca+Arapça”dan Oluşan Kelimeler

Bu yapıda çok az sayıda kelime bulunmaktadır.

limonî (*lemon+i*)

2. Türkiye Türkçesi’ndeki Arapça Kelimelerin Keçirdiği Ses Değişimleri

Arapçadaki “h, ħ, ħ”, “s, ş, ş”, “z, z, z, z”, “t, t”, “k, k” sesleri Türkiye Türkçesi’nde tek bir ses ve harfle yani “h”, “s”, “z”, “t” ve “k” ile karşılandıklarından bunlardaki ses değişimleri bu çalışmada değerlendirilmemiştir. Bu tür değişimler çok olsa da Türkiye Türkçesi’nde bunları karşılayan tek bir ses olduğu için bu durum, ses değişimi olarak gösterilmemiştir.

Ayin (‘) ve hemzeli (‘) yazılışa sahip olan kelimelerdeki değişimler ise “a, e, i, u” sesleri dışında ses değişimi olarak belirtilmiştir.

2.1. Ses Değişimine Uğramayan Kelimeler (Arapçadan Olduğu gibi Alınan Kelimeler)

Türkiye Türkçesi'nde yaygın olarak kullanılan çok sayıdaki Arapça kökenli sözcükten özellikle içerisinde yalnızca “e” ünlüsü bulunduran sözcükler olduğu gibi alınmıştır. *bedel* (*bedel*), *defter* (*defter*), *merhem* (*merhem*) gibi.

Arapçada yaygın olarak kullanılan uzun ünlülü sözcüklerden çoğu ise Türkiye Türkçesi'nde yazıda gösterilmese de söyleyişte birçok kelimeye varlığını korumaktadır. Bu şekilde ses değişimine uğrayan kelimeler, yazı dilinde olmasa da söyleyişte Türkiye Türkçesi'nde çoğunlukla var olduğu için ses değişimine uğramamış kelimeler gibi değerlendirilmiştir. Yine, Türkiye Türkçesi'nde tek bir sesle karşılanan “h, ħ, ħ̄”, “s, ş, ş̄”, “z, z̄, z̄̄”, “t, t̄”, “k, k̄” seslerinin bulunduğu kelimeler ile ayın (‘) ve hemzeli (‘) yazılışa sahip olan kelimeler de bu gruba dâhil edilmiştir.

abide (*âbide*), *asil* (*aşil*), *asla* (*’aşla*), *bedel* (*bedel*), *beden* (*beden*), *cadde* (*cādde*), *cahil* (*cāhil*), *defter* (*defter*), *deha* (*dehā*), *dehşet* (*dehşet*), *esaret* (*esāret*), *eşya* (*eşyā*), *etraf* (*etrāf*), *felek* (*felek*), *felsefe* (*felsefe*), *gaye* (*gāye*), *gayet* (*gāyet*), *haber* (*haber*), *hakikat* (*hakikat*), *halk* (*halk*), *insan* (*insān*), *inşaat* (*inşā’āt*), *intibak* (*inṭibāk*), *kelime* (*kelime*), *kemal* (*kemāl*), *kerem* (*kerem*), *lanet* (*la’net*), *latif* (*laṭif*), *levha* (*levha*), *leziz* (*leziẓ*), *mahir* (*māhir*), *mahkeme* (*maḥkeme*), *mahkûm* (*maḥkûm*), *merhaba* (*merhabā*), *merhale* (*merḥale*), *merhamet* (*merḥamet*), *merhem* (*merhem*), *merhum* (*merḥûm*), *nihayet* (*nihāyet*), *nikâh* (*nikāh*), *rağbet* (*rağbet*), *rahat* (*rāhat*), *rezalet* (*rezālet*), *sulh* (*şulḥ*), *sultan* (*sulṭān*), *şebeke* (*şebeke*), *şefkat* (*şefkat*), *tekrar* (*tekrār*), *teksir* (*tekâir*), *temenni* (*temenni*), *ticaret* (*ticāret*), *tuhaf* (*tuḥaf*), *usul* (*uṣûl*), *vefat* (*vefāt*), *vekil* (*vekil*), *vicdan* (*vicdān*), *yemin* (*yemin*), *zafer* (*zafer*), *zahmet* (*zahmet*), *zalim* (*zālim*).

2.2. Ses Değişimine Uğrayan Kelimeler

2.2.1. a > e değişimi

fitre (<*fiṭra*), *hela* (<*ḥalā*), *helal* (<*ḥalāl*), *hendek* (<*ḥandek*), *kalleş* (<*ḥallāş*), *keten* (<*kettān*), *lehim* (<*laḥm*), *madem* (<*mā-dām*), *seda* (<*şadā*)

2.2.2. a > ı değişimi

fitik (<*fatk*), *kılıf* (<*gilāf*)

2.2.3. a > i değişimi

mihrak (<*maḥrāk*)

2.2.4. a > u değişimi

buhur (<*baḥūr*), *mahmuz* (<*mihmāz*), *muhabbet* (<*maḥabbet*)

2.2.5. e > a değişimi

acaba (<*’acebā*), *adam* (<*ādem*), *farfara* (<*ferfere*), *hala* (<*ḥāle*), *haşarat* (<*ḥaşerāt*), *havaî* (<*hevā’i*), *kurna* (<*ḥurṇe*), *mağara* (<*mağāre*), *maharet* (<*mehāret*), *masal* (<*meāel*), *maymun* (<*meymûn*), *sofra* (<*sufre*), *surat* (<*şûret*), *şahadet* (<*şehādet*), *şamata* (<*şemāte*), *şarap* (<*şerāb*)

2.2.6. e > i değişimi

fitil (<fetil), hiciv (<hecv), mihr (<mehr), minare (<menāre), simit (<semid)

2.2.7. e > o değişimi

molla (<mevlā)

2.2.8. e > ö değişimi

nöbet (<nevbet), tövbe (<tevbe)

2.2.9. i > a değişimi

kandil (<kindil), kantar (<kinār), kantariye (<kināriyye), mahmuz (<mihmāz), makas (<miķaşş), mastar (<mistār), matara (<miḥhare), matkap (<miāķab), matrak (<miṭrak)

2.2.10. i > e değişimi

feda (<fidā'), fedaî (<fidā'i), hece (<hicā'), hesap (<hisāb), seyahat (<siyāhat)

2.2.11. i > ı değişimi

fıkra (<fıkra), firka (<firķa), gıda (<gidā), gıybet (<giybet), hınzır (<hinzir), hırka (<hirķa), ısrar (<ısrār), ıstılah (<iştilāh), kible (<ķible), kırmızı (<ķirmizi), kıssa (<ķişsa), kıyafet (<ķiyāfet), kıyamet (<ķiyāmet), kıyas (<ķiyās), kıymet (<ķiyemet), mantık (<mantik), mıknatıs (<miķnāṭis), sadık (<şādik), sıfat (<şifat), sıfır (<şifr), sıhhat (<şihhat), şarkı (<şarkı)

2.2.12. i > u değişimi

hamur (<hamir), kumar (<ķimār), kürsü (<kursi)

2.2.13. i > ü değişimi

rüşvet (<rişvet), tecrübe (<tecribe)

2.2.14. u > ı değişimi

fırsat (<fursat), fıstık (<fustuk), sandık (<şandūk)

2.2.15. u > i değişimi

filan (fulān), ibne (ubne), kitle (kutle), misafir (musāfir), tedarik (tedāruk)

2.2.16. u > o değişimi

bornoz (<burnūs), dolap (<dülāb), hokka (<hukķa), lokma (<lukme), nokta (<nukta), sofrā (<sufre), sohbet (<şuhbet), tomar (<tümār)

2.2.17. u > ö değişimi

şöhret (<şuhret)

2.2.18. u > ü değişimi

bünye (<bunye), cümle (<cumle), dükkân (<dukkân), dünya (<dunyâ), Eylül (<eylül), hücre (<hücre), hücum (<hucüm), hükmen (<hükmen), hükümet (<hükümet), hürriyet (<hurriyyet), hüsrân (<husrân), hüviyet (<huviyyet), küfür (<kufîr), künye (<kunye), lügat (<luğat), müsteşar (<müsteşâr), nükte (<nukte), rütbe (<rutbe), sünnet (<sunnet), tahammül (<taħammul), tecavüz (<tecāvuz), türbe (<turbe), ümmî (<ummi), vücut (<vucüd), zümre (<zumre).

2.2.19. b > p değişimi

akrep (<akreb), ahşap (<aḥşâb), aptal (<abdâl), cephe (<cebhe), cevap (<cevâb), edip (<edîb), erbap (<erbâb), galip (<gâlib), garip (<garîb), gazap (<gazâb), gıyap (<giyâb), gurup (<gurûb), habip (<habîb), harap (<harâb), harp (<harb), hatip (<hatîb), hicap (<hicâb), hitap (<hitâb), icap (<icâb), inkılap (<in ilâb), iptida (<ibtidâ'), ispat (<iâbât), kahpe (<kaḥpe), kalp (<kalb), kayıp (<gayb), kebab (<kebâb), kitap (<kitâb), lakap (<laķab), mağlup (<mağlûb), mahcup (<maḥcûb), mapus (<maḥbûs), maşrapa (<maşraba), meczup (<mecczûb), mektep (<mekteb), mektup (<mektûb), mensup (<mensûb), meşrep (<meşreb), mezhep (<mezheb), mihrap (<mihrâb), muhatap (<muḥâtab), papağan (<babağâ), sahip (<şâḥîb), sebep (<sebeb), şüphe (<şubhe), tabip (<tabîb), tahrip (<tahrib), takip (<ta ķîb), tespîh (<tesbîḥ), tespit (<teâbit), üslup (<uslûb), vacip (<vâcib)

2.2.20. b > f değişimi

zencefil (<zencebîl)

2.2.21. b > v değişimi

esvap (<esvâb)

2.2.22. b > m değişimi

makara (<bekere)

2.2.23. c > ç değişimi

burç (<burc), felç (<felc), haraç (<harâc), harç (<ḥarc), hariç (<ḥâric), içtihat (<ictihād), içtimaî (<ictimâ'î), ihraç (<ihrâc), ihtiyaç (<iḥtiyâc), lehçe (<lehce), meçhul (<meçhûl), miraç (<mi râc), teçhizat (<techizât)

2.2.24. d > t değişimi

aptal (<abdâl), barut (<bârūd), ceset (<cesed), cet (<cedd), cetvel (<cedvel), cihat (<cihād), cilt (<cild), ecdat (<ecdād), evlat (<evlād), fesat (<fesād), hamt (<ḥamd), hasat (<ḥaşād), haset (<ḥased), haydut (<ḥaydūd), hudut (<ḥudūd), icat (<icād), içtihat (<ictihād), irşat (<irşād), mabet (<ma bed), mastar (<maşdar), mescit (<mescid), metfun (<medfûn), meth (<medḥ), mevlit (<mevlid), mezat

(<mezād), miat (<mi'ād), miktar (<miqdār), milat (<milād), mucit (<mūcid), müteahhit (<mute'ahhid), nakit (<naqd), senet (<sened), şehit (<şehid), taklit (<taqlid), tellal (<dellāl), vaat (<va'd)

2.2.25. d > z değişimi

hıdrellez (<hizr-ilyās), hizmet (<hidmet)

2.2.26. ğ > k değişimi

kayıp (<ğayb)

2.2.27. h > y değişimi

sayfa (<şahife)

2.2.28. ħ > k değişimi

kalfa (<ħalife), maskara (<maşhara)

2.2.29. ħ > k değişimi

kına (<ħinnā)

2.2.30. k > g değişimi

mangal (<manğal)

2.2.31. k > y değişimi

tekke (<tekye)

2.2.32. k > n değişimi

mihenk (<mihekk)

2.2.33. l > r değişimi

kerpeten (<kelbetān)

2.2.34. n > m değişimi

memba (<menbā')

2.2.35. s > t değişimi

matkap (<miākab)

2.2.36. t > d değişimi

kadife (<kaṭife)

2.2.37. t > k değişimi

aktar (<'aṭṭār)

2.2.38. v > p değişimi

kispet (<kisvet)

2.2.39. ' > y değişimi

zayıf (<za'if)

2.2.40. ' > y değişimi

acayıp (<'acā'ib), fayda (<fā'ide), halayık (<halā'ik), kadayıf (<katā'if)

2.2.41. ' > h değişimi

heybe (<'aybe), talih (<tāli'), tamah (<tama')

2.2.42. ' > v değişimi

mavi (<mā'i)

2.2.43. ' > ' değişimi

sun'î (<şun'î)

2.2.44. 'u > ö değişimi

okka (<'ukka)

2.2.45. 'u > ö değişimi

ömür (<'umr)

2.2.46. 'i > ı değişimi

ırk (<'irk), ırz (<'irz), ıtriyat (<'itriyyāt)

3. Ses Olayları Sonucu Değişime Uğrayan Kelimeler**3.1. Ses Türemesi**

Arapçadan Türkiye Türkçesi'ne geçen birçok kelimedede ses türemesi görölmektedir. Türkçede ünlülerin bolluğu, ünsüzlerin bir arada söylenme zorluğu bu tür değişime neden olan sebeplerdendir. Bu kelimeler Türkçe yardımcı fiillerle kullanıldığında tekrar asıl yapılarına dönerler. Ses türemesinin göröldüğü kelimelerden bazıları şunlardır:

akıl (<'akl), asıl (<aşl), azil (<'azl), azim (<'azm), bahis (<bahâ), beyit (<beyt), devir (<devr), ecir (<ecr), fetih (<feth), feyiz (<feyz), fıkıh (<fikh), fikir (<fikir), fiyat (<fiât), fuhuş (<fuşş), gayri (<gayr), gusül (<gusl), hacim (<hacm), haciz (<hacz), hasım (<haşım), hasır (<haşr), haşır (<haşr), hatırat (<hâtrât), havuz (<havz), hayır (<hayr), hayız (<hayz), hazım (<hazm), hüküm (<hukm), kabir (<kabr), kadir (<kadr), kahır (<kahr), kavis (<kavs), kesir (<kesr), keşif (<keşf), keyif (<keyf), kibir (<kibr), lafız (<lafz), küfür (<kufr), lütuf (<lutf), meyil (<meyl), misil (<miâl), nakış (<naşş), nutuk (<nutk), resim (<resm), sabır

(<şabr), seyir (<seyr), sıfır (<şifr), sınıf (<şinf), şahıs (<şahş), şekil (<şekl), şükür (<şükr), tavır (<ıavr), vahiy (<vahy), vakıf (<vakf), vakit (<vakt), zihin (<zihn), zikir (<zikr)

3.2. Ses Düşmesi

Birbirinin aynısı ünsüzlerin Türkçede yan yana bulunmaması ve söylenmesindeki zorluklar nedeniyle bu yapıdaki Arapça kelimeler, Türkiye Türkçesi'ne alınırken bu ünsüzlerden biri düşer. Bu kelimelerden bazıları şunlardır:

bez (<bezz), cet (<cedd), cin (<cinn), darbuka (<darabukka), fen (<fenn), galibiyet (<ğālibiyet), gam (<ğamm), hac (<hacc), had (<hadd), hak (<hakḳ), hamal (<hammāl), hamam (<hammām), hat (<hatt), haz (<hazz), his (<hiss), ikna (<iknā'), hür (<hurr), ilahiyat (<ilāhiyyāt), kapan (<ḳabbān), kara (<ḳarra), kırtasiye (<ḳirtāsiyye), kule (<ḳulle), makas (<miḳaşş), maliyet (<māliyyet), men (<men'), mapus (<maḥbūs), menşe (<menşe'), mezra (<mezra'), muafiyet (<mu'āfiyyet), rakı (<'araki), saf (<şaff), salep (<saḥleb), samimiyet (<şamimiyyet), sandalye (<şandāliyye), şahsiyet (<şahsiyyet), şer (<şerr), şık (<şikk), telaş (<telāşi), temas (<temāss), temiz (<temyiz), velinimet (<veliyy-i ni'met), zan (<zann), zemheri (<zemherir), zümrüt (<zumurrud)

SONUÇ

İslâmiyet'in Arabistan coğrafyasından başka coğrafyalara yayılmasıyla birlikte, bu dinin dili durumunda olan Arapça da bu coğrafyalara girmeye ve yayılmaya başlamıştır. Türk milletinin yaşadığı coğrafyada İslâm'ın kabul görmesinde bu yeni inancın Türkün yaşantısı ile yakınlığının çok önemli rolü olmuştur. Yeni bir din, yeni bir kültür, yeni bir medeniyetle tanışan Türk milleti dinî inançlarını kuvvetlendirmek ve dinin emirlerini yerine getirmek için Arapça bilenlerden ve Arapça eserlerden yararlanmaya başlamıştır. Her ne kadar farklı dil ailelerinden olsa da Arapça Türkçeye, Türkçe de Arapçaya kelime vermeye başlamış; ilerleyen yıllarla birlikte, Arapçanın Türkçe üzerindeki etkisi de iyice artmıştır. Bu gidişe zaman zaman dur deme çabaları olmuşsa da yıllarca halkın ağzına, irfanına, kültürüne girmiş kelimeleri dilden bir anda çıkarmak kolay olmadığı için bunda da epeyce zorlanılmıştır.

Batılılaşma hareketlerinin başlamasıyla birlikte etkisi yavaş yavaş azalan, özellikle Türkiye Cumhuriyeti devletinin kurulmasıyla birlikte dilde reform sayılabilecek çalışmaların neticesinde etkisi iyice azalan Arapça, şu bir gerçek ki, verdiği kelimelerle Türkçenin en önemli zenginliklerinden birini oluşturmuştur. Arapçanın dönem dönem Türkçenin zenginliğine, varlığına, etkinliğine zararı olmuşsa da bunu o dönemlerin kültürel etkileşiminin bir sonucu olarak kabul etmek gerekir.

Türkçenin aslında var olan zenginliğine kavuşmasında, şuurla işlenmesinde yabancı kelimelere karşı duyarlılık göstermek, elbette ki her Türkün en önemli görevlerindedir. Bu konuda herkesin ve her kurumun hassas olması gerekir; ancak bu, başka dillerden kelime alınmayacağı, başka dillere kelime verilmeyeceği anlamına da gelmemelidir. Türkçe zengin bir dildir; bu zenginliğini de ilelebet koruyacak ve sürdürecektir. Türkçe için bir başka gerçek daha var ki o da Türkçeleşmiş kelimelerin (*alıntı kelimeler*) de de Türkçenin öz malı olduğu gerçeğidir. Türk insanının benimseyerek kullandığı, kullanmakta zorluk çekmediği her kelime kökeni ne olursa olsun artık Türkçedir. Bu nedenle alıntı kelimeler, dilimizin en önemli zenginliklerindedir. Biz o kelimelerden yeni yeni kelimeler türetmiş, o kelimelere yeni yeni ahenkler kazandırmışız. Bu kelimeler, Türk'ün ağzı, zekâsı, kudreti ve irfanında yeni sesler, yeni şekiller, yeni anlamlar kazanmıştır. Bu çalışmada da görülmektedir ki, kelimeleri Türkçeleştirme başlı başına büyük bir dil olayıdır. Başka bir dilden alınan kelimeyi dil kendi suretine, şekline sokup öyle almaktadır. Bu da önemli ses olaylarının neticesinde gerçekleşmektedir. Bunda da dilin elastikî bir yapıya, değişime ve gelişime açık olması gerekir. Türkçe de bu yönden bu zenginliklere kapısı açık bir dildir. O kapıdan içeri giren kelimeleri bir süre misafir ettikten sonra kimini bekliyormuş gibi hemen kendine mal etmiş kimini de beklediği o değilmiş gibi bir süre sonra uğurlamıştır.

Bugün gelinen noktada hemen hemen bütün dünya milletleri şu gerçeği kabul etmektedir ki “*Hiçbir dil arı değildir.*”, “*Dili zenginleştirmenin, geliştirmenin yollarından biri de başka dillerden kelime alışverişi yapmaktır.*” Bu zaten kaçınılmazdır. Git gide küçülen, küreselleşen bir dünyada bunun önüne geçmek imkânsızdır.

KAYNAKÇA

Antel, Nazime ve Alkım, V. Bahadır, (1998), *Türkçe-Osmanlıca-İngilizce Redhouse Sözlüğü*, İstanbul: Redhouse Yayınevi.

Avşar, Erkan, (2004), **Arap Gramerine Giriş 1 Sarf**, İstanbul: Elif Yayınları.

Ayverdi, İlhan, (2005), **Misalli Büyük Türkçe Sözlük (3 cilt)**, İstanbul: Kubbealtı Neşriyat.

Dergâh Yayınları, (1987), **Telaffuzlu Türkçe-Arapça Sözlük**, İstanbul: Dergâh Yayınları.

Devellioğlu, Ferit, (2000), **Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat**, (Yay. Haz: Aydın Sami Güneyçal), 17. Baskı, Ankara: Aydın Kitabevi Yayınları.

Doğan, Mehmet, (2005), **Büyük Türkçe Sözlük**, Ankara: Pınar Yayıncılık.

Ergin, Muharrem, **Osmanlıca Dersleri**, İstanbul: Boğaziçi Yayınları.

Karlı, İlyas, (2002), **Türkçe-Arapça Sözlük**, İstanbul: İFAV Yayınları.

Kolektif, (2003), **Osmanlıca-Türkçe Sözlük**, Ankara: Bilgi Yayınevi.

Maksudoğlu, Mehmet, (2005), **Arapça Dilbilgisi**, İstanbul: Ensar Neşriyat.

Mutçalı, Serdar (1995), **Arapça-Türkçe Sözlük**, İstanbul: Dağarcık Yayın Eğitim.

Mutçalı, Serdar, (2001), **İngilizce-Türkçe-Arapça Sözlük**, İstanbul: Dağarcık Yayın Eğitim.

Özarslan Hamza, (1999), **Arapça Dilbilgisi**, İstanbul: Fono Yayınları.

Özdemir Hikmet ve Cebeci, Suat, (1996), **Arapça-Türkçe Sözlük**, Ankara: Akçağ Yayınları.

TDK, (2005), **Türkçe Sözlük**, 10. Baskı, Ankara: TDK Yayınları.

TDK, (2005), **Yazım Kılavuzu**, Ankara: TDK yayınları.

20. YÜZYILIN BAŞLARINDA AZERBAYCAN YAZI DİLİ VE OSMANLI TÜRKÇESİ

ELEKBEROVA, Kemale*

AZERBAYCAN/ AZERBAIJAN/АЗЕРБАЙДЖАН

20. yüzyılın başlarında Azerbaycan'da sansürün biraz gevşemesinden yararlanan Azerbaycan'ın uzak görür aydın insanları yeni okullar açmak, gazete ve dergiler yayınlamaya başladılar. Yıllarca Rusya'nın sömürgesi olmuş ülkede kendi öz dilinde okullar yoktu. Bu yüzden de komşu devletlerin dilini ve kültürünü tanıtan okullar açıldı.

Bakü'de 1905-1906 yıllarında İslam Cemiyet-i Hayriye'si kuruldu. Bu cemiyet genelde öğretim ve eğitim işleriyle uğraşıyordu. Gelen isteklerin yoğun olması, öğretmen sayısının yetersiz olması nedeniyle cemiyet Bakü'de okul açma kararını veriyor. Bu okul Azerbaycan'ın çeşitli bölgeleri için öğretmen hazırlayacaktı. Fakat o dönemde Bakü'de bile öğretmen az bulunuyordu. Cemiyetin çalışmalarına aktif katılan insanlardan biri de petrol zengini Hacı Zeynalabdin Tağıyev idi. 1907 yılında özel olarak Hacı'nın davetiyle İstanbul'dan Muallim Cevdet Yinençalp Bakü'ye geliyor¹. O cemiyetin açtığı 'Saadet' mektebine (M. Süleymanov'un kitabında bu okulun adı 'Füyuzat-ı Darü'l-Muallim'i' adıyla adlandırılrsa da, Türkiye kaynaklarında bu okulun adı 'Füyuzat-ı Darü'l-Muallim'i' gibi geçer².) Bu okulun Azerbaycan'ın sosyal ve kültür hayatında büyük önemi olmuş. Daha sonra Darulmuallim 1926 yılında Darulmuallimat (kız okulu) ile birleşerek Bakü Müttehit Pedagoji okulu olmuştur. Hüseyin Cavid, Abdulla Şaik, Müslüm Magomayev ve diğer ünlü Azerbaycan aydınları bu okulda ders vermişler.

İşte bu okulun ilk öğretmenlerinden biri ve ilk müdürü Türkiyeli öğretmen Muallim Cevdet Yinençalp olmuş. Bakü'ye geldiği ilk günlerden okulun ders programını yapmış, öğrenciler için üniforma düşünmüş. Tağıyev öğretmenin istediği her şeyi yaparmış. Onun isteği üzerine İstanbul'dan çok sayıda kitap ve öğrencilerin giymesi için fes getirtmiş.

Onu da kaydetmemiz gerekiyor ki, artık o yıllarda Bakü'de çok sayıda Türk öğretmen vardı. Osman Engin'in Muallim Cevdet hakkında yazdığı kitapta³ Muallim Cevdet'le beraber Baha Sait, Beşiktaşlı Küçük Fuat, Ahmet Kemal adları da geçer. O dönemde Bakü'de çok sayıda Türk okulları ve Türk öğretmenlerin

* Azerbaycan Bilimler Akademisi, Öğretim elemanı. e-posta: kemale_ayten@mail.ru

¹ Osman Engin, **Muallim Cevdet'in Hayatı, Eserleri, Kütüphanesi**, İstanbul-1937, s. 92.

² Manaf Süleymanov, **Okuduklarım, Duyduklarım, Gördüklerim**, Bakü-1989, ss. 165-170.

³ Osman Engin, **Muallim Cevdet'in Hayatı, Eserleri, Kütüphanesi**, İstanbul 1937.

çalıştıkları diğer okullar vardı. Azerbaycan Demokratik Cumhuriyetinin kurulmasında sonra bu bir akın şeklini aldı. Osman Engin bu konuda yazıyor: ‘...Umumi harpten sonra Rusya parçalanarak bu koca ülkede de yer yer müstakil cumhuri hükümetler teşekkül ettiği zaman Azerbaycan’da da bir milli hükümet teşekkül etmiş ve Çarlık istibdadından kurtulan bu hükümetin Türkiye’ye ırk, dil hatta din birliği dolayısıyla yakınlığı daha da artmıştı. İşte o sırada Azerbaycan’da yeni mektepler açılmasına başlamış ve her taraftan oraya bir muallim akını olmuştur’⁴.

İşte o zamanlarda Azerbaycan yazı dili tarihinde yeni bir dönem başlamıştı. Yüzyılın başlarında Osmanlı Türkiye’si’yle Azerbaycan arasında ilişkiler canlanmaya başlamıştı. Çar Rusya’sının sömürgesi olduğu için hiçbir Azeri’ye Osmanlı Türkiye’si’ne gitmeğe izin yoktu. Rusya kardeş ülkelerin bir birilerine yaklaşımlarından korkuyordu. Genelde ise o dönemde Azerbaycan’da üç devletin; Rusya, İran ve Türkiye’nin büyük etkisi görünüyordu. Herhangi bir dilin diğer ülkede geniş yayılmasının ve yazı dili konumuna gelmesinin birkaç nedeni olabilir;

Ülkenin toplumsal politik durumu,

1. Eğitimin dili,
2. Basının dili.

20. yüzyılın başlarında Bakü’de yaygın olan dillerden ilki diye biliriz ki, Türkçeydi. Türk-Osmanlı dili yazı dili düzeyine çıkmıştı. Bunun önemli nedeni doğal olarak, eğitim idi. O yıllarda Türkiye’de eğitim görmüş aydınların ve Türk öğretmenlerin dil üzerinde büyük etkisi olmuştu. Onlar Osmanlı Türkçesi’yle Azerbaycan dilini birleştirerek ortak bir dil oluşturmuşlar. Tofik Hacıyev ortak yazı dili sorununa değinerek yazıyor: ‘...Bu aydınlar devrimden önce burjuva basınında kendisini belirten genel Türk yazı dili düşüncesini yeniden filizlendirdiler, oysa bu düşünceyi Türkiye’den gelmiş öğretim ve basın kurumlarımızda belli yer alan ve bayağı saygıya sahip insanlar ortaya attılar. Doğal olarak, bin yıldan fazla gelişim yolu geçmiş ve bağımsızlaşmış Türk dillerinin yakınlığını aglünativ tipli içeriği ile açıklayamayan bazı yerliler de onlara katıldılar’⁵.

T. Hacıyev ‘Azerbaycan Yazı Dili Tarihi’ kitabında Azerbaycan dilini Osmanlıca sözlerle bozduğu için eleştirdiği Ahmet Kemal yazıyor: ‘...halka gece kursları açtım. Ve çok rağbet gördü. Halk ile artık Osmanlıca-Azerbaycanca arasında bir lisanla konuşuyorduk. Bu iki lisanı telif ederek onlara ‘**Füyuzat**’ isminde bir de kitap yazdım’⁶.

⁴ Osman Engin, **Muallim Cevdet’in Hayatı, Eserleri, Kütüphanesi**, İstanbul - 1937. s. 100.

⁵ Tofik Hacıyev, **Azerbaycan Yazı Dili Tarihi**, 2. cilt. Bakü, 1987. s. 254.

⁶ Osman Engin, **Muallim Cevdet’in Hayatı, Eserleri, Kütüphanesi**, İstanbul - 1937. s. 504.

Ders kitaplarına gelince, 20. yüzyılın ilk yıllarında ders kitapları bulmak çok zordu. Bakü'ye getirilen Türk öğretmenler ders programlarını Osmanlı Türkçesi'ne uygun yaptıkları gibi derslerini de bu dille yapıyorlardı. A. Kemal bu konuyla da ilgili yazıyor: '...Bakü'deki münevver kitapçıları İstanbul'a sevk ettim ve bütün tedrisatı İstanbul kitaplarından yapmaya başladım. Bu diğer mekteplere de örnek oldu. Bundan sonra Bakü ve İstanbul kitapçıları arasında kuvvetli bir temas başladı. Az zaman içinde bütün Kafkasya İstanbul evrakı matbuası ile doldu'⁷.

Sakin bu yıllarda Azerbaycan'da eğitimli insanların olmadığını sanmayın. Bu dönemde Azerbaycan'da yurt dışında, Rusya ve İran, o sıradan da Türkiye'de eğitim görmüş çok sayıda saygın aydınlar vardı. Türk programıyla eğitim veren okulda öğretmenlik yapan Ahmet Cavad, 'Mektep-i Sultaniye'nin ilkokulu ve genel okullar için '**Osmanlı Lisanı**' (1915) adlı ders kitabı yazmıştır. Bu o Ahmet Cavad ki, onun bir şair, bir öğretmen gibi yetişmesinde Türk ve Türkiye'de eğitim görmüş Azerbaycanlı öğretmenlerin büyük etkisi olmuştur. Ali Saleddin yazıyor: 'Türkiye'den Gence'ye gelmiş Savad Cavad (Türkiyeli Ahmet Cavad'ın kardeşi – K. E.) adlı öğretmen Cavad'ın gelişmesinde önemli yer almıştır. Şiir tekniğini denile bilir ki, ona S. Cavad öğretmiştir. Adları sıralanan öğretmenlerin (H. Cavid, Abdulla Sur, Ali Razi, Ali Nezmi, M. Ahundzade, N. Ahundzade, A.Ş.Puri, ve diğerleri –K.E.) Ahmet Cavad'ın Türk dilini öğrenmesinde, bu dilde yazıp, yaratmasında büyük rolleri olmuştur'⁸. Ahmet Cavad'ın kendi düşüncelerine gelince, onun kendisinin çok ilginç fikirleri vardı. O fikirlerini Mektep-i Sultaniye'nin ilk okulu için yazdığı '**Osmanlı Lisanı (Sarf ve Nahvi-Kıraat-Ezber-Emel - Yazı)**' kitabının ön sözünde o, yazıyor: 'Turan lehçelerinin en güzeli, en edeplisi bizim konuştuğumuz 'Osmanlı lisanı'dır'⁹.

Bu dil çok yaygındı ve hızla geliyordu. A. Kemal bu yolda kendi hizmetlerini aşağıdaki gibi sıralıyor:

1. Gençler ve bilhassa çocuklar Osmanlıca konuşmaya başladılar. Hatta iş büyükler arasında bile sohbet esnasında Osmanlıca bir kelime, bir cümle söylemek bir zarafet yapmaktan derecesine vardı.

2. Talik bozması olan yazılar kamilen yerlerini rıka'ya terk etti. (Harekesiz yazı sisteminden harekeli yazı sistemine geçirilmeğe başlandı ve imla kurallarında ortaklığın sağlanmasına çalışıldı – K. E.)

3. Şiilik, Sünnilik yüzünden bir birine el vermeyen halkın çocukları bir arada okumaya başladılar...'¹⁰.

⁷ Osman Engin, **Muallim Cevdet'in Hayatı, Eserleri, Kütüphanesi**, İstanbul - 1937. s. 503.

⁸ Ali Saleddin, **Ahmet Cavad**, Bakü, Gençlik - 1992.

⁹ Aziz Şerifzade Fondu - S. Mümtaz adına **Azerbaycan Kültür ve Edebiyat Arşivi**.

¹⁰ Osman Engin, **Muallim Cevdet'in Hayatı, Eserleri, Kütüphanesi**, İstanbul - 1937. s. 96.

Muallim Cevdet Bakü'de Osmanlı Türkçesi'yle konuşuyordu. Doğal olarak onunla iletişim kuran insanlar da bu dilde konuşuyorlardı. İnsanlar öğretmene sonsuz saygı gösteriyor ve ona uymaya çalışıyorlardı. Halkın diline gelince, Muallim Cevdet fikirlerini böyle belirtiyor: ‘...Ahalisinin dili Türkçedir. Fakat Anadolu Türkçesi gibi. Herhâlde Bolu Türkçesi kadar kaba değil. Ben tabii ahali ile değil, erbabı ilim ve kalemle konuşup görüşüp konuşuyorum’¹¹.

Genellikle, ortak yazı dili her zaman bir tartışma konusu olmuş. Ona karşı çıkanlarla birlikte onu destekleyenler de vardı. Bu konu topluca hapislerin başladığı 30’lu yıllara kadar devam ettirilmiştir. Cabbar Efendizade (bu şahıs da Türkiye’de eğitim almıştır) ‘Maarif ve Medeniyet’ dergisinin 1926 yılı, 2 ve 3. sayısındaki ‘Ümumi Edebî Türk Dili Meselesi’ adlı yazısında yazıyor: ‘Dört beş yüzyıl bundan önce hatta Kazan diliyle İstanbul dili ya birmiş veya yakınmış. Müthiş İvan tarafından Kazan şehri alındıktan sonra orada yayınlanan beyannamelerin İstanbul şivesinde yazıldığı, ele geçen vesikalardan anlaşılmıştır’.

Yazar daha sonra Türk tarihçi ve dilcilerinin eserlerini anlatarak onların da konumlarını belirtiyor. Zaten dönem basında ortak yazı dili sorununa değinen çok sayıda yazılara rastlıyoruz. Hatta bazı yazarlar, bilim ile edebiyat dilinin ayrılması teklifinde bulunuyorlar.

Rıza Süleymanov, “Elmi ve Edebi Dil Meselesi ve Elmi Edebiyatta Tesirler’ (Bilimsel ve Yazı Dili ve Bilimsel Edebiyatta Etkenler)” adlı makalesinde yazıyor: ‘Bilmeli ki, artık bütün bu gerçekler gözümüzün önünde dururken nasıl olur da bilim ve edebiyatın ayrı ayrı şeyler olduğunu ve ayrı ayrı lisanlara muhtaç bulunduğunu iddia edebiliriz!’

Bizim bugünkü ihtiyacımız bilim ve edebiyat için ayrı ayrı lisanlar değil, bilim ve edebiyatı tanıtacak bir dili halka doğru götürmektir’¹².

Genelde ise Osmanlı Türkçesi oldukça zordu. Türkiye’de bile bu konuda sürekli tartışmalar yapılmış. Osmanlı Türkçesi’nin uyduruk bir dil olduğunu Türk bilim adamlarının kendileri söylüyorlardı. (İşte bu nedenle de Cumhuriyet döneminde özleşme hareketi başlayacaktı). Doğal olarak aynı konu Azerbaycan’da da tartışılıyordu. Ahmet Cavad yazıyordu: ‘Türk lisanlarının lügati pek geniş ise de eski Türkler, gerekse Batıda, İran edebiyatının etkisi altında Acem ve s. Arap lügatlerinden binlerce kelimeler alıp kullanmışlar ve Türkçenin pek çok sözlerini bırakıp unutmışlardı. Artık Osmanlı lisanı için Farsi ve Arabi kelimelerden kurtulmak mutasavver değildir. Zaten ifrata düşülmeğe çok olursa Arabi ve Farsi kelimeler lisanımıza hem güzellik hem zenginlik veriyor’¹³.

¹¹ Osman Engin, **Muallim Cevdet’in Hayatı, Eserleri, Kütüphanesi**. İstanbul - 1937. s. 98.

¹² **Dan Yıldızı**, 1927, Sayı: 11.

¹³ Ahmet Cavad, **Osmanlı Lisani. (İlkokullar için Ders Kitabı)**, 1915.

20. Yüzyılın başlarında Azerbaycan yazı dilinin formalaşmasında büyük önemi olan basın kurumlarından biri de ‘**Füyuzat**’ dergisiydi. Bakü’de ünlü olan bu derginin baş editörü Ali Bey Hüseyinzade idi. Türkiye’de eğitim görmüş Ali Bey, Osmanlı Türkçesi taraftarlarından birisiydi. O ve derginin diğer kurucularından olan Ahmet Ağaoğlu ünlü Turancılardan idiler. A. Hüseyinzade Türkiye (Osmanlı) Türkçesi’nin Kafkasya Türkleri arasında yazı dili gibi yaymak hakkında ‘**Füyuzat**’ta çeşitli yazılar yazmış ve yeni bir yazı dili anlayışının ortaya çıkmasına neden olmuştu. O dönem Bakü’sünde popüler olan bu şahıs gazeteci, şair, ressam, doktor, hem de tercümeceydi. Ali Bey, birkaç yabancı dili mükemmel biliyordu. Buna rağmen o eserlerini genelde Osmanlı Türkçesi’yle yazıyordu. T. Hacıyev ‘**20. Yüzyılın Başlarında Azerbaycan Yazı Dili**’ kitabında onunla ilgili şöyle yazıyor: ‘A. Hüseyinzade daha İstanbul’da öğrencilik döneminden Türkçeyi temiz öğrenmiş ve bildiği dilde yazması ona olağanüstü görünmemişti. O önceleri sade yazmış, sonralar burjuva ideologuna dönüşerek burjuva basın organının dil kuralına uygun zor tarza geçmiştir’¹⁴.

A. Hüseyinzade’nin de üzerinde Türk yazar ve şairlerinin büyük etkisi olmuş. Namık Kemal’in ‘Vatan yahut Siliste’ piyesini, Halit Ziya Uşaklıgil’in eserlerini ve diğerlerini buna örnek gösterebiliriz. Ali Beyin İstanbul Türkçesi’ni ortak dil seçmesini Prof. Dr. Ali Haydar Bayat böyle açıklıyor: ‘**Füyuzat**’ta ‘Turani’, ‘İndicani’, ‘Salyani’, ‘A. N.’, imzalarıyla birçok yazısı çıkan Hüseyinzade Ali Bey, Türkçü bir hayatı, İslama hürmeti esas alarak Avrupa medeniyetinden faydalanmayı temel görüş olarak ele almıştı. Türk birliğine giden yolda en önemli şeyin dil olduğu düşüncesiyle, İstanbul Türkçesi’nin bütün Türk illerine yayılmasına Kafkas Türkçülüğünü, asırlardır mezhep duygularıyla kendine çekmeye çalışan İranlılık ile yakın zamanda ortaya çıkan Ruslaştırma siyasetine karşı Türkçülüğü, Türklüğü müdafaaya, Sünni-Şii ihtilafının kalkmasına, Osmanlı medeniyetinin tanınip sevilmesine çalışmış ve başarılı olmuştur’¹⁵.

Ali Bey Hüseyinzade, Saadet Mektebi’nde öğretmen, daha sonralar ise Muallim Cevdet’in yerine müdürlük yapmıştır. Genç kuşağın yetişmesine katkıda bulunmuştu.

Ali Bey’in editörlerinden birisi olduğu ‘**Füyuzat**’ dergisi bütün Türk dünyasında büyük yankılar yapmış. Ünlü aydın, gazeteci İsmail Bey Gaspıralı, ‘**Füyuzat**’ dergisine gönderdiği kutlamada yazıyordu: ‘Berader-i girami Ali Beg Efendi, ‘**Füyuzat**’ın birinci sayısını aldım, güzel tertip ve güzel teb olunmuş, hayırlı olsun, lisanını bir az daha sadeleştirseniz, avam arasına ziyadece münteşir olmayı mövcip olurdu zannındayım. Yazmaktan usanmıyorum, lakin lisansızlıktan canım yandı, Volga, Kazan ve bu aralık çıkardıkları gazetelerin

¹⁴ T. Hacıyev, **20. Yüzyılın Başlarında Azerbaycan Yazı Dili**, Bakü 1977. s. 23.

¹⁵ Ali Haydar Bayat, **Azerbaycan’ın Yiğit Evladı – Ali Bey Hüseyinzade**, İstanbul - 1992. s. 23.

muhtelif ve kaba dilleri ve ‘Tatarlıkları’ ‘Millet’ gazetesinin tesisine beni mecbur etti. Sade Türkçeyi intişara mahsus olacaktır¹⁶.

İsmail Bey’in yazdıklarından da anlaşılıyor ki, o derginin dilinden memnun değil. O nazik bir şekilde dilin sadeleşmesine değiniyor. Gerçi İsmail Bey’in kendisi de gazetesini Osmanlı-İstanbul Türkçesi’yle yayımlasa da, onun kendisi de Osmanlı Türkçesi’nin sadeleşmesinin, halkın anlayabileceği şekilde olmasının taraftarıydı.

Şamil Veliyev **Füyuzatçıların** dilini anlatırken yazıyor: ‘**Füyuzatçıların** çabasıyla edebi düşünce sanatına yeni epitetler, çağdaş kahramanlar gurubu ve teorik estetik doğallık, dönemin toplumsal ekonomik durumu ve siyasal felsefi sorunlarla ilgili çelişkileri mükemmel tasvir araçları, Arap-Fars-Türk dillerinin entelekt düzeyinden yararlanan zengin leksik font, yeni biçim, edebi yön, şiir ölçümleri ve diğerleri geliyordu¹⁷.

T. Hacıyev ‘**Füyuzat**’ı edebî üslubun romantik koluna ait ediyor. O derginin dilini defalarca incelemiştir. O bu konuda yazıyor: ‘İlk başlık ve ilk cümleler ‘Füyuzat’ın dili hakkında ilk anlayışı ortaya koyuyor: o, Türk – Osmanlı dilini örnek alıyor. Türk-Osmanlı edebî dili dergide kriter yapılıyor. ‘**Füyuzat**’ın editörü A. Hüseyinzade derginin dili için karakteristik olan Arapçılık ve Türkçülüğü kendi yazı örneklerinde birleştiriyor¹⁸.

Doğal olarak, herhangi bir dönemin dilini üzerinde basın büyük etki yapar. Bu basın kurumlarının önde gidenlerinin biri de ‘Füyuzat’ dergisiydi. Bir sene kadar kısacık bir sürede yayınlanan ve toplam 32 sayısı çıkan bu dergi Azerbaycan yazı dili tarihinde önemli yer almakta. ‘**Füyuzat**’ dergisini yeni bir dönem bile adlandırabiliriz. Bu derginin yazı dili konusunda kendi özel konumu vardı. O bir patika yapmıştı ve devamcıları da çoktu. Osmanlı Türkçesi’yle yayımlan basın kurumlarının yazı dilimiz üzerinde etkisi büyüktü. ‘**Füyuzat**’ bir mektep özelliği taşıyordu âdetâ. O sayfalarında sürekli olarak Osmanlı Türkçesi’nin propagandasını yapıyordu. Gerçi bu derginin bazı yaklaşımlarıyla razılaşamıyoruz. Çünkü bazı yazarların dili o kadar zor ki, onların yazdıklarını mükemmel eğitim almayan, sıradan bir Osmanlı Türkü anlayamaz. Bu yazarlar yazılarında Arapça ve Farsça izafeleri bol bol kullanarak dili daha da zorlaştırıyorlardı. T. Hacıyev dilimize giren Osmanlı Türkçesi’ndeki sözler ve onun dilimize yaptığı etki hakkında şöyle yazıyor: ‘20. yüzyılın başlarında Azerbaycan’da bir sıra basın kurumlarında ve onların üslubunu izleyen edebi ve sosyal yazılarında Türk dili etkisinin açık seçildiğini göz önünde bulundurursak, edebi dilimizdeki bu tip sözleri ‘Türkizim’ adlandırmakla haklıyız¹⁹.

¹⁶ **Füyuzat**, Sayı: 4, s. 55, 1907.

¹⁷ Şamil Veliyev (Köprülü), **Füyuzat Edebi Mektebi**, Bakü, ‘Elm’ - 1999, s. 330.

¹⁸ T. Hacıyev, **20.Yüzyılın Başlarında Azerbaycan Yazı Dili**, Bakü – 1977, s. 23.

¹⁹ T. Hacıyev, **20.Yüzyılın Başlarında Azerbaycan Yazı Dili**, Bakü 1977. s. 137.

20. yüzyılın başlarında Osmanlı Türkçesi'nin Azerbaycan yazı diline yaptığı etki büyük, araştırılması gereken enteresan bir konudur. Konuyla ilgili tarafımızdan araştırma yapılamaktadır. Fakat maalesef ki, Sovyet rejimi Türk karşıtı olduğu için önemli kaynakları mahvetmiş, ilgili insanları tutuklayarak kurşuna dizmiş. Çünkü o dönemde 'Türk' sözünü dile getirmek bile suçmuş. Bu yüzden arşivlerde çok az yazılı bilgiler kalmış.

DOĞU TÜRKİSTAN'DA ÇİFT DİLLİ EĞİTİM

EMET, Erkin*
TÜRKİYE/TURÇİYA

ÖZET

Türkoloji araştırmalarında Uygur Türkleri önemli yere sahiptir. Türk tarihini, dilini, edebiyatını ve kültürünü araştırmak için öncelikle en eski Türk yerleşim bölgelerinden biri olan Doğu Türkistan'ı ve Uygurların dilini, halk edebiyatını, örf ve âdetlerini araştırmak gerekmektedir. Meşhur Türkolog Reşit Rahmeti bu konuda şöyle der: "Uygur Türkçesi tarihte Türk milletinin kültürünün gelişmesinde önem rol oynamıştır. Çağdaş Uygur Türkçesi de Eski Uygurca'nın devamıdır. Uygur Türkçesi Türk dilinin gelişmesinde bir dönüm noktasıdır. Çünkü Uygur Türkçesi –yani Uygur devrine ait Türkçe– Çuvaş ve Yakut lehçeleri müstesna olmak üzere bugünkü Türk lehçeleri için bir ana dil mahiyetindedir. Bugünkü lehçeler, Türk dilinin gelişme kanunları bakımından, Uygur Türkçesi devrinden ayrılmışlardır. Bu gün ayrı ayrı lehçelerin özellikleri gibi görünen teferruat, Uygur Türkçesi devrinde bir dil içinde ve o dilin tam hukuklu unsurları hâlinde yaşamakta idiler. Bunun tespiti Uygur Türkçesi'nin, Türk dilinin gelişmesinin tarihi ve bu gelişmenin yol ve kanunlarını tayin için de ne kadar mühim bir yer tuttuğunu göstermeğe kâfidir. Türk dili Türk milleti kadar yaşlı bir teşekküldür. En Eski Türk dilinin nasıl olduğunu şimdiden katıyetle söyleyememekle beraber, bugün elimizde bir müspet netice olarak şunu söyleyebiliriz. Türk dilinin tarihî devirlerine giden yol Uygur Türkçesi devri üzerinden gidecek ve onun araştırılması da bu devrin bize gösterebildiği yollardan istifade edecektir.

Ben bildirimde Uygur Türklerinin Türkoloji araştırmalarındaki konumunu anlattıktan sonra, Çin Halk Cumhuriyeti'nin Uygur Türklerine uygulamakta olduğu dil politikasına, özellikle çift dilli eğitim politikasına değineceğim.

Önemli Başlıklar

- Uygur Türkçesi'nin Türk Dili Tarihindeki Yeri.
- Çin'in Doğu Türkistan'da Uyguladığı Çift Dilli Eğitim Siyaseti.
- Çin'in Doğu Türkistan'da Çift Dilli Eğitim Politikası Uygulamadaki Amacı.
- Çift Dilli Eğitimin Uygur Türkçesi'ne Olan Etkileri.
- Çift Dilli Eğitimin Uygur Toplumuna yaratan etkileri.
- Çift Dilli Eğitime Uygur Aydınlarını bakışı.
- Çift Dilli Eğitimin Gelecekteki Sonuçları.

* Ankara Üniversitesi, Dil Tarih-Coğrafya Fakültesi, Çağdaş Türk lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü Öğretim Üyesi Ankara/TÜRKİYE.

Anahtar Kelimeler: Uygur Türkçesi, Uygur Türkleri, Türkoloji, çift dilli eğitim.

1. Uygur Dil Tarihine Genel Bir Bakış

Hâlen Çin Halk Cumhuriyeti İdaresi altında bulunan ve anavatanı Doğu Türkistan'da (Şin Jiang Uygur Özerk Bölgesi) yaşamakta olan Uygur Türkleri, Türk boylarından biridir. Uygur Türkleri geçmişte kurduğu devletlerle, gelişen ekonomisi, kültür, edebiyat ve sanat dallarıyla Türk tarihinde çok önemli yere sahiptir. Uygurların geliştirdiği yazı dili ve edebiyatı birçok Türk boyunun kendi lehçelerine dayalı edebî dilinin, edebiyatının şekillenmesi ve gelişmesinde önemli rol oynamıştır.

Kültür ve edebiyatları çok zengin olan Uygurlar, Türk Dünyası kültürü, dili ve edebiyatının gelişmesi ve gelişmesine büyük katkıda bulunmuşlardır.

Prof. Dr. Ahmet Caferoğlu, Uygurların Orta Asya (Türkistan)'da kültür yönünden oynadıkları rolü şöyle ifade etmektedir; “Beşinci yüzyıldan başlayarak, önceleri kendi boyları, daha sonra katılan diğer Türk boy ve uyruklarıyla siyasi bir birlik vücuda getiren Uygurların Orta Asya Türk dili ve kültürünün gelişmesinde ve yayılmasında çok önemli rolleri olmuştur. Din ve inançlarındaki tolerans, varisi buldukları daha önceki Türk dili ve kültürüne sıkı bağlılıkları, yerleşik cemiyet hayatı ile göçebe serbestliğini ayarlamaktaki kabiliyetleri, Uygur Türkü'nü Türk dili ve kültürünün yeni baştan yapılanması gereken yapısının ustası kılmakta gecikmemiştir. Kelimenin tam manasıyla devrinin komşu devletlerini imrendirecek kadar gelişmiş yapı, hukuki bir devlet oluşturmuşlardır. Uluslararası münasebetler kurarak, yabancı ellerde yaşayan Türk kolonileri için koruyucu kanunlar meydana getirmişlerdir. Devlet idaresi vazifelerinin yürütülmesine memur vekiller heyeti ve çeşitli mensuplar kadrosu ihdas etmişlerdir. Devlet nizam ve intizamını koruyan kanunlar çıkarmışlardır. Dış ülke ve memleketler nezdinde sefirler göndermişlerdir.

Uygur devleti fikir hayatı bakımından da ileri bir seviyeye ulaşmıştır. Uygur kağanı sarayında yerli ve yabancı sanatkârlar, tarihçiler, ilim adamları himaye görmüş, ülkede kütüphaneler kurulmuştur. Uygurlar devrine göre, ileri bir musiki ve edebiyat yaratmaya muvaffak olmuşlardır.”¹

Uygur Türkleri binlerce yıllık tarihlerinde, kendi emeklerinin, akıllarının, duygularının ve dünya görüşlerinin bir ifadesi olarak edebiyat ve sanat değeri yüksek eserler ortaya koymuşlardır.

XIX. yüzyıl, Doğu Türkistan tarihinde, Uygur topraklarının tümüyle Mançu-Çin'e dâhil edilmeye çalışıldığı, Uygur Türklerinin bağımsızlık mücadelesi verdiği çalkantılı bir dönemdir. Bazı tarihçiler bu döneme karışıklıklar yüzyılı da derler, çünkü bu yüzyıl isyanlarla doludur. Kalmuklar 1674'te Turfan, Ürümçi ve

¹ Ahmet Caferoğlu, **Türk Dili Tarihi**, C. 1, ss.143-144. İstanbul 1958.

İli bölgelerinde Cungariye devletini kurdular. 1679'dan sonra 18 yıl boyunca bu devlet bölgenin güneyine de hâkim oldu. Kalmukların hâkimiyetindeki bu devir, Doğu Türkistan'da genel vali sıfatıyla hocaların hüküm sürdüğü bir devir olmuş; bu sebeple “Hocalar Devri” olarak adlandırılmıştır.²

Bu tarihten sonra bölgede yine karışıklıklar görülmeye başlandı. 1864'ün Aralık ayında Sıddık Bey Kıpçak isyan ederek Yenihisar ve Kâşgar'ı ele geçirdikten sonra, Hokand Hanı Hudayar Han'a bağlılık bildirdi. Bunun üzerine Hudayar Han, Büzruk Han Türe'yi Kâşgar valisi, Yakup Bey'i de başkumandan olarak bölgeye gönderdi. Ancak Sıddık Bey bunu kabul etmeyince bertaraf edilerek, Kâşgar resmen Hokand Hanlığı'na bağlandı. Bir süre sonra Yarkent de hanlığın topraklarına katıldı. Bu sırada Batı Türkistan Rus işgaline uğradı ve Kâşgar'a büyük göç oldu. Göç sırasında, 1865'te Yakup Bey Kâşgar valisini devirerek Hokand Hanlığı'nın sona erdiğini ilân etti ve Atalık Gazi Bedevlet Yakup Bey unvanı ile Kâşgar ve Yarkent hükümdarı oldu. Yakup Bey 1866'da Hoten'i, 1867'de Kuça'yı, 1868'de Turfan'ı, Ürümçi'yi ve Kumul'a kadar olan bölgeleri ele geçirerek hâkimiyet sınırlarını genişletti.³

İngilizler Yakup Bey'in bu hareketi ile ilgileniler. 1868'de Kâşgar'a gelen İngiliz ticarî heyeti Yakup Bey ile görüştü ve ticarî antlaşma imzaladı. Yakup Bey bir yandan İngilizlerle dostça ilişkiler kurmaya çalışırken, diğer yandan da Osmanlı Sultanı Abdülaziz'e oğlu Seyid Yakup Han Töre (Hoca Töre)'yi yollayarak yardım talep etti. Hoca Töre, Türkistan'daki gelişmeleri sultana ve ileri gelenlere ilettikten sonra sultanın yüksek himayesine girmek istediklerini belirtmiştir. Sultan bu isteğe kayıtsız kalmayarak bir gemi ile silâh ve asker yardımı yollamıştır. Bu andan itibaren Yakup Bey, sultanın verdiği emirlik unvanını alarak, hâkimiyeti altındaki topraklarda hutbeyi Abdülaziz Han adına okutmuş ve sikkeleri onun adına bastırmıştır.⁴

Yakup Bey Petersburg'a elçi yollayarak, Rusya ile de dostça ilişkiler kurmaya çalışmıştır. Osmanlı himayesine giren ve Çin'e karşı Rusya ve İngiltere arasında denge politikası yürüterek yerini bir dereceye kadar sağlamlaştıran Yakup Bey, maalesef 1877 yılının Mayıs ayında vefat etmiş; Çinliler de hiç vakit geçirmeden yaptıkları taarruzla 16 Mayıs 1878'de Doğu Türkistan'ın tamamını işgal ve istilâ etmişlerdir. Bir süre Zo Zungtang komutasındaki ordu tarafından idare edilen Doğu Türkistan, 18 Kasım 1884'te Çin İmparatoru'nun emriyle 19. eyalet olarak Şin-Cang (Xin-Jiang “Yeni Toprak”) adıyla doğrudan imparatorluğa bağlanmıştır.

Bildiğimiz üzere 19. yüzyılın sonlarına kadar Doğu Türkistan'da cehalet hüküm sürmekte idi. Bu dönemlerde büyük âlimlerin yetiştiği Kâşgar'daki ilim merkezleri çoktan kapatılmıştır. Bu dönemde Batı Dünyası'nda eğitim hızlı

² Mehmet Emin Buğra, **Şarki Türkistan Tarihi**, ss. 8-16. Ankara 1989.

³ Mehmet Emin Buğra, a.g.e., ss. 23-27.

⁴ İklil Kurban, **Doğu Türkistan için Savaş**, ss. 9-15. Ankara 1995.

gelişmekte idi. Bunun etkisiyle Türkistan’da ceditçilik hareketi başlatıldı. Bu yeni eğitim şekli “Usul-i Cedit” diye adlandırıldı. Usul-i Cedit’in Doğu Türkistan’daki en önemli temsilcileri ise Artuş ve Gulca’da Hüseyin Musabay, Abdülkadir Damolla Kâşgarî yeni okullar açmıştır, Taş Ahunum Turfan Astane’de, Maksut Muhidi Kuçar’da okul açmıştır. Hamit Hacı gibi kişilerde bunların arasındadır. Bu kişiler o yıllarda Batı ülkelerini dolaşıp, orda gördükleri yenilikleri Doğu Türkistan’a getirmeye çalışmışlardır.

Kâşgar’da Musabay Hacı’nın babası Abduresul zamanında Kâşgar’daki en büyük Hanlık Medresesi’ni bitirmiş, daha sonra bu medreseye sürekli bir şekilde maddi destekte bulunmuştur. Şimdiye kadar Doğu Türkistan Kütüphanesi’nde korunmakta olan o döneme ait yazma belgede Musabay’ın bütün mal varlığını millî eğitime bağışladığı kaydedilmiştir. Daha sonra Musabay’ın oğulları olan Hüseyin Bay (1844-1926), Bahavudun Bay 1851-1928’lerde Uygur millî eğitiminden yardımını esirgememiştir.

Yurt dışındaki çağdaş eğitimden etkilenen Bahavudun Bay Doğu Türkistan’a döndükten sonra çağdaş eğitime önem vermeye başlamıştır. Doğu Türkistan’da ilk olarak çağdaş eğitimi başlatmıştır. 1885 senesinin son baharında eğitime başlattığı okulun adı daha sonra “Hüseyniye Mektebi” olarak değiştirilmiştir. Bu okul batı standartlarında yapılmış olup, laboratuvar ve spor tesisleri de mevcut idi. Daha sonraki yıllarda bu tip okullar bütün Doğu Türkistan’a yaygınlaştırılmaya başlanmıştır. Başlangıçta, bu okullardaki en büyük sorun yetişmiş öğretmen eksikliği idi. Bunu çözmek için Musa Baylar yurt dışına öğrenci gönderme kararı alarak, ilk defa Tataristan’ın Kazan şehrine öğrenci göndermişlerdir. Bu dönemdeki okulların hepsinde eğitim Uygur Türkçesi’yle yapılmış olup, Arap ve Fars dilleri seçmeli ders olarak veriliyordu.

12 Kasım 1933 tarihinde Kâşgar’da Doğu Türkistan İslam Cumhuriyeti kurulduktan sonra, millî eğitim hızlı bir şekilde gelişti. Bu dönemde Uygur millî eğitiminde büyük değişiklikler yapıldı. Bu değişiklikler şunlardır:

1. Bütün Uygur millî eğitimi bir merkezden yönetilmeye başlanmıştır. Ürümçi’de Maarif Nazareti, vilayetlerde ise Maarif idarisi, nahiyelerde ise Maarif bölümü tesis edilmiştir.

2. Bu dönemde okullar iki sistem ile yönetilmiştir. Hükümet tarafından yönetilen okullar şenli mektep, Uygur derneği (halk tarafından) tarafından yönetilenler “Huili Mektep” diye adlandırılmıştır. Birinci çeşit okulların masrafı hükümet tarafından, ikinci çeşit okulların masrafı ise derneklerce toplanan bağışlarla karşılanmıştır. 1935 yılından itibaren kurulan Uygur dernekleri Uygur millî eğitiminin gelişmesinde çok önemli rol oynamıştır. Örneğin: o dönemde devlet okullarının sayısı 580 ise, Uygur derneği tarafından yönetilen okulların sayısı 1883’e ulaşmıştır. Devlet okullarında okuyan öğrencilerin sayısı 9333 iken, dernek okullarındaki öğrenci sayısı 180033’e ulaşmıştır. Sadece Aksu vilayetinin

Bay nahiyesinde dernek tarafından kurulan 30 ilkokul ve bir tane de öğretmen yetiştirme okulu vardı.

3. Genel derslerle dini dersler bir-birinden ayrılmıştır.

4. Öğrencilere verilen sosyal yardım genişletilmiştir.

5. Kızların okula gitme oranı hızla yükselmiştir.

6. Daha önce Uygur millî maarifinin merkezi Kaşgar, Gulca ve Turfanın, Astane'de ise, bu dönemde Ürümçi merkez hâline gelmiştir.

1934 yılından itibaren; Urumçi Ölkilik Darılmualimin, Şinjiang Darılfunini, Gimnaziye, Kız Koleji, Askerî Okul, Polis Okulu, Şöförlük Okulu, Rus Dili Koleji, Havacılık Okulu, Tıp Okulu, Veterinerlik Okulu, Ziraat Okulu gibi okullar kurulmuştur. 1934 yılından başlayarak kısa zaman içerisinde **Şin jiang Gazetesi** (eskiden “**Tian shan Bao**” deniliyordu) ve bütün vilayetlerde yerel gazeteler yayımlanmaya başlanmıştır. Bu yıllarda ölkilik tiyatro ve benzeri tiyatro kulüpleri kurulmuştur. Bunlar Uygur Türkçesi'nin gelişmesinde çok önemli rol oynamıştır.

Hızla gelişen Uygur millî eğitiminin en büyük sorunlarından birinin öğretmen eksikliği olduğundan ötürü, 1934 yılından başlayarak eski Sovyetler birliği 3 grup hâlinde 300'e yakın öğrenciyi Orta Asya Türk Cumhuriyetlerindeki üniversitelerde yetiştirmiştir. Bu dönem yeni Uygur millî Maarifinin altın devri olup, bu dönemde pek çok mühendisler, doktorlar, veterinerler, öğretmenler, sanatkârlar, şairler, müzisyenler ve tercümanlar yetişmiştir. Bu yetişmiş insanlar bugünkü Uygur millî maarifinin gelişmesinde, Uygur Türkçesi'nin mükemmelleşmesinde büyük katkıda bulunmuştur. 1942 yılından sonra Doğu Türkistan'da siyasi vaziyette çok önemli değişimler ortaya çıkmıştır. Pek çok aydın tutuklanarak hapse atılmıştır. Böylece Uygur millî eğitimi çok büyük yara alarak gerilemeye başlamıştır. Bunun tam tersine, 3 Vilayet İnkılâbı'nın cereyan ettiği bölgeler olan Altay, Çöçek, Gulca illerinde Uygur millî eğitimi hızla gelişim göstermiştir. Eğitimin ve buna bağlı olarak öğretmenlerin önemi gittikçe artmıştır. Öğretmenlik en sevilen ve saygın bir meslek olarak algılanmaya başlanmıştır. Bu konuda Doğu Türkistan Cumhuriyeti'nin devlet başkanı şöyle demiştir: “sınıfta derslerinde geri kalmış öğrenci kalmasın, diyerek yürekte çalışın, çabalayan öğretmenlerin görevinin ne kadar meşakkatli olduğunu iyi biliyorum. Toplumda öğretmenin emeğinden daha kutsal bir emek yoktur. Çünkü bilim adamı, uzman, yazar, doktor, komutan, devlet adamı ve diğer bütün insanların hepsi öğretmenlerin emeğinin meyvesidir”. 3 Vilayet İnkılâbı'nın ilk dönemlerinde bu bölgelerdeki okullaşma oranı oldukça yüksek olup, kısa zaman içerisinde fen bilimleri ve sosyal bilimler dalında pek çok eleman yetiştirilmiş, bu daha sonraki yıllardaki Uygur milli eğitiminde merkezi rol üstlenmiştir.

Çin Halk Cumhuriyeti Millî Otonomiye Kanunu'nda “Azınlık öğrencileri okutmayı esas amaç yapan okullar (sınıflar) ve diğer buna şartları uygunluk

gösteren eğitim kurumları azınlıkların dillerinde eğitim yapılmalıdır.”⁵ diye belirtilmiştir. Bunun dışında Çin Halk Cumhuriyeti Çift Dilli Eğitimi Araştırma Derneği'nin yönetmeliğinde ve hükümet genelgelerinin hepsinde bunlar net bir şekilde belirtilmiştir. Fakat beni düşündüren şey, bugün Doğu Türkistan'daki Üniversite, meslek okulları ve liselerde, son yıllarda Orta Öğretim hatta ilkokullarda bile peyden pey Uygurca eğitim kaldırılmaktadır. İki bin yıldan beri Uygurların kullandığı, medeniyetler yarattığı, eşsiz eserler verdiği bu dilin eğitimden kaldırılması neyin işareti? Biz bu soruya cevap vermeden önce aşağıdaki konuları aydınlık kazandırmalıyız.

2. Uygur Türkçesi

Uygur Türkçesi en eski dillerden biridir. Türk tarihindeki en önemli şairlerden Alî Şîr Nevâyî'nin Çahardivan'ı, Hemse'si, Kaşgârlı Mahmud'un “Divan-i Lügat-it Türk”ü, Yusuf Has Hacıp'in **Kutatgu Bilig** adlı eserleri bu dille yazılmıştır. Uygur Türklerinin tarihte yarattığı parlak medeniyetler ve dünya medeniyet hazinesine yaptığı katkıların hepsi Uygur Türkçesi'nin gücüyle olmuştur.

Günümüzdeki duruma gelecek olursak, 1949 yılında Çin Halk Cumhuriyeti kurulduğundan beri Uygur Türkçesi Çin hudutları içersinde kalan Moğol, Tibet dilleri gibi her sahada işlek bir şekilde kullanılmıştır. Uygur Türkleri kendi dillerinin sayesinde eski Uygur medeniyetinin mirasçıları olarak kendi kültürlerini geliştirme fırsatına sahip olmuşlardır. 58 yıldan beri Uygur Türkçesi'yle yayımlanmış olan gazeteler, dergiler ve kitaplar dünyanın dört bir yanına dağılmıştır. Ayrıca yüz binlerce Uygur Türkü bu alanda istihdam edilmektedir. Son 20 yıldır Doğu Türkistan'da yazılı ve görsel medya hızlı gelişmiştir. Doğu Türkistan'daki ekonomik gelişmelere takiben Uygur Türkçesi'nin kullanma alanı da hızlı gelişmiştir. Bunların hepsi Uygur Türkçesi'nin zenginliği ve Uygurların Uygur Türkçesi'ne olan sevgisi ile ilintilidir. Eğer bir millet kendi dilini sevmiyorsa, kendi ana dilinin kıymetini bilmiyorsa o dilin gelişmesi ve mükemmelleşmesi mümkün değildir. Uygur Türkçesi'nin yok olmadan sonsuza dek mevcut olmasını sağlayacak olan tek şey, Uygurların kendi diline olan sevgisidir. Eğer Uygur Türkleri ana dilini lideri, köylüsü, çiftçisi, zengini, fakiri, aydını ve yıldızları olarak severse, ona sahip çıkarsa Uygur Türkçesi ilelebet mevcut olacaktır.

Çinliler 1949 yılının sonuna doğru Doğu Türkistan'a tamamen hakîm olduktan sonra eskideki eğitim sisteminde bazı değişiklikler yaparak çift dilli eğitimin temelini atmaya başlamıştır. 1950'li yıllardan bugüne kadar Doğu Türkistan'da yürütülen çift dilli eğitimi aşağıdaki 5 döneme ayırmak mümkündür.

⁵ **Çin Halk Cumhuriyeti Millî Otonomiye Kanunu**, (Uygurca) sayfa 35-36, Milletler Neşriyatı 2001, Pekin.

3. Çift Dilli Eğitimin Temelinin Atıldığı Dönem

Mayıs 1950 tarihinde Şin Jiang Halk Hükümeti tarafından “Şin Jiang maarif İslahatı” konulu bir genelge yayınlanmıştır. Genelgede ilk ve ortaokulların ders müfredatlarında düzenleme yapılması, milli okullarda Çince ve Rusçanın seçmeli ders olarak konulması, Çince okullarda ise Uygurca ile Rusçanın seçmeli ders olarak konulması belirtilmiştir. 1959 yılında Şin Jiang Uygur Özerk Bölgesi hükümeti Şin Jiang’daki bütün yüksek eğitim kurumlarında Çince hazırlık okuma zorunluluğu getirmiş, hazırlık bittiği zaman öğrencilerden Çinceyi rahat okuma, dinleme ve yazma becerisine sahip olmaları talep edilmiştir. 1964 yılında Uygur Özerk Bölgesi yönetimi 474 sayılı genelge ile ortaokul ve liselerde çift dilli eğitim yapma kararı almış, denemeli olarak Şin Jiang Üniversitesi ortaokulu, Gulja şehri 6. lisesi, Kâşgar 2. lisesi, Börtala Moğol Otonom Bölgesi 2. lisesi, Urumçi şehri 6. liselerinde denemeli olarak çift dilli eğitim yapmaya başlamıştır. Böylece Doğu Türkistan’da çift dilli eğitimin temeli atılmıştır.

4. Doğu Türkistan’da Çift Dilli Eğitimin Duraklama Dönemi

1966 yılında Çin’de başlatılan Kültür devriminin etkisiyle bütün Çin’de olduğu gibi Doğu Türkistan’da da eğitim durma noktasına gelmiştir. Böylece yeni başlamış olan çift dilli eğitim denemeleri de durmuştur.

5. Çift Dilli Eğitimin Tekrar Gündeme Gelmesi

1976 yılında Mao’nun ölümünden sonra Çin’de başlatılan açıklık politikasının sayesinde Doğu Türkistan’daki milli eğitim canlanmaya başlamıştır. Okullarda Ana dil eğitimine önem verilmekle birlikte Çince eğitime de önem verilmiştir. Bütün Üniversitelerde hazırlık sınıfları şart konulmuştur. 6 Aralık 1982 yılında sabık Uygur Özerk Bölgesi başkan yardımcısı Baday, millî okullarda Çince eğitimi güçlendirme konusunda teklif sunmuş ve bu kabul edilmiştir. Teklif kabul edilince bütün yüksek okullarda, meslekî okullarda Çince hazırlık görmek zorunlu hâle getirilmiştir.

6. Çift Dilli Eğitimi Yerine Oturtma ve Geliştirme Dönemi

12 Eylül 1985 yılında Uygur Özerk Bölgesi eğitim başkanlığı 5 senelik ilkökul eğitiminin Ders Müfredatı Programı’nda 1985 yılından itibaren bütün okullarda Çince eğitime başlamayı, köylerdeki okullarda ön hazırlıkların yapılarak 1987 senesinde Çince eğitime başlamayı bizzat talep etmiştir.

6 Nisan 1990 yılında Doğu Türkistan’ın Kâşgar vilayetine bağlı Barın kasabasında meydana gelen ayaklanmadan sonra Çin’in Doğu Türkistan’a yönelik politikasında köklü bir değişim ortaya çıkmıştır. Siyasi baskı artmanın yanı sıra, eğitimde de köklü bir değişime gidilmiştir. 25 Eylül 1993 yılında Uygur Özerk Bölgesi 8- halk temsilcileri kurultayının 4- toplantısında Şin Jiang Uygur Özerk Bölgesi Dil ve Yazı yönetmeliğinde azınlıkların Çinlilerle olan siyasi,

ekonomi ve kültürel ilişkilerinde Çince kullanılması talep edilerek “Çince Çin devletindeki bütün halkların kullandığı ortak dildir. Bütün resmî dairelerde resmi yazılar Çince yazılmalıdır.” diye şart konulmuştur. 14 Haziran 1996 yılında ilk defa HSK yani Çince Seviye Sınavı getirilmiştir.

7. Uygurca Eğitimi Bütünüyle Ortadan Kaldırıp Çince Eğitime Geçme Dönemi

Çin Komünist Partisi Merkezi Siyasî Büro Üyesi Uygur Özerk Bölgesi Komünist Partisi Genel Sekreteri Doğu Türkistan’daki çift dilli eğitimdeki problemlerle ilgili yaptığı konuşmada en büyük problemin öğretmen eksikliği olduğunu dile getirerek, aşağıdaki 3 öneride bulunmuştur.

a. Ana okulda Çince eğitime önem vermek.

b. Çin dilini iyi bilen ana okul öğretmenleri yetiştirmek

c. Ne pahasına olursa olsun Çin’in yüksek menfaati için Çince eğitime geçişin gerçekleştirilmesi şarttır.

U konuşmasında şunları da dile getirmiştir: “Biz ilkokul birinci sınıftan itibaren çift dilli eğitime önem vermeliyiz. Özellikle öğretmenlerin Çince seviyelerini yükseltmeye önem vermeliyiz. Bundan böyle çift dili bilmeyenler öğretmen olamayacaktır. 2004 yılının Mart ayından itibaren ilk ve ortaokula Çince öğretmen yetiştirme çerçevesinde 55 bin öğretmene Çince öğretmek için 8 sene gerekmektedir. İki seneden beri 3791 öğretmen Çince eğitimden geçirilmiş ancak bu yeterli değildir.

İşte bu yukarıda gördüğümüz konuşmalar aynen uygulamaya geçmiş ve Çince bilmeyen öğretmenler erken emekli edilmektedir. Onlara iki seneye kadar maaş verilmekte ve daha sonra bu maaşı kesilmektedir. 2010 yılında ilkokuldan üniversiteye kadar bütün okullarda Çince eğitim hedeflenmektedir.

Gerçi bu çift dilli eğitim sözü kulağa hoş gelse de, Uygulamaya bakıldığı zaman bunun hiç de çift dilli eğitim olmadığı, tamamıyla Uygur dilini ortadan kaldırmaya yönelik olduğunu açıkça görülmektedir. Çift dilli eğitim aslında kendi ana dilini çok iyi derecede bilmenin yanı sıra ikinci bir yabancı dilin öğrenilmesi demektir. Türkiye’deki özel okullar veya normal devlet okullarında ana dil eğitiminin yanında bir başka yabancı dil eğitimi verilmektedir. Hiçbir zaman Türk dili eğitimden kaldırılmamıştır. Ama Çin’in çift dilli eğitim diye adlandırdığı bu uygulama asıl amacından sapmış olan, Uygurların ana dilini eğitim dili olmaktan çıkarmayı ve böylece bu dili peyden pey kullanımdan kaldırmayı hedefleyen bir uygulamadır. Bunun da Çin hükümetinin Uygurları asimile etme politikasının bir parçası olduğu açıkça ortadadır. Bunun yanı sıra, 2000 senesinden itibaren Çin’in Pekin ve Shang Hay kentlerinde Şin Jiang sınıfı diye adlandırılan 4 senelik lise eğitimi veren sınıflar açılmıştır. 4 senenin bir senesinde Çince eğitim verilir

ve sonraki 3 senesinde dersler tamamıyla Çince yapılmaktadır. Şin Jiang sınıfları ilk yılında deneme amaçlı olarak sadece iki sınıf olarak açılmış olmasına rağmen, bu sınıflar daha sonraki yıllarda hızla çoğaltılarak büyük kentlerden çok köy kasaba çocukları bu okula kayıt edilerek Çin' götürülmüştür. Onlar götürüldükleri yerlerde haftanın sadece bir günü dışarıya çıkabilecekleri kamp şeklindeki okullarda Çin dilinde eğitim görmeye başlamıştır. Tabii bu sırada bu öğrencilerin sıkı bir beyin yıkama çalışmasından geçirildiği de herkesçe bilinen bir gerçektir.

Gerçi Doğu Türkistan'da çoğu insan ana dilin kullanılmasının bilincinde olsa da, ama Çin hükümeti tarafından planlı ve programlı şekilde yaratılan bu sistemde insanlar çaresiz kalmaktadır. Ana dil okullarında okuyan çocuklar Çincesi yeterli değil, gibi bahanelerle derslerinde istediği kadar başarılı olmalarına rağmen işe alınmamaktadır. Yani ana dilde okuyan öğrenci en baştan işsiz olarak damgalanmaktadır. Üstelik "Ana dil okullarının eğitimi yetersiz, Uygur dili artık dünyanın gelişimine ayak uyduramamaktadır" gibi laflar ilk ağızlardan söylenerek insanların beyni yıkanmaktadır. Böylece Uygur ebeveynler gelecekte çocuklarının işsiz kalmaması kaygısıyla çocuklarını mecburen Çince okullarda okutmaktadır. Eğer Çin'in bu politikası böyle devam ederse daha sonraki yıllarda okullardan mezun olacak olan Uygur gençliği ne kendi ana diline hakîm, ne de Çin diline hakîm olabilmiş, iki farklı kültürün arasında bocalayıp kalan vasıfsız bir nesil olarak yetişecektir.

İşte bu ilçede 5 Nisan 1990 tarihinde meşhur "Barın Olayı", yani Çin Komünist Partisi'nin diliyle "Barın Bölücü Silahlı Ayaklanması" patlak verdi.

Bu olayla ilgili Uygur Özerk Bölgesi Komünist Partisi başkanı Song Hen Liyang yabancı medyaya şöyle açıklamada bulunmuştur.

"Barın İlçesinde patlak veren Bölücü Silahlı Ayaklanma bir grup bölücüler tarafından teşkilli, planlı ve maksatlı bir şekilde düzenlenmiş silahlı ayaklanmadır. Bunların amacı: Çin Komünist partisini devirip, Doğu Türkistan İslam Cumhuriyeti'ni kurmaktır".⁶

"Barın Olayı" nedir? Zeydin Yusuf Başkanlığı'ndaki 200 kişi 5 Nisan 1990 günü sabah saat 6 civarında elinde ışık **Allah-u Ekber** diye bağırarak ilçe hükümet binasının önüne gelirler ve ilçe hükümet binasının önünde sabah namazı kıldıktan sonra, ilçe hükümetine şu isteklerini iletmek ister:

"Hükümet insan öldüren kişileri idam eder. Kasabamızda 250 kadın kürtaj edildi. (1989 yılında bir yılda küçük bir kasabada yapılan kürtaj sayısı 250) Bu katillik sayılır mı sayılmaz mı? Neden bunu yapan kişiler idam edilmiyor? Çin'den Ürümçi'ye her 15 dakikada bir tren geliyor, bu trenle gelen kişilerin hepsi Çinliler. Biz yerli halklara aile planlaması yapmanın yerine Çinlileri

⁶ **Dünya Uygur Kurultayı**, "Barın İnkilabının 15 Yılı", İstanbul, Nisan 2005, sayfa 70.

getirmezsek olmaz mı? Biz mücadele edip Çinlileri bu topraklardan kovacağız. Aile planlaması durdurulsun! Şin Jianga Çin göçü durdurulsun! Halkımız üzerindeki vergiler hafifletilsin, biz demokrasi istiyoruz. Ezilmek, horlanmak, yok olmak istemiyoruz...”⁷

Barın gençlerinin bu haklı isteklerini duyan Barın ilçesinin Komünist Partisi Başkanı Tursun bu olayı hemen merkeze telefonla bildirir. Bunun üzerine Kâşgar kol ordu komutanlığından 62 askerden oluşan özel tim gönderilir. Hemen ardından 130 takviye gücü daha gönderilir ve bu haklı isteklerde bulunan mazlum 200 gencin üzerine ateş açılır, anında 2 genç ölür. Bunu gören gençler de dağılır. Ama bu gösterici gençleri arama operasyonu düzenlenir ve aralarında çatışma yaşanır. Böylece aynı gün yaşanan çatışmada 6 genç ile 42 köylü ölür, 193 kişi yaralanır. Göstericilerin bir kısmı kaçtığı için geniş çapta operasyon düzenlenir...

Olayın ikinci günü Çin Genel Kurmay Başkanlığı'nın emriyle Kâşgar'daki Güney Kol Ordu Komutanlığından hava, kara ve topçu kuvvetlerinden oluşan 3000 kişilik özel ordu Barın'a gönderilir. Bütün yollar kapatılır. Barın ilçesine havadan, karadan askeri operasyon düzenlenir. Köy evleri hem havadan hem de karadan ağır tüfeklerle taranır. O gün 150 kişi acımasızca öldürülmüş, 200'e yakın kişi yaralanmıştır. 10 Nisana kadar devam eden bu çatışmada 3000'e yakın kişi acımasızca katledilmiştir. 200'e yakın kişi tutuklanmış olup 10 yıldan 25 yıla kadar ve bir kısmı ise müebbet hapis cezasına çarptırılmıştır.⁸

Barın Olayı'nın bastırılmasına Çin devlet Başkanı Jiang zemin, Çin Başbakanı Li peng, Çin Genel Kurmay Başkan yardımcısı Liu Hua Çinglar bizzat el koymuştur.

Kısacası bunda şunu görmek mümkün. Çin Halk Cumhuriyeti küçük Barın kasabasındaki olayda 3000 kişiyi öldürdüğüne göre, Çin'in Doğu Türkistan'ı işgal ettikten sonraki 150 yıllık süre içerisinde patlak veren 200'den fazla olayda ne kadar kişinin katledildiğini anlamak zor olmasa gerek.

Barın Olayı'ndan 7 sene sonra yani 5 Şubat 1997 tarihinde Doğu Türkistan'ın kuzey batısındaki Gulca şehrinde Kadir gecesinde evinde ibadet etmekte olan kişiler karakola götürülüp işkenceyle öldürülür ve ailelerine cesetleri teslim edilir. Bunu duyan millet öfkelenerek sokaklara dökülür. Aile fertleri ve bir grup insan Hükümete şikâyetini bildirmek için hükümet binasına yürür. Bu grup gittikçe kalabalıklaşır. Bu grup başka bir niyetinin olmadığını sadece şikâyetini arz etmek için geldiğini anlatmak için küçük çocukları ve kadınları gösterici grubun önüne koyarak hükümet binasına gelir. Ama Çin güvenlik güçleri grubun önündeki o küçük, masum çocukları hiç aldırmadan herkesi kurşuna tutar ve kısa sürede olay büyüyerek karşılıklı çatışmaya dönüşür. Elinde sopadan başka bir şeyi

⁷ **Dünya Uygur Kurultayı**, “Barın İnkilabının 15 Yılı”, İstanbul, Nisan 2005, s. 76.

⁸ **Dünya Uygur Kurultayı**, “Barın İnkilabının 15 Yılı”, İstanbul, Nisan 2005, ss. 79-80.

olmayan Uygur gençleri acımasızca öldürülür.⁹ Hatta Çin güvenlik güçleri Gulca şehrindeki bütün evlere operasyon düzenleyerek olaya karışan karışmayan bütün gençleri yakalayıp kimilerini öldürür, kimilerini hapse atar, kimilerindense haber bile alınmaz. O dönemde bütün hapishaneler dolduğundan okullar bile hapishaneye çevrilir. O da yetmez. Tutuklanan gençler derin dondurucu et depolarına atılarak acımasızca öldürülür. Eksi 30 derece soğukta yaralanarak yere yığılıp kalan insanların üzerine soğuk su serpip dondurarak öldürür. Bütün bu insanlık dışı vahşet yetmemiş gibi komşu ülke Kazakistan'a kaçmayı başarmış olan gençleri de geri alarak idam etmiştir.

Sayın dinleyiciler, Gulca olayından sonra, Doğu Türkistan meselesi uluslararası af örgütü, Asya'daki İnsan Haklarını İzleme Teşkilatı gibi uluslararası sivil toplum örgütlerinin dikkatini çekmeye başladı. Özellikle Uluslararası Af Örgütü bugüne dek Doğu Türkistan'daki İnsan Hakları İhlalleri anlatılan kapsamlı 4 tane rapor yayımladı. Amerika Birleşik Devletlerinin senelik insan hakları raporlarında Uygur meselesine geniş bir şekilde yer verilmeye başlandı.

Özellikle 11 Eylül olayından sonra, Çin Hükümeti uluslararası terörizmi bahane ederek Uygur Türklerini keyfi tutuklamaya başlamış, dinî, kültürel hakları ağır bir şekilde kısıtlanmaktadır. Uluslararası Af Örgütü'nün Çin Halk Cumhuriyeti Uygurlar Çin'in “ ‘Terörle Savaş’ Adına Uyguladığı Baskıdan Kaçıyor” adlı, Temmuz 2004'te yayımladığı raporunun 4-sayfasında bu konuda şöyle denmiştir:

“Son yıllarda Şin Cang Uygur Özerk Bölgesi'nde İnsan Hakları İhlallerinin ağırlaşmasına bazı ek faktörler de birleşerek katkıda bulunmuş ve bölgedeki Uygur nüfusunun duyduğu hoşnutsuzluğu daha da artmıştır. Yetkililerin, birçok Uygur'un ekonomik, sosyal ve kültürel haklarının ciddi ve yaygın olarak ihlal edilmesine dair yakınmalarına hitap etmede yetersiz kalması bölgede bir gerilim kaynağı olarak durmaktadır. Uygurlar arasında yüksek işsizlik oranı devam etmektedir ve bildirildiğine göre, Han, Çinli işçilerin bölgeye akınının sürmesi, Uygurların iş gücü pazarında daha da fazla dışlanmasına yol açmaktadır. Uygurların büyük bir çoğunluğu çiftçidir; Çinceyi akıcı konuşamamaktadırlar ve sınırlı eğitim ve iş olanaklarına sahiptirler. Bununla birlikte, raporlara göre son yıllarda Uygur aileleri Han Çinli müteahhitler tarafından yeterli danışma hizmetleri ve tazminat verilmeden topraklarından zorla atılmaktadır.¹⁰ Bildirildiğine göre, on binlerce Uygur kitabının yasaklanması ve yakılması¹¹ ile Eylül 2002'den itibaren Sin

⁹ Ahmet İğemberi, **Şerkiy Türkistan Türk Dünyasının Kanlık Yarası**, Taklamekan Uygur Neşriyatı, İstanbul 2000, s. 134.

¹⁰ Yakınlarda olan bir olayda, İli bölgesinde baraj gölü ve elektrik santrali projesi inşaatı nedeniyle başka yere yerleştirme programının adil olmadığını söyleyerek protesto ettikleri için en az 16 kişinin polis tarafından gözaltına alındığı bildirildi. **Bkz.:** “Police in Xinjiang Detain Protesters.” (Sincan'da Polis Protestocuları Gözaltına Aldı.), **RFA**, 14 Haziran 2004.

¹¹ Örneğin, görgü tanıkları Haziran 2002'de Kâşgar kentindeki 1 no.lu Ortaokulda toplanan kitapların istif edilerek yakıldığını bildirdi. Daha fazla bilgi için **bkz.:** “Uygur Language and

Can Üniversitesi'nde birçok derste Uygurca'yı eğitim dili olarak yasaklayan bir resmî politikanın dayatılması da dâhil olmak üzere kültürel haklar üzerindeki kısıtlamalar da son yıllarda ağırlaşmıştır.”¹²

Kısacası, 1955 ve 1986 yılları **Çin Halk Cumhuriyeti Millî Otonomiye Kanunu**'nda Uygurlara verilmiş olan kendi anadilinde eğitim görme ve ana dilini geliştirme hakkı, çift dili eğitimi adı altında Uygur Türklerinin elinde alınmaya çalışılmaktadır. Çin'in Doğu Türkistan'da uygulamaya çalıştığı, çift dilli eğitim adı altında yürümekte olduğu asimile siyasetidir. Çin'in bu siyaseti son yıllarda Uygur Türklerinin, insan hakları örgütlerinin Amerika ve Batı Devletleri tarafından kınanmıştır.

Culture Under Threat in Xin Jiang” (Sin Can'da Uygur Dili ve Kültürü Tehdit Altında), Dr. Michael Dillon, 14 Ağustos 2002, Orta Asya-Kafkasya Analisti. Bildirildiğine göre, yasaklanan ve yakılan kitaplar arasında **A Brief History of the Huns and Ancient Literature (Hunların Kısaca Tarihi ve Klasik Edebiyat)** ile **Ancient Uighur Craftsmanship (Antik Uygur Zanaatkârlığı)** gibi Uygur tarihi ve kültürü ile ilgili kitaplar bulunmaktaydı.

¹² **Bkz.:** “Xinjiang University to Teach Major Subjects in Chinese” (Sin Can Üniversitesi'nde ana konular Çince öğretiliyor) **Xin Hua 7 Haziran 2002. Mart 2004'te SUÖB'deki elli etnik azınlık okulunun önümüzdeki beş yıl içinde etnik Çin okullarıyla birleşeceği ve derslerin olabildiğince Çince yürütülmesi gerektiği bildirilince, Uygurcanın eğitim dili olarak kullanılmasına getirilen artan kısıtlamalar ile ilgili korkular daha da çoğaldı. Bkz.:** “China Imposes Chinese Language on Uyghur Schools” (Çin, Uygur Okullarına Çinceyi Getiriyor.”), **RFA**, 16 Mart 2004.

TÜRK TOPLUMSAL YAŞANTISININ LADİNO ÜZERİNDEKİ ETKİLERİ

ERİŞ, Mahir Ünsal
TÜRKİYE/ТУРЦИЯ

ÖZET

1492 yılında İberya Yarımadası'ndan kovulmalarının ardından Sefarad Yahudilerinin büyük bir kısmı dönemin süper güçlerinden olan Osmanlı İmparatorluğu'na sığınmıştı. Yaşam, barınma ve geleneklerini rahatça sürdürebilme hakları Osmanlı Millet Sistemi'nce kendilerine sağlanan Osmanlı Sefaradları, Tanzimat-İslahat dönemine kadar kendi kabuğunda yaşadığından ötürü 15. yüzyıl İspanyolcasını korumayı başarmışlar, ancak bundan sonra Müslüman Türk toplumuyla daha yakın ilişkiler geliştirmek durumunda kaldığından Yahudi İspanyolcası olan Ladino, Türkçenin yoğun etkisine maruz kamıştır. Daha önceleri içine kapanık toplum yapıları sebebiyle İspanya'dan getirdikleri dil ve kültür özelliklerini koruyabilen topluluk, daha sonra Cumhuriyet'in de ilanı ve Türkçenin tüm yurttaki tek resmî dil olarak kabulüyle Ladino'yu eskisi kadar iyi koruyamamışlardır.

Anahtar Kelimeler: Türkiye Yahudiliği, Ladino, Türkçe, Yahudi dilleri, Sefarad Yahudileri, Osmanlı Yahudileri.

ABSTRACT

After being expelled from the Iberian Peninsula in 1492, most of the Sephardic Jews were given shelter under the Ottoman Empire, a superpower of the time. Since Sephardic Jews of the Ottoman Empire, who were provided with the rights to life, and of accommodation and freely keeping their traditions by the Ottoman Millet System, did not come out of their shell until Tanzimat-İslahat period, were able to protect the 15th century Spanish language but afterwards, Ladino (Judeo-Spanish) was deeply influenced by Turkish language because of the rapid integration of the Jews with the Muslim Turkish society. The Jewish community kept the language and cultural aspects brought from Spain thanks to their introvert social structure but later they could not protect Ladino, after the promulgation of the Republic and the acceptance of Turkish as the official language.

Key Words: Turkish Jewry, Ladino, Turkish, Jewish Languages, Sephardic Jews, Ottoman Jews.

GİRİŞ

Türkiye Yahudiliği'nin yaklaşık % 96'lık bir kısmını *Sefarad Yahudileri* oluşturmaktadır. (Gülyüz, 2007) Sefarad, İspanya'nın İbranicede "Sefarad"

olarak adlandırılmasından türeme bir sözcüktür. “Sefardi” ya da bazı başka kullanımlarıyla “Sefarad”, “Sefaradi”, “Sfardit” ise “İspanyalı” anlamına gelir.

Sefarad Yahudileri 15. yüzyılın ortalarında artan Kilise baskısıyla engizisyonun hışımına uğrayarak aynı yüzyılın sonuna doğru İberyaya Yarımadası’ndan kovulurlar. Bu dönem içerisinde İspanya’da kovulan Yahudilerin bir kısmı İngiltere’ye, bir kısmı Hollanda’ya ve kalan en büyük kısmı da Osmanlı İmparatorluğu’na göç etmek durumunda kalır. (Galanti, 1948: 6)

Yahudiler Osmanlıya geldiklerinde beraberlerinde doğal olarak, öncesinde yaşadıkları yerin dili olan Kastilya İspanyolcası’nı getirirler. Bu dil zamanla Yahudi İspanyolcası, Cudezmo, Judeo-Espanyol ya da Ladino gibi adlarla anılacaktır. Ancak bununla birlikte bu dilin Yahudi İspanyolcası olması, Yahudilerin İspanya’yı terk edişinden sonra gerçekleşmiştir. Çünkü İspanya’da yaşadıkları dönemde konuştukları dil Yahudi topluluğuna has bir dil değil, standart Kastilya İspanyolcası’dır. (Galanti, 1948: 5) İspanyolcanın Yahudilerin beraberinde diğer göç noktaları ile birlikte Osmanlı coğrafyasına taşınması ve burada kapalı bir toplum yapısı içinde neredeyse yüzyıllarca muhafaza edilmesi ona İspanyolca olmaktan başka “Yahudi İspanyolcası” kimliğini sağlamıştır. Öte yandan, Yahudi İspanyolcası ya da daha yaygın adıyla Ladino, geldiği yüzyılın İspanyolcası’ndan, bu dilde bile korunamamış, önemli özellikleri muhafaza edebilmiştir.

Basit birkaç örnekle söyleyecek olursak, Modern İspanyolca’da *okumak* karşılığı olan “*leer*” fiili yerine Ladino’da Eski İspanyolca’dan kalan “*meldar*” fiili, “*nerede*” zamirine karşılık modern İspanyolca’da “*donde*” kullanılırken Ladino’da “*de ande*” kullanılmaktadır. Modern İspanyolca’da gereklilik “*nessecidad*” sözcüğü ile karşılırken, Ladino’da hala eski İspanyolca’dan kalan ve halihazırda Portekizce’de de kullanılmakta olan “*menester*” sözcüğü tercih edilmektedir. (Perahya, 1997: 21-22)

Ladino’yu Yahudi İspanyolcası yapan en temel bir diğer özellik de hiç şüphesiz dinden kaynaklı, içindeki İbranice etkisidir.

Bu noktaya gelindiğinde bir tartışma ortaya çıkmaktadır. Haim Vidal Sephiha, Ladino ve Judeo-Espanyol’un aynı şeyler olmadığından bahseder. Ona göre Ladino, “İbranice metinlerin söz dizimsel yapıları korunmak suretiyle İspanyolca ifadelerle aktarılmasıyla oluşan salt litürjik bir dildir”. Judeo-Espanyol ise Yahudilerin İspanya’yı terk edişlerinden sonra korudukları Kastilya lehçesinin dışarıdan etkiler almış hali idi. (Sephiha, 1986: 18) Ancak bir galat-ı meşhur kabilinden artık “Ladino” dendiğinde Judeo-Espanyol anlaşılmaktadır. Burada da “Ladino” derken kastedilen dil Judeo Espanyol ya da daha Türkçe söylenişle Yahudi İspanyolcası’dır.

Tarihsel Arka Plan

Tarihçi Avram Galanti, Osmanlı'ya sığınan Sefarad Yahudilerinin dillerini korumakta İngiltere ve Hollanda'ya gidenlerden daha başarılı olduklarını kaydeder. (Galanti, 1948: 6) Bunda hiç şüphesiz iki büyük etkiden söz etmek mümkündür. Bunlardan birine Galanti de dikkati çeker. Hollanda ve İngiltere'ye giden Sefarad Yahudileri buralarda hâlihazırda basım işleri yapan matbaalar bulmuşlardı. Ancak, benzer durum Osmanlı'ya sığınan Sefaradlar için geçerli değildi. Çünkü Osmanlı'da ilk matbaa Yahudilerin gelişinden yaklaşık iki yüz kırk yıl sonra açılacak, açılan bu matbaa da kapanıp bir daha açılması için 40 sene geçmesi beklenecekti. (Galanti, 1948: 6)

Galanti'nin görüşüne göre Yahudiler, 1494'de İstanbul, 1510'da Selanik ve 1554'de Edirne'de açılan bu matbaalar sayesinde kendi dilsel faaliyetlerini sürdürme imkânına sahip olabildikleri için uzun yüzyıllar boyunca Ladino'yu hemen hiçbir dış etki altında kalmadan koruyabilmişlerdir. Öyle ki, Cumhuriyet'e kadar hatta Harf Devrimi'nden sonra bile Ladino'nun İbrani Yazısı'ndan devşirme alfabesi "Raşi", matbuatta kullanılmıştır. (Eriş, 2007/2: 82)

İspanya'dan göçerek Osmanlı'ya sığınan Sefarad Yahudilerinin dilleri Ladino'yu muhafaza etmekte bu kadar başarılı olabilmelerindeki ikinci büyük etken ise hiç kuşkusuz Osmanlı'nın Millet Sistemi olmuştur.

Şemseddin Sami "millet"i, "din ve millet ikisi birdir, bir din ve mezhepte bulunan cemaate millet denir." diye tarif eder. (Sami, 1900: 1400) Kökeni daha eskilere uzansa da Fatih Sultan Mehmed Han döneminde bir resmîyet kazanan Millet sistemine göre kendisine "millet" statüsü verilmiş her topluluk yerel ruhani liderlerinin sorumluluk ve kontrolü altında geniş bir özerkliğe sahip oluyordu. Fatih, İstanbul'u aldıktan sonra buradaki Yahudilere de "millet" statüsü vermiş ve onları temsilen de İstanbul Hahambaşısı Rav Eliyau Kapsali'yi muhatap kabul etmişti. Bu olay Osmanlı Yahudileri'ne özgü bir kurum olan Hahambaşılık'ın tesisi hususunda da ilk adım olmuş oluyordu. (Eriş, 2007/1: 69)

Millet olarak kabul edilmelerinden ötürü Yahudiler, tıpkı diğer milletler gibi kendi dinî binalarına ve kurumlarına sahip olma, dinlerinin emirlerinin gereklerini yerine getirebilme, dillerinde eğitim yapabilme, din adamlarını seçebilme, dinen ya da hukuken suç işlemiş kişileri kendi şer'i kurallarına göre yargılayabilme, cezalandırabilme hatta –nadir de olsa– idam bile edebilme, dinden çıkarma gibi birçok hakka sahip olmuşlardı. Bu dünyanın dört bir yanına dağılmış, üstelik de çok da rahat koşullarda yaşamayan Yahudiler için muhteşem bir imkân zenginliğiydi.

Millet sistemi, Gayrimüslim toplulukların birbirleriyle ve Müslümanlarla karışmadan bir arada ama içlerine kapanık şekilde yaşayabilmeleri gibi bir durum da yaratıyordu. Farklı bir örnekle, başlı başına bu bile Osmanlı coğrafyasında

biçimlenen Batı Ermenicesi'nin Doğu Ermenicesi'nden nasıl olup da bu denli farklılaşabildiğini açıklayabilmektedir.

Bu koşullar altında, Türkçe, Rumca, Ermenice gibi Osmanlı dillerinin minimum etkisini saymazsak, Ladino'yu besleyebilecek yegane dış kaynak uzunca bir süre dinî dil olan İbranice olmuştur.

Ancak önce Tanzimat ve ardından Islahat Fermanlarıyla getirilen düzenlemeler Osmanlı Yahudilerini içlerinde buldukları kabuğu kırmak zorunda bırakacaktır.

Osmanlı'daki Batılılaşma dalgasına bir de Avrupa ülkeleri ve Amerika vatandaşlarının elde ettiği imtiyazlar eklenince Batı'dan Osmanlı'nın dört bir yanına yönelik bir misyoner atağı başlayacaktır.¹

Misyonerler Anadolu'nun hemen her köşesinde olduğu gibi İstanbul'da da modern eğitim veren okullar açıyorlar burada müspet bilimler çerçevesinde asri bir eğitim verirken bir yandan da çocuklara hem yabancı dil olarak kendi dillerini öğretiyorlar hem de Hristiyanlık propagandası yapıyorlardı.

Hristiyan Misyonerlerinin iyiden iyiye güç ve etkinlik kazanmaya başlamasının hemen öncesindeki yıllarda Yahudi Cemaati, İstanbul'da çalkalanmaya başlamıştı. Banker Kamondo ailesinin öncülüğündeki laik ve modernlik yanlısı grup ile Haham İsak Akriş önderliğindeki muhafazakar grup arasında büyük bir çekişme vardı. Kamondolar, cemaat çocuklarının modern eğitim almaları ve bir dünya dili olan Fransızca'yı öğrenmelerinden yanaydı. Böylelikle Osmanlı İmparatorluğu'nun modernleşen, asrı yakalayan diğer unsurları gibi Yahudilerin çocukları da toplumsal yaşamın bir parçası olabilecekler, cemaatin dışında da büyük bir dünya olduğunun farkına varabileceklerdi. (Şeni ve Le Tarnec, 2005: 61) Muhafazakar cephe ise modern eğitime, çocukların "Hristiyan" olacağı korkusuyla karşı çıkmaktaydı. (Shaw, 1991: 161-162)

Bu tartışma Haham Akriş'in hapsedilmesine kadar sürdü. Akriş, taraftarlarının bizzat Sultan'a yalvarmalarının neticesinde serbest kalacaktı. Ama artık modern eğitim veren bir okulun açılması imkânsız görünmekteydi. Çünkü Avram Kamondo, hem Sultan ile hem de Tanzimatçı sadrazamlarla yakın ilişkileri olan bir şahsiyetti. Ve 1854 yılında ilk Modern Musevi Okulu olan *La Eskuela Piripaşa*'da açıldı. (Galanti, 1995: 171) Bununla birlikte bu tam bir başarı sayılmazdı çünkü muhafazakâr çevrelerin baskısı ile bu okul kapatılacak ve yeniden açılana kadar üzerinden 5 yıl geçmesi gerekecekti. (Shaw, 1991: 160) Bu beş yılın ardından Rav İsak Akriş ve ekibi artık ayak diremenin anlamsızlığına kanaat getireceklerdi. Zira çocukların Hristiyan olmalarından korkarak modern eğitime engel olan hahamlar, ailelerin çocuklarını modern eğitim alsınlar diye Hristiyan Misyonerlerinin açtığı okullara gönderdiklerini görmeye başlamışlardı.

¹ Bu dönem misyonerlerinin Anadolu coğrafyası ve misyon faaliyetleri hakkında birincil kaynaklar olması açısından **bkz.:** (Hamlin, 1878), (Harris&Harris, 1897), (Washburn, 1909).

Diğer bir ifade ile Hristiyan olmasın diye uğraşırken çocukları misyonerlerin kucağına itiyorlardı.² Dolayısıyla bazı göstermelik şartlar öne sürerek modern okulun yeniden açılmasına izin vereceklerdi. Bunlar sınıflarda Frenk âdeti olduğu için sıra yerine minderlere oturulması, yine Frenk işi olduğu için soba yakmak yerine mangalla ısınılması ve iki de haham sınıfı eklenmesi gibi şartlardı. (Galanti, 1995: 172)

Bu, Türk Yahudilerinin modern eğitim alması serüveninin başlangıcı oldu. 1867’de “Rüşdiyelere etfali gayri müslimenin kabulü” hakkındaki kanunun yürürlüğe girmesi ve 1875’te Fransız Yahudi kuruluşu *Alliance Israelite Universelle*’in³okullar açmaya başlaması ile artık geri dönülmez bir yola girilmişti. *Alyans* bir Fransız kurumu olduğundan ve Fransızca’yı bir “Lingua Franca” olması açısından Yahudi çocuklarının öğrenmesini gerekli gördüğünden bu okullarda eğitim Fransızca olarak yapılacaktır. (Galanti, 1948: 6)⁴

Gerçekten de Fransızcanın Türk Yahudi Cemaati’ne büyük mücadelelerden sonra girişi önemli bir etki yaratmıştır. En başta Yahudi Cemaati’nin *Alyans* Okullarında ya da başka eğitim kurumlarında Fransızca eğitim almış hemen bütün fertleri artık Fransızca matbuatı takip edebilecek bir araca sahip olmuştur. Bu araç, yerli gazetelerin en önemlilerinin günlük Fransızca edisyonları da yayımlandığı için memleket gündemini takip etmekte de önemli bir kolaylık temin etmiştir. Elbette Fransızca bilmek yalnızca gazete okumak açısından değil, hemen bütün edebi, siyasi, felsefi metinleri izleyebilme imkânı yarattığı için yaklaşık dört yüz yıl kendi kabuğunda yaşayan Yahudi Cemaati’ni dış dünyayla buluşturmuştur. Öyle ki modern eğitim başlayana kadar bir Yahudi’nin okuyarak elde edebileceği tek vasıf hahamlık iken ve Yahudi çocukları mahallelerinden bile çıkmadan ömürlerini tamamlıyorken; daha sonraki dönemde İttihat ve Terakki gibi bir siyasi hareketin içerisinde çok sayıda Yahudi’nin varlığı kaydedilmiştir.

Bu noktada Türk Yahudilerinin Türk toplumuyla ilk gerçek birebir temaslarının başladığı bu dönemde Türkçe öğrenmeden Fransızca öğrendikleri söylenebilir. Zaten *Alyans* okullarının programı da durumu gayet güzel ortaya koymaktadır. Buna göre zaten sınırlı olan Türkçe dersleri bir de kısıtlı saatleri içinde kıraat, sarf ve kitabet olarak üçe bölününce öğrencilerin iyi bir Türkçe öğrenmesi mümkün olamıyordu. (Galanti, 1948: 7) Öte yandan öğrenciler zaten Fransızca bildikleri ve bu dille hemen her türden alışverişlerini yapabildikleri için Türkçeyi elzem görmüyorlardı.

Bu durum Cumhuriyet’e kadar böyle sürecekti. Türkçenin Ladino üzerindeki sınırlı etkisi Cumhuriyet’in idareyi ele alması ve tüm Gayrimüslim okullarına

² Misyoner okullarına devam eden ve Misyonerlerin sohbetlerine katılan Yahudi çocukları ile ilgili olarak **bkz.:** (Hamlin, 1878).

³ Bundan sonra “*Alyans*” olarak anılacaktır.

⁴ *Alyans* Okulları hakkında ayrıntılı bir çalışma için **bkz.:** (Rodrigue, 1997)

Türkçe, Türk Tarihi, Coğrafya ve Yurt Bilgisi derslerini koymas ı ile bu okullarda yetişen nesil sayesinde günden güne artacakt ı. (Galanti, 1948: 7-8)

Öyle ki 1929 doğumlu Musevi yazar Erol Haker anılarını derlediği kitabında Türkçeyi babasının aksanla, annesinin zorla konuştuğunu, oturdukları semt olan Kuledibi'nde konuşulan tek dilin Ladino olduğunu kaydetmesine rağmen bir Cumhuriyet dönemi çocuğu olarak kendisinin Türkçe ana dilli olduğuna dikkat çekmektedir. (Haker, 2004: 18) Bu dönüşüm sürecini tüm açıklığıyla ortaya koyan bu örneği Yahudi Cemaati'nin matbuat faaliyetini sürdürdüğü gazetelere bakarak pekiştirmek mümkündür. “Örneğin Cumhuriyet'in ilk yılları döneminde çıkan **El Telegrafo**⁵ ve **El Tyempo**⁶ Gazeteleri tamamen İbrani alfabesiyle İspanyolca olarak basılmaktaydı. Ancak Atatürk ve erken Millî Şef dönemine tanıklık eden **La Boz de Oriente**⁷ yarısı İbrani Harfli yarısı Latin Harfli İspanyolca olarak tasarlanmıştı. Yaklaşık bir on yıl kadar sonra yayın hayatına giren **La Boz de Türkiye**⁸ ise hiç İbrani harfi kullanmadan ve yarısı İspanyolca, yarısı Türkçe hatta kimi zaman Fransızca olarak üç dilli yayımlandı. Bugün cemaatin gazetesi olan, yayın hayatına 50'lerin sonunda başlayan **Şalom**⁹ ise Türkçe çıkmakta ve bir sayfalık bölümü biraz da nostaljik bir duyguyla Latin Harfli İspanyolca olarak hazırlanmaktadır.” (Eriş, 2007/2: 82)

Yeni Cumhuriyet'in ilk anayasasının 2. maddesi uyarınca Türkçe artık devletin dili olarak kabul edilmişti. Bu doğrudan doğruya “millet” olmaktan çıkıp “vatandaş” olarak yasa karşısında diğer Gayrimüslimler ve Müslümanlar gibi eşit sayılan Yahudileri de etkiliyordu. Üstelik Yahudiler *Lausanne Antlaşması*'nın kendilerine tanıdığı azınlık haklarını da iade etmişlerdi. (Doğan 2002:41) Yahudiler artık Türkçe konuşacaklar, böylelikle Türk toplumsal hayatının da bir parçası olacaklardı. 1928'de Darülfünun Hukuk Fakültesi Talebe Cemiyeti tarafından başlatılıp Menderes dönemine gelindiğinde Resmî İdeoloji'nin temel propaganda araçlarından birine dönüşen “*Vatandaş Türkçe Konuş!*” kampanyası

⁵ **El Telegrafo (Telgraf) Gazetesi** (1872-1930), önceleri Marko Mayorkas sonra ise Moiz Dalmediko ve İzak Gabay yönetiminde İbrani (Raşı) Harfleriyle Yahudi İspanyolca olarak İstanbul'da yayımlanan gazetedir. Son zamanlarına doğru Latin Alfabetesine geçilmiştir.

⁶ **El Tyempo (Zaman) Gazetesi** (1905-1930), önceleri İsak Karmona sonraları ise David Fresko idaresinde İbrani (Raşı) Harfleriyle Yahudi İspanyolca olarak İstanbul'da haftada üç kez çıkan gazetedir. Son yıllarında Latin Alfabetesine geçmiştir.

⁷ **La Boz De Oriente (Doğu'nun Sesi)**, 1931-1939 yılları arasında İsak Algazi, Leon İsrail idaresinde yarı Latin – yarı İbrani yazıyla aylık olarak İspanyolca çıkan İstanbul dergisi.

⁸ **La Boz De Türkiye (Türkiye'nin Sesi)**, Albert Kohen yönetiminde tamamen Latin harfleriyle Türkçe-Fransızca-Yahudi İspanyolca karışık olarak çıkan onbeş günlük dergidir. 1939-1949 yılları arasında İstanbul'da yayımlanmıştır.

⁹ **Şalom (Selam, Barış) Gazetesi**, Yahudi Cemaati'nin yaşayan tek gazetesidir. Avram Leyon öncülüğünde yayın hayatına başlayan gazete bugün Yahudi İspanyolca olan sayfası dışında Türkçe olarak İstanbul'da yayımlanmaktadır. Haftalık olarak çıkan **Şalom** yayın hayatına 1947 yılında başlamıştır.

da elbette Türkçe'nin Yahudi cemaatinin birinci dili olmasında etkisi büyük olmuştur.

Cumhuriyet'in ilanını takiben yaşanan bazı tatsız olaylarda özellikle Yahudilerin Türkçe konuşmayışlarına yapılan vurgu, Yahudi asıllı Türk milliyetçisi Munis Tekinalp'in de sıklıkla gündeme getirdiği Türkleşme konusunun aciliyetini ortaya koyuyordu. Bunun da şüphesiz ilk yolu Türkçe konuşmak, Türk kültürünü benimsemekti. 1937'de Trakya Yahudilerine karşı başlayan olayların ardından dönemin Türk Kültür Birliği Reisi Tekinalp, "Yahudilerin Trakya'dan göç ettirilmelerinin müteessif bir olay" olduğunu "ancak artık Yahudilerin de hakikaten ve fiilen Türkleşmeleri gerektiği" yönünde beyanatta bulunmuştu.¹⁰ Tekinalp zaten söz konusu olaylardan 9 yıl önce yayınladığı "Türkleştirme" adlı çalışmasında Türkleşmenin 10 Emiri'ni açıklamıştı. Ona göre, adlar Türkçeleşmeli, konuşma dili artık tamamen Türkçeye dönmeli, duaların en azından bir bölümü Türkçeye çevrilmeli, okullarda yalnızca Türkçe okutulmalı, çocuklar sadece Türk okullarına gönderilmeli, Yahudiler Türk toplumuna karışmalı ve katılmalı, Türklerle kaynaşmalı, azınlık zihniyetinden vazgeçilmeli, iktisadi alanda her Yahudi üzerine düşeni yapmalı ve vatandaşlık haklarının bilincine varmalıydı. (Levi, 1992: 89)

Verilen çabaların etkilerini yine Yahudi Cemaat basınına takip ederek görebiliyoruz. 1940'lı yıllarda Ladino ağırlıklı olarak çıkan **La Boz de Türkiye** gazetesinin 1941 tarihli 29 Ekim Sayısı'nın kapağında Türkçe olarak "İsmet İnönü Türk Birliği'nin Timsalidir" başlığı yer almakta hemen altında da İnönü'ye ait "Ailede kuvvetlenecek vatan fikri, memleketi bir kaya hâline getirir" sözü verilmektedir.¹¹ İlk örneklerden biri olan bu derginin içinde çok sayıda Türkçe metin bulunmakla birlikte, milli duyguları öne çıkaran yazılar, Türk dilinde dini hikâyeler ve bayram mesajlarına rastlamak mümkündür. Şüphesiz bunlar Tekinalp'in kastettiği Türkleşme konusunda cemaatin rıza ve başarısını göstermektedir.

"*Vatandaş Türkçe Konuş!*" kampanyaları ve "Türkleştirme" çabalarının da meyvelerini vermesi sonucunda Yahudi matbuatındaki Türkçeleşme Ladino'yu da artık geri dönülmez bir ölçüde Türkçenin etkisi altına sokacaktır. Cumhuriyet öncesi dönemlerde ve Cumhuriyet'in erken yıllarında yeni bir kavram, bir teknik, bir gelişmeye ad koyma işinde genellikle Fransızcanın yardımına başvuran Yahudiler, artık Ladino'daki boşlukları Türkçe ile doldurmaya başlamışlardır. İlerleyen yıllarda Türkçeye verilen önem ve gösterilen özenin akademik, bilimsel ve resmi anlamda artış göstermesinin yanı sıra Fransızcanın da ülkedeki etkinliğini yitirmesi Ladino'yu Türkçe ile baş başa bırakmıştır. Eğitimlerini Türkçe yapan ikinci ve üçüncü kuşakların günlük konuşmada da Ladino yerine Türkçeyi tercih

¹⁰ Ayrıntılı bilgi için 7 Temmuz 1934 tarihli **Akşam Gazetesi**.

¹¹ **La Boz De Türkiye**, 29 Ekim 1941, s. 55.

etmeye başlaması zaten yoğun bir Türkçe etkisi altında olan Ladino'yu yalnızca bir "ihtiyar dili" olma konumuna itmiştir. Ladino bu konumuyla günümüze kadar gelmiş, şimdi ise cemaatin 30-40 yaş üstü grubu içinde sınırlı da olsa konuşulan, yalnızca bu yaş grubunun basın-yayın faaliyetinde bulunduğu nostaljik bir kültürel değer olarak tükeneceği günü beklemektedir.

Etki

Türk toplumsal yaşantısının Ladino üzerindeki etkisi dendiğinde bu kapsam içerisinde müşterek tarih, ortak ulusal değerler ve paylaşılan coğrafyanın dışında bir de Osmanlı'dan devralınan bir birlikte yaşama kültürü de değerlendirilmelidir. Örneğin tıpkı Türkçe ile aynı coğrafyayı paylaştığı Rumca, Ermenice, Gürcüce, Boşnakça, Süryanice gibi çok sayıda dil arasında kelime ve kavram alışverişi olduğu gibi aynı şey Ladino için de geçerlidir. Çünkü Osmanlı'dan bu yana Rumlar, Ermeniler, Gürcüler, Türk toplumsal yaşantısının birer unsuru olmuşlardır ve bu durum gitgide ortaklaşan birçok şeyde kendini açıkça ortaya koymuştur.

Örneğin, Ladino'da "*çatal*" anlamına gelen "*piron*" sözcüğü Rumcada aynı anlama gelen "*piruni*" sözcüğünden Ladino'ya girmiştir. (Şarhon, 2002: 24) "*Dobro*" ve "*dobra*" sözcükleri Boşnakça, Makedonca ve Bulgarca gibi Slav menşeli Osmanlı dillerinde "*iyi*" anlamına gelirken Ladino'ya aynen alınmıştır. Yine benzer şekilde Türkçe aracılığıyla Farsça'dan alınan "*bülbül*" sözcüğü *bilbil*, Arapçadan alınmış "*fistan*" sözcüğü *fistan* olarak Ladino'da kullanılagelmiştir.

Örneklerden de anlaşılacağı üzere İstanbul, Selanik, Halep, Edirne ve İzmir gibi İmparatorluk merkezlerinde Türkçe çatısı altında bir arada yaşayan "*millet*" dilleri hem Türkçe'yi hem de birbirlerini beslemişlerdir. Ladino da bu durumdan özellikle bahsettiğimiz gibi "dışa açıldığı" yılları müteakiben yoğun olarak etkilenmiştir.

Türk günlük yaşantısı ve onun en temel ifade aracı olarak Türk Dili, Yahudi İspanyolcasını yalnızca kelimeleri itibarıyla etkisi altına almıştır demek eksik bir ifade olacaktır. En başta Türkçe, Ladino'ya çok sayıda fiil vermiştir. Galanti, fiillerin Türkçe'ye alınırken geçirildiği işlemi "Türkçe mastar eki olan *-mek/-mak*'ın atılması ve yerine -eğer gerekiyorsa kaynaştırma harfi kullanarak- İspanyolca mastar eki olan *-er/-ar, -ir*'den uygun olanının getirilmesi" şeklinde özetler. (Galanti, 1948: 15) Buna göre Türkçeden Ladino'ya geçmiş ve yoğunluklu olarak kullanılan fiillerden bazıları şöyledir:

<i>acımak</i> 'tan	<i>acidear</i>
<i>açılmak</i> 'tan	<i>açilear ve açilearse</i>
<i>aksamak</i> 'tan	<i>aksadear</i>
<i>azmak</i> 'tan	<i>azdear</i>
<i>boyamak</i> 'tan	<i>boyadear</i>
<i>bozmak</i> 'tan	<i>bozdear</i>

güvenmek'ten *güveniyyar*
beklemek'ten *bekliyyar*
sakatlamak'tan *sakatladear ve sakatladearse.*

(Galanti, 1948: 15), (Perahya, 1997), (Orgun&Tinoco, 2007)

Yabancı dillerden çokça kelime almasıyla eleştirilen Türkçenin belki de bu anlamda farkının altını çizmek gerekmektedir. Bir dil fiilleri başka bir dilin eline geçtiğinde bozulma ve tükenme aşamasına girecektir. Türkçe, İslamlıkla tanıştığından beri çok sayıda Arapça ve Farsça sözcük almış ancak fiillerini geniş yardımcı fiilli dilbilgisel yapısı sayesinde koruyabilmiştir. Örneğin “anlama, kavrama” anlamına gelen *fehîm* sözcüğü Arapçada “feheme” kökü, Farsça’da “fehmiden” fiili olarak kullanılmaktadır. Türkçe’ye de “fehîm” olarak geçen bu sözcüğün bir fiil olarak çekilebilmesi için yanında “etmek” fiiline ihtiyaç duyulmaktadır. Fakat fiil çekim ve yapımı konusunda Ladino, aynı saflığı koruyamamış aldığı çok sayıda yabancı sözcükle beraber fiillerini de dış etki altında bırakarak Türkçeleşmiştir.

Türkçenin ve onun temsil ettiği toplumsal kültürün Ladino’ya bir diğer armağanı da hiç şüphesiz düşünüş ve ifade ediş tarzı olmuştur. Diğer bir söyleyişle Ladino, Türkçeden mantık da ithal etmiştir.

Şöyle ki, “yapmak, etmek” anlamına gelen “*azer*” fiiliyle yapılmış çok sayıda deyim doğrudan doğruya mantığı muhafaza edilerek Türkçe’den Ladino’ya geçmiştir. Örnekte “*azer idare*” *idare etmek* demektir. *Azer* fiiline Arapçadan Türkçeye geçmiş olan “*idare*” sözcüğü eklenerek, tıpkı Türkçedeki gibi “*idare etmek*” anlamı yakalanmıştır. Oysaki Modern İspanyolcada kullanıldığı yere göre “*idare etmek*”, *dirigir*, *administar*, *llevar*, *manejar*, *controllar* gibi birçok fiille karşılanabilir.

Bir başka örnekle devam edecek olursak, “somurtmak, kaşlarını çatıp yüzüne küskün veya dargın bir anlam vermek.” karşılığı olarak Ladino’da kullanılan ifade “*azer kara*”dır ve kelimesi kelimesine “*surat yapmak*” demektir ki bu Türkçe düşünen birinin ifade ediş biçimini çağrıştırmaktadır. Aynı mantıkla Türkçe deyimlerin de Ladino’da kendilerine yer bulduklarını söylemek mümkündür. Örneğin, “*azer de dos paras*” deyiminde *azer*, daha önce de ifade edildiği üzere *yapmak, etmek*; *dos*, iki; *para* ise para demektir ve deyim bu haliyle harfi harfine “iki paralık etmek” anlamına gelir. Deyimin Türkçe’de kullanılan “*iki paralık etmek*” deyiminin bir çevirisi olduğu açıktır. Ancak bir çeviri dahi olsa Ladino içerisinde günlük konuşmada kullanılan bir deyimdir. (Perahya, 1997: 57)

Örnekler *azer cilves* (cilve yapmak), *azer hatir* (hatır yapmak, gönül almak), *azer sefte* (sefte yapmak), *azer şaetlik* (şahitlik etmek), *azer şaka* (şaka yapmak), *azer yahma* (yağmalamak), *azer zapt* (zapt etmek), *azer tavatur* (tevatür etmek), *azerse bayat* (bayatlamak), *azerse yok* (yok olmak) şeklinde çoğaltılabilir. Bununla birlikte deyimlerde kullanılan Türkçe sözcüklerin eskiliğinden bu

deyimlerin kökenlerinin Geç Osmanlı ve İlk Cumhuriyet dönemlerine, diğer bir ifadeyle Türkçenin Ladino'yu artık yoğun bir bombardıman hâlinde etkisi altına aldığını iddia ettiğimiz yıllara uzandığı sonucuna ulaşmak mümkündür.

Ortak Söz Varlığı

Avram Galanti 1948'de yaptığı çalışmasında Türkçeden Ladino'ya geçtiğini saptadığı 2300 küsur kelimededen bahseder. (Galanti, 1948: 17-26) Öte yandan, bu kelimelerin *endaze*, *devair*, *pazvant*, *harabat* gibi kimi örneklerinin bugün Türkçe'de bile ya hiç kullanılmadığı ya da ender olarak kimi alanlarda kullanıldığı göz önünde bulundurulursa bu rakamın iki binlere kadar düşeceği varsayılmalıdır. Zaten daha sonraki Ladino sözlüğü denemelerindeki rakam, 1000-2000 aralığındadır. (Perahya, 1997), (Orgun&Tinoco, 2007)

Fransızcanın 1960-1970'ler itibarıyla etkisini yitirmesinin ardından Ladino, yabancı dillerden aldığı kelimeleri de tek beslenebileceği kaynak olan Türkçe üzerinden almaya başlamıştır Dolayısıyla sadece bu durum bile Ladino'daki Türkçe sözcük sayısı ile ilgili ayrı bir tartışma başlığı oluşturmaktadır. Ancak hem Galanti'nin bahsi geçen çalışmasında hem de daha sonraki araştırmalarda bu yabancı kelimelerin de Türkçe sayısı dâhilinde değerlendirildiklerini belirtmek gerekir.

Ladino'nun Türkçeden aldığı fiillerin sayısını ise yine Galanti 150 küsur olarak vermektedir. (Galanti, 1948: 25-26) Diğer sözlük-dağarcık çalışmalarından da elde edilecek rakam aşağı yukarı aynıdır. (Perahya, 1997), (Orgun&Tinoco, 2007)

Türkçenin Ladino ile paylaştığı bazı kelimeler ve kullandıkları alanlar ile ilgili küçük bir liste ise şu şekildedir:

- **Sevgi ve Hitap Sözcükleri:** Yavrum, kuzum, canım, ciyerim, yiozbebegim (gözbebeğim), yuzelim (güzelim), hanım, paşam.
- **Ev Eşyaları:** Tencere, kapak, sahan, çanaka (çanak), tipzi (tepsi), filcan (fincan), şiş, balta, maşraba.
- **Yemekler:** Pilav, lapa, kofte, kevap, durli, yuveç, pastirma, yufka, lokma.
- **Baharatlar:** Karanfil, nane, tarçin, sinemeki, sarisabir, hardal.
- **Sebzeler:** Maydanos, tere, bamia, prasa, bezelya, pancar.
- **Meyveler:** Kaysi, şeftali, muşmula, karpuz, erik, ilimon.
- **Tatlılar:** Helva, kazandibi, kurabiye, hoşav, lokum, kadaif, baklava, reçel, salep, pekmez, şerbet, tahan, aşure, kaymak, sutlaç, malebi, tavukgogsu.
- **Ev Mefruşatı:** Şilte, minder, perde, sacada, orti.
- **Mensucat:** Keten, tulbend, canfes, kadifa, basma.

- **Giyim-Kuşam:** Entari, fustan, çımbız, peruka, şalvar, cübbe, yelek, çizme, kemer, çorap, yaka, hırka.
- **Çiçekler:** Yasemin, gonca, zimbul, papadiya, şappoy.
- **Müzik:** Ney, kaval, davul, dombelek, keman, ud, zura, zurna, tranbuka. Ayrıca bütün makam ve usûl adları.
- **Hayvanlar:** Kuzu, manda, tavşan, keklik, tay, kumes, ahir, semer, tekir, lufet, sazan, levrek, sukumru, yumuş (gümüş balığı), karagoz, palamut, istavrit, sardaliya, hamsi
- **Deniz:** Kayık, sandal, dumen, anbar, direk, vapur, baş, kiç
- **Hububat:** Yulaf, çavdar, dari, misir, fasula
- **Askerlik ve Silah:** Tufenk, top, yulle (gülle), tabanca, kurşun, barut, fişeng, şiş, harbi, kama

SONUÇ

Bu kelimelerin bir kısmının aynı zamanda İspanyolcalarının da olduğu ve bunların da kullanılmasına devam edildiğini belirtmekte yarar var. Ancak sayılan bu kelimelerin, Türkçe'den geçmiş olmaları açısından önemi büyüktür. Bu kelimelerde:

- Eski İspanyolca'nın mirasını yaşatan Ladino'nun modernleşen Türkçe'nin de eskide bıraktığı kimi kavramları yaşattığını
- Türk toplumsal yaşantısının hemen her mecrasında ortak kimi alan ve mekânları paylaşan Müslüman Türk nüfus ile Yahudilerin gündelik hayatta karşılaştıkları şeyleri ortak adlarla tesmiye ettiklerini
- Özellikle Türklerin konusu olan hayvancılık, tarım, askerlik, devlet işleri gibi alanlardaki kelimelerin Türkçeden, denizcilik terimleri ve balık adlarının yine Türkçe üzerinden Rumcadan, umumi giyim tarzının İslamî olmasından ötürü kıyafet adlarının genellikle Arapçadan alındığını görmek mümkündür.

Ladino genel anlamda bir Osmanlı dilidir. Uzun yıllar bozulmadan muhafaza edilebilir olmasını azınlıklara müdahale etmeyen Osmanlı millet sistemine borçludur. Ancak zaman içerisinde Fransız Devrimi etkilerinin yurda sirayeti ile dışarı açılmak zorunda kalmış ve bundan itibaren de çok yoğun bir Türkçe etkisi altında girmiştir. Bunun sebebi gayet açıktır. Türkçe Osmanlı ve Türkiye Yahudilerinin yaşadığı yurdun devlet dilidir ve doğal olarak azınlık dillerini etkisini altına alacaktır. Cumhuriyetle birlikte elde ettikleri vatandaş statüsüyle kanun karşısındaki müsavatlariyla Türk toplumu ile daha yakın ve birebir ilişki içine girme imkânı yakalayan Türk Yahudileri çok sayıda Türkçe ya da Türkçeye yerleşmiş sözcük ve kavramı da dillerine katmışlardır.

Bugün tükenmekte olan Ladino'nun son konuşucuları da onu İspanya'dan getirdikleri hâliyle değil, Osmanlıda ve Türkiye Cumhuriyeti'nde biçimlendirdikleri Türkçeleşmiş hâliyle konuşmaktadırlar.

KAYNAKÇA

Doğan, H., (2002), “Osmanlı'dan Günümüze Hahambaşılık Müessesesi”, **Görüş**, (56) 38-41.

Eriş, M. Ü., (2007/1), “Türkiye Yahudi Cemaati'nin Resmî ve Dinî Temsilcisi Türkiye Hahambaşılığına Kısa Bir Bakış”, **Kırkbudak**, (9) 67-77.

-----, (2007/2), “Türkiye Yahudilerinin Sekülerleşmesi Döneminde Eğitimci Bir Din Adamı: Rabi Nisim Behar”, **Kırkbudak**, (11), 76-91.

Galanti, A., (1995), **Türkler ve Yahudiler**, İstanbul, Gözlem Gazetecilik.

-----, (1948), **Türkçenin İspanyolca Üzerindeki Teesiri**, İstanbul. Kâğıt ve Basım İşleri.

Güleryüz, N., (2007), **Turkish Jews Today**, <http://www.musevicemaati.Com/index.php?contentId=8>.

Haker, E., (2004), **İstanbul'dan Kudüs'e Bir Kimlik Arayışı**, Çeviren: Natali Medina. İstanbul: Kitap Yayınevi.

Hamlin, Cyrus, (1878), **Among The Turks**, New York: R.Carter & Brothers.

Harris, J. R. & Harris, H., (1897), **Letters from Armenia**, London: James Nisbet & Co., Limited.

Levi, A., (1998), **Türkiye Cumhuriyeti'nde Yahudiler, Hukuki ve Siyasi Durumları**, Redaksiyon: Rifat Bali, İstanbul. İletişim Yayınları.

Otgun, G. & Tinoco, R., (2007), **Dikşionario de Djudeo-Espanyol a Turko**, <http://lingua.cc.sophia.ac.jp/dikşionario-LK/2rows-turkish.php>.

Perahya, K. Et Alii, (1997), **Dikşyonaryo/Sözlük Judeo Espanyol-Türkçe/ Türkçe-Judeo Espanyol**, İstanbul, Gözlem Gazetecilik.

Rodrigue, A., (1997), **Türkiye Yahudilerinin Batılılaşması**, “Alliance Okulları”, Çeviren: İbrahim Yıldız, Ankara: Ayraç Yayınevi.

Sephiha, H. V., (1986), **Structure et évolution d'une langue liturgique**. Paris

Şeni, N. ve Le Tarnec, S., (2005), **Camondolar, Bir Hanedanın Çöküşü**, Çev.: Yaman Aksu. İstanbul: İletişim Yayınları. 3. Baskı

Şarhon, K. G., “Judeo Espanyol Dil ve Kültürü”, **Görüş** (56) 24-25

Washburn, G., (1909), **Fifty Years in Constantinople and Recollections of Robbert College**, Boston and New York.

BİLDİRİLERDEKİ RENKLİ RESİMLER
THE COLOURED PICTURES OF THE PAPERS
ЦВЕТНЫЕ ИЛЛЮСТРАЦИИ И ФОТОГРАФИИ

DIRECTIONS OF DIACHRONIC DEVELOPMENTS OF THE KARTVELIAN LANGUAGES

ASATIANI, Rusudan
GÜRCİSTAN/GEORGIA/ГРУЗИЯ

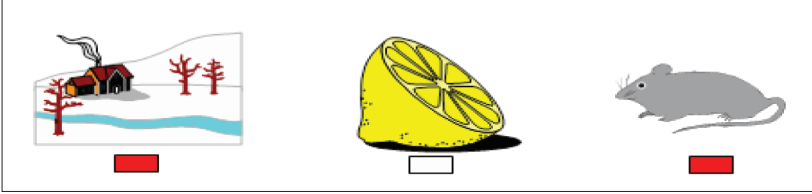

- I stage:
- II stage:
- III stage:
- IV stage:
- V stage:

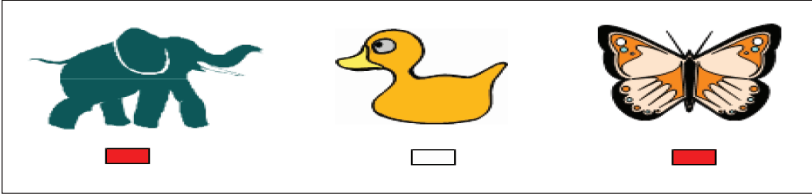
İLK OKUMA YAZMA ÖĞRETİMİ ÜZERİNE BİR GÖZLEM

AYDIN, İlker
TÜRKİYE/ТУРЦИЯ

“e” Sesi

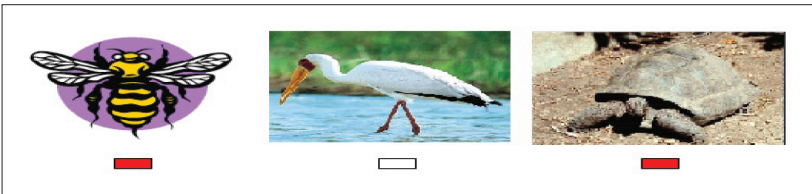
“l” Sesi

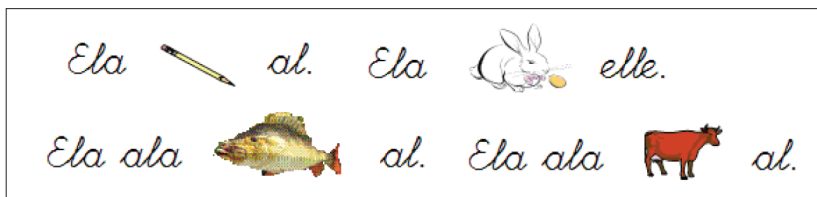
“el ” ve “le” heceleri

“a” Sesi

“Ela” kelimesi

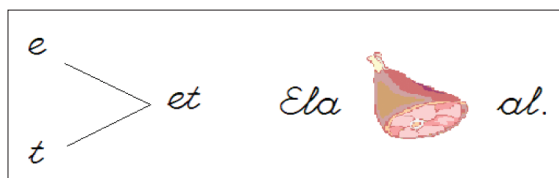
“t”

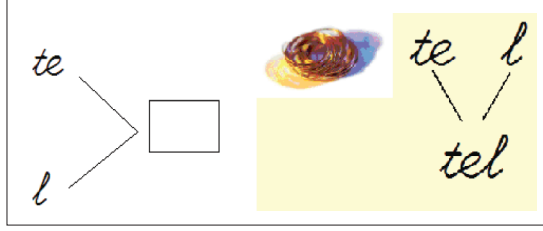
“at ” kelimesi ve “ata” kelimesi

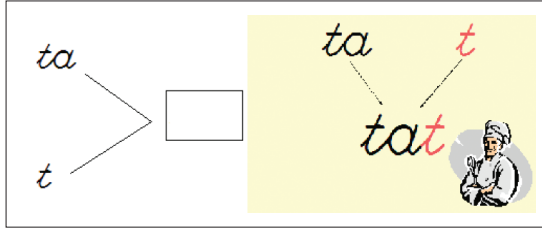
“et” kelimesine ve “ete” kelimesi

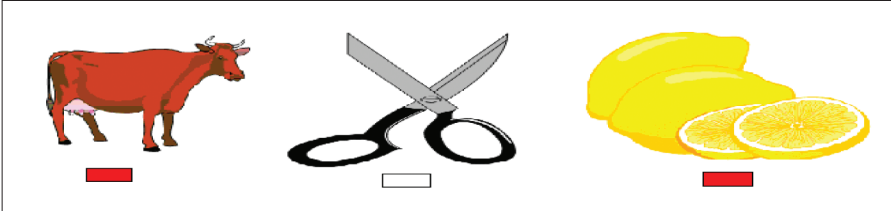
“T” ve “tel” kelimesi

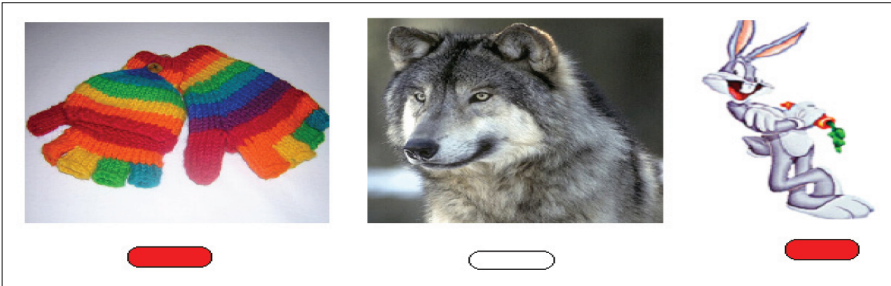
tel tel tel tel tel tel tel tel tel

“ı” Sesi

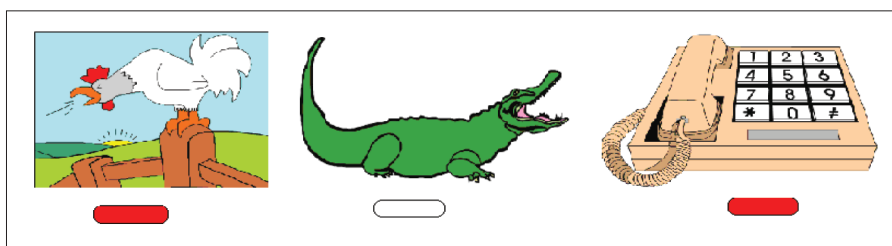
“n” sesi

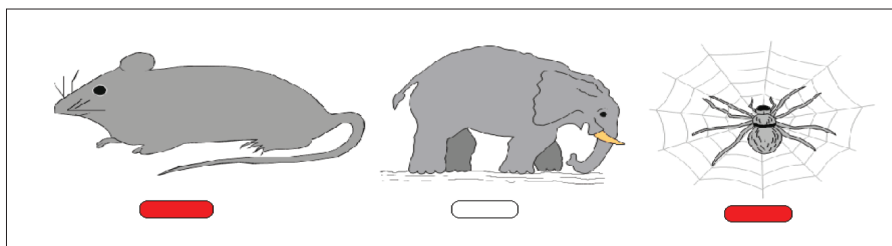
“n” sesi

“a” sesi

“n” sesi

“m” sesi

